

A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben

Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek

A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének
kiadványsorozata

A sorozatot szerkeszti
Buzogány Dezső

A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben

Egyháztörténeti tanulmányok

A kötetet szerkesztette és lektorálta
Kolumbán Vilmos József

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Kolozsvár, 2019

Megjelent a

Megvalósult
a Magyar Kormány
támogatásával

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKARSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

és az Erdélyi Református Egyházkerület
támogatásával

A borítón a baden-württembergi wieslochi templom festett ablakdíszje látható

Borítóterv: Tipotéka

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
KOLUMBÁN VILMOS, JÓZSEF

**A "recepta religiók" évszázadai Erdélyben : Egyháztörténeti
tanulmányok / Kolumbán Vilmos József. - Cluj-Napoca : Editura Institutului
Teologic Protestant din Cluj-Napoca, 2019**

Index

ISBN 978-606-93498-9-2

Előszó

Kedves Olvasó! 2016-ban indítottuk az egyháztörténeti konferenciasorozatot kazzal a céllal, hogy szakmai nyilvánosságot biztosítsunk a magyar protestáns egyháztörténettel foglalkozó kutatók számára. Az első konferenciára 2016. április 15-én került sor 26 kutató részvételével. A második konferenciát 2017. május 4-én rendeztük 30 jelentkező részvételével, és különböző egyháztörténeti témákban 28 előadás hangzott el. A harmadik konferenciát 2018. május 30-án tartottuk, 31 előadó ismertette kutatása eredményeit, az idei konferenciára pedig május 14-én kerül sor, előreláthatólag 37 előadóval. A konferenciát már kezdettől nagy érdeklődés övezte, a hazai egyháztörténészek mellett nagy számban képviseltették magukat a magyarországi és felvidéki kutatók is. Az eredetileg csak erdélyieknek szánt konferenciát már az első kiadásától a Kárpát-medence egyik legnagyobb magyar egyháztörténeti konferenciájaként tartják számon, és az évről évre emelkedő létszám is megerősít abban, hogy van létjogosultsága szakmai rendezvényünknek.

A konferenciákon elhangzott előadások könyv formájában is megjelentek. Az első kötetet *Non videri, sed esse* címmel 2017-ben mutattuk be, e kiadvánnyal ugyanakkor tisztelegtünk a 60 éves Buzogány Dezső munkássága előtt is. A *reformáció öröksége* címmel jelent meg 2018-ban a második kötet, amely nemcsak a kolozsvári konferencia előadásait tartalmazta, hanem a Gudor Kund Botond szervezésében Gyulafehérváron és Alvincen 2017 tavaszán megtartott, Az erdélyi reformáció bölcsőhelyei, valamint a 2017 őszén Nagyenyeden a Könyv, oktatás és reformáció elnevezésű konferencia előadásainak írott változatát is. A hármas felosztású kötettel (*A reformáció öröksége; Az erdélyi reformáció a misszió és felekezeti közti kapcsolatok tükrében. Európa és Erdély; Könyv, oktatás és reformáció. A protestáns oktatás századai*) tisztelegtünk a reformáció előtt.

A jelenlegi tanulmánykötet a 2018 tavaszán tartott harmadik egyháztörténeti konferencia (A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben) előadásait tartalmazza. A 2018. május 30-án tartott rendezvényt, a korábbiakhoz hasonlóan, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet egyháztörténeti tanszékének oktatója, Kolumbán Vilmos József szervezte meg. A rendezvényt a Protestáns Teológiai Intézet, az Erdélyi Református Egyházkerület, a Pokoly Társaság és az Apafi Mihály Református Egyetemi Kollégium támogatta. Köszönet érte!

A konferencián 31 előadás hangzott el. Olyan neves kutatók ismertették kutatásaikat, mint Földváryné Kiss Réka, Lányi Gábor, Baráth Béla Levente, Szabadi István, Hegyi Ádám, Kovács Kálmán Árpád Magyarországról, Lévai Attila,

Somogyi Alfréd Felvidékről, Buzogány Dezső, Ősz Sándor Előd, Kovács Sándor, Molnár Lehel és sokan mások Erdélyből.

E mostani kötet 27 tanulmányt tartalmaz. Az előadások tematikája rendkívül változatos: a 16. századi erdélyi százszok egyházlátogatási szabályainak ismertetésétől a felvidéki református egyház 1990 utáni diakóniai munkájának összefoglalásáig terjed. A konferencia és a kötet címének megfelelően több tanulmány az erdélyi protestáns felekezetek és egyházak együttélésének különböző módozatait mutatja be. Idetartozik Buzogány Dezső forrásismertetése és forrásközlése az erdélyi százszok egyházi berendezkedéséről és a százsz lutheránus egyház vizitációs szokásairól. Hasonló tematikájú Molnár Lehel tanulmánya, amelyben a háromszéki unitárius gyülekezetek 17. századi helyzetét mutatja be, illetve tisztázza azt, hogy hány gyülekezetet veszített az unitárius egyház Háromszéken. Gudor K. Botond tanulmányában a tordai vallásbéke előzményeiről olvashatunk. Ősz Sándor Előd az erdélyi református püspöknévsorokról értekezik, Kovács Sándor Dávid Ferenc kolozsvári kerek kőről elmondott nyilvános prédikációjának történeti körülményeit tisztázza. Művészettörténeti tanulmányt közöl T. Horváth Iringó, könyv- és művelődéstörténeti tanulmányt Gordán Edina.

A jelenkori egyháztörténet tárgyköréből 14 tanulmányt tartalmaz a kötet. Ebből három tanulmány a felvidéki református egyház történetéhez kapcsolódik. Kiss Réka és Lányi Gábor a magyar kommunista államhatalom és a református egyház kapcsolatának fejezeteit tárta fel, Ballai Zoltán az erdélyi református püspökök hódolati esküiről írt jogtörténeti tanulmányt. Kovács Kálmán Árpád a 20. századi belmissziós mozgalom filozófiai hátterét foglalta össze. Ugyancsak a belmisszió témáját járja körül Berekméri Árpád Róbert is, aki a marosi egyházmegye területén folyó belmissziós munkáról értekezik. A rendkívül szerteágazó tematikájú tanulmánykötet szerkesztésében a korábban is alkalmazott módszer szerint jártunk el: a tanulmányokat kronológiai sorrendben közöljük. A latin szövegeket Buzogány Dezső ellenőrizte.

Végül, de nem utolsósorban köszönetet mondunk mindazoknak, akik hozzájárultak e kötet megjelenítéséhez. A könyv kiadását támogatta a Bethlen Gábor Alap, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet és az Erdélyi Református Egyházkerület. A díszes kivitelezés az Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának munkáját dicséri. Külön köszönet illesse Dávid Zoltán igazgatót, aki mindent megtett azért, hogy a kötet minél hamarabb megjelenhessen, továbbá Bán Attilát, Deák Szidóniát és Nagy Andreát, akik munkája nélkül nem készülhetett volna el időben. Istené legyen a dicsőség!

Kolumbán Vilmos József

Buzogány Dezső*
Kolozsvár

Egyházlátogatási szabályok az erdélyi szászoknál a 16. században

Az alábbi közlemény, műfaját tekintve ugyanaz, mint az előbbi közös tanulmánykötetben lévő.¹ Ez is forrásismertetés, amelynek a háttérében a már említett feltételezés áll: kisebb-nagyobb eltéréssel így működhetett az erdélyi református egyház is a 16. században. Néhány sarokdátum a jobb megértés végett. 1551-ben az erdélyi szászok úgy védik ki a rekatolizációt, hogy szuperintendenst választanak. A consensus doctrinae aláírók között szerepel Mathias Hebler, aki 1556-tól vezette a szász egyházat mint szuperintendens, továbbá Dávid Ferenc a magyarok szuperintendense, Heltai Gáspár decanus, Nicolaus Fabricius keresztszigeti lp. decanus capituli Cibiniensis, Vincentius [Goldschmidt, 1550-ben sárosi szász pap] 1554-ben medgyesi pap és decanus generalis a medgyesi dékánátusnak. Mathias Totschner a besztercei káptalan dékánja, tehát megmaradtak a középkori dékánátusok. Az 1558. június 21-én tartott gyulafehérvári országgyűlés engedélyezte, hogy a lutheránus vallás (religio lutherana) a wittenbergi tanítás és szerkezet szerint működjék a régi mellett.

* Buzogány Dezső (Szederjes, Maros megye, 1957.) Elemi és középfokú tanulmányait szülőfalujában és Segesváron végezte. 1981-ben fejezte be teológiai tanulmányait a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben. Tíz év lelkészi szolgálat után (Nyárádselye, Ádámos), 1990 őszétől oktatja az erdélyi protestáns egyháztörténetet és latin nyelvet a Kolozsvári Protestáns Teológián. Doktori fokozatot 1992-ben nyert Budapesten egyetemes egyháztörténetből (Melanchthon úrvacsoratanának történeti fejlődése). 2005-ben Szöulban vendégtanár, 2006 nyarán Oxfordba hívták doktori vizsgabizottsági tagnak. Előadásokat tartott az Amerikai Egyesült Államokban, Dél-Koreában, Hollandiában, Magyarországon, Németországban, Svédországban, Svájcban. Az 1992–93. egyetemi évben doktorátus utáni kutatóprogramon vett részt az Egyesült Államokban. Elindított és szerkeszt három sorozatot, amelyekben két évtized alatt 40 kötet látott napvilágot: Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek – EREF (feldolgozó szakirodalom, 25 kötet) és Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok – EREA (forráskiadvány, 11 kötet), Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania – FoRET (forráskiadvány, 4 kötet).

¹ Buzogány Dezső: „Kertész az egyház veteményeskertjében.” A 16. századi szász iskola-rendszer mint analógia a magyar számára. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok.* Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 24. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2018, 427–437.

A szász és magyar lelkészek közötti szakadás ezek után hamarosan elkezdődik. 1560-ban a kolozsvári országgyűlésen kiéleződik a vita a szász és a magyar lelkészek között az úrvacsora kérdésében. Ezzel elkezdődik a szakadás közöttük nemzetiségi törésvonalak mentén. Nemsokára megszületik a református egyház, amely bizonyára megőrizte a korábbi szász egyházszerkezeti hagyományokat.

A nagyszebeni közzsinat végzései, 1565. november 25.

A zsinati ülés rövid imádsággal indult. Ebben hálát adnak a Szentháromságnak, amiért megmutatta végtelen jóságát, és a Sárán dühöngése közepette mind ez idáig kegyesen megtartotta őket. Kéri, hogy irgalmát ezután se vonja meg tőlük, őrizze meg őket kezével, és vezesse Szentlelkével. „Továbbá miután az elmúlt viszontagságok emléke is és a jövődőtől való félelem is arra késztet, hogy külön-külön mindenki megjavítsa életét, szeretnénk számba venni hivatalunkat, hogy magunk is pontosan elvégezzük a kegyes étellel járó kötelességeinket, és példánk ösztönzésére a hallgatókat is életük megjavítására indítsuk.”² Bevallásuk szerint kiváltképpen az egyház mindennapi dolgainak megtárgyalására gyűltek össze, amely részben a istentiszteletre, részben az egyházi rendtartásra (eütakszia) tekint. Az Úr nevében hozzák meg alábbi döntéseiket.

1. Egyöntetűen vallják (ahogyan eddig is következetesen vallották), hogy elfogadják a Szentírást, annak ó- és újtestamentumi részeit mint a hit alapját, s amelynek summája az Apostoli, a Niceai és az Athanasiusi Hitvallás; ezenkívül semmi új dolgot nem koholnak, és ezután sem fognak koholni. „Nem gyönyörködtet minket az a könnyelműség, amellyel csupán csak egy évig vagy egyetlen hónapig működő egyházakat találnak ki; mi az ősi egyház tanítását fogadjuk el, amely megelőzte ezt a rettenetes pápista sötétséget, és amelytől semmiben sem különböznek Luther, Melanchthon Fülöp, Brenz, Vitus Theodor tudós férfiak magyarázatai; hasonlóképpen azt a hitvallást, amelyet V. Károly császárnak eredeti formájában mutattak be az 1530. évi birodalmi gyűlésen, Ágostában.”³ Ha

² „Caeterum cum et praeteritarum erumnarum recordatio et futurarum metus omnes et singulos ad emendationem vitae invitet, volumus offitii nostri rationem habere, ut et nos ad piam diligentiam praestandam invitemur et auditores quoque nostro exemplo inducti ad emendationem vitae provocentur.” In: Martin Armgart – Karin Meese (szerk.): *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*. Mohr Seibek, Tübingen 2012, 290. (A továbbiakban: *Kirchenordnungen*)

³ „Non delectamur illa levitate, quae annuas vel menstruas religiones excogitat, sed amplectimur sententiam primitivae ecclesiae, quod praecessit istas horribiles tenebras Papisticas, a quibus nihil dissident interpretationes reverendorum virorum D[octorum] Lutteri, P[ilippi]

tehát valami ellenkezik ezzel a hitvallással, „akár a szent és oszthatatlan Szentháromságot, akár az úrvacsorát, akár az egyéb hitcikkelyeket illeti”, azt kidobjuk Krisztus egyházából. Egyházaink valamennyi pásztora tanulmányozza a jól bevált, régi vagy új szerzőket (authores probatissimos), és tartsa távol magát a Szentírás megrontásától, azt akár a pápisták, akár az anabaptisták, akár a sákramentáriusok, akár az arianusok teszik. „Ha pedig ezek olvasásába fognak, figyelmesen és kritikusan olvassák, ahogyan az orvosok igyekeznek megismerni a mérgeket: nem azért, hogy megigják, hanem azért, hogy megtanulják azokat igazi orvosságokkal ellensúlyozni.”⁴

2. Senki fertőzött vagy eretnekgyanús személyt ne fogadjon el sem egyházi, sem iskolai tisztségre, csak ha nyilvánosan vagy a dékán előtt visszavonta fertőzött tudományát, és esküt téve megígérte, hogy állhatatos marad az igaz tanításban, és erről kézírásos nyilatkozatot tett le a dékán elé.

3. Az egyház pásztorai és szolgálói azon legyenek, hogy ne rontsák meg a rájuk bízott tisztelet hanyagsággal vagy fölösleges jövésel-menéssel, mert ez megbotránkoztatja a gyengéket.

4. Ha valami nehezebb kérdés merül fel (a tanítás vagy a házasságkötés terén) az ifjak ne nyilatkozzanak meggondolatlanul, hanem kérjék ki az idősebbek véleményét, vagy a dolgot bízzák a zsinat döntésére.⁵

5. Az istentiszteleten hűségesen tartsák meg a nyilvános, illetve a békéért és a közösség szükségére mondott imádságokat.

6. „A keresztséget nyilvánosan, a templomban szolgálják ki, és ne otthon; ez német nyelven történjék, hogy a jelenlevők hozzátehessek a maguk komoly könyörgését. Az ördögről való lemondás szokását kegyesen meg kell tartani.”⁶ Ko-

Melanthonis, Brentii, Viti Theodori, item confessio fidei pure exhibita imperatori Carolo V. in comitiis Augustanis anno 1530.” Kirchenordnung 291.

⁴ „Si vero in illorum lectionem inciderint, legant cum attentione et iudicio, sicut medici student venena cognoscere, non ut propinent, sed ut illis vera remedia discant opponere.” Kirchenordnung 291.

⁵ „Quod si aliqua difficilis quaestio, ut de doctrina vel casibus matrimonialibus oblata fuerit, ne temere iuniores de illa pronuncient, sed seniores consulant vel ad futurae synodi iudicium reiiciant.” Kirchenordnung 291.

⁶ „Baprismus administretur in publico templo, non domi, idque fiat lingua Germanica, ut adstantes praeces seria adiungere possint. Abrenuntiandi consuetudo pia retineatur.” Kirchenordnung 291. Az „abrenuntiatio satanae” kifejezés alatt azt értik, hogy a megkeresztelendő lemond az ördögről. A régi egyházban úgy képzelték, hogy a világ a rossz szellemek, a démonok hatalma alatt áll, mely alól a keresztség szabadít meg; az Abrenuntiatio tehát megmaradt a lutheri egyházban is, miután Luther megtartotta a r. kat. keresztelési formulát.

moly és istenfélő keresztszülőket kell választani, akik a gyermekért Istenhez imádkoznak, és kegyes könyörgésekkel ajánlják őt neki. Azzal pedig, hogy a keresztszülők tanúi a keresztelésnek, Isten azt akarta értésünkre adni, hogy a keresztséget nem valami félreeső sarokban kell kiszolgálni, hanem nyilvánosan és a gyülekezet előtt. Aztán harmadsorban azért van szükség keresztszülőkre, „hogy a szülők elhalálása esetén a megkeresztelteket neveljék, és figyelmeztessék a szövetségre, amelyet a keresztségben Istennel kötöttek, tanítsák meg őket Isten igazi ismeretére, és végül szoktassák hozzá mindenféle kegyes és tisztességes viselkedéshez”.⁷ A keresztséget nem kell sokáig halogatni, hanem azon kell lenni, hogy a gyermekeket születésük után keresztség által minél hamarabb oltsák be az egyházba (per baptismum ecclesiae inserantur). „Ha valakit végszükség esetén a bába otthon megkeresztelt, e szavak teljes elmondásával: Keresztellek téged az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében, ezeket nem kell újra megkeresztelni, hanem a szolgálta áldás és imádság után vegye be az egyházba. Akiket pedig a görög valláson lévő szolgák kereszteltek meg, azokról úgy vélekedünk, ahogyan az *Egyházaink Reformációja* c. munka.”

7. A magánfeloldozás rendkívül hasznos, ezért a zsinat úgy dönt, hogy azt Isten egyházaiban szigorúan meg kell tartani, nemcsak azért, hogy bizonyíték legyen a donatisták és a miletianusok tévelygéseire ellen, akik azt mondták, hogy aki egyszer elesett, az már többé nem békülhet meg Istennel, hanem azért is, hogy látni lehessen: akik az úrvacsorához járulnak, igazán bánják-e bűneiket, értik-e a keresztyén hit alapjait, és komolyan meg akarják-e javítani életüket. Továbbá azért is meg kell tartani, hogy a különféle rendű és rangú embereket egyénileg is figyelmeztetni lehessen arra, hogy hivatásukban hűségesen járjanak el, és végül: ha valakinek terhelt a lelkiismerete, a tehertől a szolgálta Isten igéjével megszabadíthatja. „Ha ezt a szolgálta hűségesen elvégzik, nem kétséges, hogy a magánfeloldozás kérésének ez a gyakorlata bőséges gyümölcsöt terem Isten egyházaiban. Viszont minden egyes bűn felsorolásával nem kell terhelni a bűnösök lelkiismeretét, mert ezt Isten nem rendelte el, és nem is lehetséges. (Zsolt 9)”⁸

8. Az egyházak pásztorai és szolgálta ne kotyogják otthon ki meggondolatlanul feleségeiknek vagy másoknak azt a titkot, amit a gyónás során rájuk bíztak,

⁷ „Tertio, ut compadres defunctis parentibus baptizatos erudiant et admoneant de foedere, quod in baptismo cum Deo sanciverunt et illos doceant de vera agnitione Dei, denique ad omnem pietatem et honestatem assuefaciant.” Kirchenordnungen 292.

⁸ „Haec si diligenter a piis ministris observabuntur, non dubium est hunc morem petendae absolutionis privatae magnum fructum in ecclesiis Dei allaturum. Enumeratione tamen singulorum peccatorum conscientiae non sunt onerandae, quoniam ea neque divinitus praecepta neque possibilis est, Psalmus 9.” Kirchenordnungen 292.

hacsak kétes ügy esetén, akár a tanultak belátásai, akár az egész zsinat nem kívánja ezt tőlük, de akkor se mondjanak nevet.

9. Az úrvacsorát a legnagyobb tisztelettel és kegyességgel osszák ki, és „rövid intést bocsássonak előre az úri vacsora lényegéről és hatásairól, felolvasván a nép előtt a szereztetési igéket”. A jegyek kiosztása után pedig adjanak hálát úgy, ahogyan a wittenbergi ágendában áll, és mondjanak áldást, mindezt pedig a nép nyelvén. A jegyek kiosztása alatt olyan német nyelvű áhíthatos énekeket énekeljenek, amelyek az úrvacsora szereztetésének és hasznának a tanítását tartalmazzák. „A kiszolgálást délelőtt végezzék, amikor az éhes emberek alkalmasabbak az elmélkedésre, az áhíthatos könyörgésre és a hálaadásra.”⁹ Az úrvacsorát kovásztalan kenyérral szolgálják ki, „mert Krisztus is azt használta az első szerzés alkalmával”, amint azt Máté evangélista is tanúsítja [Mt 26,17–20].

10. „Az oltárokat semmiképpen le ne rombolják, hanem amennyiben a mi egyházainkban zavart keltő emberek azokat lerombolták, a kegyes pásztorok tegyenek meg mindent, hogy azokat zavargások nélkül visszaállítsák. Az ősi egyház számos bizonyítékkal szolgál arra nézve, hogy nem faasztalról, hanem az oltárról kell kiszolgálni az Úr vacsoráját.”¹⁰ Ezt három Augustinus-hivatkozással támasztja alá.¹¹

11. A házasságkötés kérdésében a negyedik rokonsági fokozathoz ragaszkodnak, akárcsak a wittenbergi egyház. „Ha viszont az együtt hálás, helytelenül, már megtörtént, a dolgot vigyék akár a dékán, akár a szuperintendens elé. Ők köbözzenek ki Isten ígéből és az egyház törvényeiből, hogy mi a teendő.”¹² Aki viszont vérfertőző viszonyban vétkez, azokat soha se eskessék össze, hanem adják át a hatóságnak, hogy az megbüntesse. „A titokban kötött eljegyzést a pásztor ne erősítse meg, se ne áldja meg, csak ha már megkapta a szülők beleegyezését.”¹³

⁹ „Administratur tempore antemeridiano, dum homines ieiuni magis apti sunt ad meditationem, piam precationem et gratiarum actionem.” Kirchenordnung 293.

¹⁰ „Altaria nullo modo diruantur, sed, sicubi in nostris ecclesiis per homines turbulentos dirruta sunt, dent operam pii pastores, ut sine tumultibus restituantur. Et testimonia extant primitivae ecclesiae non in mensis ligneis, sed in altaribus administratam esse coenam Domini.” Kirchenordnung 293.

¹¹ Augustinus: Sermo 230., cap. I.; Augustinus: De vita Heremitica ad sororem liber, cap. 39.; Augustinus: Sermo 115. cap. I.

¹² „Si vero concubitus per errorem accesserit, res deferatur vel ad decanum, vel superintendentem. Hi ex verbo Dei et ecclesiae canonibus, quid agendum sit, despicient.” Kirchenordnung 293.

¹³ „Clandestina sponsalia pastor non confirmet nec benedicat, nisi postea consensus parentum accesserit.” Kirchenordnung 293.

A házassági köteleket meg kell előznie a katekizmusból tett vizsgának, amelyet ha elmulasztanak, addig kell halasztani az egybekelést, amíg azt megtanulják. A zsinat megtiltja az idősek és fiatalok összeházasítását, mert ebből nemcsak veszekedések, hanem botrányok és házasságtörések szoktak származni. Hasonlóképpen az időnap előtti házasságot is tiltja, elrendelvén, hogy várják meg, amíg az ifjú éretté válik a házasságra. „Az egyházi kötelek során azt akarjuk, hogy a felek esküvéssel is megerősítsék akaratukat, még hozzá a templomban, hogy a gyarló természetnek ne legyen mentsége a hűtlen elhagyásra.”¹⁴ Végül a zsinat arra figyelmezteti a hallgatókat, hogy az esküvői formásokat ne tegyék vasárnapra, nehogy az alkalmatlan időben történő zajos vendégeskedés elvonja a népet a nyugalom napjának igaz megszentelésétől.

12. „Az egyház szent szolgáló testületébe bölcs belátású, kegyes életű, jól képzett férfiakat válasszanak, akik alkalmasak a tanításra, érettek és életerősek, tisztességes szülöktől és törvényes házasságból születtek, nem fattyak, mert az utódok többnyire öröklik az atyák tulajdonságait, mint mondják: házasságtörésből mindig házasságtörő születik.”¹⁵ Ez az Ótestamentumban is látható az 5Móz 23-ban [1–9.]. Az egyház pásztorai bölcsen válasszák meg szolgatársaikat, és ha már egyszer elfogadták őket a szolgálatra, meggondolatlanul ne bocsássák el könnyű kifogással a dékán és a testvérek tudta nélkül, hanem tartsák maguk mellett addig, amíg tisztességesen más helyre át lehet helyezni őket. „A szolgák [segédlelkészek] pedig azon igyekezzenek, hogy adják meg a kötelező engedelmességet a pásztoroknak, és szorgalmasan és serényen szolgálják az egyházat, nehogy akár ő maga, akár családja bármi alkalmat adjon a vitára közte és a pásztor között.”¹⁶ Amikor beválasztják a „tiszteletes káptalanba” (*venerabile capitulum*), esküvel fogadja meg, hogy állhatosan megtartja az igaz tanítást, és hogy engedelmeskedik a dékánnak. „A hanyag és botrányos szolgákat a dékánok először testvérileg intsék meg. Akik a jóindulatú figyelmeztetések ellenére sem engedelmeskednek, azokat fogházzal büntessék, vagy a szolgatársakkal egyetértve dobják ki hivatalukból.”

¹⁴ „In copula ecclesiastica volumus confirmari iuramento contrahentium voluntates idque in templo, ut pravis naturis concludatur occasio faciendae desertionis.” *Kirchenordnung* 294.

¹⁵ „Ad sacrum ministerium ecclesiasticum eligantur gravi iudicio viri, pii, mediocriter eruditi, apti ad docendum, in aetate iusta et virili, nati ex honestis parentibus et legitimo matrimonio, non spurii, quoniam proles plerumque naturam patrum induit, uti dicitur: Natus adulterio semper adulter erit.” *Kirchenordnung* 294.

¹⁶ „Ministri veri debitam obedientiam pastori, diligentiam et sedulitatem ecclesiae praestent, dentque operam, ne occasionem vel per se, vel per suam familiam praebeant contentionis alicuius inter se et pastorem.” *Kirchenordnung* 294.

13. A dékán szigorúan figyelmeztesse az iskolamestereket is, hogy hivatalukban szorgalmasan eljárjanak, és a pásztoroknak engedelmessé legyenek. Ha nem engedelmessé válnak, testi fenyítést kapjanak, vagy a káptalanból szégyenteljesen kidobassanak.

14. Az evangéliumokat és az epistolákat [perikópa] ünnepnapokon, szokás szerint, meg kell tartani. „Ha viszont a pásztor bővebben akar tanítani, és a Szentírásból egyénileg más könyveket is akarna magyarázni, az legyen más alkalmas napon.”

15. Bár a szent szolgálat nagyobb részét a nép nyelvén kívánjuk végezni, hogy a hallgatók rámondhassák: ámen, a latin nyelvű áhítatos és a tevélyesektől mentes énekeket mégsem kell mind kidobni egyházainkból, hanem a maga idejében használni lehet nyelvéért is, és zenei értékéért is.¹⁷

16. A gyermekágyból kelt anyák és az új házások bevezetésére nézve határozzuk, hogy a szokást meg kell őrizni az egyházban, mert része a természet törvényének, és nem ellenkezik Isten igéjével. Tehát méltán lehet nyilvános könyörgéseket, kéréseket és áldásokat mondani megerősítésük végett. A gyermekágyból kelt anyák bevezetésének szokását azért kell megtartani, hogy a testnek megadjuk a kellő megbecsülést, és ne kövessünk el öngyilkosságot (autokheires).¹⁸ A feleség ugyanis csontjainkból való csont, és testünkben való test [1Móz 2,21–23]. Tehát meg kell adni neki ezt a kellő tiszteletet [Ef 5,33]. Gigászok módjára nem kell háborút indítanunk a természet ellen, hogy megzavarjuk a gyermekágyas asszony egészségét szolgáló időszakot. A bevezetés során „adjanak hálát, hogy Isten megőrizte az anyát, és vele együtt a gyermeket, a halálos fájdalom közepette is”.¹⁹

17. A szertartások vagy a közömbös dolgok tekintetében emlékezni kell Augustinus mondására: azokban a dolgokban, amelyekre nézve semmi biztosat nem állapít meg az Írás, Isten népe szokását és az elődök rendelkezéseit kell szabálynak tekinteni. „És amint az isteni törvények megszegőit, úgy az egyházi szokások megvetőit is meg kell büntetni.” Ha pedig a testvérek közül valaki önként

¹⁷ „Sacra officia etsi magna ex parte populari sermone cupimus peragi, ut auditores possint dicere: Amen, tamen cantiones Latinae piaae et ab omnibus erroribus alienae ex ecclesiis nostris non debent in universum explodi, sed et propter linguam et artem musicam suo tempore quoque retineri.” Kirchenordnungen 295.

¹⁸ „Introductio vero pauperarum retinenda est, ut corpori debitum honorem tribuamus et non fiamus autokeiresz.” Kirchenordnungen 295.

¹⁹ „Item fiant illic gratiarum actiones, quod dominus Deus matrem una cum sobole in illis doloribus mortis conservavit, et illi vitam nostram totam nostrorumque piis praecibus commendemus.” Kirchenordnungen 295.

leteszi a szokásos ornátust, és lemond a gyertyákról, ezt testvéri szeretettel nézzék el, nehogy ezekben az amúgy is igen nyomorúságos időkben az egyházak még jobban megbolyduljanak. Az ilyeneknek csak annyit hagynak meg, hogy az egyházban más egyebet ne változtassanak, és ragaszkodjanak hűségesen a tanításhoz. „A többiek viszont, akik ez idáig a szent szolgálat végzése közben használták az ornátust, a továbbiakban is megőrizték.” Ezért senki se kárhoztassa a másikat, vagy ne gyötörje annak lelkiismeretét. „A lenvászon inget viszont mindenki tartsa meg. Ugyanígy vélekedünk a nem mesés képekről, az orgonamuzsikáról és a többi közömbös dologról.” Minden egyebet úgy intézzenek, ahogyan a már egyszer elfogadott *Reformatio Saxonica* c. munkában elő van írva.

18. A nyilvános egyházlátogatást alkalmas időben végezzék, ha az Úr békét ad, amikor a dékán minden egyes helyen ezt a szabályrendeletet ismertesse, és javítsa ki a gyülekezetben azt, amit ki kell javítani. „Ha pedig valamit nem tudott elintézni, azt bízva az elkövetkező zsinat döntésére.”²⁰

A szász parlament (Universitas Saxonum) határozatai, 1569. május 29.

Cikkelyek, amelyeket a vizitáció során elő kell terjeszteni mindegyik gyülekezetben.

I. A lelkészi lakásban

1. A lelkészi lakásban azt tárgyalják meg, ami a lelkész életével, erkölceivel és szolgálati hűségével kapcsolatos: erkölcsös életet él-e, nem ivó cimborája-e a falusiaknak, ő és felesége nem visel-e fényűző öltözetet, nem kóborol-e szanaszét, és nem hanyagolja-e el szolgálatait, és ő maga képes-e egyedül ellátni a rábízott egyházi szolgálatot. Az egyházi javak ellenőrzése is a lelkészi lakáson történjék meg, magánkörben, de ha a pásztor és a telepesek között valamiféle megkülönböztetés adódik, és úgy tűnik, hogy ez a pásztor és a szolga [segédlelkész] tekintélyét érinti, azt már az egész egyház előtt intézzék. Ha nem érinti, akkor ők külön intézzék el az ügyet.²¹

2. Panaszolja-e a pásztor, hogy a törvényesen járó tizedet, gabonát, bort, vászont, mézet nem adják meg az 1Kor 9[13–15], 2Tim 2[4–6] szerint.

²⁰ „Si quid vero ad finem perducere non poterit, ad futurae synodi iudicium reiciatur.” Kirchenordnungen 296.

²¹ „Et de bonis ecclesiae privatim in aedibus parochialibus fiat inquisitio, si quae dissidia fuerint inter pastorem et colonos, si ad auctoritatem pastoris et ministerii facere videtur, coram tota ecclesia fiat.” Kirchenordnungen 306.

3. És viszont, az egyház véleményét is hallgassák meg a pásztor tanításáról és életéről, van-e panasz arra, hogy nem végzi szolgálatát.

4. Azok a pásztorok, akik az egyházi teendőket nem képesek egymagukban elvégezni, ha van rá fedezet, alkalmas szolgákat [segédlelkészeket] vehetnek maguk mellé, akiknek a telepések építsenek tisztességes lakást, továbbá legyen gondjuk, hogy a parókia és más épületek ne romoljanak le, ahogyan a Reformatio Ecclesiae Coronensis c. munkában is áll.²²

5. Kérdezzenek rá az eretnekgyanus könyvekre, kiváltképpen a sákramentáriusok, az arianusok és mások munkáira, és ezeket a vizitáció hozza el, és adja át a szuperintendensnek, a legközelebbi egyetemes gyűlésig, ahol majd eldöntik, hogy mi legyen a sorsuk. Arra is kérdezzenek rá, hogy a pásztoroknak van-e Bibliája, és olyan megbízható szerzőket olvasnak-e, mint Luther, Philipp Melanchthon, Brenz, Vitus Theodor stb., és a gyanús szerzőktől elfordulnak-e.²³

6. Van-e panasz az iskolamesterre, akit a pásztor és a helyi szenátus választ, és megkapja-e korábbi bérét mindenféle csonkítás nélkül.

7. Hogy a szántóföldek, a szőlősök és a kaszálók a parókia használatában vannak-e, nem-e adták el, és a parókiális javakat őrzik-e.

8. Hogy mindegyik gyülekezetben gondját viselik-e a szegényeknek, az özvegyeknek és árváknak.

9. Járják végig az egyházak épületeit, az istállókat, az iskolaépületet, a cintermet, a keresztelőkápolnákat, hogy mindegyiket jól karbantartják-e.²⁴

²² „Secundo: An pastor habeat conqueri, quod legitimas non praestent decimas, frugum, vini, lini, apum. [...] Tertio et econtra audiatur testimonium ecclesiae de pastoris doctrina et vita, an habeant conqueri, quod officium suum non faciat. Quarto: Ut pastores, qui sola sua persona labores ecclesiae sufferre non possunt, si reditus fuerint, alant ministros idoneos, quibus honesta aedificia struantur per colonos, qui et insuper curent, ne parochiarum domus et alia aedificia corruant, sicut in Reformatione Ecclesiae Coronensis ostenditur et habetur.” Kirchenordnungen 306.

²³ „Quinto: Inquirantur libri suspecti haereseos et praecipue Sacramentariorum, Arrianorum et aliorum, et auferantur per visitatores et transmittantur ad dominum superintendentem usque ad congregationem universitatis, ubi quid de iis agendum despicietur. Et ut pastores habeant biblia, et probatos autores, quales sunt Lutherus, Philip[us] Melanchth[on], Brentius, Vitus Theo[doricus] etc., et suspectos fugiant.” Kirchenordnungen 306.

²⁴ „Sexto: An habeant conqueri de ludimagistro, qui consensu utriusque partis pastoris videlicet et senatus eligatur, an etiam ei antiquum sallarium sine diminutione persolvatur. Septimo: Ut agri, vineae et prata, templo et parochiis legata maneant pro usibus earundem nec vendantur, bona parochialia custodiantur. Octavo: Ut pauperes, viduae, orphani in quavis communitate curentur. Nono: Lustrentur aedificia ecclesiarum, paraviarium, scholarum, cimiterium, baptisterium, ut haec munda conserventur.” Kirchenordnungen 306.

II. A templomban a pásztor és a szenátus előtt, mielőtt még a szószékbe mennének, kérdezzék meg:

1. Hűségesen teljesítették-e mindazt, amit az elmúlt vizitáció alkalmával meghagytak: megtartották-e az evangélium tiszta és szent tanítását a Krisztus általi ingyen bűnbocsánatról, és a sákramentumokkal igazán éltek-e. A pásztor egyetért-e egyházaink tanításának mindegyik tételével?

2. Volt-e a templomban meghatározott időben katechizáció, tanította-e a Tízparancsolatot, a hitvallást, az Úri imádságot és a sákramentumok lényegét, amelyek olyanok, mint a Szentírás rövid foglalatjai.²⁵

3. A pásztorok helyesen szolgáltatták-e ki a három sákramentumot: a keresztséget, a szent feloldozást/gyónást és az úrvacsorát, és az előírt egyházi szer-tartás szerint járt-e el, amikor kiszolgáltatta a sákramentumokat, felolvasta az olvasmányt, a könyörgést és a zsoltárokat.

4. Az evangéliumokat és az epistolákat megtartotta-e vasárnaponként és ünnepnaponként, hogy a kegyes atyák ékes rendtartását meg ne csonkítsák.

5. A magángyónást megőrizte-e mindegyik egyház, és gyakran élnek-e úrvacsorával, hogy gyakorolják magukat a kegyességben, és elforduljanak a bűnöktől. A hívek áhítoznak-e az evangélium tanítása után, és ez meglátszik-e életükön.²⁶

6. A keresztséget a nép nyelvén szolgáltatták-e ki, a hallgatóságra való tekintettel, és őrzik-e a wittenbergi egyház ágendáját/rendtartását, amelyet mindegyik egyházközségnek követnie kell.²⁷

7. A gyermekágyból kelt anyák és az új házások bevezetését megtartotta-e mindegyik egyházközség.

III. A katekizmus tanítása a népnek; ez már a szószékről történik

²⁵ „1. An diligenter consumata sint in ecclesiis, quae proxima visitatione mandata sunt, pura sancta doctrina evangelii de gratuita remissione peccatorum per Christum et verus usus sacramentorum. An pastor in omnibus articulis consentiat cum doctrina nostrarum ecclesiarum. 2. An certis temporibus tradatur catechismus, sanctus decalogus, symbolum fidei, oratio dominica et numerus sacramentorum, quae sunt brevis quaedam summa sacrae scripturae.” Kirchenordnungen 307.

²⁶ „An pastores recte distribuunt tria haec sacramenta a Christo instituta: baptismum, sanctam absolutionem et Coena Domini. Etenim servent ordine praescriptos ritus ecclesiasticos in distributione sacramentorum, in recitatione lectionum, praecum et psalmorum. 4. An evangelia et epistolas usitatas retinent dominicis diebus et festivis, ne ordinem piorum patrum confundant. 5. An absolutio privata in singulis ecclesiis conservatur. An frequens sit usus coenae Domini, in qua exercentur homines ad pietatem, ut peccata fugiant. Quomodo ecclesia affecta sit erga doctrinam evangelii, an vita exprimat.” Kirchenordnungen 307.

²⁷ „6. An baptismus lingua populari administretur, propter auditores, et retineatur formula ecclesiae Vitebergensis, cuius agenda in singulis ecclesiis habeatur.” Kirchenordnungen 307.

1. Addig senkit össze ne eskessenek, amíg előzőleg fel nem mondta a pásztor előtt a katekizmus részeit. A felmondás a nyilvános kihirdetés előtt történjék meg.

2. Aki a katekizmus részeinek felmondását elutasítja, ne engedjék az úrvacsorához, se keresztszülői fogadalmat ne tehessen a megkereszteltért. Aki pedig megtagadja a katekizmus felmondását, és közben meghal, azt a mezőn temessék el.²⁸

IV. Az úrvacsora és a helyes életvitel ajánlása

1. Senkit az úrvacsorához ne engedjenek, ha előzőleg meg nem kapta a személyes feloldozást, ahogyan az Ó- és az Újtestamentum példái ábrázolják. A hallgatónak mutassák meg, hogyan kell gyónni, a pásztoroknak, hogyan kell feloldozni; ahol szükség van, a magánfeloldozást Melanchthon Fülöp súlyos érveivel ajánlják. Ha pedig a gyónás során titkot bíztak a szolgára, azokat ne mondják tovább.²⁹

2. Aki megveti az úrvacsorát, az ne tehessen keresztszülői fogadalmat kereszteléskor, amennyiben kitart hitetlenségében; az ilyent haláláig tiltsák ki a nyilvános temetésről.

3. Ha valaki nézeteltérésre és heves vitatkozásra vetemedik, és kitart nyilvánvaló gyűlölete mellett a felebarát iránt, amíg ezzel fel nem hagy, addig meg kell tagadni tőle az úrvacsorát. Ha pedig felhagy, de még nem engesztelte ki az egyházközséget, és úgy hal meg, a mezőre temessék. A zsinat utána Gal 5[19–21]-et idézi teljes terjedelemben.³⁰

4. Akik bűnbánat nélkül, huzamosabb ideig kitartanak a nyilvános bűnökben, a részegeskedésben, házasságtörésben stb., azokat tiltsák el az úrvacsorától. E helyen Mt 7[6]-ot idézi szó szerint.

²⁸ „1. Nemo copuletur in matrimonium, nisi prius partes catechismi apud pastorem suum recitaverit. Recitatio autem fiat ante publicam proclamationem. 2. Qui partes catechismi discere spreverit, non admittatur ad coenam Domini, nec ad fideiussorem quam fit pro baptizatis. Et si quis spretis his catechismi partibus mortuusque fuerit in campum sepeliatur.” Kirchenordnungen 307.

²⁹ „1. Nemo admittatur ad coenam Domini nisi prius accepta privata absolutione, ut exempla veteris et novi testamenti ostendunt. Forma confitendi ostendatur auditoribus et absolutionis forma pastoribus et, ubi necesse fuerit, commendetur privata absolutio propter gravissimas causas a Phi[lippo] Melanth[one] recitatas. Quod si vero secreta aliqua ministro a confitente concredita sunt, ea ne effuciant hi, quibus ea credita sunt.” Kirchenordnungen 307.

³⁰ „2. Contemnentes coenam Domini prohibeantur fideiussione in baptismo, si permanserit in impietate, usque ad mortem prohibeantur a communi sepultura. 3. Si qui dissidiis aut contentionibus student et in odiis manifestis erga proximum perduraverint, coena Domini tandiu iis denegetur, donec desierint. Quod si vero desierint nec reconciliati fuerint et ita morientur, in campum sepeliantur.” Kirchenordnungen 307–308.

5. Akik Isten ígését és a sákramentumokat megátalkodottan elhanyagolják, a pásztor először figyelmeztesse őket, másodszer alkalmazza rájuk az evangéliumban lévő szabályt, Mt 18[15–17], hogy egy időre ki lehessen tiltani a közösségből, ha a gyalázatban megmaradnak.³¹

V. Az ünnepek és Isten ígéje iránti engedelmisség

1. Ünnepeken be kell szüntetni minden kétkezi munkát, és a malom működtetést is, és tilos a len- és kenderáztatás is; tilos az istentisztelet alatt templomon kívül tartózkodni, a mezőt és a szőlőskertet járni.

2. A szenátus istentisztelet alatt ne ülésezzék, a jó és hasznos tanács ugyanis Istentől származik. Ezért elsősorban Isten országát kell keresni, Mt 6[33].

3. A családot és a gyermekeket arra kell kötelezni, hogy vegyenek részt a szent énekeken és az istentiszteleten. Ef 6[4]-et idézi. Mária példáját kell követni, aki Krisztust elvitte a templomba.³²

4. Ezekben a napokon szent dolgokról beszélgessenek és társalogjanak, hogy annál buzgóbb legyen a hit és az engedelmisség, vagyis a nyugalom napjának megszentelése.

5. A kártyajáték tilos, azokat, akik ezt játsszák, és vendégeiket is, meg kell büntetni.

6. Tilos a szolgálkkal és szolgálólányokkal éjszaka gyanús és tisztességtelen társalgást folytatni. Az italvásárlás is tilos, mert az italozás bachanáliává fajul. Aki ezt figyelmen kívül hagyja, azt a szenátus büntesse meg.

7. Akik nem tisztelik szüleiket, és engedetlenek, azokat zárják kalodába.

8. Akik a sákramentumokat szidják, akik a pásztor gyalázzák, a bűbájosokat, a rosszul viselkedő feleségeket, hasonlóképpen a hűtlen elhagyókat büntessék meg.³³

³¹ „Si qui in manifestis criminibus, ebrietate, adulteriis etc. sine poenitentia perduraverint, coena Domini prohibeantur. [...] 5. Contumaces neglectores verbi Dei et sacramentorum per pastorem primo admoneantur secundum regulam evangelicam.” Kirchenordnung 308.

³² „1. Diebus festivi omnis labor manualis et molarum suspendi debet, et lini atque canabis ablutio prohibeatur, sub officiis divinis extra templum ociari, agros, vineas lustrare. 2. Senatus sub officiis sacris non exerceat iudicia, consilium enim bonum et utile a Deo est. Ideo regnum Dei primum quaerendum, Matth 6,33. 3. Familia et liberi ad cantiones sacras et officia divina compellantur. Ephes. 6,4. [...] Exemplum Mariae ducentis Christum ad templum.” Kirchenordnung 308.

³³ „4. His diebus sit sermo et conversatio de rebus sacris, ut accendatur fides et obedientia, hoc est sanctificare sabbathum. 5. Ludus chartarum sit prohibitus, lusores et eorum hospites puniantur. 6. Servorum et ancillarum conversationes nocturne supectae et inhonestae [...] prohibeantur. Non emant vasa vini, quibus epotandis bachentur. Senatus punientur[!] negligentes. 7. Qui parentibus maledicunt et inobedientes sunt, cippo includantur. 8. Qui de

9. Tilos átkozódni, és valakit kiátkozni. Ef 4[29]-et és Mt 12[36-ot] idézi.

10. Akik házasságra akarnak lépni, ne hagyják figyelmen kívül a negyedik rokonsági fokot; a negyedik rokonsági fokot is beleértve.

11. Szigorúan tilos a jegyestársaknak együtt élni, ha előzőleg nem kapták meg az áldást és az egyház nyilvános tanúskodását vagy a házassági köteléket (copula).

12. Ne eskessenek össze időset fiatallal; fiatal fiút és lányt pedig érett koruk előtt ne engedjenek házasságra.

13. Senki se tegye a lakodalmat vasárnapra, és a házassági fogadalmat mindenki tartsa be.

14. A temetés során a testet tisztességgel temessék el, a dicsőséges feltámasztásra való tekintettel.³⁴

15. Mivel a történelmi korok azt bizonyítják és mutatják, hogy Isten meg fogja büntetni a világot, amiért ez megveti a vallást, ezért figyelmeztessék a hívőket, hogy Isten ígését a legnagyobb odaadással hallgassák, és életüket javítsák meg. Ezek után szólítsák fel a gyülekezetet, hogy legyen engedelmes, és tisztelje a szolgáló testületet és a pásztorokat, mint 1Thessz 5[12–13] és Zsid 13[17]-ben. Arra is szólítsák fel, hogy tiszteljék a polgári hatóságot, és engedelmeskedjenek neki.³⁵

ministerio et sacramentis male loquuntur, qui pastorem contumelia afficiunt, item veneficia exercentes, coniuges male convenientes, item desertores et desertrices etc. puniantur. 14. Funera propter gloriosam resurrectionem honorifice sepeliantur.” Kirchenordnung 308.

³⁴ „9. Prohibeantur maledicta et execrationes. [...]. 10. Matrimonium contrahere colentes gradus coniugii ne negligant, ubi gradus 4. inclusive prohibitus est. 11. Severo mandato cohabitatio desponsatarum personarum ante benedictionem et publicum testimonium ecclesiae seu copulam prohibeatur. 12. Vetulae decrepitae iuvenibus non nubant et eiusmodi iuvenes et virgines ante iustam aetatem non elocentur. 13. Nuptiae non omnes reiciantur in diem dominicum et iuramentum in copula retineatur.” Kirchenordnung 308.

³⁵ „15. Ultimo, quia aetatum historiae testantur et ostendunt Deum puniturum mundum ob contemptum religionis, admoneantur ergo, ut serio et summa cum diligentia audiant verbum Dei et vitam emendent. Post haec provocetur ecclesia ad obedientiam erga ministerium et pastores, ut 1Thess. 5. és Hébr. 13. Provocetur quoque, ut honore et obedientia praeveniat magistratum civilem. Roma 13.” Kirchenordnung 308.

Petrovics Péter mint „pater patriae” és „princeps”

Ha az ember megállapítja, hogy a lutheri és a helvét irányzat magyarországi térhódítása és pozíciói kapcsán nem elég csupán hitvallásbeli kérdéseket vizsgálni, semmi újat nem mond. Bár vitatott, hogy a Reinhard és Schilling német Konfessionalisierung modellje¹ alkalmazható-e a magyarországi viszonyokra, és ha igen, milyen mértékben, de az említett elmélet legfontosabb kérdései éppen a felekezetszerveződés és a világi hatalom kapcsolatát, az állami beavatkozás szerepét vizsgálják, ez pedig az itthoni állapotokra is vonatkoztatható.²

Úgy tűnik, hogy Magyarországon a Tiszától keletre, azaz a Partiumban és Erdélyben Petrovics Péterhez köthető a legelső olyan egyházpolitikai kezdeményezés, amelynek célja valamely felekezet kizárólagossá, mintegy „államvallássá” tétele, ez konkrétan a reformáció helvét iránya volt.³ Ennek köszönheti Petrovics a már-már eposzi jelzővé vált megjelölést: történetírásunkban ő lett „az első kálvinista főúr”. Kétségtelen, hogy a legkorábbi reformációtörténeti összefoglalások, például Istvánffy Miklós 1605-ben keletkezett, Pázmány Péter kérésére készült írása is kiemeli a reformáció terjedésében játszott kiemelkedő szerepét.⁴

* Szabadi István (1964) a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának igazgatója 1996 óta. Habilitált egyetemi docensként egyháztörténetet, forrástant tanít a Debreceni Egyetemen. Kutatási területe a 16–18. század magyar egyház- és művelődéstörténete, különös tekintettel a Partiumra. Az általa vezetett levéltár önálló kiadványsorozata, elsősorban forráskiadásai szintén a Partium gyűlekezeteire, illetve magára a történeti tiszántúli egyházkerületre vonatkoznak.

¹ Reinhard, Wolfgang: *Glaube und Macht. Kirche und Politik im Zeitalter der Konfessionalisierung*. Wien 2004., Schilling, Heinz – Reinhard, Wolfgang (Hrsg.): *Die katholische Konfessionalisierung*. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 198). Aschendorff, Münster 1995.

² Kármán Gábor: A konfesszionizáció hasznáról és káráról. Egy paradigma margójára. In: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 25.), Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest 2013, 27–40. Balázs Mihály: Az alkalmazás dilemmái. A német konfesszionizációs modell és az erdélyi reformáció. In: *Korall* 15 (2014/57), 5–26.

³ Balázs Mihály: Dávid Ferenc életútja. In: *Keresztény Magvető* 114 (2008/2), 181–183.

⁴ Nagy Gábor: Irreperunt. Istvánffy Miklós levele Pázmány Péterhez a hitújítás magyarországi kezdeteiről. In: *Gesta* 6 (2006/1), 85–90.

Jelen előadás címében Petrovics mint „pater patriae” és „princeps” szerepel. Ezek a jelzők Szegedi Gergelytől származnak, aki 1557-ben Wittenbergben nyomtatásban megjelent *Epistolájában*⁵ nevezi fejedelemnek és a haza atyjának az akkor (1556 márciusa óta) Erdély kormányzói tisztét betöltő pártfogóját. Szegedi Gergely wittenbergi tanulmányainak közvetlen finanszírozója Kálmáncsehi Sánta Márton volt, akit az említett levélben Petrovics püspökének nevez a szerző.⁶ Felmerül az olvasóban, hogy a két jelző, még ha feltételezzük is, hogy a műfajnak megfelelő túlzás is van benne, mennyire felel meg a realitásnak. A „princeps” minden bizonnyal, hiszen Erdély első emberéről van szó, akit a 17. századi erdélyi fejedelmek előképének tekinthetünk. Gondolok itt nem a magyar romantikus történetírás által megalkotott erdélyifejedelem-képnek megfelelő politikusra,⁷ hanem a török vazallus erdélyi állam létrejöttének előkészítőjére és tevékeny munkására. Ugyanakkor általánosan, a korabeli államelméleti munkák uralkodójaként („Il Principe”) is megkaphatta a titulust. A „pater patriae” ókori eredetű (Cicero után a mindenkori császárokra vonatkoztatott) elnevezése a reformáció korában fokozatosan a „hit harcosa” értelmet nyert, így kaphatta meg azt maga Luther vagy Szegedi Kis István, a wittenbergi hagyomány után így használta azt Petrovicsra Szegedi Gergely, s nyerte el az erdélyi országgyűléstől Bethlen Gábor, végül II. Rákóczi Ferenc mint fejedelem.

Visszatérve kérdésfelvetésemre, felmerül, hogy Petrovics Péternek a helvét irányt kétségtelenül és meghatározóan támogató patrónusi szerepvállalása mennyire függetleníthető politikai tevékenységétől. Ne feledjük, nem teológus volt, sem lelkész vagy egyházkormányzó, hanem lelki-konfesszionális kérdésekkel alig foglalkozó, államszervező, reneszánsz politikus. Ahhoz, hogy számára a konfesszió nem elsődleges szempont, hadd emlékeztessék Péter Katalin töprengéseire a reformáció magyarországi terjedésének kapcsán. „Kényszer vagy választás” volt-e az új tanításokhoz való csatlakozás az egyén számára, teszi fel a kérdést. Úgy véli, hogy aligha felülről, a földesúrtól mint kegyúrtól reá nehezedő kényszer: a patrónusok a hódoltságból eltűntek, a királysági területeken közönyösek voltak, Erdélyben viszont sajátos magatartást tanúsítottak, ahol az állam toleranciája

⁵ Szegedi Gergely: *Epistola Ad Illustrissimvm ac Magnificum Dominum, D Petrum Petrouiit. Witebergae 1557.* RMK III 444.

⁶ „Clarissimi viri Domini Martini Episcopi Magnificentiae vestrae vigilantissimi, Moecenatis studiorum meorum praestantissimi adscribendum cohortatio.”

⁷ A kérdéshez lásd Pállfy Géza: A szelektív forráshasználat és a 19–20. századi függetlenségi szemlélet visszavetítésének veszélyei: Válasz Őze Sándornak. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 13 (2008/2), 227–233.

Izabella királyné és János Zsigmond alatt tudatosan a vallási egység megtörését szolgálta.⁸

Petrovics felekezeti identitásának gyakori változása (szerb ortodox eredetű család sarjaként ő maga a római katolikus egyház tagja, majd a helvét irány támogatója, végül az unitarizmus iránt érdeklődik) a maga korában nem meglepő. Abban a világban, amelyben felnőtt, a reformáció előtti magyar társadalomban sem a nyelvi, sem a vallási különbség nem volt hatalmi kérdés, „a nyelvi és a vallásbeli különbözőségeket nyilvánvalóan érzékelték, fontosnak tartották, de alaphelyzetben, normális körülmények között senkinek nem származott belőle sem előnye, sem hátránya. A hatalom megoszlása nem függött sem az anyanyelvtől, sem a vallástól”.⁹ Mind ennek, mind a magyarországi reformáció következtében létrejött új helyzetnek, a „konfesszionalizáció” következményének Petrovics pályája illusztrációként szolgálhat. Először érdemes életútját ismertetni röviden, itt jegyzem meg, hogy életével és politikájával tudomásom szerint két írás foglalkozott eddig,¹⁰ nem hagyva figyelmen kívül harmadikként Veress Endre adatgazdag Izabella-monográfiáját.¹¹

Petrovics Péter Pozsega vármegyében, Szuraklinban született 1486–1487 körül szerb családban.¹² Verancsics jegyzi meg egy helyütt, hogy semmi más nem volt fontos számára élete során, minthogy a szerbjeinek kedvébe járjon,¹³ az 1540–1550-es években csapatai is szerbekből álltak. Szoros rokonságban állt a szintén pozsegai Szapolyai családdal (amely nevét Zapolje településről kapta), karrierje is összefügg ezzel a családi kapcsolattal. Kubinyi András úgy véli, hogy a későbbi János király első unokatestvére volt anyai ágon.¹⁴ Politikai karrierje az

⁸ Péter Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás?* Nemzedékek tudása, Tankönyvkiadó, Budapest 2004, 102.

⁹ Péter Katalin: *i. m.* 34–35.

¹⁰ Székegyházi: Suraklini Petrovics Péter. In: *Debreceni Protestáns Lap* 23 (1903/24), 370–373, 25. sz. 386–389.; Varga Szabolcs: Petrovics Péter (1487–1557) élete. In: Szentpéteri József (szerk.): *Szürke eminenciások a magyar történelemben*. Kossuth, Budapest 2003, 54–56.

¹¹ Veress Endre: *Izabella királyné 1519–1559*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1901.

¹² Szerb származására egyértelműen utal Christianus Schesaeus: „cumque Petrum sciret robustam cogere gentem Rascia quam genuit pugnax”. Christianus Schesaeus: *Opera que supersunt Omnia*. Ed. Franciscus Csonka. Budapest 1979, 128.

¹³ Nam ipse nihil aliud curat, quam ut gratificetur suis Rascianis – Verancsics Antal összes munkái 7: *Vegyes levelek*. Szalay László (szerk.). Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum X, Pest 1865, 74.

¹⁴ Kubinyi András: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter (szerk.): *Publicationes Universitatis Miskolcensis*. Miskolc 2004, (Studia Miskolciensia 5.) 169–194.

1514-es parasztháború idején kezdődött, a döntő jelentőségű temesvári csatában ő vezette a nemesi sereget, Dózsát (Szerémi György és Ludovicus Tubero szerint is) saját kezűleg fogta el. Mohács után János király leghűségesebb embere lett, és az is maradt annak haláláig. Szapolyaitól hatalmas birtokokat kapott Arad (csályai uradalom) és Temes vármegyékben. A stratégiaileg igen fontos Lippa várkapitánya 1530-ban, 1540–1551 között temesi főispán, Temesvár ura. 1541-ben Szapolyai végrendeletének megfelelően a gyermek János Zsigmond gyámja Fráter György váradi püspökkel együtt. Ekkor már Szulejmán a keleti magyar királyságot saját birodalma részének tekintette, ennek megfelelően a Temesközt és Erdélyt már mint „szandzsákokat” adományozta Petrovics Péternek, illetve János Zsigmondnak. Petrovics szandzsábként részt kellett hogy vegyen a török seregek ellátásában, maga a Temesköz közvetve már 1541-től a Török Birodalom része.¹⁵

Fráter György és Petrovics közös hivatalviselését, gyámkodását mind politikaileg, mind vallásilag erős szembenállás jellemezte. Petrovics következetes protestáns voltával, Habsburg-ellenességével, törökpártiságával szemben Fráter György az országnak katolikus Habsburg-uralom alatt való egyesítéséért küzdött. Rivalizálásuk nemegyszer fegyveres konfliktusba torkollott, ennek során Petrovics csapatainak zömét ortodox szerbek¹⁶ és oszmánok alkották. A nyírbátori Báthoryvárbán 1549. szeptember 8-án I. Ferdinánd megbízottjai és Fráter György által megkötött titkos egyezménynek megfelelően 1551 nyarán a Habsburgok átveszik Erdélyt, Petrovicsnak pedig át kell adnia Ferdinánd biztosainak a Temesközt, benne birtokait: Temesvárt, Becsét, Becskereket, Lippát, Solymost, Lugost és Karánsebest, cserébe a munkácsi uradalmat kapja meg. Rá egy évre a törökök ténylegesen meghódítják a Temesközt, majd 1556-ban szándékuknak megfelelően Izabella királyné, János Zsigmond visszatér Erdélybe. Kolozsvárra történő bevonulásukkor Erdély várainak nagy része már Petrovicsnak, ekkor Erdély kormányzójának a kezén voltak, aki a következő év, 1557 októberében hunyt el, 71 esztendőskorában.

¹⁵ Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Argumentum, Budapest 1991, 107.

¹⁶ A szerbeknek a magyar államiság iránti lojalitása erősen kétséges volt, ehhez hadd idézzem Hegyi Klárát: „Azok a rácok, akik a 16–17. században költöztek fel a Balkánról a magyarországi hódoltságba, már nem a török uralom elől menekültek egy még meg nem szállt országba, hanem a Török Birodalom egyik tartományát cserélték fel egy másikra, amelyben könnyebb életet reméltek. Anyaországukat akkor hagyták el, amikor az már néhány évtizede vagy esetleg egy-két évszázada török uralom alatt állt. Az átköltözők az új lakóhelyre is magukkal hozták ezt a múltat: a kényszerűségből szilárdnak elismert török berendezkedés megszokását. Generációk óta abban éltek, hogy sorsukról és mindennapjaikról csak a hódítóknak van joguk dönteni, s megtanulták, hogy boldogulásukat, gazdasági és társadalmi előrejutásukat is az általuk nyújtott kereteken belül kell keresniük.” Hegyi Klára: *Egy világbirodalom végvidékén*. Gondolat, Budapest 1976, 183.

Ami Petrovics felekezeti hovatartozását illeti, Szapolyai János haláláig minden bizonnyal megmaradt római katolikusnak. Az 1540-es években előbb a lutheránusokat segítette temesi birtokain, majd az 1548-as törvények után (melyek szerint Habsburg Ferdinánd úgymond vallási békét kötött a lutheránusokkal) mint a helvét irány támogatója tűnik fel már Temesváron és Lippán is, majd azokat elhagyva a munkácsi uradalom birtokában a Tiszántúl északi területein. Érdeemes idézni a 18. századi debreceni egyháztörténész, Sinay Miklós sorait annak a romantikus elképzelésnek az illusztrálására, mely szerint Petrovics felekezetváltásait valami belső lelki fejlődés eredményezte:

„Petrovics Munkács magas várába húzódott egy darabig, melyet neki I. Ferdinánd önként átengedett, és itt is a keresztyén tudomány terjesztésével foglalkozott egy evangéliumi pásztor segítségével, nevezetesen a Kálmáncsehi Sánta Mártonéval, aki ekkor a szomszédos beregszászi egyházban volt szónok, s akiben, mikor az úrvacsoráról való tanban a helvét teológusok nézetére térítette, holott azelőtt a szászok értelmét követte, a királynő iránt való hűsége és számkivetettsége révén kiváló szellemi hasznot és azelőtt rejtve levő szellemi gyöngyöt talált és fedezett fel.”¹⁷

Református közegben a töprengő Petrovics képe mellett sokáig ott élt a toleráns, hitéhez hű főúrról alkotott elképzelés is: „vallási tekintetben is a türelmesség legvégső határáig elment, vallásáért, hitéért senkit sem üldözött”.¹⁸

Ezzel egy időben más oldalról ilyeneket olvashatunk róla az 1530-as évek eleje kapcsán:

„Lippán és vidékén Petrovics Péter terjeszté az új hitet, az áttérni nem akaró kath. papokat üldözte, javaiktól megfosztotta, tüzes vassal bélyeget süített arcukra, vagy fejük bőrét a tonzura helyén lenyúzatta. A papok tehát vagy futásban kerestek menekülést, vagy áttértek, s akkor jó javadalmazást és feleséget is kaptak.”¹⁹

Az, hogy Petrovics már az 1530-as évek elején fellépett volna a katolikus egyház ellen, nehezen hihető, noha a mai napig felbukkan a szak(?)irodalomban.²⁰ Az viszont elfogadott, hogy az 1540-es évek második felében Temesvárott a lutheri irány támogatta. Wittenbergben végzett prédikátorokat hívott meg

¹⁷ Sinay Miklós: *A magyar- és erdélyországi reformáció története 1564-ig*. Sajtó alá rendezte és fordította Herpay Gábor. Debrecen 1911, 237.

¹⁸ Székegyházi *i. m.* 389.

¹⁹ Kovács Sándor: *A csanádi papnevelde története. (1806–1906) I. szakasz. A papnevelés a csanádi egyházmegyében Sz. Gellértől a török világ végéig (1030–1716) 3. Egyházi viszonyok a csanádi egyházmegyében a török világ alatt (1526–1716)*. Temesvár 1908, 26.

²⁰ Szekernyés János: *Temesvár reformátussága*. Temesvár 2000, 15.

(Lippai Kristóf, Basarági Vida, azaz Balsaráti Vitus János, Endrédi Zsigmond, Biai Gáspár, Abádi Benedek), humanista iskolát hozott létre Szegedi Kis István vezetésével. A Tiszától keletre legelőször Petrovics Péter pártfogása alatt és elképzelésének megfelelően a csanádi katolikus püspökség területén jött létre protestáns szuperintendencia. 1549-ben tartottak a Temesvár melletti Torony városában egy zsinatot, amely a lelkészi kötelességeket tárgyalta lutheri felfogásban, 1550-ben pedig Gönczi Máté személyében szuperintendenst is választottak, akinek a hivatala Petrovics távozása után meg is szűnt.²¹

Említettem, hogy 1541-től Szulejmán a keleti magyar királyságot saját birodalma részének tekintette, maga a Temesköz közvetve már 1541-től a Török Birodalom része. 1544-ben Petrovics megkapja a szultántól a lugos-karánsebesi bányságot is, hogy növekedjék katonai ereje. Felmerül a kérdés, hogy az egyértelműen törökorientált Petrovicsnak a régi katolikus egyházi hierarchiát lebontani akaró törekvései mennyiben találkoznak az oszmánok vallási politikájával. Csepregi Zoltán tekinti át egy tanulmányában a kérdést: „a török a protestánsokat pártolja?”²² Úgy látja, hogy az 1550-es évekig a kérdésre igennel lehet válaszolni, ennek okát egyfajta konszolidációs valláspolitikában, hatalmi számításban (a protestáns magyarok magukhoz édesgetésében) látja, emellett vallási érdeklődés is tapasztalható részükről. Figyelemmel kísérik a hitvitákat, meghallgatják a prédikációkat, de ez „más hasznot is hozhatott a megszállóknak: ellenőrzés és népszerűsítés, az uralmuk alatt élő keresztények belső ellentéteinek, gyengéinek kitapogatása, és a manipulációs lehetőségek feltérképezése”.²³ Petrovics mindenesetre ebben a reményt keltő korban élt, nem élte meg, hogy a hódoltságok és a végváriak együttműködése véget vet a törökök toleranciájának.

Visszatérve Petrovics egyházszervező tevékenységére, a későbbi tiszántúli egyházkerület kialakulásának három központja volt: az említett csanádi szuperintendencia, a másik Szatmárban, Szilágyban és Közép-Szolnokban, az erdélyi püspökséghez tartozó tasnádi generális vikáriátus területén, amely állítólag 1551-ben megválasztja Hevesi Mihályt szuperintendensnek,²⁴ a harmadik az 1557-ben

²¹ Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyházi szervezetek a 16. században. In: *Keresztény Magvető* 76 (1944/4), 174.

²² Csepregi Zoltán: A török a protestánsokat pártolja? A hódoltság reformációról Melanchthontól Bullingerig. In: Ittész Gábor (szerk.): *Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*. Universitas, Budapest 2017, 19–44.

²³ Csepregi Zoltán: *i. m.* 40.

²⁴ Vitatja ezt Zoványi Jenő (Zoványi Jenő: Hevesi Mihály. In: *Protestáns Szemle* 41 (1935/1), 22–24.

Kálmáncsehi Sánta Márton által, Petrovics Péter segítségével megalkotott, debreceni központú szuperintendenciában. Amikor Észak-Magyarországra teszi át székhelyét Petrovics Péter, a védelme alatt és ösztönzésére Beregszászban pár hónap múlva Kálmáncsehi Sánta Márton részvételével és elnökletével zsinatokat tartanak. Kálmáncsehi már 1551 februárjában Debrecenben megpróbálta eltávolíttatni az András-templomból az oltárt és a képeket, de tette szembefordította a híveivel és a városvezetéssel egyaránt, zwingliánus nézetei miatt ekkor még menekülnie kellett. A beregszászi zsinatok az első helvét irányú zsinatok közé tartoztak, fő témái: az úrvacsoratan és a szertartások. Végzéseiről csak annyit tudunk, amennyit a második zsinat végzése megemlítenek, utóbbit 1552. december 1-jén tartották. Megerősítették az előző beregszászi zsinati végzést az úrvacsoráról, elvetették a fülbegyónást, és a nyilvános bűnvallást szorgalmazták. Kálmáncsehi debreceni működésének fényében különösen érdekes a harmadik határozat, mely szerint megtiltották ugyan, hogy a már eltávolított oltárokat újra felállítsák, de ahol még megvannak, használhatják azokat asztal gyanánt a sákramentumi jegyek kiszolgáltatására.²⁵

Az 1550-es évek magyarországi hitvitáinak egy része immár a különböző protestáns felekezetek között zajlott. A kora újkorban egyébként is kiemelkedő gazdasági és művelődéstörténeti szerepet betöltő felső-magyarországi szabad királyi városok közül is kitűnt a reformáció első évtizedeiben Bártfa, köszönhetően a Leonard Stöckel vezette iskola színvonalának és hírnevének. Ezekben az évtizedekben Bártfa mindenkori lelkészei és iskolarektorai kiemelt feladatuknak tartották a lutheri iránnyal szemben álló, azon is túllépő reformatori tanítások elleni küzdelmet. A hitviták során Stöckelnek – legalábbis Christianus Schesaeus közismert Stöckel-életrajza szerint – három fő ellenfele Matthias Lauterwald, Francesco Stancaró, valamint Kálmáncsehi Sánta Márton volt, utóbbi kettő Petrovics pártfogoltja.

A következő fordulat Kálmáncsehi életében megint Petrovicshoz kötődik, ő is ott van a kíséretében az 1556-os októberi kolozsvári bevonuláskor. Neki is köszönhető, hogy a város elűzte a szerzeteseket, domonkosokat és ferenceseket egyaránt, valamint eltávolították az oltárt, képeket, szobrokat a templomokból. Prédikátorként Kolozsvárott többször kiemelte azt, hogy az ő vallásának hívei Debrecenben, a Szilágyságban, Szatmárban, Beregben, Ugocsában és Szabolcs-

²⁵ Fodor Gusztáv: Elfelejtett beregszászi református zsinatok. In: *Hatodik síp* (1998/4), 31–36.

ban színmagyar vármegyékben vannak, ez tehát a „magyar vallás”.²⁶ Hozzá kötődik tehát, legalábbis a hagyomány szerint, ennek a fogalomnak, a felekezetnek és etnikumnak az összekapcsolása, továbbá azt is javasolta, hogy a szászokat meg kell hagyni a lutheránus irány mellett. 1556–1557-ben történik meg Erdélyben a szász és a magyar szuperintendencia szétválása, de nem felekezeti, hanem politikai törésvonal mentén: a szászok mindig Habsburg-pártiak voltak. Ahogy említettem, 1557 októberében hunyt el Petrovics Kolozsvárott, Kálmáncsehi ugyanabban az évben, decemberben Debrecenben.

A zwingliánus tanítások, amelyet hirdettek és pártfogoltak, ekkor még nem sok követőre találtak Erdélyben. Petrovics még a hozzá 1554-ben Munkácson orvosul szegődött Stancaro korai unitárius tanaival is szimpatizált, célja, ahogy említettem, politikai megfontolásból a régi egyházi hierarchia lebontása, a liturgia gyökeres megváltoztatása. Ennek érdekében mint Erdély kormányzója, „aki csak megmaradt a régi babonás papi nyájból, azt élete megváltoztatására kényszerítette, a kolostorok és templomok aranyedényeit elvette azzal az ürügygel, nehogy a visszatérő királyné alkalmat találjon a pápistaság visszaállítására”.²⁷ A folyamatot a katolikus egyházi javak 1556–1557 során történt szekularizációja zárja le, melynek Petrovics Péter mint erdélyi kormányzó és a hit harcosa („princeps és pater patriae”) volt a kezdeményezője.

²⁶ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. I. kötet. Budapest 1904, 107.

²⁷ „Petrovichius reginae adventum praeterventens locumtenentis titulo reginae provinciae curam subiit. Et quidquid reliquum erat ex sarificulorum grege superstitioso, totum id vitae conditionem mutare coegit. Monasteriorum et templorum aurea vasa eo nomine et praetextu transfert ne reginae reduci ulla instaurandi papatus occasionem relinqueret.” Schesaeus 1580-ban a berethalmi zsinaton tartott, az erdélyi reformáció áttekintő beszédéből vett idézet. Christianus, Schesaeus: *i. m.* 352.

Az Erdélyi Református Egyház „kanonikus” püspöknévsoráról

Az Erdélyi Református Egyház 16–18. századi zsinati iratainak felkutatása és sajtó alá rendezése során átvizsgáltuk az összes református egyházmegye korabeli iratanyagát. Hat egyházmegye 18. századi jegyzőkönyvének valamelyikében megtaláltuk az erdélyi református püspökök névsorát. Ezek a jegyzékek értékes adatokat tartalmaznak a püspökválasztó zsinatokról, illetve a püspöki temetésekről, így számos adatuk bekerült az előbb említett kiadványba.¹ A szövegek átírásakor feltűnt, hogy nemcsak a névsorok adatai azonosak, hanem helyenként a szófordulatok is kísértetiesen hasonlítanak egymásra, így alighanem közös forrásra vezethetők vissza.

Jelen tanulmányban ezen püspöknévsorok forrását, azoknak keletkezési idejét, illetve körülményeit próbáljuk felderíteni. A szövegvariánsok összehasonlítása során szót ejtünk az utólagos kiegészítésekről, a kiegészítésekben fellelhető ellentmondásokról, azokról a tévedésekről, amelyek utólag beépültek az egyháztörténeti köztudatba. A tanulmány függelékeként szinoptikus formában közöljük a hat névsort.

A szövegek

Mint említettük, hat egyházmegye 18. századi jegyzőkönyveiben találtunk református püspöknévsorokat. Az udvarhelyi egyházmegye 1643-tól vezetett protokollumába 1709-ben másolta be a püspökök névsorát Szokolyai Anderkó

* Ősz Sándor Előd (Gyergyószentmiklós, 1982). Tanulmányait a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben (2005 – első lelkészképesítő) és a BBTE Református Tanárképző Karán (2006 – magiszteri, 2017 – doktori) végezte. 2005–2007 között a Kolozsvár-alsóvárosi Református Egyházközség segédlelképásztora, 2007 óta az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár munkatársa. Érdeklődési területei: az Erdélyi Református Egyház kora újkori szervezete és működése, református iskolatörténet, református lelkészek és tanítók életpályája, 16–17. századi értelmiségiek könyves műveltsége.

¹ Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Ősz Sándor Előd – Sipos Gábor: *Erdélyi református zsinatok iratai I. 1591–1714, II. 1715–1780*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2016. (A továbbiakban: ERZSI)

István esperes,² ugyanezt tette a küküllői egyházmegye 1715-ben induló Conscriptio-kötetébe Bonyhai Simon György küküllővári lelképásztor, esperes.³ 1720-ban Szokolyai Anderkó István – immár marosi esperesként – egyházmegyéje 1687-ben összeállított Matricolájába másolta ugyanazt a jegyzéket.⁴ A görgényi egyházmegye 1722-ben induló, legkorábbi jegyzőkönyvébe valószínűleg már 1722-ben, legkésőbb 1728-ban,⁵ a sepsi egyházmegye 1728-ban induló Urbariumába 1745 körül,⁶ a széki egyházmegye 1727-ben elkezdett parciális zsinati jegyzőkönyvébe 1749 körül⁷ másolták be a püspökök listáját.

Szokolyai Anderkó István, illetve Bonyhai Simon György meg is jegyzik, hogy a névsort a zsinati protokollumból másolták ki (*ex prothocolo Sanctae Synodi Generalis fideliter excerpta et huc translata*). Az egyes szófordulatok egyértelművé teszik, hogy a másik három – jelen tudásunk szerint nem azonosítható – bejegyző is a zsinati jegyzőkönyv névsorát használta forrásként.

A hat névsor között jelentős különbségek is észlelhetők: az udvarhelyi és a küküllői protokollum névsora csaknem szó szerint egyezik, Szokolyai szövegében viszonylag sok a betűhiba. A marosi jegyzőkönyvben található lista már jóval szűkszavúbb, csupán a püspök nevét, szolgálati helyét, illetve a püspöki mandátum alatt regnáló uralkodó nevét rögzíti. A 17. század első felében évszámokkal is kiegészítették. A görgényi csupán a nevet és a szolgálati helyet jelzi, a 19. században viszont (valószínűleg Bod Péter munkája alapján) kiegészítették az elhalálozási dátumokkal is. A sepsi Urbariumban található lista 16. századra vonatkozó része egyezik az udvarhelyi és küküllői névsorokéval, a 17. századi rész viszont jóval szűkszavúbb, csupán a neveket és megválasztás időpontját rögzíti. A széki jegyzék a marosihoz hasonló adatokat tartalmaz, ám évszám alig szerepel benne.

² Az Udvarhelyi Református Egyházmegye levéltára, Székelyudvarhely, protokollumok I/2. (A továbbiakban: UdvEhmLvt prot. I/2.) 81–84.

³ A Küküllői Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban, protokollumok, III/1. II–V.

⁴ A Marosi Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár Marosvásárhelyi Fióklevéltárban, protokollumok III/1. (A továbbiakban: MarEhmLvt Matr.) 5–6.

⁵ A Görgényi Református Egyházmegye levéltára, Szászrégen, protokollumok XII/1. 15–16.

⁶ A Sepsi Református Egyházmegye Urbariuma (1728–1752) az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban B 10.

⁷ A Széki Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban, protokollumok I/2. f. 7r.–8r.

Akár a szövegvariánsok közé is sorolhatnánk Bod Péter *Smirnai Szent Polikárpus* című munkáját,⁸ amelyben a tudós magyarigeni lelkipásztor erre a zsinati protokollumban szereplő püspöknévsorra alapozva – azt számos adattal kiegészítve – megírta az erdélyi püspökök életrajzát.

A névsor keletkezéséről

A névsoraink alapjául szolgáló püspöklistát abból a jegyzőkönyvből másolták ki az egyházmegyék előjárói, amely a teljes püspöki levéltárral együtt 1849. január 3-án Nagyenyeden megsemmisült,⁹ így az eredeti forrás előkerülésével nem számolhatunk.

Az elsődleges kérdésünk, hogy mikor keletkezett a névsor. A legkorábbi, forrását is megjelölő másolatunk 1709-ből származik, így a jegyzék ezt megelőzően készülhetett. Az első pontos évszám, amely a szövegben megjelenik: 1599. Ez összefügg azzal, hogy az Enyeden elégett protokollumból származó legkorábbi adatunk is 1599-es (Ungvári János püspöki jogkörének körülírása).¹⁰ A névsor minden bizonnyal ezután keletkezett.

A névsorban Geleji Katona István püspökről azt olvassuk, hogy több erdélyi fejedelem, úgymint felséges Bethlen Gábor, felséges [Brandenburgi] Katalin, Bethlen István, illetve a mi mostani legkegyelmesebb urunk, Rákóczi György udvari papja 11 éve. (*Concionator aulicus principum Transylvaniae puta serenissimi Gabrielis Bethlen, serenissimae Catharinae, illustrissimi Stephani Bethlen et illustrissimi Georgii Rákóczi, moderni domini nostri clementissimi per annos 11 et amplius.*) A szöveget úgy értelmezzük, hogy a 11 év a Rákóczi György fejedelem szolgálatában eltöltött időszakot jelzi. (1620-ban tért haza Heidelbergből, ekkor állt Bethlen Gábor szolgálatába, és 13 év múlva, 1633-ban választották püspökké.¹¹) Mivel I. Rákóczi György 1630. december 1-jei fejedelemmé választása után

⁸ Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus...*, [Nagyenyed 1766]

⁹ Sipos Gábor: Az erdélyi református egyház zsinati jegyzőkönyveinek kiadásáról. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 1996, 461.

¹⁰ Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolombán Vilmos József – Ósz Sándor Előd – Sipos Gábor: *Erdélyi református zsinatok iratai. I. 1591–1714.* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok I/1.) Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2016, 31. (A továbbiakban: ERZSI)

¹¹ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700.* József Attila Tudományegyetem, Szeged 1992, 257.

költözött Sárospatakról Gyulafehérvárra, a fejedelmi székvárosban működő Geleji csak ezután lehetett az ő udvarában lelkipásztor. Ezek szerint a névsor I. Rákóczi György uralkodása (*moderni domini nostri clementissimi* – kiemelés tőlem Ö. S. E.) tizenegyedik évében, 1641–1642 körül keletkezhetett.

A kutatás jelenlegi állása szerint Geleji püspöksége idejére keltezhetőek az első olyan intézkedések, amelyek a hazai egyházi írásbeliséget próbálták rendszerezesebbé és átláthatóbbá tenni. Ekkor találkozunk először az egyházkerületi és az egyházmegyei szinten a jegyzői tisztséggel. 1637-ben a papolci vizitáción jelenik meg először Dengelegi Péter személyében a generális notárius.¹² 1636-ban a hosdái gyülekezet vizitációján Thúri P. János nagyrápolti lelkész már esküdt jegyzőként (*juratus notarius ecclesiarum in comitatu Huniad*) vett részt,¹³ 1641-ben Székesen (marosi egyházmegye) Borzási Péter esperes mellett Hercegszőlősi István notárius vizitált,¹⁴ 1646-ban Nagymohán (udvarhelyi egyházmegye) Csernátfalvi János esperes mellett az egyházlátogatási bizottság tagja volt Gyimesi János notárius is.¹⁵ 1642-ben a generális zsinat elrendelte, hogy egyházmegyénként írják össze a gyülekezetek ingó és ingatlan javait, illetve a lelkipásztorok és tanítók fizetéseit.¹⁶ A rendeletet a legtöbb egyházmegyében végrehajtották, a széki és az udvarhelyi egyházmegyéből eredetiben, a marosiból és a küllőiből másolatban maradt ránk az 1643–1644-es Conscriptio.

Geleji Katona István volt az, aki *Praeconium evangelicum* (1638) című művének előszavában elsőként összefoglalta a tiszántúli és az erdélyi reformáció és egyházalapítás történetét az 1567-es debreceni zsinatig.¹⁷ Valószínű, hogy személyében párosult a történelmi érdeklődésű tudós és az egyházi közigazgatás jobbításán dolgozó püspök. Ezen két törekvés találkozásának lehetett a gyümölcse az 1641–1642 körül keletkezett püspöknévsor is.

¹² ERZSI I. 124.

¹³ Román Országos Levéltár Hunyad megyei Igazgatósága, a Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat gyűjteménye, 3/1636.

¹⁴ MarEhmLvt Matr. 286.

¹⁵ UdvEhmLvt prot. I/2. p. 26.

¹⁶ ERZSI I. 139–140.

¹⁷ Geleji Katona István: *Praeconium evangelicum ...*, Albae Juliae 1638 (RMNY 1720), b2-es ív.

A névsor tartalmáról

1. A jegyzék Alesius Dénessel kezdődik. Bod Péter *Smirnai Szent Polikárpusa*¹⁸ szerint is Alesius az első „református” püspök, ezt a sort követi, és a 19. század közepéig nem fért kétség Alesius elsőségéhez. 1864-ben azonban Elekes Károly a *Névkönyvben* közölt tanulmányában Dávid Ferencet református püspöknek nevezte.¹⁹ A következő évben Bodola Sámuel püspök válaszolt Elekes írására, amelyet így summáz: *Megmaradva régi meggyőződésem mellett, az első református püspök Alesius Dénes után magamat 35-ik püspöknek tartom.*²⁰ Néhány évvel később Jakab Elek azt próbálta bizonyítani, hogy Dávid Ferenc református püspök volt.²¹

Az Erdélyi Református Egyház első püspökeként a köztudat ma Dávid Ferencet tartja számon. Zoványi Jenő lexikonában is Dávid Ferenc az első a püspökök sorában, őt Tordai Sándor András követi, Alesius pedig nem jelenik meg a sorban.²² Ez azért meglepő, mert Zoványi másik művében – az 1577-es nagyenyedi püspökválasztó zsinat meghívója²³ alapján – kifejti, hogy Tordai Sándor Andrást Alesius Dénes utódként választották a „háromság-hívő” magyar szuperintendencia élére.²⁴ Szintén ő tisztázta, hogy a Dávid Ferenc vezette (akkor már többségében unitárius) magyar szuperintendencia mellett 1572 és 1575 között létrejött a Szentháromság-hívő magyarok önálló egyházszervezete, amelynek élére az 1564-ben leváltott Alesius Dénest választották.²⁵ Az 1640

¹⁸ Bod Péter: *Szmirnai...*, 14–27.

¹⁹ Elekes Károly: A károlyfehérvári egyházmegye és ezen egyházmegyébeni egyházak történelme. In: *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve 1864-re*. Az Ev. Ref. Főtanoda Könyvnyomdája, Kolozsvár 1864[!], 14–15.

²⁰ Bodola Sámuel: Ki volt a reformátusok első püspöke Erdélyben? In: *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve 1865-re*. Az Ev. Ref. Főtanoda Könyvnyomdája, Kolozsvár 1864, 3–6.

²¹ Jakab Elek: Alésius Dénes vagy Dávid Ferencz volt-e az első erdélyi református püspök? In: *Keresztény Magvető XIV* (1879/6.), 363–374.

²² Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977, 177.

²³ P. Szathmáry Károly: A magyargyerőmonostori b. Kemény-család idősebb, fejedelmi, ágának okmánytára. *Magyar Történelmi Tár XVIII* (1871), 25–26.

²⁴ Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. (Humanizmus és Reformáció 6.) Akadémiai, Budapest 1977, 74–75.

²⁵ Uo. 71–73.

körül keletkezett püspöknévsor is ezzel egybehangzóan Alesius-t tekinti első püspöknek, a helyébe választott Tordait másodiknak.

Ítéletet a kérdésben nehéz hozni. Ha az 1555 körül alakult magyar protestáns szuperintendenciát tekintjük az Erdélyi Református Egyházkerület jogelődjének, akkor a püspökök sorát Alesius Dénessel kell kezdenünk, Dávid Ferencsel folytatnunk, majd az 1572-es osztódás után ismét Alesius következik, utána pedig Tordai. Ebben az esetben módosítanunk kell a sorszámozást is, így a jelenleg szolgáló erdélyi református püspök, Kató Béla nem 46., hanem 47. ebben a sorban. Ha pedig az 1572 után, a magyar szuperintendenciából kivált Szentháromság-hívó magyar szuperintendenciát tekintjük jogelődnek, akkor az ismertett püspöknévsorok, illetve Bod Péter adatait kell mérvadónak elfogadnunk. Ebben az esetben Dávid Ferencnek nincs helye e sorban.

2. Datálási kérdések. Az 1599-et megelőző időszakra vonatkozóan egyetlen évszám sem szerepel névsorunkban. Előbb említettük, hogy a püspöki protokollum is ebben az évben kezdődik. Valószínűleg az idősebb kortársak emlékezetére hagyatkozva rekonstruálhatták a korábbi püspökök nevét, az egyetlen időbeni kapaszkodót az uralkodó fejedelmek, illetve kormányzók neve jelenti, ám az sem derül ki világosan, hogy a püspökök megválasztása vagy a halála idején működő vezetők nevét említik.

A 16. századi püspökök működésének datálásával már a 18. század elején próbálkoztak. A marosi egyházmegye protokollumában megőrzött névsorba az Alesius neve mellé már a másolásakor beírták az 1540-es évszámot. Később – az íráskép alapján mindenképp a 18. század első harmadában – a Tordai Sándor András neve mellé az *Anno 1571*, a Göcsi Mátéé mellé az *Anno c[irca] 1576*, a Toronyai Mátéé után az *Anno c[irca] 1585* kiegészítés került, az Ungvári Jánosról szó szövegrészhez pedig az *Anno c[irca] 1595* bejegyzést toldották hozzá.

A 16. századi püspökök szolgálati idejét Bod Péter datálta először pontosan: Alesius szolgálatának a kezdetét illetően bizonytalan, csak annyit jelez, hogy 1563-ban már püspök volt. Halálának évét viszont pontosan megjelöli: 1577.²⁶ Valószínűleg ismerte az 1577-es enyedi zsinat meghívójának valamelyik másolatát.²⁷ Tordai Sándor András szolgálatának kezdete egybeesik Alesius halálával, Tordai halálának évét (1579) pedig a dévai templomban máig megőrzött sírkö-

²⁶ Bod Péter: *Szmirnai...*, 17, 27.

²⁷ P. Szathmáry Károly a Kemény család levéltárában találta meg a meghívó egyik másolatát. P. Szathmáry: *A magyargyerőmonostori...*, 25–26.

vének feliratából ismerte.²⁸ Göcsi Máté püspökségét az 1579–1585 közötti időszakra teszi. A kezdeti évszám meghatározásánál az említett sírfeliratra utal,²⁹ az viszont nem derül ki, hogy honnan ismerte püspöki szolgálatának végét. Értelemszerűleg Toronyai Máté szolgálatának kezdetét 1585-re teszi, halálának évét és helyét (1599, Retteg) pedig már névsorunk legrégebbi másolata is közli.

Exkurzus – Bod Péter két tévedése

A *Smirnai Szent Polikárpus* megjelenése óta a 16. századi erdélyi református püspökök szolgálatának idejét mindenki Bod Péter nyomán adja meg. A datálásainak alapjául szolgáló korabeli forrásokra sikerült ráakadni, viszont a Göcsi Máté halálát 1585-re keltező forrásra nem. Bod Péter valószínűleg a marosi protokollum püspöknévsorának Toronyai Máté neve mellé írott kiegészítésére (*Anno c[irca] 1585*) támaszkodhatott. Valószínűleg látta a marosi egyházmegye jegyzőkönyvét, ugyanis *Önéletírása* szerint 1754-ben, illetve 1765-ben is részt vett az itt tartott generális zsinaton.³⁰ Történetírói munkásságának egyik becses darabja a *Gellius Transylvanicus* című kötet, amelybe a különböző forrásokban fellelhető adatokat jegyezte ki. Ezek nagy részét később valamelyik történeti munkájában hasznosította. Valószínűleg a marosi Matricola adatait is így kivonatolhatta. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azonban azt sem, hogy az egykori notárius nem pontosan az 1585-ös évet jelölte meg, hanem az *anno circa* kifejezést használta.

Az adat viszont pontatlan. Göcsi Máté életrajzát Koncz József dolgozta fel 1905-ben. Ő is – forrásának megjelölése nélkül – 1585-re teszi halálát. Koncz érdeme viszont, hogy megtalálta Göcsi Máté Eber-kalendáriumát, amelyből számos értékes és lényeges életrajzi adatot fel is használt írásában.³¹ A kalendáriumot ma a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár különgyűjteményeiben őrzik.³² A kéziratos bejegyzések vizsgálata során kiderült, hogy Göcsi Máté egyik

²⁸ Bod közli a teljes sírfeliratot. Bod Péter: *Szmirnai...*, 37–38.

²⁹ Uo. 39–40.

³⁰ Bod Péter: *Önéletírás*. Bevezető tanulmánnyal közreadja Egyed Emese. Mentor, Marosvásárhely 2007, 102, 121.

³¹ Koncz József: *Göcsi Máté a marosvásárhelyi ev. ref. egyházköztség legelső papja (1552–1585) és az erdélyi ev. református állam harmadik püspöke (1579–1585)*. Benkő László kollégiumi Nyomdája, Marosvásárhely 1905, 5, 14.

³² Eber, Paul: *Calendarium historicum...*, Georg Raw örökösei, Wittenberg 1551 (A német nemzeti bibliográfia – VD16 – egyetlen tételének sem felel meg, valószínűleg eddig ismeretlen

beírását Koncz nem közölte. Valószínűleg nem tudott mit kezdeni vele, ugyanis 1586-os keltezésű, és az ő adatai szerint Göcsi akkor már nem élt. Az augusztus 29-i (302.) oldalon található bejegyzés így hangzik: *1586 obit[!] frater charisimus[!] Franciscus Cziczia rasor 29 d[ie] augusty post mortem obiit[?] Matris suae. 1586 Anno intercedente. Inter 8.* (1586-ban meghalt a szeretett testvér Cziczia Ferenc borbély, augusztus 29-én; édesanyja halála után halt meg. 1586 folyó évben, 8 körül.)³³ A nehezen értelmezhető szöveg minden bizonnyal Göcsi Máté kézírása, így 1586. augusztus 29-én még biztosan élt, ám halálának pontos dátumát nem ismerjük.

A dátum megállapításához kapaszkodót jelenthetne Toronyai Máté megválasztásának időpontja is, ám az eredeti püspöknévsor annyit mond erről, hogy Ghiczi János gubernátor idejében (1585 májusa és 1588 decembere között)³⁴ történt. Fejér Tamás és Bogdándi Zsolt néhány évvel ezelőtt megtalálta azt a fejedelmi kancellárián használt formuláskönyvet, amelybe a püspökmegerősítés típusokleveleként a Toronyainak adott mandátumot másolták be. Az oklevél keltezését viszont nem másolták be a kötetbe. A szöveget Bogdándi Zsolt közölte 2004-ben, ekkor 1585 és 1588 közöttre keltezte.³⁵ A formuláskönyvet ismerető Fejér Tamás pedig Zoványi alapján 1585-re teszi megerősítő oklevél kiállítását.³⁶ Az erdélyi fejedelmek királyi könyveiben legelőször 1588. augusztus 23-án jelenik meg Toronyai neve, ekkor már *superintendens ecclesiarum Hungaricalium in Transsylvaniaként* címezték.³⁷ A püspökváltás, Göcsi halála és Toronyai megválasztása jelen tudásunk szerint az 1586. augusztus 29. és 1588. augusztus 23. közötti időszakban történhetett.

Toronyai Máté elhunytá már sokkal biztosabban adathozható. Püspöknévsorunk két legrégebbi másolata egybehangzóan állítja, hogy *obivit diem suum anno 1599, Rettegini humatus* (meghalt 1599-ben, Rettegre temették). Ebben az eset-

variánsról van szó.) Jelzete: Ms 1347/II. Köszönöm Luffy Katalinnak a kalendárium keresése során nyújtott segítségét.

³³ Köszönöm Buzogány Dezsőnek az olvasat és a fordítás jobbítását.

³⁴ Benda Kálmán (szerk.): *Magyarország történeti kronológiája* II. Akadémiai, Budapest 1982, 408, 410.

³⁵ Bogdándi Zsolt: Toronyai Máté református püspökről. In: *Református Szemle* XCVII (2004/5), 510–512.

³⁶ Fejér Tamás: Kancelláriai formuláskönyv a 16. század végéről. In: *Erdélyi Múzeum* LXXVI (2015/1), 95.

³⁷ Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó (szerk.): *Erdélyi fejedelmek királyi könyvei I/2. Báthori Zsigmond királyi könyvei 1582–1602.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2005, 234.

ben a halál, illetve a temetés helye magyarázatra szorul, ugyanis a névsorok a később feltárt adatokkal egybehangzóan állítják, hogy Gyaluban, majd Nagyenyeden – tehát nem Rettegen – volt lelkipásztor. Bod Péter a következőképpen magyarázta ezt:

„Mihály Vajda [...] 1599-dik Esztendőben Erdélyt elfoglalá, egybezavará. Rontá, pusztítá, ölé, vágá, égeté, nyomorgatá, amíg Isten őtet is elveszté. Ebben a nyomorúságos időben, amelyben a Nemessi Rendnek maga Házában maradni nem lehetett, bújdosásban hala meg a Püspök Toronyai Máté Rettegen 1599-ik Esztendőben. Írják némellyek Rettegi Papnak, de úgy ítélek, hogy az onnan származottt, mivel Rettegen esett halála.”³⁸

Bod elképzelése annyira polgárjogot nyert egyháztörténet-írásunkban, hogy Szabó András a wittenbergi magyar coetus tagjairól írott, kiválóan adatolt, új forrásokat felhasználó, számos rossz adatot korrigáló munkájában így zárja Toronyai életrajzát: *Vitéz Mihály hadai elől menekülve éri utol a halál.*³⁹

A kronológiai sorrend viszont nem teszi lehetővé ezt a forogatókönyvet. Bod előbb idézett művében említi, hogy Toronyai utódát, az ifjú Ungvári Jánost 1599. június 13-án Marosvásárhelyen választották püspökké.⁴⁰ Toronyai Máté püspök tehát ezt megelőzően távozott az élők sorából. Piskolti Fabritius Mátyás Eber-kalendáriumába feljegyezte, hogy Toronyai 1599. május 5-én halt meg Rettegen.⁴¹ Tudjuk, hogy Mihály vajda 1599 nyarán kezdte szervezni csapatait, és 1599. október 28-án Sellenberknél tört be Erdélybe.⁴² Toronyai Máté 1599 májusában biztosan nem Mihály vajda elől menekült Rettegre, és az sem valószínű, hogy menekülés közben érte a halál. Sokkal inkább elképzelhető, hogy egyházszervező munkát végzett, esetleg éppen vizitált a Szamos-parti mezővárosban.

Szintén tisztázatlan Kecskeméti Búzás Balázs halálának az időpontja. Az udvarhelyi és a küküllői másolatok 1621-re teszik elhunytát. Némileg ellentmondás, hogy a következő püspök, Tasnádi Ruber Mihály szolgálati idejét pedig 1602–1618 közöttre. Az ellentmondást valószínűleg úgy oldották fel, hogy ami-

³⁸ Bod Péter: *Smirnai...* 44.

³⁹ Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613* (Humanizmus és Reformáció 37.). Balassi, Budapest 2017, 276.

⁴⁰ Bod Péter: *Smirnai...* 48.

⁴¹ [Május 5.] D. Matthaeus Thoronaeus moritur in Retteg, superintendens ecclesiarum in Transylvania[!] reformatarum 1599. (Barts Gyula: *Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései (1576–1601)*. Vitéz Tóth Alajos könyvnyomdai műintézete, Sopron 1929, 14.)

⁴² Benda Kálmán: *Magyarország...*, 420.

kor Kecskeméti Alvincről Szászvárosra menekült, lemondott püspöki tisztségéről, ugyanis a szászvárosi református eklézsia a szász püspök fennhatósága alá tartozott.⁴³ A marosi egyházmegye jegyzőkönyvének utólagos, 18. század eleji bejegyzése szerint 1600 körül halt meg. A széki névsor 1612-re teszi halála idejét, a sepsi – Bod Péterrel egybehangzóan⁴⁴ – 1603-ra. A kérdésben további zavart okoz, hogy a szászvárosi templomban ma is látható az a sírkő, amelynek töredékes köriratából ma ennyi olvasható: [...]S B. KECZKEMETHI CONCIONATORIS ECCLAE [...] ANAE DISERTISS[IM]I 4 MARTII DEFVNCTI A: D: 1617[?]. A sírkövet sokáig a Kecskeméti Búzás Balázsénak tartották. A csonka felirat kezdő S betűje minden bizonnyal a keresztnév genitívus alakjának az utolsó betűje, így nem lehet a Balázsé, hiszen akkor i-ben kellene végződnie. Így minden bizonnyal a hivatalát megöröklő fiáé, Kecskeméti Búzás Jánosé a sírkő.⁴⁵

Tasnádi Ruber Mihály megválasztását az udvarhelyi, küküllői és marosi névsorok egyöntetűen 1602-re teszik, a többi 1605-re. Bod Péter óta tisztázott, hogy 1605. március 7-én Marosvásárhelyen választották püspökké.⁴⁶

Bizonytalan név- és helynévolvasatok. A 16. században szolgáló püspökök esetében nem ritka, hogy a másolatok gyökeresen különböző családnevet, vagy szolgálati helyet említenek. Alesius Dénest az udvarhelyi és a küküllői névsorokban *temösi*, a marosiban *tömösi*, a görgényiben kolozsvári lelkipásztornak nevezik, és csak a sepsi, illetve a széki jegyzőkönyvekben szerepel helyesen: *pastor Fenesiensis*.

Göcsi Máté családnevét is gyakran helytelenül írták: Goszi (udvarhelyi), Gószai (küküllői), Götzi (széki), a marosi, görgényi és sepsi protokollumokban a Göcsi/Götzi név szerepel.

Toronyai Máté esetében a Toromaeus/Thoromaeus (udvarhelyi, küküllői), Toronaeus (marosi), Toronensis (görgényi, széki) és Toronyius (sepsi) alakokkal találkozunk.

Sajnos ezekben az esetekben lehetetlen kideríteni, hogy az eredeti névsor használta-e az elferdített névalakokat, vagy a 18. századi másolók annyira nem ismerték a korai püspököket, hogy képesek voltak Fenes helyett Temöst másol-

⁴³ Herepei János: Dési P. István. In: Uő: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. Budapest–Szeged 1965, 62–63.

⁴⁴ Bod Péter: *Smirnai...* 55.

⁴⁵ Biográfiáját lásd Szabó András: *i. m.* 172–173.

⁴⁶ Bod Péter: *Smirnai...* 56.

ni. Mi inkább az utóbbira gyanakszunk, hiszen püspökeink névsora Bod Péter munkájának köszönhetően vált közkinccsé.

17. század – változó részletesség. Egyértelműen látszik, hogy a Tasnádi Ruber Mihály haláláról szóló résztől kezdve szemtanúk és kortársak jegyezték fel az eseményeket. Ennek ellenére az egy-egy püspökre vonatkozó adatok részletessége változó.

A legrészletesebb névsorok (udvarhelyi, kükküllői) napra pontosan közlik Keserői Dajka János, Geleji Katona István, Csulai György, Veresmarti Gáspár és Veszprémi István püspökké választásának idejét, illetve a püspökválasztó zsinat helyét. Tasnádi Ruber Mihály, Keserői Dajka János, Geleji Katona István halálának és temetésének idejét, illetve helyét is pontosan megjelölik. Mindhármukat a gyulafehérvári egykori (és mai) püspöki székesegyházba, az akkori református nagytemplomba (*in templo majore*) temették. Tofaeus Mihály esetében csak a halál és temetés helyét jelzik, Horti Istvánnál ezek az adatok kiegészülnek a temetés idejével. A névsor szerint utóbbi kettőt is a gyulafehérvári nagytemplomba temették.

Az elhantolás helyének megjelölése igen becses adat, hiszen a jelenlegi gyulafehérvári székesegyházba történt fejedelemség kori temetkezésekről – a fejedelmek temetésén kívül⁴⁷ – igen keveset tudunk. Ezek alapján lett ismeretes, hogy négy református püspök is nyugszik a falak között.

A Horti temetéséről szóló adatok (1689. december 28., gyulafehérvári nagytemplom) megkérdőjelezhetők, ugyanis Vajdaszentiványi János kükküllői esperes, aki valószínűleg részt vett a szertartáson, a következőt jegyezte fel az egyházmegye protokollumába: *Temetteték el Fejérváratt a közönséges temetőhelyben 27. Decembris.*⁴⁸

A 17. század első felére vonatkozó részletes adatokkal szemben Kovásznai Péter és Tiszabecsi Gáspár megválasztásáról, haláláról hallgat a névsor, csupán szolgálati helyüket jelzi. Csulai György haláláról sem olvasunk semmit, csakúgy, mint Tofaeus Mihály és Horti István megválasztásáról. Emögött a névsor készítőinek és utólagos kiegészítőinek gyulafehérvári kötődésére következtethetünk.

Bod Péter forrása. Már a bevezetőben is említettük, hogy Bod Péter püspökökről szóló munkájának egyik forrása a püspöki protokollum – mára már

⁴⁷ Kovács András: A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai (1565–1715). In: Diósi Dávid – Marton József (szerk.): *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*. Szent István Társulat–Verbum, Budapest–Kolozsvár, 2018, 31–45.

⁴⁸ A Kükküllői Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. Protokollumok I/2. p. 158. Közölve: ERZSI I. 344.

csak másolataiban fennmaradt – névsora volt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a névsor mondatai időnként szó szerinti fordításban megjelennek a *Polikárpusban*. Az alábbiakban példaként néhány ilyen párost közlünk. Alapszövegként a küküllői protokollum másolatát tekintjük, hiszen ez a legbővebb és a legkevesebb elírást, betűhibát tartalmazó szöveg.

Küküllői másolat: *Stephanus Katona Geleji, [...] creatus anno 1633. 6. Junii concordantibus totius universitatis suffragiis Enyedini.*

Bod Péter: *Az Enyedi Sinodusban osztán 1633-dik Eszt. Juniusnak hatodik Napján, az egész Sinodusnak meg-egyezett akaratójából [...] Püspökségre választott.*⁴⁹

Küküllői másolat: *Stephanus Katona Geleji, [...] diem suum obivit Albae Juliae 12. Decembris die Dominica 12 matutina anno Christi 1649.*

Bod Péter: *1649-dik Eszt. Karátson Havának 12-dik Napján, tizenkét órákor az Úr Napján [...] e világból kimúlt.*⁵⁰

Küküllői másolat: *Georgius Csulai, [...] creatus anno Domini 1650 Albae Juliae die 20. Januarii concordantibus et suffragantibus celsissimo principe, magnificis et generosis dominis patronis orthodoxae religionis consiliariisque suae principalis celsitudinis intimis, itemque universis reformatae religionis ministris consentientibus.*

Bod Péter: *Püspökké tétetett a Fejérvári közönséges Sinodusban 1650-dik Eszt-ben, akire nemtsak a Papok adták egytől egyig a magok értelmeket, hanem a Nemessek, Urak is mindnyájan és a Fejedelem is minden külömbözés nélkül.*⁵¹

Küküllői másolat: *Casparus Veresmarti [...] creatus anno 1661. die 3. Aprilis MarosVásárhelyini in Congregatione Generali, accedente etiam calculo celsissimi principis Transylvaniae, Johannis Kemény et patronorum reliquorum orthodoxarum ecclesiarum in Transylvania.*

Bod Péter: *1661-dik Eszt-ben emeltetett Püspökségre, a Sinodusnak közönséges egyezéséből, a fejedelemnek, Kemény Jánosnak és a több megmaradott Réformátus Uraknak tetszésekből.*⁵²

⁴⁹ Bod Péter: *Smirnai...* 74.

⁵⁰ Uo. 90.

⁵¹ Uo. 91.

⁵² Uo. 95.

Az Erdélyi Református Egyház püspökeinek névsora
hat egyházmegyei jegyzőkönyv átiratában

Udvarhely 1709	Küküllő 1715	Maros 1720
Series superattendentium orthodoxarum ecclesiarum in Transylvania a prima Reformatione ex prothocolo Sanctae Synodi Generalis fideliter excerpta et huc translata a reverendo ac clarissimo viro domino Stephano Szokolyai seniore orthodoxarum ecclesiarum in Sede Udvarhelyiense[!] et ministro ecclesiae reformatae Udvarhelyiense[!] Anno 1709. Die 12. July.	Series superattendentium orthodoxarum ecclesiarum in Transylvania a prima Reformatione ex prothocolo Sanctae Synodi Generalis fideliter excerpta et huc translata a reverendo ac clarissimo viro domino Georgio Bonyhai seniore orthodoxarum ecclesiarum in Tractus de Küküllő Anno 1715. die 1. Maji.	Series superattendentium orthodoxarum ecclesiarum in Tra[nsylvania a pri]ma Reformatione usque ad annum praesentem 1720 ex prothocolo [Sanctae Syno]di Generalis fideliter excerpta et huc translata a reverendo ac clariss[imo vi]ro domino Stephano Szokolyai seniore orthodoxarum ecclesiarum in S[ede Maros] et [ministro] ecclesiae reformatae Marosvásárhelyiensis
I. Dionysius Alesius, pastor ecclesiae Temösinae in prima Reformatione, tempore Johannis II. Regis.	I. Dionysius Alesius, pastor ecclesiae Temösinae in prima Reformatione, tempore II. Johannis Regis.	1. Dionisius Allesius, pastor ecclesiae Tömösinae in prima Reforma[tione], tempore Johannis 2-di Regis, anno 1540.
II. Andreas Sándor, pastor Dévensis ecclesiae, tempore Christophori Báthori.	II. Andreas Sándor, pastor Dévensis ecclesiae, tempore Christophori Báthori.	2. Andreas Sándor, pastor Dévensis ecclesiae, tempore principis Christophori [Bá]tori. Anno 1571.
III. Matthaues Goszi, pastor Vásárhelyiensis ecclesiae, tempore ejusdem Christophori Báthori.	III. Matthaues Gósz, pastor Vásárhelyiensis ecclesiae, tempore ejusdem Christophori Báthori.	3. Matthaues Göcsi, pastor Vásárhelyiensis ecclesiae, tempore ejusdem Christophori Bátor. Anno c[irca] 1576.

Görgény 1722 k.	Sepsi 1750 k.	Szék 1740 k.
Nomina episcoporum reformatorum inde a Johannes secundo rege ab anno 1553 hoc ordine sequuntur.	Nomina episcoporum reformatorum in Transylvania a principio Reformationis	Series episcoporum reformatorum in Transylvania existentium etc.
I. Dionisius Alesius, minister Claudiopolitanus. <i>Meghal 1577.</i>	1. Dionysius Alesius, pastor ecclesiae Fenesinae tempore Johannis 2. Regis Hungariae.	Primus fuerit Dionisius Alesius, in prima Reformatione, tempore Johannis Secundi Regis, pastor Fenesiensis.
II. Andreas Sándor, minister Dévensis. <i>Meghalt 1579-ben.</i>	2. Andreas Sándor, pastor ecclesiae Dévensis, tempore Christophori Báthori, principis Transylvaniae	Secundus Andreas Sándor, tempore Christophori Báthori, pastor Dévaiensis.
III. Matthaeus Götsi, minister Agropolitanus. <i>Megh. 1585-ben.</i>	3. Matthaeus Göcsi, pastor ecclesiae MVásárhellyiensis, ejusdem principis tempore.	Tertius Matthaeus Götzi, tempore ejusdem Christophori Báthori, pastor Vásárhelyiensis.

Udvarhely 1709	Küküllő 1715	Maros 1720
IV. Matthaeus Thoromaeus pastor ecclesiae Gyalinae, postea Enyedinae, Johanne Géczi Gubernatore, obivit diem suum anno 1599, Rettegini humatus.	IV. Matthaeus Toromaeus, pastor ecclesiae Gyalinae, postea Enyedinae, Johanne Géczi Gubernatore, obivit diem suum anno 1599, Rettegini humatus.	4. Matthaeus Toromaeus pastor ecclesiae Gyalinae, postea Enyedinae, Johanne Géczi Gubernatore. <i>Anno c[irca] 1585.</i>
V. Johannes Ungvári, pastor ecclesiae Albanae, Sigismundo Báthori principe, occubuit in funestissimo conflictu ad Goroszló in Szilágy habito, die 3. Augusti anno 1601.	V. Johannes Ungvári, pastor ecclesiae Albanae, Sigismundo Báthori principe, occubuit in funestissimo conflictu ad Goroszló in Sylvania habito, die 3. Augusti anno 1601.	5. Johannes Ungvári, pastor ecclesiae Albanae, Sigismundo Báth[ori] principe. <i>Anno c[irca] 1595.</i>
VI. Basilius B. Ketskeméti, pastor Alvincziensis sub tyrannide Georgii Bastae. In plebania SzászVárasiensis diem suum obivit anno 1621.	VI. Basilius B. Ketskeméti, pastor Alvincziensis, sub tyrannide Georgii Bastae. In plebania SzászVárasiensis diem suum obivit anno 1621.	6. Basilius Kecskeméti, pastor Alvincziensis sub tyrannide Geor[gii] Bástae. <i>Anno c[irca] 1600.</i>
VII. Michael R. Tasnádi, pastor Enyediensis, creatus in deploratissimo statu Regni Transylvaniae annum circiter 1602, obivit diem suum in Igen die 24. Septembris anno 1618, humatus honorifice Albae in templo majori 27. die mensis Nat[iv]atis.	VII. Michael R. Tasnádi, pastor Enyediensis, creatus in deploratissimo statu Regni anno circiter 1602, obivit diem suum in Igen die 24. Septembris anno 1618, honorifice humatus Albae in templo majori 27. die mensis Septembris.	7. Michael R. Tasnádi, pastor Enyediensis, anno 1602 in deploratissimo statu Patriae.

Görgény 1722 k.	Sepsi 1750 k.	Szék 1740 k.
<p>IV. Matthaeus Toronensis, <i>Toronyai</i>, minister Tömösváriensis. <i>Enyediensis. Meghalt 1599-ben.</i></p>	<p>4. Matthaeus Toronyius, pastor ecclesiae Gyalainae, et postea Enyedensis, vixit tempore Johannis Gétzi Gubernatoris Transylvaniae, obiit diem Rettegini, sepultus ibidem 1599.</p>	<p>Quartus Matthaeus Toronensis, tempore Johannis Géczi gubernatoris, 1599, pastor Gyalaiensis.</p>
<p>V. Johannes Ungvári, minister Albensis. 1601-ben <i>Goroszlónál esett el.</i></p>	<p>5. Johannes Ungvári, pastor ecclesiae Albensis, sub principe Sigismundo Bátori, obiit ad Goroszló 1601.</p>	<p>Quintus Johannes Ungvári, tempore Sigismundi Báthori principis, pastor Albensis, mortuus in funestissimo conflictu ad Goroszló in Szilágy, 1601.</p>
<p>VI. Basilius Ketskeméti, minister Alvinciensis. <i>Meghal 1603.</i></p>	<p>6. Basilius Ketskeméti, pastor ecclesiae Alvincziensis, mortuus SzászVárasini 1603.</p>	<p>Sextus Basilius Kecskeméti, sub tyrannide Georgii Basta[!], 1612, pastor Alvintziensis.</p>
<p>VII. Michael Tasnádi, minister Enyediensis. 1605–1618-ban <i>meghalt, a fejevári templomba temette Bethlen Gábor.</i></p>	<p>7. Michael Tasnádi, pastor Enyediensis, creatus episcopus in deploratissimo statu Regni Transylvaniae 1605, mortuus Égenini 1618. 24. Septembris et humatus honorifice Albae in templo cathedrali 27. Septembris.</p>	<p>Septimus Michael Tasnádi, in deploratissimo statu Regni Transylvaniae, pastor Enyediensis, obiit anno 1618.</p>

Udvarhely 1709	Küküllő 1715	Maros 1720
<p>VIII. Johannes D. Keserű, concionator aulicus serenissimi principis domini domini Gabrielis Bethlen Enyedini in frequenti conventu dominorum fratrum die 18. Novembris anni 1618. creatus, obivit anno 1633. die 18. Maji Albae Juliae et humatus ibidem 22. ejusdem mensis, Dominica Sanctae Trinitatis in sanctuario templi majoris.</p>	<p>VIII. Johannes Dajka Keserű, concionator aulicus serenissimi principis domini Gabrielis Bethlen Enyedini in frequenti conventu dominorum fratrum die 18. Novembris anni 1618. creatus, obivit anno 1633. die 18. Maji Albae Juliae et humatus ibidem 22. ejusdem mensis, Dominica Sanctae Trinitatis in sanctuario templi majoris.</p>	<p>8. Johannes D. Keserű, pastor aulicus serenissimi principis domini domini Gabrielis Bethlen anno 1633.</p>
<p>IX. Stephanus Katona Gelej, concionator aulicus principum Transylvaniae puta serenissimi Gabrielis Bethlen, serenissimae Catharinae, illustrissimi Stephani Bethlen et illustrissimi Georgii Rákóczi, moderni domini nostri clementissimi per annos 11 et amplius, creatus anno 1633. 6. Junii concordantibus totius universitatis suffragiis Enyedini, obivit diem suum 12. Decembris hora 12 matutina die Dominica Albae Juliae anno Christi 1649, sepultus ibidem in templo majori.</p>	<p>IX. Stephanus Katona Geleji, concionator aulicus principum Transylvaniae puta serenissimi Gabrielis Bethlen, serenissimae Catharinae, illustrissimi Stephani Bethlen et illustrissimi Georgii Rákóczi per annos 11 et amplius, creatus anno 1633. 6. Junii concordantibus totius universitatis suffragiis Enyedini, diem suum obivit Albae Juliae 12. Decembris die Dominica 12 matutina anno Christi 1649, sepultus ibidem in templo majori.</p>	<p>9. Stephanus Katona Gelei, pastor aulicus principis[!] [Transylvaniae] puta serenissimi Gabrielis Bethlen, serenissimae Cat[harinae] Brandenburgicae, illustrissimi Stephani Bethlen et [illustris]simi Georgii Rákóczi, anno 1633 et sequentibus.</p>

Görgény 1722 k.	Sepsi 1750 k.	Szék 1740 k.
<p>VIII. Johannes Keserűi, minister aulicus Gabrielis Bethlen. 1633-ban a fejérvári templomba temettetett.</p>	<p>8. Johannes Dajka Keserű, creatus episcopus Enyedini 18. Octobris 1618., obiit 1633. 18. Maji Albae, humatus ibidem in templo majori, in sanctuario.</p>	<p>Optimus Johannes Keserűi, aulicus concionator Gabrielis Bethlen, obiit anno 1633.</p>
<p>IX. Stephanus Katona Gelei, minister aulicus Georgii Rákóczi. 1649.</p>	<p>9. Stephanus Gelei, creatus 1633. 6. Julii Enyedini, obiit 1649. Albae 12. Decembris et sepultus ibidem in templo majori.</p>	<p>Nonus Stephanus Geleji, concionator aulicus Gabrielis Bethlen, tum Georgii Rákóczi, 1633, obiit 1649.</p>

Udvarhely 1709	Küküllő 1715	Maros 1720
<p>X. Georgius Czulaj, concionator aulicus principum Transylvaniae puta illustrissimi Georgi [!] Rákóczi I-mi per annos 14 et moderni Georgii itidem Rákóczi domini nostri clementissimi per intergrum annum, creatus anno Christi 1650. Albae Juliae die 20. Januarii concordantibus et suffragantibus celsissimo principe, magnificis et generosis dominis patronis orthodoxae religionis consiliarisque [!] suae principalis celsitudinis intimis, itemque universis reformatae religionis ministris consentientibus.</p>	<p>X. Georgius Csulai, concionator aulicus principum Transylvaniae puta illustrissimi I. Georgii Rákóczi per annos 14, itidem II. Georgii Rákóczi per intergrum annum, creatus anno Domini 1650 Albae Juliae die 20. Januarii concordantibus et suffragantibus celsissimo principe, magnificis et generosis dominis patronis orthodoxae religionis consiliarisque suae principalis celsitudinis intimis, itemque universis reformatae religionis ministris consentientibus.</p>	<p>10. Georgius Csulai, pastor aulicus principum Transylvaniae pu[ta illustris]simi Georgii Rákóczi primi et secundi.</p>
<p>XI. Gaspar VeresMarti, concionator inclytorum orthodoxarum [!] Claudiopolitanorum, creatus anno 1661. die 3. Aprilis Maros Vásárhelyini in Congregatione Generali, accedente etiam calculo celsissimi principis Transylvaniae, Johannis Kemény et patronorum reliquorum ecclesiae [!] orthodoxarum in Transylvania.</p>	<p>XI. Casparus Veresmarti, concionator orthodoxae Claudiopolitanae ecclesiae, creatus anno 1661. die 3. Aprilis Maros Vásárhelyini in Congregatione Generali, accedente etiam calculo celsissimi principis Transylvaniae, Johannis Kemény et patronorum reliquorum orthodoxarum ecclesiarum in Transylvania.</p>	<p>11. Gasparus Veresmarti, pastor Claudiopolitanus, creatus te[m]pore illu]strissimi principis Kemény.</p>

Görgény 1722 k.	Sepsi 1750 k.	Szék 1740 k.
<p>X. Georgius Csulai, minister aulicus principis junioris Rákóczi. 1660.</p>	<p>10. Georgius Csulai, creatus Albae Enyedini 1650. 24. Junii.</p>	<p>Decimus Georgius Csulai, concionator aulicus Georgii Rákóczi per annos 14, 1650.</p>
<p>XI. Gasparus Veresmarti, minister Claudiopolitanus. 1668-ig.</p>	<p>11. Caspar Veresmarti, creatus 1661. die 30. Aprilis Mvásárhellyini, <i>pastor ecclesiae Claudiopolitanae.</i></p>	<p>Undecimus Caspar Veresmarthi, tempore Johannis Kemény, 1661.</p>

Udvarhely 1709	Küküllő 1715	Maros 1720
12. Petrus Kovásznai, antistes Claudiopolitanus.	12. Petrus Kovásznai, antistes Claudiopolitanus.	12. Petrus Kovásznai, pastor Claudiopolitanus.
13. Gasparus Tiszabetsi, antistes Székiensis.	13. Casparus Tiszabetsi, antistes Székiensis.	13. Gasparus Tiszabec[si], [pastor] [Szé]kiensis.
14. Michael Tophaeus Székelyhidi, pastor aulicus illustrissimi principis Michael[!] Apafi, post Albensis, mortuus est Albae Juliae et sepultus ibidem in templo majori, hic erat vir magnae autoritatis.	14. Michael Tophaeus Székelyhidiensis, pastor aulicus illustrissimi principis Michaelis Apafi, post Albensis, mortuus est Albae Juliae et sepultus ibidem in templo majori, hic erat vir magnae autoritatis.	[14. Mic]hael Tophaeus de Székelyhíd, pastor aulicus illustrissimi principis Michaelis Apafi.
15. Stephanus Horthi, pastor primarius Togariensis[!], postea Albensis, hic quoque diem suum obivit Albae Juliae et humatus est in templo majore anno 1689. die 28. Decembris.	15. Stephanus Horthi, pastor primarius Fogarasiensis, postea Albensis, hic quoque diem suum obivit Albae Juliae et humatus est in templo majore anno 1689. die 28. Decembris.	[15. Ste]phanus Horthi, pastor primarius Fogarasiensis, tempore illustrissimi principis Michaelis Apafi.

Görgény 1722 k.	Sepsi 1750 k.	Szék 1740 k.
XII. Petrus Kovásznai, minister Claudiopolitanus. 1668–73.	12. Petrus Kovásznai, creatus Enyedini 1668.	Duodecimus Petrus Kovásznai, tempore Michaelis Apaffi principis pastor Claudiopolitanus.
XIII. Gaspar Tiszabetsi, minister Székiensis. 1673– 79	13. Caspar Tiszabetsi, minister Székiensis, creatus episcopus Küküllővárini 1673.	Decimus tertius Caspar Tiszabetsi, tempore ejusdem principis, pastor Székiensis.
XIV. Michael Tofeus, minister aulicus principis Michaelis Apaffi. '79–84.	14. Michael Tophaeus, creatus Alvinczini 1678. die 4. Junii.	Decimus quartus Michael Toffaeus, tempore ejusdem principis, concionator aulicus.
XV. Stephanus Horti, minister Fogarasiensis. 1684–91.	15. Stephanus Horti, creatus Albae 1684. 6. Junii.	Decimus quintus Stephanus Horthi, tempore ejusdem principis, pastor Fogarasiensis.

Udvarhely 1709	Küküllő 1715	Maros 1720
<p>16. Stephanus Weszprémi vir magnanimus linguarum orientalium peritissimus, ministrorum pater benignus, minister ecclesiae reformatae Udvarhelyiensis, deinde episcopus creatus anno 1690 in Sancta Synodo Generali MarosVásárhelyini celebrata, antistes ecclesiae reformatae Albensis, qui nunc moderat ecclesias reformatas in luctuosissimo statu positas anno 1709. <i>Tandem a fragili hac vita transivit ad aeternitatem anno 1713. die 12. Septembris et humatus est Albae Juliae in cimiterio publico anno 1713 die vero 12. Novembris, parentante toto Synodo Generali.</i></p>	<p>16. Stephanus Weszprémi vir magnanimus linguarum orientalium peritissimus, ministrorum pater benignus, minister ecclesiae reformatae Udvarhelyiensis, deinde episcopus creatus anno 1690 in Sancta Synodo Generali MarosVásárhelyini celebrata. Anno 1709 [utólag rájavítva: 1714] tandem a fragili hac vita transivit ad beatam aeternitatem die 12. Septembris et humatus est Albae Juliae in cimiterio publico, parentante toto Synodo Generali.</p>	<p>[16. Ste]phanus Weszprémi, minister ecclesiae reformatae Udvarhelyiensis, deinde episcopus creatus Albensis tempore principum primi et secundi Apafi et gubernatoris comitis Georgii Bánfi de Losoncz, in deploratissimo statu patriae et ecclesiae, qui in anno 1690 MarosVásárhelyini in Sancta Synodo Generali communibus votis creatus episcopus, tandem e fragili hac vita transivit ad aeternitatem anno 1713. die 12. Septembris et humatus est Albae Juliae in coemeterio publico anno 1713. die vero 12. Novembris, parentante toto Synodo Generali.</p>

Görgény 1722 k.	Sepsi 1750 k.	Szék 1740 k.
<p>XVI. Stephanus Veszprémi, minister Udvarhelyiensis. 1691–1713.</p>	<p>16. Stephanus Veszprémi, creatus Mvásárhellyini 1691, mortuus Albae 1723[!], sepultus ibidem 12. Decembris.</p>	<p>Decimus sextus Stephanus Veszprémi, tempore Georgii Bánfi gubernatoris, pastor Udvarhelyiensis, 1692.</p>

Következtetések

Az Erdélyi Református Egyház legkorábbi „kanonikus” püspöknévsorát a Geleji Katona István püspök nevével fémjelzett időszak történeti érdeklődése, illetve az egyházi írásbeliség rendszeresítésére irányuló törekvések hívták életre. Nem tekinthetünk el attól sem, hogy keletkezése idején a református egyházban erőteljes unitáriusellenes hangulat uralkodott, és valószínűleg ezért nem került be a névsorba Dávid Ferenc. A jegyzék keletkezésének hátterében akár az is állhatott, hogy Geleji szerette volna megerősíteni a püspöki hivatalt.

A ránk maradt másolatok már egy másik korszakban keletkeztek. A Habsburg-kormányzat berendezkedése idején az egyházmegyei jegyzőkönyvekbe másolt névsort akár jogbiztosító iratként is használhatták.

A névsor 1599 előtti időszakra vonatkozó része valószínűleg visszaemlékezések alapján keletkezett, ezért nem szerepel benne egyetlen évszám sem, és ennek tudható be a személy- és helynevek pontatlansága. A 17. századi adatok többségét kortársak és szemtanúk írták. Különösen értékesek a püspökök temetésére vonatkozó adatok, hiszen ezeknek egyedüli forrása ez a névsor.

Ez a szöveg Bod Péter *Smirnai Szent Polikárpus* című könyvének alapforrásául szolgált, de más egyháztörténeti tárgyú munkájában is felhasználta adatait. Arra is van bizonyíték, hogy nemcsak a püspöki protokollum eredetijét, hanem az egyházmegyei jegyzőkönyvek másolatait, azok utólagos bejegyzéseit is ismerte és felhasználta.

A 40–51. oldalakon szinoptikusan közöltük az említett hat egyházmegyei protokollumban fellelhető püspöknévsor-másolatot.

Dávid Ferenc és a kerek kő. Mítosz vagy valóság?

Az unitárius egyház eredetmítoszának, illetve Dávid Ferenc kultuszának és Ellenkultuszának¹ Szkülláját és Kharübdiszét kerülgetve egy olyan tárgyi emléket próbálok meg bemutatni, amit Kolozsvárott a hagyomány már a legkorábbi időben összekapcsolt az unitárius egyház megalapítójával. Köztudott, hogy az unitáriusok első püspökéről, Dávid Ferencről nem készült korabeli hiteles ábrázolás, és az is közzismert, hogy életének nem sok eseményét örökítette meg a hagyomány. Az egyik ilyen esemény reformátori munkásságának csúcspontjához, a másik halálához kapcsolható. A kolozsvári belvárosi unitárius templom előcsarnokában ma is megkülönböztetett tisztelet övezi azt a kerek követ², amiről a hagyomány szerint Dávid Ferenc oly meggyőzően prédikált, hogy Kolozsvár lakossága unitárius hitre tért. A másik, mára elpusztult tárgyi emlék az ártatlanul elítélt püspök testamentuma, amelyet tradíció szerint a dévai várbörtön cellájának falára írt. A kegyes tradíció kialakulásáról és forrásairól egy korábbi

* Kovács Sándor (Brassó, 1968) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben szerzett diplomát (1993). Kolozsváron volt segédlelkész, kaliforniai tanulmányútja után (1995–1996) óradó tanár lett a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben, 1999-től segédtanár, 2014-től docens. Doktori diplomát a Szegedi Tudományegyetemen szerzett 2007-ben. A Keresztény Magvető című folyóirat főszerkesztője, kutatási területe az unitárius egyház története. Magyar, román, német és angol nyelven jelentek meg tanulmányai hazai és külföldi folyóiratokban.

¹ Dávid Ferenc kultuszáról és ellenkultuszáról ld. Keserű Gizella: Mártírok és korai unitáriusok. In: Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály – Száraz Orsolya (szerk.): *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*. Loci Memoriae Hungariae 3, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2015, 203–208.

² A Kolozsvár közvetlen határában található ún. feleki gömbkövek (kerek kövek) keletkezésének története felkeltette nemcsak a természettudósok, de az itt átutazók figyelmét is. Kazinczy és Jókai is megemlékeztek a természet e csodálatos képződményeiről. Ld. Hála József: *Különleges kövek Kolozsvárott*. In: *Természet Világa* 140 (2009/6),

<http://www.termeszetvilaga.hu/szamok/tv2009/tv0906/hala.html> (Megnyitva 2019. jan. 30.)
Ld. még Hála József: Az erdélyi gömbkövekről. In: *Ethnographia* 104 (1993), 553–568.

tanulmányban foglalkoztam³, jelen írásomban a kerek kő legendájának kialakulására vonatkozóan fogalmazok meg néhány hipotézist.

A reformációt tárgyaló tanulmányok és tudomány-népszerűsítő írások kivétel nélkül a kerek kőről elhangzott beszédre hivatkoznak a város unitárius hitre térésének és Dávid Ferenc szónoklatának magával ragadó erejét igazolandó. A bökkenő csupán az, hogy a hitviták korában történt nevezetes eseményről nem találtam egyetlen írásos említést sem 1734 előttről. A Habsburg-uralom alá került Kolozsvár város tanácsa, Erdély főhadparancsnoka, Stephan Steinville felszólítására elkészíttetett egy latin nyelvű, a város eredetét, alapítását, történetét stb. ismertető jelentést.⁴ Ebben – egészen pontosan a vallások eredetéről szóló fejezetben – rögzítik írásban először az unitárius vallás keletkezésének történetéről szóló, de minden bizonnyal jóval korábbról ismert hagyományt:

„Az unitárius vallás Kolozsvárt 1540 körül kezdett terjedni, s öt év leforgása alatt a már akkor római katolikusokból lutheránussá lett város egészen unitárius vallásra tért át. Terjesztésében sokat buzgólkodott egy pár férfi; legtöbbet Dávid Ferenc, ki egyébként bizonyos hittételekben eltért az unitáriusoktól.⁵ Ő, amint mondják, fölállott egy kerek kőre, mely most a Torda-utca túlsó szögletén áll, arról hosszasan prédikált, úgyhogy az őt hallgató népnek, sőt a város akkori első papjának, Helti vagy Heltai Gáspárnak helyeslő tapsolása közben a fönt említett, még egészen el nem készült nagytemplomba vitték, s a szöszéket neki felajánlották. Így aztán az egész várost a maga és hittestvérei vallására térítette, melyet a gyulafehérvári vitatkozás után unitáriusnak neveztek el.”⁶ (Márkos Albert fordítása.)

³ A hagyomány eredetével és forrásaival egy korábbi tanulmányomban részletesen foglalkoztam. Ld. Kovács Sándor: Unitárius mártírológia és kultuszépítés Dávid Ferenc megdicsőülésének történeteiben. In: *Keresztény Magvető* (A továbbiakban: KerMagv) 123 (2107/2–3), 359–385.

⁴ *De origine [et descriptione] civitatis Claudiopolitanae. Anno 1734.* című jelentésnek több kéziratos másolata is fennmaradt, ezek azonban kivétel nélkül 1750 után készültek. A legfontosabbak a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban: MsU 115, MsU 1364, MsU 2470, Mss K.J. 30, Mss K.J. 357. A Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban: Mss 3002, Mss 603, Mss 606, Mss 839. Az eredeti, 1734-ben készült kéziratnak sem sikerül nyomára bukkannom.

⁵ Itt emlékeztetem arra az olvasót, hogy 1734-ben, a szöveg írásba foglalásakor a hivatalos unitárius álláspont teljesen elhatárolódott a Dávid Ferenc képviselte nonadorantizmustól.

⁶ A magyar fordítást Márkos Albert, az unitárius kollégium egykori latintanára készítette az 1940-es években. Márkos egy 1770-ben készült másolat alapján dolgozott (MsU 1364). Fordítása nyomtatásban is megjelent: *Kolozsvár leírása 1734-ből.* Szerk. Péter Pál, Pataki István, Gyergyai Pál tanácsosok és Füzéri György, ford., bev. jegyz. Márkos Albert, Erdélyi Ritkaságok 18., szerk. dr. Jancsó Elemér, Minerva Rt., Kolozsvár 1944, 39.

Az Unitárius Kollégium egykori könyvtára (jelenleg a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár gyűjteményében) több olyan kéziratot is őriz, ami az unitárius vallás kolozsvári térhódítását ismerteti. Az *Ortus et progressus religionis Unitariae in Transylvania brevis delineatio*⁷ című kézirat majdnem szó szerint megismétli az egyház alapításáról szóló fentebb idézett narratívát. Az azonos című, 18. században keletkezett másolatok nagy része megegyezik az idézett szöveggel, ám néhol apró eltérésekre bukkanunk. Az *Ortus et progressus...*-ban olvasható narratíva szerint a tanult és ékes szavú Dávid Ferenc az utca sarkáról hirdette a sokaságnak az egyedül való Istent, a hallgatóság pedig tetszésnyilvánítása közepette a város papjává választotta, és a főtéri templomban beiktatta hivatalába.⁸ A kerek kő említése tehát hiányzik ebből a narratívából, azonban megtaláljuk az egyház eredetét elbeszélő *De originibus Religionum in civitate Kolozsvár* című kéziratokban.⁹ A *De originibus Religionum...* szó szerint megegyezik a *De origine [et descriptione] civitatis Claudiopolitanae* vonatkozó fejezetével. Kolozsvár 1734-ben készült leírásának tehát a vallások eredetére vonatkozó részeit külön is lemásolták. Az idézett rész olvasata a kerek kő legendáriumának kialakulása szempontjából érdekes. A *De originibus Religionum...* című, MsU 117/B jelzetű, 1760 körül keletkezett kéziratban a másoló a *teretem* (kerek) szót *veterem* (rég)i-nek olvasta. Ez az egyetlen kézirat, ahol nem a kerek, hanem egy régi kőről történik említés.

A Kénosi–Uzoni által írt egyháztörténet a kerek kőről megőrzött hagyományt folytatta, nem árt megfontolni azonban, hogy Kénosi igazolhatatlan hagyományként tekintett a történetre: „...az unitárius vallás eredetéről szóló ha-

A fellelhető kéziratok másolatokat összevettem, lényegi eltérést csupán egyetlen kézirat esetében találtam. Az MsU 115 jelzetű kéziratból a vallások eredetét tárgyaló fejezet teljességgel hiányzik. Ez a kézirat Körmöczi János püspök tulajdonában volt, az íráskép alapján a 18. század közepére datálnám.

⁷ MsU 117/A. Azonos a következő jelzetű kéziratokkal: 56/B, 159/C, 241/B, 1506/D (töredék), 2081.

⁸ „Franciscus vero Davidis vir satis doctus et eloquens in angulis platearum et vicorum multis ad audiendum occurrentibus caepit annunciare solum Patrem esse unum illum Deum; tanto cum effectu: ut uno ore, atque publico cum aplausu pro pastore civitatis declaratus, at in templum magis in foro situm introductus fuerit...” MsU 117/A, 1–2.

⁹ „Ubi enim hic lapidem quendam veterem [teretem] nunc [tunc] in Thordana platea, nunc in angulo ejusdem ulteriori jacentem conscendes diu desuper eodem concionatus fuisset publico audientis plebis, quin et Plebani civitatis Gaspari Helti v. Heltai aplausu in foro situm sed necdum...” MsU 117/B., 43–44.

gyomány sem az időre, sem a módra nézve meg nem állhat, s így a róla alkotott vélemény minden alap nélkül való.”¹⁰

Az *Ortus et progressus...*-ban és a *De originibus...*-ban megfogalmazott közös mozzanatokat érdemes tüzetesebben megfigyelni. Valamikor az „ősidőben” (1540 és 1545 között) Dávid Ferenc a Torda utca sarkáról (vagy az ott álló kőről) prédikált Kolozsvárott a sokaságnak. Az egyetlen Istenről szóló prédikáció olyan hatásos volt, hogy Dávidot pappá választották, és a főtéri templomban beiktatták (mindezt Heltai Gáspár „helyeslő tapsolása” kísérte).

Már-már közhelynek számít annak megállapítása, hogy Erdély lakosságát nemcsak megérintette, hanem meg is osztotta a reformáció. Alig hihető azonban, hogy Kolozsvár plébánosa, Dávid Ferenc az utca sarkán prédikált. Miért is tette volna, amikor mindennap a szószékéről okíthatta híveit. Különbféle vándorpredikátorok az utcasarkon esetleg megpróbálhatták elmondani üzenetüket, ám a városi tanács nem tűrte meg az efféle szónokokat. A város életét szabályozó rendelkezések közül most csupán egyet ragadok ki állításom igazolására, 1565. december 20-án a tanács így határozott:

„[...] akárki [...] az Isten igéjével ellenkező véleményeket és hitczikkeket hirdetni merészkedik, a bíró és senatorok tudják meg a prédikátortól, s szólítsák meg, hogy menjen fel a szószékbe [kiemelés tőlem K. S.], álljon a közönség elé, s vallását hirdesse nyilván, és mellette vitatkozzék meg a prédikátorral, és ha vallását a szentírásból meg tudja bizonyítani, jó, ha nem, vagy szószékben előállani nem akar, az ilyet ingre és gatyára vetkeztetve, a városból űzzék el.”¹¹

Kolozsvár reformációjának kutatói előtt az is ismert, hogy Heltai Gáspár egyáltalán nem tapsikolt sem az utcák sarkán prédikálóknak, sem azoknak, akik „minden héten új opiniókat és hitnek ágait kovácsolnak”. Ezekről sommásan így vélekedett: „Mert igen magas a mennyország. Nem hallik oda minden kiáltás. Sőt örülek is ennek. Mert efféle kiáltásokkal ők maguk megbizonyítják, hogy nem ő ménések féle vagyok és hogy az ő kalandasokban nincsen részem.”¹² Heltainak Dávid Ferencsel való viszonya az 1560-as évek végéig enyhén szólva is

¹⁰ Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története I.* Ford. Márkos Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály, s. a. r. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár Lehel. *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* 4/1, Kolozsvár 2005, 149.

¹¹ Jakab Elek: *Kolozsvár története*. Második kötet, Budapest 1888, 178.

¹² *Heltai Gáspár imádságos könyve (1570–1571)*. bev. tan. Balázs Mihály, Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár 2006, 68.

tartózkodónak, ha nem éppen ellenségesnek mondható. Talán nem tévedek olyan nagyot, ha azt feltételezem, hogy a közös emlékezet nemcsak megőrizte, de meg is szépitette a „minden héten új opiniókkal” előállók emlékét. Dávid és Heltai életében bajosan fogalmazódhatott meg efféle eredettörténet, a szemtanúk halála után azonban az unitárius reformáció eseményeit elbeszélhették úgy is, hogy az kedvezzen a már kisebbségbe szorult felekezetnek. Valószínűleg kitálatlt hagyománnyal állunk szemben, hiszen a kolozsvári unitáriusokra nézve egyáltalán nem lehetett hízelgő, hogy vallásuk egy közönséges utca sarkán tartott szónoklat eredménye, ezért a hitviták során átélt és konfliktusokkal terhelt eseményeket új köntösbe öltöztették, és megalkották a kerek kő legendáját, ami aztán újabb és újabb hagyományrétegekkel bővült. A 18. században írásban rögzített hagyomány a város unitárius hitre térését még nem kötötte sem naphoz, sem évhez, homályosan az 1540-es évekre utalnak. Kétségtelen, hogy ekkor zajlott Kolozsvár reformációja, és ebben Heltainak oroszlánrésze volt, de sem az 1734-ben keltezett városleírás, sem Kénosi–Uzoni históriája nem tartalmaz konkrétumokat. A város történetét ismertető narratíva szerint a kerek kő a Torda utca túlsó szegletén állt, de mintha a szöveg azt sejtetné, hogy az esetleg máshol lehetett korábban. Kénosi–Uzoni is az „őseinktől az öregekre, tőlük a ránk szállott hagyományra” utal.¹³ *Kolozsvár leírásában* is gyakran találkozunk ezzel a beszédfordulattal: „Az őseinkről az öregekre s onnan fokozatosan mireánk szállott hagyomány általában úgy tartja... (10.)”. „A hagyomány azt mondja... (12.)” „... az öregeknek nemzedékről nemzedékre szállt hagyományai.” (56.)

Amit biztosan állíthatunk, az az, hogy emlékezet megőrizte, hogy Dávid Ferenc az utca sarkáról egy köre felállva prédikált Kolozsvár népének.

A „hiteles szóhagyomány” és az eredetmítosz elemeit tudatosan kezelő Aranyosrákosi Székely Sándor püspök a 19. században pontos dátumot rendelt az eseményhez. Szerinte az első gyulafehérvári hitvitát követően, 1566 februárjában¹⁴ Dávid Ferenc:

„visszajöven a gyületről már a népnek is kezdé hirdetni az unitária vallást, és hiteles szóhagyomány szerint Kolosvárt Torda-utsza szegletén egy kerek kőven prédikációt tartta a nép előtt, melly a kedvelt szónokot vállain vivé be a piaci nagy szent-egyház termeibe...”¹⁵

¹³ Kénosi–Uzoni: *i. m.* 149.

¹⁴ Aranyosrákosi az első gyulafehérvári hitvita időpontját hibásan 1566. február 24-re datálja. A gyűlésre nem februárban, hanem áprilisban került sor.

¹⁵ Aranyosrákosi Székely Sándor: *Az unitária vallás története Erdélyben*. Kolozsvár 1839, 62.

Aranyosrákosinak köszönhetően a hagyomány néhány fontos elemmel bővült. Egyrészt, konkrétumhoz kapcsolódott az időpont, másrészt, a nép passzív befogadókból, cselekvő szerepet kapott, vállra emelte a szónokot, és úgy vitte a templomba.

Aranyosrákosi megállapításait 1879-ben Jakab Elek részben módosította a Dávid Ferencről írott monográfiájában. Szerinte Kolozsvár megtérése nem az első, hanem a második gyulaféhevári hitvita (1568. március 8–18.) után történt. Ekkor „a nép elébe ment, s ujjongva fogadta” győztesen hazatérő papját.¹⁶ Jakab narratívája Dávid Ferenc kolozsvári diadalmas bevonulásáról Jézus virágvasárnap-i jeruzsálemi bevonulását juttatja eszünkbe, a kerek kő pedig a Hegyi Beszédre emlékeztet. Azt is megfigyelhetjük, hogy Heltai szerepe is valamelyest változik, nem pusztán résztvevője, hanem egyenesen szervezője az eseményeknek. A lelkesült tömeg itt is vállán viszi Dávidot a főtéri templomba, de ez már nem valamiféle beiktatási szertartás, hanem a város unitárius hitre térésének bizonyossága. A Jakab Elek által „pontosított” dátum csak a 20. században válik általánosan elfogadottá. Ezt ismétli meg Borbély István is Heltairól írt jelentős tanulmányában,¹⁷ és ezt az időpont kanonizálják a későbbi szerzők is. Egy bekezdés erejéig érdemes elidőzni az örökösen vagdalkozó Kanyaró Ferenc tollán megszülető történeten is. A tíz napig tartó diadalmas hitvitáról a város díszkocsiján hazarobogó Dávid Ferencet már nemcsak Kolozsvár magyar és szász közössége várja, hanem valóságos bandérium kíséri. Kanyaró leírása, földrajzi szempontból fordított irányban ugyan, de tökéletesen illik 1868. évi zsinat külsőségeihez és Kriza János püspök ünnepi fogadtatásához.¹⁸

¹⁶ „Midőn t. i. a gyula-fejérvári hitvitáról ekléziájába, őt áhitva váró hívei közé visszatért, a nép az ő kettős diadala által föllelkesülve elébe ment, s ujjongva fogadta. Ő kérésökre Thorda- és Belközéputcza szögletén – hol híveivel találkozott – egy nagy kerek kövön beszédet tartott hozzájuk, s az *Egy Istenről* oly elragadó ékesszólással beszélt, hitelveit oly általános tetszés közt fejtegette, hogy a nép, a közte – sőt annak élén – volt ősz Heltaival együtt vállain vitte be őt a piaczi nagy templomba, s az egész város az unitárius hitvallásra tért át...” Jakab Elek: *Dávid Ferencz emléke*. Budapest 1879, 128.

¹⁷ Borbély István: *Heltai Gáspár*. Athenaeum, Budapest 1907, 65.

¹⁸ „A zsinat megnyitását megelőzőtt napon aug. 29-kén, délután, több szekérből álló díszes kísérettől követve, Kriza János érdemes püspökünk, kit útközben is a túriak és komjatszegiek megyei szolgabíró, Csipkés Albert vezetése alatt üdvözöltek, Torda felé közeledvén, a Dobogón lovas bandérium által fogadtatott, melynek élén Torda főhadnagya (polgármestere), Szigethi Cs. Sándor, üdvözölte, a város örömét fejezván ki, hogy e nevezetes ünnepély kebelében határozott megtartatni; s egyszerűs mind ígérte, hogy a város lakói valláskülönbség nélkül versenyeznek a

„Mikor a már unitárius Aranyosszék és Torda népes vidékéről egybesereglett ünneplő bandérium megérkezett, s mikor magának a városnak díszkocsija is hirtelen feltűnt a Torda-utczában, a mai Szentháromság kő-bálvány emléke közelében, a nép hangos örömkialtásokban tört ki, s a szász »vivat« és a magyar »éljen« riadal eget verőleg hangzott föl. Mert jól tudott ez ifjú nép még akkor lelkesedni, s a magyar tűz a fásultabb szász keblet is ez idétt magasb lángra lobbantotta. Mikor a díszkocsi délkeleten a széles Mátyás-térre ért, az egyszerű fekete ruhás főpap kiszállt belőle, és a mostani New-York palota szögletén akkor ott állt szép kerek kövön nagy hangos beszédet tartott az ő hív népéhez, s Isten ígéjeként bölcs, oktató szavakat intézett az ő szívből szeretett vérrokonaihoz. E korunkra szállt kerek követ, a nagy multunk egyetlen fenmaradt hű tanujelét, ma is őrzik örök emlékezet okáért a kolozsvári unitárius templom czintermében.”¹⁹

A kerek kő legendájának széles körű elterjedésében Ferencz József püspök *Unitárius Kis Tükör* című munkájának népszerűsége is közrejátszott, illetve az, hogy évtizedekig ez szolgált vallástanítási kézikönyvül.²⁰ Abban azonban, hogy Kolozsvárott az unitáriusok jobban odafigyeltek a kerek kőre, alighanem egy másik, a Dávid Ferenc fellépéséhez hasonló eseménynek is része volt, nevezetesen Petőfi Sándor és felesége, Szendrey Júlia 1847-es kolozsvári látogatásának. A házaspár október 21-én este érkezett a városba, 22-én köszöntésükre sereglett a nép. Petőfiék a Biasini szállóban laktak, és a költő a vendégfogadó előtt levő nagy kerek kőről szólt a sokasághoz.

„Dicsőítette a népet, a szabadságot és beszélt a forradalomról. [...] Szép hangja volt, messze elhallatszott és olyan lelkesen beszélt, hogy a közönség még sokáig éljenezte, és csak később oszlott szét.”²¹

Nem állítom azt, hogy Petőfi kerek kőről elmondott beszéde ihlette meg Gyergyai Ferencet, a kolozsvári unitárius eklézsia gondnokát, amikor Dávid Ferenc kerek követ megőrzés céljából az 1850-es években Széchenyi téri (akkor

vendégek szives fogadásában. A püspök úr hosszú, megható beszéddel felelt.” A háromszázados jubileumhoz. In: *Keresztény Magvető* 4 (1868), 236.

¹⁹ Kanyaró Ferenc: Dávid Ferenc. In: *KerMagv* 41 (1906/1), 139.

²⁰ Az *Unitárius Kis Tükör* először 1875-ben jelent meg, az unitárius egyház történelmét, hitelveit és szertartásait foglalta magában, a szerző életében három kiadást ért meg. A negyedik kiadás Vári Albert átdolgozásában 1930-ban jelent meg. Az Egyház Képviselő Tanácsa még abban az évben hivatalos valláskönyvé rendelte.

²¹ Mikó Imre: *Az utolsó erdélyi polihisztor. Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1971, 243–244.

még Barompiac) háza elé szállíttatta,²² azonban az időbeli egybeesés megengedné ezt a feltételezést. Az Egyházi Képviselő Tanács 1864. június 12-én tartott gyűlésén vetette fel először, hogy a Gyergyai major előtt levő kerek követ el kellene szállítani.²³ Végül a követ az egyház fennállásának 300. évfordulóján, 1868-ban a Bel-Magyar utcai templom keleti oldala mellé vitték, 1872-ben földemet építettek fölé, hogy az időjárás viszontagságaitól megóvják, 1884-ben pedig felirattal jelölték meg.²⁴ Az, hogy a kőre az 1566-os dátum került, abban Ferencz József népszerű, fent említett műve is közrejátszott. Az eredeti dátumot talán 1910-ben a márványtábla betűinek újraaranyozásakor vették át 1568-ra, erre vonatkozó adatot azonban nem találtam. A kő 1922-ben kerül jelenlegi helyére, a belvárosi templom előcsarnokába, a bal oldali bejárat elé.

A 19. század végén és a 20. század első évtizedeiben a kerek kő legendája újabb metamorfózisokon esett át, és különféle bibliai, teológiai képek és fogalmak kapcsolódtak hozzá annak függvényében, hogy mit kívánt az idők szava.

²² Rezi Elek: A „Kerekkö”. In: *Dávid Ferenc 1579–1979*, Kolozsvár–Napoca, Unitárius Egyház 1979, 73–76.

²³ „Felmerülvén az E. K. Tanács előtt, hogy Kolozsvárt Torda utca szegletén volt azon kerek kő, melyről Dávid Ferencz, ez előtt háromszáz évvel 1566-ban a Tordára hirdetett, de onnan Gyulafehérvárra átvitt egyházi gyűlésről való hazajövetelével az unitária vallást a nép előtt nyilvánosan hirdette, és amely kerek kövön tartott prédikációjával a népet annyira elragadta, hogy őt vállain vitte be a piaci nagy templomba, jelenleg a barom piacon az úgynevezett Gyergyai major előtt van.

Végzés. Miután a kérdés alatt levő kerek kőnek ugyanazonosságát nemcsak a szájhagyomány tartotta fenn, hanem egyházi Tanácsunknak jelenleg élő tagjai vannak, akik annak, Torda utca szegletéről, a mostan özv. Gyergyai Ferenczné birtokában levő piaci ház eleibe való szállításán, úgy szintén később ezen ház előtt jelenlegi helyére néhai Gyergyai Mihály által történt vitetésén jelen voltak, és így mindkét rendbeli továbbszállításnak szemmel látói és jelenleg élő tanúi – az E. K. Tanács sz[ent] vallásunk viszontagságos történelme iránti kegyeletnek tartja, az unitaria vallás Erdélyben való meghonosodásának ezen szeglet követ megmenteni és örök emlékül fenntartani, azért megbízza Mikó Lőrincz, Fejér Márton és Ferencz József atyánkfiait, hogy azt a Gyergyai féle major előtt elhozatván tétessék be a templomba.” Az Egyházi Képviselő Tanács Jegyzőkönyve 1864, 175. Kézirat, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában.

²⁴ *Dávid Ferencz*

a hagyomány szerint ezen a kövön tartotta

a Torda utca szegletén 1566-ban

midőn a gyulafehérvári

egyh. gyűlésről hazaérkezett

azt a beszédet, amelyre

az egész Kolozsvár áttért

az unitárius vallásra. 1884.

A teljesség igénye nélkül válogattam ki néhányat az évek során megjelenő hitépítő írásokból.

Murányi Farkas Sándor költő 1906-ban átdolgozott *Dávid Ferenc emlékezete* című versében a kerek kő az unitarizmus oltárává lett.

„Ki oltárrá tevé legottan
Az utca egy szegletkővét
Hirdette róla lángszavakban
Az »Egy Isten« tanát, hitét...!”²⁵

Hasonló Boros György későbbi püspök, a Dávid Ferenc Egylet megálmodója és az Unitárius Papnevelő Intézet dékánjának gondolatmenete:

„Látjátok a hatást, látjátok, hogy éppen mintha megnyilatkozott volna az ég, mintha kiöntett volna rájuk a lélek, annyira el vannak ragadtatva. Akaratjuk egy: hogy ötlet kövessék, hitök egy: az, amely az övé. Halljátok bűvös beszédét, midőn a nép előtt felállt ama kerek kőre, mely lett vallásunk egyetlen oltára.”²⁶

Ugyanő, az évezredfordulón az unitáriusok missziós tudatát erősítendő, az „utcák szögletén” és a „városok terein” kívánta meggyőzni hallgatóit vallása nyíltságáról, világosságáról és tisztaságáról, hiszen Dávid Ferenc is ezt tette:

„[...] az unitárius vallás igen alkalmas a missioi és térítői munkára is. Lám, Dávid Ferencz és társai egy pár esztendő alatt egy egész országot (Erdélyt) és a szomszéd részeket is megtudták hódítani. De hogyan? Megmagyarázza az a kerek kő, amelyről Dávid munkáját megkezdette itt Kolozsvárt. Künn a természetben, ott a hol a nép százai és ezerei vannak, ott kell kezdeni a munkát. Az utca szögletén, meg a város terein kell hirdetni ékes szóállással és a meggyőződés erejével, mert akkor hódít, mert fősajátsága a nyíltság, a világosság és a tisztaság, amiket szívesen fogad mindenki.”²⁷

A kerek kő tehát az unitarizmus oltára, a róla elhangzott beszéd pedig egyenesen a lélek sugallata, ezért lehet hiteles és sikeres az unitárius misszió. Az oltárkőből aztán szegletkő lett, nemcsak a Képviselő Tanács határozatában, hanem a közbeszédben is. A szegletkő fogalmával az unitáriusok is könnyebben azonosultak, mint az oltárával, és Dávid Ferenc szerepét is összegeeztethetőnek

²⁵ Murányi verse *Óda* címen jelent meg először 1879-ben a *KerMagy* hasábjain. 1906-ban *Költemények* című kötetében átdolgozta és újból közzétette. 174.

²⁶ Boros György: A hit Isten ajándéka (Dávid Ferencz halála évfordulójára). In: Simó János (szerk.): *Unitárius Szószék*. h. n. 1896, 364.

²⁷ Boros György: Unitárius igehirdetés. In: *Unitárius Közlöny* 13 (1900/1), 4–5.

tartották az apostolokéval. Az építők által megvetett szegletkő elkerülte a feldarabolást, évszázadokig hevert az utca szegletén. A kép tökéletesen illett az unitarizmus erdélyi fejlődésére, ráadásul egybecsengett a Szentírás üzenetével is. Zsolt 118,22–23, Mt 21,42, ApCsel 4,11, Róm 9,33. A kerek kő és a szegletkő ekként kapcsolódott össze az unitáriusok emlékezetében.

Már csak egy kérdést kell megválaszolnom rövid tanulmányomban, nevezetesen, miért bővültek a narratívák Dávid Ferenc vállra emelésének történetével. Az 1734-es leírásban ez a mozzanat még nem szerepel, de 1839 után, valószínű Aranyosrákosi nyomán, általánosan elterjedt. A kiváló történelmi ismeretekkel bíró püspök a 17. században még gyakorolt szokással fűszerezte mondandóját. A városi tanács jegyzőkönyve megörökítette a lengyel származású Radecke Valentin plébánossá választásának és beiktatásának történetét. Az 1622-ben készült jegyzőkönyvben egyebek mellett azt olvassuk, hogy Kolozsvárott a főtéri nagytemplomban négy egyházi, két szász és két magyar fölemelte a frissen megválasztott plébánost. A szokás nem tudom, meddig maradhatott fenn, utolsó írásos említését 1661. június 11-ről találtam:

„Valentinus Bongardus urat az templumban felemelvén, az plébánosságra választván, hántunk fel régi szokás szerint az gyermekeknek három forintot.”²⁸

A plébános beiktatásának szokásrendje így ötvöződhetett Dávid Ferenc vállra emelésével. A történetet az unitárius szerzők felettébb kedvelik.

Szent-Iványi Sándor 1937-ben tanulmányt szentelt a Dávid Ferenc-jeleneknek, befejezésül pátosszal telt zárósortait idézem:

„Jelenjék meg hát előttünk a kerek kő, az ezt körülvevő sokaság, és főként Dávid Ferenc a kövön. S nézzük őket azzal a szeretettel és lelkesedéssel, ami mindannyiuknak méltán kijár. Unitarizmusunk csak akkor válik ismét mindent átható, felemelő és megszentelő erővé bennünk, ha lelkünkben – a meggondoló ész alapot rakó munkája után és mellett – az a hit, az a hév és az a láng lobban fel, mely a kerek kőről vállain vitte Dávid Ferencet az unitarizmus felkelő napja felé.”²⁹

²⁸ A Kolosvári Unitaria Eklésia Egyházfiainak Számadásai a Piatzi nagy Templom körül levő Boltok, fa-kamarák, és harangozási jövedelmeiről. 1655-től 1676-ig. B. A Kolozsvár-Belvárosi Unitárius Egyházközség levéltára. Kézirat.

²⁹ Szent-Iványi Sándor: Dávid Ferenc és a tömeg. (Tömeglélektani tanulmány). In: *KerMagv* 69 (1937/2), 81.

Gudor Kund Botond*

Gyulafehérvár

A tordai vallásbéke előzményei (Torda, 1568)

Az erdélyi vallásszabadság törvénybe foglalásának 450-ik évfordulóján (1568-2018) meg kell állapítanunk, hogy az esemény európai jelentőségén túl magát a tolerancia fogalmát és a történelmi esemény értékelését is jelentősen befolyásolja a felekezeti, etnikai és történetírói szubjektívizmus.¹ A tordai vallásbéke

* Gudor Kund Botond (Balázsfalva, 1971) tanulmányait Búzásbocsárdon, Balázsfalván, Nagyszebenben, Kolozsváron, Szegeden, Gyulafehérváron és Amszterdamban végezte. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben lelkipásztori, majd a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem Fakultásán történészi diplomát szerzett. Posztgraduális tanulmányait Amszterdamban és Romániában végezte. 2006-ban doktori fokozatot szerzett. 5 könyv szerzője, többnek szerkesztője. Tanulmányai hazai és külföldi lapokban jelentek meg. Érdeklődési köre a magyar és európai történetírás és egyháztörténet-írás 16–18. századi története. Kutatásaiban a protestáns intézményfejlődést, az erdélyi és európai vallási tolerancia kialakulásának kérdéskörét, a református egyházi adminisztráció kialakulását, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc erdélyi szakaszát, iskola- és könyvtörténetet, Bod Péter történetírását, valamint a román–magyar felekezeti kapcsolatok kutatja. A Gyulafehérvári Református Egyházközség lelkésze és a Nagyenyedi Református Egyházmegeye esperese.

¹ Benda Kálmán: Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság. In: *Erdélyi Múzeum* LVI (1994/3-4), 11–12. Balázs Mihály: „A hit...hallásból lészön”. Megjegyzés a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, Budapest 2002, 51–75. Az erdélyi vallásszabadság felekezeti megítéléséről lásd Gudor Botond: Confessional Tolerance and Intolerance in 16th and 17th Century Transilvania. In: Pop, Ioan-Aurel – Dumitran, Ana – Nicolae, Jan (szerk.): *One hundred years since the birth of Emil Turdeanu*, Romanian Academy Centre for Transylvanian Studies, *Transylvanian Review*, XXI, 1, 2012, 261–291. Lásd a kérdéskörrel foglalkozó Bumitran, Daniel – Gudor Botond (szerk.): *Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei (secolele XVI–XVIII)*. Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Alba Iulia 2010, 1–138. kötetet, valamint Marton József: Toleranța și intoleranța religioasă în Transilvania după Reforma religioasă. In: Gudor Botond (szerk.): *Schimbară de paradigmă din istoria ecleziastică și cea laică în Transilvania secolului al 18-lea*. Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Argonaut, Kolozsvár 2009, 195–210. A tanulmány román és magyar nyelven is megjelent, lásd Gudor Kund Botond: *Toleranța confesională în Transilvania sec. XVI/XVII*, Jurnalul Libertății de Conștiință, vol. 6, Nr. 1, Journal for freedom of conscience, IARSIC Editions, București–Montpellier, (2018), 306–338. A magyar nyelvű

történeti európai szintű egyediségének hangoztatásán túl a protestáns fogalom-megközelítés éles ellentéte a hasonló katolikus és görögkeleti esemény-értékeléseknek. A vallásszabadság előzménytörténetéről annak tudatában kell véleményt formálnunk, hogy a kérdéskör teológiai, vallásfilozófiai és egyháztörténeti értékítéletének könyvészte eltérő (polémikus) következtetéseket fogalmaz meg. Emiatt szükséges tehát a fogalom tisztázása.

Mi tehát a vallási tolerancia (vallásszabadság) jelenkori és a 16–17. századi értelmezése? A szemantikai tisztázáson túl² érdemes a teológiai alapjait is körbejárni, ugyanis az erdélyi egyezmény háttérének megértéséhez elengedhetetlenül fontos a Szentírás diktálta teológiai szempont, amely a 16. században rendkívül aktuális volt. A jelenkori legáltalánosabb értelmezés szerint a tolerancia elsősorban türelmességet jelent mások véleménye, főleg más vallása, világnézete, etnikai

tanulmány: Gudor Kund Botond: A tordai egyezmény háttére. In: *Theologiai Szemle* (2018/3), 163–169. A tolerancia kérdésével az angolszász történetírás is foglalkozott. Lásd Tolerance and intolerance. In: Louthan, Howard – Murdock, Graeme (szerk.): *A companion to the reformation in Central Europe*. Brill, Leiden 2015, 451–462., valamint Zach, Krista: Religiöse Toleranz und Stereotypenbildung in einer multikulturellen Region. Volkskirchen in Siebenbürgen. In: Gündisch, Konrad – Höpken, Wolfgang – Marken, Michael (szerk.): *Das bild des Anderen in Siebenbürgen. Stereotype in einer multiethnischen Region*. Köln 1998, 109–153.

² „**tolerancia** (a lat. *tolero*, ‘elvisel, eltűr’ szóból): a vallási türelem egyik fajtája, a pluralizmus társerénye. A keresztény ember a maga hitbeli meggyőződésével pluralista társadalomban él, mely attól *sokféle*, hogy a sikeres életről vallott egymástól eltérő, egymással vetélkedő elképzelések hatnak benne, és nehezítik a közös célok megvalósítását.” In: *Katolikus Lexikon* <http://lexikon.katolikus.hu/T/tolerancia.html>. (Megnyitva: 2018. máj. 2.) Vö. „A tolerancia azt követően kapta meg a sajátos jelentésárnyalatát, hogy a vallásgyakorlattal kapcsolatban felmerült a vallási türelem gondolata, illetve életbe lépett Angliában az Act of Tolerance (1689). Az állam, illetve a hivatalos egyház és a vallási kisebbségek vitája a toleranciáról elvezetett a vallásszabadság és ezzel összefüggésben a lelkiismereti szabadság jogának igényéhez. Általánosságban elmondható, hogy a tolerancia lényege a bárminemű pluralizmus tiszteletben tartása, legyen akár társadalmi, kulturális vagy politikai jellegű. A pluralizmus tényét, tehát az etikai, etnikai, kulturális értelemben vett plurális társadalom valóságát figyelembe véve az etikai tolerancia morális értelemben elengedhetetlen. Hans Kelsen 1933-as meghatározása nyomán a tolerancia minden demokrácia legalapvetőbb elve, amely lehetővé teszi a többség és kisebbség, a kormány és ellenzéke stb. békés egymás mellett élését, ami tehát még az alkotmánnyal szemben ellenséges csoportokra is vonatkozik. Egy áttekinthető analitikus meghatározást ajánlott Mendus (1987), ennek értelmében „a tolerancia az az erény, melynek gyakorlása azt jelenti, hogy tartózkodunk a hatalom és az erő gyakorlásától mások véleményével kapcsolatban még abban az esetben is, ha az a miénktől számottevően eltér, esetleg morálisan sem tudunk egyetérteni.” Lásd *Vocabular pentru societăți plurale – Szótár plurális társadalmaknak*. Kétnyelvű kiadás. A bevezetőt Gabriela Colțescu írta. Polirom Kiadó, Iași 2005, 89.

vagy nemzeti hovatartozása iránt. Mályusz Elemér, ifj. Révész Imre a tolerancia-kérdés 16–17. századi gyökereztetését tekintette mérvadónak, a modern vallásszabadság kérdéskörének tisztázásában, önmagukban a korábbi századokat türelmetlennek – inkább a protestáns divergenciák termékének – tartották.³ A 21. századi európai (vagy globális) toleranciagondolat heurisztikus múltba vetítése, igencsak megnehezítheti a tordai egyezmény háttérének megismerésén túl annak elemzését is.

Az esemény előtörténetének ismerete elengedhetetlenül fontos a vallásszabadság helyes kontextuális értékeléséhez, majd következményeinek elemzéséhez. Közismert az, hogy az erdélyi vallásszabadság és toleranciagondolat megszületésének háttérében komplex vallási-geopolitikai, és szellemiségi változások rejlenek. A vallásszabadság kérdése emiatt egy összetettnek nevezhető egyházpolitikai projekt, és nem csupán kizárólagosan 1568-hoz köthető politikai döntés.⁴ Klasszikusnak számító, de mindenképp az egyezmény háttérét megértető véle-

³ „A vallási türelem eszméje úgy, amint az európai kultúrkörben érvényesült, kétségtelenül protestáns eredetű. Nem a katolicizmussal folytatott harcban alakult ki, megfogalmazásában a nagy, történeti egyházaknak, a lutherinek és kálvininak nem is volt részük. Ellenkezőleg, velük szemben kellett azt diadalra juttatni azoknak a szektáknak, amelyek Hollandiában és Angliában a vallási individualizmus érvényesülésének minden következményét radikálisan le akarták vonni. A protestantizmus belső küzdelmeinek eredménye volt tehát az a felfogás, hogy a hit az ember legbensőbb egyéni ügye, amelynek megváltoztatására senki sem kényszeríthető, éppen mert az a lélekben gyökerezik. Az egyéniség lelki jogainak ez az elismerése és tisztelete úgy hangzik a barokk korban, a XVII. század közepén, mintha a szó egy másik világból jönne. A humánumnak ez a gondolata közvetlenül és feltűnésével egyidejűleg jutott el Magyarországra.” Lásd Mályusz Elemér: A Rákóczi kor társadalma. In: Lukinich Imre (szerk.): *Rákóczi Emlékkönyv*, II. kötet. Franklin Társulat, Budapest 1935, 54., vö. Révész Imre véleményével: „A mi nézetünk is az, hogy a vallásszabadság modern eszméje meg a között a vallásszabadság között, amelyet a régi erdélyi törvényhozás létesített papíron és [...] a gyakorlatban, óriási eszmetörténeti közbevetetés vágyon. [...] Ez természetesen nem gátolhat meg bennünket abban, hogy még így is páratlan értékűnek, Európa-szerte egyedülállónak ne lássuk a régi erdélyi valláspolitikát. De ezt a valláspolitikát mi az egészen sajátos erdélyi politikai és társadalmi viszonyokból tudjuk csak lezárni történelmileg megfogható módon, nem pedig abból a nagyon szépen hangzó, de történelmileg megfoghatatlan föltevésből [...] mintha az erdélyi lélek a priori türelmesebb lett volna, mint a vele egykorú magyarországi s egyéb nyugat- és közép-európai emberi lélek.” Gyimesi Pálma: Szekfű Gyula és ifjabb Révész Imre kapcsolata. In: *Történeti Tanulmányok XIX*, Debrecen 2011, 91.

⁴ Ennek összetettségét és következményeit lásd Juhász István: Az erdélyi egyházak együttélésének kérdései a fogarasi vártartományban. In: Juhász István: *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1996, 58–59.

mény az Owen Chadwické: *A toleranciát reformáció tette lehetővé. Igaz, kezdeti célja nem ez volt.*⁵

A geopolitikai helyzet ismerete engedheti meg azt tehát, hogy a tordai országgyűlés ok és okozat összefüggésében rejlő döntését megérthessük. A mohácsi csatavesztés (1526) és az önálló államisági keretek megteremtése után (1541, 1570-Speyer) Erdély a török és a Habsburg-hatalom közötti ütközőzóna lett a maga etnikai, vallási sokszínűségével együtt. Ezt maga Heltai Gáspár (1510 ? – 1574) is képletesen ismertette a *Hálóban* (1570), amikor I. János király (1487–1540) segesvári beszédét (1538) felemlítve azt rögzítette, hogy a fejedelem: *arról beszélt az uraknak, az asztalhoz támaszkodván, hogy miként engedi egymásnak a két nagy bakot, a törököt és a németet.*⁶ A politikai kontextus része lett a reformáció, amely Erdélyben feltűnő dinamikával vette be a szászok és magyarok (székelyek) városait-falvait, ostromolva már a népes román társadalmat is. A két nagyhatalom közötti lét dinamikus társadalmi-vallási kihívásai számára megnyugtató politikai megoldásokat kellett találnia az országnak ahhoz, hogy megmaradhasson.

A tordai országgyűlés előtörténetéhez tartozik az az éles teológiai ellentét, amely az 1556-ban Erdélybe visszatérő Jagelló Izabella (1519–1559), és az ízigvérig protestáns Petrovics Péter (1485–1557) között feszült. Petrovics a reformációban teljes és visszaút nélküli szakítást látott Róma intézményes és dogmatikai rendszerével, míg Izabella latolgatva a még kiforratlan európai vallási és geopolitikai helyzetet, a katolicizmushoz való visszatérés lehetőségét is számításba vette. A Szapolyai családnak csak a későbbiekben kellett ráhangolódnia arra a protestáns államprojektre, amelyet Petrovics már korábban is következetesen művelt. János Zsigmond uralkodásának első évtizedeit édesanyjához hasonló valláspolitikai kettősség jellemezte. Ennek okát abban is látjuk, hogy a tridenti zsinat (1545–1563) lezárása előtt még remélni lehetett a szemben álló felek lehetséges kibékítését. Az ezzel párhuzamosan zajló erdélyi felekezeti konszolidáció az egyházak fölötti patrónusi jog kiépülésével járt, amely az országgyűlés protestáns nemesi frakciójának, főleg a reformátusnak, jelentős hatalmat kölcsönzött. A teológia ezzel a társadalom legfelső vezető rétegét (országgyűlés, fejedelem) kettős, azaz választási és döntési helyzetbe hozta. A tordai országgyűlés vallásügyi határozata tehát egy szükségszerű és kikerülhetetlen politikai döntés volt amiatt is, mert a teológiai ellentétek kiküszöbölésére 1567–1568 között

⁵ Chadwick, Owen: *A reformáció*. Osiris, Budapest 1998, 385.

⁶ Heltai Gáspár: *Háló*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1979, 97.

összehívott zsinatok hosszú sora nem tudott érdemleges teológiai egyezsége jutni.

A társadalmi feszültségek veszélyeztették az új állam identitását. A teológiai disputát indítványozó fejedelem, következetesen alkalmazva abszolút hatalmát, a döntés felelősségét átruházta az országgyűlésre, amelyet utóbb a zsinatok együttélési normájává tett. Ez volt az ország megmaradásáért tett *szent egyezés*, amely politikai pragmatizmusában visszaüt az államérdek mozgatta valláspolitikára.

Erdélynek amiatt is megoldásokat kellett keresnie, mert a reformáció Mohács (1526) utáni erőteljes erdélyi terjedése a megszületendő erdélyi fejedelemséget (1541–1570) az állam támogatásával zajló vallási megújulás vitafórumává, közmegegyezés hiányában politikailag sebezhetővé tette. Damasus Dürr (1535–1585) szász történetíró az elmérgesedni látszó teológiai viszályokról így vélekedett:

„Az egyházban sok egyenetlenség akad a lelkészek között. Az első nem akar tudni Isten lényének hármasságáról, a második megtagadja a Szentlelket, és Isten örök fiából hitvány, halandó embert csinál, a harmadiknak nem tetszik a gyermekek keresztelese, a negyedik az Úrvacsora magyarázatában tévelyeg, az ötödik az isteni gondviselésben ütközik meg.”⁷

A fiatal országnak emiatt a teológiai vitából származó feszültségeket le kellett vezetnie, és ennek módja egyedül a vallás ügyének politikai integrációjában volt. A vallási vitákat elsődlegesen kezelő intézmény a zsinat volt, amelynek intézményes keretét már meghaladta a teológiai vitatkozás művészi szintre emelt megnyilvánulása. A vallási disputa, főleg városi környezetben, érdeklődést váltott ki az alacsonyabb néprétegekben is. Szükség volt a törökveszély közepette is nyugtalanságot sejtető társadalmi-egyházi vitát intézményesíteni, szabályozni. Erre a fejedelem személye látszott a legalkalmasabbnak. A vitafórum életre hívója és karmestere János Zsigmond (1540–1571) fejedelem volt, aki 1570-ig a protestáns állami identitás általános politikai és egyházi projektjét támogatta, és csak azután adott teret a felekezeti, esetenként saját szubjektívitásának. Martinuzzi halálával a fejedelmi hatalom dignitásának alkotóelemét képezte az a társadalmi igény, hogy az uralkodó megvédje az új vallásfelekezeteket: *A mi uralkodói státusunk és hivatalunk kötelez bennünket, hogy az összes vallást hitet megvéd-*

⁷ Pukánszky Béla: *Erdélyi szászok és magyarok*. Attraktor, Gödöllő 2003, 27.

jük, jelentette ki 1557-ben Izabella királyné.⁸ Az új vallásfelekezeteket védelmező uralkodói szerepet leginkább az 1564-ben tartott segesvári országgyűlésen látjuk megnyilvánulni, ahol a fejedelem magas rangú politikai szereplőként tehermentesíteni és egyben stabilizálni próbálta a kálvini és lutheri tanokat valló táborok között egyre jobban kieleződő felekezeti viszonyokat.⁹ Irodalmi emlékeink jelzése szerint erre rendkívüli nagy szükség volt azontúl, hogy a pacifikáció társadalmi elvárásként nehezedett a fiatal uralkodó vállára.

Az 1566-ban, 1568-ban, 1571-ben zajlott és a Szentháromság kérdésére fókuszáló gyulafehérvári hitviták Dávid Ferenc teológiai és politikai szerepét erősítették meg. A vég nélküli és társadalmi feszültséget keltő vitázás keltette elégedetlenség okozhatta azt az állam részéről is szükségszerű politikai vállalást, amely végül az 1568-as tordai országgyűlés közismert döntésében öltött testet. A politikai béke és vallási egyetértés igénye számos irodalmi kifejezést is nyert. A szász költő-történetíró Christianus Schesaeus (1535–1585), aki Dávid Ferencet korábban magasztalta, érezte már azt, hogy a vég nélküli hitviták belső háborúként gyengítik az ellenséges hadaktól körülvelt Erdélyt.¹⁰ Ezzel a 16. századi erdélyi életérzést is megfogalmazta. A fejedelemség vallási vitáktól szenvedő népét üllőre helyezett kézhez (*manus imposita incudi*) hasonlította, amire nemso-kára rácsap az Isten büntetését megtestesítő pogány pöröly. Verséből a vallási vitába már belefáradt, török által veszélyeztetett erdélyi társadalom lelki és társadalmi béke iránti igényét érezhetjük ki:

⁸ Veress Endre: *Izabella királyné (1519–1559)*. Kiadó Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1901, 438–440. Vö. Szilágyi Sándor: *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae / Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. II. Budapest 1876, 78. (A továbbiakban: EOE) és Keul István: *Early modern religious communities in East-Central Europe 1526–1691*. Brill, Leiden 2009, 90.: „Quoniam nos filiusque Noster Serenissimus ad instantissimam supplicationem dominorum Regnicolarum clementer consensimus, ut quique tenere eam fidem quam vellet cum novis et antiquis ceremoniis, permittenter in negotio fidei eorum arbitrio id fieri quod ipsis liberet circa tamen injuriam quorumlibet.”

⁹ EOE II. 1876, 227.

¹⁰ Christianus Schesaeus: *Pannónia romjai*. In: Csonka, Franciscus: *Christianus Schesaeus: Opera quae supersunt omnia*. Budapest 1979. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aeorum. Series Nova) IV. k., 715–719. Vö. Pannónia romlása (részletek). In: *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Klaniczay Tíbor munkája. Budapest 1982 (Magyar Remekírók), 381–463. Vö. Kendi Sándor véleményével, aki 1587-ben így látta országát: „Hazánk állapotja előttem, mely az üllő és verő közt, úgy vagyon.” Barta János: *A tündérváros romlása*. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest 1983, 6.

Csak hadd bírja a fekete-tengeri tájat az ozmán,
S a bugyogós teuton harcoljon a Rajna vidékén.
Mert úgy várapozunk a hadak borzalmi közben,
Mint üllőre lapult kéz, melyre a sors kalapácsa
Nagy súllyal nehezül, s szétzúzza hatalmas ütése.

A közben unitáriussá lett kolozsvári Heltai Gáspár (1510–1574) a vallás-változtatás hevében zajló, feleslegesnek ítélt teológiai vitatkozás „mellőzését” várta el kora társadalmától. Számára ennek módja a vallási türelem gyakorlása által vált lehetségessé. A vallási civakodás véleménye szerint társadalmi békétlenséget, a „keserűn büszke babért” és az ebből származó politikai bizonytalanságot eredményezte.

Így hát bölcsebb volt mellőzni a szörnyű vitázást,
S távol tartani a kéz túl heves mozdulatát,
Mintsem békédet harapós könyvekre fecséreld,
Míg a harag keserűn büszke babért követel.¹¹

Egyikük sem tévedett annak megítélésében, hogy 1545 után a nyugtalanság lett úrrá a politikai ütközőzónának számító Erdélyben. Somogyi Ambrus történetíró ezt így érzékelte:

„Sosem létezett egységes köztársaság vagy nép, amelynek polgárai között, ezért vagy azért, széthúzás ne támadt volna. [...] Ez a széthúzás lett a pártoskodások okozója, amelyek végül valamilyen szektává különültek el. A görögök az efféle szakadókat az »elvásztani« szóból származtatott jelzővel bélyegezték meg (haereticus) [...] Atyáink idejében is felütötte fejét a vallási viták következtében keletkezett meghasonlás, mely botrány mindent felkavart. [...] A szekta nyilvánosságot kapott, és rövid időn belül csudamód megvetette a lábát. Evangélikus névvel illették, mert tagjai a lelki üdvösség elnyerésére semmi más törvényt nem ismertek el követésre méltónak, csak azt, amelyet az apostolok és Krisztus adtak. [...] Hirdették az egyházi vezetők romlottságától maga Krisztus különíti el népét, és tőlük különválasztva, újra egyesíti őket. Ebből később rengeteg vita született. A dolog óriási változásokat idézett elő.”¹²

¹¹ Heltai Gáspár: A második gyulafehérvári hitvita tisztos olvasójához. In: Tóth István: A gyulafehérvári latin nyelvű humanista költészet alapvonásairól. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* CV (2001/1–2), 14.

¹² Somogyi Ambrus: *História Magyar- és Erdélyország dolgairól*. Attraktor Kiadó, Gödöllő 2007, 8–9.

1560 után a reformáció teológiai és társadalmi vitáktól terhelt egyházi fórumai a magisztrátus, tehát a világi hatalom feladatkörébe utalták a társadalmi béke megvalósítását. A vallási kérdés megnyugtató konszenzuális rendezése így a fejedelemség politikai létkérdésévé, azaz államérdékké vált. A vallási viták moderálására berendezkedett országgyűlés kereste azt az eredeti kifejezésmódot, amelynek segítségével hosszú távon Közép-Európában is értékesíthető, relatív egyensúlyban levő felekezeti *status quó*t biztosítson Erdélynek.¹³ Ebben a témában azonban nem egy vagy két, hanem számos országgyűlési döntés szükségeltett. Ennek az útkeresésnek teológiai kifejezésmódját olvashatjuk Verécsi Ferenc (1607–1660) sárospataki lelkész Bethlen Péter fölött mondott temetési prédikációjában, aki 1647-ben a tolerancia erdélyi protestáns életérzéséről beszélt hallgatóinak:

„Negyedik aranyalma a Tolerancia a tűrés – szenvedés, mely által jó szívvel minden derekas panaszkodás és zúgolódás nélkül elviseljük az Istennek látogatását, s kiváltképpen Istenünknek tisztessége és igaz Religiónknak szabadsága mellett való injúriánkat: sőt ha gyarlóságunk miatt panaszkodásra fakadunk is, ottan-ottan megeszméljük magunkat, és kezeinket ajakunkra tévén azt mondjuk a Szent Jóbbal (Jób 39,38): Egyszer szólattam, de már nem szólok, mert utálok és bánom, amit mondtam.”¹⁴

Az új, avagy régi egyházi tan és annak karakteres képviselői előbb a lutheránus, majd kálvini, végül pedig az unitárius szellemiség sikereit támogatták. Ez azonban nem előfeltétele, hanem következménye, vagy a legjobb esetben annak a folyamatnak a része, amelyet erdélyi konfesszionalizációnak nevezünk. A felekezeti identitás kialakulási folyamata, így az erdélyi vallási tolerancia első írásos dokumentuma az 1595-ös országgyűléshez kötődik. Itt találjuk ugyanis a 3 nemzet és 4 vallás első hivatalos listázását. Az erdélyi városok (szászok és magyarok) előbb Wittenberg, majd Genf és végül antitrinitárius tanok követőivé váltak. Az országgyűlés követte a sűrű identitáskrizis kísérete változásokat, majd rendre politikailag is érvényesítette a vallásfelekezetek megszilárdulását. Modern fogalommal élve, az erdélyi országgyűlés a reformációt követő nemesség akkreditációs, de egyben reduktív tényezőjeként működött. Tevékenységének legalább 4 fázisát különíthetjük el: 1. A változások visszautasítása (az intolerancia megnyilvánulása), 1526–1541. Martinuzzi Fráter György (1482–1551) püs-

¹³ Belső és külső szabadság biztosításáról lásd EOE. VI, 89.

¹⁴ Temetési pompa. In: Szenci Kertész Ábrahám (szerk.): *Temetési beszédek*. Nagyvárad 1647, 119.

pöksége idején a protestantizmus terjesztőinek vádolása. 2. Az állami önmeghatározás kapcsolatban került az új vallási identitásokkal (1541–1565), ennek jellemzője az útkeresés, versengés. 3. Elfogadás: sokszínűség, tolerancia (*religio receptaek* megjelenése), 1568–1638. A felekezeti sokszínűség törvénybe iktatása. 4. Asszimiláció, bekebelezés: a tolerancia és intolerancia együttes jelentkezése, valamint a fejedelmi abszolútizmus megnyilvánulása, 1638–1680.

A rendi vállalások rávilágítanak a nemesség vallási opcióinak változásán át a konfesszionalizáció erdélyi útjára is. Ebben a kezdeti folyamatban fontos volt a régi rend, azaz a katolicizmus megvédése. 1545. április 24-én az országgyűlési döntés még a katolikus hagyományok őrzőinek támogatásával történt. A régi egyház radikális megújulásának előszobájában, már 11 évvel a neves tordai országgyűlés előtt, 1557 júniusában a diéta egyformán szabadságot adott a régi és az új hit követőinek. Martinuzzi halálával a katolicizmus 1550 utáni helyzete megroppan. Az egyenlőség országgyűlési törvénybe iktatása már 1550-ben és 1557-ben a megerősödő lutheranizmus győzelmét hozta. Ezt követően a protestantizmus belső gondjainak tárgyalása (1557–1564) közben az országgyűlés a kálvinizmus önkifejeződésére adott lehetőséget, amelynek végén 1564-ben Nagyenyeden az evangélikus és református különálláshoz vezetett. Ennek a folyamatnak volt része a vallásszabadság törvénybe iktatása, amellyel együtt az unitárius felekezet is országgyűlési elismerést nyert (1568).¹⁵

Az országgyűlés a továbbiakban mérséklő, reduktív intézményként működött. Elsődleges feladatának tekintette a meglévő felekezetek rendjének megszilárdítását (1572–1573), amely a felekezeti egyensúly, azaz a *status quo* kérdésének tárgyalásával és további újítások tiltásával vált lehetővé. A 17. század végén az ellenreformációval szembeni védekezés is országgyűlési feladattá vált. A válásbéke megteremtésének eszközei közé tartozott a különféle felekezetek területi joghatóságának (egyházmegyék, egyházkerületek) és a *visitatio canonica* (egyházlátogatások) jogának megállapítása. A viták elkerülése végett az országgyűlés 1577-ben kizárta a patronátus (birtokos nemesség) kizárólagos ellenőrzését, és rögzítette az egyházmegyei határokat. Érvényesítette a *communitas* (közösség) patrónusa fölötti vallásválasztási és lelkésztartási jogát. Ezzel ellentmondott a *cuius regio, eius religio* Európában hatékonyan működő elvének. Amennyiben erre

¹⁵ Molnár Lehel: Note asupra formării unitarianismului în Transilvania și a problemei toleranței religioase. In: Dumitran, Daniel – Gudor Botond (szerk.): *Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei (secolele XVI–XVIII)*. Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Alba Iulia 2010, 137–147.

szükség volt, az országgyűlés a katolikus restaurációval szembeni radikális fellépést is sürgette, mert azt az erdélyi államérdekkel ütközőnek találta (1588). A jezsuiták erdélyi meghívása és kitiltása ennek a folyamatnak a részét képezte, amely 1581–1588 között előbb a katolicizmus megerősödéséhez és azt követően, főleg a nemesi áttérők miatt, annak országgyűlési gyengítéséhez vezetett. A településenként mérlegelt vallásdemográfiai feszültség ellenében, a kisebb közösség érdekének kizárása nélkül a számosabbnak előnyt biztosított. Következményként 1581-ben a *pars maior*, azaz a nagyobb számú felekezet elve is bekerült a törvénykezésbe. Ez örökölte a település nagyobb templomát, de a kisebbnek (*pars minor*) segített újat építeni. A tordai országgyűlés szellemiségében a valláspolitikai helyzet legfőbb garatálójában a fejedelmet mint a vallási együttélés biztosítóját látja. Ennek érdekében nagy elővigyázattal sorolta fel a bevett, azaz elfogadott (*recepta religiok*) és megtűrt (*toleratae*) felekezeteket. A vallási toleranciájáról híres Bethlen Gábor (1613–1629) sem volt mentes a protestáns abszolutizmus felekezeti megnyilvánulásától, de udvartartásában megengedte a különféle felekezetű hivatalnokok jelenlétét. A református abszolutisztikus fejedelmi hatalom és konzervativizmus leginkább I. Rákóczi György idején, 1638-ban a *Complanatio Desiana* alkalmával ért a csúcra, ahonnan elkezdődött a kálvinizmus apoteózisa is.

Az erdélyi teológizálás 1550 után Európához hasonlóan a protestantizmus központi kérdésévé tette az úrvacsora, majd ezt követően Isten hármasságáról szóló teológiai vitát. Az európai protestáns tudományosság segítségét is igénybe vevő erdélyi szellemi párbaj nyugtalansága a protestantizmus egység- és egyetértés-keresését (*unitas, concordia*) hozta fel indokul.¹⁶ Ennek a szándéknak érvényesítése végett a zsinatolásnál kötelezőbb érvényű válaszáadásra, azaz országgyűlési döntések meghozatalára kényszerítette az erdélyi politikumot. A vallásügyben korábban kettős magatartást tanúsító János Zsigmond 1564 áprilisában elhagyta régi hitét, majd ennek következtében 1565 áprilisában megszüntette a gyulafehérvári misézést, és eltávolította a katolikus káptalan intézményét. Csak a fejedelem vallásváltoztatása és az 1564-ben tartott nagyenyedi zsinat után vált égetően szükségessé a felekezeti intézményesítés mellett az együttélés szabályainak meghatározása. Erdély egyházpolitikai porondján 3 bevett felekezet (katoli-

¹⁶ Balázs Mihály: Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról. In: Uő: *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*. A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 8, Kolozsvár 2016, 39.

kus, evangélikus és református) és a jogait érvényesíteni akaró unitárius közösség várta az együttélés szabályainak újrafogalmazását. A vallásváltoztatást követő protestáns szempontok érvényesítése és az emiatti hangsúlycsere, ugyancsak Tordán, 1566-ban a katolicizmus teljes hatalomvesztéséhez vezettek (*a katolikusok kiigazítottassanak Ő felsége birodalmából*). Ez a katolicizmus számára az intézményes és gazdasági háttér legyengülésével (a püspök kitiltása, a katolikus vagyon szekularizációja) járt. A Petrovics Péter által elképzelt keleti protestáns ország politikai koncepciójának elfogadása egyértelműen a katolikus Habsburg-hatalommal, Habsburg Miksával (1527–1576) való szakítás jegyében történt. Ez a politikai projekt csak a vallási szempontból egymásra találó rendek és a Biblia igei támogatásának minimum faktorként való hangsúlyozásával vált elérhetővé. Az úrvacsoravita meg nem oldásának kényelmetlen politikai és teológiai következményeit elkerülendő döntés, egy közös álláspont kidolgozására hívta fel a politikumot. A vallásszabadság kérdésének jogi megszövegezésével a hagyományos Habsburg-valláspolitikai erdélyi megnyilvánulása számára szabott gátat az országgyűlés, látva már a negatív együttélés európai példáit. A tridenti zsinat (1545–1564) szellemiségét a hanyatló erdélyi katolicizmus már nem tudta, vagy csak rejtett módon próbálta megvalósítani. A vallásszabadság kérdése 1568 után a fejedelmi hatalmat is birtokló vallásfelekezet kérdésévé és ezáltal szubjektíven alkalmazott törvénnyé vált.¹⁷ A toleranciarendelet valójában a vallásfelekezetek közötti *meg nem támadási szerződés* volt azért, hogy megőrizhessék a már megszerzett *külső és belső szabadságokat*. Mindezt *a haza érdekében tett szent megegyezésnek* nevezte az országgyűlés.

A sokszínű és társadalmi vitákba, vallási osztódásokat követő reformációba az állam reduktív tényezőként is beavatkozott. A tordai egyezmény az erdélyi vallási pluralizmus érvényesítője lett: *a külső és belső vallási szabadságok* garantálója. A protestáns ország szabadságdefiníciója a társadalmi értelmezésen túl teológiai is volt, hiszen az evangélium semmi és senki által nem korlátozható prédikálásáról szólt. Ezért a reformációval együttérző vagy az azt követő erdélyi nemesség a politikai-társadalmi élet létkérdésévé tette a vallási disputát. Két nagyhatalom, a Habsburgok és Török Birodalom közötti identitáskeresés *status quo*-ja, megkövetelte „államérdekként” a törvényhozás vallási vitákba való reduktív, alakító beavatkozását. A vallásbéke kérdése államérdekké vált. A vallássza-

¹⁷ Pokoly József: *Az Erdélyi Református Egyház története*. I. 1556–1604. Budapest 1904, 3.

badtság szükséges áldozathozatal volt a „*pro quiete regni*” az ország nyugalmaért, ahhoz, hogy a két nagyhatalom érdekütközésében érdekeit érvényesíteni tudja.

Az egyezmény ugyanakkor a katolikus megújulás (ellenreformáció) és a muszlim világ nyomása közötti protestáns túlélésnek a politikai leképezése lett. A szabadság kérdése a protestáns politikateológia központi kérdésévé vált. 1568 előtt a reformáció egyetemes megvalósítása emiatt a teljes protestáns egység elérését, a dogmatikai homogenizációt tűzte ki célul. Igaz, ez a cél kevésbé sikerült, mint szeretnék volna. A protestáns egységtörekvések jelszava lett a vallásszabadság kérdése, ahogy ez a tordai vallásszabadság törvényesítésében is megjelent. A vallásszabadság érvényesítését nem egyszerűen a protestáns felekezetek közötti együttélés szabályozásában sikerült megvalósítani, hanem a szász–magyar etnikai törésvonalak mentén is. Az 1570 után medgyesi országgyűlésen a vallási újítások ellen életbe léptetett restriktív és limitáló tényezők az újonnan jelentkező spiritualista-anabaptista tanítások ellen, és nem az 1568-ban meghozott vallásszabadság döntését megváltoztató hangnemben jelentkeztek. A gyors egymásutánban következő tiltások, engedmények és elfogadások olyan politikai készenléletet követeltek, amely Európában (és a világban) egyedülként, megelőzve a 18. századi európai toleranciagondolat diadalmenetét, döntéseivel kiépítette a „békes” vallási együttélés államjogi kereteit. Ez azonban nem a felvilágosodás toleranciagondolata¹⁸, hanem a politikai pragmatizmus és blicsitás korfüggő, de együttes megnyilvánulása. Ez a toleranciagondolat mindig csoportérdekek (*natio politica*) és nem a személyes szabadság mentén valósulhatott meg.¹⁹ Az országgyűlés a felekezeti és hitkérdéseket vitató híveit klasszikus idézettel intette nyugalomra: *A keresztyén hit egy, de a ceremóniákban és a sákrámentumok adminisztrálásában a haza lakói különböznek [...]*.²⁰

Emiatt a tordai egyezmény hátterében nem csupán a teológia és nem egyszerűen a formálódóban levő egyházak társadalmi nyomása, hanem az államha-

¹⁸ Ehhez lásd Gudor Botond: *Două afaceri voltairiene și geneza toleranței religioase europene*. In: *Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei (secolele XVI–XVIII)*. Annales Universitatis Apulensis, Alba Iulia 2010, 123–137.

¹⁹ Mihály Balázs: *Tolerant Country – Misunderstood Laws. Interpreting Sixteenth-Century Transylvanian Legislation Concerning Religion*. In: *Hungarian Historical Review* 2 (2013/1), 85–108. Vö. *Über den europäischen Kontext der siebenbürgischen Religionsgesetze des 16. Jahrhunderts* In: Günter Frank (szerk.): *Fragmenta Melanchthoniana. Humanismus und Europäische Identität*. vol. 4, Verlag Regionalkultur, Ubstadt–Weiher–Heidelberg–Neustadt–Basel 2009, 11–27.

²⁰ *EOE*, I, 527.

talom pacifikációs-békéltető szándéka is rejlik. A progresszív módon fejlődő, de a konfesszionalizáció társadalmi bázisait gyorsan megteremtő protestáns egyház-szervezet (4 bevett, 1 megtúrt vallás és 3 politikai és 1 megtúrt nemzet), a békés együttélés módjára sajtóságos megoldásokat keresett és kapott. Az országgyűlés folyamatos készenléti politikája és a vallási életre rezonáló döntései teológiai alapokon (Róma 10,17)²¹ vélekedett a vallásszabadság közösségi (*salus rei publicae a cuius regio eius religio* elve ellen) érvényesítéséről. Ebben a vallási közösség véleménye lett az irányadó, amelyet a keresztyén szabadsággal egyenértékűnek tekintettek. Egy ilyen országban a fejedelem:

„[...] a ministereket az igaz vallásért ne kergesse, a könyveket meg ne égesse, senkit hittel az ő vallása mellé ne kötelezzen, ez az oka: mert a mű birodalmunkban, miképp arról országnak végzése vagon, mű azt akarjuk, hogy szabadság legyen. Továbbá tudjuk, hogy a hit Istennek ajándéka, és a lelkiismeret semmire erőszakkal nem vitethetik – vallotta fejedelmét idézve Dávid Ferenc.”²²

A távolról sem tökéletes egyezmény (katolikus és görögkeleti kritika) keleti protestáns kisállammá tette Erdélyt, amely egyúttal leképezte és meghatározta azokat a missziós célkitűzéseket is, amelyeket Wittenberg és Genf Kelet-Európa protestáns peremvidékének szánt. Az európai vallásháborúk korában az egyezmény háttérében levő egyházi-nemesi értelmiségiek bölcs előrelátásának volt köszönhető a vallásszabadság funkcionalitásának kidolgozása (*pars maior* kérdése, a fejedelem mint a vallásszabadság garantálója, a vizitáció kérdésköre, a közösségek döntési joga a *cuius regio, eius religio* ellenében stb.) és egy új állam, Erdély identitásának megalapozása. Azok a folyamatok, amelyek a tordai egyezmény háttérében az érdemi döntéseket előkészítették, a magyar rendiség gondolkodását, későbbi ellenállási jogát²³ (*ius resistendi*) hosszú távon, a 18. század

²¹ Róm 10,17: „Azért a hit hallásból van, a hallás pedig Isten ígéje által.”

²² Dávid Ferenc nyomán Balázs Mihály: Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról. In: Uő: *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 8, Kolozsvár 2016, 54.

²³ Gudor Botond: *Sensul toleranței este comunicat... A tolerantia sensu communitatit. Dreptul de împotrivre al reformaților transilvăneni în anii dinainte și de după enunțarea Edictului de Toleranță*. In: Dumitran, Daniel – Gudor Botond (szerk.): *Identitatea confesională și toleranța religioasă în secolele XVIII–XXI*. Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, 15/2, Alba Iulia 2011, 243–257.

végéig meghatározták. A tordai egyezményt teológiai-egyházadminisztrációs szükségyszerűség (az úrvacsora és hármasság vitájának rendezésében, az esperes-ségek-püspöki hatáskör adminisztratív szétválasztásának leképezése), egyháztörténeti kényszer (Európa vallásháborúi, Sebastian Castellio és Genf vitája, ellenreformáció, vallásháborúk) és geopolitikai igény (Heltai: *Háló*, török veszély, Habsburgok, ortodoxia közelsége) vívta ki.

A tordai országgyűlés a semmire sem kényszeríthető lelkiismeret és lélek szabadságának ünnepélyes erdélyi politikai paktuma. Ennek szövege: *Minden helyökön az prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék, ki-ki az ő értelme szerint, és az község, ha venni akarja, jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne kényszerítse [...], de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik. Ezért pedig senki az szuperintendensök közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bántassza; ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől [...], mert a hit Istennek ajándéka*²⁴ jelezte azt az elkötelezettséget, amellyel az erdélyi rendiség egy új állam alkotmányos hitvallásaként a teokratikus szempontokat politikai döntéshozatal formájában tárta a nagyvilág elé.

A tordai egyezmény előéletéhez hozzátartozik utóélete is. Az 1588-ban tartott medgyesi országgyűléshez az erdélyi rendek december 18-án olyan folyamodványt intéztek, amelynek katolikusellenes éle mellett az 1568-as tolerancia-rendelet hatását az erdélyi rendiség öntudatarzenáljához számíthatjuk: *Nekünk nincs más célunk ugyanis, mint az, hogy mindenki lelkiismeretének sértetlenségét és a haza szabadságát megvédelmezzük, s így elkerüljük a viszályokat és a fenyegető veszedelemeket.*²⁵ Jelzésértékű arra nézve, hogy a rendiség a vallásszabadság kérdését, főleg protestáns hangsúllyal, a 16. század állampolitikai tényezőjévé tette.

Mi lehet ez más, mint az az erdélyi toleráns szellemiség, amelyet a 17. század végén, 18. század elején Bethlen Miklós kancellár (1642–1716) átmentett a későbbi Habsburg-alkotmányba, azaz az Erdélyt kormányzó lipóti diplomákba:

„Valamennyi vallás, confessio, superstitio, babona, secta, értelem, schisma, szakadás, haeresis, eretnokség, és egyéb akármi névvel neveztetett különböző értelem volt, vagyon s léssen a világon az Istenről, az mindenik célul, objectumul teszi fel az Istent, hogy ő azt dücsöíti, és végül vagy okul, hogy ő azáltal

²⁴ EOE, II., 343.

²⁵ Balázs Mihály: Az új ország és a katolikusok. In: Uő: *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről.* A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 8, Kolozsvár 2016, 73.

minden dolgaiban boldogul. Mind a cél, mind a vég jó, de abban vétenek osztán mindnyájan, még azok, akiknek a szentírás kezében vagyon is, azokon pedig értem, akik a római, augustai, helvéciai és görög confessióval neveztetnek, és magyarul közönségesen és rész szerint helytelenül is pápistának, lutheránusnak, kálvinistának, göröghitűnek (és Erdélyben az unitáriusokat is oda vehetjük) hivattatnak, mindenik keresztyénnek mondja magát, minthogy nincs is több religio, hűt, hanem egyedül csak a Christiana religio, keresztyén hűt, melyre a Krisztus mind testének üdejében, mind mennybemenetele után Szent Lelke és apostoli által tanította...”²⁶

²⁶ Lásd Bethlen Miklós élete leírása magától. In: Illyés Gyula et alii (szerk.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Budapest 1980, 429–430.

A háromszéki unitáriusok helyzete a 17. század első felében

Előadásomban megpróbálom felszámolni azokat a topikus elemeket, amelyek a háromszéki unitárius gyülekezeteknek Keserői Dajka János református püspök általi erőszakos áttérítése körül kialakultak. Mindezt annak tudatában teszem, hogy további forrásfeltárára van szükség ahhoz, hogy minél objektívebben és árnyaltabban ábrázolhassuk a történeti valóságot.

A 17. század elején a még mindig csak formálódófélben lévő unitárius egyház helyzetét az erdélyi reformáció legradikálisabb ágaként aposztrofált szombatos vagy zsidózó mozgalom nehezítette meg. A felekezeti történetírás a szombatoságot Dávid Ferencsel összefüggésbe hozta ugyan, de elsősorban Dán Róbert kutatásaira támaszkodva világossá vált, hogy a püspököknek, a nonadorantizmuson kívül aligha volt azonos felfogása azzal a kolozsvári kollégiumban rövid ideig tanító Matthias Vehe-Gliriuséval, aki a zsidózók alapforrásának számító *Mattanjaht* (Istenismeret) megfogalmazta.¹

Erdély első nagy uralmi válságakor (1598–1604), a trónról többször lemondó Báthory Zsigmond és utóda, Báthory András meg Rudolf császár megbízottai, Vitéz Mihály havaselti vajda és Giorgio Basta generális között folyó harcok idején nem annyira a vallásgyakorlás, mint inkább maga az emberi élet volt veszélyben. Ezekben a zavaros századfordulós években a törvényileg bevett vallások mellett a már említett szombatoság akadálytalanul továbbterjeszkedett, amit Erdély vezetői nem néztek jó szemmel, és 1610-ben immár az országgyűlés

* Molnár Lehel (Székelykeresztúr, 1968) Kolozsváron a Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán szerzett lelkészi oklevelet (1990–1995). 1996-tól a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának vezetője. 2004-től a Romániai Egyházi Levéltárosok Egyesületének elnöke. A Szegedi Tudományegyetem Bölcsésztudományi Karán doktorandusz. Kutatási területe: unitárius egyháztörténet, művelődéstörténet, rendszeres teológia. Publikációi tanulmánykötetekben, konferenciakiadványokban, a Keresztény Magvetőben, az Unitárius Közönyben, a Korunkban, a Művelődésben, valamint más hazai és nemzetközi szakfolyóiratokban jelennek meg.

¹ Dán Róbert: Vehe-Glirius és Dávid Ferenc. In: *Reneszánsz Füzetek* (1980/43), 204.

is fellépett ellenük.² A következő évtizedekben, a református fejedelmek idején, a szombatos üldözés leple alatt az unitáriusokat is próbálták leszorítani Erdély sokszínű vallási palettájáról.

Bethlen Gábor beiktatásakor (1613) esküvel fogadta, hogy *minden nemzetségeket, rendeket, státusokat religiókban [...] szabadságokban, törvényekben és approbata consuetudójokban 'jóváhagyott szokásukban' megtartok [...]*.³ Bethlen valláspolitikai tevékenységét görcső alá véve, a látszólag türelmes fejedelmi imázst Balázs Mihály újabb irodalmi forrásokra támaszkodó kutatásai árnyaltabbá teszik. A jeles kutató rávilágított arra, hogy Bethlen Gábor ugyan konszolidáltabb technikával, de vég eredményben elődje, Báthory Gábor valláspolitikáját követte.⁴

Báthory céltudatosan törekedett arra, hogy a szinte teljesen unitárius Kolozsvárra betelepítse a reformátusokat, és templomot is adományozott nekik, így őt tekinthetjük az ottani kálvinista eklézsia megalapítójának.⁵ Kolozsvár kezdeti hűsége a fejedelemhez töretlen volt, de a város – ekkor még nyugodtan mondhatjuk, hogy az unitáriusok – és a Báthory közti viszony megromlását 1611-ben a Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitánynak a fejedelem elleni hadjárata váltotta ki. Azt történt ugyanis, hogy miután Báthory visszafoglalta Kolozsvárt, vizsgálatot rendelt el annak kiderítésére, hogy a város miképpen adta fel magát, a vallomástevőknek pedig kötelezővé tette, hogy felesküdjenek a Szenthá-

² 6. artikulus: „Vagynak sokan az országban, kik nem tartván az religióban való innovátorok ellen emanátatott articulushoz magokat, az innovációtól nem szűnnek, hanem zsidó hitet és zsidó rítusokat követvén, isten ellen való káromlásokat szólnak. Tetszett azért országul, hogy efféle religión valókat az jövendő gyűlésre citáltassa felséged, holott, ha ad meliorem mentem nem redeálnak, törvény szerént büntettessenek. Interim az papok, kik káromlásokat szólottanak, tisztességes custodia alatt tartassanak.” *Erdélyi országgyűlési emlékek, történeti bevezetésekkel. Monumenta comitalia regni Transsylvaniae.* Szerk. Szilágyi Sándor. VI. Budapest 1880, 170. (A továbbiakban: EOE)

³ Bojti Veres Gáspár: *A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól.* In: Makkai László (szerk.): *Bethlen Gábor emlékezete.* Európa Könyvkiadó, Budapest 1980, 54.

⁴ Balázs Mihály: Újabb szövegek és adatok ifj. Varsolczi János tevékenységéhez. In: Uő: *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről.* A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 8. Sorozatszerkesztő: Kovács Sándor és Molnár Lehel. Kolozsvár 2016, 256.

⁵ Báthory Gábor 1609. március 20-án adományozta a reformátusoknak a kolozsvári óvári kispiacon álló, egykori domonkos templomot, de a birtokba iktatást az 1612. április 20-án kelt oklevele szentesítette. Kiss András: Báthory Gábor és a kolozsvári református eklézsia megalakulása. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora.* Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és az Erdély-Történeti Alapítvány közös kiadása, Debrecen 2009, 297–298.

romságra. Ezután tulajdonképpen egymást követték Kolozsvár törvényeit sértő önkényes fejedelmi intézkedések, nótáztatások, a hűtlenséggel gyanúsítottak javainak a lefoglalása stb.⁶ Az unitáriusok rettegésben éltek, és ez a félelem Bethlen Gábor fejedelemmé választásával sem enyhült. Ennek egyik beszédes példája az unitárius ifjú Varsolczi János tollán fennmaradt, és az 1613-as esztendő eseményeihez fűzött, politikailag sokatmondó megjegyzéseiben reflektálódik. Eszerint Varsolczit – minden bizonnyal a közhangulatnak megfelelően – rémülettel töltötte el Bethlen Gábor Kolozsvárhoz közeledtének híre. Talán nem véletlen, hiszem az újonnan választott fejedelem valláspolitikájának egyik formálója, mint udvari pap, az a Rettegi János lett, aki Báthory Gábort is szolgálta, és aki a „kolozsvári reformátusokat a templomhoz jutás útján elindító fejedelmi intézkedésekkel párhuzamosan, 1608-ban előkészületeket tett az unitáriusok elleni dogmatikai küzdelemre is”.⁷ Rettegiben a két fejedelem közti valláspolitikai irányultság folytonosságának biztosítékát kell látnunk, és ez arról tanúskodik – állapítja meg Balázs Mihály –, hogy a szombatosok elleni keményebb fellépés mellett ez az unitarizmus egészére vonatkozó korlátozó és visszaszorító igyekezet Bethlen Gábor környezetében is jelen volt már jóval Keserői Dajka fellépése előtt.⁸ Ennek ellenére Bethlen valláspolitikája elvi és gyakorlati alapon állt, és fogadalmát igyekezett megtartani, ahol lehetett, enyhített a korábbi tiltó rendelkezéseken. Hatalmának megszilárdításáért és egy minél erőteljesebb állam létrehozásáért a felekezeti feszültségeket minimalizálni akarta, és a protestáns egyházak (evangélikus, református) egymáshoz való közeledésével az ellenreformáció erőivel szembeni védvonalat is szeretett volna létrehozni. Ugyanakkor tudatosan támogatta a kálvinista államegyházi státus kiépítését.

A fent elmondottak perspektívájából nézve az eseményeket, nem meglepő, hogy Bethlen fejedelemségének első országgyűlésén Medgyesen, 1614. február 23. és március 16. között fontos vallásügyi határozatot is alkottak, amely a püspöki és az esperesi vizitációra vonatkozott, és annak folyamatos szabad gyakorlásának előírásával tulajdonképpen az egyházi fegyelem és közerkölcs megerősítését akarta elősegíteni. Ahogy a törvény fogalmaz:

⁶ Kiss András: Báthory Gábor és a kolozsvári református eklézsia megalakulása. In: Papp Klára – Jenei-Tóth Annamária – Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*. Debrecen 2009, 299.

⁷ Balázs Mihály: Újabb szövegek és adatok ifj. Varsolczi János tevékenységéhez. In: Uő: *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*. A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 8. Sorozatszerkesztő: Kovács Sándor és Molnár Lehel. Kolozsvár 2016, 256.

⁸ Uo.

„(3) Az ecclesiasticus ordo minthogy jobb példaadással, nemcsak tanítással oktatja jóságos cselekedetekre az hallgatókat, gyakor visitatiókkal az püspekek, seniorok, kiki mind az ő szokott vallásában recepta religióján valók mindeniütt ez országban szabadon visitálhassák, fogyatkozásokat reformálhassák, és jókat is jobbítani és az vétkeket érdemek szerint való büntetés-sel, minden erejekkel, hasznos, jóságos és dicséretes cselekedetekre indítsák.”⁹

Ez a törvény teremtett jogalapot arra, hogy az evangélikus püspök, Zacharias Weyrauh 1615-ben, valamint a katolikus vikárius, Fejérdi Márton 1618-ban egyházlátogatásra induljon.¹⁰ Szórványos adataink vannak arról, hogy az akkori unitárius püspök, Toroczkai Máté is vizitált, legalábbis erre utal az 1614-ben megfogalmazott vizitációs rendelkezése.¹¹

Ebben az időben a háromszéki reformátusok és unitáriusok még sajátos szimbiózisban éltek egymással.

A fent említett 1614-es medgyesi országgyűlést követően még azon év augusztusában a háromszéki református és unitárius papok közösen nyújtottak be jogorvoslati kérvényt Bethlen Gáborhoz.¹² A fejedelem privilégiumlevélbe foglalta, és megerősítette a két felekezet papjainak és iskolamestereinek öt pontos kérését. Az első két pont szerint házaikat, ősi örökségüket, kiváltságaikat, jogos és törvényes úton szerzett vagy nyert javaikat felmentette az adófizetéstől, őket pedig a hadiszolgálat terhe alól. A kiváltságlevél többi pontja az egyházigazgatásra vonatkozik, ezekből a negyedik az esperesi vizitáció fontosságát emeli ki, miszerint:

„Igen gyakran vehettük észre, hogy gondatlanság és hanyagság következtében a legerősebben megalapozott épületek is összeomlanak, és romba dőlnek. Ezt el akarván kerülni, az esperesek évenként egyszer a maguk egyházkörében az eklézsiákat vizsgálják meg, melyen, ha a szükség úgy kívánja, a fejedelem rendelete és jóváhagyása mellett világi karhatalmat is lehet alkalmazni.”¹³

⁹ EOE. VI. 413.

¹⁰ Barcza József: *Bethlen Gábor, a református fejedelem*. Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, Budapest 1987, 190, 196.

¹¹ Tóth György: *Az unitárius egyház rendszabályai 1626–1850*. Minerva, Cluj–Kolozsvár 1922, 28–30.

¹² Bővebben: Rugonfalvi Kiss István: Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa. In: *Teológiai Szemle* XII (1936/16), 283–301.

¹³ Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II*. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai. 4/2. Ford. Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta: Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor és Molnár B. Lehel. Kolozsvár 2009, 400. (a továbbiakban Kénosi–Uzoni II.)

Az ötödik pont pedig az egyházi törvényszékek szabadságát biztosítja. Megelőzőleg azonban a harmadik pont az ortodoxus, azaz református és unitárius egyház papságának hitbeli különbözősége ellenére is fennálló egységét erősíti meg: *Maguk a papok és mesterek pedig, bár különböző vallást követtek, mégis az egyetértés bámulatos kapcsával egyesülve, mindkettő csak a saját püspökétől és esperesétől függött, úgy azonban, hogy azért egyesülésük mindig épségben maradt.*¹⁴ Gál Kelemen szerint a „bámulatos” egyetértés hátterében az állt, hogy Mihály vajda és Basta uralma alatt a Kolozsvártól mint központtól távol eső Székelyföldön – elsősorban Háromszéken, valamint Erdővidéken – levő egyházközségek felügyelet, vizsgálat és ellenőrzés nélkül maradtak, így az egymásrautaltság szüksége közös platformot hozott létre a fennmaradás érdekében.¹⁵ Demeter Samu zágoni református lelkész szerint:

„[...] a reformatio kezdetében a Rikán belőli reformatus és unitarius papok kiméletlen és terhes üldöztetéseknek lévén kitéve – hogy erősebbek legyenek – kölcsönös védelmeztetés és védelmezés végett, egyesültek, úgy az is, hogy az akkori időben az erdők s különösen a Rika nevű nagy erdő is rablókkkal telve lévén, s e miatt a Rikán belőli papok egyházi főbbjeikhez és a kormányzékhez bátorságban nem utazhatván, személyes sérelmeik orvoslására s egy-szersmind egyházi közügyeik igazítása végett, közgyűléseket tartottak.”¹⁶

A Brandenburgi Katalin által 1630-ban elrendelt háromszéki tanúvallatásból majd látni fogjuk, hogy az ottani gyülekezetek valóban szabadon választhatnak maguknak papot és mestert. Előfordult, hogy ahol unitárius volt a pap, ott református a mester, és fordítva, így aztán felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül látszólag békességben éltek egymással a hívek. Úgy véljük, hogy ezt az idilli állapotot és a privilégiumlevél azon határozatát, miszerint a két felekezet a saját püspökétől és esperesétől függött, némiképp árnyalja a Bod Péter által az erdélyi unitáriusok történetéről írott művében idézett egyik forrás. Ebből az derül ki, hogy Háromszéken a református püspök bizonyítványa nélkül unitárius pap még saját felekezetének sem lehetett a pásztora. Ugyanis Tasnádi Mihály, a Szentháromságot valló egyházak püspöke 1614. június 16-án Kézdivásárhelyt Márkosfalvi Jakabnak, az árkosi unitárius egyházközség papjának olyan bizonyítványt állított ki, miszerint tudományában, erkölceiben megvizsgálta, aztán

¹⁴ Kénosi–Uzoni II. 400.

¹⁵ Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története*. I. Minerva, Kolozsvár 1935, 53.

¹⁶ Demeter Samu: A Rikán belőli communitas ösmertetése. In: *Erdélyi Protestáns Egyházi Társ.* Szerk. Szász Károly – Demeter Sámuel. I. 1858. I. köt., II. füz. 343.

felvette a törvényt és az evangéliumot tanítók, valamint az üdvözítőtől szerzett szentségeket kiszolgáltatók közé.¹⁷ A kiváltságlevél kiadása utáni időszakból nincs több hasonló jellegű adatunk, de ebből is arra következtethetünk, hogy a privilégium ugyan a status quót fenntartotta, mégsem beszélhetünk arról, hogy minden unitárius pap a saját püspökétől és esperesétől függött.

Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy Bethlen országzászlásának elején ezzel a kiváltságlevelével vallási elfogulatlanságáról tett bizonyosságot. Pokoly úgy fogalmaz, hogy a fejedelem a két vallás hívei között eddig is fennállott és az okmányban különös dicsérettel kiemelt egyetértést s barátságot még szorosabbá tette, és egy oly szerves kapcsolatot létesített, mely «*communitás*» néven századokon keresztül fennmaradt.¹⁸ Juhász István szerint nem véletlen, hogy a két felekezet együtt fordult a fejedelemhez, hisz abban az időben Háromszék még átfogó protestáns, református és unitárius közösségként működött.¹⁹ A kérvény – mivel három esperes, Székely Péter, Koppáni István és Leérde János²⁰ írta alá – Juhász szerint arra enged következtetni, hogy már abban az időben a széki szervezet alapján három egyházkör létezett. Ő mind a három esperest reformátusnak gondolja,²¹ Kénosi–Uzoni szerint azonban Koppáni unitárius volt.²² Az itt élő protestánsoknak egyházkörökre való tagolódása után megkezdődött a felekezeti szétválasztás is Keserői Dajka János református püspök keménykezű fellépésével.²³

¹⁷ Bod Petrus: *Historia Unitariorum in Transylvania. Lugduni Batavorum 1776, 182–183.* Ebben a művében Bod a Márkosfalviról szóló adatot az árkosi eklézsia levéltárából vette. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy egy tíz évvel korábban írt művében, a *Smirnai Szent Polikárpusban* már idézi a Márkosfalvi Jakabról szóló dokumentumot, de abban Körösi (sic!) unitárius papnak emlegeti Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus... erdélyi réformátus püspököknek historiájok.* [Nagyenyed] 1766, 30–31. Nem tudtuk eldönteni, hogy Sepsikőröspatakról vagy esetleg Kőkösrről van szó. A két egymásnak ellentmondó forrás alapján nem tudjuk megállapítani, hogy Márkosfalvi hol is volt valójában lelkész, de mivel Bod későbbi könyvében az árkosi eklézsia levéltárára hivatkozik, valószínűbbnek tartjuk, hogy Márkosfalvi Jakab ott szolgált.

¹⁸ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története II. 1605–1690.* Budapest 1904, 59–60.

¹⁹ Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyék.* (Erdélyi Tudományos Füzetek 201.), Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 1947, 48.

²⁰ Rungonfalvi említett művében Lekredi Jánosnak olvassa az esperes nevét. Rugonfalvi Kiss István: *i. m.* 289.

²¹ Juhász István: *i. m.* 48–49.

²² Kénosi–Uzoni II. 426.

²³ A privilégiumlevelet I. és II. Rákóczi György is megerősítette ugyan, de az unitáriusokat érintő megszorításokkal. „A három székely székben lakó, úgynevezett unitárius papok az országgyűlés közös határozata értelmében, úgy amint eddig, az ezután elkövetkezendő időkben is erkölcsi és külső fegyelmi tekintetben mindig az ortodox püspöktől függenek, és csupán csak neki, ne pedig

Toposzként rögzült az is, hogy Bethlen Gábornak külpolitikai szempontból volt aggályos az unitáriusok vallásszabadságának elismerése. Mivel a nyugati államokban is üldözték az antitrinitáriusokat, ezért olyan vádak érték a fejedelmet, hogy míg a katolikusok kiűzéséért fegyvert fogott, addig az ariánusok vallását terjeszteni akarja, és el akarja fogadtatni.²⁴ Az Erdélyi Fejedelemség Bethlen regnálása idején – ha csak az uralkodó megválasztására vagy Lippa átadására gondolunk – politikailag a Magas Portához közeledett, amit a nemzetközi politikatörténeti szakirodalom calvinoturcista irányultságnak is nevez.²⁵ Érthető tehát, hogy ez a közeledés elsősorban a Habsburg Birodalomban a katolikusoknak muníciót adott a kezébe, hogy törökpártisággal megvádolják a fejedelmet, melynek eredményeképpen egy nagyon erős Bethlen-ellenes propaganda is kibontakozott. Az adott korban csak a német nyelvű Bethlenre vonatkozó röplapok száma elérte a 90-et, és ezekben a 16. század retorikai tradícióra alapozó keresztény humanista diskurzus könnyedén ráaggatta a fejedelemre az állhatatlanság, hitszegőség, törökösség vádjait.²⁶ Például a röplapok egyikén Bethlent úgy ábrázolták, mint aki a kereszténység fáját turbános vérebként szablyával próbálja kivágni.²⁷ A fejedelmet természetesen sértették az ilyen és hasonló dehonasztáló szövegek és rajzok, ezért megpróbált fellépni az őt sújtó negatív propaganda ellen.²⁸ A diplomáciai kapcsolatfelvételei, tárgyalásai és szövetségkötései során ezért többször nyomatékosította, hogy Szentháromság-hívő, és országa az egyetemes kereszténység szerves részét képezi, fejedelemségében pedig, ahogy megesküdött, a nemzetségeket, a rendeket és a vallásokat megtartja szabadságában.²⁹ Azt is tudjuk, hogy Bethlen II. Ferdinánddal folytatott béketárgyalásain a sérelmes pontok egyikét éppen az őt kipellengérező képek alkották. A fejedelem

az ő unitárius püspöküknek legyen megengedve a vizsgálat lehetősége, ha pedig az ő vallásuk tekintetében vele valami ügyük támad, őt az ő helyén keressék meg.” Lásd Kénosi–Uzoni II. 401.

²⁴ Barcza József: *i. m.* 198–199.

²⁵ Molnár Dávid: Valentinus Radecius: *Apologia* (1618). In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 117 (2013/1), 42.

²⁶ Lásd bővebben Almási Gábor: Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában. In: Kármán Gábor – Kees Teszelszky (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. ELTE BTK, Budapest 2013, 314.

²⁷ Molnár Dávid: *i. m.* 42.

²⁸ Varsányi Krisztina: *Bethlen Gábor fejedelem a Német-római Birodalom korabeli nyilvánossága előtt német nyelvű nyomtatványok tükrében*. Doktori disszertáció. Budapest 2012, 94. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/varsanyikrisztina/diss.pdf> (Megnyitva: 2018. jan. 21.)

²⁹ Barcza József: *i. m.* 199.

annyira neheztelt emiatt, hogy Ferdinánd megígérte, amennyiben elfogják a lapok készítőit, példásan megbüntetik őket.³⁰

Ezzel együtt kormányzása során soha nem lépte át a politikai ésszerűség határát, olykor alkukra kényszerült, ám kitartó munkával mégis sikerült elérnie, hogy a református felekezet minden addiginál közelebb kerüljön az államegyházi státuszhoz.³¹ Természetesen Bethlent, mint már említettük, eskü kötelezte arra, hogy a törvények értelmében biztosítsa a bevett vallások szabad gyakorlását, de ahol lehetett, megnyirbálta az unitáriusok jogait, ugyanakkor a szombatosokkal és az innovációs törvényt megsértőkkel szemben határozottan fellépett. A politikai szándékot – Keserű Bálint megfogalmazása szerint – végigkísérte a „kálvinista irodalmi támadás” azzal a céllal, hogy elméleti szinten is leszámoljanak az unitáriusokkal.³² Ennek egyik beszédes példája az 1618 augusztusában vagy szeptemberében Bethlen Gábor és udvartartása jelenlétében sorra kerülő hitvita³³ Geleji Katona István református rektor és Csanádi Pál, a kolozsvári unitárius iskola igazgatója között a gyulafehérvári piaci kistemplomban. A disputa célja református részről az volt, hogy az unitáriusokat megvádolják, hogy eltávolodtak az 1579-es Consensus ministrorum³⁴ alapelveitől. A gyulafehérvári vita hevében Csanádi Krisztust „tett Istennek” („Deus factitius”) nevezte, ami nyilván a nonadorantizmus fogalmát is kimerítette. Ez a kijelentés a fejedelmet annyira felháborította, hogy Csanádit csak az előre kiállított oltalomlevél mentette meg a büntetéstől.³⁵

Ez a vita teljes mértékben meghatározta a soron következő, 1618. október 4–21. között Kolozsváron ülésző országgyűlés hangulatát, és a szombatosok

³⁰ Varsányi Krisztina: *i. m.* 94–95.

³¹ Szabó András Péter: A dési per történeti háttere. In: *Egyháztörténeti Szemle* 4 (2003/2), <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/szaboandraspeter.htm> (Megnyitva: 2018. márc. 26.)

³² Szentpéteri Márton és Viskolcz Noémi hivatkozik Keserű Bálintra. Lásd Szentpéteri Márton – Viskolcz Noémi: Egy református–unitárius hitvita Erdélyben 1641-ben. In: Heltai János – Tasi Réka (szerk.): *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról.* Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Miskolc 2005, 95.

³³ Pap Balázs legújabb kutatásai rávilágítanak arra, hogy a hitvita időpontját pontosabban meghatározni egyelőre nem lehet. Pap Balázs: Egy tizenhetedik századi református–unitárius hitvita dokumentumáról. Csanádi Pál: Pöröly. In: *Keresztény Magvető* 108 (2002/2–3), 202.

³⁴ Boros György: A magyar unitárius irodalom XVI. századbeli termékei. In: *Keresztény Magvető* 20 (1885/6), 339–340.

³⁵ Pokoly József: *i. m.* 69.

ellen újból határozottan felléptek, aminek eredménye messzemenően kihatott az unitáriusokra is. Az országgyűlésen büntetés terhe mellett határozatba foglalták az időpontot is, ameddig a tévelygők valamely recepta religióba visszatérhetnek.

„Végeztük azért országul [...], hogy valakik ez országban akár tanító, akár minémű renden való emberek legyenek, kik az recepta religiókon kívül való haeresiseket követnének, hogyha azok ez jövendő karácson napjáig a die promulgationis praesentium articulorum arra az religióra, az melyből exorbitáltak, avagy akármelyikre az recepta religiók közzöl nem convertálnak, az olyanokat urunk ő nagysága directora által citáltatván... minden kedvezés nélkül megbüntettesse ő nagysága mind magokat, mind pediglen azoknak patronusit, promotorit és fautorit.”³⁶

Az idézett törvény természetesen az egész fejedelemség területére érvényes volt, ellenben annak végrehajtásáról alig tudunk valamit, kevés adat maradt fent, és ezek sem a világi hatóságok intézkedéseiről, hanem az egyházak lépéseiről tanúskodnak. Az unitáriusok legalitásukat veszélyeztetve érezték a szombatosokkal való azonosítás okán is, és azért is, mert a szekta tagjai fenyegetettség esetén többnyire köztük rejtőztek el. Éppen ezért az akkori püspök, Radécus Bálint a fejedelem meghagyásából még ugyanezen év november 11-én Erdőszentgyörgyön a szombatosok felkutatása és a tőlük való elhatárolódás érdekében zsinatot tartott. Ahogy meghívólevelében fogalmazott „hogyha ez minél hamarabb meg nem történik, egész egyházunk a legnagyobb veszedelemben forog.”³⁷ A zsinaton a fejedelem képviselőjében az új református püspök, Keserői Dajka János elnökölt. A határozatok nem maradtak fent, csupán az a 6 pontból álló feltételrendszer, amit minden szombatosnak be kellett tartania ahhoz, hogy az egyház újból befogadja őket.³⁸ Az unitáriusoknak a szombatosoktól való belső megtisztulása

³⁶ EOE. VII. 488–489.

³⁷ Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. I. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai. 4/1.) Ford. Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor és Molnár B. Lehel. Kolozsvár 2005, 109. (A továbbiakban: Kénosi–Uzoni I.)

³⁸ „1. A szombatnak és más zsidó ünnepeknek megülnését, valamint az egyéb zsidó rendszabályokat hagyják el, aminthogy ezt parancsolják az apostolok is az ő írásaikban; kiváltképpen látható ez a Galatákhöz és Kolossébéliekhez írott levelekben. 2. Vasárnaponként, amiként szokták volt cselekedni maguk az apostolok is, mondjanak egyházi beszédeket, és pedig a templomban. A beszéd előtt és után pedig mondják el az úri imádságot. 3. Krisztus urunkról és idvezítőnkéről, az ő országáról és az Újszövetségről, melyet ő a maga drága vérével pecsételt meg, semmi olyat ne mondjanak, ami a bevett vallással ellenkezik, sőt inkább a szerint tanítsanak. 4. Kereszteljének s vegyenek úrvacsorát. 5. Javadalmukat zsidó szokás szerint ne az első zsengeből

jó lehetőséget biztosított a reformátusoknak a beavatkozásra. Keserői Dajka János engedélyt kapott a fejedelemtől, hogy az unitáriusok helyett ő mint református szuperintendens keresse fel a szombatosokat, és kényszerítse az áttérésre, ezzel párhuzamosan a Szentháromság-tagadó egyház ellen is e cím alatt indított támadást. Keserői azt is elérte a fejedelemtől, hogy az 1614-ben a háromszéki reformátusoknak és unitáriusoknak adott kiváltságlevél egy részét érvénytelenítse, majd 1619-ben generális vizitációra induljon. Geleji így ír erről:

„Ezt a rút confusiót [az 1614-es kiváltságra utalva] megboldogult kegyelmes urunk [Bethlen Gábor] tollálni akarván, az egész székelységet, kiváltképpen Háromszéket, üdvözült Keserői János akkori ortodoxus püspök, és melléje adatott brachium által, az ellenkezőknek nagy méreg bosszúságokra megcirkáltatá és feltalálá, hogy sok szép rakott eklézsiák, és bő népű roppant helyek, amelyeket a Krisztus istenségét tagadó hitetők elfoglaltak volt, a mi igaz keresztyén vallásunkon voltak, és azok, mint ólalkodva járó farkasok, közülök kiüzetvén, közikbe Keresztyén Lelki Pásztorok rendeltetének, és ismét az ő lelki anyyoknak, az igaz Eklézsiának, kebelébe visszatérének. Ez istenes úton, módon számtalan sok lelkek a kárhozatból kiragadtatának, és az Eklézsiák igen megszaporoának, s a tévelygőknek pedig gyülekezetik meghiúsodának.”³⁹

Az unitárius egyháztörténet-írásban Szentábrahádi Mihálytól (püspök 1737–1758 között) kezdve Kénosi–Uzoni egyháztörténeti munkáin, Székely Sándoron, Kanyaró Ferencen és másokon keresztül egészen Erdő Jánosig toposzként tér vissza az a megállapítás, hogy a „megcirkáltatás” eredményeképpen Keserői Háromszéken több mint 62–70 unitárius „szép rakott eklézsiát” térített át református hitre.⁴⁰ Pokoly szerint ott mindössze 8–10 unitárius gyülekezet

és egyéb megajánlásokból, hanem egyházunk papjainak szokása szerint kapják. 6. Mindenben vessék alá magukat a mi egyházi fegyelmünknek.” Uo. 110.

³⁹ Geleji Katona István: *Titkok titka ... Ajánló előbeszéd az eretnekségnek eredetiről, és terjedetiről Rákóczi Györgynek Erdélyországnak fejedelmének*. Gyulafehérvár 1645. Oldalszám nélkül. Régi magyarországi nyomtatványok III. Szerk. Heltai János. Budapest 2000, 2103.

⁴⁰ Szentábrahádi Lombárd Mihály: *Az Isten Eklésiájának Sokféle Változásairól írott Szent História*. Kézirat a kolozsvári Unitárius Kollégium Nagykönyvtárában, jelenlegi kezelője a Román Akadémia kolozsvári könyvtára MsU 977/A. 476., MsU 1663, 563.; Kénosi–Uzoni I. 204., 807.; Kénosi–Uzoni II. 197., 393, 397.; Ar. Rákosi Székely Sándor: *Unitária vallás története Erdélyben*. Kolozsvár 1840, 132. Nagy János: *Hídvégi Mikó Ferencz életrajza*. In: *Keresztyén Magvető* 10 (1875/1), 39. Kanyaró Ferencz: *Unitáriusok Magyarországon*. Kolozsvár 1891, 219. Csifó Salamon: *A vallás története Háromszék-vármegyében*. In: *Keresztyén Magvető*, 31

volt, és ezek mindegyike a „privilegium erejével, de azért mégis kellő indok nélkül mintegy bekebelezetett a református egyházba.”⁴¹

Itt kell feltennünk azt a kérdést, hogy hová vezethető vissza a háromszéki 62–70 unitárius gyülekezetről szóló toposz?

Szentábrahádi Lombárt Mihály eredetileg latinul írt, és Uzoni Fosztó István által magyarra fordított kéziratot egyháztörténetében olvashatjuk, hogy: *Enyedi György püspök idejében ugyan az unitáriusoknak Erdélyben több ministeri és eklézsiái voltak mintsem négyszázhuszonöt (425). (Háromszéken) A három székel székben hatvankettőknél (62) többek, amint írva vagyon az Enyedi György 1595 esztendőben, ama helyről: Luk 12,32 elmondott prédikációjában.*⁴² Ebből az idézetből egyértelmű, hogy Enyedinek egyik beszédében kell keresgelnünk a megoldás kulcsát. Köztudott, hogy a 16. század végén megválasztott unitárius püspök, Enyedi több mint háromszáz prédikációt írt,⁴³ amelyeknek egy része kéziratok kódexekben maradt fenn.⁴⁴ A bibliai hely alapján sikerült beazonosítanunk két változatban is azt a prédikációt, amire Szentábrahádi hivatkozik.⁴⁵ Az egyik a sárospataki Enyedi-kódexben a 94. beszéd,⁴⁶ a másik a kolozsvári kódex 27. számú prédikációja.⁴⁷ A prédikációk textológiai elemzését most mellőzve (azt megtettem egy nagyobb lélegzetű tanulmány keretében)⁴⁸ csak azt szögezni le, hogy az Enyedi-prédikációban a 62 háromszéki unitárius gyülekezetre való utalás későbbi betoldás, és a Keserői általi „megcirkálás” tényleges veszteségeinek

(1896/3), 163–164. Erdő János: Az unitárius egyház. In: Barabás Zoltán – Miklós László – Bodó Barna (szerk.): *Erdélyi egyházaink évszázadai*. Transil Rt. Bukarest 1992, 257.

Elsőként Botár Imre próbálta tisztázni a „megcirkáltatás” kérdését. Az Unitárius Életben megjelenő írására a későbbiekben még visszatérünk.

⁴¹ Pokoly József: *i. m.* 72.

⁴² Szentábrahádi Lombárd Mihály: *i. m.* 476–477.

⁴³ Lásd Kanyaró Ferenc: Enyedi György egyházi beszédei. In: *Keresztény Magvető* 33 (1898/1), 22.

⁴⁴ A másolatok közül öt kötet a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban: MsU 1228, MsU 737 I–IV.; két kötet a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban: Ms 0439 és egy kötet a sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában: 7. számú kézirat maradt fenn.

⁴⁵ Itt mondok köszönetet Káldos Jánosnak a beszédek beazonosításánál nyújtott segítségéért.

⁴⁶ Enyedi György: *Conciones*. 311–312. Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára 7. sz.; Kanyaró Ferenc: *i. m.* 27–28.

⁴⁷ Enyedi György: *Conciones I–IV*. 284. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár. MsU 737.

⁴⁸ Molnár B. Lehel: A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez. Toposz és valóság közt. In: *Keresztény Magvető* 118 (2012/3), 245–275.

visszavetítéséről és felnagyításáról van szó, amit a korábban említett tanúkihallgatási jegyzőkönyv is alátámaszt, de erre a későbbiekben még visszatérünk.

Az eddig elmondottak fényében röviden arra is megpróbálunk választ adni, hogy hány unitárius gyülekezet lehetett Háromszéken?

Bethlen Gábor uralkodása kezdetén a székelyek hadi létszámának felmérése 1614. február 17–23. között mindegyik székely székben általános összeírást rendelt el. Ezen lustrum szerint Háromszéken, azaz Sepsiszéken és Erdővidéken 44, Kézdiszéken 32 és Orbaiszéken 18, összesen 94 település található.⁴⁹ Erdővidék tulajdonképpen Miklósvárszékkal esik egybe, és ezért mondja Benkő József, hogy az egész tájegységet helyesebb lenne „Négy szék névvel illetni”⁵⁰. Benkő Háromszék leírásakor 93 helységet említ, kihagyta az egykor Zabola és Tamásfalva közt fekvő Domokosfalvát, hisz azt 1658-ban a tatárok teljesen elpusztították.⁵¹

Háromszék történetében az első protestáns lelkészek nevei az 1560-as évekből maradtak fenn, de egészen 1580-ig még számos katolikus pap működött olyan településeken, amelyek a század végére mind a reformáció követőivé váltak.⁵² Erre utalva írja Veszely, hogy Székelyföldnek belső székei közül a hitújítás következtében a háromszéki katolikusokat érte a legnagyobb veszteség. Erdővidéken csupán egy gyülekezet, Barót, Sepsiszékekben egy sem, Kézdi- és Orbaiszékekben csak a határfalvak maradtak meg katolikusnak,⁵³ körülbelül 23–24 plébánia,⁵⁴ és nyilvánvaló, hogy Háromszék többi 70–71 települése protestánssá lett.

Juhász István alaposan feltárta ennek a térségnek katolikus és protestáns felekezeti szétválását,⁵⁵ de a református és unitárius gyülekezetek elkülönülésének folyamatát nem tudta dokumentálni. Az kétségtelen, hogy a területileg szétvált

⁴⁹ Lásd Székely oklevéltár IV. Székely népesség-összeírások 1575–1627. Bevezetéssel és jegyzetekkel közlése Demény Lajos. Kolozsvár 1997, 200–201.

⁵⁰ Benkő József: *Transsilvania specialis. II. Erdély földje és népe*. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlése Szabó György. Kriterion, Bukarest–Kolozsvár 1999, 90.

⁵¹ Fejezetek Zabola történetéből. <http://www.csangomuzeum.ro/tartalom.php?nyelv=hu&oldal=7&id=9> (Megnyitva: 2018. márc. 26.)

⁵² Péterffy György: A reformáció Háromszéken. In: *Székelyföld XIV* (2010/szeptember). <http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MTE0Mg> (Megnyitva: 2018. márc. 26.)

⁵³ Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok I.* Kolozsvár 1860, 373.

⁵⁴ Lestyán Ferenc: *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi katolikus püspökség templomai I–II.* Gyulafehérvár, 2000. című kötetéből számoltuk össze a reformációt követő időszakban katolikusnak megmaradt háromszéki települések neveit.

⁵⁵ Juhász István: *i. m.* 45–47.

egyházkörökben 70–71 településsel továbbra is fennállott az egységes protestáns egyházszervezet, aminek felszámolását és felekezeti elkülönítését Keserői Dajka János református püspök 1619-es vizitációja vitte véghez.

Keserői püspök Háromszéken, Bod Péter megfogalmazása szerint, csak „megvásztotta a gabonát a konkolytól”.⁵⁶ A püspök a karhatalmat felhasználva és olykor erőszakot alkalmazva állapította meg, hogy melyek az unitárius, illetve a református gyülekezetek. Megtehetette ezt minden további nélkül nemcsak azért, mert Bethlen Gábor teljhatalmú támogatását élvezte, hanem azért is, mert maga a fejedelem épp 1619-ben indult Magyarországra, hogy a protestánsok oldalán bekapcsolódjék a harmincéves háborúba, így Erdélytől, főleg Háromszéktől távol nem foglalkozott az ottani vallásügyi kérdésekkel.

A Keserői „megcirkálása” után megmaradt unitárius egyházközségeknek ettől kezdve egészen 1630-ig biztosan nem volt külön esperese. Radécus püspök és papjai Bethlen halálát követően az örökébe lépő Brandenburgi Katalin fejedelemasszonyhoz panaszt nyújtottak be, mert *igen zokon esik nekik az, hogy a háromszéki székely székekben lévő unitárius eklézsiák a református vallású püspök joghatóságának legyenek alávetve*.⁵⁷ Az ügy kivizsgálására a fejedelemasszony tanúvallatást rendelt el, amelyet Kilyénben 1630. március 20-án szentiványi Henter András⁵⁸ sepsiszéki, kőröspataki Kálnoki István⁵⁹ miklósvárszéki alkirálybírók és kilyéni Székely Boldizsár nemes jelenlétében tartottak meg. Az ötvenkilenc⁶⁰ tanú vallatásáról készült jegyzőkönyvet felterjesztették Brandenburgi Katalinhoz.⁶¹

⁵⁶ Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus... erdélyi réformátus püspököknek historiájok*. [Nagyenyed] 1766, 66.

⁵⁷ Kénosi–Uzoni II. 409.

⁵⁸ Kállay Ferenc: *Historiai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben*. Nagyenyed, 1829. című kötetéből tudjuk, hogy szentiványi Henter András és kőröspataki Kálnoki István alkirálybírók voltak. *i. m.* 251.

⁵⁹ Uo. 254.

⁶⁰ A vallatási jegyzőkönyvben a tanúk sorszámozása téves. Az utolsó tanút 58-as számmal regisztrálták, de két hatos számú tanú van. Értelemszerűen így 59 és nem 58 tanút hallgattak ki.

⁶¹ Meg kell említenünk, hogy Kelemen Lajos levéltáros a tanúkihallgatásról másolatot készített, és elküldte Budapestre Botár Imrének, aki 1949-ben az Unitárius Élet hasábjain e szöveg alapján egy rövid cikket jelentetett meg. A lap terjedelmi korlátai miatt Botárnak nem volt lehetősége arra, hogy a jegyzőkönyvről alapos elemzést tegyen közzé. Az 59 tanú vallomása közül mindössze háromra hivatkozott, továbbá Juhász Istvánnak két évvel korábban, 1947-ben megjelent *A székelyföldi református egyházmegyék* című kötetére reflektált, és mintegy végkonklúzióként leszögezte, hogy nem lehet megállapítani Háromszéken hány unitárius papot távolítottak el, és így azt sem,

Előadásomban csak a hat ívrét tanúkihallgatási jegyzőkönyv⁶² elemzése kapcsán levont következtetéseket ismertetem.⁶³

Háromszéken Keserői Dajka János református püspök általi „megcirkálás”, azaz vizitálás ügyében kihallgatott tanúkat két csoportba sorolhatjuk. Az elsőbe tartoznak a klerikusok hat református⁶⁴ és öt unitárius⁶⁵ pappal, a másodikba a laikusok, akik egyben a többséget alkották. Ez utóbbi réteg társadalmi tagozódása: két nobilis (nemes), harminckét primipilus (lófő), kilenc pixidarius (gyalogkaton), egy libertinus (szabados), két colonus (jobbágy), két személynek nem tudjuk a jogállását. Területi megoszlás szerint Háromszék 14 településéről⁶⁶ hallgattak ki embereket. Ez alapján elmondhatjuk, hogy a vallatási jegyzőkönyvet nem tekinthetjük egyoldalúnak, a két felekezet valamennyi társadalmi réteget meghallgatták, így felekezeti elfogultság nélkül tárgyilagos képet alkothatunk az akkori eseményekről.

A tanúvallomások alapján megállapíthatjuk, hogy Keserői vizitációját nem tekinthetjük klasszikus értelemben vett egyházlátogatásnak. A református püspök nem azért kereste fel a háromszéki gyülekezeteket, hogy azoknak vallási és erkölcsi életét, valamint anyagi javait megvizsgálja, hanem kizárólag az addig fennálló felekezeti összekeveredést akarta megszüntetni, és ezzel párhuzamosan minél homogénebb református gyülekezeteket kívánt létrehozni. Céljának elérése érdekében minden hivatalos eszközt bevetett, katonai karhatalommal, világi előljárókkal jelent meg a településeken, és fenyegetve, megfélemlítve akarta rávenni a másként gondolkodókat a trinitárius krédóra. Számára elegendő volt, ha

hogy hány község lett reformátussá, „tehát számokat e tekintetben ne emlegessünk”. Lásd Botár Imre: Háromszék felekezeti megosztás 1619-ben. In: *Unitárius Élet* III (1949/12), 3–4.

⁶² Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában MUEKvGyLt. Jelzet: RegA. G. 1.

⁶³ Bővebben lásd Molnár B. Lehel: *A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez*. 245–275.

⁶⁴ Vallomást tevő református papok névsora: Barothi János, Sepsiszentgyörgy (2. tanú); Köpeczi György, Oltszem (6. tanú); Patakfalvi György, Közéapajta (5. tanú); Saxopolitanus Bertalan, Kálnok (3. tanú), Szamosközi Péter, Gidófalva (6a. tanú); Zaláni Bálint, Uzon (1. tanú).

⁶⁵ Vallomást tevő unitárius papok névsora: Gelei Benedek, Kőröspatak előtte Réty (41. tanú); Kökösi János, Szentiván (48. tanú); Szentiváni Gergely, Kökösi előtte Kilyén (8. tanú); Szentgyörgyi András, Kilyén (47. tanú); Szemerjai Bora István, Sepsiszentkirály (9. tanú).

⁶⁶ A 14 település felsorolása és az illető településről kihallgatott tanúk száma: Bikfalva 16 tanú, Gidófalva 2 tanú, Illyefalva 1 tanú, Kálnok 1 tanú, Kilyén 14 tanú, Kökösi 1 tanú, Kőröspatak 1 tanú, Közéapajta 1 tanú, Laborfalva 3 tanú, Oltszem 1 tanú, Réty 3 tanú, Sepsiszentgyörgy 2 tanú, Szentiván 8 tanú, Uzon 5 tanú.

valaki hitet tett pusztán az Atya, a Fiú és a Szentlélek mellett, máris trinitáriusnak nyilvánította. Rétyről és Bikfalváról a major pars értelmében elküldte az ott szolgáló papokat, és így az unitáriusok gyakorlatilag beolvadtak, reformátussá lettek. Az is egyértelművé vált, hogy két gyülekezetet, Kilyént, valamint Szentivánt, nem lehetett megtörni, és a hívek továbbra is megmaradtak unitáriusoknak. Arra a kérdésre, hogy Háromszéken a 70–71 protestáns gyülekezetből, amelyek közül sok felváltva alkalmazott unitárius és trinitárius papot, illetve iskolamestert, valójában hány is lett Keserői vizitációja után teljesen reformátussá, a tanúvallatások alapján továbbra sem tudunk egyértelmű választ adni. A kihallgatásokat a sepsiszéki Kilyénben tartották, és az 59 tanú mindegyike ehhez a székhez tartozó településről⁶⁷ származott. Kérdés, hogy a szomszédos, kézdi- és az orbaiszéki falvakból miért nem citáltak embereket a vallatásra? Források hiányában csak feltételezésekre hagyatkozhatunk. Úgy gondoljuk, hogy ez utóbbi két székben, ha egyáltalán fennállott valamilyen szintű református, unitárius felekezeti keveredés, az olyan jelentéktelen volt a reformátusok szempontjából, hogy az ottani falvakban valójában sosem alkalmaztak unitárius prédikátorokat. Okfejtésünk alapján minden valószínűség szerint Keserői nem is vizitált a Kézdi- és Orbaiszékben, mert nem volt tétje a felekezeti szétválasztásnak. A vallatók, szentiványi Henter András sepsiszéki, kőröspataki Kálnoki István miklósvárszéki alkirálybírák, valamint kilyéni Székely Boldizsár 1630-ban nyilván biztosan tudta, hogy néhány évvel korábban mi is történt Keserői látogatása alkalmával, és ennek a háttér-információnak a birtokában csak az érintett Sepsiszék falvaiból idézték tanúságtételre az embereket. Ha feltevésünk helytálló, akkor elmondhatjuk, hogy a reformáció utáni konfesszionalizálódás időszakában tulajdonképpen csak Sepsiszéken alakultak ki unitárius többségű gyülekezetek. A 14 faluból összegyűlt tanúk vallomásai azt is jól reprezentálják, hogy a vizitálás során a Sepsiszéket és Erdővidéket alkotó 44 településből mindössze négyben adódott konfliktus, és a major pars elve alapján két gyülekezet reformátussá lett, kettő pedig megmaradt unitáriusnak. Kénosi–Uzoni Szentábrahámira támaszkodva azt is megemlíti, hogy Illyefalva is unitárius volt, és az ottani papot, Uzoni Fosztó Mártont Keserői szekérhez kötöztetve Gyulafehérvárig hurcoltatta, a gyülekezetbe, pedig kálvinista papot és őrséget hagyott.⁶⁸ A tanúk erről sem tettek említést, pedig a kollektív emlékezetből egy ilyen meghurcoltatás néhány

⁶⁷ Tizennégy településről van szó: Bikfalva, Gidófalva, Illyefalva, Kálnok, Kilyén, Kökös, Kőröspatak, Középpajta, Laborfalva, Oltszem, Réty, Sepsiszentgyörgy, Szentiván, Uzon.

⁶⁸ Kénosi–Uzoni II. 396.

év alatt nem tűnik el. Végkövetkeztetésül elmondhatjuk, hogy a protestáns Háromszék 70–71 gyülekezetéből Keserői idejében Árkos, Bölön, Hídvég (Fejér megye), Kálnok, Kilyén, Kökös, Nagyajta, Sepsikőröspatak, Sepsiszentkirály, Szentivánlaborfalva egyértelműen unitárius többségű volt. Ha azonban hozzávesszük még Bikfalvát, valamint Rétyet, ahol pont a „megcirkálás” idején unitárius papok szolgáltak, de a két településen kisebbségben volt ez a felekezet, továbbá Sepsiszentgyörgyöt az áttért Sikóval, akkor is csak 14 gyülekezettről lehet azt állítani, hogy volt, vagy van unitárius múltja. Ennek tükrében végérvényesen le kell számolnunk azzal a toposszal, hogy a protestáns Háromszék unitárius lett volna, és csak a hírhedt Keserői Dajka János püspök beavatkozása révén váltak reformátusokká.

A tanúkihallgatások eredményeképpen az 1630. április 7–29. között Kolozsváron tartott országgyűlés tanácsurairól, valamint a fejedelmi tábla ülnökei egyhangú véleménye alapján egy pátenslevelet adtak ki, miszerint:

„Azokban a székely székekben lévő unitárius eklézsiáknak jövőben legyenek meg saját vallású espereseik. Ezek azonban az ortodox református vallású püspökök felsőbbbbségét, amint eddig, ezután is ismerjék el. Amikor pedig a református vallású püspök azon a helyen az eklézsiák megvizsgálását jónak látja, az unitárius vallású esperes ilyenkor álljon oldala mellett. Vallási tekintetben a saját felekezetű papjainak megvizsgálása ennek az esperesnek áll tisztében és a református vallású püspök őket a vallásra vonatkozó ügyekben nem vizsgálhatja meg. Másodszor: Az unitárius papok kinevezése is nem a református vallású, hanem saját püspökük útján történik. Ha pedig unitárius hívők közt vallási és lelki dolgok ügyében valami perpatvar támad, annak föllebbvitele az unitárius vallású vagy hitű püspök elé tartozik. Az eklézsiák igazgatására vonatkozó minden más esetben intézkedési jogát a református vallású püspök megtartja.”⁶⁹

Természetesen az unitáriusok egyáltalán nem nyugodtak bele ebbe a döntésbe, és Radécus püspök az újonnan megválasztott fejedelemhez, I. Rákóczi Györgyhez is tiltakozó levélben fordult a korábbi rendelet ellen, amire Rákóczi 1631. június 27-én röviden csak annyit válaszolt, hogy: *Az mint Kolozsvárott elrendeltetett és eligazított az terminuson, mind az két fél ahhoz tartsa magát sub poena calumniae.*⁷⁰

⁶⁹ Kénosi–Uzoni II. 409.

⁷⁰ Benczédi Gergely: A háromszéki unitárius papoknak a ref. püspök felügyelete alatt hagyása 1630. In: *Keresztény Magvető* 19 (1884/6), 353.

Nem véletlen, hogy Rákóczi ilyen módon oldotta meg a kérdést, hisz ő a „bibliás örálló fejedelem”⁷¹ elődjénél is erőteljesebben védelmezte a református egyházat, és mint ilyen tovább folytatta, majd kiteljesítette Bethlen valláspolitikáját. Ez a Rákóczi-féle egysoros rendelet, amellyel úgymond megerősítette a Katalin pátenstét, hozta létre a háromszéki egységszervezetből negyedikként kiszakadó unitárius egyházkört, amely a 17. század folyamán, 1692-ig, tulajdonképpen az erdélyi református egyház része volt. Rákóczi a szombatosok ellen korábban hozott törvénycikkeket nemcsak megerősítette, hanem azokat végre is hajtotta, és a régi jól bevált „zsidózó kártyát pedig újfent felhasználta”⁷² az unitáriusok visszaszorításában.

A háromszéki unitárius gyülekezetek csak az Erdélyi Fejedelemség megszűnése után kerültek vissza az unitárius püspök fennhatósága alá. 1692 márciusában a szebeni országgyűlésen az unitáriusok és a református rendek a háromszéki unitárius egyházközségek ügyében is tárgyalásokat folytattak, eredménytelenül. Ezt követően Kövendi Nagy Mihály unitárius püspök azon év szeptember 5-i keltezéssel vizitálás ügyében levélben fordult Veszprémi István református püspökhöz, aki kategorikusan kijelentette: „Kegyelmeteket azért tiltom Atyafiságosan, mert a visitáció enyim, és a visitáció szerint való igazgatás.”⁷³

Időközben a betegeskedő Kövendi Nagy Mihály 1692. október 9-én meghalt, és helyébe október 23-án Almási Gergely Mihályt választották püspökké. Az unitárius rendek most már Almásival az élen november 23-án közvetlenül Bánffy György gubernátorhoz folyamodtak kérésükkel hangsúlyozván, hogy:

„[...] egy darab üdőtől fogva betegeskedő püspökeknek nyavajája miatt eklézsiainknak generális vizitációja nem lehetett, (...) mostan eleinknek jó szokása szerént mű püspöket választván vizitációra való kimenetelit igen szükségesnek látjuk. Nagyságodnak alázatosan könyörgünk egy vizitatoriát adatni, mely az egész országban, minden székekre, vármegyékre szóljon nevezetesen Háromszékre is, mivel ott az hét közön nagyobb elfajulás vagy az eklézsia rendekben.”⁷⁴

⁷¹ Nagy László ilyen címen írt könyvet: *A „bibliás örálló” fejedelem. I. Rákóczi György a magyar történelemben*. Magvető, Budapest 1984. A fejedelem vallásosságáról lásd Kraus, Georg: *Erdélyi Krónika, 1608–1665*. Atlantisz, Budapest 1994, 142.

⁷² Szabó András Péter: *i. m.*

<http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/szaboandraspeter.htm> (Megnyitva: 2018. márc. 26.)

⁷³ MUEKvGyLt. Jelzet: RegA III. 29.

⁷⁴ MUEKvGyLt. Jelzet: RegA III. 33.

Ezt a levelet az unitáriusok még aznap a Kolozsvárra összegyűlt urak gyűlésén átadták Bánffy Györgynek, aki másnap, november 24-én szóban azt a választ adta, hogy menjenek ki az unitáriusok Bonchidára, és ott kiállítja a visitatoriát.

1692. november 26-i dátummal Almási Gergely Mihály püspök átvehette a gubernátor kézjegyével ellátott, Háromszékre is kiterjedő püspöki egyházlátogatásra feljogosító oklevelet, és három nap múlva már Kolozsvár környékét be is járta. A következő év február 1-jén, több mint 70 év kényszerszünet után, Almási Gergely Mihály Háromszékre érkezett, és Nagyajtával megkezdte az ottani vizitációt. Tíz nap alatt meglátogatta mind a tíz megmaradt háromszéki unitárius ekléziát,⁷⁵ és olyan jelentőségű, az egész egyházra vonatkozó határozatokat hozott (minden egyházközségben az egyházközségek vagyonáért felelős kurátor választása, az ünnepnap perselyes adakozás bevezetése), amelyek mai napig érvényben vannak.

⁷⁵ Lásd MUEKvGyLt. Püspöki vizitációs jegyzőkönyv 1692–1735. Almási püspök a következő sorrendben látogatta meg a háromszéki gyülekezeteket: Nagyajta 1693. február 1. 35., Kálnok 1693. február 2. 38., Kőrispatak 1693. február 3. 39., Árkos 1693. február 3. 41., Szemerja 1693. február 5. 42., Szentkirály 1693. február 5. 43., Kilyén 1693. február 6. 44., Szentivány 1693. február 6. 45., Kőkös 1693. február 7. 46., Bölön 1693. február 10. 47.

T. Horváth Iringó*

Kolozsvár

Éneklőszék-takarók a 17–18. századból

Református gyülekezeteink szép számmal őriznek 17–18. századi textíliákat, amelyek közül elsősorban úrvacsorai *abroszok* és *keszkenők* maradtak ránk. Ugyanakkor vannak olyan tárgytipusok, amelyek csaknem teljesen eltűntek napjaink emlékanyagából. Ilyenek az úrasztalát, szószék- és padmellvédeket borító különféle *szőnyegek* és *takarók*, valamint a korabeli forrásokban *kendőkként* megnevezett éneklőszék-takarók.

Az erdélyi protestáns, főként református és unitárius templombelsőik egyik jellegzetes bútordarabja volt az ún. *éneklőszék* vagy *pulpitus*. E tárgy mindössze az utóbbi másfél-két évtizedben keltette fel a kutatók érdeklődését, viszont a hozzájuk kapcsolódó textíliák továbbra is hiányoznak a szakirodalomból. Ősz Sándor Előd azokat a levéltári adatokat gyűjtötte össze, amelyek utalnak erre az egykori, napjainkra funkcióját veszített egyházi tárgyra, templomi elhelyezésére, illetve liturgiában játszott szerepére.¹ Mihály Ferenc mai szóval talán énekeskönyvtartó állványnak nevezhető bútor eredetére kereste a választ, és igyekezett meghatározni jellegzetességeit.² Összesítette a napjainkig fennmaradt, illetve Debreczeni László vázlatfüzeteiből vagy a szakirodalomból ismert darabokat. Táblázataikban szerepelnek az ugyancsak Debreczeni által feljegyzett éneklőszék-takarók is. Az erdélyi református textíliák kapcsán legtöbbször Palotay Gertrud publikált az 1940-es években, tanulmányaiban több – főként a rettegi és az ördöngösfüzesi – éneklőszék-takaróra hivatkozik, amelyeket Debreczeni vázлатаiból és Darkó Ákos felvételeiről

* Tamás (Horváth) Iringó (Marosvásárhely, 1981). Felsőfokú tanulmányait a Kolozsvári Képzőművészeti és Formatervezői Egyetemen és a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen végezte textil, illetve művészettörténet szakon. *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye régi textíliái* című doktori disszertációját 2013 októberében védte meg. 2005 óta az Erdélyi Református Egyházkerület textíliáinak összeírásával és kutatásával foglalkozik. Jelenleg az Erdélyi Református Múzeum muzeológusa.

¹ Ősz Sándor Előd: Éneklőpulpitusok a Hunyad-Zarándi Református Egyházmegyében. In: *Református Szemle* XCVI (2003/6), 857–865; Uő: Éneklőpulpitusok az erdélyi református gyülekezetekben. Adattár, éneklőpulpitusokra utaló levéltári források. In: *Református Szemle* CI (2008/4), 411–460.

² Mihály Ferenc: Adatok az erdélyi éneklőszékek kutatásához. In: *Református Szemle* CI (2008/4), 377–410.

ismert.³ Végül meg kell még említenünk Szabó T. Attila *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* című munkájának *kendő* címszavának 5. alpontja azt (asztal- v. szék) terítőként és nem éneklőszék-takaróként értelmezi, noha példái néhány kivételtől eltekintve egyházi környezetből származnak.⁴

Amint elnevezése is mutatja, ez a textíliatípus a templom egyik jellegzetes berendezési tárgyának, az *éneklőszék*nek tartozéka volt. A *pulpitus* központi elhelyezése a szertatásokban játszott fontos szerepére utal, miszerint gyakran az épület középpontjában, az úrasztala és a szószék mellett állt. Az éneklőszék-takarók kialakítása, a felhasznált anyagok és a választott technikai megoldások az úrvacsorai *abroszokéval* és *keszkenőkéval* azonos. E különböző tárgyak kapcsolatára mutat rá az alsóbölkényi együttes, amelynek csupán *abrosza* maradt ránk, ám a forrásokból kiderül, hogy hasonló mintájú *kendő* is tartozott hozzá.⁵ Azonos mintával díszített *abroszt* és *kendőt* őriz a kolozsvári unitárius gyülekezet is,⁶ ami e jelenség felekezeten átívelő jelenlétére utal. Bizonyos, hogy ünnepeken együtt kívánták azokat használni, valamint, hogy azonos jelentőséget tulajdonítottak mindkét darabnak.

A *kendők* az erdélyi református forrásanyagban jól elkülöníthető tárgycsoportot alkotnak. A következetes megnevezés mellett gyakran hozzáfűzik, hogy *éneklőszékre* vagy *pulpitusra* való. A 17–18. századi összeírásokban az *abroszokat* és *keszkenőket* követve sorolják fel, rendszerint három-öt darabot. Ez a tudatos elhatárolása a *keszkenőknek*, illetve *kendőknek* már a küüllői egyházmegye 1676-os latin nyelvű összeírásában is tükröződik, ahol a *sudarium* egyértelműen a *keszkenőnek*, míg a *linteum* a *kendőnek* feleltethető meg.⁷ Meglepő módon a

³ Palotay Gertrúd: A magyar református templomok úrasztali terítői. In: Kováts J. István (szerk): *Magyar Református Templomok* I. Atheneum, Budapest 1942, 289. Uő: A rettegi református egyház régi recsecsipkéi. In: *Erdélyi Múzeum* (1944/1–2), 117–124. Uő: Szolnok-Doboka megye magyar hímzései. In: Szabó T. Attila (szerk): *Szolnok-Doboka magyarsága*. Dés–Kolozsvár 1944, 271, 273, 276, CIV, CVIII, CXVII. Uő: Tót csipke, tót hímzés a XVIII. századi Erdélyben. Kolozsvár 1947, 10, 18–22.

⁴ Szabó T. Attila (szerk): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* VI. Akadémiai Kiadó, Budapest 1993.

⁵ Görgényi Egyházmegyei Levéltár, Szászrégen, *Protokollumok*, XII/1. 110; Ősz Sándor Előd: *Adattár, éneklőpulpitusokra utaló levéltári források*, 430. Szabó T. Attila (szerk): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* III. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1982, 189.

⁶ Ana Maria, Gruia: Broderii de cult din colecția bisericii unitariene din Cluj-Napoca. In: *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Studia Historia*, Cluj-Napoca, (2005–2006/3), 36–40.

⁷ Horváth Iringó: Textíliák a Küüllői Református Egyházmegye 1676-os összeírásaiban. In: *Református Szemle* CIV (2011/6), 720–727.

kárpátaljai,⁸ a hajdú-bihari,⁹ valamint a szilágysági¹⁰ gyülekezetek eddig publikált összeírásából teljesen hiányoznak a *kendők*, illetve a ritkán felbukkanó adatok – az idézett esetekben – a *keszkenő* szinonimájaként értelmezhetők.¹¹ Ám jelenlétüket és az elkülönült szóhasználatot támasztja alá a maklári gyülekezet 1665-ös leltára, ahol a *török kendő a pulpituson állt*.¹²

A hosszan elnyújtott (akár két métert is meghaladó), keskeny (60–80 cm) téglalap anyaga rendszerint fehér vászon, amelynek két végét hímzett vagy szőtt, ritkán nyomtatott minta díszíti. A szőtt díszítésű darabok végeit kirojtozták, a hímzettekét szegéssel, ritkán csipkével ékesítették. Kivételes esetekben selyemszövetekből is készülhettek. Eredetére vonatkozóan nincsenek adataink, egyházi előképei egyes imazsámoly- vagy olvasóállvány-takarók lehettek,¹³ illetve Ruth Grönwoldt az ilyen megjelenésű 16–17. századi textiliákat *keresztelőkendők*ként azonosítja.¹⁴ Ugyanakkor legközelebbi párhuzamait a világi használatú különféle *asztalfutók*¹⁵ és *kéztörlők*,¹⁶ valamint a népművészetben ismert *rúdravalók* között találjuk.¹⁷

⁸ Felhősné Csiszár Sarolta: XVII–XVIII. századi úrasztali terítők a kárpátaljai református templomokban. In: Tenke Sándor (szerk.): *Kárpátaljai Református Egyház 5. – Magyar Református Egyház Javainak Tára, Tanulmánykötet 5*. Budapest 2002, 155–214.

⁹ P. Szalay Emőke: *Úrihímzések Hajdú-Biharban*. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen 2000.

¹⁰ Bajusz István – Lakóné Hegyi Éva: Szilágysági református úrasztali felszerelések a 16–18. századból. In: Csetri Elek (szerk.): *Szilágysági magyarok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1999, 56–138.

¹¹ P. Szalay Emőke: *i. m.* 36–38.

¹² Pócsainé Eperjesi Eszter – Rádainé Bodnár Katalin: *Török hímzésű úrasztali terítők a Sárospataki Református Kollégium Múzeumában*. Hernád Kiadó, Sárospatak 2016, 7.

¹³ Textiliával takart imazsámoly vagy olvasóállvány gyakran tűnik fel a 15–16. századi *angyali üdvözet*-ábrázolásokon, mint például: Ismeretlen német mester: *Angyali üdvözet* (1450 k, Metropolitan Museum of Art, New York) vagy AM mester: *Angyali üdvözet*, (1530 k, Gemäldegalerie, Dresden), de előfordul például ereklyetartó állványt ékítő darabként is: Budapesti mester: *Szent püspök*, (1500 körül, Szépművészeti Múzeum, Budapest).

¹⁴ Ruth, Grönwoldt: *Stickereien von der Vorzeit bis zur Gegenwart aus dem Besitz des Württembergischen Landesmuseums Stuttgart und der Schlösser Ludwigsburg, Solitude und Monrepos*. Hirmer Verlag, München 1993, 78–81.

¹⁵ Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. Helikon Könyvkiadó, Budapest 1986, 461–463. 16. századi spanyol eredetű, rátétes, selyem asztalfutót ismerünk a Fogg Művészeti Múzeum gyűjteményéből (ltsz. 1930.363), valamint hímzett szimmetrikus virágtövekkel és csipkeszegéllyel díszített 1672-es keltezésű, német eredetű lenvászon asztalfutót őriz például a londoni Victoria & Albert Múzeum (ltsz. 4460–1858).

Az erdélyi református egyház tárgyi örökségének feltérképezése és kutatása – különböző projektek keretében – több mint egy évtizede folyik. Ez idő alatt tíz egyházmegye – Dési, Erdővidéki, Görgényi, Hunyadi, Kézdi-Orbai, Kolozsvári, Küküllői, Marosi, Sepsi és Tordai – textilállományába nyertünk betekintést, ami több ezer tárgy dokumentációját jelenti. Ezek között 62 darab teljes egészében, valamint négy töredékként fennmaradt éneklőszék-takarót tudtunk azonosítani, amelyek a 17–19. századból származnak. Debreczeni László 1928 és 1936 között készült vázlatfüzeteiben 53 gyülekezetben 106 tárgyat jegyzett fel.¹⁶ E két felmérés adatainak összevetése 34 gyülekezet esetében valósult meg: Debreczeni 61 *kendőről* tesz említést, míg kutatásaink során 30 tárgyat és négy töredéket találtunk. 13 gyülekezetben valamennyi Debreczeni által feljegyzett darab megvolt, ezek közül öt helyszínen egy-egy darabbal többet számoltunk. Öt egyházközség tárgyai közt kevesebb, valamint 15 gyülekezetnél egyetlen korábban említett éneklőszék-takaró sem volt.

Jelenleg a nyilvántartásunkban szereplő *kendők* közül kettő a dési egyházmegyéhez tartozó désaknai és szamosújvári gyülekezetnél maradt fenn, míg az erdővidéki hat tárgy Köpec, Nagybacon, Olasztelek és Székelyszáldobos egyházközségeiből származik. A görgényi egyházmegyében kilenc – Alsóbölkény, Beresztelke, Erdőcsinád, Magyarfülpös, Magyarpéterlaka, Póka, Tancs, Toldalag és Unoka – gyülekezetből 16 tárgy maradt ránk, a hunyadi egyházmegyéhez tartozó Hosdáton két darabot őriznek, a kézdi-orbai egyházmegye hét tárgyát a bitai, csomakőrösi, ikafalvi, orbaiteleki, papolci és zabolai gyülekezetek őrizik. Kolozson és Marosvásárhelyen egyetlen darab maradt fenn, a küküllői egyházmegye 17 tárgya és két töredéke 11 gyülekezetben – Székelyabod, Erdőszentgyörgy, Gógánváralja, Kendő, Kóródszentmárton, Nyárádszereda, Torboszló, Vámosgálfalva, Küküllővár, Sövényfalva és Bonyha – oszlik el. A sepsi egyház-

¹⁶ A *törlők* mint a korabeli szobabelsők jellegzetes darabja rendszeresen feltűnnek a 15. századi festészetben. Pl. Robert Campin *Méride-oltár* középső táblaképén (1427 k.) vagy Jan van Eyck: *Genti-oltár* középső zárt tábláján (1432) – ezeket rúdra akasztva, a kézmosó tál és kancsó mellett látjuk. A 16. század első feléből származó, lendamasztra selyemfonallal hímzett, itáliai emléket a Victoria & Albert Múzeum gyűjteményében találunk (ltsz. 940–1897). 1664-es évszámmal jelölt, vörös selyemfonallal hímzett és csipkével szegélyezett, címeres díszkétörlőt a zürichi Landesmuseum őriz (Jenny, Schneider: *Textilien. Katalog der Sammlung des Schweizerischen Landesmuseums Zürich. Ausgewählte Stücke*. Verlag Berichthaus, Zürich 1975, 45–46, 154.).

¹⁷ Ortutay Gyula (főszerk): *Magyar Néprajzi Lexikon* IV. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.

¹⁸ Mihály Ferenc: *i. m.* 359–373.

megye területén tíz tárgy öt gyülekezet – Aldoboly, Sepsibodok, Sepsikilyén, Sepsikőröspatak és Szotyor – tulajdonában van, végül a tordai egyházmegyében Ajtonyban és Ótordán találtunk egy-egy darabot.

Legkorábbi fennmaradt kendők a 17. század első feléből származnak, míg a legkésőbbi nyilvántartásba vett erdőcsinádi darabot az 1891-es évszám jelöli. Egyes gyülekezetnél akadnak 20. század eleji *kendő* jellegű tárgyak is, de amint Mihály Ferenc is utalt rá, ezek már nem az éneklőszékhez kapcsolódó darabok, hanem mint átöröklött forma jelennek meg.¹⁹ Eloszlásuk a következőképpen alakul: hét tárgy a 17. században, öt a 17–18. század fordulóján, 30 a 18. század folyamán, 14 a 18. század végén – 19. század elején, valamint kilenc darab a 19. században készült. A két legrégebbi *kendő* a beresztelki és a kóródszentmártoni gyülekezet tulajdonában van, mindkettő az 1630-as években készülhetett, amit a beresztelki kendőn olvasható felirat is alátámaszt.²⁰ A század második felének emlékei azok a többféle színes selyemfonallal hímzett darabok, amelyeket a székelyszáldobosi, a toldalagi és a kolozsi gyülekezetek őriznek, akárcsak a fehér hímzéssel ékített hosdái és recesávval díszített pókai tárgyak. Ezt követően készülhettek szálvonásos hímzéssel a papolci és a torboszlói, színes selyemfonalas hímzéssel a küküllővári és a sepsibodoki, illetve recével az ótordai *kendők*. Gyülekezeteinknél legnagyobb számban a 18. századból származó éneklőszék-takarók maradtak fenn. Ezek díszítése javarészt – 17 tárgy – úrihímzéssel készült, a korra jellemző egyéb technikákat mindössze néhány emlék képviseli. Szálvonásos fehér hímzéssel a désaknai, szamosújvári és a magyarfülpösi darab készült. Török hímzésű *kendő*ket Vámosgálfalván és Sepsikőröspatakon őriznek, nyomtatott eljárású darabokkal Magyarpéterlakán és Ajtonyban találkozunk. Az unokai töredéket mindössze csipke ékíti, a vámosgálfalvi csipkebetétekkel díszített darabot feltételezésünk szerint abroszból alakították ki.²¹ Színes selyemfonallal hímzett, szálszámolásos mintával készült tárgy ugyancsak a vámosgálfalvi gyülekezet tulajdonában van, Gógánváralja szőtt díszítésű darabot őriz. Egészen egyedülálló az a hosdái emlék, amelynek alapjául kék selyemtaftot, díszítéséhez pedig fémfonalas csipkét választottak. A század fordulója körül készült tárgyak közül mindössze kettő, a Kendőből és az Alsóbölkényből származó készült úri-

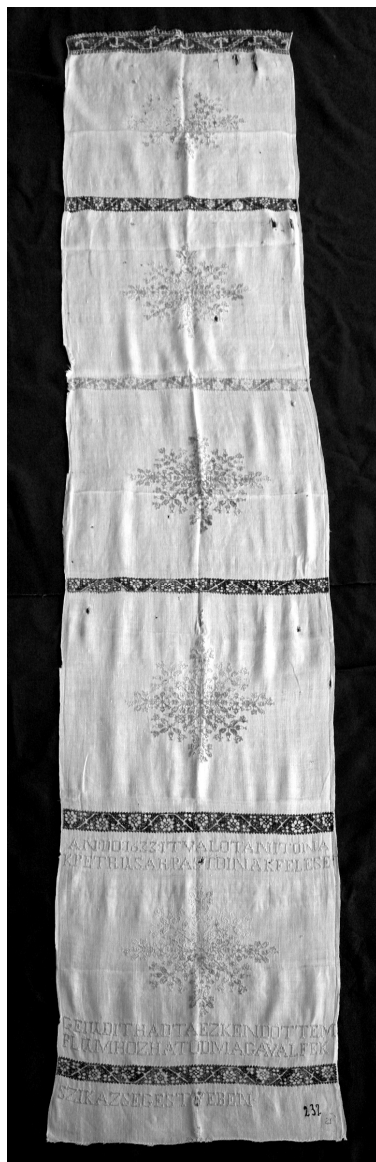
¹⁹ Mihály Ferenc: *i. m.* 378.

²⁰ Lásd alább a tárgy részletes ismertetésénél.

²¹ Horváth (Tamás) Iringó: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye régi textíliái*. PhD-disszertáció, Kolozsvár 2013. Kézirat a szerző tulajdonában. Katalógusában öt gyülekezet emlékanagyában összesen kilenc teljes tárgy és egy töredék szerepel.

hímzéssel. Hasonló számban ismerünk török hímzésű, Zaboláról és Aldobolyból származó, illetve csak csipkével ékített nyárádszeredai *kendőket*. Összesen hat szőtt emlék maradt ránk, amelyeket a gógánváraljai, a torboszlói, a sepsikőröspataki és három darabot a szotyori gyülekezetben őriznek. Ugyancsak szőtt eljárással készült a legtöbb ismert 19. századi emlék, amelyek közül kettőt-kettőt a tancsi és az unokai gyülekezetben találunk, töredékesen pedig egy a csomakőrösi gyülekezet tulajdonában maradt fenn. Szálszámolásos hímzéssel készült tárgyakat az erdőcsinádi és a tancsi gyülekezetben őriznek, míg egyetlen, ezüstrojttal és festett felirattal ékített darabot ismerünk Székelyszáldobosról.

A továbbiakban néhány kivételes darabot ismertetnék részletesebben, elsőként a legkorábbi datált emlékekkel kezdve. A beresztelki éneklőszék-kendő²² alapja (teljes mérete: 212,5 × 49 cm) egy szél fehér lenvászon, amelynek végei egykor rojtzottak lehettek. Felületét vörös pamutfonallal – Holbein-öltéssel – hímzett, növényi mintájú sávok (szélességük: 5,2 illetve 3,1 cm) tagolják, mezőit rózsaszínre fakult, vörös pamutfonallal hímzett sűrű szimmetrikus minták (méretei: 27 × 21,3 cm) díszítik. A kendő hiányos vége közelében hímzett felirat olvasható (1. kép). A kendőt tagoló sávok jellegzetessége, hogy hátterük hálószerűen kitöltött, míg a hullámvonalra épülő, szálszámolásos növényi minta rajzát az üresen maradt felületek adják. A végeket ékítő sáv szélesebb, a fonatdíszes hullámvonal szerkezetét egyenes állású, szimmetrikus, leveles tövek törik meg. A sáv mindkét oldalát keskeny, rézsútos állású

1. kép. Éneklőszék-kendő, Beresztelke, Árpástói Péterné 1633-as adománya

²² Leltári száma: 232; 21.

2. kép. Éneklőszékkendő (részlet), Beresztelke,
Árpástói Péterné 1633-as adománya

bimbókból alkotott mesterke határolja. A közbeeső sávok keskenyebb felületét hullámvonalon sorakozó, szimmetrikus, küllős rozetták ékítik. A mezőket díszítő szálszámolásos, aprólékos növényi minta rombusz alakba zárható. Központi eleme a rozetta, amelyből a tengelyek irányába nyolc egyenes ág hajt. Ágaikon levelek, indák, termések, bimbók és virágok váltakoznak (2. kép). A tárgyon rózsaszínre fakult pamutfonallal – fonott keresztöltéssel – hímzett magyar nyelvű, majuszkulás, öt sorba szerkesztett, tagolatlan felirat olvasható:

AN(no):DO(mini):1633:IT(t)VALOTANITONA
KPETRUSARPASTOINAKFELESE
GEIUDITHADTAEZKENDÖTTEM
PLUMHOZHATODMAGAVALFEK
SZIKAZSEGESTYEBEN.

Ennek értelmében az éneklőszékre való kendőt 1633-ban Beresztelke egykori tanítójának, Árpástói Péter felesége, Judit adományozta, kinek családját a templom sekrestyéjében temették el. Az éneklőszék-takaró egyik végéből levágtak, amit a rozettás mintaelemekkel ékített sáv, valamint a mezőket ékítő minta parányi részlete igazol. A minta rajza és kivitelezése gyakorlott kéz munkájára utal, megjelenése 16–17. századi dél-itáliai sajátosságokat mutat.²³ A tárgy első említését az 1722-es *conscriptio*ban találjuk, amikor még az éneklőszéket takarata, és régisége sem kerülte el a vizitációt végzők figyelmét.²⁴ Az 1737-es²⁵ és 1759-es²⁶ összeírások viszont már csak a használt anyagokat és technikát említik. A 19. századi forrásokban mindössze az 1868-as összeírásban bukkan fel.²⁷ Az éneklőszék-takaró rövid leírását és mintájának vázlatát megtaláljuk Debreczeni László 1928-as vázlatfüzetében,²⁸ valamint az 1977-es állami műtárgyössze-

²³ Ruth, Grönwoldt: *i. m.* 84–86. Margaret, Abegg: *Apropos Patterns for Embroidery, Lace and Woven Textiles*, Schriften der Abegg-Stiftung im Verlag Stämpfli & Cie AG, Bern 1978, 47, 49, 50., valamint a londoni Victoria and Albert Museum gyűjteményének 747-1892 és T.114-1930 számú tárgyai.

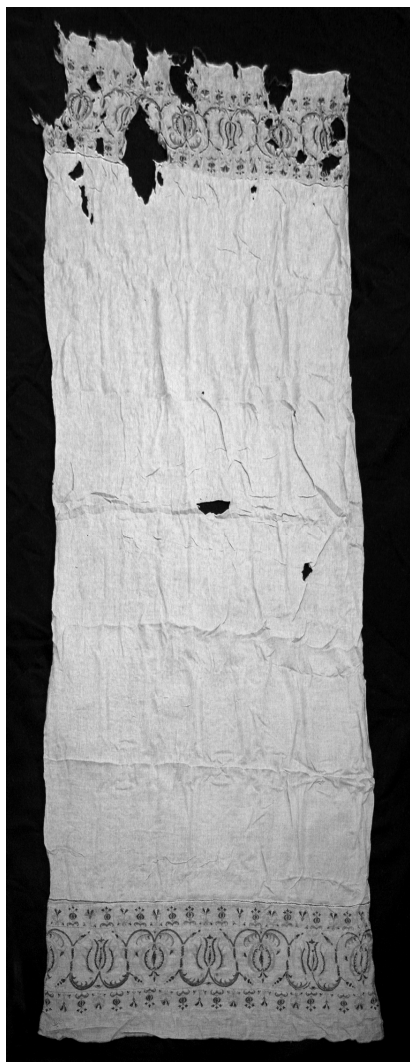
²⁴ „A pulpituson edgy kendervászon igen régi, száz esztendő felé (mirandum) közelítő kendő.” *Conscriptio*, 1722, GörgEhmLvt prot XII/1, 80.

²⁵ „Edgy éneklőszékre való, veress fejtővel varrott, gyapottal öltött vászonkendő.” [vagy] „Más, ugyan éneklőszékre való, veress fejtővel öt [!] virágokra varrott vászonkendő.” *Conscriptio*, 1737, GörgEhmLvt prot XI/1, 60; 5. *Omniarium*, 1737-től, a Beresztelki Református Egyház-köztség Levéltára, helyben.

²⁶ „Éneklőszékre való: (...) Egy veres fejtővel virágokra varrott vászonkendő.” *Conscriptio*, 1759, GörgEhmLvt prot XI/2, 7.

²⁷ „Egy avult hosszú kendő, veres fejtővel kivarva az 1633-ik esztendőről.” *Összeírás*, 1868, a Beresztelki Református Egyház-köztség Levéltára, helyben.

²⁸ „Egy 220 × 52 lenvászon futó piros és rózsaszín szállal: An: Do: 1633 Itvaló tanítóna/k Petrus Arpastóinak felesége judith adta ez kendőt tem/plumhoz hatodmagaval fek/szik az segestyeben.” Debreczeni László: *Vázlatkönyvek*, „Darkó–Debreczeni-gyűjtemény”, EREL, Kolozsvár 1928, 138.

3. kép. Éneklőszékkendő,
Toldalag, 17. század vége

végén készülhetett. Másodlagos felhasználásáról tanúskodik, hogy a mintaelemek kiosztása nem igazodik a tárgy szélességéhez. A kendő közepén szegett lyuk

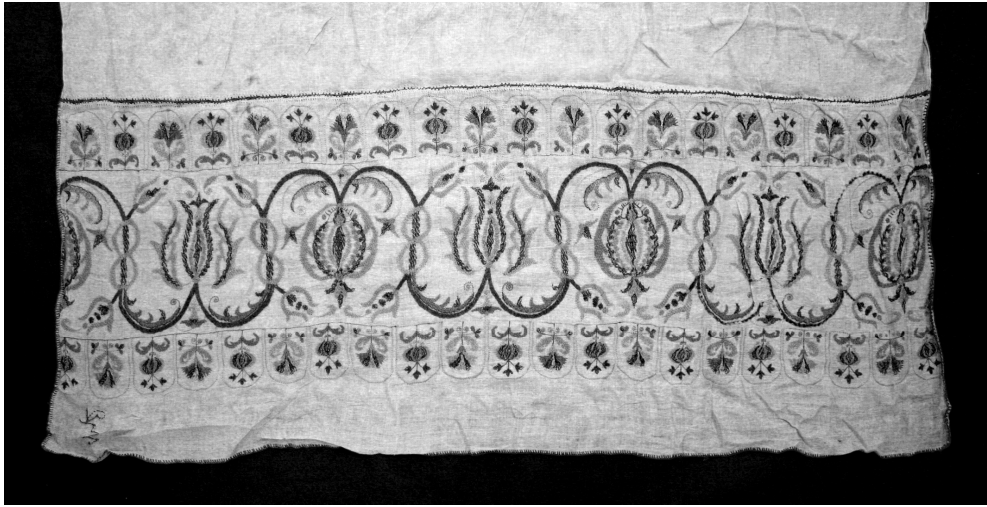
írások is említik.²⁹ Közeli párhuzama a kóród-szentmártoni gyülekezetnél fennmaradt kendőtöredék,³⁰ amelyet hasonló anyaghasználat és hímzéstípus jellemez.

A 17. század második felének jellegzetes úrihímzéses mintavilágát figyelhetjük meg a toldalagi éneklőszékkendő³¹ (teljes mérete: 240 × 88 cm). Alapja (mérete: 177,8 × 88 cm) fehér lenvászon, amelynek végeihez vörös selyemfonallal, gyérebbszövésű fehér lenvászon sávot (méreteik: 31,6 × 88 cm; 32,1 × 88 cm) illesztettek. A sávot vörös selyemfonallal hurköltéssel szegték, felületét barna, világosdrapp, drapp, faközöld, tengerzöld, tengerkék, vörös selyem- és ezüst sodort fémfonallal – perzsa öltéssel, azaz kazulvarrással, száröltéssel és tűzőöltéssel – hímzett növényi minta díszíti (3. kép). A szabad rajzú minta három egységre tagolódik, a széles középső sávot két oldalról keskenyebb mesterke zárja, amelynek arkádjai-ban egyenes állású, szimmetrikus szerkezetű zárt gránátalma- és szegfűtövek váltakoznak. A középső sáv rendszerét váltakozó irányú zárt- és nyílfélben lévő gránátalmák egymást váltó sora határozza meg, amelyeket kétfele ívelő, gyűrűkkel egybekapcsolt, végeiken bimbóhajtó száraik foglalnak enyhént nyílt keretbe (4. kép). A minta pontos rajza, valamint az egyenletes öltések arra engednek következtetni, hogy gyakorlott kéz alkotása. A tárgyon nincs felirat, stílusjegyei alapján hímzése a 17. század

²⁹ *Proces verbal, 1977; Declarație, 1977; a Beresztelki Református Egyházközség Levéltára, helyben.*

³⁰ Felmérési adatai a szerző tulajdonában.

³¹ Leltári száma: 142.

4. kép. Éneklőszékkendő (részlet), Toldalag, 17. század vége

látható, amely a barokk éneklőszék oromdísze illesztésének adhatott helyet. A Vaji György készítette éneklőszék rövid leírásával Debreczeni László 1934-es vázlatfüzetében találkozunk, amikor még rajta állt a gyülekezet egykori – 1731-ben Galatzi Lászlóné Bőjte Erzsók adományozta – éneklőszék-takarója.³² A kendő első említését az 1759-es conscriptióban találjuk,³³ néhány szavas jellemzése megegyezik a helyi 1763-ban³⁴ és 1801-ben³⁵ készült leltárokéval, valamivel részletesebb leírását az 1867-es leltárban olvashatjuk.³⁶ A tárgy pár soros említését, valamint szerkezetének vázlatát és mintájának rajzát Debreczeni 1928-ban készítette el.³⁷ A középső mintasáv rendkívüli szerkezetének párhuzamát az

³² Mihály Ferenc: Adatok az erdélyi éneklőszékek kutatásához. In: *Magyar Egyházzene* XV (2007–2008/3), 372; Debreczeni László: *Vázlatkönyvek*, „Darkó–Debreczeni-gyűjtemény”, EREL, Kolozsvár 1934, 66.

³³ „Éneklőszékre valók: Két gyolcs kendő, egyik selyemmel varrott (...)” GörgEhmLvt. Prot. XI/2. 141.

³⁴ I/7. *Gondnoki számadáskönyv*, 1763–1871, A Toldalagi Református Egyházközség Levéltára, helyben, 4.

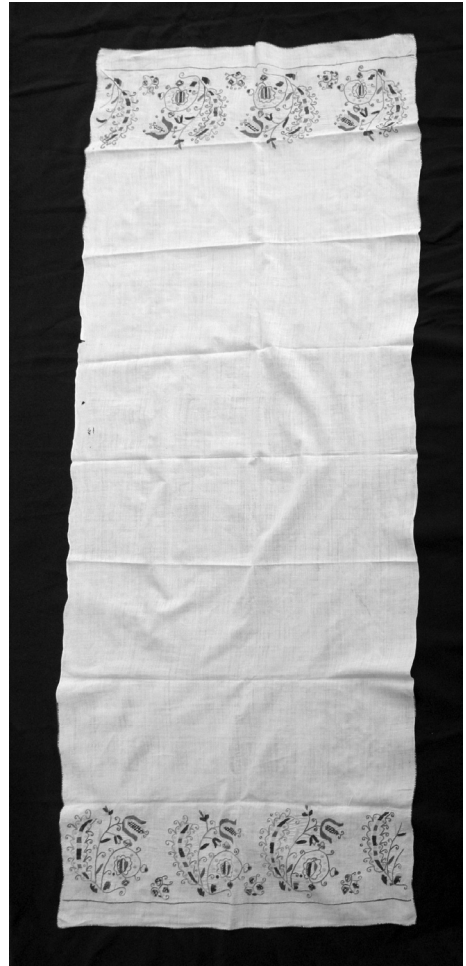
³⁵ I/1. *Vagyonleltár*, 1801, A Toldalagi Református Egyházközség Levéltára, helyben, 3.

³⁶ „D, Éneklőszékre való kendők. 1. Gyapott gyolcs kendő két végén elegyes selyemmel és skófiummal kivarvva.” I/7. *Gondnoki számadáskönyv*, 1763–1871, A Toldalagi Református Egyházközség Levéltára, helyben, 270.

³⁷ „Fehér lenvászon futó kétvégén varrás finom selyemmel hímezve gyér gyolcson, ezüst megfeketedve. 256 × 95 cm.” Debreczeni László: *Vázlatkönyvek*. „Darkó–Debreczeni-gyűjtemény”, EREL, Kolozsvár, 1928, 175.

Iparművészeti Múzeum gyűjteményében őrzött egyik, 1700 körülre keltezhető, színes selyem- és fémfonallal hímzett lepedőszélen (Itsz. 7719) találjuk, amely ugyancsak Erdélyből, Hátszegről származó darab.³⁸ Távolabbi analógiának tekinthető a Magyar Nemzeti Múzeum meggyipiros selyem- és aranyfonallal, a 18. század elején, részben ugyancsak perzsáöltéssel készült párnahaj (Itsz. 1955.404) hímzése,³⁹ valamint a 17. század végéről származó párnavég (Itsz. 1955.420) díszítménye is.⁴⁰ Előzményeik olyan 16. századi minták lehettek, mint az Iparművészeti Múzeumnak a szendrői gyűlekezettől vásárolt úrvacsorai keszkenője (Itsz. 19474).⁴¹

Ugyancsak az úrihímzések csoportját gazdagítja az orbaiteleki gyülekezet kendője,⁴² amelynek alapja (teljes mérete: 200 × 74 cm) egyetlen szél fehér lenvászon, végeit és részben oldalait vörös és sötétkék selyemfonallal – huroköltéssel – szegték. Végeinél vörös, kék, mályva, tengersizín, testszín, világossárga selyemfonallal – ferde lapos öltéssel, mintázott lapos öltéssel – hímzett, aranyozott fémkorongokkal díszített aszimmetrikus virágtövek sorakoznak (5. kép). A kendőt hímzett egyenes vonal zárja, fölötte három egész és egy

5. kép. Éneklőszékkendő, Orbaitelek, nagyváradi és teleki Horváth Pálné szőrcsei Donáth Ilona 1721-es adománya

³⁸ László Emőke: *Magyar reneszánsz és barokk hímzések. Vászonalapú úrihímzések*. Iparművészeti Múzeum, Budapest 2001, 148–149.

³⁹ V. Ember Mária: *Úrihímzés*. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye, Akadémiai Kiadó, Budapest 1981, 63, 8. kép.

⁴⁰ Uo. 68, 38. kép.

⁴¹ László Emőke: *i. m.* 37.

⁴² Nincs leltári száma.

6. kép. Éneklőszékkendő (részlet), Orbaitelek, nagyvárad
és teleki Horváth Pálné szörcei Donáth Ilona 1721-es adománya

fél nagyobb (magassága: 18 cm), szabad rajzú, azonos állású minta kapott helyet. A kacsból induló tő levélpárt követő három szára jobbra ível. Az első csigavonalban fordul vissza, hosszán indák és termések váltakoznak, majd magokkal övezett gránátalma zárja. A középső szár félkörívben hajlik, végén – leveleket és indákat követően – tulipán nyílik. Mindezeket sarlós ívű, mintázott belsőjú, karéjos szélű levél öleli, karéjai között indák sorakoznak. A nagyobb virágtövek között apróbb, ugyancsak aszimmetrikus szerkezetű virágtövek állnak, a jobbra ívelő szárról ágak hajtanak, amelyeket indák és termések ékítenek. A hímzést aranyozott islogok, azaz apró rátétes fémkorongok egészítik ki (6. kép). A minta rajza kiegyensúlyozatlan, ám a következetes és gazdag színhasználat, valamint egyenletes és változatos öltések jellemzik, amelyek hímzésben jártas alkotóra engednek következtetni. A negyedik, hiányos virágtő nem átalakítás, hanem a felület egyenletes kitöltésének eredménye. A tárgyon nem található felirat, keltezése stílusjegyei alapján történhet meg, amit nehezít a különleges mintaszerkezet és színhasználat. A rendelkezésünkre álló írott forrásokot figyelembe véve e tárgy egyértelműen az 1810-es Aranykönyv bejegyzései közt azonosítható.⁴³ A különböző színű selyemfonalak említése a 18. század közepének vizitációs összeírásai-

⁴³ „Egy szép tarka, selyemmel varrott kendő isloggal.” I/10a, *Aranykönyv*, 1810, az Orbaiteleki Református Egyházközség Levéltára, helyben.

ban arra engednek következtetni, hogy a kendő ekkor már a gyülekezet tulajdonát képezte.⁴⁴ Az éneklőszék-takaró minőségi anyaghasználatát és kivitelezését figyelembe véve, valamint, hogy a gyülekezet hasonló rendeltetésű tárgyai a leírások alapján eltérő jellegűek voltak, feltételezhetjük, hogy ez a kendő megegyezik az 1721-es vizitációkor feljegyzett, Horváth Pálné adományozta textiliával.⁴⁵ A nagyváradi Horváth család a nagyajtai Donáth családdal kötött házasság révén szerez Orbaiteleken birtokokat, ahonnan második előnevét is eredezteti. Horváth Pál szülei Horváth Tamás és nagyajtai Donáth Kata, felesége szörcsei Donáth Ilona volt,⁴⁶ akit ily módon a tárgy ajándékozójával azonosíthatunk. A minta tervezője kéttípusú szerkezetet – a félkör- vagy sarlós ívben, illetve a csigavonalra szerkesztett – ötvözött. A félkörben hajló virágtól legelterjedtebb változata, amikor egyetlen levél vagy ág öblét egyetlen virág tölti ki. Ez a jellegzetes török minta nagyobb számban 17. századi hímzéseinken fordul elő.⁴⁷ Ritka változata, amikor a levél öblét két kisebb méretű virág tölti ki.⁴⁸ Kompozit jellegét tekintve, a kendő mintájának korabeli párhuzamát a marossárpataki gyülekezetnek 1737 és 1758 között gróf széki Teleki Lajos és iktári Bethlen Kata adományozott úrvacsorai keszkenő sarokmintájában találjuk. A szív alakból eredő szár végén virág nyílik, amelyet sarlós ívű levél, majd rozettákkal tagolt ág fog közre.⁴⁹ Az orbaiteleki tárgy egyediségét növeli islogokkal történt díszítése is, amelyek használata a 18. század első feléig volt jellemző,⁵⁰ ilyen jellegű emlékeket gyűjteményeink is csak elvétve őriznek.⁵¹

⁴⁴ „Telek 1749 die 4a Februarii (...) Egy tarkán seljemma varrott gyolts kendő.” Csáki Árpád – Szöcsné Gazda Enikő: *Az Orbai Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei I. 1677–1752*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy 2001, 310. Illetve „Visitatio in Telek anno 1752 23 Februarii (...) Egy gyolcs kendő négy virágokra varva veres, zöld, sárga, kék seljemma.” Uo. 321.

⁴⁵ „Series visitationis in Telek anno 1721 die 29 Januarii (...) Tekintetes nemzetes Horvát Pálné asszonyomtól conferált egy seljemma varrot tisztességes gyolcs kendő.” Uo. 132.

⁴⁶ Backamadarasi Kis Bálint: A nagyváradi Horváth család. In: *Turul* (1897/3), 139.

⁴⁷ Palotay Gertrud: *Magyar református templomok úrasztali terítői*, 297. László Emőke: *i. m.* 103, 104. V. Ember Mária: *i. m.* 72, 101, és 25. 92. képek.

⁴⁸ V. Ember Mária: *i. m.* 101. 107. kép.

⁴⁹ *Conscriptio*, 1759, GörgEhmLvt prot XI/2, 113; Palotay Gertrud: *A magyar református templomok úrasztali terítői*, 302.

⁵⁰ László Emőke: *i. m.* 28.

⁵¹ Uo. 123; V. Ember Mária: *i. m.* 96. 112–113, 110 és 111 kép. Horváth Iringó: Régi textiliák katalógusa. In: Buzogány Dezső – Kovács Mária-Márta – Ősz Sándor Előd – Tóth Levente (szerk): *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye történeti katasztere III. 1648–1800 Kutyalva – Marosbogát. Koinónia, Kolozsvár 2009, 668.*

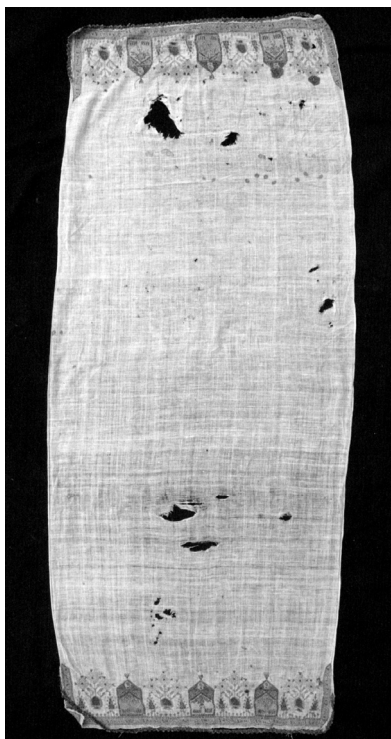
7. kép. Éneklőszékkendő,
Szamosújvár, 18. század

8. kép. Éneklőszékkendő (részlet),
Szamosújvár, 18. század

A korabeli hímzések ugyancsak elterjedt vállfaja volt az ún. *fejéres hímzés* vagy *varrás*. E megnevezés nemcsak a felhasznált alapanyagokra, hanem az alkalmazott technikára is utalt, miszerint a szabad rajzú vagy szálszámolásos mintákat szálvonásos és/vagy szálszorításos részletek is jellemezték. Ilyen jellegű emlék volt egykor a szamosújvárnémeti gyülekezet tulajdonában. Az éneklőszékkendő⁵² alapja (teljes mérete: 314 × 69 cm) fehér lenvászon, amelynek végeit kirojtozták. Végei közelébe fehér pamutfonallal – szálvonásos- és szálszorításos-hímzéssel – díszített, gyérebbszövésű fehér lenvászon sávot (szélessége: 14,5 cm) illesztettek, amelyet ugyancsak fehér pamutfonals egyszerű kötéssel rögzítettek (7. kép). A mintasáv felületét függőleges keskeny sávok tagolják, amelyek között eltérő díszítésű rombuszok váltakoznak. A széles középső regiszttert mindkét oldalról azonos, keskeny, egyszerű mesterke határolja (8. kép). A minta szerkezete egyszerű, ám következetes, öltései egyenletesek, ami készítője gyakorlottságára enged követ-

⁵² Nincs leltári száma.

9. kép. Éneklőszékkendő,
Sepsikőröspatak, 18. század vége –
19. század eleje

keztetni. Az ilyen jellegű hímzések többségét Palotay Gertrud kutatásai nyomán felvidéki munkáknak szoktuk tekinteni, amelyeket kereskedők útján méterárúként lehetett vásárokból beszerezni.⁵³ Jelen tárgyon megfigyelhetjük, hogy a beékelt sáv mintáját nem vágták, sőt egyik végénél módosították, hogy jobban illeszkedjék a felülethez. Mindez utal arra, hogy a díszítést már hímzés előtt a kendő méreteihez igazították. A tárgyon nem található felirat, stílusjegyei alapján a 18. századra keltezhető. Első, néhány szavas írott említését az 1818-as szamosújvárnémeti gyülekezet vagyonszeírásában olvashatjuk,⁵⁴ majd az 1902-es leltár tételei között látjuk viszont.⁵⁵ A nyugat-európai gyűjteményekben is ritkábban feltűnő, 17. századi ilyen jellegű hímzéseket olasz vagy spanyol munkáknak tekintik, ám ezek formavilágát növényi mintakincs jellemzi.⁵⁶ Hasonlóképpen a Kárpát-medencei református emléktárában is elsősorban a növényi és figurális (ún. *madaras*) minták fordulnak elő.⁵⁷ Geometrikus mintákat német területekről származó darabokon láthatunk.⁵⁸ A szamos-

⁵³ Palotay Gertrud: *Tót csipke, tót hímzés a XVIII. századi Erdélyben*, 4–7.

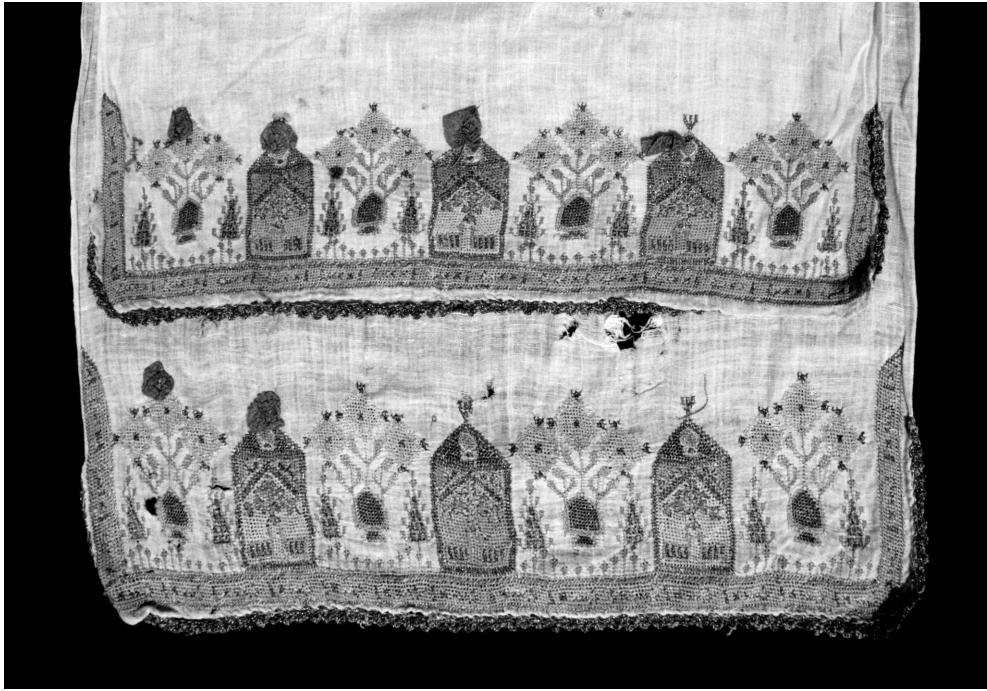
⁵⁴ „Egy pulpitusra való kendő fejéres varrással, rojtos.” 13. *Vagyonszeírás*, 1818, EREL, Kolozsvár.

⁵⁵ „Egy hosszú kendő, gyapotos, két vége kivarrva.” Szamosújvárnémeti, D.16, *Leltár*, 1902, A Szamosújvári Református Egyházközség Levéltára, helyben.

⁵⁶ Ruth, Grönwoldt: *i. m.* 89–91.

⁵⁷ Palotay Gertrud: *Tót csipke, tót hímzés a XVIII. századi Erdélyben*, 11–16. Pócsainé Eperjesi Eszter – Rádainé Bodnár Katalin: „Legyen kedves az Úr előtt ez ajándék...” A Sárospataki Református Kollégium Múzeumának úrihímzéses úrasztali terítői. Hernád Kiadó, Sárospatak 2014, 46, 61.

⁵⁸ Eva, Mülbächer: *Europäische Stickereien vom Mittelalter bis zum Jugendstil aus der Textilsammlung des Berliner Kunstgewebemuseums*, Staatliche Museen zu Berlin, Kunstgewebemuseum, 1995, 140–141. Uta-Christiane, Bergemann: *Katalog des Deutschen Textilmuseums Krefeld, Band 2, Europäische Stickereien 1650–1850*. Krefeld 2006, 185–186.

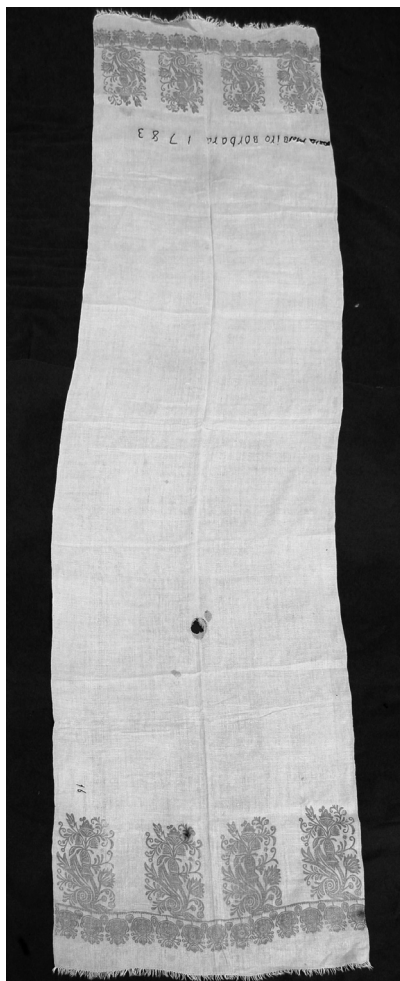
10. kép. Éneklőszékkendő (részlet), Sepsikőröspatak,
18. század vége – 19. század eleje

újjvárnémeti kendő legközelebbi párhuzamainak a désaknai darab tekinthető, noha annak hímzése nem beékelt sáv, hanem az éneklőszék-takaró vásznára készült. A mintasáv szerkezete egy későbbi, magyarfülpösi kendőn köszönt vissza, ám ennek mintáját elsősorban növényi motívumok alkotják.⁵⁹

A 17–19. századi forrásokban gyakran előforduló török szőnyegek mellett rendszeresen feltűnnek a hímzések is, amelyek részben kereskedelem útján kerültek Erdélybe. A sepsikőröspataki kendő⁶⁰ a török *pesgirek*, azaz törülők/törülközők csoportjába tartozik. Alapja (teljes mérete: 131 × 52 cm) fehér lenvászon, amelynek végeit és rövid oldalai mentét ezüst sodort fémfonalból készült keskeny csipke (szélessége: 0,8 cm) szegélyezi. Végeinél drapp, krémszínű, világoszöld, tengerszín selyem- és ezüst sodort fémfonallal szálszorításosan hímzett, téglavörös selyemszalag rátétekkel ékített mintasor (szélessége: 13 cm) halad (9. kép). A szálszámolásos mintát három oldalról szalag keretezi, amelynek felületén

⁵⁹ Felmérési adatok a szerző tulajdonában.

⁶⁰ Nincs leltári száma.

11. kép. Éneklőszékkendő,
Magyarpéterlaka, Barta József
és Bíró Borbála 1783-as adománya

írásra emlékeztető jelek ismétlődnek. Fölötte ciprusokkal közrefogott, egyenes állású, szimmetrikus, vázában álló virágtövek, valamint virággal és lámpással ékített „imafülkék” váltják egymást. A szalagcsokor-rátétek elhelyezése arra utal, hogy a kendőt kettéhajtva használhatták (10. kép). A tárgyon nem található felirat, jellemzői alapján a 18. század végére – 19. század elejére keltezhető. A török hímzések motívumkincse elsősorban növényi ornamentikára épül, ám a 18. század végétől a mindennapi élet elemei közül az épületek bukkannak fel rendszeresebben.⁶¹ A kendő azonosítása a korabeli forrásokban nem egyértelmű. Az 1848-as összeírás tételei szerepel egy méreteiben megfelelő, csipkével szegélyezett és fémfonállal hímzett darab, amelynek *bolti* jelzője utalhat külföldi eredetére.⁶² A gyülekezet még egy török *csevret*, azaz keszkenőt is őriz, amelyet felirata 1792-re datál.⁶³ Elképzelhető, hogy ezek a tárgyak egyazon időszakban kerültek a gyülekezet tulajdonába.

Az erdélyi református textilállomány legnagyobb hányadát különféle hímzések alkotják, ám a következetes felmérőmunkának köszönhetően egyre nagyobb számban kerülnek elő egyéb technikákkal készült darabok is. Ezek közül ismertetnénk még néhányat.

⁶¹ Anne, Wanner – Richard, Jean: *Farbige Stickereien von Zagreb bis Istanbul. Volkstümliche Textilarbeiten aus dem Gebiet des Balkans.* Textilmuseum, St. Gallen 1998, 26–27.

⁶² „Egy szakadozott bolti gyolts kendő végei ezüst virágos és csipkés, 2 sing.” *Számadáskönyv*, 1843–1850, A Sepsikőröspataki Református Egyházközség Levéltára, helyben, 7.

⁶³ Az úrvacsorai keszkenő felirata: „Erdő P. Iván török rabságból hazaszabadult azért Isten dicsőségére aférálta a köröspataki református filiális eklézsia számára 1792-ben.” (Felmérési adatok a szerző tulajdonában.)

12. kép. Éneklőszékkendő (részlet), Magyarpéterlaka, Barta József és Bíró Borbála 1783-as adománya

A magyarpéterfalvi gyülekezet egyik éneklőszékkendőjének⁶⁴ alapja (teljes mérete: 247 × 66,2 cm) egyetlen szél fehér lenvászon, amelynek végeit kirojtozták. Végei közelébe sötétszürke festéssel nyomott szabad rajzú növényi mintasáv (szélessége: 25,5 cm) halad (11. kép). Alsó szélét széles mesterke zárja, amelyet sűrűn elhelyezett, szimmetrikus szerkezetű, rozettákra emlékeztető virágtövek alkotnak, közöttük apró termések kaptak helyet. Fölötte négy, téglalapba zárható, aszimmetrikus szerkezetű fantáziavirágtó sorakozik (12. kép). A kendő egyik vége közelében sötétbarna selyemfonallal – száröltéssel – hímzett felirat olvasható:

Biro Borbara 1783.

E felirat elé utólag feketés gyapjúfonallal – ugyancsak száröltéssel – hímzett, újabb nevet ékeltek:

Barta Josef.

⁶⁴ Leltári száma: 16; 63(254).

A kendő kialakítása, két dúccal nyomott díszítése szakember munkája, amelyre utólagosan hímeztek az adományozók személyére utaló neveket és évszámot. A korabeli források alapján a kendő 1768 és 1798 között került egyházi tulajdonba,⁶⁵ ezért feltételezhetjük, hogy az évszám magát az adományozás időpontját jelöli. A későbbi – 1800-as, 1840-es – összeírások mindössze fekete mintáját hangsúlyozzák.⁶⁶ A nyomott technikával készült textilek, noha már az 1660-as évektől feltűnnek az egyházi összeírásokban,⁶⁷ aránya elenyésző az erdélyi református emléanyagban. A kükküllői egyházmegye 17–18. századi összeírásaiban és emléanyagában mindössze hét gyülekezet kilenc tárgyát jellemezték „nyomtatásosként”, amelyek közül a kerelőszentpáli és szőkefalvi volt kendő.⁶⁸ Napjainkra két nyomtatásos abrosz maradt fenn a nagykendi, illetve sövényfalvi gyülekezeteknél.⁶⁹ A péterfalvi éneklőszék-takaró legközelebbi erdélyi párhuzamának az ajtoni gyülekezet csipkével szegélyezett, gazdagon nyomott kendőjét tekinthetjük.⁷⁰ Fehér vászonra egyetlen színnel – leggyakrabban feketével – nyomott, hasonló jellegű textileket főként német és svájci területekről ismerünk.⁷¹

A jobb minőségű vásznakat, különféle mintázott szöveteket a 17–19. század folyamán takácsok szőttek, amelyek közül a református emléanyagban nagyobb számban geometrikus mintázatú damasztok fordulnak elő. A piros, kék pamutfonallal, mintázott csíkokkal átszőtt darabok ugyancsak takácsműhe-

⁶⁵ „Egy fekete nyomtatásos gyapottkendő.” GörgEhmLvt prot XI/2, 93.

⁶⁶ „Egy fekete nyomtatásos gyapottkendő.” *Conscriptio*, 1800, 97; „Fekete virágú fehér gyolcs kendő nr. 1.” II.A/1 *Keresztelési, temetési és esketési anyakönyv 1758–1821*, benne: *Vagyonsleltár*, 1840, a Magyarpéterlakai Református Egyházközség Levéltára, helyben, 199.

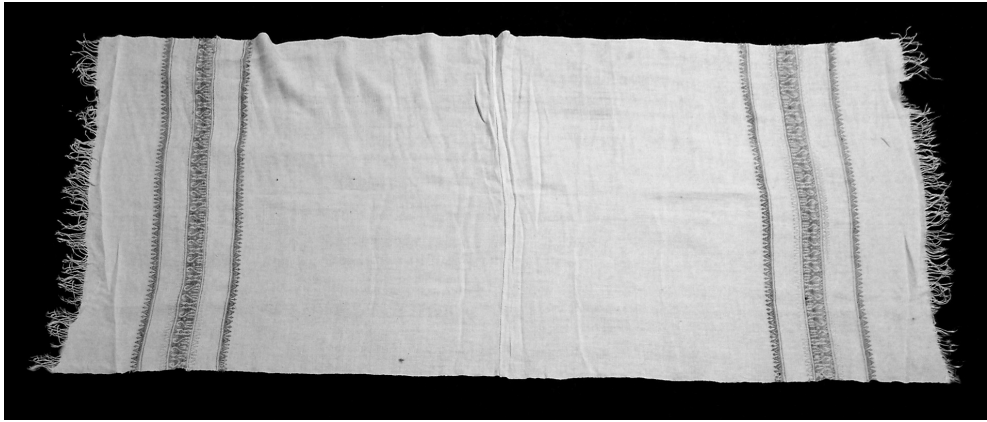
⁶⁷ Takács Béla: *Református templomaink úrasztali terítői*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest 1983, 111.

⁶⁸ Horváth (Tamás) Iringó: *A történelmi Kükküllői Református Egyházmegye régi textíliái*. PhD-disszertáció, Kolozsvár 2013. Kézirat a szerző tulajdonában.

⁶⁹ Horváth Iringó: *A Kükküllői Református Egyházmegye régi textíliáiról IV. Régi textíliák katalógusa*. In: Buzogány Dezső – Kovács Mária-Márta – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente (szerk): *A történelmi Kükküllői Református Egyházmegye történeti katasztere IV. 1648–1800 Maroscsapó–Vámosgálfalva*. Koinónia, Kolozsvár 2012, 749–750, 773–774, 776–777.

⁷⁰ Felmérési adatok a szerző tulajdonában.

⁷¹ Pásztor Emese: *Nyomott mintás textíliák a Magyar Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből. Kiállítás a sárvári Nádasdy Ferenc Múzeumban*. Szombathely 1987; Jenny, Schneider: *Textilien. Katalog der Sammlung des Schweizerischen Landesmuseums Zürich. Ausgewählte Stücke*, 57–58, 193–194.

13. kép. Éneklőszékendő, Gógánváralja, 18. század második fele

lyekben készültek⁷² akárcsak a gógánváraljai gyülekezet ilyen jellegű éneklőszékendője.⁷³ Fehér lenvászon alapját (teljes méretei: 172 × 72,5 cm) két darabból (hosszuk: 86 cm) állították össze, végeit kirojtozták (5,5 cm). Végeinél széles, piros és kék pamutfonallal szőtt mintasáv (szélessége: 20 cm) halad (13. kép). A vízszintesen többszörösen tagolt mintasáv középső regiszterét egymással szembe forduló madárpárok díszítik, amelyeket fák választanak el egymástól. Mindét oldalán késsel szőtt keskeny növényi mintasor kapott helyet, amelyeket egy-egy díszítetlen sáv követ. Végül keskeny, pirossal szőtt virágtövek zárják az ékített felületeket (14. kép). A kendőn nincs felirat, jellemzői alapján a 18. századra keltezhető. A tárgy első írásos említése 1933-ból származik, amikor Debreczeni László vázlatfüzetébe jegyzi a gógánváraljai gyülekezet más textíliáival együtt.⁷⁴ Muzeális értékű, 18. századi népi munkaként jelöli meg. Ha figyelembe vesszük az általa megadott méreteket, nyilvánvalóvá válik, hogy a kendő közepén látható, keresztirányú varrás egy kb. 1 méternyi kivágásnak az eredménye. Kék fonallal sávos rendszerben átszőtt, gyakran állat alakokkal díszített lenvászon kendők a 15. századtól nagyobb számban Itáliában, a Kárpát-medencén belül pedig a

⁷² Ortutay Gyula (főszerk): *Magyar Néprajzi Lexikon* V. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

⁷³ Nincs leltári száma.

⁷⁴ „280/75 Házi vászon éneklőszéktakaró. Végein piros, kék, fodolós mintájú szöttek csikok. Önmagából eresztett rojttal. Népi munka. XVIII. sz. M.” Debreczeni László: *Vázlatkönyvek*. Darkó–Debreczeni-gyűjtemény. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, 1933, 220.

14. kép. Éneklőszékkendő, Gógánvára, 18. század második fele

16–18. században a Felvidéken készültek.⁷⁵ A gógánváraljai darab díszítése rendkívül egyszerű, ezért feltételezhetjük, hogy erdélyi műhelyben készült.

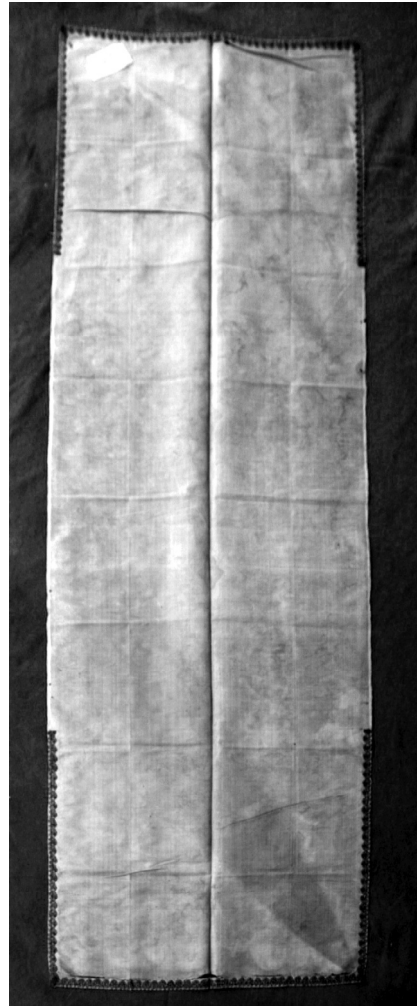
A 18. század második feléig, a selyemszövetek elsősorban drága kereskedelmi áruként jutottak el Erdélybe. Református egyházi textíliáink közt a selyem elsősorban hímzőfonal, hordozóanyagként az emlékek száma elenyésző. Jelenlegi ismereteink szerint az éneklőszéktakarók között egyetlen ilyen tárgyról van tudomásunk. A hosdái kendő⁷⁶ alapja (teljes mérete: 180 × 66,1 cm) egyetlen szél selyemmoaré, amelynek végeit és részben oldalai mentét aranyozott sodort fém-

⁷⁵ Ortutay Gyula (főszerk): *Magyar Néprajzi Lexikon V.*; Takács Béla: *Református templomaink úrasztali terítői*, 132–135; Palotay Gertrud: *Magyar református templomok úrasztali terítői*, 312;

⁷⁶ Leltári száma: 136.

fonalból vert csipkerátét szegélyezi (15. kép). A csipke (szélessége: 1,7 cm) szerkezete egyszerű, az ún. legyezős csipkék csoportjába tartozik (16. kép). A tárgyon nem található felirat, jellemzői alapján a 18. századra keltezhető, amit az 1799-es vizitációkor készült összeírásban való említése is megerősít.⁷⁷ Hasonló megjelenésű, korabeli keszkenők az ebesfalvi és nagykendői gyülekezeteknél maradtak fenn, amelyek gróf széki Teleki Sára, illetve gróf széki Teleki Jánosné Vay Borbála adományaként kerültek egyházi használatba.⁷⁸ Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a hosdái kendő adományozója is vagyonos nemesi családból származhatott.

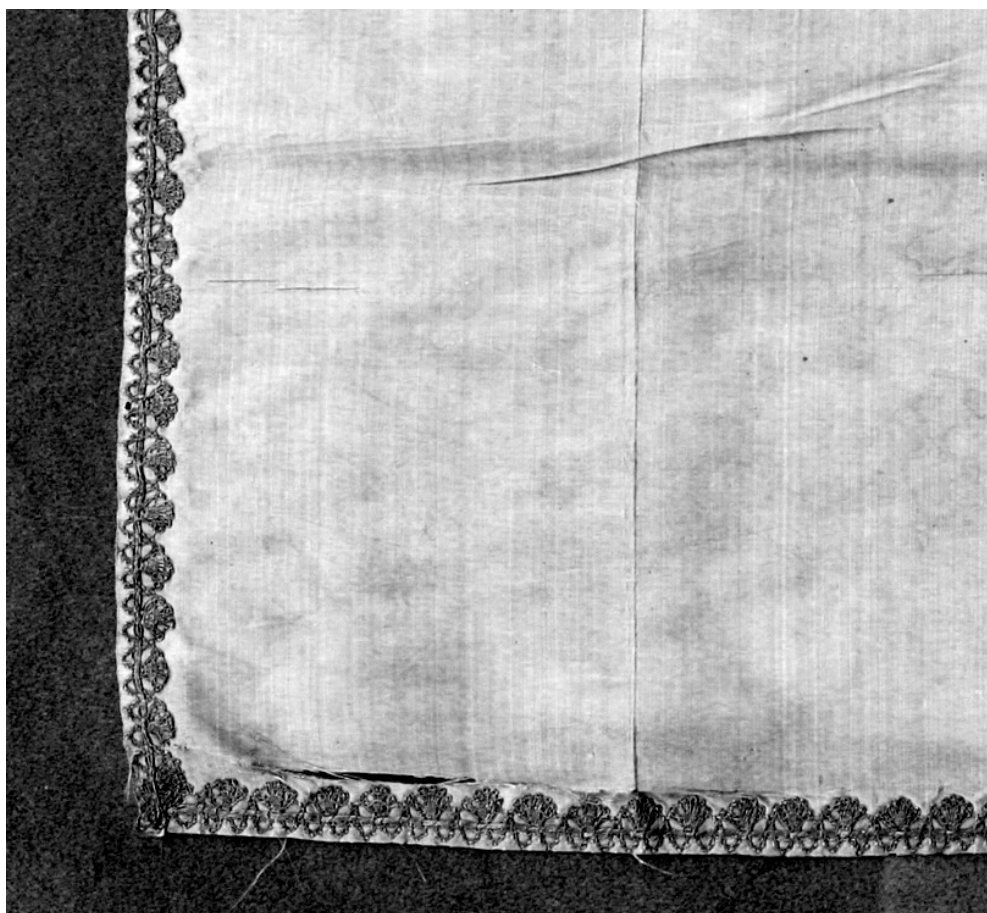
Az erdélyi református egyházkerület textíliáinak felmérésének és kutatásának kiemelkedő jelentősége, hogy a gyülekezetek közel négyszáz év emlékanyagát őrizték meg az utókor számára, valamint hogy a gazdag írott forrásanyagnak köszönhetően összefüggésekre lelhetünk a korabeli textilművesség, szóhasználat és a fennmaradt tárgyak között. Az éneklőszék-takaró a 19. század második felétől fokozatosan funkcióját veszítette, és használata – akár csak a *pulpitusé* – a 20. századra teljesen feledésbe merült. Debreczeni László felmérései során felismerte e jellegzetes textíliák és éneklőszékek közti kapcsolatot, ám

15. kép. Éneklőszékkendő,
Hosdát, 18. század második fele

⁷⁷ „Egy pulpitusra való kék mor, szélein arany cánkliba szegve.” Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd: *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere 2. Hátszeg–Marosillye*, Kolozsvár 2005, 122.

⁷⁸ Horváth Iringó: *A Küküllői Református Egyházmegye régi textíliáiról II. Régi textíliák katalógusa*, In: Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd – Tóth Levente (szerk): *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye történeti katasztere II. 1648–1800, Désfalva–Kóródszentmárton*. Koinónia, Kolozsvár 2009, 572, 615–616. Horváth Iringó: *A Küküllői Református Egyházmegye régi textíliáiról IV. Régi textíliák katalógusa*, 749, 784.

16. kép. Éneklőszékkendő (részlet), Hosdát, 18. század második fele

vázlatrajzai és jegyzetei, ily módon megfigyelései kiadatlanok és a szakirodalom számára ismeretlenek maradtak.

Jelen tanulmányba foglaltak alapján elmondható, hogy a *kendők* a 17–18. századi templombelsőek egyik jellegzetes, egyedi alakú textíliatípusa volt, amely a felhasznált anyagok, alkalmazott technikák és mintakincs szempontjából a korabeli liturgikus *abroszokkal* és *keszkenőkkel* alkot csoportot. Használatuk már a 17. század első felében kialakult, amelyet néhány emlék mellett írott források – a széki 1641-ben és a küköllői egyházmegye 1676-ben készült *conscriptiói* – is megerősítenek. Legnagyobb számban a 18. század folyamán volt fellelhető, ezért a legtöbb fennmaradt tárgy ebből az időszakból származik.

Zsigmond Attila*
Fugyi

„Memoriae Sacrum” Egy 18. századi lelkésznévsor létrejöttének körülményei

Az erdélyi egyházközségekben fungált lelkipásztorok lajstromozásának első, még meglehetősen bizonytalan kísérletét az 1858-tól fél évszázadon át esztendőnként kiadott Névkönyvek oldalain találjuk, a változó színvonalú gyülekezeti ismertető keretében.¹ A szerzők többsége a szolgálati elődök névsorát jellemző módon a 18. század második felében megkezdett anyakönyvek bejegyzései alapján állította össze, esetleg ezeket kiegészítve néhány korábbi, csupán a helyi emlékezetben fennmaradt prédikátor nevével is. Az utólagos kutatások fényében természetesen ezek a felsorolások igencsak hiányosnak, s nemegyszer pontatlanok bizonyulnak. Üdítő kivételnek számít, amikor egy-egy komolyabb levéltárat birtokló, jelesebb eklézsiában fungáló, s némi historikusi vénával is megáldott lelkész tollából már egy valamelyest alaposabb vizsgálódás eredményét vehetjük kézbe.

Nincs ez másként a Szilágy-Szolnoki Református Egyházmegye esetében sem, melynek egyházközségei összesen nyolc kötetben, 1874 és 1881 között tájegységenként (érmelléki rész, Berettyó- és Krasznamente stb.) kerültek bemutatásra. Ezek közül csupán három esetben (Tasnád, Szilágysomlyó és Zilah) találunk részletesebb ismertetőt, melyek közül a zilahi egyben a legterjedelmesebb is: két részletben látott nyomdafestéket, az 1880-as és az 1881-es kötetben. Összeállítója az a Magyarósi István volt, aki 1870-től 1908-ig volt az egyházköz-

* Zsigmond Attila (1971, Szilágysomlyó). 1995-óta református lelkipásztorként szolgál. 2014-től a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Ökumené doktori iskolájának hallgatója, témavezetője dr. Buzogány Dezső egyháztörténész. Kutatási területei a szilágysági református egyház története (17–19 sz.) – különös tekintettel az itt működött peregrinus lelkészekre, valamint a protestáns egyházművészet és oktatástörténet. Tanulmányai, írásai a *Református Szemle*, az *Erdélyi Múzeum*, a *Hepehupa* lapjain, valamint közös tanulmánykötetekben jelennek meg.

¹ Dr. Juhász István: Az erdélyi református egyház névkönyvei In: *Református Szemle* 48 (1955/9–10), 246–250. Zsigmond Attila: Egyházközségeink a Névkönyvek tükrében. In: *Református Szemle* 98 (2005/1), 93–109.

ség lelkipásztora. Munkája önálló kötetként is megjelent,² melynek tartalma néhány kisebb eltéréstől eltekintve gyakorlatilag azonos a Névkönyvben publikált első változattal. A monográfia a reformáció térnyerésétől kezdve tárgyalja az egyházközség történetét, öt szakaszra, s ezeken belül további részekre tagolva, nagyobb történeti egységeket felölelve; az utolsó, hatodik szakasz pedig harminchat lelkipásztor életét és munkásságát ismerteti tizennégy oldalon, a 16. század végétől kezdődően egészen a kiadás idejéig. A lelkészekre vonatkozó ismeretek részletessége természetesen igencsak változó, a szerző rendelkezésére álló források függvényében, de mivel a gyülekezetben számos olyan jelesebb, képzett igehirdető is megfordult, akiknek tevékenysége jelentőségében jócskán túlmutat a Meszes alji városkában végzett szolgálatánál, Magyarósi az olyan helyi jellegű forrásokon túlmenően, mint az egyházközség Várad Bibliája, a traktus jegyzőkönyve vagy Szilágyi Ferenc akkortájt megjelent Zilah-monográfiája, olyan általánosabb művekre is támaszkodhatott, mint a Lampe-féle egyháztörténet, Tóth Ferenc tiszántúli püspökökről írt munkája vagy Bod Péter *Magyar Athenasa*.

A szilágyi traktus gyülekezeteiben fungált lelkészekre vonatkozó saját kutatásaim jegyében egy nagyobb terjedelmű, befejezés előtt álló tanulmány keretében tekintem át Zilah egykori prédikátorainak munkásságát a fellelhető levéltári és nyomtatott források tükrében. Ennek a kutatásnak egyik fontos kiindulópontját jelenti az a névsor, amely az egyházközség Várad Bibliájának előzéklapján található, s amely a 17. század elejétől kezdődően 1879-ig tartalmazza az itt megfordult igehirdetőkre vonatkozó legfontosabb adatokat. A lajstrom vezetésének megkezdése a 18. század első felében itt lelkészkedő s egyben jelentős egyházi tisztségeket is viselő Zoványi P. György személyéhez köthető, aki visszamenőlegesen kísérelte meg számba venni szolgálati elődeit s a hozzájuk köthető jelentősebb megvalósításokat. Jelen tanulmányban, a készülőben levő terjedelmesebb áttekintés egyik részegységeként ezt a felsorolást, annak szerzőjét, előállításának körülményeit és tartalmát próbálom meg alaposabban megvizsgálni.

Zoványi P. György, annak ellenére, hogy a tiszántúli egyházkerület leghosszabbban, három évtizeden át (1728-1758) hivatalban levő püspöke volt, egyike egyháztörténetünk kevésbé kutatott szereplőinek. Bár Szilágyi Ferenc 1869-ben Zilahon folytatott kutatásai eredményeképpen egy meglehetősen részletes, s hosszú időn át hitelesnek tekintett életrajzot jelentetett meg (amelyet azután

² Magyarósi István: *A zilahi ev. ref. anyaszentegyház története*. Kolozsvár 1880.

Magyarósi is átemelt saját munkájába),³ ennek ellenére emlékezete viszont inkább csak a lokálpatrióta hagyományörzés szintjén maradt fenn valamelyest.⁴ A tudományos érdeklődés hiánya talán annak a ténynek is betudható, hogy Zoványi püspöksége egy olyan nehéz időszakra esett, amikor zsinattartási tilalom volt érvényben, s ráadásul – még ha ezt ő maga explicit módon nem is volt hajlandó elismerni – hivatalát Zilahról ténylegesen nem gyakorolhatta, csupán a Debrecenben lelkészkedő Szódi István főjegyzőn keresztül.⁵ Személye viszont megkerülhetetlen a szilágyi traktus 18. századi történetének kutatásában, lévén, hogy 1708-ban nótáriussá, 1711-ben pedig, Debreczeni Fóris István elhunytát követően, esperessé választották, mely tisztséget azután bő négy és fél évtizeden át viselt, 1758-ban bekövetkezett haláláig.

A Zoványival kapcsolatos dilemmákat mi sem példázza jobban, mint az a tény, hogy még a zilahi szolgálatának kezdő esztendeje is tévesen szerepel a nyomtatott forrásokban annak ellenére, hogy ezt több levéltári forrás is egybehangzóan tisztázza. A tévedés Szilágyi Ferenc munkáján alapul, aki szerint Zoványi 1712-ben költözött át előző szolgálati helyről, Szilágysomlyóról, s bár Magyarósi helyesen látja meg az ellentmondást a dokumentumokban szereplő 1715-ös dátummal, mégis inkább Szilágyi kijelentésének ad hitelt.⁶ A matuzsálemi kort megért egyházfő viszont valójában nem negyvenöt, hanem „csupán” bő negyvenkét esztendeig állt az eklézsia élén, amely időszak itteni történéseiről

³ Szilágyi Ferenc: *Zilah történelméből*. Pest 1870. 39–59, 69–78. Vö. Magyarósi István: *i. m.* 126–133.

⁴ Jelen témánktól messzire vezetne Szilágyi művének részletesebb ismertetése és kritikája, forrásait és ezekből levont következtetéseit több tanulmányban igyekeztem megcáfolni, illetve pontosítani. Ennek ellenére a helytörténeti hagyományban mindmáig makacsul tartja magát az a, valójában Szilágyi művénel korábbról eredeztethető, emléktáblával is megörökített hagyomány, mely szerint XII. Károly svéd királyt törökországi száműzetéséből való hazatérése során Zoványi saját házában látta vendégül egy éjszakára 1714 novemberében. Zsigmond Attila: *Zilah, Király-utca 34*. In: *Erdélyi Múzeum LXX* (2008/3–4), 57–65. Vö. Zsigmond Attila: *Mit tudunk Zoványi Györgyről?* In: *Hepehupa XII* (2013/1), 1–7.

⁵ Szabadi István: *A szilágyi (krasznai) egyházmegye és az erdélyi egyházkerület kapcsolata a 18. században*. In: *Egyháztörténeti Szemle XIV* (2013/4), 32–33.

⁶ Magyarósi mentségére szolgáljon, hogy a Szilágyi Ferenc által megtalált Zoványi-életrajz minden mást felülíró tekintélye onnan eredt, hogy azt állítólag annak személyes naplója alapján állította össze az egyik lezármazottja, tehát valóban a leghitelesebb forrásnak tűnt, akár az ettől eltérő információk ellenében is. „Zoványi jegyzetei 1715-kén kezdődnek; a tractualis sárgakönyvben is egy feljegyzését így kezdi: »Ab anno 1715 miolta ezen ecclában szolgáltok.« Miből azt gyanítani, hogy 1715 kezdette hivatalát. De életírói mind 1712-re teszik.” Magyarósi István: *i. m.* 129.

meglehetősen kevés adattal rendelkezünk annak ellenére, hogy Zoványi a fennmaradt iratanyag tanúsága szerint esperesi és püspöki minőségében is a lehetőségekhez képest igyekezett lelkiismeretesen pásztorolni a felügyelete alatt levő gyülekezeteket és egyházi szolgálkat.⁷ Sajnálatos módon sem az egyházközség állami őrizetbe került, történeti értékű levéltári anyagában,⁸ sem a kisajátítást elkerülő iratokban⁹ mindeddig nem sikerült semmilyen erre vonatkozó iratot találni annak ellenére, hogy a 19. század végén még bizonyítottan léteztek ilyenek.¹⁰ Ebben a meglehetősen adatszegény környezetben igencsak felértékelődik még egy ilyen rövid, mindössze egy szűk oldalnyit kitevő, tizenhat nevet tartalmazó felsorolás is minden hiányossága és szűkszavúsága ellenére. A többi traktushoz hasonlóan a szilágyiban is a 17. század első évtizedeitől kezdve folyamatosan vezették az ingremiált lelkészek nyilvántartását, amelyet a kézírás tanúsága szerint Zoványi nemcsak 1708-tól 1711-ig tartó nótáriussága alatt, hanem ezt követően, seniorként is maga adminisztrált, sőt még arra is gondja volt, hogy a peregrinus lelkészek neve elé visszamenőlegesen is bejegyezze végzettségüket.¹¹ Ezeket a hivatalos lajstromokat leszámítva (amelyeknek kimondottan gyakorlati rendeltetésük volt) ekkortájt, a 18. század első évtizedeiben viszont még semmiképpen nem beszélhetünk egy olyan általános, helyi vonatkozású tendenciáról, amely a

⁷ Idevágó érdekes epizódként említhető annak a hivatalvesztésre ítélt lelkésznek, Szerencsi Jánosnak az esete, aki a püspök közbenjárására kaphatott másik szolgálati helyet, s aki előljáróját – bár talán nem is teljesen elfogulatlanul – ekként jellemezte: „Püspök uramhoz menvén panaszzra tudniillik Zoványi György uramhoz, Zilah városába (kinél több igaz bírót nem igen láttam a reformátusok között; valamiképpen az én lelkem diktálta, hogy és miképpen kellett volna velem banni fiam veszekedésének dolgában, minden circumstantiákra nézve úgy itélt s úgy szollott) örültem, hogy engem megigazított, írt is mellettem Szódi uramnak s a debreceni kollégátusnak.” Szabadi István: „Kinél több igaz bírót nem igen láttam”. Szerencsi [Nánási Fodor] János két zilahi látogatási Zoványi Györgynél. In: *Református Szemle* 104 (2011/6), 597.

⁸ A Román Nemzeti Levéltár Szilágy megyei szolgálata Parohia Reformată Zalău fondjában (a továbbiakban: ParLt).

⁹ Az egyházközség saját kezelésben maradt levéltári anyagának átnézésére annak digitalizálásakor került sor, 2018 nyarán, ezúton köszönöm Emődi András egyházkerületi levéltáros segítségét.

¹⁰ Magyarósi hivatkozik több levéltári iratra, illetve konkrétan Zoványi gazdasági jegyzeteire is. Ugyancsak ő említi a korabeli városi jegyzőkönyv több egyházi vonatkozású bejegyzését is (mely anyag jelenleg ugyancsak állami felügyelet alatt van, viszont a csak részlegesen rendezett fond tanulmányozására irányuló kísérleteim mind ez idáig nem jártak sikerrel). Magyarósi: *i. m.* 36–43.

¹¹ Zsigmond Attila: A Szilágyi traktus legrégebbi lelkésznévsorai. In: *Református Szemle* 100 (2007/4), 902–903.

gyülekezetek múltjának feltárását, s a lelkész elődök emlékezetének fenntartását célozta volna. Az itteni levéltárak kialakulása ekkor még meglehetősen kezdetleges szakaszban volt, az alapvető törekvés még egyházmegyei szinten is jóformán csak a fontos jobgbiztosító iratok megőrzésére korlátozódott.¹² Az 1896-os Névkönyvben a gyülekezeteknél az egyéb adatok mellett feltüntették a múltjukra vonatkozó legfontosabb adatokat (kialakulás, régi iratanyag, anyakönyvek, jegyzőkönyvek kezdő éve) is, s ennek az áttekintésnek az alapján egy-két kivételtől eltekintve már a 19. század végén is azt állapították meg, hogy általános volt a történeti értékű anyag hiánya, s az anyakönyvvezetés is jellemző módon csak a 18. század utolsó harmadában indult be.¹³ A kevés korai kivétel egyikeként s egy külön tanulmány lehetséges forrásaként említhetjük a szilágybagosi egyházközség vegyes jegyzőkönyvét a 18. század elejéről,¹⁴ amelyet sajtószerű módon nem valamelyik helyi lelképásztor, hanem egy tehetséges, tollforgató laikus, Bagosi Kovács István¹⁵ vezetett évtizedeken át, a gyülekezet történetére vonatkozó számos fontos adatot örökítve meg, többek között egy nagyon alapos lelkészi és mesteri névsort.¹⁶ Bár a zilahi lista részletességben némiképp elmarad a Bagosiétól, mégis méltán tarthat számat érdeklődésünkre, lévén, hogy a traktus egyik legjelesebb gyülekezetére vonatkozó, fontos adatokat tartalmaz.

A Meszes alji városka Váradi Bibliája 1670-ben vásárlás útján került az egyházközség tulajdonába, s a legkorábbi fennmaradt okiratként számontartott, 1680. augusztus 21-én kelt konszkripcióban is megtaláljuk az akkor még igencsak szerény, mindössze öt kötetet számláló parókiális „könyvtár” egyik darabjaként.¹⁷ Zoványi P. György szolgálata idején már javításra szorult, 1782-ben pedig Bikfalvi Pál Ferenc és Herczeg Erzsébet újraköttette, de ezüstkapcsai 1870-ben már nem voltak meg. Magyarosítól tudjuk, hogy még akkortájt is a szószéken

¹² Jakó Zsigmond: A levéltárvédelem útja az erdélyi reformátusok körében. In: Uő: *Írás, könyv, értelmiség*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1977, 105.

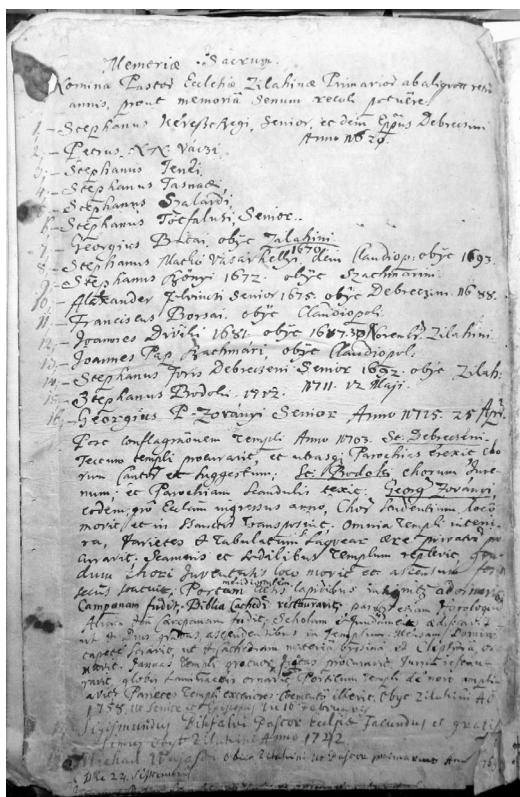
¹³ *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Névkönyve az 1896-ik évre*. Kolozsvár 1896, 113–129.

¹⁴ A Román Nemzeti Levéltár Szilágy megyei szolgálata Parohia Reformatã Boghiș fondjában, 1-es csomó, jelzete: 4, 73v–75v.

¹⁵ Előbb Bagoson, majd Szilágynagyfaluban rektorkodott, később az eklézsia főkurátori tisztét viselte, közben 1722-től haláláig Kraszna vármegye törvényes táblájának egyik assessora volt. Fennmaradt a családi címerről 1741-ben írt verses magyarázata. Dr. Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája V*. Kiadja Szilágy vármegye közönsége. H. n. 1903, 49–52.

¹⁶ A névsor visszamenőlegesen indul 1649-től, és 1762-ig terjed, minden személynél feltüntetve az előző és a következő szolgálati helyet is, olykor egy rövid jellemzéssel is kiegészítve.

¹⁷ „Könyvek vadnak n[ume]ro 5. Biblia magyar aranyas ...” ParLr 1^r-2^v.

A Zoványi P. György által
elkezdett lelkésznévsor részlete

nevet tartalmaz – utolsóként Kónya László 1879-ben történt megválasztása került bejegyzésre. A továbbiakban csak a lajstrom első részével, a Zoványi kezéhez köthető első tizenhat névvel foglalkozunk.

A címirat tanúsága szerint a névsor csak az első lelkészeket sorolja fel – ennek okát bizonyára az összeíró szubjektív döntésében kereshetjük. Bár konkrét bizonyíték nincs rá, de nem zárható ki, hogy ezt az eljárást az az 1708-ban lezajlott botrányos eset indokolta, amelynek során a zilahi eklézsia megkísérelte az akkori első lelkész, Debreczeni Fóris István esperes eltávolítását. A hónapokon át húzódó, végül a generális zsinat által meghozott szigorú ítélet (a lelkési szolgálat meg-

volt használatban,¹⁸ jelenleg viszont az egyházközség levéltári helyiségében őrzik. 1996-ban a kötetről és a benne olvasható lelkésznévsorról egy rövid, néhány oldalas ismertetés jelent meg, kiegészítve azt a későbbi szolgálattevők adataival.¹⁹

E rövid áttekintés alapján Zoványi idejövetelekor a szószékbeli Biblia már szinte egy fél évszázada volt használatban, és hasznosnak ítélte, hogy a „szentek emlékezetét” a legméltóbb helyen örökítse meg a következő nemzedékek számára. Kezdeményezését utódai is folytatták, néhány kivételtől eltekintve saját kezűleg jegyezve be magukat, zilahi szolgálatuk kezdetének dátumával, amit később egészítettek ki visszavonulásuk vagy elhalálozásuk időpontjával. A latin nyelven elkezdett felsorolás csak a 24. névnél, az 1828-tól itt szolgáló Beke Sámuelnél vált át magyar nyelvre, összesen pedig 29

¹⁸ Magyarósi István: i. m. 115.

¹⁹ Lakóné Hegyi Éva: A zilahi református egyház Váradi Bibliája és a benne levő feljegyzések. Zilah 1996.

tiltása) ellenére a renitens másodlelkész, Filkei János tovább szolgált a gyülekezetben, ami végül a kivettetéséhez vezetett.²⁰ Hihető, hogy Zoványi szelektív eljárása a „damnatio memoriae” jegyében született meg, mely a megörökítésre méltatlanná vált Filkei személyén keresztül a többi másodlelkészt is elfeledésre ítélte.²¹

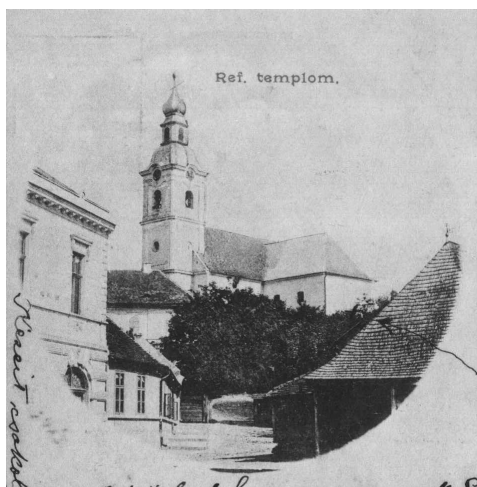
Kérdést jelent, hogy az összeírónak milyen források állhattak rendelkezésére. Amennyiben hitelt adunk a bevezető formulában foglaltaknak, a névsor az öregek emlékezete alapján állt össze. Elkészítésétől (amelyre az alábbiakban még visszatérünk) számítva nagyjából egy évszázadnyit megy vissza az időben, és bizonyára ez magyarázza, hogy az első hét névnél miért nem találunk semmilyen évszámot vagy egyéb megjegyzést – kivételt ez alól csak a legelső lelkész, Keresszegi Herman István képez, de nála is csupán esperesi és püspöki tisztségét említik az 1620-as dátummal.²² Az egyházmegyei protokollumok lelkésznévsora-it Zoványi bizonyosan nem használta fel – noha számára könnyűszerrel hozzáférhetőek voltak –, ugyanis néhány esetben a szolgálat megkezdésének időpontja ezek alapján könnyen tisztázható lett volna. Illetve erről árulkodik az is, hogy Szalárdi Mihály itt tévesen *István* néven szerepel.²³ A nyolcadik névtől már valamelyest bővülnek az adatok, egyrészt mert időben közelebb kerülve, az emlékezők is pontosabb adatokkal szolgálhattak, másrészt talán esetükben már némi írott forrásra is támaszkodhatott az összeíró. Bár meglehetősen következtelenül, de a továbbiakban a nevek után rendszerint feltünteti a szolgálat kezdő évét is, kiegészítve az elhalálozás dátumával vagy az esetleges újabb szolgálati hely megnevezésével. Ezek az adatok sem minden esetben pontosak, egyéb források alapján olykor korrigálhatóak, vagy még továbbra is bizonytalannak számítanak.

²⁰ Az esetet Magyarósi részletesen, a vonatkozó parciális zsinati iratokat idézve tárgyalja. Az üggyel kapcsolatban Debrecenben is őriznek dokumentumokat. Magyarósi *i. m.* 28–32. Vö. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, fond: Püspöki Hivatal iratai I.1.c, jelzet: 1708/3. 1708/4.

²¹ A másodlelkészi tisztség bevezetése valamikor a 17. század elejére tehető, az egyházközség legkorábbi ismert díjlevelében a szükség megkívánta lehetőségként említik egy újabb lelkész alkalmazását: „ha érteke leszen az pastornak reá, az fél decimából káplánt kell tartani.” *Protocolum Sedis Ecclesiasticae in Districtu Szilágyi, in ambitu duorum Comitatum Zolnok et Kraszna existentis*, a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei szolgálatának őrizetében, 7-es jelzettel a *Colecția de documente și manuscrise* fondban, 11.

²² Nem egyértelmű, hogy a dátum Zoványi szándéka szerint mit jelöl, helyesen esperessé történő megválasztására utal, mivel zilahi szolgálata 1616-ban kezdődött, püspökké pedig 1629-ben választották. Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest 1977, 307.

²³ Zsigmond Attila: *A Szilágyi traktus legrégebbi lelkésznévsorai*, 925. 359-es tétel

A lebontás előtt álló régi templom
egy 20. század eleji levelezőlapon

a város 1703. augusztus 22-én történt felégetését követő javítási és építési munkálatokat foglalja össze. Ezt különösen felértékeli az a tény, hogy a város középkori építésű, eredetileg a Szent Kereszt tiszteletére felszentelt templomát megromlott állapotából kifolyólag 1904-ben lebontották, s az egykori épület emlékét csupán Magyarósi leírása és néhány, az újonnan épült istenházába befalazott faragvány őrzi. Az íráskép tanúsága szerint ezt a szöveget több részletben jegyez-

Ugyanakkor a névsorban két olyan lelkész is szerepel, akik az egyházmegyei listákról hiányoznak: a Kolozsvárról ideérkezett, nyughatatlan Bátai B. György²⁴ és a kalandos életű, harcos apologéta, Kézdivásárhelyi Matkó István.²⁵ Saját kezű bejegyzése szerint Zoványi P. György a maga szolgálatát 1715. április 25-én kezdte meg, s bár ezt nemcsak Magyarósi (ha fenntartásokkal is²⁶), de még a nagyon alapos Zoványi Jenő is 1712-re teszi,²⁷ akkor valójában nem ő, hanem elődje, Bodoki D. István érkezett Zilahra a nagybányai eklézsiából.²⁸

A felsorolás egy tizennyolc soros szöveggel folytatódik, melyben Zoványi

²⁴ Bátai idejövételének dátuma nem szerepel a névsorban, de Herepei János kutatásai alapján ez 1659-ben történt. Herepei János: Bátai B. György. In: Uő: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II. Apáczai és kortársai*. Szegedi József Attila Tudományegyetem, Budapest–Szeged 1966, 570–572.

²⁵ Utóbbi szolgálati idejének kezdőéveként – igaz, utólagosan beszúrva – Zoványi tévesen 1670-et tüntetett fel, miközben Matkó egyik könyvének előszava szerint 1668 tavaszán már bizonyosan Zilahon tartózkodott. „Mert 12. Martj Ann. 1668. érkezvén Zilahra ez X ut Tök Könyv. Annak Csákányoztatása el-végeződék 24-dik Maji Anni ejusdem.” Kézdivásárhelyi Matkó István: *X, ut Tök, Könyvnek eltépése avagy, Banyasz Csakany...*, Sárospatak 1668. [2°.], RMK I 1072.

²⁶ Lásd a 6. számú jegyzetet.

²⁷ Zoványi Jenő: i. m. 708.

²⁸ Bodoki szolgálatának kezdő időpontját a traktuális névsorok mellett a nagybányai egyház-község korabeli jegyzőkönyve is megerősíti. Zsigmond Attila: *A Szilágyi traktus legrégebbi lelkész-névsorai*, 914. 52-es tétel. Vö. *A nagybányai ev. ref. egyház gyűléseinek jegyző könyve az 1695–1785. évektől*. 30°. A Román Nemzeti Levéltár Máramaros megyei szolgálata őrizetében, a Parohia Reformată Baia Mare fondban, jelzete: 6.

ték le: az első nyolc sorból álló szakasz a tinta színe alapján egybefügg a lelkésznévsorral, amelyet a szerző később többször is kiegészített az időközben elkészült munkálatok felsorolásával. Ez egyben hozzásegít ahhoz, hogy meghatározzuk a névsor írásba foglalását, ami a megfogalmazás alapján már Zoványi idejvetelének évében, 1715-ben megtörténhetett.

A sokrendbeli javításra vonatkozó áttekintés Debreczeni Fóris Istvántól indul, akinek papságában, 1703-ban a várossal együtt az ősi istenháza is a lángok martalékává vált. Elsődleges feladatként a megsemmisült tetőzetet, a karzatot és a szószéket kellett pótolni, emellett a két parókiális épületet is újjáépítették. Ennek az időszaknak az emlékét jelenleg egyetlen, 1710-ből

származó, színezett faragvány őrzi.²⁹ Bodoki István rövid, hároméves ittléte alatt készült el az ifjak karzata és a parókia zsindelezése. Zoványi P. György már ideérkezésének évében folytatta az elődök által megkezdett munkát: a diákok karzatát a szentélyrészbe költöztették át, megújult a templombelső, elkészült az új mennyezet és a padok. Bizonyos, hogy ezekhez a munkálatokhoz kapcsolható az a négy faragvány, amelynek mindegyike az 1715-ös évszámot viseli.³⁰ Itt vég-

Az 1715-ös templomjavítást megörökítő egyik faragvány

²⁹ A háromszögű, timpanonszerű részlet a város Mihály arkangyalt ábrázoló címerét foglalja magában, felirata pedig az 1710-ben főbírósgot viselt Pető Istvánt említi. Magyarósi leírása szerint ez a faragvány az 1780-ban épült kereszthajó déli részében, a csizmadiák karzata fölött volt a falba építve, természetesen már másodlagos elhelyezésben. Magyarósi: *i. m.* 49, 117.

³⁰ Ebből három a jelenlegi templombelsőben látható a fentebb említett korábbi darab társaságában – egyikük csak szöveget tartalmaz, kettőn pedig címerábrázolás is látható. A megörökített nevek kétségtelenül a munkálatok támogatóinak (Kis Bálint és Kató Sára, Száva Pál és Bikfalvi Éva, valamint Magyari Sámuel) állítanak emléket. Hasonló rendeltetése van a negyedik, néhány esztendeje a templom környékén a földből előkerült konzolszerű töredéknek, melyen az 1715-ös évszám mellett az NK monogram látható, olasz koszorúba foglalva. Magyarósi leírásából csak az egyik címeres faragvány azonosítható, amely akkortájt az orgona jobb oldalán volt beépítve, a hozzá tartozó (azóta megsemmisült) tíz soros felirattal. Magyarósi: *i. m.* 116.

zódik Zoványi feljegyzésének első szakasza, s a következőkben a déli bejárat átépítéséről, kétszeri harangöntésről, órakészítésről, a szászéki Biblia restaurálásáról, a templombelső további díszítéséről, a portikusz átépítéséről, a torony és a külső falak kijavításáról, valamint az iskola felépítéséről olvasunk. Mindezek közül csupán a harangokra vonatkozóan rendelkezünk konkrétabb időpontokkal, s bár akkori formájában már egyikük sem létezik, adataink szerint a krónikás szolgálatának idejére vetítve két dátum jöhet szóba: 1717 és 1724.³¹

Kuriózumszámba megy a toronyóra (*horologium*) készíttetése, mivel ezek a szerkezetek a Partiumban néhány szórványos korai említéstől eltekintve inkább a 18. század második felében / utolsó harmadában kezdenek feltűnni a módosabb egyházközségekben.³² A Szilágyság legkorábbi datálható óras adata 1770-ből való, ekkor a szilagybagosiak egy fából(!) készült szerkezetet 30 forintért adtak el a szomszédos Nagyaluba.³³ Bár ennek az órának a készítési ideje nem ismert, a Zoványi idejében felszerelt időmérő ezt kétségtelenül évtizedekkel előzte meg.

Végül röviden ki kell még térnünk a Zoványi-féle szöveget berekesztő, más kéz által eszközölt bejegyzésre is, mely a püspök-esperes elhalálzásának időpontját közli: eszerint az egyházfő 1758. február 16-án távozott az élők sorából. Egy másik forrás, az egyik traktuális névsor szerint viszont ez február 19-én délelőtt 11 órakor következett be, a temetésre pedig március 19-én került sor³⁴ – részletessége okán inkább ennek a bejegyzésnek adhatunk hitelt. Az elhalálzás és a temetés között eltelt egy hónapnyi idő azt jelzi, hogy a matuzsálemi kort megért egyházfőt a személyének és hivatalának kijáró, alapos készüllettel kísérelték utolsó útjára. Ennek ellenére eltemetése (is) a feledés homályába merült: nem jegyezték fel a szolgálattevőket,³⁵ a temetési prédikációk nem jelentek meg

³¹ 1717-ben újonnan öntöttek egy harangot, amely több utólagos átöntése ellenére jelenleg is megvan; 1724-ben pedig a források szerint egy korábban készült harang újraöntése történt meg, mely végül az első világháború rekvirálásainak esett áldozatul. Magyarósi: *i. m.* 118.

³² A legkorábbi a váradi fejedelmi palota 1640-ban készíttetett órája, a bihardiószegei templom időmérője pedig 1725 előtről származott. Lassú elterjedésüket főképp drágaságuk indokolta, ugyanis beszerzési költségük esetenként meg is haladta a templomtornyot építő pallér és ácsmester munkadíját. Emödi András: *Régi templomi toronyórák Biharban és környékén*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Királyhágómelléki Református Egyházkerület. Kolozsvár–Nagyvárad 2018, 6, 22, 89.

³³ Emödi András: *i. m.* 12–13.

³⁴ Zsigmond Attila: *A Szilágyi traktus legrégebbi lelkésznévsorai*, 930. 477-es tétel.

³⁵ Az egyházközség első temetési anyakönyvét csak Zoványi halálát követően, 1758 júniusától kezdték el vezetni.

nyomtatásban, sőt még az eltemetett nyughelyét sem ismerjük.³⁶ Mindez jól szemlélteti, hogy jócskán van még feladata a kutatásnak a meglehetősen kevésbé ismert Zoványi P. Györggyel és szolgatársaival kapcsolatban, hogy késői utódaikként mi is hozzájárulhassunk a „szentek emlékezetének” megőrzéséhez.

Függelék

1. A zilahi református egyházközség Váradai Bibliájában található lelkésznévsor Zoványi P. György kezéhez köthető részének szöveghű átírása. Ennek megfelelően változatlanul szerepelnek az aláhúzások, a nem Zoványi kezétől származó kiegészítést pedig *dölt betűk* jelölik.

„Memoriae Sacrum.

Nomina Pastor[um] Ecclesiae Zilahinae Primarior[um] ab aliquott retro annis, prout memoria Senum recoli potuere:

1. – Stephanus Keresztszegi, Senior, et dein Ep[iscopu]s Debreczini Anno 1620.
2. – Petrus N N Váci
3. – Stephanus Jenei.
4. – Stephanus Tasnadi,
5. – Stephanus Szalardi,
6. – Stephanus Tótfalusi, Senior.
7. – Georgius Batai, obýt Zilahini
8. – Stephanus Matkó Vásárhellyi 1670. dein Claudiop[olini]: obýt 1693.
9. – Stephanus Szőnyi 1672. obýt Szathmarini.
10. – Alexander Felvinczi Senior 1675. obýt Debreczini. 1688.
11. – Franciscus Borsai. obýt Claudiopoli.
12. – Joannes Diviki 1681. obýt 1687. 30 Novembr[is]. Zilahini.
13. – Joannes Pap Szathmári, obýt Claudiopol[ini]:
14. – Stephanus Foris Debreczeni. Senior 1692. obýt Zilah[ini]: 1711. 12 Maji.

³⁶ Joggal feltételezhetjük, hogy Zoványit a templombelsőben vagy esetleg a cinteremben helyezték örök nyugalomra, de ennek semmilyen nyoma (sírkő, sírfelirat) nem maradt fenn. Magyarósi István feljegyzései szerint a régi templom elbontásakor két sírboltot találtak, s a fennmaradt feliratok alapján az oda eltemetettek azonosíthatóak voltak. Lakóné Hegyi Éva: *i. m.* 9.

15. – Stephanus Bodoki 1712.

16. – Georgius P. Zoványi Senior Anno 1715. 25 Apr[ilis].

Post conflagra[tio]nem Templi Anno 1703. St[ephanus]: Debreczeni Tectum templi procuravit, et utraq[ue] Parochias erexit chorum Cantor[um] et suggestum; St[ephanus]: Bodoki, chorum Juvenum; et Parochiam scandulis textit: Georg[ius] Zoványi, eodem, quo Eccl[esi]am ingressus anno, Chor[um] studentium, loco movit, et in S[acro]sanctor[um] transposuit; Omnia Templi interiora Parietes & Tabulatum Laqvear[um] aere privator[um] procuravit; Scamnis et sedilibus Templum replevit, gradum chori Juventutis loco movit et ascensum fores secus statuit; Portam meridionalem caesis lapidibus insignit[er] adornavit; Campanam fudit; Biblia Cathedr[ae] restauravit; partus est etiam Horologiu[m] Aliam & novam Campanam fudit; Scholam e fundamenta aedificavit; ut & Duos gradus ascendentibus in Templum. Mensam Domini tapete stravit, ut & Cathedram materia byssina et Clepsydra, ornavit. Januas Templi qvatuor fictas procuravit. Turrim restauravit, globis Laminacris ornavit, Porticum Templi de novo ampliavit. Parietes Templi exteriores coemento illevit. *Obyt Zilahini A[NN]O 1758. ut Senior et Episcopus. Die 16 Februari[i]s”*

2. Az eredeti szöveg magyar változata (fordította Ledán M. István, ellenőrizte Buzogány Dezső – ezúton köszönöm szíves segítségüket), amelyben a nevek már modern átírásban szerepelnek, s a mondatok tagolása is a könnyebb szövegértelmezést segíti.

A szentek emlékezetének

A zilahi egyházközség első lelkészeinek nevei az utóbbi néhány esztendőből, az idők visszaemlékezése alapján:

1. – Keresztszegi István, esperes, 1620.

2. – Váczi N. N. Péter

3. – Jenei István

4. – Tasnádi István

5. – Szalárdi István

6. – Tótfalusi István, esperes

7. – Bátai György, meghalt Zilahon

8. – Vásárhelyi Matkó István 1670, majd Kolozsváron, meghalt 1693-ban

9. – Szőnyi István 1672, meghalt Szatmáron
10. – Felvinczi Sándor esperes 1675, meghalt Debrecenben 1688-ban
11. – Borsai Ferenc, meghalt Kolozsváron
12. – Divéki János 1681, meghalt Zilahon 1687. november 30-án
13. – Szathmári Pap János, meghalt Kolozsváron
14. – Debreczeni Fóris István esperes 1692, meghalt Zilahon 1711. május 12-én
15. – Bodoki István 1712.
16. – Zoványi P. György, esperes 1715. április 25.

Miután a templom 1703-ban leégett, Debreczeni István gondoskodott a templomtető befödéséről, felépíttette mindkét parókiát, valamint éneklőkarzatot és szószéket csináltatott. Bodoki István elkészíttette az ifjak karzatát, és zsindeellyel fedette be a parókiát. Zoványi György abban az évben, amikor az egyházközségbe érkezett, a diákok karzatát addigi helyéről a szentélyrészbe vitette, közköltiségen kijavíttatta a templom egész belsejét, valamennyi falát belül, a kazettás mennyezetet, ellátta a templomot padokkal és ülőhelyekkel. A fiatalok karzatába vezető lépcsőt lebontatta, és kívülről építtetett feljáratot. A déli kaput faragott kövekkel gyönyörűen díszítette. Harangot öntetett, a szószéken levő Bibliát restauráltatta, még toronyórát is beszerzett. Új harangot is öntetett, az iskolát alapjaitól felépíttette, és két lépcsőt csináltatott a templomba menők számára. Az úrasztalát szőnyeggel borította, a szószéket bíborszín bársonnyal és homokórával díszítette. Beszerzett négy kész ajtót a templom számára. A tornyot megjavíttatta, gömbökkel díszítette, a templom portikusát kibővítette. A templom külső falait bevakoltatta. *Meghalt Zilahon, 1758-ban, mint esperes és püspök, február 16-án.*

Gordán Edina*

Nagyenyed

Ifj. Teleki József (1701–1729) disszertációgyűjteménye

Az ifjabb Teleki József életútjáról kevés adattal rendelkezünk. Nem maradt fent levelezése, könyvjegyzéke. Korai halála miatt emlékezete is szinte teljesen feledésbe merült. Unokatestvérével, Teleki Ádámmal együtt ment külföldi tanulmányútra. Egykori könyvtáráról csak a most előkerült, autopszia alapján azonosított néhány kötet tájékoztat. Az orvostudományi disszertációk túlnyomó részét Halléban szerezte be. Így érdekes adalékokkal szolgál a peregrináció- és könyvtörténethez egyaránt.

Ifj. Teleki József

1701-ben született Teleki József (1675–1732) és első felesége, Kun Borbála (1684–1720) házasságából. Ifjabb Teleki József a nagyenyedi kollégiumban tanult, ahol édesapja gondnok volt. Nem tudjuk, Enyeden mikor kezdte meg tanulmányait, de 1719-ben még itt találjuk. A kor szokásaihoz híven a főúri származású diákok nem írták alá a kollégium törvénykönyvét, így nem szerepelnek a diáknévsorban sem. Unokatestvéreivel, Teleki Miklóssal és Lászlóval egy időben tanulhatott a kollégiumban. Miklós és László 1716 és 1721 között voltak az enyedi kollégium diákjai. Kollégiumi életükről, tanítatásukról és olvasmányjegy-

* Gordán Edina (Szatmárnémeti, 1989), doktorandusz, könyvtáros. Tanulmányok: Babeş–Bolyai Tudományegyetem, könyvtár- és információtudomány szak, A kulturális örökség kutatása és hasznosítása magiszteri képzés. 2014-től a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem. Civilizáció. Kultúra doktori Iskola hallgatója. 2013-tól a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár munkatársa. Kutatási területei: könyvtártörténet, könyvtörténet és a nagyenyedi Bethlen-kollégium nagykönyvtárának története. Fontosabb munkái: Gordán Edina – Rezi Botond (szerk.): *A Maros Megyei Múzeum könyvtárának 1850 előtti külföldi és régi magyarországi nyomtatványai, katalógus*. MEGA, Marosvásárhely–Kolozsvár 2015. Tofeusz Mihály (1629–1684) könyvei a Dési Ferences Rendház könyvtárában. In: *Per aspera ad astra V.* (2018/1); *Teleki Miklós (1704–1746) és Teleki László (1710–1778) ismeretlen könyvjegyzékei*, In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok*. KPTI, Kolozsvár 2018, 520–543.

zékükről gazdag adatsorral rendelkezünk. Így feltételezhetjük, hogy az ifjabb Teleki József taníttatása is hasonlóképp zajlott.¹ Hermányi Dienes József (1699–1763) anekdotagyűjteményében feleleveníti az utolsó pünkösdi királyválasztást. 1719-ben Teleki József lett a pünkösdkirály. A hagyományok szerint ezt a szerepet a kollégiumban tanuló főúri ifjú töltötte be. A királyválasztást nagy lakoma követte, amelynek költségeit jelen esetben Teleki József állta.² Ez lehetett az utolsó éve a kollégiumban. Édesapja már ekkor elkezdte szervezni fia külföldi tanulmányútját. Enyedi István Teleki Sándorhoz (1679–1754) címzett 1719. január 14-i levelében megemlíti, hogy azt hallotta Teleki József is Halléba akarja küldeni fiát.³ Utazását édesanyja, Kun Borbála 1720. november elsején bekövetkezett halála késleltethette.⁴ Teleki Ádám (1703–1769)⁵ saját maga jegyezte fel, hogy 1721-ben Teleki Krisztina és Toldi Ádám eljegyzésén Teleki Pál és József eldöntötték, hogy fiaikat közösen küldik külföldi tanulmányútra. Utazásuk finanszírozására Teleki József a nagyenyedi kollégium ún. angol pénzéből 70 font kölcsönt vett fel. Erről második felesége, Árva Bethlen Kata egyik leveléből értesülünk, amelyben Inczédi József enyedi kollégiumi gondnoknak bizonyítja, hogy férje még életében kiegyenlítette a számlát.⁶

Indulásuk előtt, 1722. augusztus 14-én Gyulai Ferenc ephorus számára instrukciókat állítottak össze. Ebben Gyulait kötelezik, hogy mindvégig a Teleki fiúk mellett maradjon, vigyázzon, hogy viselkedésük ne ejtsen csorbát a család hírnevére, és szüleiket mindenről tájékoztatja. Cserébe a Teleki család teljes ellátását, tanulmányainak és utazásának költségeit állja.⁷ 1722. november 26-án iratkoztak

¹ Gordán Edina: Teleki Miklós (1704–1746) és Teleki László (1710–1778) ismeretlen könyvjegyzékei. In: Kolombán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2018, 520–543.

² S. Sárdi Margit (sar.): *Hermányi Dienes József szépprózai művei*. Akadémiai Kiadó – Ballasi Kiadó, Budapest 1992, 441–442.

³ Hoffmann Gizella: *Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*. Szeged 1980, 167.

⁴ Kardos Samu: A széki gróf Teleki család históriája 1609–1839-ig. In: *Régi okiratok és levelek tára I.* (1905/2) 68.

⁵ Szülei Teleki Pál és Vay Kata. Tanulmányait a kolozsvári református kollégiumban kezdte. Ifjabb Teleki Józseffel tett közös tanulmányútja után a császári hadseregben szolgált, ahol a tábournoki rangig jutott. Szabó Miklós – Szögi László: *Erdélyi peregrinusok*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 1998, nr. 4010.

⁶ Lakatos-Bakó Melinda (sar.): *Árva Bethlen Kata levelei*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2002, 51–52.

⁷ Hoffmann Gizella: *i. m.* 305–306.

be a hallei egyetemre Teleki Ádámmal és Gyulai Ferencsel közösen. A *peregrinatio academica* szokásával ellentétben egyikőjük sem disputált Halléban. Külföldi tanulmányútjukat Teleki Ádám verses önéletírásában örökítette meg, amelyet 1745 után jegyzett le.⁸ Hallei tartózkodásukról viszonylag szűkszavúan írt. Tánccórákat és francianyelv-leckéket vettek, de azt nem említette meg, hogy milyen előadásokat hallgattak a hallei egyetemen. 1711 után megnőtt a református főúri egyetemlátogatók száma Halléban. Ők elsősorban a jogi kart részesítették előnyben a neves teológiai és orvosi kar helyett. Hazatérve katonai vagy világi pályán kívántak elhelyezkedni.⁹ 1723-ban Teleki Pál fiához intézett levelében elégedetlenségét fejezte ki a fiúk tanulmányi előmenetele kapcsán. Mindez magyarázható a nyelvi nehézségekkel és a kellő tudományos ambíció hiányával is. Az előadások nagy részét ekkor már német nyelven tartották, amellyel a két Teleki fiú ekkor még csak ismerkedett.¹⁰ Teleki Ádám önéletrajza szerint 1723 tavaszán a drezdai fejedelmi udvarba mentek, ahol Lothar Joseph Dominik von Königsegg und Rothenfels (1673–1751) császári főparancsnok közbenjárására felvették őket az udvari nemes ifjak rendjébe. Itt vívni és táncolni tanultak, illetve tovább folytatták a francia- és németnyelv-leckéket. Nem utolsósorban pedig új ismeretségeket kötöttek az udvari elit tagjaival. A korábbi szokásokkal ellentétben utazásuk célja nem az egyetemi fokozat megszerzése volt, hanem a tapasztalatszerzés. A 17. század végétől az erdélyi nemesek körében is kezdett elterjedni a *Kavalierstour*.

A nemesi tanulmányutak során gyakorlati készségek elsajátítására törekedtek, vívás-, tánc-, lovaglóórákat vettek, és nyelveket tanultak. Meglátogatták az adott ország nevezetességeit, és a fejedelmi udvarokban apródként elhelyezkedtek szereztek gyakorlati tapasztalatokat a közigazgatás, udvartartás és az udvari kultúra területéről. Részt vettek az egyetemek előadásain, de tudományos fokozatot már nem szereztek.¹¹

⁸ Gróf Széki Teleki Ádám verses önéletrajza. Kézirat, Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, MS 1563.

⁹ Rác Emese: „Itten kezdetiben láték más világot, az élet rendiben ékes Theatrumot”. Teleki József és Teleki Ádám külföldi tanulmányútja (1722–1725). In: Mihály Vilma Irén et al. (szerk.): *Homo viator. Tanulmányok az irodalom-, nyelv- és kultúratudományok köréből*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – RHT Kiadó, Bukarest–Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár 2015, 157–158.

¹⁰ Font Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged 2001, 149–150.

¹¹ Rác Emese: *i. m.* 158–160.

Az alább ismertetett bejegyzések tanúsága szerint 1724-ben több utazást is tettek. 1724 májusában Teleki József visszatért Halléba, és gyarapította könyvtárát a possessorbejegyzések tanúsága szerint. 1724 októberében pedig Lipcsében látogatták meg Borosnyai Nagy Mártont. Utána ismét visszatértek Drezdába egy 1724. november 6-án kelt levél tanúsága szerint, amelyet közösen írtak nagybátyjuknak, Teleki Sándornak.¹²

1725-ben indultak haza. Teleki Ádám hazafelé jövet megállt Bécsben, ahol édesapjával, Teleki Pállal VI. Károly császárral találkoztak, és családjuk ügyében intézkedtek.¹³ Árva Bethlen Kata erről így emlékezett meg: „*Mely instanciákat ifjú gróf Teleki József, az én uram fia, akkor jövén hazafelé a lengyel király szolgálatjából, s úgyszintén gróf Teleki Pál uram is Bécsben lévén, beadták.*”¹⁴

Hazatérve a Gyulai ezred kapitánya volt. 1729. január 4-én, 28 éves korában hunyt el Kendilónán nagybátyja, Teleki Pál udvarházában.¹⁵ Kercisórán temették el május 22-én.¹⁶ Szentkirályi György, Vásárhelyi Péter (?–1746), Pápai Páriz Imre (1693–1730) és Kovács Mihály mondott felette halotti beszédet, amelyet közösen nyomtattak ki a féltestvérei felett mondott halotti beszédekkel együtt.¹⁷ Katona volta ellenére nem hősi halált halt, ágyban, betegségtől gyötörve hunyt el. Kézdivásárhelyi Péter ezt igyekezett pozitívként értékelni, hogy az ehunyt nyugodt lélekkel felkészülhetett a halálra, és magához vehette a szentségeket. Így próbálták vigasztalni édesapját, aki tizenkét gyermekéből kilencet még életében elvesztett.¹⁸ Felesége és gyermeke nem volt. A Teleki család ezen része a fiúágon kihalt.

¹² Hoffmann Gizella: *i. m.* 312.

¹³ Kardos Samu: *i. m.* 69.

¹⁴ Sükösd Mihály (sar.): *Bethlen Kata önéletírása*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1963, 76.

¹⁵ Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Tizenegyedik kötet. Ráth Mór, Pest 1865, 83.

¹⁶ Kardos Samu: *i. m.* 67.

¹⁷ Szentkirályi György: *Hármas sírhalom: mely [...] gróf Széki Teleki József úr három édes fiai József, Zsigmond és Gábor úrftiak, ugy édes leánya Klára kisasszony ez világból elköltözésük [...] alkalmával emlékezetre készítettett*. – [s. l.], [s. n.], [post 1732]. (Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára, H 939)

¹⁸ Kökényesi Zsolt: „Vég nélkül való Nagyság.” Reprezentáció és önkép a 18. századi főúri halotti beszédekben. In: *Aetas* 30 (2015/1) 180.

Ifjabb Teleki József disszertációgyűjteménye

Ifjabb Teleki József tulajdonosbejegyzései két kolligátumkötetben maradtak fenn. Az alábbiakban a két kötet teljes leírását közölni fogjuk, hisz az ifjabb Teleki bejegyzései mellett a kötet más érdekes művelődéstörténeti, könyvtörténeti adalékokkal is szolgál. Mindkét kötet túlélte az 1849-es eseményeket, és fennmaradt napjainkig a könyvtár állományában. Az első kolligátumkötet összesen 53 disputációt tartalmaz, ebből 20 tartalmazza az ifjabb Teleki bejegyzését. 1744. július 10-én köttette be Toldi Miklós diákkönyvtáros. A könyvtest körbevágása miatt a bejegyzések egy része olvashatatlan, vált. A kötet egészét azonban ezzel megmentette az elkallódástól és az enyészettől.

Toldi Miklós 1738-ban subscribált a nagyenyedi kollégiumban. A diákkönyvtárosok mindig egy tanár felügyelete alatt dolgoztak. Ők látták el a könyvtárhoz tartozó mindennapi feladatokat, és általában a subscribálásuk után 8-10 évvel jutottak ehhez a tisztséghez.¹⁹

A kötet három raktári jelzetet tartalmaz. Az első jelzetet (*Th 2. Sept. Ord. 4. l. 50.*) 1744-ben kaphatta, amely követi a könyvtár 18. századi raktározási rendjét. E szerint az északi oldalon lévő második állvány (*theca*) alulról számított negyedik polcának (*ordo*) ötvenedik könyvéről (*liber*) van szó. A könyvtár 18. századi elrendezéséről, állományáról két katalógus tájékoztat, 1752-ből és 1764-ből.²⁰ A katalógusok alapján rekonstruálható a könyvtár 18. századi állománya és rendje. A könyveket nagyság szerint helyezték el a polcokon. A falak mentén égtájak szerint jelölték a könyvállványokat (a déli és északi soron 2-2, a keletin 3). A további csoportosítás proveniencia alapján történt. A nagyobb könyvajándékokat külön tékába rendezték az adományozó neve alatt (Teleki József, Árva Bethlen Kata, Borosnyai Nagy Márton, Bánffy Zsigmond).²¹ Ifjabb Teleki József disputációgyűjteményét őrző kolligátum szerepel a könyvtár 1752-es kataló-

¹⁹ Vita Zsigmond: A Bethlen Kollégium diákkönyvtárosai a XVII–XIX. században. In: Uő: *Művelődés és népszolgálat*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1983, 32., Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1979, 152. Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* nr. 4119.

²⁰ Monok István: A nagyenyedi kollégium 1764. évi katalógusa. In: Barátné Hajdu Ágnes (szerk.): *Fülöp Géza emlékkönyv*. ELTE Könyvtártudományi és Informatikai Tanszék, Budapest 1999, 127–130., Monok István: *A hagyományos világ átváltozásai*. Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Egyetem, Budapest–Eger 2018, 71–75.

²¹ Dankanits Ádám: A Nagyenyedi Bethlen-könyvtár 1752 évi katalógusa. In: *Könyvtárosok tájékoztatója* 3 (1959/3), 43–43.

gusában is ugyanezen raktári jelzet alatt (*Dissertationes Medicae Th. 2. 7tr. ord. 4. lib. 50*).²² A másik két raktári jelzet a könyvtár 1850 utáni újrendezésekor került a kötetbe.

Az első kolligátumkötetben szereplő disszertációk tematikáját tekintve harmincöt az orvostudomány, tíz a filozófia, öt a fizika, a kémia és teológia területéről pedig egy-egy származik. A műveket 1658 és 1733 között nyomtatták. A nyomdahelyek tekintetében Halle 21, Leiden 13, Frankfurt 3, Bázél 2, Franeker 2, Kolozsvár 2, Strassburg, Lipcse, Sárospatak, Utrecht, Tübingen, Mantova, Wittenberg és Lócse 1-1 esetben fordul elő.

Az ifjabb Teleki possessorbejegyzésével 20 disszertáció címlapján találkozhatunk. Lehetséges, hogy a kötetben szereplő több értekezés is egykoron a tulajdonát képezte, de a tulajdonosbejegyzések egy része eltűnt a könyvkötéskor. A disputációk nagy része (15) az orvostudományról értekezik, amelyek Halléban jelentek meg 1721 és 1723 között. Némelyik disszertáció nyilvános védésén maga is részt vehetett, így kerülhettek birtokába a könyvek. Megvizsgáltuk a respondensek, az ajánlásokban szereplő személyek és az üdvözlőversek szerzőinek származását. Két kivételtől eltekintve nem magyar származásúak, illetve nem köthetőek közvetlenül Erdélyhez és Telekihez. Andreas Wachsmann nagyszombeni származású szász volt, aki 1722-ben szerzett orvosdoktori fokozatot Halléban.²³ Johannes Zabanius (1664–1702) eperjesi származású volt, aki 1670-ben Nagyszombenben telepedett le. Tanult Nagynyeden és Szebenben is. Később a tübingeni egyetemen folytatta tanulmányait, és itt írta meg filozófiai témájú értekezését 1688-ban. Hazatérte után 1690-ben a provincia jegyzője, szebeni polgármester, majd királybíró lett. 1702-ben felségárusulásért kivégezték.²⁴ Teleki már hazatérve, 1726-ban jutott hozzá művéhez.

Johann Christoph Gottsched (1700–1766) a filozófiai és matematikai racionalitásról írt értekezését ajándékozta Telekinek 1724-ben Drezdában. Nem tudjuk pontosan, milyen előadásokat hallgatott a hallei egyetemen, de a disputációk alapján feltételezhetjük, hogy ezek egy része természet- és orvostudományi

²² *Catalogus alphabeticus librorum illustris Collegii Alba N: Enyedensis renovatus anno MDCCLII. diebus novembris*, 82. (Kézirat, Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, MS 192)

²³ Font Zsuzsa: i. m. 173.

²⁴ Gémes István: *Hungari et Transylvani. Kárpát-medencei egyetemjárók Tübingenben (1523–1918)*. Luther Kiadó, Budapest 2003, 40.; Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged 1992, nr. 1435., Verók Attila: Zabanius, Johann-szócikk. In: Kőszeghy Péter (főszerk.) – Tamás Zsuzsanna (szerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon XIII. Középkor és kora újkor. Vizkeleti-kódex – Zsombori*. Balassi Kiadó, Budapest 2012, 58–59.

volt. Valószínűleg részt vett Michael Alberti (1682–1757)²⁵ és Friedrich Hoffmann (1660–1742)²⁶ kurzusain is. A birtokában levő orvostudományi értekezések nagy része az ő elnökletük alatt zajlott. A hallei egyetem ekkor az európai orvostudományi képzés egyik fellegvára volt. Ez irányú érdeklődését enyedi tanárainak köszönhette, ahol a természettudományi előadások már korán meghonosodtak. Akár maga Pápai Páriz Ferenc is taníthatta, aki 1716-ban hunyt el, ekkor az ifjabb Teleki már a kollégium diákja lehetett. Disszertációgyűjteményének 16 darabját Halléban szerezte 1724 májusában. Drezdában egy disputációval, míg hazatérve 1726-ban további két értekezéssel gyarapította könyvtárát. 1724. októberében Lipcsében tartózkodott, ahol Borosnyai Nagy Márton (?–1738)²⁷ Wibius van Slooten frissen megjelent filozófiai értekezését ajándékozta Teleki Józsefnek. 1724 októberében, útban Drezda felé, még megállt Lipcsében. Borosnyai Nagy Márton album amicorumának egyik bejegyzése szerint eddig csak az 1725. április 30-ai lipcsei találkozásukról volt tudomásunk.²⁸ Ekkor a drezdai udvarból hazafelé tartva, még egyszer megállt Lipcsében Borosnyai Nagy Mártonnál. Ezzel további adatokkal sikerült gyarapítani ifjabb Teleki József peregrinációjának itineráriumát.

A kolligátumkötetben több magyar vonatkozású munkát is találunk. Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) miután sikeresen letette vizsgáit a bázeli egyetemen, 1674. október 9-án nyilvánosan is megvédte értekezését, és október 20-án doktorrá avatták.²⁹ Művét a bázeli egyetem tanárainak, Johann Caspar Bauhinusnak

²⁵ A hallei egyetem fizika- és orvosprofesszora, az orvosi egyetem dékánja, a törvényszéki orvostan egyik úttörője. A Georg Ernst Stahl-féle hallei orvosi iskola és az animista felfogás követője.

²⁶ A hallei egyetem orvosprofesszora, orvosi tankönyvek írója, a jatromechanikai irányzat és a farmakológia neves művelője.

²⁷ A nagyenyedi református kollégiumban, majd 1722-től Frankfurtban tanult tovább. 1722–1724 között a hallei egyetem diákja, ahol orvostudományi fokozatot szerzett. Hazatérve előbb id. Teleki József uradalmi és háziorvosa, majd az erdélyi Gubernium főorvosa lett. Pestisben hunyt el. Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 130. Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* nr. 526., Tar Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*. ELTE Levéltára, Budapest 2004: nr. 971., Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. ELTE Levéltára, Budapest 2007, nr. 834.

²⁸ Borosnyai Nagy Márton: *Album hoc Illustribus, Clarissimis, Egregiis etc. Nominibus Fautorum, Benevolore, Professore, Amicore, Condiscipulore et Suorum Sacrum esse voluit Possesor Martinus Nagy Borosnyai Transylvano-Hungaræ*, 23 f. v. (Kézirat, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár MS 671.)

²⁹ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* nr. 568.

(1606–1685), Johann Heinrich Glasernek (1629–1675), Johann Rudolph Burckhardtnak (1637–1687), Johann Jacob Hoffmann-nak (1635–1706), Paul Ammannak (1634–1691), a lipcsei egyetem tanárának, Csernátoni Pál (1633?–1679) nagyenyedi tanárnak és Balthasar Kisselbachnak (1638–1686) ajánlotta. Értekezése a gyakorlati orvostudomány területéről származik, három női beteg kóresetét ismertette, és adott orvosi tanácsokat kezelésükre. A disputációt önálló címlappal követik a Pápai Páriz Ferenc tiszteletére írt üdvözlőversek. Doktorrá avatásának megünneplésére 17 üdvözlőverset írtak barátai latin, magyar, román, görög, német és francia nyelven.³⁰ A bázeli egyetemi könyvtár kéziratárában fennmaradt Pápai Páriz Ferenc ünnepélyes doktorrá avatásának meghívója is.³¹ Disputációja először Hajdú Andráshoz került, majd 1716-ban már a nagyenyedi református kollégium könyvtárában találjuk. Pápai Páriz Ferenc három fiának, Andrásnak (1703–1763)³² és Ferencnek (1687–1740)³³ orvosi értekezését, illetve Imrének (1693–1730)³⁴ filozófiai disputációját is megtaláljuk a kötetben. Imre hálája jeléül elküldte értekezését egykori alma materének. A Pápai Páriz család

³⁰ Kótay Pál: Pápai Páriz Ferencz orvosdoktori értekezése (Basel, 1674). In: *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* (1956/4), 65–82.

³¹ Hegyi Ádám: A bázeli egyetem ismeretlen magyar vonatkozású egylevelés nyomtatványai. In: *Magyar Könyvszemle* 124 (2008/3) [<http://epa.oszk.hu/00000/00021/00379/Ksz2008-3-05.htm>] (Megnyitva: 2019. ápr. 5.)

³² Pápai Páriz Ferenc és Nyirő Judit legkisebb fia. 1719-ben subscribált Nagyenyeden. Peregrinált az odera-frankfurti, lipcsei és hallei egyetemen. 1732-ben szerzett orvosdoktori oklevelet Frankfurtban. Hazatérve Kolozsváron volt orvos. Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. X. kötet. Budapest 1905, 400., Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 136., Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* nr. 3015., Makkai Domokos: Pápai Páriz Ferenc fiai élete és irodalmi működésük. II. In: Kóródy Péter (szerk.): *Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egylet nyolczadik évkönyve*. Gyulafehérvárt 1896, 21–30.

³³ Pápai Páriz Ferenc és Szeghalmi Anna gyermeke. Iskoláit Enyeden és Szebenben végezte. 1711-ben indult peregrinációs útjára. Halleban, Leidenben, Cambridge-ben és Franekerben tanult. 1714-ben szerzett orvosdoktori fokozatot Halléban. Angliában adományokat gyűjtött az enyedi kollégium újjáépítéséhez. 1726-ban tért vissza Erdélybe. Peregrinációját emlékkönyvben örököltette meg, amely jelenleg az MTA Könyvtár és Információs Központban található. Hegyi Ádám – Szögi László: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919*. Budapest 2016, nr. 83., Jakó Zsigmond – Juhász András: *i. m.* 123., Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* nr. 3017., Makkai Domokos: *i. m.* 21–30; [<http://ppf.mtak.hu/index.htm>] (Megnyitva: 2019. ápr. 12.)

³⁴ Nagyenyeden kezdte tanulmányait, majd Londonban, Leidenben, Bázelen és Zürichben tanult. Hazatérte után Nagyenyeden lett másodtanár. Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 126., Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* nr. 3016., Hegyi Ádám – Szögi László: *i. m.* nr. 82, 1213., Makkai Domokos: *i. m.* 21–30.

tagjai mellett más, az enyedi kollégiumhoz és a Teleki családhoz köthető szerzők művei is helyet kaptak a kötetben. Fejérvári István enyedi tanulmányai után Leidenben tanult tovább, ahol 1684. június 23-án disputált. Teleki Mihály (1634–1690) volt alumnusaként neki ajánlotta orvosdoktori értekezését is.³⁵ Ajtai (Szabó) András (1690–1733) 1714. április 30-án szerzett orvosdoktori fokozatot Halléban Friedrich Hoffmann elnöklete alatt. Ezen alkalomból ifj. Pápai Páriz Ferenc üdvözlőverset írt, akivel együtt megfordult Odera-Frankfurtban, Berlinben, Helmstädtban és talán Franciaországban is. Disszertációját Teleki Mihálynak (1671–1720) ajánlotta. 1717-ben ért haza, és lett id. Teleki József udvari orvosa.³⁶ Ifj. Enyedi István (1694–1755) Nagyenyeden kezdte tanulmányait, ahol azonos nevű édesapja teológusprofesszor volt. 1719-ben szerzett orvosdoktori fokozatot Halléban. Ifjabb Pápai Páriz Ferencsel Leidenben és Londonban is kapcsolatban volt. 1721-ben tért haza.³⁷ Ifj. Köleséri Sámuel (1663–1732) négy disputációja is olvasható a kötetben.³⁸ Teleki Mihály támogatásával Leidenben filozófiai, Franekerben pedig teológiai doktori címet szerzett. Hazatérve rövid ideig lelkész volt, majd visszatért Leidenbe, hogy orvosi tanulmányokat folytasson.³⁹ Vásárhelyi Tőke István (1697–1768) 1725 és 1745 között az enyedi kollégium matematika- és fizikatanára, az erdélyi kísérleti fizika úttörője volt.⁴⁰ Tanári beiktatásakor Inczedy József (1688–1750)⁴¹ mondott beszédet maga és gondnoktársa id. Teleki

³⁵ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* nr. 2685.

³⁶ Nagyajtán látta meg a napvilágot. Székelyudvarhelyen és Nagyenyeden kezdte meg tanulmányait. 1713. szeptember 4-én iratkozott be a hallei egyetem orvosi karára. Később megfordult Leidenben, Oxfordban, Cambridge-ben és Bázelen is. Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 122. Hegyi Ádám – Szögi László: *i. m.* nr. 76., Tar Attila: *i. m.* nr. 869., Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* nr. 2979.

³⁷ Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 127., Tar Attila: *i. m.* nr. 372, 898., Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* nr. 2991., Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* nr. 1014.

³⁸ Az ateisták ellen írt disputációinak magyar fordítását lásd: Balázs Mihály et al. (szerk.): *Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2016, 114–127. A fényről írt matematikai–fizikai értekezésének részletei magyarul itt: Waczulik Margit: *A táguló világ magyarországi hírmondói. 15–17. század.* Gondolat Kiadó, Budapest 1984.

³⁹ Bujtás László: Adalékok Köleséri Sámuel hollandiai peregrinációjához és kapcsolatrendszéréhez (1679–1685). In: Balázs Mihály et al. (szerk.): *i. m.* 83–96. Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* nr. 2421.

⁴⁰ S. Sárdi Margit: Vásárhelyi Tőke István-szócikk. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *i. m.* XII. 354.

⁴¹ Enyedi tanulmányai után 1718-tól a kollégium gondnoka és a Főkonzisztórium jegyzője. 1736-tól ítélőmester. Bretz Annamária: Inczedy József-szócikk. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *i. m.* IV. 289.

József nevében a filozófia hasznáról, amely nyomtatásban is megjelent 1726-ban Kolozsváron. Teleki Mihály (1700–1745) filozófiai disputációját Kolozsváron védte meg 1718-ban Remetei János (1689? – 1719)⁴² elnöklete alatt. A disputációk magyar szerzői közül még meg kell említenünk Buzinkai György (1700?–1768),⁴³ Torkos Justus János (1699–1770),⁴⁴ Keresztúri Sylvanus Bálint⁴⁵ és Szathmárnémethi Mihály (1638–1689)⁴⁶ nevét. Szathmárnémethi Sárospatakon megjelent filozófiai disputációja Szathmári Baka Péter (1625–?) tulajdonában volt. Utóbbi 1661-ben Sárospatakon volt lelkész, így a szerző személyesen adhatta át értekezését Szathmárinak.⁴⁷

A második kolligátumkötet 13 művet tartalmaz, többnyire disputációkat. 1770-ben Borosnyai Lukács Mihály könyvtárossága alatt kötötték egybe.⁴⁸ A kolligátumkötet először az 1752-es katalógusban is szereplő raktári jelzettel ka-

⁴² Franekerben, Leidenben és Gröningenben tanult. 1718-tól a kolozsvári református kolégium tanára haláláig. Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. Ladányi Sándor. Budapest 1977, 505., Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* nr. 3226.

⁴³ Marosvásárhelyi tanulmányai után Brémában, Leidenben, Franekerben és Amszterdamban tanult tovább gr. Gyulai Ferenc tábornok költségén. Hazatérve Debrecenben lett tisztiorvos, majd a város főorvosa. Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* nr. 617., Tamás Zsuzsanna: Buzinkai György Szathmárnémethi szócikk. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *i. m. I.* 482–483.

⁴⁴ Besztercebányai és pozsonyi tanulmányai után Halleban szerzett orvosdoktori oklevelet. Haztérve orvsoként praktizált. Orvosi szakíró, nevéhez köthető a magyarországi sziksó első tudományos leírása és az első hazai orvosi helyrajzi mű. Alpárné dr. Szála Erzsébet: A Torkos testvérek tudományos munkássága Torkos Justus János (1699–1770) orvos és Torkos József (1710–1791) lelkész. In: *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből*. Budapest 1995, 88–90.

⁴⁵ Nagybányai és sárospataki tanulmányai után Utrechtben, Franekerben és Groningenben tanult. 1658-ban Utrechtben disputált. 1660 és 1662 között Angliában tartózkodott. Hazatérte után előbb Sepsiben, majd Debrecenben volt lelkész. Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* nr. 2827., Bozsay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* nr. 367, 1354, 2216., Gömöri György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1529–1789*. ELTE Egyetemi Levéltár, Budapest 2005, nr. 29.

⁴⁶ Szatmáron, Debrecenben és Sárospatakon tanult. A franekeri, utrechti, leideni egyetemek hallgatója volt. Az ellenreformáció elől Kolozsvárra menekült, ahol 1681-től kolozs-kalotai esperes volt. Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* nr. 2019.

⁴⁷ Nagyváradai és szatmári tanulmányai után Gröningenben, Franekerben, Utrechtben, Harderwijkben, Leidenben tanult tovább. Haztérve lelkészként tevékenykedett. Zoványi Jenő: *i. m.* 573.

⁴⁸ 1761-ben subscribált, praeceptor, a litteratura praesese. Vita Zsigmond: *i. m.* 33., Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 168.

pott (*Dissertationes variae variorum Th. 3. Or. 5. l. 41.*).⁴⁹ Később áthelyezték egy másik jelzet alá (*Th. Jur. Ord. 5. lib. 19.*). A művek tematikáját tekintve három-három a jog, orvostudomány és teológia, kettő a fizika és egy-egy a bölcsészet és matematika területéről származik. A nyomtatványokat 1589 és 1767 között adták ki. Ebből Kolozsváron hat, Gyulafehérváron kettő, Leideinben, Franekerben, Halléban, Velencében és egy fiktív, azonosítatlan nyomdahelyen egy-egy jelent meg. Először a kolligátumkötetben szereplő kolozsvári disputációt ismertetjük. Albisi Csomós (Tsomós) Mihály (1722–1796) a kolozsvári református kollégiumban tanított jogot és történelmet.⁵⁰ A Leidenben írt polgári jogi disszertációját Kolozsváron jelentette meg 1757-ben. A hazai jogi műveltségre ő gyakorolta a legnagyobb hatást a 18. század második felében. Verestói Sámuel (1743–1778) két disputája is szerepel a kötetben.⁵¹ Mindkettőt Pataki Sámuel (1731–1804) elnöklete alatt védte meg Kolozsváron 1767-ben. Az egyiket a légköri elektromosságról, villámlásról írta, míg a másik rövid írása 40 tézist sorol fel elsősorban a matematika és fizika témaköréből. Testvérének, Verestói Györgynek (1739–1793) franekeri tanulmányait lezáró exegétikai értekezését is olvashatjuk a kolligátumkötetben, amelyet Herman Venema elnöklete alatt védett meg.⁵² Maga a szerző ajándékozta disszertációját az enyedi kollégiumnak. Szathmári Paksi Pál (1733–1766) Franekerben szerzett orvosdoktori fokozatot. Ezen alkalomból írt disszertációit először 1757-ben nyomtatták ki Franekerben, majd 1760-ban Kolozsváron is megjelentették.⁵³ Fricsi Fekete Ferenc jogi disszertációját Csomós Mihály irányításával védte meg Kolozsváron 1764-ben.⁵⁴ Ajtai (Szabó) András orvosdoktori értekezése mindkét kolligátumkötetben szerepel.

⁴⁹ *Catalogus alphabeticus librorum illustris Collegii Alba N: Enyedensis renovatus anno MDCCLII. diebus novembris*, 82. (Kézirat, Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, MS 192)

⁵⁰ Kolozsvári tanulmányai után Odera-Frankfurtban és Leidenben jogot tanult. Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* nr. 134., Tar Attila: *i. m.* nr. 504., P. Szabó Béla: Jogtanuló peregrinusaink az észak-németalföldi tartományokban a tizenhetedik-tizennyolcadik században. In: Gera Judit – Vesztergom Janina (szerk.): *Oda-vissza. A kulturális transzfer folyamatai Hollandia, Flandria és Magyarország között.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 2018, 74–79.

⁵¹ Kolozsvári tanulmányai után Franekerben szerzett orvosdoktori címet 1772-ben. Rövid ideig Bécsben is tanult. Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* nr. 4408.

⁵² Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* nr. 4256., Zoványi Jenő: *i. m.* 686–687.

⁵³ Hazatérve a Sárospataki Református Kollégiumban volt tanár, és rakta le az ottani természetrajzi gyűjtemény alapjait. Szinnyei József: *i. m.* X. 127–128., Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* nr. 3874.

⁵⁴ Bécsben és Göttingenben tanult tovább. Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* nr. 1109., Tar Attila: *i. m.* nr. 643.

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda két kiadványa szintén szerepel a kötetben. Apáczai Csere János gyulafehérvári rektori székfoglaló beszédében a mesterségek és tudományok hasznáról értekezett. Hangsúlyozta a héber, káld, egyiptomi, görög, arab és latin nyelvek ismeretének fontosságát, és javaslatot tett a magyar iskolarendszer megújítására.⁵⁵ Mindössze három példány ismeretes pedagógiai beszédéből. A Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtáron kívül a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár és a Nagyszebeni Állami Levéltár őriz egy-egy példányt. Apáczai beszéde mellett a Geleji Kánonokat és az 1646. június 10-én tartott szatmárnémeti zsinat végzéseit találjuk. Geleji Katona István összegyűjtötte az előző egyházi kánonokat. Mindezt a magyarországi és erdélyi egyházak uniójának érdekében tette. A Geleji Kánonok az 1649. június 12-én tartott marosvásárhelyi zsinaton lépett életbe. Csonka példánya már 1716-ban a nagyenyedi kollégium birotkában volt.

Francesco Maurolico (1494–1575) matematikus, csillagász és bencés apát a fény-árnyék optikai jelenségét tanulmányozta. Emellett a szivárványt mint természeti jelenséget kívánta értelmezni, és a camera obscurát is vizsgálta. Teljes kutatása a témában csak posztumusz jelent meg, 1611-ben.⁵⁶ Művének 1617-es kiadása már 1716-ban megvolt a kollégium könyvtárában.

Joachim de Floris (1135 körül – 1202) középkori ciszterci apát profetikus írását az ifjabb Teleki már itthon, 1726-ban szerezte be. Ez olasz és latin nyelven jelent meg Velencében 1589-ben. Művei számos kiadást megértek, és még a 18. században is érdeklődésre tartottak számot felekezetre való tekintet nélkül. Más néven Gioacchino da Fiore a középkori misztikus teológia kiemelkedő alakja volt. Saját korában prófétaként tekintettek rá, és nagy hatást gyakorolt korának millenarista és eretnek mozgalmaira. Ő maga ezeket határozottan elutasította. Leghíresebb tézise a történelem hármas felosztása (Atya, Fiú és Szentlélek korszakai). Az utolsó, eljövendő korszakot a Szentlélek fogja uralni, amelyben mindenki a Lélek szerint szerzetesként él majd. Ezzel született meg a jövőbe vetített utópia gondolata. Az Ó- és Újtestamentum egyezéseit vizsgálta és magyarázatokat fűzött a Jelenések könyvéhez.⁵⁷

⁵⁵ Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2003, 396–421.

⁵⁶ Masotti, Arnaldo: Maurolico, Francesco. In: Holmes, Frederic Lawrence et al. (szerk.) *Complete dictionary of scientific biography*. Charles Scribner's Sons, Detroit 2008. [ebook] [<http://www-history.mcs.st-andrews.ac.uk/DSB/Maurolico.pdf>] (Megnyitva: 2019. ápr. 5)

⁵⁷ Mircea Eliade: *Vallási hiedelmek és eszmék története III*. Osiris Kiadó, Budapest 1998, 92–98., Korányi András: Joachim de Fiore: az összhang mestere, vagy lázító? In: *Lelkipásztor* 75 (2000/11), 415–419.

Nem tudjuk pontosan, hogyan és milyen úton került az ifjabb Teleki könyvtárának töredéke az enyedi kollégium könyvtárába. Rácz Emese feltételezése szerint korai halála miatt könyvei édesapjához, idősebb Teleki Józsefhez kerültek. Az idősebb Teleki végrendeletileg az enyedi kollégiumra hagyta könyvtárát, amely 1739 környékén kerülhetett be a könyvtár állományába.⁵⁸ Az ifjabb Teleki most előkerült könyvei azonban nem támasztják alá ezt az állítást. Az első kolligátumkötetben szereplő disszertációit 1744-ben kötették egybe, míg a második kötetben lévő mű csak 1752-ben került az enyedi kollégiumba. Utóbbit 1743-ben Toldi István vásárolta Nagyenyeden,⁵⁹ így az ő közvetítésével került a könyvtárba. Nagy valószínűséggel tehát az ifjabb Teleki József fennmaradt könyvei nem az édesapja könyvtárával együtt kerültek az enyedi kollégiumba, hanem más úton-módon. A könyvei nem kerültek be a Telekiana Thecába, hanem más raktári besorolást kaptak. Könyvtárának többi, elpusztult vagy kallódó része kerülhetett akár édesapja könyvtárába is, a fennmaradt példányok ezt nem igazolták.

Melléklet

1.

BOERHAAVE, Herman: De chemia suos errores expurgante, quem habuit, quum chemiae professionem in Academia Lugduno-Batava auspicaretur. XXI. septembris 1718. – Lugduni Batavorum [Lugduno-Batava], sumptibus Petri Vander Aa, 1718.

4° – [2], 42 p.

BVB BV008843001 – SWB 022304991

Kötés: Négy bordára fűzött, papírtáblás félbörkötés. A gerinc metszése kék spricelt.

Poss.: Coll. N. Enyedensis (címlap r.)

A N. ENYEDI REF. TANODA KÖNYVTÁRA (ovális pecsét, címlap r.)

BETHLEN-FŐISKOLA könyvtára (téglalap alakú pecsét, címlap r.)

Megj.: Compactus A(nn)o 1744. Die 10. Julij Cura Nicolai Toldi p[ro] t[unc] Bibliothecarii mp. (előtábla belső oldala)

⁵⁸ Rácz Emese: „Bibliothecam (...) az Enyedi Collegiumnak maradjon”: Teleki József (1675–1732) könyves mecenatúrája. In: Bányai Réka (szerk.): *A Telekiek és a kultúra*. Marosvásárhely 2017, 107.

⁵⁹ 1737. január 26-án subscribált Nagyenyeden. Harderwijkben tanult tovább. Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 152., Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* nr. 4120.

Th 2. Sept. Ord. 4. l. 50. (előtábla belső oldala)

A VIII. 15. (előtábla belső oldala)

Tt A IV 17 (címlap r.)

(Coll. 1.) **PÁPAI PÁRIZ** Ferenc: Disputatio inauguralis tribus consiliis medicis absoluta, quam ΘΕΟΥ ΜΕΓΑΛΟΙΟ ΕΚΗΤΙ autoritate et decreto magnifici et amplissimi ordinis asclepiadei procerum in inclyta et antiqua universitate Rauracorum pro summis in arte medica honoribus, privilegiis ac immunitatibus doctoralibus more majorum rite consequendis [...] – Basileae, typis Joh. Rodolphi Genathi, 1674.

[18] p.

RMK III. 2646.

Poss.: Possessor Andreas Hajdu (címlap r.)

Coll. N. Enyed 1716. (címlap r.)

(Coll. 2.) Vota solennia quae nobilissimi et clarissimi viri D. Francisci Pariz de Pápa Transylvano-Ungari honoribus doctoralibus ab amplissimo medicorum in perantiqua Universitate Basiliensi ordine, suo merito decretis, ejusdemq(ue), amplissimi ordinis consensu a magnifico, excellentiss. experientissimoq(ue) viro D. Joh. Henrico Glasero philos. et med. doctore, anatom. et botanices professore p. celeberrimo, Brabeuta rite designato anno M DC LXXIV XX. Octobris collatis gratulabundi addiderunt praeceptores, fautores, amici. – Basileae, imprimebat Joh. Rodolphus Genathius, 1674.

[14] p.

RMK III. 2649.

Megj.: Johann Rudolf Wettstein, Paul Ammann, Georg Francus, J. J. Hofmann, Veresegyházi Tamás, Balthasar Kisselbach, Pekri Lőrinc, Melchior Süssenbach, Kolozsvári István, Kállai Kopis János, Horváti Békés János, Rác Bőszörményi János, Halici Mihály, Johann Jacob Wettstein, Jean-Pierre d'Apples üdvözlőverseivel.

(Coll. 3.) **IFJ. PÁPAI PÁRIZ** Ferenc: Dissertatio medica practica de therapia morborum morali quam rectore magnificentissimo, serenissimo principe ac domino, dn. Friderico Wilhelmo [...] praeside Michaele Alberti, med. doct. et professore publ. extraord. reipubl. Noribergensis physico ordin. et acad. nat. cur. collega [...] – Halae Magdeburgicae, literis[!] Christiani Henckelii, 1714.

58, [4] p.

VD18 14821931 – BVB BV004208593

Megj.: Kornis Zsigmondnak ajánlva. Ajtai András üdvözlőversével.

(Coll. 4.) ENYEDI István: *Dissertatio medica, de medicina Hippocratis mechanica, quam gratiosae facultatis medicae consensus, praeside dn. Friderico Hoffmanno, medicinae et philosophiae naturalis professore [...]* – Halae Magdeburgicae, typis Christiani Henckelii, 1719.

40, [4] p.

VD18 11417838-006 – BVB BV011486203 – Adattár 40/1 H 1407⁶⁰

Megj.: Kornis Zsigmondnak ajánlva.

(Coll. 5.) PÁPAI PÁRIZ András: *Dissertatio inauguralis medica, de vero et necessario medicorum arcano, quam summi sub numinis praesidio ex auctoritate et decreto gratiosae facultatis medicae pro gradu doctoratus summisque in medicina honoribus [...]* – Francofurti ad Viadrum, litteris Tobiae Schwartzii, 1732.

[4], 37, [1] p

VD18 11573481

Poss.: [...] [...] Bibliothecae Illus[tris] [Co]legii N. Enyedi[ni] mittit ac ded[...] (körbevágva, címlap r.)

Megj.: Wesselényi Istvánnak, Bánffy Györgynek, Teleki Sándornak, Barcsai Györgynek, Kemény Sámuelnek, Barcsai Jánosnak, idősebb és ifjabb Intzédi Józsefnek, illetve Sámuelnek, Bonyhai Györgynek, Keczeli Istvánnak, Lészai Istvánnak, Pápai Páriz Ferencnek és a nagyenyedi Bethlen Kollégiumnak ajánlva. Huszti András, Aczél Gábor és Johann Joachim Kelp üdvözlőverseivel.

(Coll. 6.) GOELICKE, Andreas Ottomar: *Propempticon inaugurale de chrysopoeiae vanitate.* – Francofurti ad Viadrum, litteris Tobiae Schwartzii, (1732).

[8] p.

VD18 14976986-001 – BVB BV008266659

(Coll. 7.) FEJÉRVÁRI István: *Disputatio medica inauguralis de scorbuto. Quam, praeside de opt. max. ex auctoritate magnifici rectoris, d. Lucae Schacht [...] nec non amplissimi senatus Academici consensu, et alma Facultatis Medicae decreto, pro gradu doctoratus, summisque in medicina honoribus et privilegiis rite ac legitime consequendis [...]* – Lugduni Batavorum, apud Abrahamum Elzevier, 1684.

⁶⁰ Verók Attila (szerk.): *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Alte Drucke 1495–1800 Bd. I–II.* MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest 2017. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 40/1–2.) Továbbiakban Adattár 40/1–2.

[10] p.

RMK III. 3293.

Poss.: Bibliotheca Colegiului Ref. „BETHLEN” Ref. „Bethlen Fősikola Könyvtára (kerek pecsét, címlap r.)

Megj.: Teleki Mihálynak ajánlva. Dimény Pál üdvözlőversével.

(Coll. 8.) AJTAI András: *Dissertatio medica theoretica de medicinae et doctrinae moralis nexu, quam rectore [...] Friderico Wilhelmino [...] praeside Michaeli Alberti, med. doct. et professore publ. extraord. reipubl. Noribergensis [...] respondens Andreas Ajtai Transylv-Siculus die 30. April. A. O. R. MDCCXIV. – Halae Magdeburgicae, literis Christiani Henckelii, 1714.*

53, [1] p.

VD18 14809591 – BVB BV004075739

Megj.: Teleki Mihálynak ajánlva. Ifjabb Pápai Páriz Ferenc üdvözlőversével.

(Coll. 9.) BUZINKAI György: *Dissertatio historico medica de venenis eorumque antidotis quam favente summo numine, praeside Wyero Gulielmo Muys [...] publice defendet Georgius Buzinkai, transylvano ungarus. Auctor. A. D. 28. February MDCCXXXIII. H. L. Q. S. – Franequerae, excudit Guilielmus Coulon, 1733.*

77, [1] p.

Megj.: Bánffy Máriának ajánlva. Kováts Zsigmond és Borosnyai Nagy Zsigmond üdvözlőverseivel.

(Coll. 10.) BUZINKAI György: *Theses inaugurales medicae quas favente summo nomine, ex auctoritate rectoris magnifici Wyeri Gulielmi Muys, m. d. eiusdemque facultatis, et matheseos professoris ordinarii. Nec non amplissimi senatus Academici consensu, et nobilissimae facultatis medicae decreto. Pro gradu doctoratus summisque in medicina honoribus et privilegiis rite ac legitime consequendis solenni examini subicit [...] – Franequerae, excudit Guilielmus Coulon, 1733.*

[6] p.

Megj.: Johann Wichelhausennek és Nicolaus Nonnennek ajánlva.

(Coll. 11.) TORKOS Justus János: *Dissertatio inauguralis medica, de febre Petechiali quam summi numinis auspiciis ex decreto gratiosissimae facultatis medicae, in illustri fridericiana sub praesidio DN. D. Michaelis Alberti, potentissimi regis Borussiae consilarii aulici [...] pro licentia summos in medicina honores et privilegia doctoralia legitime impetrandi horis locoque consuetis, d. I. iunii anno MDCCXXIV. publico eruditorum examini offert auctor et*

respondens Iustus Ioannes Torkos, Iaurino-Hungarus. – [Halae Magdeburgicae, Hendelius, 1724.]

[2], 39, [2] p.

VD18 12399337 – BVB BV011430967 – Adattár 40/1 H 149

Poss.: Ex gratuita obla(ti)one [...] (körbevágva, címlap r.)

Megj.: Bácsmegyei János és Agner Sámuel üdvözlőversével.

(**Coll. 12.**) **BROESIKE**, Johann Fridericus: Dissertatio medica inauguralis de religione medici, quam Deo propitio et gratiosae facultatis medicae consensu, praeside dn. d. Michaelae Alberti [...] Facultatis medicae decano spectatissimo, patrono praeceptore ac promotore suo cum honoris cultu prosequendo, pro gradu doctoris summisque in arte medica honoribus, insignibus ac privilegiis more majorum solenni obtinendis, horis ante et pomeridianis d. Novembr. M DCC XXII. Publicae ventilationi submittet Johann Fridericus Broesike, jeseric-meso-marchicus. – Halae Magdeburgicae, litteris Christiani Henckelii, 1722.

48 p.

VD18 14809842-003 – BVB BV011431843

Poss.: J. Teleki Hallae (1)724: M: May (címlap r.)

(**Coll. 13.**) **SCHWEITZER**, Christian: Disputatio medica inauguralis de passione hysterica, quam, praeside [...] Lucae Schacht [...] nec non amplissimi Senatus Academici consensu, et almae Facultatis Medicae decreto, pro gradu doctoratus, summisque in medicina honoribus, et privilegiis rite ac legitime consequendis, publico examini subijcit Christianus Schweitzer gorlicio Lusatus, ad diem 11. aprilis loco horisque solitis. – Lugduni Batavorum, apud Abrahamum Alzevier, 1684.

[32] p.

BVB BV010056065

Megj.: Johann Gotfried Seidler, Johann Martin Hoffmann és Spielenberger Dávid üdvözlőversével.

(**Coll. 14.**) **NEUMANN**, Johann Gottlieb: Dissertatio inauguralis medica, de praeservandis metallicularum morbis, quam propitio numine divino et gratiosae Facultatis Medicae consensu, praeside dn. d. Michaelae Alberti [...] patrono, praeceptore ac promotore suo cum honoris cultu prosequendo, pro gradu doctorali, summisque in arte medica honoribus, insignibus ac privilegiis more majorum solenni obtinendis, horis ante et pomeridianis die aug. MDCCXXI. Publicae ventilationi submittet Johannes Gottlieb Neumann, Freyberga-Misnicus. – Halae Magdeburgicae, typis Christiani Henckelii, 1721.

32, [8] p.

VD18 90110315

Poss.: J. Teleki Hallae (1)724; M: May (címlap r.)

(Coll. 15.) LEVI, Philipp: Disputatio medica inauguralis de pleuritide. Quam, praeside deo opt. max. ex autoritate magnifici rectoris, d. Lucae Schacht [...] nec non amplissimi senatus Academici consensu, et Alma Facultatis Medicae decreto, pro gradu doctoratus, summisque in medicina honoribus et privilegiis rite ac legitime consequendis, publico examini subjicit Philippus Levi, Amstel.-Batav. ad diem 5 iunii loco horisque solitis. – Lugduni Batavorum, apud Abrahamum Elzevier, 1684.

[12] p.

Megj.: Latin nyelvű lapszéeli bejegyzésekkel és szóaláhúzásokkal. A margináliák egy része olvashatatlan lett a könyvtest körbevágásakor.

(Coll. 16.) WILMERDING, Johannes: Disputatio medica inauguralis de cardialgia. Quam, praeside [...] Theodori Ryckii [...] nec non amplissimi Senatus Academici consensu, et almae Facultatis Medicae decreto, pro gradu doctoratus, summisque in medicina honoribus et privilegiis rite ac legitime consequendis, publico examini subjicit Johannes Wilmerding Brunsvicensis. Ad diem 28 Aprilis, loco horisque solitis. – Lugduni Batavorum, apud Abrahamum Elzevier, 1682.

[20] p.

SWISSBIB

(Coll. 17.) ZEYS, Johann Christoph: Dissertatio inauguralis medica, de abstinentia a medicis et medicamentis, morbos mortemque interdum avertente, wie sich die Menschen bissweilen mit Nutzen der Aertzte und Artzeneyen enthalten, quam [...] praeside dn. d. Michaeli Alberti [...] pro gradu doctoris summisque in arte medica honoribus insignibus ac privilegiis more majorum solenni obtinendis, horis ante- et pomeridianis. d. jul. MDCCXXII. Publicae ventilationi submittet, respondens Joh. Christophorus Zeys, Zirchovio-Stolpensis Pomeranus. – Halae Magdeburgicae, typis Joannis Christiani Hendelii, 1722.

42 p.

VD18 11401362-004 – BVB BV011431866

Poss.: [J. Teleki Hallae (1)724; M: May] (körbevágva, címlap r.)

(Coll. 18.) SCHRÖTER, Johann Carl: Dissertatio inauguralis medica de balneorum artificialium ex scoriis metallicis usu medico, germ. Schlacken-Bädern, quam [...] praeside dn. Friderico Hoffmanno [...] pro licentia, in auditorio majori horis ante et post meridiem suetis, eruditorum examini exponit

ad diem IX. April MDCCXXII. Autor respondens Johannes Carolus Schröter Freyberga Hermundur, medicinae practicus et physicus Sneeburgensis. – Halae Magdeburgicae, typis Joan. Friderici Krottendorffii, 1722.

28 p.

VD18 15146553-003 – BVB BV011540804

Poss.: [J. Teleki Hallae (1)724; M: May] (körbevágva, címlap r.)

(**Coll. 19.**) **LICHTENHAHN**, Christian August: Dissertatio inauguralis medica de fontibus medicatis lauchstadiensibus, quam divini numinis auspiciis, in illustri Fridericana, praeside dn. Friderico Hoffmanno [...] pro doctoris gradu ad d. XII. Maj. Ann. M DCC XXIII. Publicae meditationi exponet auctor respondens, Christianus Augustus Lichtenhahn, med. ducal. saxon. designat et physic. sorbic. ac Bitterfeldens. – Halae Magdeburgicae, typis Johannis Christiani Hilligeri, 1723.

44 p.

VD18 15144674-008 – BVB BV009603142

Poss.: J. Teleki Hallae (1)724; M: Mayo mp.(címlap r.)

(**Coll. 20.**) **WELSCH**, Johann Melchior: Dissertatio inauguralis physico-medica de vini hungarici excellenti natura, virtute et usu, quam adnuente divini numinis gratia, in illustri Academia Fridericana, gratiosae facultatis medicae consensu, praeside dn. Friderico Hoffmanno, collegii medici decano et seniore, pro gradu doctoris d. Nov. MDCCXXI. in auditorio majori horis ante et pomeridianis publicae eruditorum disquisitioni exponet Johann Melchior Welsch, Nordlinga Suevus. – Halae Magdeburgicae, typis Christiani Henckelii, 1721.

32 p.

VD18 15145301-007 – BVB BV011540740

Poss.: J. Teleki Hallae (1)724; M: Mayo mp. (címlap r.)

(**Coll. 21.**) **HABERKORN**, Justus Peter: Dissertatio inauguralis medica de excellenti balneorum ex aqua dulci usu in affectibus internis, quam adnuente divini numinis gratia, in illustri Academia Fridericana, gratiosae Facultatis Medicae consensu, praeside dn. Friderico Hoffmanno, collegii medici decano et seniore, pro gradu doctoris, d. Maji MDCCXXI. in auditorio majori horis ante et pomeridianis publicae eruditorum disquisitioni exponet autor et respondens Justus Petrus Haberkorn, Gustavoviensis Mecklenburgicus. – Halae Magdeburgicae, typis Christiani Henckelii, 1721.

28 p.

VD18 15146537-005 – BVB BV008892459

Poss.: J. Teleki Hallae (1)724; M: Mayo mp. (címlap r.)

(Coll. 22.) **RAMAZZINI**, Bernardino: De contagiosa epidemia, quae in Patavino Agro, et tota fere veneta ditione in boves irrepit dissertatio habita in Patavino Lyceo [...] Editio secunda. – Lipsiae, prostat apud Joh. Lud. Gleditschium et Maur. Georg. Weidmannum, 1713.

43 p.

VD18 15053458 – BVB BV009651199

(Coll. 23.) **BENCK**, Georg Adam: Dissertatio inauguralis medica, famigeratum lemma memento mori commendans, quam auspice Deo consensu et autoritate gratiosae Facultatis Medicae, in Alma Regia Fridericiana, praeside dn. d. Michaelae Alberti [...] pro gradu doctoris summisque in arte salutari honoribus, insignibus ac privilegiis more majorum solenni obtinendis, horis locoque consuetis, anno MDCCXXIII d. Mart. publico ac placido eruditorum examini subjiciet [...] – Halae Magdeburgicae, typis Joannis Christiani Hendelii, 1723.

46 p.

VD18 15233790 – BVB BV011432448

Poss.: [J. Teleki Hallae (1)724; M: Mayo mp.] (körbevágva, címlap r.)

(Coll. 24.) **PALMER**, Josua: Disputatio medica inauguralis de medicamentorum sudoriferorum natura, operatione, et usu. Quam, praeside deo opt. max. ex autoritate magnifici rectoris, d. Theodori Ryckii [...] pro gradu doctoratus, summisque in medicina honoribus et privilegiis rite ac legitime consequendis, publico examini subjicit Josua Palmer, anglus. Ad diem 2 Iulii, loco horisque solitis. – Lugduni Batavorum, apud Abrahamum Elzevier, 1682.

[16] p.

GBV 270336753

(Coll. 25.) **LEFER**, Daniel: Disputatio medica inauguralis de ischuria. Quam praeside [...] Lucae Schacht [...] pro gradu doctoratus, summisque in medicina honoribus et privilegiis rite ac legitime consequendis, publico examini subjicit Daniel Lefer, Amstelo-Bat. ad diem 14. martii loco horisque solitis. – Lugduni Batavorum, apud Abrahamum Elzevier, 1684.

[16] p.

GBV 05833016X

(Coll. 26.) **BERISCH**, Christian Gottofred: Dissertatio inauguralis medica, de phantasiae usu, lusu et abusu in medicina, quam anuente divini numinis gratia, in illustri Academia Fridericiana, gratiosae Facultatis Medicae consensu, praeside dn. d. Michaelae Alberti [...] pro gradu doctoris, summisque

in arte medica honoribus, insignibus ac privilegiis more majorum solenni obtinendis, horis ante et pomeridianis d. XXIX. Aug. MDCCXXII. Publicae ventilationi submittet, Christianus Gottofredus Behrisch, Dresdensis. – Halae Magdeburgicae, typis Joannis Christiani Hendelii, 1722.

38 p.

VD18 14810425-006 – BVB BV011431849

Poss.: J. Teleki Hallae (1)724; M: Mayo mp. (címlap r.)

(**Coll. 27.**) **RICHTER**, Johann Georg: Dissertatio inauguralis medica, de prodagra juniorum, quam auspice Deo propitio et consensu atque auctoritate gratiosae facultatis Medicae, in Alma Regia Fridericiana, praeside dn. d. Michaelae Alberti [...] pro licentia summisque in arte salutari honoribus, insignibus ac privilegiis more majorum solenni obtinendis, horis locoque consuetis, anno MDCCXXIII. d. Dec. publicae ac placidae eruditorum ventilationi subjiciet respondens Johann Georg Richter, Sorbiga-Misnicus. – Halae Magdeburgicae, typis Joannis Christiani Hendelii, 1723.

26 p.

VD18 14809699 – BVB BV004075873

Poss.: J. Teleki Hallae (1)724; M: Mayo mp. (címlap r.)

(**Coll. 28.**) **STEGMANN**, Johann Josua: Dissertatio inauguralis medica de abstinencia medici ab aegrotis famam et vitam nonnunquam conservante, Wie sich die medici bißweilen mit Nutzen der Francken enthalten; quam, Deo propitio, gratiosae Facultatis Medicae consensu, praeside dn. d. Michaelae Alberti [...] pro gradu doctoris summisque in arte medica honoribus, insignibus ac privilegiis more majorum solenni obtinendis, horis ante et pomeridianis. D. Jul. MDCCXXII. Publicae ventilationi submittet, respondens Johannes Josua Stegmann, Islebiensis. – Halae Magdeburgicae, typis Joannis Christiani Hendelii, 1722.

43, [1] p.

BVB BV011431857 – VD18 14808242-005

Poss.: J. Teleki Hallae (1)724; M: Mayo mp. (címlap r.)

(**Coll. 29.**) **ENGEL**, Johann David: Dissertatio inauguralis medica, de morborum salubritate, quam auspice Deo gratiosae facultatis medicae, in Alma Regia Fridericiana, praeside dn. d. Michaelae Alberti [...] pro gradu doctoris summisque in arte salutari honoribus, insignibus ac privilegiis more majorum solenni obtinendis, horis locoque consuetis, anno MDCCXXIII d. Octobr. Publicae ac placidae eruditorum ventilationi subjiciet Joann. David Engel,

Heidelbergae Palatinus. – Halae Magdeburgicae, typis Joannis Christiani Hendelii, 1723.

[6], 46, [6] p.

BVB BV004076583 – VD18 10418873-004

Poss.: J. Teleki Hallae (1)724; M: Mayo mp. (címlap r.)

(Coll. 30.) WACHSMANN, Andreas: Dissertatio inauguralis medica, de genuinis sanitatis conservandae fundamentis, quam Deo propitio, gratiosae Facultatis Medicae consensu, praeside dn. d. Michaelae Alberti [...] pro gradu doctoris summisque in arte medica honoribus, insignibus ac privilegiis more majorum solenni obtinendis, horis ante et pomeridianis. D. April MDCCXXII. Publicae ventilationi submittet, auctor et respondens Andreas Wachsmann, Transilvan. Saxo. – Halae Magdeburgicae, typis Joannis Christiani Hendelii, 1722.

27, [11] p.

BVB BV011431884 – VD18 1480896X-006

Poss.: J. Teleki Hallae (1)724; M: Mayo mp. (címlap r.)

Megi.: Andreas Teutschnak, Georg Werdernek, Michael Czeckelnek, szebeni tisztségviselőknék ajánlva. Johann Paul Bruch, Johann Friedrich Klein, Johann Christoph Hey, Georg Adam Benck, Johann Eberhard Juncker és Jobus Timotheus Maul üdvözlőverseivel.

(Coll. 31.) REBITZ, Isaac Joseph: Disputatio anatomico-physiologica solemnis, de nervorum structura et usu, adistente Deo o. m. gratiosae Facultatis Medicae consensu sub moderamine dn. Andr. Ottomari Goelicke [...] pro gradu doctoris reliquisque eidem adnexis honoribus ac privilegiis rite capessendis in Viadrina Regia horis locoque consuetis anno MDCCXXXII die XIX. jun. Publico ac placido eruditorum examini subjicit Isaac Joseph Rebitz, Berolinens. Marchicus auctor et respondens. – Francofurti cis Viadrum, typis Tobiae Schwartzii, 1732.

30 p.

BVB BV040117230 – VD18 10993134

(Coll. 32.) HEININGKE, Johann Friedrich: Dissertatio medica inauguralis, de mystarum morbis praeservandis, quam Deo propitio et gratiosae Facultatis Medicae consensu, praeside dn. d. Michaelae Alberti [...] pro gradu doctorali summisque in arte medica honoribus, insignibus ac privilegiis more majorum solenni obtinendis, horis ante et pomeridianis die Octobr. MDCCXXI. Publicae ventilationi submittet Johann Friedrich Heiningke, Altenburgensis Misnicus. – Halae Magdeburgicae, typis Christiani Henckelii, 1721.

38 p.

VD18 90112520 – BVB BV011431539

Poss.: J. Teleki Hallae (1)724; M: Mayo mp. (címlap r.)

(**Coll. 33.**) **BROEN**, Johann: Disputatio medica de pthisi s. tabe vera. Quam, favente Deo opt. max. sub praesidio viri clarissimi Acutissimique d. Theodori Craanen [...] Publicae disquisitioni submittit Johannes Broen, Congelvia-Suecus. Die 29 aprilis, loco horisque solitis ante meridiem. – Lugduni Batavorum, apud Abrahamum Elzevier, 1682.

[12] p.

GBV 34590642X

(**Coll. 34.**) [**BARNER**, Jakob]: Machiavellus medicus, seu ratio status medicorum, secundum exercitium chymicum delineata, et in certas regulas redacta, atque ob usum, quem junioribus practicis praestat, publicae luci donata, a Philiatro. – Argentorati, [s. typ.], 1698.

[26] p.

BVB BV001438631

(**Coll. 35.**) **GLEIM**, Johann Ludwig: Dissertatio inauguralis medica, de morum et morborum consensu, quam gratiosae Facultatis Medicae consensu, praeside dn. d. Michaele Alberti [...] pro licentia summisque in arte medica honoribus, insignibus ac privilegiis more majorum solenni obtinendis, horis ante et pomeridianis. d. Dec. MDCCXXII. Publicae eruditorum ventilationi submittet, respondens Johannes Ludovicus Gleim, Sterlitzensis Mecklenburgicus. – Halae Magdeburgicae, litteris Hendelianis, 1722.

52 p.

BVB BV004074046 – VD18 10412891-004

Poss.: [J. Teleki Hallae (1)724; M: Mayo mp.] (körbevágva, címlap r.)

(**Coll. 36.**) **SLOOTEN**, Wibius van: Disputatio philosophica, continens quaestionem physicam, sive physiologicam de unione mentis et corporis physica, neutiquam metaphysica, simulque brevem apologiam pro philosophia Cartesiana. Quam favente Deo sub praesidio viri clarissimi, d. Ruardi Andala [...] Publicae disquisitioni subjicit Wibius van Slooten, Frisius. A d. 29. mart. MDCCXXIV. – Franequerae, excudit Henricus Halma, 1724; Halae Saxonum, recudit Christianus Henckelius.

56 p.

SWB 027776239

Poss.: Ex gratuita obla(ti)one Excellentiss(imi) D(omi)ni Martini Borosnjai[!] Medicinae Doctoris possidet I. T. [...] Lipsiae M(ensis) Octobr(is) A(nn)o d(omini) 1724: (címlap r.)

(Coll. 37.) **INCZÉDY** József: Philosophia in illustri Collegio Reformatorum Albano-Enyediensi restaurata. Quam gravi, ac facunda, de utilitate philosophandi, oratione, suo, et illustrissimi duum-viralis collegae, illustr. S. R. I. Comitis, dni d. Josephi Teleki de Szék, nominibus, in frequentissimo ejusdem Collegii Auditorio feliciter auspicatus est, dum ad philosophiae et mathematicum professiones clar: ac doct: d. Stephani Tóke Vásárhelyi solenni inauguratione praesentasset spectabilis dominus dnus Josephus Incedi de Várád, praedicti Collegii curator alter indefessus, solidissimus, fructuosissimus. Anno D(omi)ni MDCCXXV.7. Decembr. – Claudiopoli, impressit Samuel Pap Telegdi, 1726.

[34] p.

Petrik V. 2019.

(Coll. 38.) **GOTTSCHED**, Christoph Heinrich: De ratiocinatione philosophica et mathematica superiorum indultu disseret Tilsa Borussus. – Lipsiae, typis Immanuelis Titii, 1720.

20 p.

VD18 11616342 – GBV 732336139

Poss.: Ex gratuita oblatione D[omi]ni authoris possidet Josephus [...] Teleki, Dresdae, d. 29: Novembris 17[.] (körbevágva, címlap r.)

(Coll. 39.) **PÓSAHÁZI** János: Cum Deo. Theses philosophicae de independente et dependente quae adorandae sacr. S. Trinitatis lumine praelucente in illustrissima ac celeberrima Schola S. Patach sub praesidio [...] Johannis Posahazi [...] publicae inquisitioni committuntur a Michaele Szatthmár Nemetino, ad diem 16. Februarii horis locoque solitis. – Patakini, apud Johannem Rosnyai, 1661.

17, [3] p.

RMNY 3004 – Sztripszky II 2316/161

Poss.: R(everen)do ac Cl(ari)ss(imo) viro D. Petro Szatthmari mitit A et D. (címlap r.)

Coll. V(enerabili) Enyed (címlap r.)

Megi.: Gönci Andrásnak, Szabó Mihálynak, Némethi Istvánnak, Azari Zsigmondnak, Borbély Mártonnak, Marusi Mihálynak, Veresmarti Istvánnak, Eszéki Istvánnak, Újhelyi Jánosnak, Sárvári Istvánnak ajánlva. Veresmarti István, Pataki István és Dési Márton üdvözlőversével.

(Coll. 40.) KERESZTÚRI Valentinus: Disputatio metaphysica de principio individuationis et suppositivitatatis, quam cum annexis philosophicamiscellaneous [...] sub praesidio d. m. Danielis Voet [...] Placidiae cujuslibet censurae subjicit, et publice defendere conabitur, Valentinus Sylv. Kereszturi; Hungarus, ad diem 7 Julii, qui est mercurii, horis loco(ue) solitis. – Ultrajecti, typis Johannis a Paddenburgh, 1658.

[60] p.

RMK III 2020

Megj.: Latin és magyar nyelvű lapszéli bejegyzésekkel. Zákány Andrásnak, Hécezi Baksi Istvánnak, Gomba Zsófiának, Bónis Ferencnek, Görgei Istvánnak, Persi Mihálynak, Maksai Balázsnak, Györi Gáspárnak, Zákány Andrásnak, Persi Istvánnak, Rádi Istvánnak, Gyöngyösi Jánosnak, Tarczali Pálnak, Kaposi István, Tolnai Jánosnak, Buzinkai Mihálynak, Gyöngyösi Lászlónak, Nadányi Jánosnak ajánlva. Nadányi János és Tétsi Miklós üdvözlőverseivel.

(Coll. 41.) TELEKI Mihály: Dissertatio philosophica, de unione mentis cum corpore, quam Deo propitio in illustri Reformatorum Coll. Claudiopolitano, praeside [...] Johanne Remetei [...] Publico exposuit examini Michael S. R. I. Comes Teleki de Szék Junior, author et defendens. Anno Christi MDCCXIIX die 16 dec. – Claudiopoli, impressit Samuel Pap Telegdi, 1718.

[2], 10, [2] p.

Petrik III 616

Megj.: Kornis Zsigmondnak ajánlva. Teleki Ádám, Szalai Sztojka Zsigmond és Kibédi Márton üdvözlőverseivel.

(Coll. 42.) KÖLESÉRI Sámuel: Disputatio mathematico-physica de lumine, pars prima. Quam, [...] sub praesidio [...] Burcheri de Volder [...] publice ventilandam proponit, Samuel Koleseri, Ungarus, author et defendens. Ad diem 12 Martii, loco horisque solitis, ante meridiem. – Lugduni Batavorum, apud viduam et haeredes Joanis Elzevirii, 1681.

[12] p.

RMK III. 3118.

Poss.: J. Teleki 1726 M: Mayo: (címlap r.)

Megj.: Nógrádi Máténak ajánlva.

(Coll. 43.) KÖLESÉRI Sámuel: Disputatio mathematico-physica de lumine, pars secunda. Quam, [...] sub praesidio [...] Burcheri de Volder [...] publice ventilandam proponit, Samuel Koleseri, Ungarus, author et defendens.

Ad diem 15 Martii, loco horisque solitis, ante meridiem. – Lugduni Batavorum, apud viduam et haeredes Joanis Elzevirii, 1681.

[12] p.

RMK III 3118.

Megi.: Christian Meldernek, Burchardus de Voldernek, Johann Conrad Nuber, Hegyesi Istvánnak, Dobozi Istvánnak ajánlva. Zoványi Sámuel üdvözlőversével.

(Coll. 44.) **KÖLESÉRI** Sámuel: Disputatio philosophica contra atheos secunda, quam [...] sub praesidio [...] Burcheri de Volder [...] exercitii causa defendendam suscipit Samuel Koleseri, Szendvovia Ungarus. Ad diem 15. Maji loco, horisque solitis ante meridiem. – Lugduni Batavorum, apud viduam et heredes Johannis Elsevirii, 1680.

[10] p.

RMK III 3049

Megi.: Idősebb Köleséri Sámuelnek, Christoph Wittichnek, Christian Meldernek, Burchardus de Voldernek és Martinus Sylvanusnak ajánlva.

(Coll. 45.) **KÖLESÉRI** Sámuel: Disputatio philosophica contra atheos quarta, quam [...] sub praesidio [...] Burcheri de Volder [...] exercitii causa defendendam suscipit Samuel Koleseri, Sam. Fil. Ad diem 7. maji loco, horisque solitis ante meridiem. – Lugduni Batavorum, apud viduam et heredes Johannis Elsevirii, 1681.

RMK III 3119

Megi.: Christian Meldernek, Burchardus de Voldernek, idősebb Köleséri Sámuelnek, Mártonfalvi Györgynek, Szilágyi Mártonnak, Lisznyai Pálnak ajánlva.

(Coll. 46.) **PÁPAI PÁRIZ** Imre: Disputatio philosophica de vera via et methodo veniendi ad cognitionem Dei. Quam, favente atque moderante Deo O. M. sub praesidio [...] Jacobi Wittichii A. L. M. philosophiae doctoris, ejusdemque Facultatis in Academia Lugd. Bat. profess. ordin. Publice ventilandam proponit Emericus Pariz Pápai, Enyedino-Hungarus, author et respondens. Ad dies 26 et 29. Aprilis, hora locoque solitis. – Lugduni Batavorum, apud Petrum Vander Aa, 1719.

[2], 21, [2] p.

RMK III. 1972 (10)

Poss.: Almae [...] Collegio [Branden]burgico [...]sert ut [...] Emeric[us] [Páriz Pápai] Lugduni [Batavorum] 1719 6 [...] (körbevágva, címlap r.)

Coll. N(agy)Enyed 17[.] 9. [...] (körbevágva, címlap r.)

Megj.: Inczédi Józsefnek, Radák Ádámnak, Szilágyi Péternek, Nádudvari Péternek, Zilahi Andrásnak, Szigeti Gyula Istvánnak, Teleki Józsefnek és Sándornak ajánlva. Szilágyi István és Mádi Sámuel üdvözlőverseivel.

(**Coll. 47.**) **ZABANIUS**, Johannes: *Dissertatio academica de ideis, quam sacro sanctae mono-triadis gratia annuente, sub praesidio dn. Joh. Wolfg. Jägeri [...] autor et defendens: Johannes Zabanius, sereniss. Würtemb. ducis in illustri ad Nicrum stipendio alumnus [...]* – Tubingae, typis viduae Johan-Henrici Reis, 1688.

16, [2] p.

SWB 040220060

Poss.: J. Teleki 1726: M: Maji (címlap r.)

Megj. Apafi Mihálynak és Teleki Mihálynak ajánlva. Cristoph Caldenbach, Hieronymus Magirus, Gottfried Conrad Hochstetter, Georg Christoph Hellwer, Eberhard Ludwig Gruber, Hegyfalusi György, Johann Jacob Friedel és Johann Kelp üdvözlőverseivel.

(**Coll. 48.**) **QUELMALZ**, Samuel Theodor – **CRELL**, Johann Friedrich: *Dissertatio physica de magnetete, quam consensu inclutae[!] Facultatis Philosophicae, in alma Philurea, placido eruditorum examini sistent, d. XIIX. Aug. A. MDCCXXIII. Horis ante et pomeridianis consuetis, M. Sam. Theod. Quellmaltz, Freib. med. baccal. et Iohannes Fridericus Crellius, Lips. – [s. l.], ex officina Rothiana, 1723.*

15, [1] p.

VD18 12466468 – BVB BV012220354

(**Coll. 49.**) *Conclusiones ex universa philosophia, quas in Pacifica Universitate Mantuana apud PP. Societatis Jesu publice propugnandas exponit, atque in d. Pauli Apostoli vener. Seminarii Mantuani patroni solemniss illustrissimo, ac reverendissimo d. d. Antonio ex comitibus Guidis a Balneo Mantuae Episcopo, Sac. Rom. Imp. Principi, Pontificio Solio Assistenti Paulus Trazzi, ejusdem Seminarii Convictor. – Mantuae, ex typographia S. Benedicti, apud Albertum Pazzoni, 1728.*

[2], 11, [1] p.

(**Coll. 50.**) **LÖSCHER**, Martin Gotthelf: *Commentatio physica de phaenomeno septentrionali luminoso nec non morbo epidemico anni currentis. – Vitembergae, apud Samuelem Hannoverum, 1721.*

40 p.

BVB BV008998667 – VD18 11549580-004

(Coll. 51.) ZABANIUS, Isaacus: I. N. J. Disputatio metaphisica XII. et ultima, de classibus rerum quam, duce et auspice Deo, praeses M. Isaacus Zabanius p. p. in florentissimo statuam Evang. Eperien. athenaeo, respondente Georgio Spetkio theol. et phil. studioso, ventabit. Anno 1669. die 31 Julij. – Leutschoviae, literis Samuelis Brewer, 1669.

[14] p.

RMK II 1199.

Poss.: Ex amica obla(ti)one Domi(ni) Respondentis, Domini Georgij Spetkio Eperjesini 6. Augusti. (címlap r.)

(Coll. 52.) THÜMMIG, Ludwig Philipp: Experimentum singulare de arboribus ex folioeducatis ad rationes physicas revocatum, praeside Ludovico Philippo Thümmigio ... respondente Johanne Mayero, Norimbergensi publicae eruditorum disquisitioni sistitur H. L. Q. C. an. MDCCXXI. die XIV. Octob. – Halae Magdeburgicae, literis Joh. Christ. Hilligeri, 1721.

[2], 56 p.

VD18 1515744X-003 – BVB BV011419812

Poss.: [J. Teleki] (körbevágva, címlap r.)

Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed Hung 41

2.

CSOMÓS Mihály: Dissertatio juris publici, de jure, quod dicitur postliminii. Quam, auxiliante et favente summo numine, in celeberrima Academia Lugduno-Batva, horis subsecivis[!] in schedas conjecit; redux vero in patriam quasi postliminio, ex auctoritate excelsi Regii in Transsilvania Gubernii revisam, publici juris fecit [...] – Claudiopoli Transsilvanorum, impr. Per Stephanum Páldi, 1757.

4° – [10], 66, [6] p.

Petrik III. 690.

Kötés: Négy bordára fűzött, papírtáblás félbőr kötés aranyozott gerinccel. A könyvtest metszése piros spriccelt.

Megj.: Th 3 Or. 05 Lib.41. (áthúzza, előtábla belső oldala)

Th. Jur. Ord. 5. lib. 19. (előtábla belső oldala)

A. V. II. (előtábla belső oldala)

Hac Disserta(ti)ones hanc induunt formam Mich. L. Borosnyai Bibliothecario. (előzéklap v.)

Coll. N. Enyed 1770. (címlap r.)

BETHLEN-FŐISKOLA könyvtára (téglalap alakú pecsét, címlap r.)

Lázár Jánosnak, Teleki Lászlónak, Bethlen Imrének, Wesselényi Ferencnek, ifj. Kemény Simonnak, Teleki Józsefnek, Lázár Imrének, idősebb és ifjabb Bánffy Farkasnak ajánlva. Kendeffi Pál, Kendeffi Elek, Pápai Páriz András, Herepei István, bágyoni Váró Mózes, Teleki Mihály, Csomós János üdvözlőverseivel.

(Coll. 1.) VERESTÓI Sámuel: *Dissertatio physica fulgur fulmen et tonitru eorumque phoenomena ex nova electricitatis doctrina explicans et confirmans quam auspice triuno numine pro suorum in theatro naturae profectuum specimine sub praesidio [...] Samuelis Pataki [...] – Claud., impress. Per Stephanum Páldi, 1767.*

[4], 48 p.

Petrik III. 763.

Megi.: A 19 és 36 közötti oldalak nem teljesek. Wesselényi Ferencnek, Bethlen Pálnak, Bánffy Farkasnak, Bánffy Mihálynak, Kemény Simonnak, Kendeffi Eleknek, Wesselényi Farkasnak és Pataki Sámuelnek ajánlva.

(Coll. 2.) VERESTÓI Sámuel: *Theses mathematico physicae quas sub auspiciis triumvis numinis praeside [...] Samuele Pataki [...] publice etiam defendendas suscipit ipsisque valedicit [...] Anno 1767. die 7 april. H. L. Q. S. – Claud(iopoli), impress. Per Stephanum Páldi, 1767.*

[6] p.

Megi.: Verestói Györgynek, Intze Istvánnak és Mihálynak ajánlva. Ákon Ferenc üdvözlőverseivel.

(Coll. 3.) SZATHMÁRI PAKSI Pál: *Dissertatio de simplicium remediorum prae operose concinnatis praestantia quam d. U. Praeside [...] Guilielmo Ouwens [...] publico eruditorum examini submittit [...] Editio altera. – Claudiopoli Transsilvanorum, impress. Per Stephanum Páldi, 1760.*

[8], 40 p.

Petrik III. 498.

Megi.: Lázár Jánosnak, Teleki Ádámnak és Lászlónak, Bethlen Farkasnak és Pálnak, Gyulai Ferencnek, Bánffy Farkasnak ajánlva. Hendrik Johann Arntzenius és P. Bellaard üdvözlőverseivel.

(Coll. 4.) SZATHMÁRI PAKSI Pál: *Dissertatio medica inauguralis de morte naturali. Quam Deo favente ex auctoritate rectoris magnifici, d. Gulielmi Ouwens [...] pro gradu doctoratus, summisque in medicina honoribus rite ac legitime consequendis. Publico eruditorum examini submittit [...] Editio altera. – Claudiopoli Transilvanorum, impress. Per Stephanum Páldi, 1760.*

pp. 41-86, [2] p.

Petrik III 498

(**Coll. 5.**) **AJTAI** András: *Dissertatio medica theoretica de medicinae et doctrinae moralis nexu, quam [...] Friderico Wilhelmo [...] reliqua; gratioso facultatis medicae consensu, praeside Michaelae Alberti [...] Die 30. April A. O. R. MDCCXIV. – Halae Magdeburgicae, literis Christiani Henckelii, 1714.*

53, [1] p.

VD18 14809591 – BVB BV004075739

Poss.: Coll. N. E[nyed] 175[.] (körbevágva, címlap r.)

Megj.: Teleki Mihálynak, Józsefnek, Pálnak és Sándornak ajánlva. Ifjabb Pápai Páriz Ferenc üdvözlőversével.

(**Coll. 6.**) **VERESTÓI** György: *Dissertatio theologico-philologica de duobus philosophorum Aegyptiorum, Mosi olim resistantium, ordinibus, quorum priores IANNHΣ, posteriores autem IAMBPHΣ nominabantur. Quam favente Deo [...] Hermanni Venema [...] Publico eruditorum examini subjicit [...] – Franequerae, excudit Gulielmus Coulon, 1764.*

[4], 75, [3] p.

Copac

Poss.: Illustri Collegio Reformatorum Nagy-Enyedensi. L. M. Q. Offert AUCTOR. (előzéklyap v.)

Megj.: Wesselényi Ferencnek, Bethlen Pálnak, Kemény Simonnak, Kendeffi Eleknek, Verestói Györgynek és Herman Venemanak ajánlva. Kökényesdi Pál üdvözlőversével.

(**Coll. 7.**) **FRITSI FEKETE** Ferenc: *Theses juris naturae de moderamine inculpatae tutelae, cum jure patrio collatae. Quas auxiliante [...] sub praesidio [...] Michaelis Tsomós [...] publice defendendas suscipit, musisque Claudio-politanis ultimum vale dicit [...] – Claud(iopoli), impress. Per Stephanum Páldi, 1764.*

[8] p.

Petrik I. 770.

(**Coll. 8.**) [**GELEJI KATONA** István: *Canones ecclesiastici ex veteribus qua Hungariensibus qua Transsilvaniensibus in unum collecti, plerisque, tamen aliis etiam, pro temporis ratione aucti ac in paulo meliorem ordinem redacti. – (Acta synodi nationalis [...] ab [...] Georgio Rakoci Szathmár-Németinum an. MDCXLVI AD 10 Junij convocatae, in certas conclusiones redacta.) – Alba Juliae, typis principis, 1649.]*

71 [recte 72], 16, [1] p.

RMNy 2260 – RMK II 700

Poss.: Coll. N. Enyed 1716. (A3 f. r.)

Megj.: Címlevele, A1-A2, I1-I4, A4-B4 ívek hiányoznak.

(**Coll. 9.**) **APÁCZAI CSERE János**: Oratio de studio sapientiae in qua artium et scientiarum omnium utilitas, earumq(ue) ortus, et[!] ab Adamo ad Hebraeos, ab Hebraeis ad Chaldaeos, ab his ad Aegyptios, ab Aegyptiis ad Graecos, a Graecis ad Arabas[!] et Latinos progressus, et inter eos cultura promotioque breviter perstringitur, ob hancq(ue); causam haru(m) linguarum necessitas probatur; postremo modus ostenditur, quo gens Hungarica hujus sapientiae non tantum particeps fieri, sed brevi illas omnes si non superare, aequare saltem possit. Habita cum rectorum in illustri Collegio Albensi suscipere. A. C. M. DC. LIII. Mense Novembri. – [Alba Juliae, typis principis], (1653).

48 p.

RMNY 2463 – RMK II 785

Poss.: Est Stephani Tiszabechi (címlap r.)

Dono mittunt Alba Dono mittunt Alba Julia Michael et Georgius Zagoni et[c] R[everen]do D[omi]no Basilio Sz. Zagoni Verbi Dei praeconi apud Retyien[ses] [...] M[anu] P[rop]ria (F4 f. v.) (F4 f. v.)

Megj.: Vargyasi Daniel Jánosnak ajánlva.

(**Coll. 10.**) **MAUROLICO, Francesco**: Theoremata de lumine, et umbra, ad perspectivam, et radiorum incidentiam facientia. Diaphanorum partes, seu libri tres: in quorum primo, de perspicuis corporibus: in secundo, de Iride: in tertio, de organi visualis structura, et conspiciolorum formis, agitur. Problemata ad perspectivam et Iridem pertinentia. – Lugduni, apud Bartholomaeum Vincentium, 1617.

[6], 94 p.

GBV 24459497X

Poss.: Coll. N. Enyed 1716. (címlap r.)

Megj.: Th 3ª Orient ord(o) (tertius Lib(ri) 55. (címlap r.)

(**Coll. 11.**) **PHILOMAGIRUS, Nullinus**: Sancta simplicitas. Sive colloquium familiare inter holobarbarum et anipocritum, ex manuscripto hujus saeculi fidelissime descriptum, et editum [...] – Cattimelibocorum, apud Sebastianum Dollenkopffium, (typis Confusii Slenderhenkii), 1736.

49, [3] p.

SWB 025269372

Poss.: Coll. N. Enyed 1742. (címlap r.)

Tiburtius Zath: Kiellman. (címlap r.)

(Coll. 12.) [JOACHIM, de Flore: Vaticinia, sive prophetiae Abbatis Ioachimi et Anselmi episcopi Marsicani [...] = Vaticinii overo profetie dell'Abbate Gioachino e di Anselmo Vescovo di Marsico [...] – Venetiis, apud Hieronymum Porrum, 1589.]

[108] p.

BVB BV004415346

Megj.: Címlevele és az utolsó 12 oldal hiányzik.

Poss.: J. Teleki 1726 M(ense) Mayo (címlap r.)

Stephani Tóldi 1743. Comp. Enyedini (címlap r.)

Coll. N. Enyed 1752. (címlap r.)

Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed Hung 53.

Gyulai Ferenc ephorus könyvei

Váradai Gyulai Ferenc (V.) kolozsvári tanulmányai után – ahol assessoritisztséget is betöltött – Désen volt rektor. 1722-ben Teleki Ádám és József kísé-
rője lett külföldi tanulmányúttjukon.⁶¹ Az 1725 és 1729 közötti időszakból nin-
csenek adataink hollétéről. 1729 és 1732 között Wesselényi Istvánt (1708–
1758) kísérte el peregrinációjára. Fél évet a berlini udvarban töltöttek. Ez idő
alatt Wesselényi István tipikusan gavalléri tanulmányokat folytatott, akárcsak
néhány évvel korábban a két Teleki fiú. A következő megállóhely a drezdai udvar
volt, hasonlóan Teleki Ádámhoz és Józsefhez ő is apródként kívánt elhelyezkedni
eredménytelenül. Wesselényi István 1730. szeptember 14-én iratkozott be a hallei
egyetemre. Kísérője nevét azonban ezúttal nem találjuk meg a diáknévsorban.⁶²
Gyulai 1732 áprilisában még Halléből küld levelet Teleki Sándornak, amelyben az
európai királyi udvarok legújabb eseményeiről tájékoztatta őt.⁶³ Hazatérve
„galléras udvarbíró”, tehát tisztartó vagy jószágigazgató lett. Nagy valószínűséggel
továbbra is a Teleki, esetleg a Wesselényi család szolgálatában állt. Könyvtárát
halála után árverésre bocsáthatták. Az egyik, 1722-ben Hallében vásárolt könyvet
Méhes György (1746–1809) kolozsvári tanár 1777-ben nyilvános árverésen vásá-
rolta meg. Herepei János összesen négy könyvet említ, amelyeket Gyulai Ferenc
vásárolt külföldi peregrinációján, és később a kolozsvári református kollégium
könyvtárába kerültek. Szerzőt és címet azonban nem említ, így a régi jelzetek

⁶¹ Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* nr. 1492.

⁶² Font Zsuzsa: Wesselényi István egyetem- és udvarjárása (1729–1732). In: Békési Imre et al. (szerk.): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.* Budapest–Szeged 1993, 508–516.

⁶³ Hoffmann Gizella (szerk.): *i. m.* 322–323.

alapján ezeket a köteteket nem sikerült azonosítanunk.⁶⁴ A kolozsvári református kollégium könyvtára jelenleg a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található új jelzetek alatt. Ezekon kívül további három könyvét sikerült azonosítanunk. Két kötet a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban található, az egyiket 1722-ben Halléban szerezte be, míg a másik 1725-ben Drezdában került tulajdonába. Utóbbit 1750-ben Szathmári Pap Zsigmond (1703–1760)⁶⁵ ajándékozta Teleki Mihálynak (1731–1761). További egy kolligátumkötet a szilágysomlyói római katolikus plébániára került, amely jelenleg a Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár gondozásában van. Fontosnak tartottuk az ő életútját és könyvtárának töredékét is közölnünk. Abban a kivételes helyzetben volt, hogy kétszer peregrinálhatott, és két fontos erdélyi család bizalmát is élvezhette. Ennek ellenére életútjáról, könyvtáráról és kísérői szerepéről alig vannak információink. Hazatérve kevésbé jelentős karriert futott be, mint a Teleki család többi pártfogoltja.

1.

FREYER, Hieronymus: *Oratoria in tabulas compendiaris redacta et ad usum iuventutis scholasticae accomodata.* – Halae Magdeburgicae, sumtibus Orphanotrophei. 1719.

4° – 75, [5] p.

VD18 10323058 – GBV 636162435

Kötés: Papírkötés.

Poss.: A N. ENYEDI REF. COLLÉGIUMÉ (pecsét, címlap r.)

BETHLEN-FŐISKOLA könyvtára (téglalap alakú pecsét, címlap r.)

Francisci Gyulai de Várad Halae Saxonii (1)722. (címlap r.)

(**Coll. 1.**) *Unum epistolium epistoliorum dulcissimorum dulcissimum unius fidelissimi discipuli et olim scholaris ad suum magistrum.* – Coppenhagae, [s. n.], 1706.

70 p.

BVB BV001655645 – GBV 639905714

⁶⁴ Herepei János: A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanítói. Kolozsvár 1941, 11–12.

⁶⁵ Kolozsvári tanulmányai után Gröningben és Utrechtben tanult. Hazatérve Kolozsváron volt lelkész, 1748-tól a kolozs-kalotai egyházmegye esperese, 1749-től a református egyház főjegyzője, majd 1760-ban megválasztották az Erdélyi Református Egyházkerület püspökévé. Szabó Miklós – Szögi László: *i. m.* nr. 3883.

(Coll. 2.) LEYDEKKER, Melchior: Bried Van een Vriend aan Dr. Melchio Leidecker. – [s. l., s. n., 1708.]

16 p.

Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed 1906.

2.

[HORN, Georg: Historia ecclesiastica et politica. Editio nunc auctior et emendatior. – Lugd(uni) Batav(orum) et Roterod(anum), ex officina Hanckiana, 1666.]

12° – [34], 442, [26] p.

BVB BV001527244

Kötés: Három pergamenszalagra fűzött, papírtáblás pergamenkötés.

Poss.: I D O 1668 (supralibros)

Franc. Gyulai comp. Dresdae (1)725. (előtábla belső oldala)

Tam Michaelis Teleki ex dono Cl. D(omin)i Sigismundi P. Szathmári 1750. (előtábla belső oldala)

Ex Bibliotheca Senftiana⁶⁶ (címeres ex libris, előtábla belső oldala)

Comparavit Josephus Elekes mp. de Szentkatólna 1821. (előzéklap r.)

BETHLEN-FŐISKOLA könyvtára (téglalap alakú pecsét, előzéklap r.)

Elekes mp. (előzéklap v.)

Constantia et labore (címeres ex libris, háttábla belső oldala)

Megj.: Th. C. Ixa II. (előzéklap v.)

Crisis. Ezen könyvet író autor se nem értvén, se nem tudván az akkori Hunniai, most magyar nyelvet, hibáson teszi ki, mintha az Erdélyi székelyek magok magokat el szaladtoknak /:profugos:/ nevezték volna, mert ezen nevet ők akkor, ha valaki reájok ragasztotta volna, készek lettek volna meg boszulni, hanem a székely névnek valóságos eredete ez. A régi Magyaroknál Szék annyit tett, mind bizonyos meg állapotó, meg nyugtató hely – innen mindennek a' minek bizonyos helyét tudták szék nevet adtak: mint Tojás Szék etc. T: i: a Tojásnak a közepe – Az Árttilától megmaradott Székelyekis tehát magokat olyan embereknek tartván a kik magok vitézségek által bátorkodtak az akkori Hunnus Birodalomnak közepét vérrel is meg tartani inkább a magok nemzett-ségeeknek fel gyulasztásáta választották ezen szót székel az az oly emberek a' kik a' magok óléseket nem tsak védelmezni bátorkodnak hanem meg is tudják tartani, valamint hogy a mai magyaroknál a' szék szó ma is aztaz eszküzt teszi, melyen valaki ülve nyugoszik, ebből lett osztán a szék-hely v. székkely mivel

⁶⁶ Senfft von Pilsach, Ludwig Rudolph (1681?–1718) követségi tanácsos, költő.

hogy ők magokat Szék szerint is osztották fel. – Így tehát hazugság hogy a Sekel Székely profugus, ezt autor ő keg(ye)lme, valamint sok egyebeket ezen könyvbe, tsak a' maga rosz agyveleiből költötte melyet meg tzáfolni kötelességének tartott 1822. Kézdi Sz Katólnai Elekes Jóseff mp. mint székely. (hátvédlapok)

Címlevele és a *1 ív hiányzik.

(Coll. 1.) **HORN**, Georg: Georgii Hornii dissertationes historicae et politicae. – Lugduni Batav(orum) et Roterod(anum), ex officina Hanckiana, 1668.

[14], 389, [26] p.

GBV 183437772

Megj.: Az utolsó számozatlan oldal hiányzik.

Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed 366.

3.

SCHRITSMEIER, Leonhardus: Speculum politicum, in quo exhibentur nobilissimae et selectissimae quaestiones ex jure publico decerptae, artificiosa et perspicua methodo pertractatae, et historiarum flosculis exornatae. Tractatus politicae amatoribus lectu jucundus atque utilis. – Francofurti ad Moenum, prostat apud Michaellem Cubachium, 1670.

8° – [16], 478 p.

VD17 23:625421R

Kötés: Papírtáblás, 17. századi pergamenkötés. A könyvtest metszése piros.

Poss.: Christianus Samuel de Ludwiger (17. század, címlap r.)

Francisci Gyulai comp. Halae Salicae A(nn)o. 1732. (címlap r.)

Ecclesiae Somlyoviensis (18. század, címlap r.)

(Coll. 1.) **ZUCCOLUS**, Ludovicus: Dissertatio de ratione status. Joannes Garmers de Italico in Latinum convertit, suoque auxit [...] accedunt Acta et controversiae inter pontifices Urbanum IIX. , Innocentium X., et Odoardum Farnesium ducem Parmae, etc. de Ducatu Castri. – Hamburgi, sumptibus Zachariae Hertelii, 1663.

[16], 151, [1] p.

VD17 12:115749S

Szilágyosomlyó, plébániai könyvtár. Jelenleg a Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár gondozásában.⁶⁷

⁶⁷ A Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya II. Összeáll.: Emódi András, OSZK – Egyházmegyei Könyvtár, Budapest–Nagyvárad 2008, Nr. 844, 1043.

Kolumbán Vilmos József*

Kolozsvár

Mítosz és valóság. Huszi András értékelése a 19. században

A 19. században az erdélyi egyháztörténeti kutatás új lendületet kapott. Ekkor kezdődött el az egyháztörténeti forrásfeltárás, a szintézisjellegű művek alkotása, az alapkutatásra támaszkodó átfogó kollégiumtörténetek összeállítása illetve az egyházi személyiségek életrajzának megírása és újraértelmezése. Az életrajzok esetében igen érdekes folyamatnak lehetünk tanúi. Míg 18. században az olyan történészek, mint Bod Péter, Benkő József vagy akár a leghíresebb anekdotáíró Hermányi Dienes József többnyire a tények, források alapján kendőzetlenül ismertették a valóságot, addig a 19. században több olyan tanulmány is született, amelyek az ok-okozat összefüggéseit vizsgálva új megvilágításba helyeztek eseményeket vagy híres személyiségek életrajzát.

Ebben a tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, hogyan változott meg a 18. századi forrásokban még egyértelműen eretneknek tartott Huszi András egykori kolozsvári tanár életútjának értékelése. Ő a legismertebb a három lelkész-tanár közül, akiket a 18. század első felében univerzalista teológia hirdetésével vádoltak. Sem Nádudvari Sámuellel, sem Makfalvi Józseffel nem foglalkozott annyit az egyháztörténet-írás, mint Huszival annak ellenére sem, hogy teológiai gondolkodásuk és élettörténetük nagyon sok hasonlóságot mutat. Huszi összehasonlíthatatlanul jelentősebb személyiség volt, mint Makfalvi és Nádudvari. A 18. századi viszonyok között termékeny szerzőnek számított, akinek érdeklődési területe a történelemtől a jogtudományig terjedt, és akinek levéltárosi és családtörténeti kutatásait és eredményeit a mai napig jegyzi a történettudomány.¹

* Kolumbán Vilmos József (Barót, 1974) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet (KPTI) egyháztörténeti tanszékének professzora. Teológiai tanulmányait a KPTI-ben végezte (1998), 1999 decemberéig Bölönben (Erdővidéki Református Egyházmegye) végzett lelképásztori szolgálatot, ezt követően pedig a KPTI oktatója. Doktori disszertációját a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen védte meg 2005-ben. Kutatási területe: az erdélyi református egyház liturgia-, iskola-, teológia- és intézménytörténete.

¹ W. Kovács András: A levéltárrendező és családtörténész Huszi András. In: Pál-Antal Sándor – Sipos Gábor – W. Kovács András – Wolf Rudolf (szerk.): *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2003, 261–274.

Husztai András életének és munkásságának értékelése a 19. században változott meg. Ekkor vált a korábban csak heterodoxként és züllött életet élő Husztiból hős, akit az intézményes egyház méltatlanul üldözött, és a züllésbe taszított. Így lett a korábban egyértelműen negatív megítélésű Huszti a 19. század újraértelmezése folyamán olyan pozitív hős, akinek teológiai gondolkodásával azonosulni tudott a 19. századi liberális-racionalista református teológus. Az alábbiakban bemutatjuk azokat a teológiai és történelmértelmezési tényezőket, amelyek Huszti András élettörténetének újraértelmezésében igen jelentős szerepet kaptak, valamint röviden ismertetjük a 19–20. század fordulóján Husztiról írt tanulmányok fejlődésvonalát.

Törésvonalak a hitvallásos teológiai gondolkodásban

A 19. században a protestáns egyházaknál bekövetkező szemléletváltás a korábbi dogmatikai gondolkodás kötöttségeitől való szabadulást hozta el. Ennek előzményei már a 18. század közepén jelentkeztek, amikor néhány, külföldet megjárt peregrinus a racionalista ortodoxia teológiát hallgatva eljutottak arra a felismerésre, hogy a reformátori teológiát továbbvivő protestáns ortodoxia tévedett, amikor az ember akaratának jelentőségét kizárta az üdvösség megszerzéséből. Magyar nyelvterületen akkor még egyszerűen remonstránsnak, univerzalista-nak vagy akár szocinianistának tartott peregrinusok kísérletei visszhang nélkül maradtak, sem szimpatizánsokat, sem tanítványokat nem sikerült maguk köré gyűjteni, végül teológiai újtási kísérletük csupán személyes lázadás lett.² Tévelygésük kivizsgálását és az afelett való döntést minden bizonnyal befolyásolta a személyes életvitelük és életpályájuk kisiklása. A református egyházból való kizárásuk, kilépésük után a három erdélyi univerzalista közül kettő, (Husztai András és Nádudvari Sámuel) katolikus lett, a harmadikról, Makfalvi Józsefről semmit sem tudunk. Érdekes módon kortársaik, sőt peregrinustársaik, Verestói György és Csepregi Turkovics Ferenc, akiket ugyancsak az univerzalista teológia hirdetésével vádoltak meg, a kolozsvári református főméltóságok előtt határolódtak el a remonstráns teológiától annak ellenére is, hogy később egyikük kiadta az igencsak gyanússá vált németalföldi teológiai tanár, Herman Venema aforizmáit

² Kolumbán Vilmos József: Makfalvi József heterodoxiája. In: Balázs Mihály – Bartók István (szerk.): *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*. SZTE Magyar Irodalom Tanszék, Szeged 2016, 289–302., Kolumbán Vilmos József: Nádudvari Sámuel utolsó éve Marosvásárhelyen. In: *Református Szemle* 102 (2009/3), 340–351., Sipos Gábor: Huszti András heterodoxia pere 1742-ben. In: *Református Szemle* 100 (2007/4), 728.

anélkül, hogy azt a püspök láttamozta volna.³ Különösebb büntetése nem volt, éppen csak szóban figyelmeztették, de ez is inkább procedurális intés volt, semmint tanfegyelmi eljárás. Verestóiból püspök lett, Csepregeből megbecsült kolozsvári tanár. Ugyanide tartozik az is, hogy Jean-Frédéric Osterwald svájci teológus, aki ugyancsak kacérkodott az univerzalista, remonstráns teológiával *Romlottságnak kútfejeiről való elmélkedés* című munkájában, amelynek debreceni kiadása kapcsán az erdélyi Szatmári Pap Zsigmond sérelmezte a Heidelbergi Kátétól eltérő tartalmat. Szódi István viszont megvédte Osterwald művét, és ennek hatására többszörösen publikálták a különböző műveit.⁴

A filozófiai oktatásban a marosvásárhelyi kollégium szakított az addigi gyakorlattal, és a század közepén még újnak és modernnek ható wolffianista irányzathoz csatlakozott. Diákjai imádták az új irányzat hirdetését felvállaló Nádudvari Sámuel előadásait, és az egyház sem látott semmi kivetnivalót Christian Wolff filozófiai és teológiai rendszerében. Utóbbi felettébb érdekes, ugyanis Wolff a megismerés racionális és irracionális megközelítése kapcsán jutott el annak kimondásáig, hogy Istennek a természetben megnyilvánuló kijelentése (természeti teológia) nyomán az üdvösség megszerzéséhez nem feltétlenül szükséges a bibliai kijelentés. Emellett hangsúlyozta az etika dogmatikafelettségét.⁵

A század végén hivatalosan még mindig a református ortodoxia volt az uralkodó teológiai irányzat, de a lassú, szinte érzékelhetetlen változások már előrevetítették a dogmatikai gondolkodás megváltozását. Az ortodoxia utolsó, szinte kétségbeesett próbálkozása 1791-ra datálható, amikor az egyház előjárósága eljárást indított Zilahi Sebes János és Bodola Sámuel ellen. Több mint két évig tartó tanfegyelmi eljárás végül a vádlottak teljes felmentésével végződött, Zilahi fényes tanári karriert futott be, Bodolát 1832-ben pedig püspökké választották.⁶

³ Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. II. kötet. Kolozsvár 1905, 6–8.

⁴ Esze Tamás: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században. In: Bartha Tibor (szerk.): *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*. *Studia et Acta Ecclesiastica*. Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négy százéves történetéből, I. kötet. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1965, 181–183.

⁵ Juhász István: Christian Wolff és az erdélyi református teológia. In: Juhász István: *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*. Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből. Új sorozat, 2. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Református–Evangélikus Karának tanárai, Kolozsvár 1996, 102–115.

⁶ Kolumbán Vilmos József: Az Endemann-per újabb kutatása. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2018, 65–83.

A korábban megkérdőjelezhetetlen tekintélyű Heidelbergi Káté és a Helvét Hitvallás látványos visszaszorulása 1806–1810 között kezdődött el, amikor Abats János püspök a zsinat elé terjesztette a konfirmációi istentiszteleti rendjének, illetve a saját konfirmációi kátéjának a tervezetét.⁷ Abats tervezetének vitája során nem kérdőjelezték meg a Heidelbergi Káté tekintélyét és tartalmát, de mindannyian egyetértettek abban, hogy olyan kátét kell összeállítani, amelyik a falusi és a városi gyermekek értelmi képességeihez igazodik, és ezzel az addig elfogadott kátét háttérbe szorították. Ennek következtében az 1810-ben Szárazajtán tartott zsinaton már nem is volt kérdés, hogy a Heidelbergi Káté helyett rövid, a kor teológiai gondolkodásának megfelelő kátét fogadtak el.⁸

A 19. században született kátémagyarázatok már a liberális, racionalista teológizálás jegyeit viselik. A szerzők érvrendszerükben már nem a korábban megszokott bibliai citátumokkal támasztják alá mondanivalójukat, hanem jeles filozófusok, többek közt Kant érvrendszerének felhasználásával.⁹

A 19. század közepén a teológiai liberalizmus és racionalizmus már nyíltan is hivatalos hitvallások ellen fordult. Ekkor már nem volt szokatlan az olyan vélemény, amelyet Fáy András főúr *Óramutató* című munkája nyomán a frissen elindított (1842) *Protestáns Egyház és Iskolai Lap* folyóiratban fogalmaztak meg, miszerint a hitvallások idejétmúltak, és feleslegesnek látták azt, hogy a lelkeseknek esküt kell tenni a hitvallások megtartására. Az 1870-es évekre a magyar liberális teológusok álláspontját már a hitvallás-ellenesség jellemzi. A református egyház két elfogadott hitvallását tudományos vizsgálatnak vetették alá, és megállapították, hogy azok már elavultak, sőt az azokhoz való ragaszkodást szolgáló lelkületnek nyilvánították.¹⁰

⁷ Mózes András: Abats püspök és a konfirmáció. In: *Református Szemle* (1994/2), 93–106.

⁸ Kolombán Vilmos József: A konfirmáció bevezetése az erdélyi református egyházban. In: *Református Szemle* 104 (2011/6), 637–650.

⁹ Bucsay Mihály: A Heidelbergi Káté magyarázatának története 1791-től napjainkig. In: Bartha Tibor (szerk.): *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*. *Studia et Acta Ecclesiastica*. Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négy százéves történetéből, I. kötet. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1965, 207–260.

¹⁰ Tóth Endre: A Heidelbergi Káté a magyar református gyülekezetekben és iskolákban. In: Bartha Tibor (szerk.): *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*. *Studia et Acta Ecclesiastica*. Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négy százéves történetéből, I. kötet. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1965, 292.

A liberális teológia és az újortodoxia vitáját részletesen ismertette Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság: A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. Magyar Vallástudományi Társaság L. Harmattan Kiadó, Budapest 2010.

A korszakra jellemző teológiai liberalizmus célkitűzése a schleiermacheri, illetve kanti filozófia alapján az volt, hogy hagyományos teologizálást modern tudománnyá alakítsa át. Ennek jegyében a teológia művelésében alkalmazni kezdték a természettudomány, történettudomány módszereit, amelynek következtében a bibliai kijelentést „megtagadták”, a reformátori dogmatika alaptételeit elvetették, újraértelmezték. A tudományos teológiaművelésnek olyan korábban megingathatatlanak hitt teológiai hitbizonyosságok is áldozatul estek, mint Jézus Messiás volta, a Szentháromság-tan, predestináció, megigazulás és megszentelődés bibliai értelmezése stb.¹¹

A 19. század második felének erdélyi református egyszerű teologizálása semmiben sem különbözött a magyarországiétól. Mindkettőre egyaránt jellemző, hogy a reformátori teológiai alapfogalmait újraértelmezik, vagy az eredetitől eltérő új jelentéssel ruházzák fel. Így lesz a vallásból az erkölcsös életre való nevelés tudománya, a megtérésből az erkölcsös, tudatos élet választása stb. A hagyományos teológiai tartalom mellett helyet kap a nemzeti érzés kidomborítása és hangsúlyozása.¹²

Egyház és nemzet fogalmának összekapcsolódása

A magyar református teológiai gondolkodás 19. századi megváltozása kihatott az egyház önértelmezésére és küldetésének újrameghatározására is. A fentiekben már érintőlegesen szó esett arról, hogy a reformátori teológia tartalmi értelmezése során előtérbe került a magyar reformátusság és a nemzet fogalmának összekapcsolása.

Az 1848–49-es forradalom után a magyar szabadságküzdelem történelmi előképét a 16–17. századi eseményekben és azon belül a reformációban fedezte fel.¹³ Érdekes módon ennek előmozdítója a magyar katolikus egyház volt, amely minden elszenvedett sérelemért (felvilágosodás egyháziatlansága, francia forrada-

¹¹ A magyar református liberális teológia egyik legjobb ismertetését írta meg Márkus Mihály: *Teológiai irányzatok*. In: Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–1978*. Studia et Acta Ecclesiastica, Tanulmányok és okmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából. V. kötet. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1983, 155–189.

¹² Makkai Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Az Út kiadása, Kolozsvár 1925, 7.

¹³ Hatos Pál: *A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig*. In: *Múltunk* (2005/1), 90.

lom, természettudományos gondolkodás stb.) a protestánsokat tette felelőssé, sőt még a forradalom ideje alatt a konzervatív katolikus arisztokrácia a szabadságharcot protestáns úgyként kezelte.¹⁴

A folyamatban részt vettek a magyar protestáns felekezetek is, amelyek a hitvallások kötöttségeitől „megszabadulva” újraértelmezték saját küldetésüket és identitásukat. A század második felére a felekezeti és azon belül a református egyház diskurzusát nemzeti-politikai tartalommal való feltöltése határozta meg, s ennek következtében például a reformációban már nem az apostolok hitéhez való visszatérést látták, hanem a három részre szakadt ország magyarságának megtartását.¹⁵ Emellett fontos hangsúlyozni a „ki a magyarabb” versengés protestáns egyházak közti küzdelmét, amelyet a református egyház nyert meg¹⁶ még úgy is, hogy a liberális teológiát követő protestánsok, és azon belül a reformátusok a magyarkodás „kapcsán” a nyugatos irányzattal szemben, népies irányultságként határozták meg önmagukat,¹⁷ mindamelllett, hogy sem a városi, sem a vidéki egyházi élet fontos kérdéseire és kihívásaira semmiféle választ nem tudott adni.¹⁸

¹⁴ Kósa László: Protestáns történelemértelmezés Csehországban és Magyarországon. In: Hoffer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat között. A nemzettudat változó jelképei. Tanulmányok.* Néprajzi Múzeum – Balassi, Budapest 1996, 136.

¹⁵ Brandt, Juliane: A protestánsok és a millennium. Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében. In: *Századvég* (1998/11), 167–193.

¹⁶ Kósa László: *i. m.* 137.

¹⁷ Hatos Pál: *i. m.* 98.

¹⁸ A református egyházat megújító belmissziós mozgalom és az azt követő újreformátori dialektikateológia sokáig nem tudott mit kezdeni a történelemértelmezés liberális örökségével és a nemzetieskedéssel. Később viszont, bármilyen tematika kapcsán az egyes tanulmányok elején, akár végén a szerzők sort kerítettek az emberi hitnek és Isten gondviselő hatalmának kidomborítására. A belmisszió nagy nemzedékéhez tartozó Makkai Sándor, Révész Imre és mások vállalkoztak arra, hogy a múlttal foglalkozó egyháztörténetet új megvilágításba helyezték. Makkai Sándor 1929-ben úgy fogalmazott, a magyar történelem újraértékelése a magyar lelkipásztorokra mint a nemzet őrállóira vár. Az első feladat a nemzeti múlt pontos, adatszerű rögzítése, amely során rá kell mutatni a nemzet bűneire ahhoz, hogy a nemzet valódi értékeit felmutathassuk. Ravasz Lászlóhoz hasonlóan Makkai is külön jelentőséget tulajdonított az erdélyi szellemnek mint a magyarság egyik tartópillérének. Ld. Makkai Sándor: A múlt értéke. In: Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából.* Magyarországi Református Egyház Kálvin János kiadója, Budapest 1997, 203–207. A belmisszió tudatos felekezetformálási törekvései közé illeszthető be Révész Imrénének a tanulmánya, amelyben kísérletet tesz a református történelemértelmezés elvi megalapozására. Ld. Révész Imre: Református történetiszemlélet. In: Németh Pál (szerk.): *Magyar református*

Történelemértelmezés és az egyháztörténet

Ma már nem kérdés, hogy a magyar egyháztörténettel foglalkozók, jelen esetben Huszti András élettörténete és munkássága újraértelmezőinek többsége a német teológiai irányzatok és ezen belül a német történelem értelmezés irányzatait követték. A német történelemértelmezést a göttingeni iskola és a Emmanuel Kant gondolatai befolyásolták. Fontos jellemzője volt a források jelentőségének hangsúlyozása, illetve az emberi értelem töretlen fejlődésének nyomon követése. Szemben a francia filozófusokkal a vallásra nem a haladás ellenségeként tekintettek, hanem elismerték annak értékeit. Ugyanakkor megkülönböztették az örökkévalónak és változatlanoknak tekintett kinyilatkoztatást a vallás társadalmi és történelmi megnyilvánulásaitól, amely viszont folyamatosan változik, és fejlődik. Ugyancsak a francia filozófusok ellenében a vallást nem az emberi társadalom fejlődésének egyik szükségszerű, de időleges kiegészítőjeként értelmezték, amely a fejlődés magasabb szintjén okafogyottá válik és megszűnik, hanem a vallásra úgy tekintettek mint az emberi élet állandó és szükséges jelenlétére.¹⁹

A német protestáns egyháztörténet-írás a 19. század második felében igen szorosan összefüggött a biblia kutatásával. Ferdinand Christian Baur, Adolf von Harnack, David Friedrich Strauss és mások a felvilágosodás hatására már a modern forráskritika elveit alkalmazták az újszövetségi kutatásaiknál, amikor az ókeresztyén egyház dogmáit próbálták feltárni, és amely módszer szorosan kapcsolódott a liberális teológia hitvallásellenességéhez.

Az erdélyi felekezeti tudományosság és azon belül a református egyház a 19. században „fedezte” fel az egyháztörténetet, de túlzás lenne azt állítani, hogy az egyháztörténeti tudomány művelésének jól meghatározott alapvetései és kritériumai lettek volna. A szerzők többsége ekkor még a lelkészek közül került ki, így szó sem lehetett arról, hogy a különböző tematikájú, rövidebb-hosszabb írásaikat szakszerűnek lehetne minősíteni.

A század folyamán többnyire életrajzok, gyülekezettörténetek és iskolatörténetek jelentek meg. Az életrajzok és a gyülekezettörténetek esetében alig használják a forrásokat, az iskolatörténet összeállításánál viszont már pontosabb forráshasználatot és megjelölést találunk. Az életrajzok esetében jól megfigyelhető az a koncepció, hogy az ismertetett életpályából szándékosan kihagyják azokat

tus önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából. Magyarországi Református Egyház Kálvin János kiadója, Budapest 1997, 207–219.

¹⁹ Breisach, Ernst: *Historiográfia*. Osiris Kiadó, Budapest 2004, 224–231.

az eseményeket, amelyek a bemutatott személy megítélését negatívan befolyásolnák, illetve ha elkerülhetetlen azoknak az „elhallgatása”, az minden esetben olyan kontextusban történik, amely feloldja az ellentmondásokat. Példa erre annak a Benkő József élettörténetének 19. századi bemutatása, aki már korán az alkohol rabságába esett, nem tett eleget az egyházi protokoll szabályainak, és a székelyudvarhelyi tanári karrierjének villámgyors összeomlása után rendszeresen megszegte az esketésre vonatkozó országos és egyházi szabályokat, amiért börtönbüntetésre ítélték. Első életrajzírói Benkő alkoholizmusát egyszerűen nem vették tudomásul, az egyházi törvénnyel való szembefordulását pedig ártatlan csínynek tekintették.²⁰

A 19. század egyháztörténeti tanulmányainak másik jellegzetessége a tanítói céllal megírt élettörténet. Közös ismertetőjelük az, hogy nem feltétlenül az objektív igazságot kívánják az olvasó elé tárni, hanem a református egyház tanításának megfelelően tanítani, oktadni kívánja az olvasókat olyan élettörténetek, életpályák felmutatásával, amelyek a 19. században is követendőek lehetnek.²¹ Ennek „köszönhetően” alakul, alakítják ki azt a történelemszemléletet, amely révén nem az objektív igazság feltárására törekednek, hanem a kiemelkedő egyházi személyiség életrajzának „kiszínezésével” olyan hősokeket kreálnak, akivel azonosulni tud a 19. századi átlag református, és példaképként követheti azt.

A század utolsó harmadában már többnyire szakszerű cikkek, tanulmányok jelentek meg, amelyek már sokkal közelebb állnak a szakszerűen művelt egyháztörténethez. A korszak két jeles egyháztörténésze többek között Pokoly József és Török István volt. Mindkettő munkáit a forrásfeltárás és forráskutatás jellemezte. Pokoly többnyire szintetizáló, átfogó művet alkotott (ld. az Erdélyi Református Egyház története, ill. az erdélyi vármegyékről írt összefoglaló műve), amelyek részletiben még nem voltak kidolgozva, emiatt következtetései néhol tévesek. Török István ezzel szemben igyekezett minden állítását tényszerűen a források alapján alátámasztani, és akár kisebb, akár nagyobb műveit vizsgáljuk, Töröknek a forrásokra támaszkodó következtetései a mai napig pontosak és helytállóak.

²⁰ Árkosi Benkő Ferenc: *Benkő József, a harlemi tudós társaság tagja és a Sz. Udvarhelyi Ref. Fő Oskola volt Professora biographiája*. Kolozsvár 1822. Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái*. Ráth Mór bizománya, Budapest 1867.

²¹ Pállfy Dénes: *Backamadarasi Kiss Gergely életrajza*. Erdélyi Prédikatori Tár 1833, 122–147.

Ki is volt Huszti András?

Születésének dátumát nem ismerjük, valamikor a 17–18. század fordulóján születhetett Huszton elszegényedett kismemesi családban.²² 1714–1718 között Nagyenyeden tanult, jó képességeinek köszönhetően Szilágyi Péter professzor kéziratos munkáit másolta. Amikor a kollégium diáksága a pestis elől Felenyedre menekült, Teleki Krisztina 1719-ben Husztira bízta a fia, Barcsay János nevelését, majd 1721-ben tanítványával együtt a kolozsvári kollégium diákja lett, ahol már nemcsak a fiatal Barcsaynak volt a nevelője, hanem Teleki Sámuelnek és Dániel Lőrincnek is. 1725–1726 között senior volt a kolozsvári kollégiumban, 1726-ban értesítette patrónusát, Telekit, hogy külföldön szeretne továbbtanulni. Közös megegyezés eredményeként Huszti az odera-frankfurti egyetemet választotta, s támogatásként megkapta a nagyenyedi diákoknak járó kétéves ingyenes ellátást, sőt Teleki Krisztina is megígérte, hogy 500 forinttal támogatja a tehetős diákot. 1727 telén érkezett meg a német egyetemi városba, és írta alá az egyetem matricoláját. Frankfurtban viszont kiderült, a késlekedése miatt elveszítette a megígért ösztöndíjat, és később szembesült azzal is, hogy Barcsayné 500 forintjából csak 340-et kapott meg.²³

Ez a sorozatos „csalódás” vezetett oda, hogy 1728 augusztusától gyakorlatilag pénz nélkül maradt. A Teleki családhoz intézett segélykérő leveleire nem válaszoltak. Kétségbeesésében német professzorához, Johann Gottlieb Heinecciushoz fordult, aki levélben kérte Telekitől Huszti támogatását. Kilátástalan helyzetéből Heineccius és Gottfried Hoffman belső tanácsos adománya segítette ki, de anyagi gondjai továbbra sem oldódtak meg.²⁴

Peregrinációja alatt kezdetben teológiát és jogot tanult, 1728-tól, miután teológiai tanulmányait befejezte, jogot hallgatott Heineccius vezetése mellett, aki hajlandó volt előadásait latinul tartani, ugyanis Huszti nem beszélte jól a német nyelvet.

Bánffy György kezdeményezésére 1733-ban felállították a kolozsvári kollégiumban a jogi tanszéket. A Telekiek közbenjárására ideiglenesen Husztit hívták meg tanárnak, aki boldogan elfogadta a felajánlott katedrát. Kollégáival viszont kifejezetten rossz viszonyban volt, összeférhetetlen veszekedős ember hírében állt. Templomba nem járt, úrvacsorát sem vett, de magyar nyelvű jogi előadásai

²² Török István: *A kolozsvári ...*, 21–22., Bíró Venczel: Huszti András diákévei Frankfurtban. In: *Erdélyi Múzeum* 11–12 (1916–1917/33–34), 159–172.

²³ Bíró Venczel: *i. m.* 163–164.

²⁴ Uo. 165.

miatt diákjai felnéztek rá. 1737-ben választották meg rendes tanárnak úgy, hogy négy jelentkező közül az ifjúság szavazataival ő nyerte meg az állást annak ellenére is, hogy néhány főúr és a püspök sem Husztit szerette volna tanárnak.²⁵

Kolozsvári egyházi népszerűtlenségét tovább súlyosbította az 1734-ben nagy nyilvánosságot kapó házassági ügye. Menyasszonya katolikus volt, emiatt az egyházi elöljáróság nem akart beleegyezni a házasságba, amit tovább terhelte az a tény, hogy időközben a menyasszonya teherbe esett. Az ilyenkor szokásos eklezsiakövetésre nem Kolozsváron került sor, hanem a nyilvánosság kizárásával a Kolozsvár melletti Bogártelkén Szentkereszti András udvarházában.²⁶

Husztinak soha nem bocsátották meg ezt a két ügyet. Tanári pályafutása már itt megtört. Feleségét nem engedték a professzornék számára fenntartott templomi üléshelyekre ülni, Husztit nem hívták meg a kollégiumi ülésekre, a diákságot megpróbálták ellene fordítani, sőt korábbi pártfogói is ellene fordultak.

1739-ben már készen volt az utólag hírhedtté váló jogtörténeti és jogelméleti műve, a *Jurisprudentia Hungarico-Transilvania*, amelyet viszont csak 1742-ben adott ki. Az előszóban, az erdélyi kollégiumi ifjúsághoz intézett Oratióban hangsúlyozta a jogi oktatás fontosságát, és rövid jogelméleti felvezetőjében megkérdőjelezte a predestinációtan fenntarthatóságát.²⁷ Véleménye természetesen kiváltotta az egyházi hatóságok gyanakvását, és még 1742-ben vád alá helyezték.²⁸ A

²⁵ Török István: *A kolozsvári...*, 49.

²⁶ Uo. 45. ld. még Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban EREKGyLt), *Protocollum Expeditionis*. Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levélfogalmazványai, 435–436.

²⁷ Huszti tanfegyelmi perének részletes ismertetésétől itt eltekintek. Részletes leírását lásd Szabó Károly: Huszti András elítéltetése 1742-ben. In: *Protestáns Közlöny* (1887), 2–5, 14–17, 26–29, 38–40., Szász Domokos: Még egy pár adat Huszti András elítéléséhez. In: *Protestáns Közlöny* (1878), 50–54., Sipos Gábor: Huszti András heterodoxia pere 1742-ben. In: *Református Szemle* 100 (2007/4), 728.

²⁸ „Huszti András professor dolgairól deliberatum Déván 1742. 10. Junii. Huszti András titularis kolozsvári professor nagy és sok gonoszra mind célozó, mind utat nyitó mételyes Orationak neve alatt Szebenben imprimáltatott munkáját a Szent Synodus Generalis kezéhez vette mindazokkal a szép és bölcs critica responsiokkal együtt, melyekkel két tudós professorink és két tiszteletes prédikátorink a megemlített heterodoxa Oratiót erőssen castigáltak és mint egy mérges aspisznak fejét megrontották. Mely Oratio és munka ellen emanált crisiseknek olvasására magának a Szent Generalisnak statim et defacto a sok interveniált akadályok miatt ideje nem lévén, deputált a maga gremiumából négy tiszteletes és értelmes atyafiaikat, kik is azon tiszteletes és tudós professori és prédikatori atyánkfiaiának rescriptumokat megolvastán és egymással conferálván, midőn osztán a Szent Generalisnak is a sok akadályoktól megszűnése lőn, azon mindenik részről való munkákat a Szent Generalis is in publico megolvasta és ad amussim egyiket a másikkal conferálván revocálta.

vádpontok kézhezvétele után Huszti félig gúnyosan, félig keserűen jegyezte meg, hogy ha az Oratiót külföldön jelenteti meg, dicséretet kapott volna és nem büntetést. A tanfegyelmi kivizsgálásra már a dévai zsinaton sort kerítettek, Huszti ideiglenesen kizárták az egyházból azzal a megjegyzéssel, hogy amennyiben visszavonja nézeteit, visszafogadják az egyházba. Huszti a Főkonzisztórium is meghallgatta, sőt lehetőséget biztosítottak számára, hogy a református egyház álláspontjától eltérő nézeteit kifejtse. A Főkonzisztórium tagjainak egy része továbbra is kitartott a tanár mellett, és az ő közbenjárásuknak köszönhetően csupán egy reverzálist kértek tőle, ugyanakkor kiutaltak 200 forintot, hogy a *Jurisprudentia* nyomtatási költségeit fedezni tudja.²⁹ Huszti ugyan aláírta a reverzálist³⁰, de azt megjegyzésekkel is ellátta, ami viszont ebben a formában már nem felelt meg az egyháznak, így Huszti nem fogadták vissza.

Tanfegyelmi kivizsgálása érdekes módon 1745-ig függőben volt. Ekkor az ismételten univerzalista teológia hirdetésével vádolt Makfalvi Józseffel együtt Huszti is beidézték a zsinatra. Huszti nem ment el a zsinatra, utólag a püspök

Minthogy pedig az nyilván constál és a Szent Generalis is in conscientia agnoscállya, hogy az az Oratio neve alatt imprimáltatott munka minden részeiben nem oratio, hanem imprecatio és olyan, mely szent apostoli vallásunknak egész eversiojára igyekező éles fegyver, tehát annak authorát munkájával együtt mind a Szent Generalis és mind az, valaki szent vallásunknak igaz és valóságos szeretője s becüllője, méltán damnálhattya. [...] Azért minthogy a megírt auctornak is mérges és nagy gonoszra utat mutató tudománya, mind a SzentÍrásnak igazsága, mind szent vallásunknak a reformationak idejéitől fogva nem csak ebben a hazában, hanem más országokban, academiákban és theologusinktól is mind observáltatott s mind tanítottatott igazsága, nevezetesen a Helvetica Confessio és Hejdelbergai Catechesis ellen vagon. Azért azon auctornak munkáját sem religionk, sem szent ministeriumunk nem acceptállya, nem patiállya, hanem damnállya, SzentÍrással és szent vallásunkkal ellenkező tévelygésnek tartja, magát pedig az auctort a Szent Generalis Synodus sem ekléziánknak igaz tagjának, sem igaz vallásunk professorának nem tartja mindaddig, valamíg azon munkáját vagy abban megírt tévelygésre igazító opinioját meg nem változtatja és a SzentÍrásnak igazságával meg nem egyezteti, sőt ha abban perseverál, minden beneficiumtól is, valamelyet eddig a Reformatum méltóságos Supremum Consistorium és a kolosvári reformata eklézsia annuatim administrált, priválja és a feljebb feltett nemes haza törvényéhez adstringálja s nemkülönben a szathmárnémeti Nationalis Synodusnak feljebb megjelentett XVII-dik articulusához. 259 Extradatum e Sancta Synodo Generali in Déva 11. Junii 1742. celebrata per Johannem Pelsöczy ejusdem Sanctæ Synodi Generalis juratum notarium mpr.” *Erdélyi református zsinatok iratai*. II. 1715–1770. Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Ősz Sándor Előd – Sipos Gábor. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 1/2.) Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2016, 160–161. (A továbbiakban ERZSI)

²⁹ 1742 februárjában a püspök kérése alapján leállították a könyv nyomtatását, majd miután megtiltották, hogy a könyv az Oratiót is tartalmazza, újra engedélyezték a nyomtatást.

³⁰ ERZSI 161.

elismerte, hogy beidézése nem volt jogszerű, ugyanis a tanár nem tartozott az egyház fennhatósága alá.

Husztai későbbi élettörténetéről kevés adatunk van. Bod Péter írta róla, hogy katolikus lett, családi levéltárak rendezéséből tartotta el magát, később a gyulafehérvári káptalanban kapott jól jövedelmező állást, de „illetlen, alávaló magaviselete” és részegeskedése miatt támogatóit elveszítette. 1755-ben halt meg.³¹

Husztai András „tragédiája”

Husztai nem a szokványos diákéletet élte. Hermányi Dienes József szerint tanítványjaival kegyetlenül bánt, nem tanította megfelelően, Barcsay János az ő figyelmetlensége miatt lováról leesett, és ha lehet hinni Hermányinak, meg is verte. Diákkorában Budán annyira megittasodott, hogy nadrágját mással kellett beköttetnie.³²

Külföldi peregrinációja Nádudvariéhoz hasonlóan alakult. Mindketten azaz a reménnyel indultak külföldre, hogy nem lesz gondjuk a továbbtanuláshoz szükséges pénzzel. Nádudvari Sámuel, későbbi nagyenyedi lelkész, akit Husztaihoz hasonlóan univerzalista teológia hirdetésével vádoltak meg, abban reménykedett, hogy Köleséri Sámuel ígérete szerint nagy összeggel fogja támogatni peregrinációját. Bécsben találkozott Kölesérrivel, de a remélt összeg helyett mindössze 1 tallért kapott, így mindössze 12 arannyal a zsebében érkezett meg Odera-Frankfurtba. Hogy tanulmányait finanszírozni tudja, előbb Gyöngyösi Árva Páltól, a magyar származású frankfurti tanártól, később Köleséritől kért kölcsön 100-100 forintot.³³ Köleséritől való kölcsöne kapcsán azt remélte, hogy a főúr nem fogja azt visszakérni, ugyanis korábban nagy értékű kéziratot (valószínűleg corvinát) adományozott a szenvedélyes gyűjtő hírében álló Kölesérinek. Köleséri azonban szerződést íratott az összegről.³⁴

³¹ Bod Péter: *Magyar Athenas*. Vál., s.a.r., jegyz., utószó: Torda István. Magvető, Budapest 1982, 330–331.

³² „Husztai András enyedi szálas, termetes szép volt és jó cantor, kedves beszédű, tudományra született elméjű deák vala, de halálba bor iszák legény elannyira, hogy megesett az is, hogy Budán nem tudta megkötni gatyáját, s nadrágát, hanem más kötötte meg.” Hermányi Dienes József szépprózai munkái. Kiad. S. Sárdi Margit. Akadémiai–Balassi, Bp., 1992, 412. (A továbbiakban: Hermányi Dienes József)

³³ Nádudvari Sámuel levele, 1747. május 6. FőkonzLvt. 1747/27.

³⁴ Hermányi Dienes József: *i. m.* 352–353. Nádudvari Sámuel gazdasági nehézségeiről ld. Kolumbán Vilmos József: Nádudvari Sámuel utolsó évei Marosvásárhelyen. In: *Református Szemle* 102 (2009/3), 340–351.

Huszi Andrásnak is hasonló sorsa volt. A Teleki család közbenjárt, hogy soron kívül megkaphassa a nagyenyedi diákoknak járó ösztöndíjat, és Teleki Krisztina is 500 forint támogatást ígért. Miután megérkezett Odera-Frankfurtba, kiderült, késlekedése miatt az ösztöndíjat időközben másnak adták. Teleki Krisztina ígéretéből mindössze csak 340 forintot kapott meg. Huszi szerint azért, mert a fiatal Barcsayt leejtette a lóról, és a híresztelés szerint meg is verte. Utóbbi Huszi mindvégig tagadta.³⁵ Pénztelensége folytán sokat éhezett, ruhája elrongyolódott, de töretlen kedvvel tanulta a teológiát, majd később a jogot, erre biztatta Köleséri is.³⁶

Külföldi peregrinációjának ideje alatt adta ki 1731-ben a *De origine, incremento, fatis et statu hodierno Gymnasiorum Transilvanensium* című iskolatörténeti összefoglalóját. Nem valószínű, hogy Erdélyben örvendtek volna a fiatal peregrinus művének, ugyanis Huszi megállapította, hogy az erdélyi kollégium tanárai nem igazán végeznek tudományos munkát. Azt is a szemére vetette az iskolarendszert fenntartó egyháznak, hogy a kollégiumok csak a lelkészképzést tartják fontosnak, az egyéb tudományok oktatását (pl. a jogot) elhanyagolják. Ugyancsak elvetendőnek tartotta azt az erdélyi mentalitást is, hogy csak azok kapnak külföldi ösztöndíjat, és csak azoknak ismerik el tudományát, akik teológiát tanulnak. Végül keserűen jegyzi meg: „engedjük meg, hogy ezek mindnyájan tudósok, s azok is voltak, de az is igaz, hogy mind a régi, mind a jelen korbeliek kevesen gondolkodnak az utókorról, s legalább valami jelentőségű kötet munka kinyomtatásán kevesen dolgoztak unokáik hasznára”.³⁷

Ilyen előzmények után nem csoda, hogy már hazatérése előtt ellenségei voltak Kolozsváron, amit csak tetézett az, hogy kollégái és a kolozsvári lelkészek nem fogadták be maguk közé, és Huszi sem igyekezett, hogy jó viszonyt ápoljon velük.

Házassági ügye (katolikus menyasszony, idő előtti terhesség) tovább rontotta beilleszkedési esélyeit, bár éppen az egyházfegyelmi eljárás során tapasztalt kivételezés világít rá, hogy a főúri támogatást még ekkor sem veszítette el. Az amúgy is rossz hírű Huszi megítélése ennek folytán még rosszabb lett, úgy tűnik gyakorlatilag kiközösítették. Hozzá kell tenni viszont azt is, hogy nem ő volt az

³⁵ Bíró Venczel: *i. m.* 163–164.

³⁶ Török István: *A kolozsvári...*, 25.

³⁷ Török István: Huszi András, a protestánsok első jogtanára (1733–1742). In: *Az Erdélyi Múzeum-Egylet bölcsélet-, nyelv és Történelemtudományi szakosztályának kiadványai*. Harmadik kötet. Kolozsvár 1886, 268.

egyetlen olyan tanár az erdélyi kollégiumokban, aki nem tudott beilleszkedni. Több olyan kortársáról is tudunk, akit sem a diákok, sem a tanártársai nem tekintettek jó szemmel.

Husztai András tanári karrierjének végét a *Jurisprudentia* című munkájának kiadása jelentette. Az *Oratio* című előszóban a korabeli református egyház dogmatikai állásfoglalásának egyik alapkövét kérdőjelezte meg, amikor az előszóban abszurdnak nevezte azt a spekulatív állítást, miszerint Isten engedelméből származik a bűn, öröktől fogva elrendelte a bűnt, vagy Isten közreműködik a bűn elkövetésében, ez ugyanis ellentétben áll Isten szeretetével.³⁸ Az 1742. évi dévai zsinaton, ahol kivizsgálták Husztai teológiai eszme-futtatását, és megállapították, hogy azok eretnek gondolatokat tartalmaznak, és ellentétben állnak az egyház hivatalos hitvallásaival, a határozatban, amelyben ugyan Husztit kizárták az egyházból, lehetővé tették, hogy a megfelelő reverzális aláírásával vissza is fogadják. Husztai azonban megmakacsolta magát, és az előre összeállított reverzális szövegét úgy módosította, hogy az neki adjon igazat. A későbbiekben Husztai semmiféle engedékenységet nem tanúsított, sőt azzal, hogy Schunn Jakab evangélikus püspöknek panaszkodott, egyre lehetetlenebb helyzetbe sodorta magát. Ezen már az sem segített, sőt inkább rontott a helyzeten az, hogy megkérdőjelezte az eljárás jogszerűségét.³⁹

Hogyan lett hős Husztai Andrásból?

Husztai életútját röviden ismertető 18. századi források, történetírók kerdőzetlenül mutatják be az egykori tanár történetét és munkásságát is. Ezek közül kiemelkedik Hermányi Dienes József anekdotagyűjteménye, illetve Bod Péternek a püspökök életéről írt könyve. Az általuk megrajzolt Husztai-kép összeegyeztethető a korabeli hivatalos forrásokkal (főkonzisztórium levelek, ülésjegyzőkönyvek, jelentések stb.).

A 19. században ez a kép jelentősen módosult. Szabó Károly 1878-ban az Erdélyi Protestáns Közlönyben ismertette Husztai heterodoxia-perét.⁴⁰ Felkutatta a Husztai perével kapcsolatos legfontosabb forrásokat, és azok egy részét közölte.

³⁸ Török István: *A kolozsvári...*, 35–36.

³⁹ A per leírását, Husztai révtanításának ismertetését lásd Kolumbán Vilmos József: *Az univerzalista Husztai András*. In: Pakó László et alii (szerk.): *Certamen. Előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában VI*. Kiadás alatt. Várható megjelenése 2019.

⁴⁰ Szabó Károly: *Adalékok az erdélyi ref. egyház történelméhez. IV. Husztai András elítélése 1742-ben*. In: *Erdélyi Protestáns Közlöny* 8 (1878), 3–5, 14–17, 26–29, 38–40.

Írásának felvezetőjében nagyon röviden a forrásokra alapozva ismerteti a per előtörténetét úgy, hogy Husztinak ad igazat a predestinációt elítélő teológiai vita kapcsán. Hangsúlyozza Huszti teológiai és jogi képzettségét, sőt az Oratio kapcsán Szabó a következőt állapítja meg:

„Az egész [Oratio – szerz. megj.] tisztán, tudományos modorban van tartva, mérges kedélyt, a reformátusok tudományára ráfogott vádak és mocskokat benne csak az elfogultság láthatott; ellenkezőleg, a mai kor higgadt, elfogulatlan olvasója, Huszti nemes gondolkodásának fölvilágosodott szellemének, józan ítéletének, s vallásos, mély meggyőződésének elismerésével kénytelen adózni. Kortársai nem így ítélték neki, mert a praedestináció tana ellen meggyőződésből, nyíltan, férfiasan, tudományos érvekkel mert fellépni, mert meggyőződését megtagadni vonakodott, vesztett pere volt.”⁴¹

Szabó Károly imént idézett szövege volt az, amelyik Huszti történetét és munkásságát új megvilágításba helyezte. Husztira úgy tekintett mint a szabad gondolkodás, a kötöttségektől mentes, csak az objektív igazságot kereső eszményi tudós típusára, akit az egyház éppen emiatt megbélyegzett, és kirekesztett magából anélkül, hogy tisztességes eljárást biztosította volna számára. Szabó, mint kortársai többsége, nem volt tekintettel a 18. századi református egyház hitvallásos gondolkodására. Huszti perének ismertetésekor a 19. századi egyházi hitvallásos kötöttségtől mentes gondolkodást tekintette kiindulópontnak, így nem meglepő az, ha a Husztival szemben álló egyházi hivatalosságokat elfogultnak nevezi, Husztit pedig mártírként ábrázolja. Nem tudjuk, Szabó Károly ismerte-e a Huszti ügyével kapcsolatos összes korabeli forrást, de úgy tűnik nem vette tudomásul a korabeli egyházi gondolkodás dogmatikai sajátosságait, valamint nem vette figyelembe Huszti életvitelét, magatartását és különjc jellemét sem. Utóbbit azért fontos hangsúlyozni, mert egyre inkább úgy tűnik, Huszti András, Makfalvi József és Nádudvari Sámuel egyházi megítélésében igencsak jelentős szerepet játszott személyes magatartásuk, életvitelük, családi életük és összeférhetetlen jellemük, szemben az ugyancsak heterodoxiával gyanúsított Csepregi Turkovics Ferencsel és Verestói Györggyel, akik tisztázták magukat a vád alól, és később fényes karriert futottak be.

Szabó Károly mártírt faragott Huszti Andrásból. 1878. évi írása nemcsak esettanulmányként, forrásközlésként maradt az utókorra, hanem kánonszerűen kijelölte azt az értelmezési útvonalat, amelyet minden Husztival foglalkozó tanulmány, cikk, forrásközlés a későbbiekben követett.

⁴¹ Szabó Károly: *i. m.* 3.

„Nem akarom Huszti András élete utolsó korszakát mentegetni, szépítgetni; a saját hitfelei által méltatlanul kitagadott, becsületétől, hivatalától, jövedelmétől megfosztott ember – ki kedvező viszonyok közt a tanügy és tudományos irodalom terén nagy érdemeket szerezhetett volna, így is szerzett annyit, mint elítélői közül bizonyosan egyik sem [...]. De nem hagyhatom szó nélkül, hogy a kő, melyet az egykor jeles tanárra, a nyomtatott és kéziratban hagyott munkáiban máig is élő tudósra, mint testileg és lelkileg süllyedt emberre, kortársai kiméletlenül vetettek, az ő pere iratait higgadtan és részhajlatlanul átvizsgáló utókor ítélete szerint azokra hull vissza, ki ellen oly kérdésben, melyben csak tudományos érvek dönthetnek, nem a tudomány meggyőző fegyverével, nem a keresztyéni szeretet türelmességével, hanem a tekintély és hatalom kiméletlen parancsszavával harcoltak, s őt az egyház kebeléből kirekesztve, az erkölcsi süllyedés örvényébe taszították.”⁴²

Szász Domokos kolozsvári lelkész, később református püspök, ugyancsak 1787-ben a Protestáns Közlöny szerkesztőjeként Huszti elleni eljárás további két fontos iratát közölte.⁴³ Az első Husztinak az 1742. évi dévai zsinat határozata elleni fellebbezését, a második az ahhoz csatolt hitvallását tartalmazza. Szász Domokos közleménye tulajdonképpen forrásközlés, amihez csupán néhány magyarázó sort fűzött. Ebből viszont kiderül, hogy Szász Domokos Huszti Andrást nem tekintette tévelygőnek, sőt az ellene indított eljárást igazságtalannak tartotta.⁴⁴

Szabó Károly nyomdokait követve Török István kollégiumi tanár is Husztiról szóló írását 1886-ban tette közzé az Erdélyi Múzeum-Egylet kiadványában. Írásának címe: *Huszti András, a protestánsok első jogtanára (1733–1742)*.⁴⁵ Török István, akinek írásai a történelmi tényyszerűséget, tárgyilagosságot és pontosságot illetően feddhetetlenek, és a mai napig is megállják helyüket, tanulmányának elején leszögezte, hogy Husztit méltatlanul üldözték, és a vele szembeni tanfegyelmi eljárást jogtalanak minősítette. Tanulmányának elején nem felejtette el megemlíteni azt, hogy a Husztival kapcsolatos kutatása győzte

⁴² Szabó Károly: *i. m.* 4.

⁴³ Szász Domokos: Még egy pár adat Huszti András elítéltetéséhez. In: *Erdélyi Protestáns Közlöny* 8 (1878), 50–54.

⁴⁴ „A II-ik a fellebbezéshez csatolt confessioja, mely kellő világot vet egyfelől az ellene emelt vádak alaptalanságára, másfelől egyéni hitéhez való buzgó ragaszkodására.” Szász Domokos: *i. m.* 50.

⁴⁵ Török István: *Huszti András, a protestánsok első jogtanára (1733–1742)*. In: *Az erdélyi Múzeum-Egylet bölcsélet-, nyelv és Történelemtudományi szakosztályának kiadványai*. Harmadik kötet. Kolozsvár 1886, 265–293.

meg arról, hogy az egykori jogászprofesszor „jobb volt”, mint ahogyan a történelmi emlékezetben megmaradt, és szóvá tette azt is, hogy tanári munkássága és művei értékelése helyett elüzetése maradt fenn.

„Az üldözött emberek sorsa mindig megragadja figyelmünket, s érdeklődésünk annál inkább fokozódik irányukba, minél méltatlanabban sorolják fül az illetőknek a hibáit az irodalomban nemes törekvéseik rovására. Így vagyunk Huszti Andrással is, akiről szívesebben tartották emlékezetben tanári székétől való elüzetését, mint tanári és irodalmi működésének értékét. Kutatásaim azon meggyőződésre vezettek, hogy Huszti András jobb volt a róla elterjedt híreknél, s a következő sorok egy részét ennek igazolására szenteltem.”⁴⁶

Huszti külföldi tanulmányai kapcsán Török István jelzi, hogy frankfurti peregrinusként Krisztus elsősülöttségéről írt disszertációt 1728-ban, amit Széki Teleki Pálnak, Udvarhelyi Mihály és Szigeti Gyula István professzoroknak, Bacsoni Incze Máténak és Deáki Józsefnek ajánlott. Ezek közül, írja Török, Szigeti és Deáki később, püspökként *szenvedélyes üldözői voltak*.⁴⁷

A másik külföldön írt munkája kapcsán (az erdélyi kollégiumok története), Török szerint Huszti reális képezt fest az erdélyi kollégiumok elmaradottságáról (a tanárok nem írnak, a kollégiumoknak nincsen nyomdájuk, kizárólag csak lelkészképzéssel foglalkoznak, és a külföldi tanulmányokat is csak akkor finanszírozzák a főurak, ha a diák teológiát kíván tanulni).⁴⁸

Török az életrajzban nem említette (bár ismerte) Huszti kolozsvári kollégiumban való kinevezésének árnyoldalait, csupán annyit jegyzett meg, hogy a későbbi Huszti ellen indított eljárás során nem vádolták tanári kötelességének alhanyagolásával. Más forrásból viszont tudjuk, hogy ez is vádpontként szerepelt.

Huszti irodalmi munkásságának ismertetésekor Török az *Ó és Új Dacia, az az Erdélynek régi és mostani állapotjáról való história* kapcsán ismételten védelmébe vette a tanárt. Elismerte ugyan, hogy Huszti munkája nem üti meg a kor színvonalát, nevetséges hipotéziseket állít fel és védelmez, de az a tény, hogy művét magyar nyelven írta, Török szerint dicséretes kezdeményezés volt. Érdekeséggéként jegyezzük meg, Huszti korát megelőzően ebben a munkájában szóössze-

⁴⁶ Török István: *i. m.* 265.

⁴⁷ Uo. 267.

⁴⁸ Uo. 267–268.

hasonlítások szintjén foglalkozott a finnek és a magyarok nyelvrokonságának kérdésével.⁴⁹

Huszti leghíresebb munkájának, a *Jurisprudentiának* ismertetésekor Török kiemelte, hogy Huszti a hűbérjoggal kapcsolatos latin szakikifejezéseket a magyar (Huszti szerint hun) nyelvből eredeztette.⁵⁰ Az Oratióban olvasható, a tanfegyelmi kivizsgálás során tévesnek ítélt teológiai eszmefuttatás kapcsán Török István nem értett egyet az ítélettel, és a sorok között sugalmazta, hogy Husztit ártatlanul ítélték el:

„Ezek s ezekhez hasonlóak adtak alkalmat arra, hogy Huszti az egyháziak által megtámadtassék. E támadás nem az igazság, hanem a szenvedély kitöréséből származott, mivel Huszti és a kolozsvári papok, valamint a kolozsvári tanárok között, Husztinak Kolozsvárra jövele óta soha nem volt egyetértés.”⁵¹

Török István, a tőle elvárható módon tárgyilagosan ismertette Huszti magánéleti problémáit is: házasságát egy katolikus nővel, a kollégáival való rossz viszonyt, diákok Huszti ellen való fordítását, főúri pártfogóinak elvesztését. Ugyanott közli Szigeti István püspök levelét is Husztiról, amelyben a püspök Husztit összeférhetetlen, részeges embernek nevezte, aki templomba nem járt, veszedős természetű volt. Összegezve Török István írását, megfigyelhető, hogy a tényszerű, a forrásokra támaszkodó pontos és aprólékos történetismertetés során Huszti életének kisiklását nem kapcsolta össze a tanfegyelmi eljárás során született ítélettel, holott az utólagos kutatás kimutatta a kettő közti összefüggést.

Koncz József, a marosvásárhelyi kollégium híres történésze 1890-ben ugyancsak a Protestáns Közlöny hasábjain közzétette Husztinak Teleki Sán-

⁴⁹ „Feltűnő továbbá e könyvben az, hogy Huszti a magyarokkal rokon népeknek mondja a vogulokat, osztjákokat, permieket, cseremiszeket, mordvinokat, finneket és a Tomszk város körül lakó barabintzi népeket. A vogulok nyelvéről pedig így nyilatkozik: »A mi a nyelvét illeti ennek a Népnak, mind a számlálásban, mind egyéb szókban a mi magyar nyelvünkhez legközelebb járul.« A rokonságot tehát úgy állapítja meg Huszti, a mint ezt ma nyelvészeti alapon tudjuk.” Török István: *i. m.* 275.

⁵⁰ Huszti András gyermekmegszófejtései, elemzéseire hadd álljon itt egy példa: „[...] a Feudum magyar szó, mert Föd, Foed, Feod: Vagy a mint más népek kiejtik és írják, Feud, gyökeres hún vagy magyar szó, s ugyanazt jelenti, a mit a latinoknál a terra, praedium, territorium. Ha a birtokragot a szó végére teszem, lesz Födöm, vagy földem, mi annyi, mint Terra mea, Praedium meum [...]. A Vasallus magyar szó, mert Váz (melyet a magyarok úgy hangoztatnak, mint a németek a latin Vas szót) a húnoknál és magyaroknál ugyanaz, a mi a latinoknál a Vexillum. Al, annyi, mint sub, vagy infra. Innen származik a következő összetett szó Vaz-AllYas, vagy Vazalos, a mi egyjelentésű a Vexilliter szóval.” Török István: *i. m.* 277.

⁵¹ Török István: *i. m.* 279.

dorhoz címzett levelét és a Főkonzisztóriumhoz intézett memoriáléját, amelyben próbálta elhárítani magáról az eretnenség vádját.⁵² Koncz a forrásközlés elé félhasábnyi magyarázatot fűzött. Ebben, Szabó Károly nyomdokait követve, röviden összegezte Huszti elítélésének lehetséges okait. Koncz úgy ír Husztiról mint tehetséges, felkészült tanárról, akit úgy választottak meg a kolozsvári katedrára, hogy néhány főúr önös érdekből ellenezte megválasztását. Koncz mindenféle konkrétum nélkül jelzi azt is, hogy Huszti kollégái is ellenségesen viszonyultak a tanárhoz, s részben emiatt, részben a predestináció megtagadása miatt ítélték el a dévai zsinaton.⁵³

„Huszti András, erdélyi ref. kollégiumaink legelső jogtanára, 1733-tól fogva már jogot tanított a kolozsvári ref. kollégiumban. 1737-ben pedig a kollégiumi ifjúság, a tanárok által jelöltek közül őt választotta meg mint legilletékesebbet a jogi tanszékre. Ezen választásnak ellen volt akkor magánérdekekből pár mágnás és később ezek izgatására mások is, még kartársai is ellenségei lettek. Ezeknek vádaskodásai és áskálódásai következtében, részint magános és nyilvános élete miatt, részint a ref. vallás hitcikkei ellen való állítólagos tanítása miatt, mintha a *particularis gratia* ellen tételeket adott volna ki tanítványainak: a Déván tartott zsinat 1742. június 11-én hivatalvesztésre méltónak mondotta ki s a főkonzisztórium ugyanazon hó 20-án a zsinat végzését helybehagyta, minthogy Huszti meggyőződése megtagadására magát esküvel nem kötelezte.”⁵⁴

Koncz egyetértett Szabó Károllyal abban, hogy Huszti ártatlanul ítélték el. A fenti szövegből kiderül az is, hogy Koncz véleménye szerint Huszti elítélésében a teológiai tévelygése mellett szerepet kapott az életvitele és a magatartása is.

Kolosváry Bálint *Huszti András erdélyi jogtanár és munkássága, 1734–1742.* címmel tartott előadást 1912-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesületnél, amelyet később ki is adott.⁵⁵

Kolosvárynak Husztiról alkotott képe megfelel a 19. században született Husztival kapcsolatos tanulmányok szellemiségének. A szerző megállapítása szerint már a peregrinációja alatt sok ellensége volt a kezdetben teológiát, majd

⁵² Koncz József: Egyháztörténeti adalékok. III. Huszti András kolozsvári ref. jogtanár életrajzához újabb adatok. 1742. In: *Protestáns Közlöny* 20 (1890/48–49), 413–414; 422–423.

⁵³ Uo. 414.

⁵⁴ Uo. 413–414.

⁵⁵ Kolosváry Bálint: Huszti András erdélyi jogtanár és munkássága, 1734–1742. In: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának Kiadványai*. 1910–1912. évi előadások. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 1912, 135–178.

később jogot tanuló diáknak. Első ellenségei között említi a kolozsvári Enyedi doktort, aki itthon rossz hírért keltette, emiatt veszélybe került a folyósított ösztöndíja. A hírkeltés alapját Husztinak ifjabb Barcsay Jánossal szemben tanúsított durva magatartása váltotta ki (Hermányi Dienes szerint nem vigyázott a tanítványaira, Barcsayt a lóról leejtette), ennek következtében leállították az őt megillető kollégiumi ösztöndíj folyósítását.

Kolosváry éppen csak említés szintjén foglalkozott a Huszti tanainak kivizsgálását tárgyaló dévai zsinattal. Az egész eljárásról annyit ír, hogy a zsinat Husztit *vallásellenes tendenciája* miatt kárhóztatta, majd a református egyházból kiközösítette. Tanulmányának Befejezés című alfejezetében értékelte Huszti perét. Ezt írja:

„Huszti András kora társadalmi és közéletének bizonyos könyörtelen konvenciói kergették bele tragédiájába. Könyvét elkobozták, őt magát a züllés útjára taszították. A könyv és írójának sorsa ritkán olvadt össze oly szomorú harmóniába, mint a Huszti András esetében. [...] De lehetett fegyvere bármily acélos, beletört az ostromlott kövekbe; a kar, bármily energikus lélek vezette csapásait? Lehanyaglott a munkában, s ő róla rongyokban tépték le a tanári palástot, hogy kiközösítve a társadalomból, polgártársai s tanítványai becsüléséből züllésnek esett életét nyomtalanul végezze be valahol [...]. Az új tanszék korántsem a nyugodt élet és zavartalan tanári működés csöndes pályáját, hanem a zaklatások, sőt a kiéheztetésig menő társadalmi bojkott, s a gyűlölködő rágalmozások kálváriáját nyitotta meg előtte. [...] Vesztére szolgált, hogy filozofikus vizsgálódásait a teológia birodalmába is bemélyítette s magára vonta ezzel a heterodoxia vádját, kitette magát annak, hogy ellenségei a vallás mocskolása, a predestinációról és isteni kegyelemről szóló tanok káromlása címén állítsák pellengérré, s fosszák meg tanári székétől, becsületétől, mindenétől.”⁵⁶

A fenti idézetből látható, Kolosváry is ártatlanul meghurcolt, tragikus sorsú tudósnak tartotta Huszti András, akit az alaptalan vádaskodás, a méltatlan eljárás taszított a „züllés útjára”. Kolosváry megemlíti Bod Péter Husztiról való feljegyzését is, akinek véleményét egyszerűen rosszindulatúnak tartotta, sőt a Huszti ellen indított eljárásról való Bod Péter-féle tudósítást méltánytalannak nevezte.⁵⁷

⁵⁶ Kolosváry Bálint: *i. m.* 173–174.

⁵⁷ Uo. 177–178.

„Halála után alig 20 esztendővel írt róla a nagy tudományú és elfogulatlan ítéletű Bod Péter az ő nevezetes *Magyar Athenásában* (114. és köv. 1.), s mégis a mit feljegyez szerencsétlen író társáról, szinte kézzel foghatóan rosszindulatot árul el. [...] Hogy Bod Péternek ez az ítélete nem állhat meg, az magából az orációból, de Husztinak immár teljesen ismert perirataiból és védekezéséből is világos.”⁵⁸

Összegzés

Husztai András élettörténetének újraértékelése nem egyedi az erdélyi egyháztörténet művelésében. Több olyan jeles személyiségről is tudunk, akiknek megítélése, életműük értékelése többször is megváltozott az idők folyamán. Husztai András személye azért érdekes, mert az ő példáján keresztül kitűnően bemutatható a különböző korszakok történelemértelmezési szemlélete. A fentebb ismertetett szerzők véleményén keresztül jól kimutatható, hogyan változik Husztai megítélése, hogyan lesz a különnc, kissé deviáns életű egykori jogtanárból hős, akivel azonosulni tud a 19. század végének átlag reformátusa. Külön jelentősége van annak is, hogy Husztai András teológiai tévelygésének hátterét nem kutatják, és elkövetik azt a hibát, hogy Husztai gondolkodását nem a 18. századi környezetben vizsgálták, amikor az egyház még mereven ragaszkodott a hitvallásokhoz, hanem a hitvallási kötöttségektől mentes 19. századi teológia szemszögéből. Így nem is csoda, ha Husztai univerzalista teológiáját igaznak tartották, a hivatalos egyházi álláspontot pedig elutasították.

⁵⁸ Kolosváry Bálint: *i. m.* 177.

Hegy Ádám*
Szeged

Repozitórium használata az egyháztörténeti kutatásokban: a Békési Református Egyházmegye kora újkori forrásainak feldolgozása E-Prints rendszerben¹

A digitális bölcsészet által nyújtott lehetőségek egyre nagyobb népszerűségnek örvendenek a történeti kutatásokban. A burjánzó alkalmazások közül a forráskiadásokhoz kapcsolódóan két terület virágzik mindinkább: a big data megközelítésű forráselemzés, és a nyílt hozzáférést biztosító eszközök terjedése.

Az internet megjelenésével nagyon nagy mennyiségben és igen eltérő minőségben jönnek létre újabb és újabb szövegtörzsek. Ezek előnye, hogy olyan keresési szempontokat is el lehet rajtuk végezni, amelyek hagyományos történeti eszközökkel nem lennének lehetségesek. Hátrányuk viszont, hogy megbízhatóságuk, hitelességük sokszor megkérdőjelezhető. A professzionális törzsek ezért speciális szövegfeldolgozó eszközöket szoktak alkalmazni, mint például az SGML és XML jelölőnyelveket, illetve a nyílt protokollokat támogatják, amelyek biztosítják a digitális szövegtörzsek hosszú távú fennmaradását.² A digitalizálás rohamos terjedésével viszont egyre több olyan történeti forrás is elérhetővé válik, amelyeknek hagyományos eszközökkel történő feldolgozása mennyiségi okokból lehetetlen. Erre a big data kihívásra vezette be Franco Moretti iroda-

* Hegyi Ádám a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának oktatója. Felsőfokú tanulmányait a Szegedi Tudományegyetemen (2000) és az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (2011) végezte. Kutatási területe: kora újkori egyetemi kiadványok története, a Békési Református Egyházmegye művelődéstörténete a 18. században, református olvasmányműveltség a 18. században: könyvkötő lelkészek, a könyvlopás története, egyetemi diákok olvasmányélményei, vallásellenes és vallásvédő olvasmányok elterjedése Magyarországon, svájci–magyar kulturális kapcsolatok a 18. században.

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.

² Kokas Károly: Digitális bölcsészet 2016. In: Zvara Edina – Verók Attila – Nyerges Judit (szerk.): *Monokgraphia*. Kossuth, Budapest 2016, 408–410.

lomtörténész a filológiai kutatásokba a távolságtartó (distant reading) és szoros olvasás (close reading) fogalmakat, amellyel arra utalt, hogy nagy mennyiségű szöveget úgy is lehet elemezni, hogy nem lineárisan (szorosan) olvassuk azt, hanem a bennük található nagy mennyiségű adatot próbáljuk meg kivonni belőlük, és így új összefüggéseket kaphatunk történelmi események megértéséhez.³

A módszer egyébként nem a számítógép megjelenésével alakult ki, hanem a tartalomelemzési eszközök – például gyakoriságvizsgálatok – bevezetésével. Mind a pozitivista történetírás, mind a francia annales iskola már használta ezeket a módszereket, mert mindkettőre jellemző volt a tömeges adatfeldolgozás, vagyis nagy mennyiségű adat alapján próbálták meg történelmi eseményeket megmagyarázni. Más történészek szintén használtak ilyen eszközöket: Alexander L. George mutatta ki 1959-ben, hogy a második világháborús tengeralattjáró csaták sikertelensége kimutatható a náci propagandában is, holott a német média soha sem tudósított a vesztes ütközetekről. George viszont az vizsgálta, hogy mikor és hányszor tudósítottak U-Boot csatákról a náci Németországban. Kiderült, hogy a kezdetben sikeres hadviselés fokozatos visszaszorulásával a hírekből is eltűntek a tenger alatti csatákról készült beszámolók. Tehát vereségről a propagandagépezet soha sem számolt be, de a tengeralattjárókról való tudósítások eltűnése korrelál a sikertelen hadműveletek időpontjaival, vagyis nagy mennyiségű adat (big data) elemzésével mutatott ki történelmi összefüggéseket.⁴ A bölcsészettudományban a szógyakoriság vizsgálata egyre népszerűbbé válik, mert az óriási mennyiségű digitalizált könyv szövegeiben és metaadataiban végzett kutatások új összefüggéseket mutathatnak ki. A Google Labs és a Harvard Egyetem közösen dolgozott ki egy ilyen módszert (culturomics), de több más ehhez hasonló kutatás is elindult. Egy ilyen szegedi kutatás derítette ki azt, hogy 1781-ben Angliában a szabadkőművességről szerzett ismereteket alapvetően befolyásolta egy 1780-ban Londonban bemutatott pantomimjáték, miközben a szabadkőműveskutatás ennek a darabnak a hatásáról eddig semmit sem tudott.⁵

Sajnos a helyzet nem ennyire rózsás, mert a kutatásokat sokszor megnehezítik az adatbázisokhoz való hozzáférési korlátozások, de ugyanígy komoly problémát okoznak a szoftverek kezelhetőségéből adódó kihívások. A digitális filológia esetében sokszor nem ellenőrizhető a kutatási módszertan, mert az alkalma-

³ Péter Róbert: Digitális és módszertani fordulat a sajtókutatásban. A 17–18. századi magyar vonatkozású angol újságcikkek „távolságtartó olvasása”. In: *Aetas* 30 (2015/1), 6.

⁴ Kokas Károly: *i. m.* 405–406.

⁵ Péter Róbert: A big data kihívás és lehetőség a bölcsészettudományokban: digitális szövegek és metaadatok távoli olvasása. In: *Magyar Tudomány* 177 (2016/11), 1327–1328.

zott szoftver mások számára nem hozzáférhető. Erre egyedüli megoldást a nyílt forráskódú szoftverek jelenthetnek, illetve a repositóriumok. Ez utóbbiak azért nyújthatnak megoldást, mert ezek megbízható metaadatokat tartalmaznak, és a szövegek is nyíltan hozzáférhetők, vagyis a szövegtörzsek bárki által ellenőrizhetők.⁶

2017 őszén a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával egy olyan kutatási projekt indult el, amely a mindennapi élet egyháztörténeti forrásait kívánja összegyűjteni a Békési Református Egyházmegyében. A békési egyházmegye a Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt területen helyezkedett el. A kutatás a kora újkorra koncentrált, pontosabban az 1711 és 1821 közötti időszakra. A kezdődátumot azért nem korábbi időszakra tettük, mert a Magyar Királyság délkeleti területén létezett kálvinista egyházközségek írásbelisége a 16. és 17. században annyira minimális volt, hogy ebben a két évszázadban nem vagy alig keletkezett náluk irat, az első anyakönyveket csak a 18. században kezdték el megnyitni. Sokkal hatékonyabb tehát, ha a szatmári békekötéssel meginduló konszolidációs időszakot tekintjük kiindulási időpontnak, hiszen ekkor az egyházközségeknél már valóban többféle irat is keletkezett. Ekkortól kezdve a források szempontjából folyamatos gyarapodásról beszélhetünk, amely olyan gazdag szöveggyűjtemény összeállítását teszi lehetővé, amelyet a néprajz, az irodalomtörténet és az egyháztörténet kutatói sokáig nem tudnak majd kimeríteni. A kutatás korszakhatárául 1821-et választottuk ki, mert ekkor a Tiszántúli Református Egyházkerület összes egyházmegyéjének a határait átalakították, így a békési egyházmegyéhez tartozó egyházközségek is megváltoztak.⁷

A projekt megvalósítását úgy terveztük meg, hogy a fentebb említett big data és nyílt hozzáférés problémáját kezelni tudja. Ehhez az E-Prints nevű repositóriumsoftvert választottuk, amely ingyenes, nyílt szabványokat alkalmaz, és a magyar közgyűjteményi rendszerben több könyvtár is használja.⁸ A

⁶ Almás Zsolt: Szöveg az olvasónak: kvantitatív módszerek és digitális Shakespeare-filológia. In: *Magyar Tudomány* 177 (2016/11), 1286–1291.

⁷ Hegyi Ádám: A hétköznapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyülekezeteiben 1711–1821 között: digitális dokumentációs tár kialakítása. In: Bartha-Kovács Katalin – Penke Olga – Szász Géza (szerk.): *Programok és tanulmányok*. JATEPress, Szeged 2017, 151–159.

⁸ A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyülekezeteiben 1711 és 1821 között (repositórium), <http://bekref.bibl.u-szeged.hu> (Megnyitva: 2019. január 19.)

Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára biztosítja a repositórium működését, így esély van az adatbázis hosszú távú fennmaradására is.

A repositóriumok hagyományosan teljes szövegű adatbázisok szoktak lenni, de a 18. századi egyháztörténeti források egytől egyig kéziratosak, ezért a feldolgozó munka eltér a repositóriumokban megszokottól: általában egy kétrétegű PDF-fájl szoktunk feltölteni és metaadatokkal ellátni. Kéziratok esetében viszont nem küszöbölhető ki a szakavatott történész forrásátíró munkája, de szeretnénk, ha a munkánk hitelessége teljes mértékben ellenőrizhető lenne, ezért minden egyes forrás mellé mellékeljük az eredeti kézirat digitális másolatát is. A repositóriummi feldolgozás ebben az esetben azt jelenti, hogy a kézitről készül egy digitális felvétel. Ezt követően a digitális képfájlokat feltöltik a repositóriumba, így lehetővé válik, hogy a kutatók internetkapcsolat segítségével bárholnan hozzáférjenek a szerkesztőfelülethez. Ezt követően a kutatók metaadatokkal látják el a feltöltött képeket, és regesztázzák azokat.

Egy rekord a következő adatokat tartalmazza: a forrás szerzője; a forrásban található fontosabb személyek nevei, életrajzi adatai; a forrás címe és keletkezési ideje; a forrással kapcsolatba hozható gyülekezet neve; a forrás eredeti lelőhelye; esetleges korábbi szövegkiadás bibliográfiai adatai; tárgyszavak, forrástipológia és műfaji meghatározás. A metaadatok rögzítése mellett a rekordban megtalálható a regeszta, az eredeti dokumentumról készült fotómásolat és a forrás modern átírata. Mivel az E-Prints rendszer nyílt hozzáférésű, megvan a lehetőség arra, hogy olyan elemzőszoftverekhez is csatlakozzon, amelyek a big data jegyében végeznek el elemzéseket. A kutatás keretében viszont ilyen jellegű vizsgálatokat nem fogunk végezni, a munkatervünkben nem is vállaltunk ilyet.

A hiteles forráskiadás elkészítése érdekében elkészítettünk egy forrásátírási szabályzatot, amely figyelembe veszi a magyarországi szabályokat is, és az erdélyi református történetírás gyakorlatát is.⁹ Ennek megfelelően a mai magyar helyesírási szabályokat alkalmazzuk a szókezdő nagybetűk írásmódjánál. A mássalhangzókat betűhíven írjuk át még akkor is, ha az ellenkezik a mai helyesírás szabályaival. A *tz* és a *ts* betűket nem írjuk át *c* és *cs* betűkké. Ahol a hangértéke megköveteli, ott az *s* betűt *zs*-vé, az *i* betűt *j*-vé írjuk át. A magánhangzók hosz-

⁹ Benda Kálmán: A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata. In: *Századok* 108 (1974/1), 436–475., Soós István: Javaslatok az újkori magyarországi latin és német nyelvű források kiadására. In: *Fons* 7 (2000/1), 81–89., Bak Borbála: A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. In: *Fons* 7 (2000/1), 91–137. Buzogány Dezső (szerk.): Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok. Kolozsvár, 2001.

szúságának vagy rövidségének megadásánál mindig a mai helyesírás szerint tesz-
szük ki az ékezeteket. A szavak egybe- és különírásakor a mai helyesírás szabá-
lyait vegyük figyelembe. A szövegek központosításában a mai mondat szerkesztési
elveket vesszük figyelembe, vagyis a mondatrészeket elválasztó vesszőket, pon-
tosvesszőket kiteszük függetlenül attól, hogy az eredeti szövegben megtalálható
volt-e, vagy sem. A többtagú hely- és személynéveket a mai helyesírás szabályai
szerint egybeírjuk, de az eredeti nagy kezdőbetűket meghagyjuk (pl. *Hódmezővásárhely*). A latin főneveket a latin nyelv szabályai szerint ékezetek
nélkül írjuk át, de a latin tövű, viszont magyarul ragozott igék toldalékaira kitesz-
szük az ékezeteket. A német főneveket a mai helyesírás szerint nagy kezdőbetű-
vel írjuk. A német nyelvű szövegeknél a β -t nem írjuk át a mai helyesírási szabá-
lyoknak megfelelő *ss*-re, hanem meghagyjuk az eredeti változatot.

Annak ellenére, hogy a rendszerváltás óta az egyháztörténeti kutatások meg-
élénkültek, a békési egyházmegye egészével kapcsolatban nem születtek új publi-
kációk. Máig legátfogóbb munkának Kis Bálint könyve számít, amely inkább for-
ráskiadványnak, mint monográfiának tekinthető.¹⁰ Kis alapvetően az egyházmeg-
yei közgyűlési jegyzőkönyveket használta fel munkája megírásához, és kortárs-
ként sokszor saját véleményét is közölte. Kis munkáján kívül Zoványi Jenő¹¹ és
Barcsa János¹² foglalkozott még átfogóan a békési traktussal, de ők alapvetően
egyházkormányzati és politikatörténeti kérdésekre koncentráltak. A gyülekezetek
életét, vallásosságát, hétköznapijait néhány oldalnyi összefoglalással elintézték.

A pozitivistáknak köszönhetően több olyan munka is született,
amelyek egy-egy egyházközség történetét mutatják be, és ezek ma is jól használ-
ható kiadványok. A legismertebb közülük Szeremlei Sámuel¹³ monográfiája, de
meg kell említeni Szondy Gézának Kisperegről írt munkáját is.¹⁴ Az újabb kuta-

¹⁰ Kis Bálint: *A Békési-Bánati Református Egyházmegye története*. Csongrád Megyei Levéltár, Békéscsaba–Szeged 1992.

¹¹ Zoványi Jenő: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. Nagy Károly Grafikai Műintézete, Debrecen 1939.

¹² Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*. Faragó György Könyvnyom-
dája, Debrecen 1908.

¹³ Szeremlei Sámuel: *A hódmezővásárhelyi református egyház története*. Roth Nyomda, Hódmezővásárhely 1927–1938.

¹⁴ Szondy Géza: *A kisperegi református egyház és Kispereg község története*. Kalmár Nyomda, Arad 1912. Lásd még Bencsik János – Módy György – Szalay Emőke: *Tanulmányok Egyek múltjából*. Hajdúsági Múzeum, Hajdúböszörmény 1981.

tások közül Kósa László¹⁵ igyekezett átfogó egyháztörténetet írni, és Higyed István is megpróbálta az egyre elnéptelenedő bánáti gyülekezetek történetét megörökíteni.¹⁶ Az egyházmegye lelkészi karának több tagja is foglalkozott gyülekezetek történetével, amelyek közül érdemes a Magyarittebe¹⁷ és Torontálvásárhely¹⁸ egyházközségeinek történetét bemutató kötetekre utalnunk.

A hétköznapi élet történetének kutatásához alapvető munka Takács Edit forráskiadása, amely a szentesi református egyházközség 18. századi történetét mutatja be.¹⁹ Más kutatók arra voltak kíváncsiak, milyen hatást gyakoroltak a világ nagy eseményeinek változásai egy-egy közösség életében, így például Bagi Zoltán a korabeli hírek recepcióját, illetve a boszorkányok közösségformáló erejét elemezte.²⁰ A gyulai reformátusok körében Héjja Julianna vizsgálta az olvasmányműveltséget.²¹

A kutatás alapvetően az egyházközségek hétköznapi életére koncentrál, ezért különösen fontosnak tartjuk a hitélettel, ünnepekkel, egyházfegyelmi ügyekkel, ecclesiolákkal, hitvilággal, vallásos értékrenddel, vallási toleranciával és felekezeti konfliktusokkal kapcsolatos dokumentumok összegyűjtését. Mindezen túl szeretnénk a lelkész és gyülekezeti tagok viszonyával, a kegyúri viszonyrendszerrel, a település és az egyház érintkezéseivel, az egyházközség és az egyházmegye konfliktusaival, valamint a szellemi áramlatok recepciójával, a parasztpolgári réteg irodalmi tevékenységével és a műveltségi értékrenddel kapcsolatos forrásokat is publikálni.

¹⁵ Kósa László: *A gyulai református egyház története*. Békés Megyei Levéltár, Gyula 2008.

¹⁶ Higyed István: *Ecclesiae desolatae*. In: *Az Út* (2002–2006/7). Higyed István: Adalékok a Temesvári Református Egyházmegye történetéhez. In: *Lugosi Krónika* (1998).

¹⁷ Simon Sándor: *Feljegyzések Magyarittabéről* (1786–1986). Cnesa, Kanizsa 2002.

¹⁸ Csete-Szemesi István: *A debelyácsi (torontálvásárhelyi) református egyház gyökerei, 200 éves múltja és jelene*. Márton Áron, Budapest 1994.

¹⁹ Takács Edit (közread.): *A szentesi református ekklézsia története 1700–1825*. NKA, Szentes 2001. [elektronikus dokumentum], <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/> (Megnyitva: 2019. január 19.)

²⁰ Bagi Zoltán: Szentes város református közössége a 18. században a Béládi István, Gál István és a Kis Bálint által írt eklézsia-történet alapján. In: Szabó András (szerk.): *Mezőváros, reformáció és irodalom*. Universitas, Budapest 2005, 185–205., Bagi Zoltán: „...Ötet boszorkánna kiáltotta legyen...” Boszorkányperek Szentes város XVIII. századi büntetőpereiben. In: Labádi Lajos (szerk.): *Tanulmányok Szentes város történetéből*. Szentes Város Önkormányzata, Szentes 2001, 171–197.

²¹ Héjja Julianna: *Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig*. OSZK, Budapest 2003.

Az anyaggyűjtés elsősorban a gyülekezeti iratokra fókuszál. Formai szempontból az egyházközségek levéltáraiban általában anyakönyvek, jegyzőkönyvek, számadórajstromok, missilisek, leltárkönyvek, pénztárkönyvek és adókönyvek találhatóak. Külön meg kell említeni a régi nyomtatványokat, mert ezekben gyakran vannak kéziratos margináliák is, amelyek szintén érdekesek lehetnek.²² A mai Magyarország területén az 1970-es években felmérték az egyházközségekben található levéltári anyagok mennyiségét,²³ de a Romániában és Szerbiában zajló inventarizációs munkálatok még nem jutottak el a békési egyházmegyéhez.²⁴

A hiteles kép rekonstruálása érdekében viszont nem elég csak egyházközségi iratokat figyelembe vennünk, hanem az egyházigazgatás magasabb szervezeti egységeit (egyházmegye, egyházkerület) és világi iratokat is. Ez utóbbiak közül különösen fontosak a kegyúri jogokat gyakorló földesurak családi levéltárai, hiszen ezekben találhatóak a vallásgyakorlással kapcsolatos dokumentumok. A magyarországi nagybirtokok igazgatási rendszerében a birtokkormányzat felügyelte az alá tartozó mezőváros (falu) egyházi életét, de az államigazgatás szerveinél is találhatóak ilyen jellegű források, így például a Pesti Vallásügyi Vegyes Bizottságnál és a Helytartótanács vallásügyi bizottságánál. A vármegyék és a mezővárosok szintén felügyelték a protestánsok vallásgyakorlását, ezért Arad, Békés, Csanád, Csongrád, Temes és Torontál vármegyék jegyzőkönyvei is érdekesek lehetnek, valamint azoknak a településeknek a levéltárai, ahol református gyülekezetek működtek: Ágya, Algyő, Battonya, Békés, Békéssámson, Békésszentandrás, Bélzerénd, Borossebes, Doboz, Erdőhegy, Feketegyarmat, Gyoma, Gyorok, Gyula, Gyulavári, Hódmezővásárhely, Kispereg, Köröstarcsa, Liebling,

²² Molnár Ambrus: A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27–28.* Békés Megyei Levéltár, Gyula 1989, 328–333.

²³ Ladányi Sándor: *A Magyarországi Református Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke.* Magyar Országos Levéltár, Budapest 1976.

²⁴ Az eddigi felmérések nem használható adatokat tartalmaznak az egyházközségek levéltári anyagát illetően. Vö. Fodor István – Apró Erzsébet: *A vajdasági levéltárak magyar provenienciájú fondjai és állagai 1918-ig.* A Kárpát-medence levéltári forrásai I. Fond- és állagjegyzék 3. BFL, Budapest 2008. P. Szalay Emőke: *Magyar református egyházak javainak tára. A határon túli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga.* VII. Református Keresztény Egyház Szerbia–Montenegró. Országos Református Gyűjteményi Tanács, Debrecen 2005. A romániai forrásfeltáró munkák alapvetően Erdélyre koncentrálnak. Vö.: Buzogány Dezső – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere. 1648–1800. Ádámos–Vámosgálfalva. I–IV.* Koinónia, Kolozsvár 2008–2012.

Magyarittele, Makó, Mezőberény, Nagyzerénd, Öcsöd, Pankota, Reformátusdombegyháza, Reformátuskovácsháza, Rittberg, Szentes, Torontálvásárhely, Vadász, Vészto.²⁵

A magyar református egyház története során az esperesi hivatal úgynevezett mozgó hivatalként jött létre, amely azt jelentette, hogy a traktus vezetőjének nem volt állandó székhelye, hanem mindig arra a településre szállították át az egyházmegye levéltárát, ahol az esperes lelkipásztorként szolgált.²⁶ Ez azonkívül, hogy igen sérülékennyé tette a levéltár tartalmát, azt is jelentette, hogy nagyon nagy iratanyag nem keletkezhetett az évszázadok során, hiszen azt nehéz lett volna szállítani.

A Tiszántúlon 1762-ben részletesen szabályozták az egyházmegyék iratkezelési gyakorlatát. Ebben előírták, hogy a traktus gyűléseiről jegyzőkönyvet kell vezetni, és az egyházlátogatások során feltett kérdéseket szintén külön protokollumba kellett vezetni.²⁷ Az 1791. évi budai zsinat 9. kánonja szintén előírta a jegyzőkönyvek vezetését, és külön felhívta az esperesek figyelmét arra, hogy az egyházmegyei levéltárban irattári rendet kell kialakítaniuk.²⁸ Az esperesek évente kötelesek voltak az egyházkerület számára írásos beszámolót készíteni az egyházmegyében történekről, de ezek elkészítését gyakran szabotálták.²⁹ Szintén a budai zsinat kánonjaiban szerepelt, hogy az egyházmegyék kötelesek az egyházkerület utasításait végrehajtani, amely azt jelentette, hogy a szuperintendenstől, főjegyzőtől vagy a főgondnoktól rendszeresen kaptak körrendeleteket.³⁰ A vezetői feladatok megkövetelték egyéb írásos dokumentumok készítését is, így például az esperes körleveleket intézett a lelkészekhez, a napi ügyekről úgynevezett

²⁵ Kállay István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata*. Akadémiai, Budapest 1980, 108–109, 226–227. Ladányi Sándor: *Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után*. KGRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Intézet, Budapest 1997, 54–55.; Hegyi Ádám: A hétköznapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyülekezeteiben 1711–1821 között: digitális dokumentációs tár kialakítása. In: Bartha-Kovács Katalin – Penke Olga – Szász Géza (szerk.): *Programok és tanulmányok*. JATEPress, Szeged 2017.

²⁶ Molnár Ambrus: A református egyházszervezet és önkormányzat áttekintése. In: *Theológiai Szemle* 38 (1995/5), 269–274.

²⁷ Tóth Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-ből*. Debreceni Református Theológiai Akadémia, Debrecen 1964, 68.

²⁸ Révész Kálmán: Az 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok. In: *Sárospataki Füzetek* 4 (1860/4), 58–62.

²⁹ Barcsa János: *i. m.* 122.

³⁰ Révész Kálmán: *i. m.* 58–62.

esperesi naplót vezetett, a gyülekezetek vezetői leveleztek az esperessel, a vitás ügyekről beadványokat, jelentéseket, panaszokat készítettek.³¹

A Békési Református Egyházmegye levéltárát a 19. század végén Szeremley Sámuel rendezte, de az általa kialakított levéltári rend mára felborult, mert a Tiszántúli Egyházkerület Levéltárának fondrendszerébe olvasztották azt be.³² Saját tapasztalatom alapján ki merem jelenteni, hogy a 18. században az egyházmegye esperesei semmilyen irattári rendet nem alakítottak ki, egyedül a jegyzőkönyvekben szereplő ügyeket számozták, de a hozzájuk tartozó iratokat nem látták el irattári jelzettel. Az irattári rend hiányát mutatja az is, hogy 1812-ben sikertelenül próbálkoztak meg a dokumentumok rendezésével.³³ Az egyházmegyei gyűléseken, az egyházmegyei vizitációkon, esperesi naplókön és esperesi jelentéseken kívül más rendszeresen vezetett dokumentum nem készült a békési traktusban.

A Békési Református Egyházmegyével kapcsolatban a 18. század első harmadából igen kevés forrás maradt fenn, ezért úgy döntöttünk, hogy az úgynevezett II. Carolina resolutio kihirdetésének évéig (1734) minden olyan forrást publikálni fogunk, amelyek az egyházmegye és a gyülekezetek életével kapcsolatosak. 1735-től kezdve viszont csak válogatva fogjuk a forrásokat közölni, mert az iratok mennyisége nem teszi lehetővé minden dokumentum közzétételét. Ennek értelmében, ha előkerül egy 1725-ben kiállított templomépítéssel kapcsolatos nyugta, akkor azt mindenképpen közzétesszük, míg ha ugyanilyen dokumentum 1736-ból áll a rendelkezésünkre, akkor nem.

A projekt keretében nyomtatott forrásközléseket is össze fogunk állítani, amelyek a repozitóriumba feltöltött rekordokból fognak összeállni. Terveink szerint a tiszántúli egyházkerületi levéltár által gondozott sorozatban (*Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani*) az alábbi köteteket fogjuk kiadni:

- Összeírások és egyházlátogatások a Békési Református Egyházmegyében 1722 és 1821 között
- A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve 1696–1809
- Iskolák a Békési Református Egyházmegyében 1724–1821

³¹ Molnár Ambrus: A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27–28.* Békés Megyei Levéltár, Gyula 1989, 328–333.

³² Szabadi István igazgató úr szóbeli közlése.

³³ Kis Bálint: *i. m.* 157.

- A Békési Református Egyházmegye gyülekezeteinek forrásai 1711–1821
- A Békési Református Egyházmegye lelkészei 1711–1821

Mindezen túl egy könyvtár rekonstrukcióját is meg fogjuk valósítani, mert fennmaradt Kis Bálint és Szalay Pál szentesi lelkipásztorok magángyűjteménye is. A köteteket jelenleg a szentesi Horváth Mihály Gimnázium könyvtárában őrzik, amely mintegy 600 kötet 1850 előtti nyomtatványból áll. A könyvtár történetileg azért érdekes, mert Kis Bálint írta meg legelőször az egyházmegye történetét (1836), és a könyvtár rekonstrukciójával kideríthetjük, milyen forrásokat használt fel munkája elkészítéséhez.³⁴ A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai című sorozatban Szalay Pál és Kis Bálint szentesi lelkipásztorok rekonstruált könyvtárát szeretnék közzétenni.

A kutatás vezetője Hegyi Ádám, aki 2012 és 2015 között a Bolyai-ösztöndíj támogatásával a Békési Református Egyházmegyében elterjedt vallásellenes és vallásvédő olvasmányokat kutatta. Ehhez kapcsolódóan eddig Ercsei Dániel vallásvédő tevékenységét,³⁵ a hódmezővásárhelyi református egyház plágiumvitáját,³⁶ illetve a szentesi református gyülekezetben kialakult vallásellenességet mutatta be.³⁷ Nemzetközi folyóiratokban németül és angolul publikált egy-egy tanulmányt a békési egyházmegyében megjelenő vallásellenességről, a hírek áramlásáról és a könyvkötő lelkészekről.³⁸ Továbbá kisebb tanulmányokat kö-

³⁴ Labádi Lajos: Kiss Bálint élete és munkássága (1772–1853). In: Labádi Lajos (szerk.): *Kiss Bálint református lelkipásztor élete és munkássága (1772–1853)*. A Kiss Bálint Tudományos Emléknapp előadásai, Szentes, 2014. március 21. Kiss Bálint Református Általános Iskola, Szentes 2014, 7–22.

³⁵ Hegyi Ádám: „...mit mondasz mindezekre te vallást tsúfoló?” Id. Ercsei Dániel (1744–1809) és a hitvédő irodalom In: *Egyháztörténeti Szemle XIV* (2013), 22–35.

³⁶ Hegyi Ádám: „...hogya a maga munkája helyett a másét mondotta el...” A református gyülekezet plágiumvitája Hódmezővásárhelyen a XVIII. század végén In: *Fons XXI* (2014/4), 431–459.

³⁷ Hegyi Ádám: „...kik hogy másoknál böltsebbeknek láttassanak, a vallást tsúfolják...” A vallásellenesség problémája a szentesi református gyülekezetben a 18–19. század fordulóján. In: *Collegium Doctorum IX* (2013), 107–124.

³⁸ Hegyi Ádám: The Spread of Deism in the Reformed Church in the South Eastern Region of the Kingdom of Hungary at the Turn of the 18th–19th Century. In: *Philosophy Study* 5 (2015/4), 213–222., Hegyi Ádám: Die Rolle der Buchbinderprediger in der Meinungsformung von ungarischen und deutschsprachigen reformierten Gemeinden am Ende des 18. Jahrhunderts bezüglich der gedruckten Bücher im südöstlichen Teil des Königreichs Ungarn. In: Radimská, Jitka (ed.): *Knihy v proměnách času*. K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická

zölt a szentesi reformátusok túlvilágképéről, és a könyv társadalmi funkciójáról a 18. századi békési egyházmegyében.³⁹

A pályázatban részt vesz Tóth Levente, aki a kolozsvári székhelyű erdélyi egyházkerületi levéltár munkatársa. Teológus és művészettörténész társaival az elmúlt évtizedben több erdélyi református egyházmegye 17–18. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvét és parciális zsinati végzését közölték,⁴⁰ a forráskiadások mellékleteként teljes lelkészi és tanítói névtárakat állított össze. Mindemellett 2004 óta folyamatosan részt vesz abban az inventarizációs munkában, melynek célja az erdélyi református gyülekezetek ingósági leltárának elkészítése. Munkája során eddig több mint 180 református parókiái levéltárat inventarizált és digitalizált. Legutóbbi munkája a háromszéki sepsi református egyházmegye lelkészi társadalmának prozopográfiai ismertetése.⁴¹

Nagy segítség Szabadi István közreműködése is, aki a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának igazgatójaként több kora újkori forrást tett közzé. Nevéhez fűződik a beregi református egyházmegye első jegyzőkönyvének szövegkiadása,⁴² a szatmári traktus egyházlátogatási jegyzőkönyveinek sajtó alá rendezése⁴³ és a debreceni kollégiumban tanult diákok jegyzékének közreadása.⁴⁴ A kora újkori latin nyelv szakértőjeként több fordítás is a keze munkáját dicséri,

fakulta, Ústav romanistiky, Česká Budějovice 2015, 94–115., Hegyi Ádám: Problems Arising from Withholding Information in the Practice of the Reformed Church in the South-Eastern Part of the Hungarian Kingdom at the Turn of the 18–19th Century. In: *Istrazivanja* 27 (2016), 153–167.

³⁹ Hegyi Ádám: A túlvilágról alkotott elképzelések a szentesi református gyülekezetben a 18. század végén. In: Báthory Orsolya (szerk.): *Menny és pokol a barokk kori ember életében*. MTA-PPKE, Budapest 2014, 135–148., Hegyi Ádám: „Szükségtelen bibliothécák” és folyton csak olvasó lelkészek a Békési Református Egyházmegyében a 18. század végén. In: *Mediárium* VIII (2014/3), 5–24.

⁴⁰ Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd – Tóth Levente: *A Küküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései I. 1638–1720*. Koinónia, Kolozsvár 2008.

⁴¹ Tóth Levente: *A Sepsi Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*. Gondolat, Budapest 2013.

⁴² Szabadi István: „*Authoritate ecclesiae...*” válogatott határozat-szövegek a beregi református egyházmegye első jegyzőkönyvéből a 16–17. fordulójáról. TtREL, Debrecen 2002.

⁴³ Szabadi István: „*Nagy atyáinknak is az atyáik szerzették...*” a szatmári református egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1808–1809. TtREL, Debrecen 2006.

⁴⁴ Szabadi István: *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*. 1–2. köt. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2013.

így például Rákóczi-iratokat⁴⁵ és Debreceni Ember Pál egyháztörténeti munkáját fordította le magyarra.⁴⁶

A pályázatban kutatóként vesz részt Szász Lajos is, aki egyetemista korában kezdett el foglalkozni a békés-bánati egyházmegye iratanyagával. Elsősorban a református lelkészi kar 18–19. századi társadalomtörténeti vizsgálata áll a kutatásai középpontjában. Hosszabb tanulmányt írt egy békés-bánati illetőségű többgenerációs lelkészcsalád történetéről.⁴⁷ Egyetemi szakdolgozatát pedig az egyházmegye 19. század első felében szolgáló lelkészi karának társadalomtörténeti vizsgálatáról írta.⁴⁸ Ennek egy, a társadalmi mobilitásra vonatkozó fejezete önállóan is megjelent.⁴⁹ Tanulmánya jelent meg ugyancsak békés-bánati forrásokra alapozva a református lelkész és a gyülekezet viszonyáról, annak esetleges konfliktusforrásairól.⁵⁰

A források átírásában részt vesz Veres Tünde, aki a Debreceni Egyetem történettudományi doktori iskolájában elsőéves hallgató, valamint Presztóczki Zoltán, a hódmezővásárhelyi városi levéltár munkatársa. Közreműködésükkel készül el a békési egyházmegye első egyházlátogatási jegyzőkönyvének átírása, valamint a hódmezővásárhelyi református gimnázium 1724-től vezetett diáknévsorának kiadása. Rajtuk kívül még sikerült hallgatókat (Báthory Anna Krisztina, Boldizsár Dóra, El-Shami Mona, Nagy Vivien Gabriella, Teutsch Ágota) is bevonni a munkába, akik kisebb feladatokat valósítanak meg: megismerik a forrásátírások szabályait, szakdolgozatot készítenek egy-egy gyülekezet történetéről illetve tudományos diákköri dolgozatokat írnak.

⁴⁵ Dienes Dénes (szerk.): *A Rákóczi-család a Sárospataki Református Kollégiumban őrzött dokumentumok tükrében*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak 2003.

⁴⁶ Debreceni Ember Pál: *A magyarországi és az erdélyi református egyház története*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak 2009.

⁴⁷ Szász Lajos: Egy több évszázados református „ároni ház”: a Dávidházy család története. In: *Egyháztörténeti Szemle* XII (2011/1), 3–47.

⁴⁸ Szász Lajos: *A Békés-bánati Református Egyházmegye lelkészei (1790–1848)*. Mesterszakos szakdolgozat. Budapest 2011. Témavezető: dr. Kósa László, egyetemi tanár.

⁴⁹ Szász Lajos: Lelkészi hivatás és társadalmi mobilitás a Tiszántúli Református Egyházkerületben a 19. század első felében. In: Szávay László (szerk.): *„Vidimus enim stellam eius...”* L’Harmattan, Budapest 2011, 425–433.

⁵⁰ Szász Lajos: A református lelkész és gyülekezete a 19. század első évtizedeiben. Adalékok és szempontok egy gyakran zaklatott viszony történetéhez. In: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest 2013, 178–195.

Az eddig előkerült források közül mindenképpen érdemes megemlíteni a Sarkadi-Nagy család hagyatékát, amelyben a család 1650-ben II. Rákóczi György erdélyi fejedelem által kiállított függőpecsétes nemesi oklevele is megtalálható. Maga az oklevél természetesen nem köthető a békési egyházmegyéhez, de a család már igen: a 18. század végén Csongrád vármegyében hirdették ki nemességüket, és a 19. században Szentesen több tagjuk is betöltötte a református egyház gondnoki tisztjét, és teológiai tanár is kikerült közülük.⁵¹

Szintén érdekes a református lelkészek nemesi státuszával kapcsolatos iratanyag is, mert a békési egyházmegye első jegyzőkönyvének legelső bejegyzése több oldalon keresztül is azzal foglalkozik, hogyan lehetne kiterjeszteni a Partiumban – leginkább Erdőháton – szolgáló lelképászorokra a Bethlen Gábor által az erdélyi református prédikátoroknak megadott kollektív nemességet.⁵² 1787-ben viszont már nem ezzel foglalkoztak, hanem az egyházfegyelmi szabályok átalakításával, hiszen II. József radikálisan visszaszorította az egyház erkölcsbíraskodási jogkörét. A békési traktus több oldalon keresztül reagált erre a királyi rendeletre, és igyekezett az egyház bíraskodási jogkörét továbbra is megőrizni.⁵³ Mindezekén túl úgy gondolom, érdeklődésre tarthat számot két persbiteri jegyzőkönyvben fennmaradt forrástípus is.

1796-ban Makón a presbitérium tárgyalta a Szabó Györgyné két gyerekének megátkozásával kapcsolatos ügyet. A vádirat szerint Szabó Ferencné megátkozta Szabó Györgyné két gyerekét, de a presbitérium úgy döntött, hogy a boszorkányság vádja nem igazolható, mivel Szabó Ferencné csak egy boszorkányokról szóló mesét mondott el a gyerekeknek, és ebből lett a vádaskodás. A jegyzőkönyvből az is kiderül, hogy Szabó Györgyné férje volt a makói református iskola rektora, Szabó Ferencné férje viszont a praeceptora, vagyis könnyen lehet, hogy munkahelyi viszálykodás vezetett az ügy kipattanásához.⁵⁴

1803-ban Gyomán Szeghalmi Tóth András azzal gyanúsította meg Gyarmati Beke Mihályt, hogy Gyáni Erzsébetet megrontotta, és a rontásba Gyáni bele is halt. A községi bírósági szerint viszont ez csak egy szóbeszéd, a vád egyálta-

⁵¹ Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (Debrecen) (Továbbiakban: TtREL) I.375.h.4. Szentesi egyházközség iratai. Sarkadi Nagy család iratai 1650–1936.

⁵² TtREL I.29.a.1. Békési egyházmegyei iratok. Közgyűlési jegyzőkönyv (1712–1778) omniáriummal 1696–1809.

⁵³ TtREL I.1.c.3. Békési egyházmegyei iratok. Jegyzőkönyvek 1696–1959. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829.

⁵⁴ Makó-Belvárosi Református Egyházközség levéltára I.250.b.1. Presbiteri jegyzőkönyv omniáriummal (1675) 1787–1812.

lán nem bizonyítható, ezért a vádat elejtették. Az ítéletben nem tesznek róla említést, de a vádiratból tudjuk, hogy Szeghalmi menyé volt Gyáni Erzsébet, ezért feltételezhető, hogy a feljelentés egy családi perpatvarból indult ki.⁵⁵

Tudjuk, hogy a 18–19. század fordulójára Magyarországon a boszorkánypererek eltűntek a világi bíróságok asztaláról, de a boszorkányhit és a babona még sokáig tovább élt a népi vallásosságban. Azt is tudjuk, hogy ebben az időszakban a boszorkányságot, a bájolást és a rontást Isten ellen elkövetett véteknek tartották, tehát annak megítélése az egyházkerölcsi életre felügyelő lelkipásztorra és presbitériumra tartozott. Mindezzel párhuzamosan egyre kisebb jelentőséget tulajdonítottak a boszorkányságnak, mert a vádak az egyre terjedő természettudományos ismereteknek köszönhetően kevésbé tűntek hiteleseknek.⁵⁶ Láthattuk, hogy mind Makón, mind Gyomán komolytalannak tartották a vádakot, egyik esetben sem vélték bizonyíthatónak a boszorkányságot. A feljelentések nem is kerültek világi bíróság elé. (A 18. század közepén Szentesen sem ítélték el egyetlen boszorkányt sem, helyette mindig a vádlót büntették meg rágalmazás miatt.⁵⁷) A bírák viszont nem is tettek ennél többet – legalábbis nem maradt írásos nyoma –, vagyis a boszorkányhit eltüntetéséért nem kezdeményeztek lépéseket, elegendőnek tartották a felmentő ítéletet meghozni. Ez pedig azt jelenti, hogy a felvilágosodás igényeinek csak részben tettek eleget: elutasították a boszorkányságot, de nem tettek semmit a babona megszüntetéséért. Ebből az következik, hogy az egyházmegyében a hitélet részben még archaikus volt: a vallásgyakorlás babonasággal keveredett.⁵⁸

Mindezek alapján bízom benne, hogy egy olyan adatbázis fog a kutatók rendelkezésére állni, amely bárki számára elérhető lesz, és hasznos forrásbázist fog tartalmazni.

⁵⁵ Magyar Nemzeti Levéltár – Békés Megyei Levéltár V.A.317.f.2. Gyoma mezőváros iratai. Peres jegyzőkönyvek 1797–1806 fol. 62v.

⁵⁶ Tóth G. Péter: A mágia dekriminalizációja és a babonaellenes küzdelem Magyarországon és Erdélyben, 1740–1848. In: Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Balassi, Budapest 2014, 81.

⁵⁷ Bagi Zoltán: ...*Ötöt boszorkánnak*, 193.

⁵⁸ Szilágyi Miklós: Mezővárosi társadalom és műveltség. In: Szabó Ferenc (szerk.): *Gyomai tanulmányok*. Gyoma Nagyközség Tanácsa, Gyoma 1977, 645–647.

Bartha Zoltán *

Egeres-Gyártelep

A végrendelet mint a felekezeti hovatartozást meghatározó elem a 17–18. századi Erdélyben

Az írásbeliség egyik legszemélyesebb műfaja a végrendelet, és annak ellenére, ahogy többnyire szomorú eseményhez, az elkerülhetetlen elmúláshoz kötődik, az irodalom legszebb műfajai közé tartozik. A halál elkerülhetetlen, ez félelemmel járhat, hisz az ismeretlenbe vezető utolsó útra lépő hívő nem tudhatta, hogy lelke a mennyországba vagy az örök kárhozatra fog jutni. Ráadásul a legtöbb végrendelező jelentős vagyonnal, ranggal és nem utolsósorban népes családdal, szerető férjjel vagy feleséggel, gyerekekkel volt körülvéve, akik tőle függtek, tőle vártak védelmet és gondoskodást. Ezért a végrendelet megírása amolyan utolsó rendelkezés is volt, amelyben az életéről rövidesen számot adó lélek gondoskodni próbált mindazokról, akik tőle függtek. Ugyanakkor ez egy jó alkalom volt arra is, hogy könnyítsenek a lelkükön.

Végakaratot bárki írhatott, akinek volt amiről hagyatkoznia, aki elérte a felnőttkort, és aki „senkitől sem kényszerítve, mindazonáltal elméjében csendes” volt. A végrendeletírás többnyire a tehetősebbek körében volt divatos, hiszen ők rendelkeztek kellő vagyonnal és fontos tisztségekkel, így volt amit az utódaikra hagyjanak. De a végrendelezők között a fejedelmek és a főnemesi kastélyok tulajdonosai mellett ott találjuk az udvarházakban lakó kis- és középnemeseket, a hadviselő székelyeket, városi polgárokat, egyházi személyeket, de a szolgá- és jobbágy sorban élő falusiakat is. A levéltárakban vagy a magángyűjteményekben őrzött családi iratok között fennmaradt végrendeletek az adott korok társadalmáról, gazdasági, politikai és nem utolsósorban felekezeti életéről nyújtanak fontos és igen érdekes képet.

* Bartha Zoltán (1976) 2009-ben végzett a Kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem–Filozófia Karán. Ezt követően ugyanitt mesterizett, majd 2012-ben felvételit nyert a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Hitoktatói Karának doktori iskolájába. Doktori disszertációjának címe: Felekezettváltság az erdélyi nemesség körében a 18. század folyamán. Jelenleg egy magánirattár levéltárosaként dolgozik. Szakterülete a 17–18. századi Erdély nemesi társadalmának mindennapi élete.

A testamentumok megírásának indítékai különbözőek voltak. Volt, aki hadba indulás¹ előtt írta meg végrendeletét, míg másokat valami betegség vagy halálos járvány kitörése késztetett erre. A legtöbben az öregségre hivatkoztak, de voltak olyanok is, akik „testben és elmében is egészséges” állapotban hagyatkoztak.

Ha a végrendelezők korát nézzük, általában öreg, az élet súlyától megterhelt személyek végrendeleztek. Szép számmal akadnak viszont fiatalok is, akik az életük kezdetén, valamilyen betegségtől szenvedve vagy háborús események veszélyétől indítatva vetették papírra utolsó kívánságaikat.

Az újkor hajnalán a történelem a nőknek csak mellékszerepeket osztott, mégis e kor családközpontú társadalmában ők is bizonyos jogokkal rendelkeztek. Ezek közé tartozott az is, hogy az öröklött és a szerzett vagyon felett szabadon végrendelezhettek. Mégis a végrendelezők között a nők száma sokkal kisebb, mint a férfiaké. A végrendelező nők hagyatkozhattak férjük, fiaik, leányaik vagy más rokonuk javára, ám a vagyon megosztásánál mindig a család érdekeit tartották szem előtt. A nők által készített vagy készíttetett végrendeletek semmiben sem térnek el a férfiak által írt vagy íratott végrendeletektől, talán csak a javak felsorolása aprólékosabb.²

Első látásra úgy tűnhet, hogy a végrendeletek csak a végrendelezők vagyoni állapotára, jobb esetben a családi életére engednek rálátást. Ám ha figyelmesebben tanulmányozzuk őket, számos más információra bukkanunk. Az élettől megválni készülő ember utolsó rendelkezésében nemcsak családja és vagyona további sorsáról intézkedett, de számot vetett Isten előtt is. A halál árnyékában már nem volt érdemes hazudni, így a végrendeletekből a végrendelező felekezeti hovatartozásáról is fontos információkat tudunk meg.

A végrendeletek belső szerkezetét, felépítését vizsgálva az állapítható meg, hogy a hagyatkozók társadalomban betöltött helyük, koruk vagy nemük ellenére ugyanazokat a sémákat követik.

A bevezető sorokban latinul vagy magyarul a végrendelet keltezését és a megírás helyét rögzítették: *Anno Domini 1614. die 27. mensis Maji, ante Festum Sancti Corporis Christi, apud aedes Generosi [Domini] Donath de Telek, in eadem*

¹ Például Gyerőffy János az illyei haditáborban, a havasalföldi hadjárat előestéjén, 1594. november 30-án végrendelezik. Mike Sándor személyes fond, 248. sz. fondjegyzék, 87. sz. A Román Állami Levéltár kolozsvári részlegében.

² Nagyon szép példa erre Bánffy Zsuzsa, gróf Bethlen Ádám özvegyének 1792. november 22-én Kolozsváron rögzített végrendelete. Bánffy család levéltára, 320. sz. fondjegyzék 1073. sz. Bánffy Farkas örökösire vonatkozó iratok. A Román Állami Levéltár kolozsvári részlegében.

*possessione Thelek, Sedeque Siculicali Orbay...*³ Ezt általában az intituláció követte, amelyben a véghagyatkozó személyét nevezték meg magyarul vagy latinul, mint például „Én, Losonczy András”. Általában a bevezetőben került sor a jelen lévő tanúk megnevezésére, akik esetenként a testamentumok végrehajtóivá is váltak. Számuk általában 2-5 fő között mozgott, néhol azonban több személyt is megnevezett a testamentum:

„Mi Kastaly Ferencz, Biro Mihály, Biró János Deák, és Barla Mihály Deak, Gyergio Székben Ujfaluban lako nemes szemellyek, Barla János Deák, Csykszeki Szent Mihalyi, ki mostan ugyan Csik Szeki Szent Damokosi Schola Mester, nemes személy. Adgiuk emlékezetre mindeneknek az kiknek illik ez levelünknek rendiben, hogy ez jelen valo 1659 esztendőben májusnak harmadik napian mikor volnánk ezen Gyergio Szekben Ujfaluban Nehaj Nemes, es Vitezlő Bott András Úr megh hagyatott Eözvegye, Kristaly Anna Asszszony házánál, tön my előttünk megh irt Bott Andrásné Asszszonyom, elő nyelvél szabad jo akarattya szerint ilyen fassiott, es Testamentaria dispositiott.”⁴

A tanúk feladatai közé tartozott igazolni a végrendelező személy szellemi épységét és az örökölhető, felosztásra kerülő javak valóságos létezését. A jelenlévők gyűrűs pecsétjükkel és aláírásukkal „keresztényi igaz hitük” szerint igazolták a szóban elhangzott végrendelet valós voltát. Az erdélyi jogrend szerint a szóban elmondott és más által papíron rögzített végakaratot több tanúnak is igazolnia kellett. Ellenben a végrendelező által saját kezűleg írt és lepecsételt végrendelet tanúk nélkül is teljes értékű volt. A tanúk névsorát vizsgálva érdekes társadalmi és családtörténeti viszonyokat fedezhetünk fel. A „testamentumos bírák” között nem szerepelhettek nők. A 18. század végén ifjú Cserei Farkas a *Magyar és Székely Asszszonyok Törvényei* című munkájában az erre vonatkozó, évszázadok óta használt és betartott joggyakorlatot így összegzi: *Testamentumot, vagyis utolsó Rendelést akarván tenni valaki, ahhoz értő alkalmatos férfiak előtt tegye azt, mert Bizonyosságok (kiket Testamentumos Bíráknak szoktuk nevezni) az Asszszonyok abban nem lehetnek.*⁵

³ Donáth György végrendelete (27. sz.). In: *Erdélyi testamentumok, I. Hadviselő székelyek végrendeletei, Háromszék*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta, és jegyzetekkel összeállította Tüdös S. Kinga. Mentor kiadó, Marosvásárhely 2003.

⁴ Kristály Anna végrendelete. Gyergyóújfalu, 1659. május 3. Szárhegyi Lázár család levéltára, 384 sz. fondjegyzék, 119 sz. Végrendeletek. A Román Állami Levéltár kolozsvári részlegében.

⁵ Cserei Farkas: *A Magyar és Székely Asszszonyok Törvényei*. Kolozsvár 1800, 20.

A végrendeletek talán legszebb részét az intitulációt követő invokáció és ezen belül is a felajánlás jelenti, amely a földi élet mulandóságáról, és a túlvilági boldogságba vetett hitről tesz tanúságot. Ezek a legszemélyesebb és legőszintébb részei a végrendeletnek, a halál leheletétől megérintett személyek itt tesznek hitet vallási hovatartozásukról, Istenhez fűződő viszonyukról. Ezért a felekezetek közötti eltéréseket ismerő történészek számára e szövegrészek igen fontos, a végrendelező felekezeti hovatartozását bizonyító ismereteket tartalmazhatnak. Kálnoki Farkas 1707. augusztus 23-án Brassóban a tanúk előtt ekként tett hitet hitéről:

„Leg elsőben is ajánlom az én lelkemet az én romlandó bűnös testemtől való elválása után az ő Teremtő jó Istennek kezeiben az honnan származott volt, testemet peniglen az ő Annyának az földnek, az kiből vétetett volt, elhívén azt minden kétség nélkül, hogy a nagyhatalmú Isten az utolsó napon az én porrá vált testemet az földnek porából feltámasztván, lelkemet egyesíti és az én Jesus Christusomat érdeme által ugyan ezen testemben az örök dicsőségben meg látom az én Istenemet az én szemeimmel, holott is ő felségít az Szent Angyaloknak és az boldogult Szenteknek seregivel együtt vég nélkül dicsérem, ez világot hagyom az én feleimnek és a benne élőknek.”⁶

Aki csak keveset is járatos a vallási ügyekben, még akkor is, ha semmit sem tud a végrendelező személyéről, e sorokat olvasva már sejtheti, hogy katolikus hívőről van szó.

Gyulaffy Borbála 1651. november 18-án Szilágycsehben lejegyzett végrendeletének sorait olvasva sokkal könnyebb felismerni azokat az elemeket, amelyek arról árulkodnak, hogy a végrendelező a katolikus hitet követte:

„Mindeneknek előtte, azért te néked az én Istenemnek adok örökké való nagy hálákat, hogy te Szent Felsíged engemet még h mikor nem vólnék, sőt még h mikor ellensíged félnek, oly igen szeretted, hogy az te szent Fiadban, az Úr Jézus Christusban az örök életre választanál, és bizonyos időben, nem valami csúszo mászo féreggé teremtettél, noha azt is méltan még h cselekedhetted volna, hanem képedre s hasonlatosságodra formálván, okos lélekkel meg ajándékoztál, keresztény Atyától, Anyától ép kézzel lábbal ez Világra adtál szüleimtől. Vött természetemnek ostobaságában nem hadtál, hanem Sz. Léleknek, és az keresztsgibéli Viznek feredője által engemet Ujra szültél, meg

⁶ Kőröspataki Kálnoki Farkas végrendelete (133 sz.). In: *Erdélyi testamentumok, I. Hadviselő székelyek végrendeletei, Háromszék*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta, és jegyzetekkel összeállította Tüdös S. Kinga. Mentor kiadó, Marosvásárhely 2003.

szenteltél, fel tartottál, neveltél, áldásodat reám árasztottad, lelki és testi ajándékiddal szíveimet hozzád szeliditötted, akaratomat szolgálathoz édesítetted, késedelmességemet meg tanítottad, gyarlosághomat érdemem szerint meg ostoroztad, hatalmas kezeddél belém oltot igaz isméretedet napokint neveltél. Mind ezekért és több lelki testi jó téteményedirt nékem szerelmes Atyám, mivel kedves kegyen egyébbel az szívbeli hála adással nem tudom, indits fel azért az én hideg szíveimet az te Sz. Lelkednek melegítő tüzével, had mondhassam nagy, lelki buzgossággal, az Sz. Angyalokkal egyetemben, amaz halando dicséretet: Sz. Sz. Isten az Seregeknek Ura Istene, ki az Atya, az Fiu, és az Sz. Lélek, tied az dicsősség, hála adás mind ezekért mátol fogva, mind örökké, Ámen.”⁷

Az 1807. január 30-án Kolozsváron lejegyzett végrendeletben a végrendelező személy már világosan tudomásunkra hozza felekezeti hovatartozását:

„Én Hallerkői G. Haller Carolina meg alázott szívvél le borulván Hálákat adok a Mindenható Mennyei Felségnek, hogy engemet az igaz Hitben Keresztény Szülőktől születtettem, a valóságos Catholica Anya Szent Egyházban fel neveltetvén, abban ingyen valo Kegyelmeből meg tartott, több izben terhes szomorúságok által reám bocsáttatott meg próbáltatásaimban Szent Kegyelmet meg nem vonta, sőt meg nem fogható nagy hatalmával mindenkor tsudálatoson meg vigasztalni méltoztatott. Minthogy meg másolhatatlan öröktől fogva valo Szent Rendelése azon Mennyei Felségnek az, hogy minden Ember egyszer meg hallyon, és Porbol lett Teste ismét porrá vallyék, annak pedig bizonyos orájának meg tudása meg foghatatlan Titokban vagyon.”⁸

A következő végrendelet invocációjából nemcsak azt tudjuk meg, hogy a végrendelező Bethlen Miklós katolikus vallású, de azt is, hogy egy másik hitben keresztelték meg, és csak később tért át:

„Hálákat adván, az én Veghetetlen Kegyelme, s Joságú Istenemnek, hogy engemet ingyen való Kegyelmeből teremtvén, Keresztény Vallásban születésemet, és neveltetésemet engedvén. Végre a Romai Közönséges Szent Hitre vezérelvén, Lelki tsendességgel meg áldván, és Világi Jovaiiban is bővön részeltetni meltsztatott.”⁹

⁷ Gyulai–Kún család levéltára, 351. sz. fondjegyzék, 9. sz. Gyulaffy Borbála végrendelete. A Román Állami Levéltár kolozsvári részlegében.

⁸ Kornis család levéltára, 378. sz. fondjegyzék, 106. sz. Idegen végrendeletek, Fasc. XLIII, B, 1582–1811. A Román Állami Levéltár kolozsvári részlegében.

⁹ Josika hitbizomány levéltára, 255. sz. fondjegyzék, 554. sz. Bethlen Miklós végrendelete és annak végrehajtása. A Román Állami Levéltár kolozsvári részlegében.

Hasonlóképpen a katolikusokhoz, a református vallást követők is hitet tesznek felekezeti hovatartozásukról. 1644. február 1-jén Kolozsváron idősebb Bánffy Zsigmond ekként tesz bizonyosságot hitéről: „*Legh elseoben is lelkemet aianlom az en Teremteo Istenemnek, bizonyosan el hiven, hogy az fel tamadas utan, az en megh valto Christusomnak erdemevel, az eoreok eletben reszeswleok, Testemet penigh az eo Annyanak, ez feoldnek hagyván.*”¹⁰ E sorokat olvasva elég nehéz megállapítani azt, hogy a végrendelező mely felekezet híve. Ezzel szemben a következő példából már világosan rájöhethetünk, hogy a végrendelező személy valamilyen protestáns felekezet tagja:

„Atyának, Fiúnak és Szentléleknek Úr Istennek nevében. Ámen. Minthogy a mindeneket bíró, szabadon uralkodó igaz Isten mindeneket mulandó s halandóság alá vetett, de végső óráját senki nem tudja, melyet senki el nem kerülhet, ezen halandóság által levén én is kötve, akartam rendelést tenni kevés javaimról...”¹¹

A következő példából már világosan megtudjuk, hogy a végrendelező személy a református egyház elkötelezett híve volt:

„Annak előtte köniörgök ezertis alazatosan, es tiszta szivből Szent Felségednek, hogy mind halálomnak orajaiglan migh szegény bűnös Lelkem, az niavalias testemből ki válik, tarcza megh minden fogiatkozás nélkül, az igaz reformata Calviniana vallásban, es egienlő ertelemben, melyben is az en gyermeksegemtől fogva, édes szüleimtől neveltetem, kiert tudvan édes Istenem, menni sok niavaliakat, niomorusagokat, es szamtalan turbulatiokat és károkot szenvedtem, es jo kedvel fel is vettem. Es enged kglmesen az megh nevezett Vallásnak réghi megh rögzött szokása, szép es jo rendtartása szerint, az szegeny niavalias Testem adattassek megh az eő Annianak az földnek.”¹²

És álljon itt egy unitárius példa is:

¹⁰ Bánffy család levéltára, 320. sz. fondjegyzék, 1564. sz. Bánffy Zsigmond, Belső-Szolnok vármegye főispánjának végrendelete, 1644. A Román Állami Levéltár kolozsvári részlegében.

¹¹ Pekry Lőrincné Petrőczy Kata Szidónia végrendelete (57. sz.). In: *Erdélyi testamentumok IV. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei, 1661–1723.* Válogatta, a bevezető tanulmányt írta, és jegyzetekkel összeállította Tüdős S. Kinga. Mentor kiadó, Marosvásárhely 2011.

¹² Veér Krisztina végrendelete. Gyulafehérvári Káptalan, 1679. február 21. Sáromberki Teleki család levéltára, 252. sz. fondjegyzék, 6. sz. Végrendeletek. A Román Állami Levéltár kolozsvári részlegében.

„Én, Nagy Ajtai Mihály az Kolozsvári Bötsületes Magyar Natióon való Unitaria Ecclesiának edgyik ordinarius Predikatora, tészek ilyen fassiót ez kús írásomnak es schédámnak vigora által.”¹³

A végrendeletek lényegét az örökölhető javak felsorolása és az örökösök megnevezése jelentette. Mivel egy jogi aktusról volt szó, és sok esetben évszázadokra megszabhatta a családi vagyon sorsát, a végrendeletek ezen részét igen szigorú szabályok szerint szerkesztették meg. Az erdélyi családok örökösödési jogát évszázadokon át a Werbőczy István *Hármaskönyvében* összefoglalt jogszabályok szerint rendezték.¹⁴ Az örökösök között különbséget tettek a fiúk és a leányok között. Az családi ősi birtokokat csak a fiúk örökölhették, ezért ezekről szinte nem is tesznek említést a végrendeletekben. A leányok vagy a leányági örökösök csak a szerzett javakból részesülhettek. A gyerekek életkoruktól függetlenül örökölhettek, de az örökséget csak a felnőttkoruk idején vehették át. Az örökség felosztásakor elsősorban a család tagjai élveztek elsőbbséget, de mellettük más személyek, sőt intézmények is részesülhettek a végrendelező személy vagyonából.

Az örökölhető javak listája, „az ingó és ingatlan marhák” leírása nem egységes, hanem végrendeletekként változik. A nagyobb hangsúlyt a földvagyonra helyezték, noha sok esetben hiányzik ezek pontos listája. Ezt követte az épületek, gazdasági eszközök (szekerek, ekék stb.), háztartási berendezések, állatok, termények felsorolása. A végrendeletek igen fontos részét képezik a különféle ékszerek, nemesfémekből készült tárgyak, a ruhák és kelmék felsorolása, megnevezése. Ezeket rendszerint részletesen felsorolták, pontosan körülírva azok értékét, állapotát és súlyát. Nagyon szép példa erre a Bánffy Judit által örökölt javak listája, amelyet Dolhán 1710. december 15-én jegyeztek le, több oldalon át sorolja az örökölt javakat.¹⁵

Amint említettem, a végrendelező a javaiból más, a családon kívülieket, de akár intézményeket is megajándékozhatott. A rokonok mellett a barátok, cselédek, szolgák is részesülhettek az adományokban. A legnagyobb figyelmet az úgynevezett lélekváltság-adománynak szentelték. Miközben a végrendelet lényeg-

¹³ Nagy-Ajtai Mihály végrendelete (52 sz.). In: *Erdélyi testamentumok IV. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei, 1661–1723.*

¹⁴ *Erdélyi testamentumok II. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei.* Válogatta, a bevezető tanulmányt írta, és a jegyzeteket összeállította Tüdős S. Kinga. Mentor kiadó, Marosvásárhely 2006, 21.

¹⁵ Gyulai–Kún család levéltára, 351. sz. fondjegyzék, 10. sz. Végrendeletek és kötéslevelek. A Román Állami Levéltár kolozsvári részlegében.

ges részét alkotó adományok listájából nem derül ki a végrendelező felekezeti hovatartozása, a lélekváltságok vagy kegyes adományok már világosan tükrözik a végrendelező vallási irányultságát. Ezek az adományok nemcsak a végrendelező vallásos érzületét, hitéhez való ragaszkodását mutatják, hanem ezek által, elsősorban a katolikusok esetében az adományozó a bűneinek megbocsátását is remélhette. Ezért a végrendelezők az egyház és az egyházi intézmények (kolostorok, iskolák, ispotályok, gyülekezetek) javára is adományoztak. Általában annak a templomnak adakoztak, ahol megkeresztelték, vagy ahol ősei nyugodtak, vagy ahol maga is szeretett volna végső nyughelyet találni.

„Lelkemet azért az én Teremtőm kezébe valo ajánlása mellett holtom után hogy én is ki Jo Istenem kegyelméből alkalmatossá rétettem arra, hogy ő Fel-sége aldomasaibul mind magamot, ugy másokat is segíthetek. Ezokáért illendőbbnek tartottam, sőt ugyan köteleztettem arra, hogy sáfárságom alá Sz. Istenemtől biztatott Jovaimbol ugyan ő Flge ditsőségire vissza adgyak a minthogy hagyok és testálok a Nagy Enyedi Református Nemes Collegium számára ezer magyar forintokat, a Kolosvári Reformatum Collegiumnak ezeret, a Maros Vásárhelyi Refor. Collegiumnak ezer két százat, az Udvarhelyi Reformatum Gymnasiumnak négy százat, a Szászvárosi Refor. Scholának két százat, Nagy Bányainak száz ötvenet, Désinek száz ötvenet, M. Szent Királyi Reformatum Templomhoz százat, Betzeibe százat, Beretztelkibe százat, Borsaihoz százat, Esztenyibe hatvanat, Türeihöz hatvanat, Bánffy Hunyadihoz nyolczvant, Nagyfalusihoz nyolczvant, Bagosihoz hatvant, Zoványihoz ötvenet, Peretsenihez hatvant, Somlyaihoz százat, Balaihoz ötvent, Poroszloihoz hatvant, ezen két utolsobb Helységek vadnak Nemes Kraszna Vármegyében, mind öszve pedig öt ezer száz hatvan forintokat az alább meg irt mod szerint ugmint.”¹⁶

Ebből a végrendeletből világosan kitűnik, hogy a végrendelező a református egyház híve volt. A következő végrendelet katolikus volt:

„Az Szt. Ferencz Szerzetiben lévő Tiszteletes Páter Franciskánus Uraméknak ugyan Nemes Küküllő Vármegyében Dücső Szt. Mártonbol Medgyesre husz véka Buzát, Segesvárra is azon Pátereknek husz Véka Buzát, két Tehenet mise mondásra. A Mihházi Klastrom számára husz Véka Buzát, s két tehenet Misére. Udvarhelyre is Páter Franciskánus Uraméknak husz Véka

¹⁶ Bánffy Zsigmond végrendelete. Szászmedgyes, 1752. december 10. Lónai Teleki család levéltára, 438. sz. fondjegyzék, 69. sz. Bánffy Zsigmond végrendelete és egyéb iratok. A Román Állami Levéltár kolozsvári részlegében.

Buzát. Udvarfalvára, a Tiszteletes Péter Minorita Uraméknak is egy tehenet. Beszterczére Tiszteletes Péter Piarista Uraméknak is husz Véka Buzát.”¹⁷

Fodor Gergely 1665. március 9-én a kolozsvári házában, betegágyán fekvő végrendelezik Makkai Imre, a kolozsvári unitárius egyházközség egyházfia és Kőműves Takács Márton előtt. És ha ebből még nem derül ki világosan, hogy a végrendelező milyen vallású, a kegyes adományai már világosan mutatják, hogy a végső számot vető az unitárius hitet vallja:

„Hagyok az B. (becses) Varosnak szaszhusz forintos Commisiot melynek az husz forintya az Sz. Peteri Ecclesianak epületire fordittassek.
Az Colosvari Unitaria Ecclesiahhoz hagyok száz forintot + fl. 100.
Az Colosi Unitaria Ecclesiahhoz hagyok husz forintot + fl. 20.
Az Tordai Unitaria Ecclesiahhoz hagyok ugyan husz forintot + fl. 20.
Solymosi Boldisar Püspek Uramnak Egy Tallert.
Czikfalvi Uramnak is Egy Tallert.
Az Magyar Cantornak fel Tallert.
Az Nagy Scholaban leveo Magyar es Szasz Deakoknak fl. 3.”¹⁸

A kegyes adományokon kívül a végrendeleteknek még van egy olyan része, amely meghatározhatja a végrendelező felekezeti hovatartozását, és pedig a temetési szertartásra vonatkozó előírások. Bár ezek elég ritkák, és főleg a főnemesek által írt végrendeletekben fordulnak elő, igen értékes információkat tartalmaznak nemcsak a felekezeti hovatartozást kutatók számára, de az adott kor társadalmi mentalitását, gondolkodásmódját, szokásait kutatók számára is. Mikes Kelemen átok alatt hagyja meg, hogy a temetését családja a rangjához méltóan rendezze meg, nem „imígy-amígy celebrálva”, hanem a *mű rendünk s szokásunk szerint tisztességesen, sok szép Isteni szolgálatokkal*.¹⁹ Haller János kancellár részletes temetési szertartásról rendelkezett. Ebben pontosan leírta temetése

¹⁷ Zoltai Kata végrendelete. Bethlenfalva, 1734. október 6. Kornis család levéltára, 378 sz. fondjegyzék, 106. sz. Idegen végrendeletek, Fasc. XLIII, b, 1582–1811. A Román Állami Levéltár kolozsvári részlegében.

¹⁸ Fodor Gergely végrendelete. Kolozsvár, 1665. március 9. Az unitáriusok történelme gyűjteményes fond, a Román Állami Levéltár kolozsvári részlegében.

¹⁹ Zabolai Mikes Kelemen végrendelete (103. sz.). In: *Erdélyi testamentumok, I. Hadviselő székelyek végrendeletei, Háromszék*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta, és jegyzetekkel összeállította Tüdös S. Kinga. Mentor kiadó, Marosvásárhely 2003.

minden mozzanatát, kitérve a koporsóba tételre, öltöztetésére, sírba helyezésére, de még a lelki üdvéért mondandó misékre és alamizsnaosztásra is.²⁰

A végrendeletek utolsó eleme, a keltezés és az aláírók felsorolása már nem szolgáltat adatokat a végakaratot író vagy írató személy felekezeti hovatartozását illetően, ezek többnyire családtörténeti jelentőséggel bírnak.

A végrendeletek, függetlenül attól, hogy reformátusok, katolikusok vagy unitáriusok írták, történelmünk és ezen belül egyháztörténelmünk fontos forrásai, ezért kutatásuk, a széles olvasóközönség elé tárásuk minden történész feladata, hiszen ezáltal nemcsak fontos családtörténeti adatokhoz jutunk, de Erdély 17–18. századi felekezeti összetételével kapcsolatban is igen fontos információkkal szolgálhatnak.

²⁰ Haller János végrendelete. Szeben, 1755. május 1. Mike Sándor-gyűjtemény, 248. sz. fondjegyzék, 2654. sz. A Román Állami Levéltár kolozsvári részlegében. Bánffy család levéltára, 320. sz. fondjegyzék, 1774 sz. Haller János végrendelete temetésével kapcsolatban, 1755. A Román Állami Levéltár kolozsvári részlegében. Ez a változat egy latin nyelvű bevezetőt is tartalmaz. A magyar nyelvű szöveg néhány szóban eltér a Mike Sándor gyűjteményében olvashatótól. Kornis család levéltára, 378. sz. fondjegyzék, 106. sz. Idegen végrendeletek, Fasc. XLIII B, 1582–1811. A Román Állami Levéltár kolozsvári részlegében. Ez a változat sincs lepecsételve, több kihúzás található benne. A szöveg azonos a Mike Sándor gyűjteményében olvashatóval. A hátlapján, más kéz által: 33. fiók, Fasc. XXXIII, N. 4. 1755.

Baráth Béla Levente*

Debrecen

„Reformátzió harmadik százados öröminnepének előadása”.

Adalékok és szempontok az 1817/18. évi magyarországi és erdélyi jubileum értékeléséhez

2017-ben a magyar reneszánsz és barokk kutatóinak konferenciasorozata kiemelt témaként foglalkozott a reformáció emlékeztörténetével. Az ennek nyomán készült tanulmánykötet több írása is elmélyülten elemzi az 1617-es és 1717-es jubileumi események, szövegek sajátosságait. A kötetben a kitekintés igényével két szerző is foglalkozik a vizsgált korszakhatáron már túleső, „harmadik százados öröminneplés” újszerű vonásaival. Csepregi Zoltán azt emeli ki, hogy ekkor fogalmazódott meg nyilvánosan a protestáns unió gondolata, mely máig érvényes eredményekhez vezetett. Az erdélyi századok ünneplései kapcsán Verók Attila azt állapítja meg, hogy a korábbi „sporadikusan felbukkanó”, „ad-hoc jelleggel szerveződő aktivitásokat” ebben az időszakban váltották fel „a módszeresen előkészített programfűzések”.¹ Benkő Timea Erdélyi Református

* Dr. Baráth Béla Levente (Debrecen, 1971) teológus-történész, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem (DRHE) professzora. 1996-ban a Debreceni Református Theológiai Akadémián kapott teológus diplomát, 1996/97-ben segédlelkész volt Sárospatakon, majd a DRHE egyháztörténeti tanszékének és kutatóintézetének munkatársa lett. 1999-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetemen középiskolai történelemtanári, 2001-ben a DRHE-n vallás tanári oklevelet kapott. 2004-ben szerzett PhD-fokozatot, és 2011-ben habilitált. Tudományos érdeklődése meghatározó témakörei a hazai protestáns egyház-, társadalom- és művelődéstörténet, ezen belül különös figyelmet fordít a tiszántúli és tiszáninneni régiókra. Írásaiban ismételten visszatér olyan témákhoz, mint egyházkormányzói törekvések a dualizmus kori Tiszántúlon; egyházi szerepvállalás a térség köz- és felsőoktatásában; a magyar protestantizmus nemzetközi kapcsolata; a vallási tolerancia problémája; az egyháztörténet-írás historiográfiája.

¹ Csepregi Zoltán: Félúton a felekezeti identitás megteremtése (1617) és elbúcsúztatása között (1817): ünneplés és ünneprontás a 18. században. In: Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2018, 59. Az újabb magyar szakirodalomban a reformációi jubileumok egyetemes egyháztörténeti jellegzetességeit tárgyalja még áttekintő jelleggel: Lányi Gábor János: *A reformáció interpretációi: A reformáció ünneplésének története*. In: Lányi Gá-

Egyháztörténeti Füzetek kiadványsorozatában publikált tanulmánya a tricentenáriumi ünneplés himnológiai vonatkozásait, célirányosan az erdélyi reformátusok ünnepi liturgiájához kapcsolódó harmóniás éneklés kérdését elemzi.² Eredményei jól érzékeltetik a korabeli megemlékezésekről tudósító szövegek tematikus vizsgálatában rejlő további kutatási lehetőségeket. Jelen írásunkban az 1817/18. évi magyarországi és erdélyi jubileum historiográfiájának áttekintése mellett, az ünneplés néhány egyház- és művelődéstörténeti szempontból figyelemre méltó vonására kívánjuk felhívni a figyelmet.³

A reformáció tricentenáriuma egy új világhatalmi éra kezdetével esett egybe. Európa lakossága a jelentős véráldozatokkal járó napóleoni háborúk után, a Szent Szövetség korának első éveiben járt. A megerősödő monarchiák vezetői – a francia forradalom egyházellenes eszméinek ellenhatásaként – a tradicionális egyházakra a társadalmi stabilitás lényeges alkotóelemeként tekintettek. Az egyházi ügyeket, közöttük a reformáció jubileumát is ennek megfelelő figyelemben részesítették. A romantikus korszak szintén áthatotta az események alakulását. Amíg a felvilágosodás egyoldalúan az ember értelmére koncentrált, a romantika az érzelmi világa felé fordította a figyelmet, a klasszikus nyelvek és kultúrák helyett felértékelődött a nemzeti nyelv és művelődés ápolása. Az általános emberi helyett az egyéniség, a jövő helyett a múlt iránti érdeklődés került a figyelem középpontjába.

bor János (szerk.): *A reformáció örökségében élve. A reformáció hatása a teológiai oktatásra.* Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, Budapest 2018, 53–55., Verók Attila: Luther és Honterus emlékezete az erdélyi szászoknál a kora újkorban. In: Fazakas Imre (szerk.): *Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2018, 78.

² Benkő Timea: Harmóniás éneklés a reformáció 300 éves emlékűnnepén Erdélyben. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok.* Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2018, (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 24), 22–35.

³ A magyar nyelvű szakirodalomban a téma régebbi feldolgozásai ezt a sokrétű témát jellemzően regionális kuriózumként vagy felekezeti-szérelmi narratívák összefüggésében tárgyalták. Ezek közül a fontosabbak: Szlávik Mátyás: A reformáció megünneplésének történetéből. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 36 (1893/44), 694–695., Barcsa János: A reformáció emlékének háromszázados ünnepe a tiszántúli egyházkerületben. In: *Debreceni Protestáns Lap* 25 (1905/45), 686–689., 26 (1905/46), 702–705., N. n.: A restauráció hatása, szervezeti küzdelmek. In: Zsilinszky Mihály (szerk.): *A magyarhoni protestáns egyház története.* Atheneum, Budapest 1907, 618–620. Payr Sándor: A reformáció évszázados ünnepei hazánkban. In: *Protestáns Szemle* 23 (1911/8), 489–501, (1911/9), 564–579., N. n.: Száz év előtt. In: *Sárospataki Református Lapok* 12 (1916/44), 334, (1916/45), 343–344, (1916/46), 352–353.

A keresztyén hit ismét az európaiak figyelmének a középpontjába került, és jól érzékelhetően átalakult a hozzá való viszony. Olyan vallásos optimizmussal jellemezhető időszak volt ez, amely megelevenítő hatást gyakorolt a különböző egyházi tradíciókra. Az már protestáns sajátosságnak tekinthető, hogy a század elejétől széles körben ható ébredési mozgalmak keletkeztek. Az újra felerősödő pietista kegyességi hagyományok a Krisztus-hit elmélyült, személyes átélését és a kegyesség gyakorlását hangsúlyozták.

A tricentenáriumi ünneplés kezdeményezése és megőrkítése

A Szent Szövetség kezdeti időszakának egyik jellegzetes megnyilvánulását is láthatjuk abban, hogy a Habsburg Birodalomban a reformáció jeles évfordulóját, a római katolikus vallású I. Ferenc császár és király határozata szerint kiadott rendelet alapján ünnepelték meg. Az 1817. augusztus 26-án kelt főkancelláriai dekrétum szerint a megemlékezésre a „*Tolerancia Innepével*” együtt az október 31-hez legközelebb eső vasárnap, november másodikat tűzték ki.⁴ A rendelet kiadásnak közvetlen előzménye az örökös tartományok evangélikus és református főkonzisztóriumainak közös kérvénye és ünnepi tervszövege volt.⁵ Az előterjesztő egyházi, illetve az ezt támogató állami hatóságok háttérindíttatásaival, egyházpolitikai megfontolásaival kapcsolatban a vizsgált tanulmányokban eltérő magyarázatokat olvashatunk. A Zsilinszky Mihály által szerkesztett egyháztörténeti összefoglalás vonatkozó része a magyar protestáns vezetők 1817 áprilisában nyert királyi magánkihallgatása eredményének tudja be:

„Azonban ezen kihallgatásnak mégis lett némi sikere, mert ennek lehet betudni, hogy a protestánsok engedélyt nyertek a reformáció 300-ados emlékűnnepélyének megtartására, amellyel a sok üldözés, zaklatás után is bebizonyították, hogy „megfogyva bár, de törve nem” élnek.”⁶

Ennél meggyőzőbbnek tűnik Payr Sándor vélekedése, aki szerint:

„Lehetett némi része az engedély megadásában Károly főherceg, az asperni győző nejeinek, a református Henriettenek is, aki édes anyjával, az özvegy nassau-

⁴ Glatz, Jacob – Márton József: *Az ausztriai tsász. kir. birodalomban 1817-ben tartatott reformáció harmadik százados öröminnepének előadása, némely közönséges észrevételekkel együtt, melyek a' protestánsoknak a' nevezett birodalomban lévő egyházi állapotjokat illetik.* Pichler, Bécs 1818, 54.

⁵ Glatz, Jacob – Márton József: *i. m.* 53–54.

⁶ Zsilinszky Mihály: *A magyarhoni protestáns...*, 617.

weilburgi hercegasszonnyal és gróf Teleki Sámuel erdélyi főkancellárral Bécsben mind a két protestáns felekezet templomában megjelent és részt vett a jubileumi ünnepélyeken.”⁷

Az események elindítói szempontjából mindenesetre bel- és külpolitikai szempontból lényeges elemnek tetszik, hogy a Habsburg Birodalom protestáns alattvalói gesztusértékűen kinyilvánítsák hűségüket az uralkodó és a dinasztia iránt.

Ezen a ponton térjünk át a korabeli szóhasználat szerint „*secularis hálaadó Innep*” hazai eseményeinek bemutatására. A feltűnő lelkesedéssel ünnepelt istentiszteleti alkalmakról és egyéb megemlékezésekről, a gyermekcipőben járó protestáns egyházi sajtó ellenére is meglepően részletgazdag beszámolók maradtak ránk. Ez elsősorban Jacob Glatz bécsi konzisztórium tanácsosnak köszönhető, aki a Habsburg Birodalomban lezajlott reformációi megemlékezésről bőséges anyagot gyűjtve emlékkönyvet állított össze. Kezdeményezésének sikerét mutatja, hogy Márton József, a Bécsi Egyetem magyar nyelv és irodalom professzora gondoskodott a kötet magyarra fordításáról, anyagának magyarországi és erdélyi vonatkozású kiegészítéséről, illetve számos előfizető támogatót gyűjtve, kiadásáról is. Ez az igen figyelemreméltó, 296 oldal terjedelmű magyar nyelvű jubileumi kiadvány 1818-ban Bécsben látott napvilágot. A témával kapcsolatos kutatásokat ösztönző és meghatározó kötet hosszadalmas címe a következő: *Az ausztriai tsász. kir. birodalomban 1817-ben tartatott reformátzió harmadik százados öröminnépének előadása, némelly közönséges észrevételekkel együtt, melyek a’ protestánsoknak a’ nevezett birodalomban lévő egyházi állapotjokat illetik.*⁸

Olvasása arra a felismerésre vezeti olvasóját, hogy eleink a szűkre szabott keretek ellenére is feltűnő lelkesedéssel, kreativitással, nyelvi sokszínűséggel és „ökumenikus” nyitottsággal ünnepeltek. A megemlékezések kegyességtörténeti hatását jól érzékelteti Márton József egyik összegző megállapítása: *Nem megy sokra a’ vallásos és lelki lágymelegségben olly elmerült Ekkklé’siáknak száma mellyeket ezen fontos Innep se ébreszthetett volna fel álomkorságjokból.*⁹ Hosszasan sorolhatnánk az ezt alátámasztó konkrétumokat: a birodalom számos protestáns

⁷ Payr Sándor: *A reformáció évszázados ünnepei...*, 564–565.

⁸ Glatz, Jacob – Márton József: *i. m.* A magyarországi evangélikus és református gyülekezetek ünnepi eseményeiről összegyűjtött bőséges anyagot a kötet 134–271. az erdélyiekéről a 272–292. oldalai közlik. A kötet egyik könyvtörténeti szempontból érdekes adaléka, hogy a 11–40. lapok városként sorolja fel a kötet magyarországi előfizetőinek névsorát.

⁹ Glatz, Jacob – Márton József: *i. m.* 292.

egyházszervezeti egységének külön-külön kidolgozott ünnepi liturgiáit, az egyes gyülekezetekben és iskolákban tartott istentiszteletek sajátos liturgiai és homiletikai megoldásait, alkalmi beszédeit, imádságait, énekeit, képző- és építőművészeti elemeit, alapítványtevő adománygyűjtéseit, felekezeti határokon túlnyúló karitatív vonatkozásait. Az ünnepi beszámolók nyelvezete önmagában is jól tükrözi az előzőekben jellemzett korszellem és kegyességi hatások érvényesülését.

A Kárpát-medencei ünneplés németországi kapcsolópontjai

A jubileum kapcsán Európa-szerte megrendezett ünnepségeket a protestantizmus sajátos újjászületése, sőt tudatos formálásának szándéka jellemezte.¹⁰ Jól megfigyelhető ez a német protestáns államokban, melyek között a Porosz Királyság mint a napóleoni háborúk egyik győztes hatalma töltötte be a vezető szerepet. A háború után a Rajna-vidékkel és Vesztfáliával bővülő monarchiában szükségyszerűvé vált az egyházi viszonyok szabályozása. A reformációs évforduló jó kiindulópontot kínált a korábbi egyházszervezeti és hitvallási keretektől eltérő, újszerű megoldások programszerű kiteljesítéséhez. III. Frigyes Vilmos porosz király 1817. szeptember 27-én adta ki azt a rendeletet, mely a porosz protestáns egyházi unió alapját képezte. Ennek ünnepélyes kinyilvánítására 1817. október 31-én Berlinben került sor. Az uniót támogató teológusok külön folyóiratot hoztak létre a lutheránusok és a reformátusok közötti vitás pontok semlegesítésére. Később az uralkodó aktív közreműködésével 1822-re közös liturgiát állítottak össze, ezt változtatott formában 1829-ben kötelezővé is tették.

A porosz egyházi uniót megelőzően Nassauban már 1817 augusztusában egyesült a két protestáns egyház. A következő évben Rheinbayernben népszavazás útján jött létre az egyesült protestáns egyház, 1821-ben Badenben, 1827-ben pedig Dessauban is deklarálták az uniót. Az egyházak egyesítése különböző alapelvek szerint valósult meg, részben az evangélikusok és reformátusok szervezeti egységét jelentő ügykezelési vagy adminisztratív uniót célozták, részben a konszenzusos unió kialakítására törekedtek.

Habár a protestáns egyházi unió részleteit is igyekeztek kidolgozni, hatalmi támogatással végrehajtott megvalósítása egyre jobban kiélekedő vitákat váltott ki a porosz egyházi életben: Claus Harms szintén 1817-ben Luther mintájára összeállította a maga 95 tételét. Műve nyomán mintegy kétszáz röpirat keletkezett,

¹⁰ Csepregi Zoltán: *i. m.*, Lányi Gábor János: *i. m.*

és vitatta a kérdést. Számosan voltak, akik az unió védelmére keltek. A szervezettel egyesített egyházban a közvetítő teológiai irányzat híveit és a szabadelvűeket gyűjtő párt unió melletti álláspontján túl a viták során harcias lutheránus és kálvinista „újortodox” csoportosulások is kialakultak.

A magyarországi reformációs ünneplések során a neokonfesszionizmus még nem érezte hatását. Az evangélikusok és reformátusok számos hittestvéri gesztust tettek egymás iránt: birodalmi szinten közösen kezdeményezték a megemlékezés állami támogatását, kölcsönösen részt vettek egymás megemlékezésében, a közös lelkipásztori szolgálatokra, úrvacsorai alkalmakra került sor. Az alkalmi igehirdetések sorában ismételten találkozunk a nassaui és porosz protestáns unióra történő utalásokkal. Például a tiszáninneri református egyházkerület mezőkeresztesi közgyűlése kapcsán rendezett megemlékezésen Szathmáry József miskolci lelkész beszédében utalt erre. Igehirdetésében azonban ennél tovább lépve, a keresztyén egyházak teljes egységének a vágyát is kinyilvánította:

„a' IV. század végével ez a különbség mindenütt esmeretlen legyen, sőt az az Isten, a' ki parantsolta, hogy legyen Világosság, és lőn Világosság, ki előtt mindenek lehetségesek: enyésztesse el a' különbséget minden Keresztyén Felekezetek között, hogy min azok, valakik egy Urat, egy Főt, egy Fundamentumot esmérnek, ki az Úr Jézus Krisztus, akkor tsak Kersztyéneknek neveztessenek...”¹¹

A tiszáninneri gyülekezetek megemlékezései során a november 30-án tartott sátoraljaújhelyi beszédében Major József szintén nagy lelkesedéssel beszélt a protestáns unióról:

„s' halljuk, óh elragadó reménység! vajha az a Lélek felénk is szárnyalna, hogy Nassau Tartományában, s' a' Prussiai széles birodalomban, a' két felekezetekből, a' melyeket tsak az Emberi indúlatok választottak el, Egy Evangyeliumi Keresztyén Társaság formálódik, a' mely az Igazságot tsak az Evangyéliom tiszta világánál keresi, 's annál tanúlja esmérni, és tisztelni az egyedül igaz Istent, és a' kit ő elbotsátott, a' Jézus Krisztust, mert csak ez az örök élet. Menjünk Szerelmesim! egyesült erővel ezen szent tziel felé!”¹²

A kortársak mindkét beszéd üzenetét olyan jelentősnek tartották, hogy azok nyomtatásban történő megjelentetéséről is külön gondoskodtak.

Az eperjesi német evangélikus lelkész, Schwarz Mihály János ünnepi beszédében feltűnő elem volt, hogy a reformátorok sorában Luther mellett Zwingli és

¹¹ Glatz, Jacob – Márton József: *i. m.* 230.

¹² Uo. 238–239.

Kálvin jelentőségét is hangsúlyosan emelte ki. Később a saját korának jeles protestáns patrónusai sorában evangélikusok mellett a régió olyan közismert református személyiségeit is kiemelte, mint amilyen Vay József és Lónyai Gábor voltak.¹³

Erdélyben szintén meghatározó üzenetté vált a keresztyén felekezetek minél teljesebb egységének kinyilvánítása. A kolozsvári evangélikus és református ünnepek szónokai Liedemann Márton és Szilágyi Ferenc egyaránt hangsúlyosan foglalkoztak e kérdéssel.¹⁴ Ugyanide kapcsolódik az a magyar nyelvű jubileumi emlékérem is, melyet az erdélyi református Főkonzisztórium id. Carl Wurschbauerrel, a Gyulafehérváron működő neves éremvésővel készíttetett el.

Az érem első oldalán napsütötte felhők felett egy Biblia előtti kézfogást ábrázol, körirata: DITSŐSÉG ISTENNEK BEKESSÉG E FÖLDÖN AZ EMBEREKHEZ IOAKARAT. Az érme a hittestvéri összefogásnak ugyanazt a szimbólumát használja fel, mely pár évtizeddel később a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap első címlapjain is fel fog tűnni. A hátsó oldal egy élére állított négyszög a következő felirattal: A' REFORMATIO / III^{IK} / SZÁZADI INNEPÉNEK / EMLÉKEZETÉRE / AZ ERDÉLYI EVANGÉ= / LICO REFORMA= / TUSOK / MDCCCXVII."¹⁵ A következő évek eseményeiből,

¹³ Glatz, Jacob – Márton József: *i. m.* 200–201.

¹⁴ Uo. 285.

¹⁵ A kép forrása: <http://www.erehtar.hupont.hu/77/erdelyi-ermek-a-19-szazadbol> (Megnyitva: 2019. március 1.)

irodalmi vitáiból tudjuk, hogy a jubileumi év felvetései közvetlen hatást gyakoroltak az evangélikusok és reformátusok gyakorlatias együttműködési formáinak a pontosabb rendezésére, illetve a protestáns és katolikus teológusok irodalmi párbeszédére. Mindkét témakör gazdag irodalommal rendelkezik.

A német egyetemi megemlékezéseknek szintén több ponton voltak magyar vonatkozásai. Márton József megörökítette, hogy a jénai magyar egyetemi hallgatók külön istentisztelettel ünnepeltek. Azt, hogy az egyetem vezetése milyen nagyra értékelte magyar kapcsolatait, jól mutatja az a korszakban még ritkaságszámba menő gesztus, hogy a reformációi jubileum alkalmából Kis János soproni evangélikus lelkész-püspöknek teológiai díszdoktori, Gödör György vadosfai lelkész-esperesnek pedig licenciátusi címet adományoztak.¹⁶ A német–magyar nemzet- és felekezeti közötti együttműködés másik jelzésértékű eseménye volt, hogy ugyanakkor a göttingeni egyetem tiszteletbeli teológiai doktori címet adományozott tizenhárom neves protestáns személyiségnek. Tíz kitüntetett északnémet, három pedig magyarországi protestáns személyiség volt, ez utóbbiak Szontagh Sámuel, a Tiszai Evangélikus Egyházkerület és Báthory Gábor, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökei, valamint Budai Ézsaiás debreceni teológiai professzor voltak.¹⁷

A német reformációs ünnepléseket, különösen az egyetemista ifjúság körében erős hazafias lelkesedés hatotta át. Ennek jellemző és Európa-szerte nagy feltűnést keltő megnyilvánulása volt a diákegyesültek október közepi wartburgi reformációi megemlékezése.¹⁸ Ez a zsarnokság jelképeinek elégetésével végződő esemény a porosz és osztrák oldalon is megtorló rendőri fellépéseket váltott ki. Az egyetemisták ünneplése során megnyilvánuló nemzeti érzelmek közép-

¹⁶ Glatz, Jacob – Márton József: *i. m.*, 269.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Ezeknek az eseményeknek a tartalmi kötődését a reformációi jubileumhoz Payr Sándor érzékletes leírása pontosítja: „Luthert, mint a lelki szabadság hőst ünnepelték, s kiterjeszkedtek a Napoleon járma alól való felszabadulás emlékezetére is. Valamint voltak célzások ama reakciós szellem megbélyegzésére is, mely a népeket a bécsi kongresszus és a szent szövetség megkötése óta egy újabb békóba vetni igyekezett, így különösen október 18-án este, mikor a Wartenbergen kigyújtották az örömtüzeket, a német bursok is Luther példáját utánozva több reakciós irányú iratot, könyvet és füzetet ünnepélyes beszédek kíséretében a tűzbe hánytak. [...]Az a hír terjedt el, hogy a szent szövetség alapokmányait, a frigylevet is elégették. De ez nem volt igaz. A jénai egyetemet mégis felelősségre vonták...”. Payr Sándor: *A reformáció évszázados ünnepei...*, 575.

európai diákokra gyakorolt hatását Jan Kollar példája szemlélteti.¹⁹ A megemlékezések során felszínre kerülő radikális megnyilvánulások a Habsburg birodalmi adminisztráció számára a következő években ürügyet szolgáltatottak a magyarországi protestánsok külföldi egyetemjárásának ismételt korlátozásához.

Helyi programfűzések sajátosságai, a templomi installációk példája

Felsőbb egyházi testületeik döntése alapján az osztrák császárság és a magyar királyság területén élő evangélikus gyülekezetek az uralkodói rendeletnek megfelelő időpontban ünnepeltek. Ez alól birodalmi szinten is csak az erdélyi szászok jelentettek kivételt, akik először november 10-én, Luther születésnapján, majd a gyülekezetekben december 28-án emlékeztek meg a reformációról. Az örökös tartományok helvét hitvallású egyházközségei szintén november 2-án, de a magyar református egyházkerületek és gyülekezetek ünnepi istentiszteleteiket szinte kivétel nélkül a dekrétumtól eltérő időpontban tartották meg.

A magyar református egyházkerületek közül az ünneplésben a legaktívabb a Tiszáninneri Református Egyházkerület volt, amely a sárospataki kollégium évszázó vizsgáihoz kapcsolódóan – mindenki mást megelőzve – már július 13-án megemlékezett. Egyházkerületi közgyűlési szinten a tiszáninneriek október 12-én Mezőkeresztesen, majd gyülekezeti szinten november 2-án ismételten ünnepeltek. A dunamelléki és dunántúli reformátusok egyházközségi szinten 1817. november 30-án, a tiszántúliak december 7-én, az erdélyiek pedig majd csak 1818. jan. 11-én jubiláltak.

Általános jellemzői voltak ezeknek vasárnapi istentiszteleti keretben történő megemlékezéseknek az egyházkerületenként elkészített ünnepi liturgiák: rögzített szövegű imádságok, énekek. Ezeknek az eseményeknek, ahogy az evangélikusoknál, úgy a reformátusoknál is, általános jellemzője volt, hogy a közösségek kifejezték uralkodó iránti hűségüket és hálájukat. Az alkalmak részleteinek az előkészítése során szintén általánosan törekedtek arra, hogy „*minden lármás pompa nélkül*” ünnepeljenek, illetve hogy kerüljék a nem protestánsok számára felekezeti szempontból érzékeny megnyilvánulásokat. Ennek jegyében születtek meg az alkalmi igehirdetések, emlékbeszédek, került sor a keresztség és az úrva-

¹⁹ Jan Kollar 1817 októberének elején kezdte meg tanulmányait a jénai egyetem teológiai fakultásán, így közvetlen tanúja volt az eseményeknek, amelyek nagyban befolyásolták szemléletmódjának alakulását.

csora sákramentumainak kiszolgáltatásával gyakran együtt járó hálaadó istentiszteletekre.²⁰ Több beszámoló tudósít arról, hogy a reformációi istentiszteleteken gesztusértékűen római katolikus világiak, sőt papok is részt vettek. A beszédek a felvilágosodás előkészítőjeként a vallási türelem és a felebaráti szeretet ápolójaként szóltak a protestantizmusról. A gyülekezeti alkalmak mellett külön figyelemre méltó színfoltot jelentettek az evangélikus és református iskolákban rendezett megemlékezések.

Hagyományos ünnepi énekek mellett több helyen készültek és adtak elő alkalmi énekeket.²¹ Volt, ahol új klenódiók készültek, harangokat öntettek újjá. Az erdélyi mellett más helyen is olvasunk emlékérem-készítetetről.²² Általánosan jellemző volt jótékony célú pénzgyűjtések, ünnepi alapítványok kezdeményezése. A trencsényi és lipthói evangélikus hívek ünneplése kapcsán a következő évfordulóra előre tekintő adománygyűjtésről olvasunk:

„Az Ozorórtzi szép Templomban két Toronyoszlopokon Deák, Podluzánban Tót Emlékíráások olvastattak. Sztankórtzon pedig a' tsínos öltözetű Ifjúság négy fiatal fenyőt plántált. – Kochanotzon a' Százados Öröm híren felbuzdult Község 1080 forintot tett öszve, hogy harangot vegyen, melly az Innep napján legelőször húzattatott meg. – Vidéki Inspector Szilvay Úr a' Trencsini Ekklesiának 50 forint ezüst pénzt ajándékozott, mellynek interesei esztendőnként a' Tőkepénzhez tétetvén, a' Negyedik Százados Öröm elérésekor a' Gyűlés meghatározása szerént hasznos tzelokra fog fordíttatni.”²³

Bár mint említettük, a felsőbb egyházi rendelkezések sorra előírták, hogy az ünneplések „minden lármás pompa nélkül” valósuljanak meg, a leírások alapján egyértelműnek tetszik, hogy a megemlékezés néhány helyen mégis valóságos népünneppé vált. Olvasunk például közös étkezésekről, a szegények nagy létszámú megvendégeléséről vagy éppen mozsárágyúzásról is.²⁴ A debreceni reformátusok december 7-én megtartott reformációs ünneplésének néhány érdekes részletére világít rá a beszámoló következő része:

²⁰ Glatz, Jacob – Márton József: *i. m.*, 269.

²¹ Benkő Tímea: *i. m.* 30.

²² Eperjesen Rombauer Mátyás ötvös mester készített „ezüst emlékpénzt”. Glatz, Jacob – Márton József: *i. m.* 203.

²³ Glatz, Jacob – Márton József: *i. m.* 162–163.

²⁴ Például „nagy pompa” és mozsárágyúzás volt Désen és Szilágysomlyón. Glatz, Jacob – Márton József: *i. m.* 286, 289.

„Ezen Ekklé'siának nagyobb temploma még nem egészen el nem készülvén az utolsó tűz által lett romlás olta: előre lehetett látni, hogy sokaknak ki kell maradni a Szent Helyekről, a kik a nevezetes Inneplésben részt venni akartak. Úgy is lett. Már hajnal előtt 3 órakor lámpásokkal tódult a Nép mind a két Templomba, holott az Istentisztelet kezdete 8 órára volt határozva; és százanként mentek vissza az Emberek a már megtölt Templomoktól, kiknek házát, s szívét, szent indulatjok, s buzgóságok, Innepi Templommá formálta.

Minden harangok meghúzása adta 8 órakor hirül az Istentisztelet kezdetét. Mind két Templomokba hármóniával Éneklő-Kar volt a Deákokból, s Tanulókból rendezve. A Belső s Külső Tanátsból, mint szinte a Tiszt. Professor Urak közzül is voltak mind a két Egyházban. A Catolikus Papi, és Világi Urak közzül is sokan megjelentek. [...]. Az Istentiszteletnek egy órakor délután lett vége; az Úri Szent Vacsorában az egész R. Gyülekezet részt vett. [...]. Hálaadással s örömmel emlékezik ez Innep napra minden, a ki abban részt vehetett, noha az minden külső fény, és lármás pompa nélkül ment véghez. Annál nagyobb, s pompásabb volt a szeretet buzgóságába olvadt belső Ember.”²⁵

A korizlés egyik sajátos megnyilvánulását láthatjuk a több helyen készített látványos templomi installációkban. Ezekre a kor esztétikai felfogását jól tükröző divatos díszítőelemeket az ünnepi liturgiába is bevonták, mint érdekes adalékokra célszerű az ezekről tudósító beszámolók szövegére is külön figyelmet fordítani. Időrendben először a sárospataki kollégium által a helyi református templomban tartott hálaadó istentiszteletén találkozhattak az ünneplők ilyen, a puritán hagyományoktól idegennek tetsző látványelemmel. Erről a következő leírás maradt ránk:

„Az aranyos színezésű patyolattal bé borított Prédikáló- Szék előtt levő Szent Asztalon mintegy négylábnyi magosságú Emelet készítettett az Egyházi Szent Edényekből, hasonló patyolattal bévonva, mellynek tetejére egy aranyozott tányéron a legszebb Virágokból font koszorúban állott az Évangéliom.”²⁶

Az alkalom igehirdetője és feltételezhetően az installáció inspirátora Lácza Szabó József pataki lelkész és gyakorlati teológiai tanár volt. Egészen hasonló díszítésről olvasunk a zilahi református templom esetében is. A díszítmény leírását itt a hálaadó istentisztelet elején történő liturgikus bevonulás leírása is kiegészíti:

²⁵ A debreceni eseményekről szóló bővebb beszámolót lásd: Glatz, Jacob – Márton József: *i. m.* 246–247. Az 1802. évi tűzvész után teljesen újjáépített Nagytemplomban az első istentisztelet majd csak 1819 októberében tarthatták meg. Az 1817. évi hálaadó istentiszteletekre tehát a Kistemplomban és az ispotályi templomban került sor.

²⁶ Glatz, Jacob – Márton József: *i. m.* 229.

„Egybegyűlvén ugyan is a' Domesticum Consistorium Tagjai reggel, a' harangozás végzésével rendel mentek bé hármóniás éneklés alatt a' Templomba, mellynek ajtajában 12 fehérbe öltözött első rangú városi Leányoktól elejekbe való virág hirtés közben ezen Énekkel fogadtattak: „Áldjátok az Úr nevét” bé érvén a' Templomba, – hol a' Kathedra tsinosan fel volt virágozva, középen pedig egy zöld tafótával bévont és virágfüzérekkel körülvelt piramis emeltetett, mellnek közepe béhajlására a' 4 aranyos Úri- Asztali poharakra a' Szent Biblia tétetett – amaz Ének mondatott hármóniával: „Az Úrnak irgalmát örökké éneklek”. Ezt követte a' Kántor után való énekléssel a' Gyülekezet.”²⁷

Az eperjesi evangélikus templomban a reformátorok virágfüzérekkel és német nyelvű, kettős kronogramával ékesített portréi jelezték a rendkívüli alkalmat:

„A' Templom ékességei voltak, Hitünk sorsosibeli Egyházi Atyáinknak a' katédrával általellenben függő virágfüzérekkel, rozmarin fonásokkal 's e' kettős Esztendőszám-Versezzettel diszlő képeik:

SeCVLar- Feuer aLs BanD Der

ErInnerVng VnD EIntrachCht”

(Százados- Innep, mint emlékezésnek és egyetértésnek kötele)

„LVther VnD MeLanCthon Vnsere

ReLIgIons- Lehres.”

(Luther és Melanchthon Vallás- Tanítóink).

Ezen két Reformátorok képei az Eperjesi Templomnak ajándékoztattak, 's ezen-től a' sekrestyében fognak tartatni, mint a' Luther eredeti Képe a' Párisi Ref. Templomban.”²⁸

A kassai német gyülekezet templomában az oltárt virágfonásokkal és „virágos és gyümölsős narantsfákkal” ékesítették. A soproni evangélikus templomdíszítés leírása pedig az ünnepi díszítés érzelmekre ható jellegét is kiemeli:

„Felülmúlja a' rajzoló tehetséget a' Templom belsőjébe a' fő ajtótól tett betekintés ereje. Lobogó sugár Özönben való tekintéshez lehet ezt hasonlítani, úgy tetszett, mintha a' Templomba Ömledező sokaság tűz tengerbe hullámlana, a' sok komor napok után legelőször fénylő nap' sугárihoz, és nem tsak az Oltáron tizenkét magas ezüst Gyertyatartókban, hanem a' függő lámpásokban is égő gyertyákhoz

²⁷ Glatz, Jacob – Márton József: *i. m.* 288.

²⁸ Glatz, Jacob – Márton József: *i. m.* 202–203. A kötet az eredeti gót betűs írásformát használja, a két kromogramm feloldása: C+V+L+L+D+D+I+V+V+D+I+C=1817, L+V+V+D+M+L+C+V+L+I+I+L= 1817.

nem volt a' szem szokva. Nem tsak különös megvilágosításával, hanem más diszkekkel is magára vonta az Oltár a' szemeket. Rajta emelkedett fel a' keresztyének Zászlója, tiszteletre méltó mesterségesen művelt, 's világi értékéhez képpes is drága Szent Kereszt; körülötte az Úri Szent Vatsorához tartozó Edények, betses értzekből, különösen pedig egy, drága kövekkel ékeskedő, a' szent Irás, és a Symbolikus könyvek az Agendával, a' Matrikulák, mellyekben két század alatt született, megholt 's házassultak nevei szakadatlan rendel feljegyezettek.”²⁹

Az erdélyi szász konzisztórium központilag rendelkezett a templom díszítéséről is:

„Az Oltár, Keresztelőkő és a' Kathedra Karátson- Innepi módon legyenek fel-
ékesítve. Az Oltárra jobbról a' Biblia, balról a' Sz. Pohár helyzetessenek a' hoz-
zártartozókkal. A'hol szokásban van, a' gyertyák, gyujtassanak meg.”³⁰

Főkonzisztóriummi források az erdélyi reformátusok ünnepléséhez

Az erdélyi evangélikusok és reformátusok ünneplése a birodalom többi protestáns gyülekezetéhez képest néhány ponton sajátos vonásokat is mutatott. Ilyennek tekinthető az ünneplés időpontjának a meghatározása. Az evangélikusok november 10-én, Luther születésnapján Berethalmon emlékező zsinatot tartottak, majd december 16-án egy részletes utasítást megfogalmazó főkonzisztóriummi rendeletet bocsátottak ki, mely a december 28-ai gyülekezeti szintű ünneplés részleteiről rendelkezett.³¹ Ezzel az ütemezéssel teljesen eltértek a birodalom többi evangélikus közösségétől és az uralkodói dekrétumban rögzített dátumtól. Az ünneplés időpontjának kitolódása magyarázhatja, hogy a Glatz–Márton-féle gyűjtemény csak a brassói és a kolozsvári gyülekezeti megemlékezésről közöl részletesebb beszámolót.

Az erdélyi reformátusokkal kapcsolatban a forrásértékű nyomtatvány közli a jubileum apropóján a Főkonzisztórium elnöke, báró Bánffy László és titkára, Ajtai László által jegyzett „Hirdetmény és Rendelés” tartalmi összefoglalá-

²⁹ Glatz, Jacob – Márton József: *i. m.* 166.

³⁰ Uo. 275.

³¹ Az ünnep egységes liturgiáját és alkalmi imádságát tartalmazó körlevél szövegét magyar fordításban közli Glatz, Jacob – Márton József: *i. m.* 275–276.

sát.³² Az esperesek és lelkészek számára készített eligazítás november 16-ai dátummal került kiadásra, és 1818. január 11-ét rendelte el gyülekezeti ünnepnapul. A korábbi körlevelekhez hasonlóan hangsúlyosan figyelmeztet a felekezeti polémia kerülésére és uralkodó iránti hála kifejezésére, ennek biztosítására hét pontban összefoglalt részletes utasításokat fogalmaz meg az alkalom kihirdetésének módjától kezdve a liturgia pontos menetén, az énekválasztáson, az alkalmi imádságok szövegén, a textusválasztáson, az igei üzenet hangsúlyán át egészen az ünnepi adománygyűjtés céljáig. A szigorú rendelkezéssor a kollégiumi szintű iskolákkal rendelkező városok esetében ad tágabb mozgásteret a harmóniás éneklés és a tanárok valamelyike által önállóan kidolgozott emlékbeszéd tartása tekintetében.

Belső-Erdélyből a gyűjteményben emellett szintén csak utalásszerűen, a kolozsvári, a dési és a székelykeresztúri hálaadó alkalmakról olvashatunk rövid leírást. A beszámoló zárásaként azonban hosszabb egységben olvashatunk a szilágysági ünnepelekről. Az itteni – földrajzilag és kánonjogilag sokáig a Tiszántúlhoz, de az állami közigazgatási beosztás szerint az erdélyi nagyfejedelemséghez tartozó – egyházmegyék igazgatásának a részletei hosszan húzódó viták tárgyát képezték a két egyházkerület között. Egyházszerkezeti helye az Erdélyi Református Egyházkerületben a következő években fixálódott, de mint az ünneplés rendje is mutatja, ez a folyamat 1817-ben még nem zárult le.³³ Ez a magyarázata annak, hogy a szilágysági gyülekezetek a reformáció évfordulóját a tiszántúli egyházkerületi rendelkezés szerint szervezték, és 1817. december 7-én ünnepelték meg. Glatz–Márton-féle gyűjtemény Zilah, Szilágysomlyó, Kémer, Szilágycsehi, Ilosva, Nagy- és Kisdoba, valamint Ákos református gyülekezeteinek jubileumáról közöl adatokat.

Emellett az erdélyi főkonzisztórium i levéltár 1817/353 jelzet alatt őrzött dokumentumai engednek további betekintést az erdélyi háromszázados ünneplés szervezésének részleteibe. Az eseménysor kezdeményezésére vet érdekes fényt Bodola János püspök Bánffy Lászlóhoz írt levele:

³² Glatz, Jacob – Márton József: *i. m.* 280–282. Ez a nyomtatvány ma már az Országos Széchényi Könyvtár jóvoltából interneten keresztül is elérhető, lásd: <http://mek.oszk.hu/18700/18778/18778.pdf> (Megnyitva: 2019. március 20.)

³³ Ehhez lásd Zoványi Jenő: A Tiszántúli Református Egyházkerület története I. Debrecen, 1939, 86–99. Benedek Mihály püspökségének időszakára (1806–1821) vonatkozó részét. A kérdésről újabban Szabadi István: A szilágysági (krasznai) egyházmegye és az erdélyi egyházkerület kapcsolata a 18. században. In: *Egyháztörténeti Szemle* 14 (2013/4), 31–37. közöl adatokat.

„Méltóságos L. Baró, Camerarius, Gubern. Consiliarius és Supremi Reform. Consistorii Praeses Ur! Gratosus Jó Patrónus Uram!
Nints semmi kétségem benne, böltsen tudva vagyon Nagyságod előtt ő Felségének az a kegyelmessége, mely szerint a' Reformationnak emlékezetére, melynek éppen most tölt bé' a háromszázadik esztendeje, a' maga Örökös tartományaiiban secularis hálaadó Innepet engedett tartani a' Protestansoknak, melyet azok már ezen Holnap 2dikán a' mint az Ujság Levelekből is láttuk, telyesítettek is. Most ismét hitelesen értem, hogy a' Magyar Országgi Protestans Atyafiak is éppen ezen Isteni nagy jóltéteményért Innepet fognak szentelni, a' jövő December 3dikán , mely iránt még a Szilágysági Ekklesiáinkban is elmentek volna a' Rendelések. Mely dolog arra a gondolatra bírt engemet, hogy a mi Erdélyi Ekklesiáinkban is egy ilyen Innepet szentelni a' jövő Januarius valamelyik Vasárnapján, igen illő és talán szükséges is lenne, melyet mitsoda okok ellenezhetnének a' mi Hazánkban midőn más Országokban megengedett, noha nem láthatom; mindazonáltal a' Méltóságos Főconsistorium vagy Nagyságtok híre és jóváhagyása nélkül, nem bátorzkodtam én ebben semmi lépést tenni. Instálom azért alázatosan Nagyságodat méltóztassék, ha lehetséges ez iránt a' Méltóságos Főconsistorium által valami határozást tétetni, és azt velem Postán, hogy hamarébb vehessem, haladék nélkül közölni rendelni. Ha pedig a' Méltóságos Főconsistoriumnak Gyűlése hamar nem lehetne Nagyságod bölts tettcsésének megértése is meg fog engemet e' Tárgyban határozni, mellyet hasonlóképpen Postán alázatos tisztelettel instálok elvárak. Igen örömet kiváltom én ez iránt nekm küldendő Levelet. Engedelmet kérvén alkalmatlanságomról és nagyságod tapasztalt kegyes gratziájába ajánlván magamat, változhatatlan mély tisztelettel vagyok

Méltóságos L. Baro, Camerarius, Gubern. Consiliarius
és Főconsistoriális Praeses Ur
Nagyságodnak
Alázatos szolgája
Bodola János
N Egyed 9a November 1817
Superintendens³⁴

Eszerint az a tény, hogy a tiszántúli ünnepi rendelkezést megküldték a szilágysági gyülekezeteknek, ösztönzően hatott az erdélyi református egyházkerületre abban, hogy maga is gyülekezeti szintű ünnepségsorozat szervezésbe fogjon. Az előkészítő munkálatok kapcsán megfogalmazott rendelkezések dátumai nagyon gyors, de egyúttal nagyon hatékony ügymenetről tesznek tanúbí-

³⁴ A Református Főkonzisztórium Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában, FőkonzLvt. 1817/353.

zonyságot. Emellett Bánffy és a Főkonzisztórium intézkedései jól tükrözik az állam-egyház kapcsolatának szempontjából érzékeny pontokat szem előtt tartó, óvatos álláspontot.³⁵ A főkonzisztórium ülés jegyzőkönyvéből ennek jegyében a következő instrukciókat rögzíti:

„Melyhez képpest az Inneplés Czeremoniájára nézve a németországi Protestáns Státusoknak példájokra, annak eltávoztatása végett, nehogy némely gyengébb papjaink ok nélkül való, vagy netalán sértegető magyarázatokra, s olyan dolgoknak és okoknak amelyekkel más valláson lévők magukat megbántottaknak találnák fejtegetésére kibotsátkozzanak, meghatároztatik, hogy Főtisztletű Püspök Uram, ha szükségesnek találánadja, a N. Enyenyedi Főiskolánk professzorai között maga mellé vévén még az egyiket, akihez nagyobb Bizodalma van, azzal egyetérve egy igen rövid ágendát készítsen az Inneplés czeremoniájára nézve, melyben először azon Ekklesiákra nézve, mellyben Collegiumok vagynak Hármoniával élekelendő Énekek, [lapszéli betoldás: a többi Ekklesiákban pedig a Ditséreték, vagy Soltárok közül], Hálaadó Imádság, egy Oratio amelyben a reformationnak ideje és rövid Historiája /az okai nélkül/ Bolgogító Czelja, megnyugtató és Idvezítő volta előadassék, azután hálaadó Imádság, mely az Uralkodó Házra és Főkormányzékra, s minden Elöljárókra kiterjesztessék. Végezetül pedig egy bé rekesztő ének, készítettessenek, és ezen Ágendát főtiszteletű Püspök Uram minél hamarabb különös követtye által kinyomtatattás és közönséges kihirdettetés végett ide küldje fel, amikor is Főconsistoriumunk további rendelést legottan megfogja tenni.”³⁶

A Főkonzisztórium szintén aprólékosan rendelkezett az elkészülő agenda sokszorosításáról, illetve hathatós eljuttatásáról minden érintett gyülekezeti lelkészhez. Az ezzel kapcsolatos határozatokat szintén november 16-án fogalmazták meg. A lapszéli megjegyzésekben a nyomtatvány példányszámára és az ügymenet végrehajtására vonatkozó adatokat is rögzítették. További, a témával kapcsolatban iktatott iratok Király István újtordai lelkész és Szilágyi Ferenc professzor, főkonzisztórium levéltárba beadott reformációi emlékbeszédei voltak.

A hazai tricentenárium egyik legmarkánsabb tárgyi emlékééről, az erdélyi református egyház által készített emlékéremről már szoltunk. A főkonzisztórium forráscsoport ennek elkészítésével kapcsolatban is becses adatokat őrzött meg. Miután az egyháztanács megkapta az engedélyt a gubernátortól készíttetésére, az ügy kivitelezésével Bethlen Imre javaslatára Sárpatoki György főbírórt bízták

³⁵ Az ünnepi liturgia tartalmi részleteivel, lehetséges forrásaival a Főkonzisztórium dokumentumainak tükrében részletesen foglalkozik Benkó Tímea idézett tanulmánya.

³⁶ FőkonzLvt. 1817/353.

meg, a költségeket pedig kollektázással teremtették elő. Az érme átgondolt szimbolikája, művészi kivitelezése, ahogy a reformáció háromszázadik évfordulója kapcsán tartott megemlékezések sora, a keresztyén hittestvéri együttműködés egyik különösen szép történeti lenyomataként maradt ránk.

Tóth Levente*
Kolozsvár

László Gergely (1798–1882)

Vázlat egy 19. századi székelyföldi lelkész hétköznapijairól

Tanulmányunkban László Gergely Erdőszentgyörgyön szolgáló és élő református lelkészt kívánjuk közelebb hozni az olvasóhoz. Nem kifejezetten a lelkészi karakter, a prédikátor bemutatására törekszünk, hanem a 19. századi falusi lelkész emberi, hétköznapi oldalát próbáljuk megrajzolni. A rendelkezésre álló bőséges levéltári forrásanyag segítségével részletesen követni lehet a karrier minden fontos állomását, de ezen túlmenően mélyebben, részleteiben is megismerhető egy székelyföldi 19. századi lelkész mindennapi élete.

László Gergely 1798. november 7-én született Bögözben *szigeti* László József tanító és Fekete Judit ötödik gyerekeként. Születésének pontos dátuma az erdőszentgyörgyi családkönyvből ismerhető meg, mivel a bögözi anyakönyv 1797–1801 közötti feljegyzései erősen hiányosak, a korabeli lelkész ugyanis nem vezette be a kazuális szolgálatokat.¹ 1814-ben subscribált a

* Tóth Levente (Székelykeresztúr, 1978) – történész, egyháztörténész. 2012-ben szerzett doktori fokozatot a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Karán. 2016-tól az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának levéltárosa. Kutatási területe: iskolatörténet, egyházi és világi elíttek a 18–19. században, egyházi prozopográfia, székelyföldi reformátusság.

¹ Román Országos Levéltár Hargita Megyei Igazgatósága (továbbiakban HmOL) F 47 (Egyházi anyakönyvek gyűjteménye) nr. 404., Erdőszentgyörgyi református egyházközség levél-

székelyudvarhelyi református kollégiumban, majd tanulmányai befejezése után 1823-ban Zilahon ordinálták bikafalvi lelkésznek, ahol 1823–1827 között szolgált.² Neve a kollégiumi beiratkozáskor *bögözi*, erdőszentgyörgyi sírkövén pedig *altorjai* előnévvel maradt fenn. A származás és névhasználat kérdésének tisztázásában a nagypapa, szigeti László Zsigmond névhasználatára nyújt támpontot, aki 1781-ben altorjai névvel írta alá a királyi hűségnyilatkozatot.³ Szintén a család altorjai származásával kapcsolatos adatokat közölt Fülöp Ferenc erdőszentgyörgyi lelkész 1940-es rövid írásában.⁴ Ezek alapján nyer értelmet a családtagok közötti névhasználatban a szigeti, altorjai, bögözi előnév, tulajdonképpen mindannyian az altorjai László család képviselői, ám későbbi születési helyük, lakóhelyük vagy szolgálati helyük alapján választottak maguknak előnevet.

1826. november 7-én kötött házasságot Makai László erdőszentgyörgyi lelkész és marosi esperes lányával, Krisztinával.⁵ Az öreg és gyengélkedő apósa helyett tulajdonképpen László látta el a lelkészi feladatokat már 1827–1829 között is, a patrónusok és az erdőszentgyörgyi és havadtői hívek ugyanis 1827-ben meghívták őt Bikafalvára, Makai 1829 márciusában bekövetkezett halála után pedig nem választottak új lelkészt.⁶ László haláláig, 1882. szeptember 22-ig lakott az erdőszentgyörgyi parókián. Házasságukból öt gyermek született, közülük négyen érték meg a felnőttkort: Ignác (szül. 1827), József (szül. 1829), Mária Juliánna (szül. 1831), Klaudia Zsófia (szül. 1835).

A külföldi egyetemet is megjárta apóst *tudós, állandóan tanulmányozó lelkipásztortípusként, [...] szép ízlésű, józan érzelmű, de kivált a szelíd és csendes charac-*

tára helyben (továbbiakban ErdőszentgyörgyLvt) I/8. (Családkönyv 1877) f54. A családkönyv csak a születés dátumát rögzíti.

² Albert Dávid: *Székelyudvarhely református és katolikus diáksága*. Szeged 2005, 2826.; Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (A továbbiakban: EREK Lvt FőkonzLvt) 1823/428.

³ Róth András Lajos: „Igaz, egyenes és hív lések...”. *Hűségnyilatkozatok az Udvarhelyi református egyházmegyében a 18. század végén*. Székelyudvarhely 2008, 24.

⁴ Fülöp Ferenc: „Elfújta a szél...”. In: *Kiáltó Szó XIV* (1940/6–7), 85–86. Altorjai László Mátyás 1715-ben a krími tatár fogságból írt levelet sógorának Szigeti Istvánnak Máramaroszigetre. Fogságban született fiát, Gergelyt hazaküldi, és taníttatni kéri. A levélmásolatot Fülöp Ferenc erdőszentgyörgyi lelkész találta meg Makai László esperes nőági leszármazottjának családjánál.

⁵ ErdőszentgyörgyLvt I/8. f54. A házasság nincsen feljegyezve az erdőszentgyörgyi anyakönyvben, a bikafalvi anyakönyvek pedig csak 1833-tól maradtak fenn.

⁶ Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár. Személyi adattár. Erdélyi gyülekezetek lelkészeinek névsora (TREkL I. 8. d.) Erdőszentgyörgy.

terüek közül valóként őrizte meg a kollektív emlékezet.⁷ László Gergely ugyan nem tanult külföldi akadémián, de többgenerációs református értelmiségi család sarjaként került be a székelyudvarhelyi tógátusok közé 1814-ben.⁸ A László családnak, úgy tűnik, kapóra jött a székelyudvarhelyi gimnázium közelsége, hiszen Gergely nagyapja és ennek testvérei – József és Mózes – is itt csiszolódtak, sőt Gergely fiútestvérei közül Miklós és István is szintén ebben az intézményben tanultak.⁹ Közülük Miklós később Székelymuzsnán (1823–1825) és Kisgalambfalván (1826–1847) volt tanító. Bár az udvarhelyi tanoda ekkor még nem kollégiumi fokozatú (csak 1832-től), tapasztalataink azt mutatják, hogy az itt szerzett tudás elégséges volt nemcsak a tanítóság viseléséhez, de egyre többen papi hivatalt nyertek el a székelyföldi gyülekezetekben azok közül is, akik csak itt folytattak tanulmányokat. Ékes példája ennek éppen László Gergely esete, aki pusztán az Udvarhelyen eltöltött évek után vált előbb a bikafalvi, majd az erdőszentgyörgyi és havadtői népes és gazdag eklézsiák lelképásztorává. Nem kicsinyítve érdemeit, nyilvánvaló, hogy a szentgyörgyi hivatal elnyerésében döntően szerepet játszott a családi kötődés, és az erdőszentgyörgyi birtokosok, az egyház patrónusainak hozzájárulása. Kedvező körülmények valamelyikének hiányában aligha remélhette bárki is az erdőszentgyörgyihez hasonló lelkészi állás elnyerését.

Hogyan kezdhette el egy falusi lelkész a nagybetűs életet a 19. században? Milyen lakhatási és megélhetési körülményeket biztosított neki a gyülekezet? Mire volt szüksége saját maga és a családja fenntartásához? Milyen lehetőségei voltak, mit engedett meg a papi életforma? Kérdéseinkre elsősorban a parókiái levéltárak szolgálnak válaszokkal. Ezek jelentik a primér forrásokat, belőlük ismerhetjük meg az eklézsiái hétköznapiakat, a mindennapok eseményeit. Presbiteri gyűlések jegyzőkönyvei, anyakönyvek, egyházközségi számadások, levelezések, szerződések, összeírások segítenek közelebb kerülni a templom-parókiá-iskolaház világához. Szintén az elsőrendű források körébe tartoznak az ún. egodokumentumok, melyek az eseményekben részt vevő, azokban aktív szerepet játszó személyek saját feljegyzésein keresztül informálnak a közvetlen környezetükben lezajlott történésekről. Lényeges különbség, hogy amíg az első forráscso-

⁷ TREkL I. 8. d. Erdőszentgyörgy. Fülöp Ferenc lelkész 1929-ben Makai László könyvtárából még össze tudott gyűjteni 35 kötetet a faluban élő oldalági leszármazottaktól.

⁸ Apja László József 1787–1828 között, nagyapja László Zsigmond 1763–1787 között, dédapja Szigethy Gergely 1738–1763 között viseltek bögözi tanítóságot.

⁹ Albert Dávid: *i. m.* 1539., 1980., 2166., 3007., 3246. 1787-ig egy professzor, 1787–1804 között kettő, 1804-től három oktatott. 1832-ben szervezték a negyedik – jogi – tanszéket.

port a hivatalos, szabályokkal határolt keretek között született, és így egy sajátosan megszerkesztett, bizonyos szempontok szerinti információhalmazt közvetít, addig a magánjellegű feljegyzések esetében az egyén szempontjából, az ő szűrőjén keresztül jutunk el az adatokig, a két különböző látásmód pedig az események és folyamatok pontosabb rekonstrukciójának lehetőségét kínálja. László Gergely életének és életkörülményeinek vizsgálata azért is kínálkozó feladat, mert a hivatalos egyházi forrástípusok szinte teljes skálája mellett fennmaradt a családfő háztartásról, gazdálkodásról 1825–1882 között vezetett saját kezű naplója is.¹⁰

A fiatal László Gergelyt valószínűleg 1823 tavaszán választották meg bikafalvi lelkésznek, majd még ugyanebben az évben szentelte fel a generális zsinat. A bikafalvi gyülekezet hosszú évtizedek próbálkozásait követően a 18. század végén önállósult, korábban Felsőboldogfalvával közösen tartottak lelkészt és tanítót. Az eklézsia lélekszáma a 19. század elején 259 fő volt. A lakhatási körülményekről az 1810-ben készült részletes vagyonfelmérésből értesülünk.¹¹ Eszerint a nemrég épült parókia zsindefedélű, mellette található egy csűr zsúpfedéllel, két istállóval és egy sertéspajttal, valamint egy veteményeskert. A lelkészi díjlevél szerinti kepefizetés összesen 102 kalangya búza, 91 kalangya zab, 25 szekér fa és 7 ft 36 dr. Ehhez adódik a pap használatára bocsátott földek (2,5 ha szántó, 0,7 ha kaszáló) haszna, azaz 85 kalangya szalaszgabona és 8 szekér széna. Így ideális esetben a lelkész évi bevétele 278 kalangya gabonát (kb. 57–58 véka termés), 25 szekér fát, 8 szekér szénát és némi pénzt jelentett.¹² A háztartásban használatos bútordarabokat, berendezési tárgyakat, eszközöket, szerszámokat a parókiát elfoglaló lelkész hozta magával. László pályakezdő és családalapítás előtt álló lévén, maga szerezte be a legszükségesebbeket, és ezekről feljegyzést is készített. Kimutatása szerint lelkészi szolgálatának első éveiben (1823–1825 között) 744 német forintot költött erre a célra.¹³ Főként a háztartás és a gazdaság elindításához, megalapozásához szükséges kellékeket vásárolta meg (üst, kanalak, kések,

¹⁰ A vegyes, de leginkább gazdasági feljegyzéseket tartalmazó kötet az erdőszentgyörgyi parókián található, levéltári jelzete nincsen, mintegy 200 fóliót tartalmaz, a lapok számozatlanok. A bejegyzések nem időrendi sorrendben követik egymást.

¹¹ Az Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára Székelyudvarhelyen (UREL). Régi iratok 48/13. Ugyanitt jegyezték fel a lélekszámot is.

¹² A terméseredmények kiszámításánál Imreh István adatait használtuk. Imreh István: Erdélyi terméseredmények. In: Uő: *Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850)*. Teleki László Alapítvány – Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár 1999, 264–273. László feljegyzései szerint bikafalvi papsága idején 1 véka búzát általában 1–1,2 német forintért, 1 véka kukoricát 1 magyar forintért lehetett adni-venni.

¹³ Költségtételeit lásd részletesen az 1. sz. mellékletben.

villák, vaslábas, fűrő, kapa, kasza, fejsze, hordó, cseber), valamint a lakás legfontosabb bútordarabjait (asztal, szék, ágy, falióra). Ezek mellett a szükséges ruházati cikkeket (palást, kaput [kabát], nadrágok, lajbi, téli bunda, csizmák, kalap, kesztyű, posztó, flaner, bélés) és kellékeket (imádságos könyv, óra, papír, gertya), alapvető higiéniai felszerelést (beretva, szappan), valamint az utazáshoz szükséges szekeret szerezte be hozzátartozókkal együtt (nyereg, kötőfék, hám, kötelek, szekérkerék). A felsorolt tételek további részleteket is elárulnak a pályakezdő lelkész életkörülményeiről. Mindenekelőtt kiderül, hogy már lelkészi hivatala első évétől szolgát tartott.¹⁴ Ruházataról, ellátásáról személyesen gondoskodott, kalapot, bocskort, zekét, inget, bundát vásárolt neki, emellett pénzfizetése is volt (első évi szolgának 8 rft-ot, második évinek 10 rft-ot fizetett). A szolga feladata volt a ház körüli teendők végzése, a haszonállatok gondozása. László már kezdettől fogva gondoskodott a ház körüli állatállományról, elsősorban az utazáshoz szükséges lovat, majd juhokat, sertéseket, szarvasmarhát, méheket vásárolt. Ezek révén biztosította a család élelemmel való ellátását. Felsorolásában többször is említi a kalákára tett költségeket. A papi díjlevelekben megszabott gabona, fa, kender (esetenként bor, sajt) befizetése, összegyűjtése szokás szerint bizonyos, előre meghatározott napokon történt. Ilyenkor a kurátor és az egyházi felügyelete mellett hordták be az egyháztagek az éves bért. Bár a vizitáció minduntalan megtiltotta az ilyen alkalmakkor szokásos italozást, a mulatozásnak valójában nem sikerült elejét venni. Bikafalván László otléte alatt többször is tartottak kalákát, két esetben még muzsikus is jelen volt, akinek 3 rft-ot fizetett.

A háztartás felszerelése után a családalapítás következett. Későbbi feleségét, Makai Krisztinát a szomszédos kányádi lelkész, Bodor István révén ismerhette meg, akinek 1814-től Krisztina testvére, Juliánna volt a házas társa.¹⁵ A házasságot 1826-ban kötötték meg ismeretlen helyen. A kor szokása szerint erre a lányos házgyülekezetében kellett volna sor kerülnön, de ennek nincs nyoma az erdőszentgyörgyi anyakönyvben. Esküdhettek Bikafalván, ezt azonban nem tudjuk ellenőrizni.¹⁶ Ami biztos, hogy a házasságot követően az ifjú lelkészcsalád rövid ideig

¹⁴ A szolga, szolgáló, cseléd tartása lelkészi családok esetében mondhatni természetes volt Erdély-szerte. Tóth Levente: Lelkészek életkörülményei a Küküllői Egyházmegyében. In: Buzogány Dezső – Horváth Iringó – Kovács Mária Márta – Ősz Sándor Előd – Sipos Dávid – Tóth Levente: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere IV. 1638–1800. Maroscsapó–Vámosgálfalva*. Koinónia, Kolozsvár 2012. 10–11.

¹⁵ ErdőszentgyörgyLvt I/1. (Vegyes anyakönyv 1788–1844) 68.

¹⁶ 1848 őszén a parókiával együtt elégett a bikafalvi egyházközség levéltára is. TREKL I. 8. d. Bikafalva.

maradt Bikafalván, hiszen első gyerekiüket, Ignácot 1827. nov. 18-án már Erdőszentgyörgyön keresztelte apósa.¹⁷ Épp ez a dátum szerepel László feljegyzései között az Erdőszentgyörgyön való beköszöntő prédikáció napjaként is, így minden bizonnyal emlékezetes eseményként maradt meg a család és az újdonsült apa életében.¹⁸ A család ideköltöztetésére 4 mft 80 dr-t költött az egyház, ahogy ez az 1827. évi gondnoki számadásból kitűnik.¹⁹ Bár Makai csak később, 1829 márciusában hunyt el, 1827 novemberétől kezdve László végezte a szolgálatokat, és ő vezette az anyakönyveket is, majd apósa halála után tulajdonképpen megörökölte a papi hivatalt, amelyre a helyi patrónusok is áldásukat adták.²⁰

Az apósaival egy háztartásban való másfél éves (1827 novembere és 1829 márciusa között) együttélés előnyökkel is járhatott László számára. A közös munka révén könnyebben megismerhette az erdőszentgyörgyi és havadtői viszonyokat, megszokhatta az új környezetet. Az udvarhelyszéki Bögözben homogén felekezeti és nyelvi tömbben szocializálódott fiatal lelkésznek merőben új helyzet lehetett Erdőszentgyörgy. Itt ugyanis minden más volt, mint amit eddig látott, tapasztalt. A nagyszámú reformátusság mellett legalább akkora számban más felekezetű és nemzetiségű lakosság is élt a településen, legfőképpen ortodox románok és izraeliták.²¹ A népesség társadalmi összetétele is különbözött, hiszen míg Bögözben és Bikafalván nagyrészt szabad jogállású lakosság élt, addig Erdőszentgyörgy lakóinak jóval nagyobb hányada állott földesúri függőségben. Nem utolsósorban a lelkészi hivatal tekintetében is más helyzettel kellett szembeesülnie, hiszen itt a patrónusok jelentős befolyással rendelkeztek, véleményüket minden esetben figyelembe kellett venni. A közös munka során tehát alkalma volt tanulni a 41 évig Erdőszentgyörgyön szolgáló lelkésztől, esperestől, és nem utolsósorban apóstól.

Az erdőszentgyörgyi parókiális telek épületeit erősen leromlott állapotban találták 1781-ben, ezért Rhédey Zsigmondné Wesselényi Kata sürgetésére, az ő és több helybeli birtokos támogatásával 1781–1782-ben új parókiát építet-

¹⁷ ErdőszentgyörgyLvt I/1. 50. Ignác keresztstülei Zeyk János és felesége, Teleki Krisztina voltak.

¹⁸ A havadtői anyakönyvben november 7. szerepel a szolgálat kezdeteként az új gyülekezetben. Román Országos Levéltár Maros Megyei Igazgatósága (továbbiakban MmOL) F 1 (Egyházi anyakönyvek gyűjteménye) nr. 1013. fl.

¹⁹ ErdőszentgyörgyLvt. Egyházközségi számadás 1827.

²⁰ Erdőszentgyörgyön ekkor Rhédei Lászlónak (felesége Intzédi Ágnes), Teleki Ferencnek, Kemény Pálnak és Zeyk Jánosnak (felesége Teleki Krisztina) voltak birtokai.

²¹ Részletes népszámlálási adatok 1850-től állnak rendelkezésre. Lásd az alábbi linken: <http://varga.adatbank.ro/?pg=3&action=felek&id=1101> (Megnyitva: 2019. jan. 10.)

tek.²²1808-ban pedig Rhédei Lászlóval cserélt telket az eklézsia, melynek következtében a templomtól északra eső, a parókia telkének szomszédságában levő földterületet szerezték meg.²³ Még ebben az esztendőben 330 mft költséggel felújították, bővítették a parókiát, mely továbbra is zsindeyborítású maradt.²⁴ A későbbi évek számadásai szerint karbantartására nem igazán költöttek nagyobb tételeket, valószínűleg ebbe az 1808-ban épült házba költözött be László Gergely és családja. Az épület közvetlenül a templom mellett állott. Az 1869-es népszámlálás felvételi íve szerint a lelkész és családja kamrával, előszobával, pincével ellátott háromszobás földszintes lakásban lakott, mellette 12 marhát befogadó istállót és csúrt írtak össze.²⁵ Nincs arra utaló adat, hogy László Gergely erdőszentgyörgyi szolgálata alatt új parókiát építettek volna, mindössze annyit lehet tudni, hogy 1830-ban és 1844-ben nagyobb renováláson esett át a papi lak, később időnként karbantartási munkálatokat végeztek rajta (zsindeyborítás 1830-ban, 1840-ben, 1867-ben; melléképületek javítása 1834-ben, méhes kert csinálása és gabonás padolása 1836-ban, kályharakás 1837-ben, kemencecsinálás 1843-ban, új csűr építése 1857-ben, kapu készítése 1846-ban). Az 1844-es felújításkor cselédszobát építettek hozzá.²⁶ Ebben a házban élte mindennapjait a László család. Ignác 1846-tól tanult a marosvásárhelyi kollégiumban, majd 1854-től Farcádon volt lelkész 1882-ig.²⁷ Júliánna 1855-ben ment férjhez Nagy Dénes segesvári járási hivatalnokhoz, Zsófia pedig Mórész Károly magyarbükki lelkész felesége lett.²⁸ 1857-ben már József sem lakott a szülőkkel.²⁹ 1869-ben pedig már ismét más családi helyzetet jegyeztek fel: özvegy László Zsófia lányával együtt az erdőszentgyörgyi papi lakon lakott, Nagy Dénes nyugalmazott megyei ügyész feleségével és négy gyerekükkel pedig külön háztartásban éltek szintén Erdőszentgyörgyön.³⁰

²² ErdőszentgyörgyLvt. Vagyoni ügyiratok. C13, C15.

²³ ErdőszentgyörgyLvt. Vagyoni ügyiratok C28.

²⁴ ErdőszentgyörgyLvt. Egyházközségi számadás 1808.

²⁵ MmOL F 30 (Népszámlálások 1857–1870) nr. 202. (Erdőszentgyörgy 1869-es népszámlálási adatfelvételi ívei).

²⁶ ErdőszentgyörgyLvt. Lásd a vonatkozó évek egyházközségi számadásait.

²⁷ Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*. József Attila Tudományegyetem, Régi Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged 1994, 4988.

²⁸ MmOL F 1 nr. 748. f131v.

²⁹ MmOL F 30 nr. 122. (Erdőszentgyörgy 1857-es népszámlálási adatfelvételi ívei.) Ekkor Makai Zsuzsánna árva gyerek élt a László család háztartásában. József Havadtőn lakott, ott gazdálkodott, gyerekei is ott születtek.

³⁰ MmOL F 30 nr. 202. A lelkézi család szolgálója ekkor Orbán János cseléd.

Az erdőszentgyörgyi lelkészi állás Bikafalvánál jóval „zsírosabb” volt. Az 1864. évi esperesi vizitáció kimutatása szerint a papi fizetés értéke itt 476 ft volt.³¹ Ebbe az összegbe beletartozott a három patrónusi udvartól kapott 100 kalangya búza, 25 kalangya zab és 50 veder bor is.³² Korábban sertés vagy ezt kiváltó sertéspénz is járt, valamint a malom szombati vámja, de ezt 1831-től a Rhédei-udvar megvonta a lelkészekről.³³ Az egyre népesebb család megélhetését és az egyre nagyobb kiadásokat fedezni kellett valamiből. László gazdasági feljegyzései részletesen elénk tárják azt a gondosan megtervezett és felépített háztartást, családi gazdaságot, melynek révén biztosítani lehetett az élelmet, ruhát, a gyermekek tanulását fedező költségeket, egyszerűen mindent, amire a családnak szüksége lehetett.

Akárcsak a korábbi évszázadokban, a 19. században is a családi vagyon alapját a földbirtok jelentette. A tehetősebbek földvásárlással igyekeztek szaporítani bevételeiket. László is tudta, hogy vagyonát földek révén alapozhatja meg, de feljegyzéseiből az derül ki, hogy nem megvásárolta azokat, hanem elsősorban bérbe vette. 1835 és 1854 között folyamatosan bérelt szántóföldeket, szénaréteket, amelyekért pénzzel fizetett, de az is előfordult, hogy az adósok bizonyos időre földet engedtek át használatra adósságuk fejében. Így például Tar Minya 1847-ben papi bér kiegyenlítéséért adta át parcelláját László használatára. Mindössze egy földvásárlásáról van feljegyzés, 1849-ben Csiszér Györgytől vett szántóföldet 1000 mft-ért. A kepéből és saját termelésből évente gyűlt gabonamennyiséget pontosan összesíteni lehetett az 1825–1862 közötti évekből.³⁴ Megfigyelhető, hogy a kezdetben még Bikafalván csépelte mennyiség jóval alatta maradt az erdőszentgyörgyinek, és hogy egyik évről a másikra igen eltérő számadatokkal van dolgunk. Ez azzal magyarázható, hogy nem minden évben csépelte ki az egész évi gabonát, más években pedig a korábbi év(ek)ből megmaradt részt is csépelte. Kizárólag búzát, rozsot, zabot és kukoricát termesztettek Bikafalván és Erdőszentgyörgyön is. A gabona egy részét év közben, nagyobb

³¹ EREK Lvt A 22 (Vizitációs jegyzőkönyvek másodpéldányai) E. K. 15. (Marosi egyházmegye vizitációi) 128.

³² Erdőszentgyörgy Lvt I/11. (Gyűlésjegyzőkönyv 1839–1892) 1865. márc. 19-i gyűlés jegyzőkönyve.

³³ EREK Marosvásárhelyi Fiókleveltára. A marosi egyházmegye levéltára. Vizitációs jegyzőkönyvek II/7. (1825-1835) 358.

³⁴ Lásd 2. sz. melléklet. A kimutatás értelemszerűen nem tartalmazza az év közben eladott, elcserélt gabonát.

vásárok alkalmával, piacon tette pénzzé.³⁵ Leggyakrabban Gyulakután, Marosvásárhelyen, Régenben, Korondon, Székelyudvarhelyen árult, ritkábban Enyeden, Malomfalván vagy Segesváron.

Mindezek mellett élénk hitelezést is folytatott a gabonával. Kölcsönzött kamatra, rövidebb vagy hosszabb időszakra, kölcsönzött munkáért, gyakran az aratási időszakot jegyezve fel a törlesztés határidejeként. Hiteleztek tőle hívei, de a környező falvak lakói is kisebb mennyiséget rövid határidőre. Nagyobb tételek esetén általában kezeseket is állítottak. Állandó ügyfelei voltak a környék zsidó kereskedői, gyakran a havadtói Ábrahám zsidót, Mózsi zsidót, zsidó Lajost, Citrom Jakabot szerepelteti adósaik között. Egészen különleges feltételek mellett is hitelezett, mint ahogy László Andrással tette 1876-ban.³⁶ Gabonán kívül számtalan alkalommal kölcsönzött bort, pálinkát, de szigorú feltételekkel pénzt is, és ezekről részletes, aprólékos feljegyzéseket vezetett, naprakész nyilvántartása volt kintlévőségeiről.³⁷

A földek és a gabona jelentette a másik fontos gazdasági ágazat, az állattenyésztés alapját. Az állatok tartása egyben a háztartás élelmiszer-ellátását is biztosította, így a kettő szorosan összefüggött. Az 1869-es népszámlálási íven 12 marha tartására elegendő istállóval és csürrel említik a papi lakást. László családjában egészen biztosan foglalkoztak állattartással, hiszen anyja és testvérei révén a jómódú bögözi Fekete és Tóásó családokkal állott rokonságban,³⁸ így tőle sem állott távol ez. Már fiatal lelkészként juhokat vett Zabolán, a gelencei havasban és Bereckben 173 juhért, kecskéért és berbécsért fizetett összesen 1308 rft-ot, később eladott 138 bárányt és 8 bárányos juhot, ezt követően pedig számolást végzett a várható jövedelemről és a megmaradó állományról. Végül szomorúan

³⁵ Nagy Elek pl. 1845-ben vitte eladni gabonáját: „Nagy Elek járt Enyedre egyszer, Vásárhelyre búzával egyszer, Régenbe egyszer, Malomfalvára egyszer, sógorom az elébbeni vásárhelyi utat kifizette. Nagy Elek ismét járt Vásárhelyre, egyszer Gyulakutára és Korondra.”

³⁶ „László András komámnak adtam 10 véka zabot magnak oly formán, hogy elvetvén saját földébe, le is arattya, és kalongyául felét nékem adja, de a szalmáját a learatásért visszaadom.”

³⁷ Például 1836-ban a következőket jegyezte fel: „Adtam havadtói zsidó Ábrahámnak kölcsön 100 rft-ot négy hétig, hátrább kérte, újra, újra hátrább adtam eszt[endeig], már vagyon nála 300 rft.” 1859-ben pedig így egyezett meg a kölcsönkérővel: „Atosfalvi Keresztes Mózes béhozott 20 mft-ot, hátra van 2 pft kamat és 1 pft 14 kr költsége, a többit elengedtem. Szent Mihály napkor kell fizetni. Mind megjött.”

³⁸ Testvérei közül József Tóásó Annát vette nőül 1818-ban, míg Mária Fekete Lajos felesége lett 1831-ben. Mind a Fekete, mind a Tóásó család tagjainak a „nemes”, „úr” megnevezés járt ki, így emlegetik őket a bögözi anyakönyvekben. Ugyanitt presbiterek, kurátorok, egyháznak adományozók között szerepel nevük. Lásd HmOL F 47 nr. 404., 405.

állapította meg, hogy ez a vállalkozása sikertelen volt.³⁹ Az állatok tartásáról azonban a későbbiekben sem mondott le, ezt bizonyítja, hogy az erdőszentgyörgyi bács (juhásztor) folyamatosan ellátta őt friss sajttal, túróval, ordával, ami szokás szerint a juhos gazdáknak járt. Juhokon és kecskéken kívül sertést, ökröt, szarvasmarhát, bivalyt tartott.

Bár a háztartásban szükséges élelmiszer java részét gabonából és állati eredetű termékekből biztosították, többször feljegyezte, hogy a faluban élő mészárosból és más kereskedőktől is szerzett be bizonyos árucikkeket. 1837-ben például a helyi mészárossal lépett egyezsége, hogy a család számára rendszeresen biztosítson friss húst.⁴⁰ Folyamatosan vásárolt palackos borvizet, a kiürült cilindereket pedig visszacserélte újabbakra.⁴¹ Erdőszentgyörgyön ebben az időben őt vegyeskereskedés működtött,⁴² ezekben lehetett beszerezni a hiányzó árucikkeket. 1877-ben pl. több alkalommal is mézespogácsát hozatott, valamint folyamatosan tőlük rendeli a nádméz (cukrot), kávé.⁴³

Érdekes részletek tárulnak fel előttünk a családtagok öltöztetés, ruházkodását illetően is. A földművelésen és állattartáson alapuló gazdaságnak köszönhetően a ruházathoz szükséges alapanyagok egy része – gyapjú, bőr – kéznél volt a háztartásban. 1831-ben Józsi zsidó vitt el bőrt a csáválni (áztatni, érlelni), majd 1841-ben a tímárnak adtak át érlelésre több darabot is. Finna nevű suszter készítette és javította a család lábbelijeit éveken keresztül, a vele való elszámolásban László részletesen feljegyezte a végzett munkákat is.⁴⁴ Ahogy az a susztermunkák

³⁹ „Többet adtam 118 rft-tal, túrórt se kaptam 2 ½ komponánál többet, eszerént jól megmeszelttem.”

⁴⁰ „Kis Elek mészárosból karácson előtt egy héttel kezdettem húst hozatni, az egyezésünk szerént minden héten tartozik adni hét font húst, tehát 15-a Decembris 1837 adott 7 fontot. Karácsonra is adott 7 fontot, új esztendőre 7 fontot.”

⁴¹ 1837-ben pl. „szentistváni Jákó Gábornétól vettem 208 cylinder borvizet, üres üveget adtam neki vissza 50-et, és így maradott nálam 158 cylinder. Adtam atosfalvi Gál Eleknek 11 cylindert, hogy borvizet hozzon benne, megjött, ismét Gál Eleknek adtam 5 cylindert, Keresztes Mózesnek 10 cylindert, megjött, ismét Keresztesnek 5 cylindert.”

⁴² Paneth Salamon boltos, Farkas Mihály boltos, Burnác Lukács vegyeskereskedő, Karátson János vegyeskereskedő, Haragán Bogdán vegyeskereskedő.

⁴³ 1861-ben a következőképpen: „Kereskedő urak küldtek január elején 7 font 3 fertály nádméz per 2 mft, 15 mft 12 kr, kávé 2 font 3 fertályt per 2 rft, 5 rft 15 kr, azelőtt is hozatott contóra 2 font kávé, 4 rft, összesen 26 mft és 5 kr.”

⁴⁴ „Finnával való computus: csinált volt csizmákat 2 rft, nekem fejt rámást 1 rft 30 xr, a feleségemnek újat csinált 42 xr, a leánkának egy pár újat 36 xr, a szolgálónak fejt 36 xr, talpalt 18 xr, ismét dolgozott 12 xr, talpalt és tartót csinált 18 xr, talpalt nekem 12 xr, ismét talpalt 18 xr, fél papucsot csinált 18 xr, szolgálónak fejt 36, Ignácnak egy pár csizmát 20 xr, tavalyi szol-

részletezésénél is látszik, a szolgának (béres) és a szolgálónak (cseléd) is dolgoztatott, tehát szolgalegényt és házi cselédet is foglalkoztatott a család. Korábban már láttuk, hogy papsága kezdetétől tartott szolgát, időnként még a nevét is megőrizték a források. Pali, Gétzi, Marci és Orbán Jantsi nevű szolgák nevét ismerjük, cselédei nevét egyszer sem jegyezte fel. A háztartásban foglalkoztatott munkaerő megbízhatósága, pontossága gyakran hagyott kívánnivalót, Orbán Jantsiról például tudjuk, hogy többször is elkérezett, visszajött, majd elszökött.⁴⁵ Fizetésüket leginkább terményben kapták, emellett ruházatot és kevés pénzt biztosított nekik.

László igyekezett minden lehetőséget megragadni és felhasználni, hogy egyházközsége tagjait jobb belátásra bírja, gyerekeik taníttatására ösztönözze őket, nevelésüket elősegítse. 1853-ban prédikációban buzdította a szülőket a gyerekek iskolába küldésére, kevés sikerrel.⁴⁶ Később sem mondott le szándékáról, hogy a gyülekezet tagjait életkortól függetlenül művelje, olvasásra szoktassa, felvilágosítsa, erkölcsös életre szoktassa. Hetente kétszer az iskolaházban olvasott fel, így próbálta őket elvonni „a meddő időtől is, sőt káros idővesztegetéstől”.⁴⁷ Felismerte az efféle akciók szükségességét, hiszen a gyülekezet tagjai nem sokra számíthattak e téren Szathmári Ábel tanító részéről.⁴⁸ 1856-ban az eklézsia gyűlésén azzal az ötlettel állott elő, hogy a nyári tanításért fizetendő pénzt a temetőkert gyümölcsfákkal történő beültetésével teremtsék elő.⁴⁹ Felvetését azonban elutasították, az általa említett földet soványnak, túlságosan meredek dombnak ítélték meg. Elképzeléseit csak néhány év múlva tudta megvalósítani, a tárgyban 1865-

ának 1 rft 30 xr, két versbe 30 xr, szolgálónak újjat 1 rft 18 xr, nekem két párt fejt, egyiket 1 rft 30 xr, a másikat 1 rft 40 xr.”

⁴⁵ [Orbán] „ment el jún. 10-én, állott vissza júl. 15-én délbe, itt volt 3 nap és ismét elszökött.”

⁴⁶ „... már négy hete, hogy az oskolába járható gyermekek taníttatása voltáról templomi beszédében is serkentést tett, mégis mai napig egyetlen egy szüle se küldötte gyermekét oskolába...” ErdőszentgyörgyLvt I/11. 1853. okt. 23-i gyűlés.

⁴⁷ ErdőszentgyörgyLvt I/11. 1864. nov. 26-i és 1865. febr. 23-i gyűlések.

⁴⁸ „Tudálni lehet azt is, miért zsarolja szüntelen eklánkot, midőn több rendbéli úm. cs. k. levélhordozói, regiusi és plenipotentiariusi és cs. k. ügyvédi elfoglaltatásai miatt a tanítást annyira elhanyagolta, hogy húszévi drágán fizetett oskolatanítóságának csak egy egyszerű bizonyítványt írni tudó példányát elő nem állíthatta...” ErdőszentgyörgyLvt I/11. 1861. ápr. 19-i gyűlés.

⁴⁹ „...a fizetés ne rövattassék a szegény sorsú szülők zsebire, hanem a kilenc holdnyi, eddig a falu közönsége által legelőnek használt temető eleven gypével kerítették be s vételessék művelés alá, béplántván gyümölcsfákkal, mely 5-6 év alatt jó gondviselés mellett szinte meg fogja adni azon tőkét, melynek kamatja a nyári oskolázásért a tanító díjazására elegendő lejjend...” ErdőszentgyörgyLvt I/11. 1856. júl. 6-i gyűlés.

ben tervezetet is készített, ami nem maradt fenn, de korábbi gyűléseken elhangzottakból viszonylag jól rekonstruálható: a temetőben a falu használatára ajánlott 400 négyszögölnyi helyet az eklézsia úgy, hogy azt a falu gondozza és használja, ebből három nyilat – egyet az iskolás gyerekeknek, egyet az iskolamesternek, egyet a pap használatára – különítsenek el, a többi részét osszák ki a gazdáknak, mindenkinek egyenlő részben, hogy gyümölcsfákkal ültessék be, az iskolás gyermekeket pedig a mester tanítsa gyümölcstenyésztésre, faoltásra.⁵⁰ Kertészeti iránti vonzalmát Ignác nevű fia, a farcádi lelkész vitte tovább, akire 1943-ban is úgy emlékeztek Farcádon, mint a helyi gyümölcstermesztés fellendítőjére, a községi faiskola megszervezőjére.⁵¹

A nevelés László családjában is alapvető kérdésnek számított. A 19. századi lelkészcsaládok tulajdonképpen azt a magatartásmintát vitték tovább, amit századokkal korábban – némileg kényszertől vezérelve – elődeik alakítottak ki, és ami alapvetően meghatározta a lelkészutódok életútját: a fiúk többsége a papi pálya felé orientálódott, a lányok pedig valamely lelkészhez mentek feleségül. László fiúgyermekai közül Ignác vitte tovább az apja hivatását, de a feljegyzések szerint Józsefet is taníttatta. Az alapismeretek elsajátítása Makfalván történt, valószínűleg a Wesselényi-féle iskolában. László gazdasági feljegyzései között tételesen megörökítette az 1839-től Ignácra és Józsefre tett költségeket, a nekik küldött élelmet és pénzt.⁵² Később is évről évre feljegyezte a gyerekei taníttatására tett kiadásait. József 1842-től valószínűleg szakmát tanult Marosvásárhelyen,⁵³ Ignác pedig 1846-tól a református kollégium tógátusa volt ugyanott.⁵⁴ A lányok közül Júlia 1855-

⁵⁰ „...s míg egy tanuló 12 oltoványt számba nem ad, mindaddig oskolázás alatt lenni tartozék, úgyszintén az ezután házasulandó ifjak is ugyanannyi oltoványt tenyésztetni kötelesek legyenek, s addig házas életre egybeesketni szabad ne legyen.” ErdőszentgyörgyLvt I/11. 1857. ápr. 10-i gyűlés.

⁵¹ TREkL I. 8. d. Farcád. – „...nincs beltelek, ahol az ő fái ne hirdetnék ma is az ő emléket.”

⁵² „Ignátz ment Makfalvára 5-a Septembris, vittem neki 1 véka búzát, ½ kompona túrót, kevés szalonnát, húsrá 1 mft-ot; szept. 24. – 1 mft húsrá, Jutzi vitte; okt. 3. – 1 véka búza, 1 véka törökbúza; hazajött okt. 18.; visszavittem mind a kettőt nov. 21., ekkor 2 véka búzát, 1 véka törökbúzát, 64 xr-t húsrá s egyéb költségekre bőven vittem nekik; dec. 6-án húsrá vitt a szolgáló 32 xr-t, kevés sertéshúst.”

⁵³ „Marosvásárhelyi csizmadia Lakatos Istvánnál fogadtam Jóskának szállást és kosztot egy egész esztendőre, azaz jövő nov. 14-ig ígervén öszvesen 50 mft-ot, 7 véka jó közbúzát, 4 véka törökbúzát, 4 véka pityókát és 3 veder ecetet, két ágáriába.”

⁵⁴ „1846 – Szent Márton napkor az Ignátz gazdasszonyának küldöttem fizetésibe 10 rft, megint 5 rft, decemberben 4 véka törökbúzát.” „1847 – Ignátznak adtam 1-a Septembris 30 mft, 9-a Sept. küldöttem 6 mft-ot, 27-a sept. 10 mft-ot, okt. 31-én ismét 30 mft-ot.”

ben férjhez ment Nagy Dénes járási hivatalnokhoz, későbbi megyei főügyészhez,⁵⁵ Zsófia pedig Móréh Károly magyarbükkösi lelkész felesége lett, akitől később elvált.⁵⁶ Saját gyerekei mellett sógora, Makai Elek taníttatását is támogatta az 1830-as évek legelején,⁵⁷ de mindvégig kapcsolatban maradt a Makai család többi tagjával, akárcsak a Bögözből elszármazott Fekete-ági rokonsággal. Számtalan alkalommal adott kölcsön pénzt vagy gabonát a családtagoknak, rokonoknak, de mindannyiszor rigurózan feljegyezte a törlesztés idejét és mértékét is.

A rokonság mellett állandó kapcsolatban állott a környék lelkészeivel is. Saját könyveit, prédikációgyűjteményeit gyakran kölcsönözte nekik rövidebb-hosszabb időre. Feljegyzéseiből tudjuk, hogy a bözödi, az adorjáni, a kányádi, a lőrincfalvi paptársak gyakran vittek el tőle könyveket. A lelkészi szolgálatot is környékbeli lelkészek végezték, akárhányszor betegség vagy más okok miatt nem tudott jelen lenni a gyülekezetben. Az 1827. nov. 18-i beköszöntő és 1882. júl. 25-i utolsó szolgálata között eltelt 55 év alatt hétről hétre feljegyzett minden olyan alkalmat, amikor nem ő prédikált. Legtöbbször csak névtelenül említette meg, hogy „más szolgált”, máskor „a deák”, „a gyalakúti”, „a kelementelki”, „Ignác”, „Bodor Jóska”, „a vadasdi öreg”, „Albert Dani” szerepelnek a szolgálattelvők között. Betegsége is gyakran gátolta a lelkészi feladatok végzésében, már egészen fiatalon, 1829-ben kénytelen volt emiatt elmulasztani a szolgálatot. 1831. nyáron volt ismét beteg, majd 1838 novembere és 1839 februárja között mindössze három alkalommal tudott prédikálni. 1846–1854 között kollégista fia látta el a lelkészi teendőket igen gyakran. Betegeskedésre és öregségre való hivatkozással László 54 és fél év szolgálatot követően, az 1882. április 23-i presbiteri gyűlésen kérte nyugdíjazását. Ezt követően már ágyban fekvő beteg volt, helyettesítését a szintén beteg és nyugalmazott fia, Ignác végezte, aki Farcádról költözött „haza”. Utolsó aláírása a gyűlésjegyzőkönyvben augusztus 28-ra datálódik, egy hónap múlva, 1882. szept. 22-én hunyt el, 84 éves korában. 1943-ban a következőképpen emlékeztek rá a gyülekezetben: *Középtermű, sovány ember volt, aki különösen élete vége felé ráérő idejében veres pipákat égetett, és minden kedves hívét megajándékozta véle.*⁵⁸

⁵⁵ Gyermekük Árpád, ennek egyik lánya Irén, aki Dengel Géza nyáradszeredai lp. neje, másik lánya Piroska, Taar Mihály abrudbányai lp. neje – TREkL I. 8. d. Erdőszentgyörgy.

⁵⁶ Gyermekük Vilma, ennek férje Tomcsik Jenő Erdőszentgyörgyön tevékenykedő gyógyszerész. Egyik gyermekük Piroska, a gyalakúti lp. Nemes Sándor felesége, másik gyermekük Tomcsik Jenő egyetemi tanár – TREkL I. 8. d. Erdőszentgyörgy.

⁵⁷ 1828-ban subscribált a marosvásárhelyi református kollégiumban. Tonk *i. m.* 4125.

⁵⁸ TREkL I. 8. d. Erdőszentgyörgy.

Igyekeztünk szemléletesen közel hozni azt a rendkívül izgalmas, de kevésbé ismert miliőt, amiben az erdőszentgyörgyi lelkész László Gergely hétköznapjait élte családjával, rokonaival, gyülekezetével. Életútja számtalan mozzanatának részletezését – kapcsolatát a patrónusokkal, ellentétét a helyi román-sággal, 1848–49-es szerepvállalását – szándékosan kerültük, nem említettük, hiszen megpróbáltuk úgy bemutatni, ahogy az az általa is létrehozott dokumentumokból megismerhető. Úgy éreztük, hogy karrierjének részletes vizsgálata, közéleti szerepei, az ok-okozati összefüggések elemzése nem nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy megismerhessük az embert. Minden bizonnyal szubjektív summázás ez egy 19. századi lelkész mindennapjairól, de segítségünkre szolgálhat, hogy jobban megértsük a későbbiekben az egyéni sorsok, életutak alakulását.

A tanulmányban előforduló mértékegységek, árfolyamok, értékek:

1 rft (1857-ig) = 60 krajcár, 100 dénár

1 ft (1858–1892 között) = 100 krajcár

(1811-ben a devalváció következtében a pénz értéke ötödére csökkent, majd 1816-ban további 40%-kal gyengült az értéke)

1 négyszögöl = 3,6 m²

1 magyar hold = 1200 négyszögöl

1 katasztrális hold = 1600 négyszögöl = 57,54 ár

1 véka = vidékenként változott, ált. 12–15 vagy 32 liter

1 köböl = 64 liter = 2 véka (gabonamennyiség); 1 köblös föld = 1100–1200 négyszögöl = 1 magyar hold, melybe 4 véka gabonát vetettek

1 kalangya = ált. 26–32 kéve gabona

1 bécsi öl = 1,8–1,9 m = 6 sug vagy félsing

1 sing = 63 cm

1. sz. melléklet:

László Gergely kiadásai lelkészi pályájának első éveiben (1823–1825):

Költségtételek	Rft	Xr
Papnak lett kijövelelkor vásároltam ezeket:		
egy asztalt	15	–
hat széket	12	30
egy ágyat	3	–
egy kötő fészét	1	30
egy furut	–	50
egy kapát	–	50
egy kaszát	–	50
egy faragó fészét	1	–
egy fűrészt	1	–
egy palást és egy kaput belekerült	120	–
két nadrág	38	–
három pár csizma	20	–
egy kőhalmi nyereg	5	–
egy pár hám	19	–
egy rongyollott lószekeket renováltattam	20	–
egy ökör szekeret vettem	10	50
egy szíju kötőféket vettem	–	50
juhokot vettem	16	50
egy kis hordót vettem	1	24
két rossz üstért adtam	4	20
egy vaskalánért	–	24
egy tutzat kést, villát és kalánt vettem	16	–
egy kősóért adtam	5	–
három lakatért adtam	4	–
egy cseberért	–	24
egy beretváért	–	50
az orgonára ajándékoztam	–	50
óraigazításért fizettem	4	–
ötven szál szín deszkáért	2	24
egy könyörgéses könyvért	2	30
vaslánc tartóért	1	30
szíju tartóért	2	–
synodusi utamba költöttem	15	–
egy pár kesztyűt vettem	1	30

Költségtételek	Rft	Xr
húsz veder borért	18	50
első esztendei szolgáltnak	8	–
szolgáltnak és magamnak kalapért	5	–
egy compasért	–	50
egy kompona túróért	5	–
bocskorért circiter	5	–
istrangokért s kötőfékért	–	40
egy kender kötélért	–	24
zeke posztóért a szolgáltnak	4	–
ugyan neki egy gyolts ingért	1	–
két véka kendermagért	2	–
második esztendőbeli szolgáltnak]	10	–
zöld kaputom alá béllésért	1	40
egy pár borjúbőr csizmaért	4	–
két pár fejelésért	8	–
ide s tova ajándékoztam	2	50
két ízbe kalákára musikusnak	3	–
másfél esztendő alatt dolgoznak, cselédnek s másnak pálinkára elkölt circiter	20	–
pappirosért	1	30
tenta schuwichs	–	50
gyertyára	2	30
húsrá s egyébire	4	–
három nyakravalóért	3	20
synodusi költség	2	30
szüretkor borért adtam	20	30
két sertésért	16	–
egy utamba költöttem	2	–
orvosságért	12	–
egy fél kompona túróért	2	–
vettem egy falra való órát	19	–
igazításért fizettem	2	10
egy kaszát	1	24
fénkövet	–	8
egy palackot	–	30
két tinót vettem Úrnakpor	30	–
fizettem a lószekerembeli kerékért az ácsnak	2	30
a kovácsnak	–	42

Költségtételek	Rft	Xr
a molnárnak lajtorjáért	–	50
egy téli bunda került	35	–
egy nyereg alá való pokróc	2	24
egy kis thecat vettem	4	–
a hűgomnak 3 pár csizmát vettem	12	–
pénzt adtam	15	–
egy kas méhet vettem	5	–
egy pár csizmát magamnak	5	10
két pár talpat	1	12
ismét vettem egy kas méhet	4	–
egy sertésért	2	30
egy nadrág	7	–
egy ing belékerült	4	–
egy malacért	2	30
flanerért	1	10
fahozó kalákára	2	30
kendertörő kalákára	1	30
szolgának egy kis bunda	1	–
egy vas lábas	–	30
gyertya, szappan, hús	–	43
kenyér, hús, só, szalonna	2	–
lajbli csinálásért	–	40
csizma csinálás	–	40
lópatkolásért	–	20
egy köből vetni való rozsért	4	–
ismét óra igazításért	1	–
hús, gyertya, kenyér	5	–
hús, só, bor	4	–
bérhordásra pálinka	1	30
pappirosért	–	20
1825 november csős törökbúzáért	3	–
egy köből almáért	1	–
egy szűrő szitáért	–	3
egy pár csizmaért	4	24
egy kaputért	30	–
egy nadrágért	8	–
Összesen	744	30

2. sz. melléklet

Éves gabonacséplések László Gergely feljegyzéseiben (1825–1862):

Cséplési idő	Búza	Rozs	Zab	Kukorica
1825. aug. – 1826. ápr.	89 véka	-	140 véka	4 szekér
1826. nov. – 1827. márc.	71 véka	79 véka	173 véka	-
1828. aug. – 1829. márc.	209 véka	-	30 [véka]	-
1829. szept. – 1830. febr.	130 véka	-	154 véka	-
1830. szept. – 1831. ápr.	260 véka	-	179 véka	-
1831. szept. – 1832. márc.	362 véka	-	177 véka	-
1832. okt. – 1833. máj.	301 véka	-	155 véka	-
1833. évi	479 véka búza és rozs együtt		130 [véka]	190 [véka]
1834. évi	283 véka	-	70 véka	130 [véka]
1835. évi	142 véka	-	190 véka	-
1836. évi	437 véka	-	142 véka	-
1837. évi	143 véka	-	120 véka	-
1838. évi	182 véka	-	167 véka	150 véka
1839. évi	247 véka	-	161 véka	285 véka
1840. évi	306 véka	-	145 véka	304 véka
1841. évi	300 véka	-	69 véka	222 véka
1842. évi	297 véka	-	108 véka	261 véka
1843. évi	287 véka	-	90 véka	-
1844. évi	192 véka	-	186 véka	250 véka
1845. évi	245 véka	-	135 véka	176 véka
1846. évi	275 véka	-	182 véka	215 véka
1847. évi	258 véka	-	157 véka	313 véka
1848. évi	321 véka	-	162 véka	60 véka
1849. évi	nincs feljegyzés	nincs feljegyzés	nincs feljegyzés	nincs feljegyzés
1850. évi	42 véka	-	-	172 véka
1851. évi	132 véka	-	66 véka	-
1852. évi	100 véka	-	126 véka	-
1853–1860	nincs feljegyzés	nincs feljegyzés	nincs feljegyzés	nincs feljegyzés
1861. évi	261 véka	-	-	-
1862. évi	203 véka			136 véka

Kovács Kálmán Árpád*

Budapest

A filozófia nyelve a magyar református ébredésben az előző századfordulón.

Vita az erdélyi racionalizmusról

A filozófia nyelvének helye és jelentősége a téma szempontjából

A filozófia helye a vallásban elsősorban nem a filozófia-, hanem a vallástörténet kérdése. A kérdés mégsem irreleváns a filozófiatörténet szempontjából sem, hiszen a nyugati bölcseleti hagyománynak van egy jellegzetes vallási olvasata. Ennek ismerete nélkül szükségképpen az egész nyugati filozófiai örökségről alkotott képünk is csonka lenne. Az előző századforduló aktuális filozófiai irányzatainak tárgyalása az 1890-es években lassan szárba szökő magyar református ébredésen belül a keresztyénség világnézet-szervező szerepével függ össze. Fontos megjegyeznünk, hogy a kor szóhasználatában oly gyakran előforduló „világnézet” vagy „világnézet” kifejezés leginkább arra a kihívásra reagált, hogy a 17–19. században a modern intellektualizmus, liberalizmus, majd szocializmus kialakulásával általános világnézeti jellegű eszmék¹ olyan egységes elméletté szervezett rendszerei jöttek létre, melyek szükségképpen antiteisztikus alapon² határozták meg magukat, és ilyen alapon – szándékoltan vagy szándéktalanul – nagyon hamar a keresztyénség a kihívóivá váltak.³

* Kovács Kálmán Árpád (Szeged, 1975). A szerző történelemtudományi doktor (PhD), a VERITAS Történetkutató Intézet Dualizmus Kori Kutatócsoportjának tudományos munkatársa. Kutatási területe az újabb kori (1711 utáni) magyarországi egyházpolitikai rendszerek története, mint az egyháztörténet politika- és társadalomtörténeti megközelítése, valamint az ember-környezet viszony kultúrtörténete.

¹ Filozófiai és/vagy vallási és/vagy gazdasági és/vagy politikai jellegű eszméké.

² Agnosztikus, naturalista, pan(en)teisztikus vagy ateista alapon.

³ Világkép alatt értjük itt mindannak rendszerszemléletét és fontosság szerinti hierarchiába rendezését, amit a világnak tartunk és a világról tudni vélünk. Világnézetnek pedig inkább azt, ami a világról alkotott tudásunk elemeit bizonyos értékítéletekkel látja el.

Makkai Sándor értékelése szerint az 1900-as évek elején úgy vált Erdély a teológiai liberalizmus és az evangéliumi irány küzdőterepévé, hogy utóbbi nélkülözötte a világnézeti alapot, előbbi pedig a személyes és gyakorlati keresztyén életet. Megszületett hát az igény egy olyan világnézeti alapra, amely ötvözötte a vallást és a tudományt, a gyakorlatot az elmélettel. Hogy pedig megtörténhetett, azért a református egyház Isten kegyelmének eszközeként Böhm Károlynak tartozik elsősorban köszönettel. A nagy magyar filozófus és iskolateremtő a kolozsvári egyetem katedráján a kolozsvári teológia hallgatóinak is mestere lett. Segítségével lehetővé vált a vallás és tudomány közötti életszükségletet képező kapcsolat megalkotása.⁴ Makkai Sándor más helyen is kifejti, hogy az igazi világnézet úgy terjed ki az emberi kultúra teljességére, hogy vallásos, tudományos, művészeti és etikai jellegzetességei, egészséges és nemes népkultúrában tudnak manifesztálódni és kommunikálódni. Az egységesség lehetősége szempontjából pedig kardinalis az első két terület kiegyezése.⁵ Vagyis a vallás és a tudomány kölcsönösen elismeri a másik létjogát saját egzisztenciája szempontjából is. Ezen alapállásból termékeny kommunikációt, építő dialógust folytatnak egymással. Nem beszélnek el egymás mellett, nem igyekeznek ex cathedra vagy uralmi helyzetből monologizálni, nem erőltetik egymásra diktátumok rendszerét. Makkai nézete mindenképpen optimista: ab ovo lehetségesnek tartja az egységes kulturális világnézetet [saját korábbi definícióknak értelmében inkább világgépet]. Az új szintézis megalkotójának természetesen mesterét, Ravasz Lászlót látja. Ravasz László 1909-cel megszólaló új hangja valóban a magyarországi reformátusság eszme- és teológiatörténeti fordulatóát jelezte. A Kálvin-emlékév kapcsán a kolozsvári teológiai értesítőbe írt *Kálvin és kálvinizmus* című tanulmányában az akkori teológiai tanár a kálvini teológiai alapok és a kanti filozófia-rendszer közötti rokonságot fejtegette, mert – ahogy írta – *újkori kultúránk erkölcsi alapjaiba a gránitelemeket ők ketten építették bele.*⁶ Ravasz 1915-ös *Homiletikájában* 1909-es gondolatait bontotta ki. Neokantiánus értékfilozófiai alapon védelmébe vette az etikai idealizmust, mint ami a protestantizmus történelmében kiváló fontosságú mozzanat volt. Szerinte ennek a 18. század utolsó évtizedétől a 19. század közepéig, tehát

⁴ Makkai Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Az Út, Kolozsvár 1925, 32–33.

⁵ Makkai Sándor: *A vallás lényege és értéke: Vallásfilozófiai előadások*. s. n., Torda 1923, 125, 151.

⁶ Ravasz László: Kálvin és a kálvinizmus. In: Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv: Válogatás a XX. század első felének teológiai irodalmából*. Kálvin, Budapest 1997, 50.

mintegy két emberöltőn át virágkorát élő szellemi magatartásformának a lényegét háromféleképpen lehet látni. 1.) Sokan úgy fogják fel jelentőségét, hogy a felvilágosodásból kiindulva hidat vert a pietizmusig, tehát összekötötte a racionalizmust a romanticizmussal. 2.) Mások szerint az etikai idealizmus az antik szellem esztétikai elemeinek föllevenítése volt egy evolucionárius panteizmus alapján. Ravasz mindkét előbbi felfogást felületesnek jelentette ki. 3.) Az etikai idealizmus szerinte valójában a protestantizmus lényegének a modern gondolkozás világában való kifejezése és érvényre juttatása volt. Szintetizáló jellegével átmentette az evangéliumi protestáns vallásosságot az újkori gondolkozás világába. Tette ezt azért, hogy éppen az újkori filozófiát hívta segítségül. Ennek eszköztárával találta meg, fejezte ki és ismertette el újra a vallásosság lényegét. Az etikai idealizmus ezáltal képessé vált arra, hogy a vallásosságot a maga értékén saját egységes világnézetének nélkülözhetetlen tényezőjévé tegye. Márpedig ezen pozitív folyamat eredőjénél Kant áll.⁷

Ez a gondolatmenet nyilvánvalóvá teszi, hogy az előző századforduló erdélyi református szellemi élete aktívan használta a filozófia nyelvét, melynek megértése elengedhetetlenül fontos az általa megfogalmazott identitás megértése szempontjából.

A filozófiai monizmus uralomra jutása

A római katolicizmus a 20. század közepéig fenntartotta a skolasztikus gondolkodás örökségét. Ennek végső egyenlete a „verum est ens”, vagyis a végső valóság letéteményese a létezés.⁸ A reformáció szakított a skolasztikus gondolkodással, amennyiben a tamási istenbizonyítékok létét elvetette. A természetes [értsd: Isten nélküli] értelemről ugyanis mind Luther, mind Kálvin szkeptikusan nyilatkozott: előbbi „szajhaságáról”, utóbbi az emberi szellem örök bálványgyártó műhely jellegéről nyilatkozott.⁹ Luther szerint az ész szajhaságának [értsd: romlottságának] fő jele, hogy magát a Szentírás ítélobírójának székébe igyekszik feltolni. Ezzel szemben a Szentírás önmagában hiteles (autopiston jellegű),

⁷ Ravasz László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete: Homiletika*. (Református egyházi könyvtár, XI.) s. n., Pápa 1915, 141–142.

⁸ Ratzinger, Joseph: *A keresztény hit: Gondolatok az apostoli hitvallás nyomán*. OMC, Bécs 1976, 26.

⁹ Czeglédy Sándor: *Hit és történet*. Sylvester, Budapest 1936, 36. Inst. I. könyv 11. fejezet 8. bekezdés. Kálvin János: *A keresztény vallás rendszere*. Kálvin, Budapest 1995. (az 1909-es kiadás hasonmás kiadása) I. köt. 99.

semmilyen emberi hitelesítést nem igényel. Luther azonban ezen túlmenően megkülönböztette a külsőlegesen hirdetett verbum externumot a hittel meghalt (befogadott) verbum internumtól. A hívő és az Írás között ugyanis dinamikus kapcsolat bontakozik ki, ahol Isten kegyelme a Szentlélek által a múltban elhangzott örök Igét¹⁰ jelen, személyes, élő megszólítássá teszi. A Lélek ennek során úgy írja bele az evangélium üzenetét¹¹ a hívő szívbe, ahogy az az Írással megegyezik. Mindkét résztvevője egyszerre alanya (szubjektuma) és tárgya (objektuma) a történéseknek.¹² Az írott és az élő [értsd: a Szentlélek által megelevenített] Ige titokzatos egységét a Szentháromság Isten hozza létre, ahol az Isten által újjászült lelkiismeret a hit szabályához (az úgynevezett regula fideihez) alkalmazza magát.¹³

A kiformálódó protestáns ortodoxia természetfölötti historizmust vallott.¹⁴ Mivel a hitviták tüzeiben a Szentlelket nem tudta megfogható tanúként maga mellé állítani, apológiája arra törekedett, hogy az inspirációtant alaposan felvázolva az intellektus számára instrumentalizálja. Az ortodox protestánsok hangsúlyozták a keresztyén vallás észszerű voltát. Ez az arisztotelészi logika sémáival kifejezett, igazolt, bizonyított és racionalizált hittudatot jelentett. A tudomány visszasüllyedt skolasztikus szolgálólányi szerepébe, amelynek egyetlen funkciója a vallás filozófiai megértését lehetővé tenni. Ezáltal azonban a protestáns ortodoxia önmaga vallásos jellegére is halálos csapást mért. Elfeledkezett arról, hogy a reformátorok nem az Ige tradíciójának statikus adottságát, hanem a Szentlélek belső bizonyágtételét hangsúlyozták, ami alatt viszont az Ige megszólító (tehát válaszra váró) jellegét értették. A pusztán intellektus célba vétele a „nem cseleke-

¹⁰ A Szentírásnak ez a kettős természete a hit számára titkot, a gondolkodás számára pedig paradoxont képez.

¹¹ Értsd: az úgynevezett rövid evangélium „Krisztus emberré lett, meghalt, és feltámadt” üzenetét.

¹² A hívő szemlélet alanya, hallásának tárgya az Írás, de egyúttal objektuma is az isteni megszólításnak, amelynek alanya a megszólító Ige.

¹³ Megjegyzés: Czegléd Sándor barthiánus gondolatmenete („az Írás tehát annyiban abszolút tekintélye és regulája hitünknek, amennyiben annak szavait a Lélek a szívünkbe másolja”) ezen a helyen komoly korrekcióra szorul. Luther számára. „A Lélek az evangélium üzenetét úgy írja bele a hívő szívbe, ahogy az az Írással megegyezik” elv ugyanis valójában azt jelentette, hogy a hívő előtt a Szentírás önmagát magyarázza. Ennek nyomán egyes szakaszait mindig teljességének összefüggésében és soha nem abból kiszakítva értelmezi, és mindig a világosabb részek fényében magyarázza a homályosabbakat, és soha nem fordítva. Vö. Czegléd Sándor: *Hit és történet*, 56.

¹⁴ A hit alapja és garanciája szempontjából szükséges csoda látható, konstatálható téridőbeli tényének megállapítása, de az isteni Kijelentés az első és legfőbb csoda.

detekből való megigazulás” tanítását a cselekvési és érzelmi meg nem változás értelmi önigazságává tette. A protestáns ortodoxia teológiailag úgynevezett halott ortodoxiává, filozófiai értelemben véve pedig gyakorlati racionalizmussá változott.¹⁵ A merev [értsd: dogmatikus] szupranaturalizmus hangsúlyozása nem fedte el azt a tényt, hogy a protestáns ortodoxia valójában elvesztette transzcendens tájékozódását. Mindez főleg etikájában látszott, ami az evilági (immanens) boldogság racionális megragadását tűzte ki célul.¹⁶

A katolikus szellemi gyökerekkel rendelkező Descartes annyiban még mindig a skolasztika gyermeke volt, amennyiben kiindulópontja annak a kérdésnek a vizsgálata volt, hogy minek a létét lehet kétség nélkül elfogadni. A stabil és megalapozott rendszer keresése során a végső bizonyosságot a gondolkodó emberbe helyezte, és ezzel az isteni objektivitást akarva-akaratlanul háttérbe állította. Őutána tehát egészen a német idealizmusig a szubjektív álláspont megerősödése történt. A gondolkodás descartes-i fordulata másrészt abba az irányba hatott, mely az igazságot egyre inkább elválasztotta a végső metafizikai ok értelmében vett léttől. Elkezdődött a filozófiai kutatás monisztikus irányba tolódása. A „cogito ergo sum” akkor is monisztikus racionalizmus volt, ha Descartes maga még a *res extensae et cogitantes* dualizmusának fenntartása mellett érvelt. A legfőbb kérdéssé az *egyetlen* világrendező elv megtalálása vált, ugyanakkor vitái az egyediből vagy általánosból való kiindulás (indukció vagy dedukció) részévé váltak.¹⁷

Baruch Spinoza a gondolkodás hagyományos metafizikai alapjait törte meg. Forradalmi hatású azonosságelve („Deus sive natura”) kizárta a csodák és a büntető-számonkérő Isten lehetőségét.¹⁸ A korábbi világgépi dualizmus („Deus et natura”) helyébe végleg a monizmus lépett. A felvilágosult vulgárnaturalizmus ennek érdekében a korábbi gondolkodásmodellt fenntartva az isteni szuverenitás helyére mindenhová a metafizikai értelemben vett Természetet helyettesítette be. A deisták még megengedték a teremtő eredetet (de a fenntartó és kormányzó gondviselést már nem), a materialisták viszont az anyag örökkévalóságát (változhatatlan jellegét) vallották. Mindez a newtoni fizikával elegyítve sivár [értsd: a szabadságot kizáró determinisztikus] mechanizmust eredményezett. A felvilágosult francia filozófia jeles képviselői, a deista Voltaire, a romanticizmust sokban

¹⁵ Czeglédy Sándor: *Hit és történet*, 48–50, 55–56, 64. Makkai Sándor: *A vallás lényege*, 46.

¹⁶ Bartók György – Kovács Ödön – Keresztes József: *Tájékozódás az újabb teológia körében*. Franklin, Budapest 1880, 273.

¹⁷ Ratzinger, Joseph: *A keresztény hit*, 28., Czeglédy Sándor: *Hit és történet*, 10–11., Makkai Sándor: *A vallás lényege*, 24.

¹⁸ Márkus Jenő: *A liberális szellem a református egyházban*. Pápa 1939, 4, 6.

megelőlegező Rousseau, a mechanisztikus materialista D'Alembert és az enciklopédisták mind naturalista alapon gúnyolták a kijelentésvallást. Velük szemben Herder igazabban értelmezte Spinozát, amikor az ő nyomát követve a fejlődéselvet először a természetre alkalmazta.¹⁹

A világnézeti immanenciaelv uralomra jutása

Herdernek a Spinoza-reneszánsz mellett jelentős szerepe volt Giambattista Vico megismertetésében is. Az olasz felvilágosodás jellegzetes alakja a francia felvilágosodás naturalizmusával és racionalizmusával fordult szembe. Forma szerint Arisztotelészre hivatkozva kijelentette, hogy a valódi tudás az okok ismerete. Márpedig csak azt ismerhetjük meg igazán, amit mi magunk hoztunk létre, mert csak magunkat ismerjük. Vico 'verum quia factum' (az igaz mint tény) alaptétele szerint az emberi szellem feladata és lehetősége az ember saját világának vizsgálata, mivel csak ennek megértésére vagyunk képesek. Tökéletes, bizonyítható tudás pedig csak a matematikai fikciók birodalmán belül és annak történetére vonatkozóan szerezhető, ami az emberi alkotás és ezért az emberi tudás területén marad.²⁰

Herder a kijelentést a Bibliában összefoglalt „fides, quae creditur”²¹ értelmében vette, és evolucionárius elmélete totalitásának részévé tette.²² A hittartalom evolutív jellege a Szentírásban is megjelenik,²³ de ez a „sokat adtak neki, sokat követelnek tőle”²⁴ elv alapján a keresztyén erkölcsre, hitbeli állhatatosságra és a tágabb értelemben vett tanításra [értsd: misszióra] vonatkozik.²⁵ Herder azonban elsősorban nem a Szentírásba vetett reformátori hit gyermeke volt, hanem sokkal inkább az optimista racionalizmusé és egyetemes humanizmusé. Mint ilyen nyilván Lessingnek egy felvilágosult tételét vette át, és értelmezte újra.

¹⁹ Eröss Lajos: *Apologétika*. Hegedüs és Sándor Kiadóhivatala, Debrecen 1905, 14.

²⁰ Ratzinger, Joseph (XVI. Benedek pápa): *Bevezetés a keresztyén hit világába. Előadások a keresztyén hitvilágról (Új bevezető tanulmánnyal)*. Vigilia, Budapest 2007, 48, 50–51.

²¹ Lat. „hit, ami hiendő”. Értsd: hittartalom. Szemben az ezt a hittartalmat megragadó személyes hittel. Utóbbi a „fides, qua creditur”, vagyis a hit, amivel hiszek.

²² Lásd alább.

²³ Pál apostol valóban beszél a törvény kiskorúságáról és az evangélium felnőttkoráról – 1Kor 13,11; 14,20; Gal 4,1–8.

²⁴ Lk 12,48.

²⁵ Az előzőeken túl lásd Zsid 5,12.

Lessing eredetileg a protestáns ortodoxiával szemben lépett fel,²⁶ és az emberi méltóság nevében utasította el az eredendő bűn által megrontott természeti ember azon nyomorúságát, hogy saját erejéből képtelen eljutni az Isten üdvözítő ismeretére.²⁷ A kijelentés Lessignél még az egyetemes észigazságot szolgálja, ha szolgálja, ugyanis kétségbeesetten konstatálta a kettő közötti áthidalhatatlannak tűnő szakadékot. Herder ezt az ellentmondást úgy oldotta fel, hogy a kijelentés fogalmát univerzális értelművé tette, ami immár nem az emberi szellemet nevelő Szentírást, hanem általában az egész emberi nem nevelése és az ész pallérozása. A nevelés során pedig először minden pozitív: a törvény, a tan, az igazság, a gyakorlat. Mivel a kiképzett ész nem pottyán csak úgy alá az égből, úgy helyes viselkedés [értsd: hála] esetén nem fog nevelőanya, a vallás ellen fordulni, ahogy az anya sem felnőtt és önállóvá váló leánya ellen.²⁸ Bár a herderi fejlődélmélet azzal kecsegtetett, hogy meg lehet találni a merev szupranaturalizmus és a sivár mechanizmus közötti arany középutat, illetve a racionalista filozófiának a történeti kijelentéshez visszavezető útját, valójában legitímálta a vallás trónfosztását, elmozdítását a végső (totális) valóság pozíciójából, és ezáltal a francia racionalizmushoz hasonlóan a vallástalanság útját követte ki.²⁹

A karteziánus metódust Kant fejlesztette tőkélyre az apriori-deduktív módszerével. A *Pályamű a metafizika haladásáról* című művében „kritikáira” alapozva a transzcendenciát és magát Istent is mint érzékfeletti objektumokat a tudományos világnézet vizsgálati körén kívül helyezte.³⁰ Kant átvette Lessing tételét a mindig esetleges (tehát csak valószínűségi fokokban mérhető) történeti igazságról, ami így legfeljebb illusztrációul szolgálhat, de sohasem demonstrációul. A königsbergi remete ennyiben a felvilágosodás történetietlen racionalizmusának gyermeke volt. Lessing ugyanis eredeti tételében a felvilágosult naturalizmus természettörvény-monizmusa alapján a protestáns ortodoxia kijelentésánát és

²⁶ „A nevelés nem ad az embernek semmit, amit az ember önmagából ne meríthetne: azt adja az embernek, amit az saját magából is előhozhatna, csakhogy a nevelés ezt a folyamatot gyorsabbá és könnyebbé teszi. A kijelentés tehát nem ad az emberi nemnek semmit, amire az emberi ész magától rá ne jönne, csakhogy a kijelentés az igazságok közül a legfontosabbakat hamarabb juttatja az emberiség birtokába, mint ahogy az ész azokat megszerezhetné.”

²⁷ Czeglédy Sándor: *Hit és történet*, 66, 74.

²⁸ Uo. 69.

²⁹ Eröss Lajos: *Apologétika*, 15.

³⁰ Papp Sándor: *A természet könyve*. Pannon Egyetemi Kiadó, Veszprém 2013, 97.

transzcendens historizmusát kettős heteronomizmusként utasította el.³¹ Ugyanakkor éppen Kant volt az, aki felszabadította a filozófiát a naturalizmus igájából, és összetörte a racionalizmus büszke dogmatizmusát. Kritikai trilógiájában ugyanis kimutatta, hogy a szellem a maga sajátos megismerési formáival a természeti létet szuverén módon formálja, és ezzel rámutatott arra a határvonalra, amely a szabadság morális-történeti világát a természet általános törvényekbe foglalható világtól elválasztja.³² A *gyakorlati ész kritikájában* Kant a halhatatlanság, a szabadság, valamint az Isten léte posztulátumaiban nevezi meg azon előfeltételeket, melyek az elméleti ész etikai eszméinek objektív valóságot kölcsönöznek.³³ Ez a megoldás látszólag jobban egybecsengett a hagyományos [értsd: a sola fide elven alapuló] protestáns éthosszal, mint a halott ortodoxia cselekedetekkel megvásárolható evilági boldogsága. A kanti morális bizonyosság³⁴ valójában leválasztotta a helyes cselekvést mint előjogokat nem támasztó önkéntes [értsd: szabad] alávetést (vagyis a büntetés, jutalmazás és a boldogság kérdéseit) addigi alapjától, a hittől, vagyis az etikának mint az emberi szellem területének további szekularizációja irányába hatott.

A vallás fogalmát Kant *A vallás a pusztán ész határain belül* című munkájában már nem is a tapasztalati világból merítette, hanem saját apriori gondolatrendszeréből. Itt már nem a vallás, hanem a filozófia az eleve adott totalitás. A vallással ez a gondolkodásmód csak azért foglalkozott, mert a filozófiát univerzális, mindennel foglalkozó tudománynak tartotta, amely a tapasztalatnak mindenmű lehetőségfeltételére rákérdez, így a vallási tapasztalat valóságára is. A vallásfilozófia ezzel alá is rendelődött az adott filozófus gondolatrendszerének és a

³¹ Lessing szerint hiába mutatható ki a Kijelentés csodabeszámolóinak a világi történeti beszámolókkal egyező, esetenként azt meghaladó relevanciája, ezekre olyan általános igazságot [értsd: egyetemes észigazságot], mint például hogy Jézus az Isten Fia nem lehet fektetni.

³² Czeglédy Sándor: *Hit és történet*, 62–63, 69.

³³ Megjegyzés: Kant kategorikus imperatívusza alapvetően etikai optimizmust jelent, mivel a „kell, mert képes rá” előfeltevésekből indul ki. Kant, Immanuel: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat, Budapest 1991, 103, 255–256.

³⁴ „Az erkölcsi tudat tartalma, vagyis a kötelesség benső bizonyosság tárgya, miből a gyakorlati ész azon postulatuma vonható le, hogy az erénnyel szoros összeköttetésben van a legfőbb jó fogalma, aminek megvalósulása szükségképpen feltételezi az istenség létezését. Így a vallás nem egyéb, mint mindennemű kötelességeinknek vagyis az isteni parancsolatoknak megismerése.” Erdős József: *A vallásbölcsezet főbb problémái és a biblia*. In: *Debreczeni Protestáns Lap* 9 (1889/15), 137.

vallást abból a szempontból tárgyalja, hogy mennyiben illeszthető bele ebbe a gondolatrendszerbe.³⁵

Schleiermacher és a modern filozófiai elveknek megfelelő teológiai tudományosság megteremtési kísérlete

Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768–1834) haláláig meggyőződéssel utasította vissza, hogy teológiájának spekulatív jellege lenne. Ezt 1811-es *Kurze Darstellung* című műve azon alaptézise alapján tehette, miszerint a filozófiai teológia csakis egy, a keresztyénség felett (sic!) álló kiindulópontot vehet. Vagyis, hogy a teológia mint tudomány csakis a vallásfilozófia kanti alapján állhat.³⁶ Schleiermacher alkalmazkodott a komoly tudományosság alapfeltételének tekintett azon kanti tételhez, hogy minden csak annyiban igaz, valódi, amennyiben az én tudatom tartalmává lesz.³⁷ Így nála a vallás érzeti bizonyossága a hit- vagy üdvéretnek szubjektív bizonyítottóságát jelenti, amely azonban soha nincs egyedül, mert az istenivel való függés és az individuum szabadsága kettős érzetben nyilvánul meg.³⁸

A 18. századi pietisták az úgynevezett halott ortodoxiával szemben kezdték el hangsúlyozni, hogy a hit több, mint tudás és erkölcs, de Schleiermacher – aki tudatosan szakított az őt felnevelő herrnhuti pietizmussal – ennél sokkal tovább ment. Forradalmi hatású művét a vallásgyalázó művelt közönség „visszacsbátítása” érdekében írta. Ez a réteg már a tudomány első- és felsőbbrendűségét vallotta a hittel szemben, ősei vallása és egyháza iránt mégis valamiféle kegyeletes érzülettel viseltetett. Egyáltalán nem volt véletlen tehát, hogy Schleiermacher az 1799-es első megjelenésű *Beszédekben* elvszerűen kerülte a „hit” szó használatát, rögtön az előszavában pedig egyértelműen magáévá tette a herderi néplélek-felfogást. Véleménye szerint a vallásban is csak a hasznot kereső angol kalmármentalitás és a mindent (még a legszentebbeket is) megvető és kigúnyoló francia frivolság mellett még mindig a német szellem a legigazabb, mely össze kívánja

³⁵ Ratzinger, Joseph: *A keresztyény hit*, 27., Máté-Tóth András: *Teológia és vallástudomány*. In: *Az MTA Filozófiai Kutatóintézetének Akadémiai-filozófiai Nyitott Egyeteme*. Teológia Szak. <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/teol/matetoth.htm> (Megnyitva: 2015. ápr. 24.)

³⁶ Czeglédy Sándor: *Hit és történet*, 81.

³⁷ Lásd Nagy Géza: *Barth teológiájának előzményei, kritikája és jelentősége*. (Theologiai Tanulmányok 12.), s. n., Debrecen 1931, 10.

³⁸ Erdős József: *A vallásbölcsezet főbb problémái*, 56, 79, 118, 416.

békíteni a szellemet a természettel.³⁹ Schleiermachert a „hit” szó kerülésére intette az is, hogy a kanti etika a hitet lényegében száműzte az akarat világából. Schleiermacher ezek nyomán azt hangsúlyozta, hogy a vallás más, mint a tudás és az erkölcs. De ha nem ezek, akkor micsoda?

A vallás éles ellentétben áll a morállal és a metafizikával; lényege nem a cselekvés, sem a gondolkodás, hanem a szemlélet és az érzelem – hangzott a Beszédék forradalmi tétele. A mű későbbi kiadásaiban a vallás egyszerűen „érzelemmé”, majd az 1821-es Hittanban „érzelmi meghatározottsággá”, vagy „univerzális függéséretté” vált. A szemlélet (Anschauung) fogalma ugyanis a Schleiermacherre szintén erős hatást gyakorló schellingi rendszerben erősen intellektualisztikus jelleget öltött. Bár a vallás mint „gondolkodás” vagy „cselekvés” így elvesztette önállóságát, ez a helyzet mégis (látszólag) annak lehetőségével kecsegtetett, hogy a szuverén ész az általános vallásfilozófia keretein belül új székhelyet, „saját provinciát” jelöl ki számára a lélek arisztotelészi trichotomiáján belül fennmaradt harmadik alapfunkcióban.⁴⁰ A vallás érzelemmé (azaz közvetlen öntudatossággá) tétele megpróbálta áthidalni a szubjektív (fichte) és az objektív (schellingi) idealizmus ellentmondásait is. Schleiermacher szerint ugyanis a vallás közösségteremtő erejű, ugyanis az egyházzal együtt az egyéni vallási tapasztalat másokkal történő megosztásának igényéből ered.⁴¹ Ez a tézis a 18. század végén uralkodó világképluralizmusra (az úgynevezett -izmusok korának kialakulására) kívánt adekvát választ adni. Az egymással versengő racionalizmus, empirizmus, szkepticismus, szentimentalizmus, romantizmus, pietizmus és a német idealizmus megannyi irányzata ugyanis komoly szellemi válságérzetet eredményezett. Schleiermacher nem véletlenül hangsúlyozta, hogy az egyéni vallási nézetek pontosabban megvizsgálva legalább árnyalatnyit mindenképpen különböznek egymástól, együttesen pedig a teljes színskálát adják ki.⁴²

A tolerancia látszólag a fejlődés és haladás garanciájává vált, hangsúlyozása azonban elfedte az alapvető értékválasztás tendenciózus voltát. Azt, hogy valójában nem sok különbséget jelent, ha a vallás lényegét az érzelembe, esetleg az akaratba (Kant, Fichte) vagy a gondolkodásba (mint később Hegel) helyezzük.

³⁹ Schleiermacher, F. D. E.: *A vallásról. Beszédék a vallást megvető művelt közönséghez.* Osiris, Budapest 2000, 14.

⁴⁰ Czeglédy Sándor: *Hit és történet*, 74, 80–81.

⁴¹ Erdős József: *A vallásbölcsezet főbb problémái*, 416., Baráth Béla Levente: Schleiermacher romantikus teológiája. In: Dienes Dénes (szerk.): *A felvilágosodás és ami utána következett: Vezérfonal az egyháztörténet tanulmányozásához.* Hernád, Sárospatak 2013, 93.

⁴² Schleiermacher, Friedrich: *A vallásról*, 48.

A szupranaturális isteni jelleg apriori elutasításával ugyanis az isteni kijelentés mindegyik esetben azonos lesz az ember saját szellemi alapjának történeti kibontakozásával. Az ember számára ebben a helyzetben nem adódik más lehetőség, mint hogy saját immanens (földi) üdvét (boldogságát) megtalálja önmaga fejlődésének szemléletében.⁴³

Schleiermacher és a 18–19. századi antropológiai fordulat

Schleiermacher az erkölcsi gonoszt, a bűnt a köztudat megnyilvánulásának, a Bibliában felmutatott Krisztust pedig élő hittudat olyan példaképének nevezte, mely csakis a vallási köztudat útján állott elő, és ez úton plántáltatik is tovább.⁴⁴ A hagyományos keresztyén bűnfogalom totalitása Isten lényének abszolútumában rejlett.⁴⁵ A bűnfogalom relatívvá tétele szükségszerűen megtörte a hagyományos keresztyén inspirációtant is, amely szerint a kijelentést éppen az ember bűnössége, romlott értelme tette feltétlenül szükségessé, mivel az ember lelkileg halott állapotában nem képes általános kijelentésből igaz istenismeretre jutni.⁴⁶ A schleiermacheri „folytonosan tartó kijelentés” tézis éppen ez utóbbi gondolatot tagadta meg. A bibliai szent iratok és hitvallások kétségtelen történeti jellegzetességeit abszolutizálva csak egy univerzális általános kijelentés létét ismerte el. Vagyis minden nagy vallási csúcspont, akár a bibliai dokumentumokról (melyek lényegében azonos rangúak más vallások szent irataival), akár a hitvallásokról legyen is szó, mindössze egy aktuális hittudat jelzője. Minden ilyen lényegében szubjektív vélemény volt, mielőtt az objektív (tárgyi) igazság jellegével ruházott volna fel.⁴⁷

Schleiermacher átvette, és keresztyén teológiai nyelvezetbe öltöztette a Lessing–Herder-féle felvilágosult neohumanista kijelentésteóriát. Ennek optimista emberképe mellett nyilván hatott rá a rousseau-i antropológiai fordulat is. Rousseau természeti embere jó az ő természetében, csak a rossz [értsd: természettől elidegenedett] emberi társadalom teszi gonosszá. A francia filozófus mindezzel megalapozta a romantikus elvagyódás érzületét, a gyermekek természetes képességeit kibontani kívánó Pestalozzi-féle pedagógiát, az emberi szellem

⁴³ Czeglédy Sándor: *Hit és történet*, 74–75, 80–81.

⁴⁴ Erdős József: *A vallásbölcsezet főbb problémái*, 416.

⁴⁵ Lásd Róm 3,23; Jak 2,10; 1Jn 3,4.

⁴⁶ Ez utóbbi kifejtésére lásd Erdős József: *A vallásbölcsezet főbb problémái*, 434.

⁴⁷ Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság: A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. Magyar Vallástudományi Társaság–L'Harmattan, Budapest 2010, 143, 147–148, 171.

fő kérdésévé tette az elidegenedés jelenségének vizsgálatát,⁴⁸ valamint megelőgezt egy (később a romantikába átmenő) szentimentális érzelmvallásosságot is.⁴⁹

Nem véletlen tehát, hogy az ezt a fajta gondolkodásmódot kiteljesítő protestáns teológiai liberalizmus szerint végső soron bűn nincs, legfeljebb a nevelés által kiküszöbölendő hibák. Az alázatos, bűnét bánó, az Isten előtt meghódoló ember helyére az Istent valamiként magában hordozó ember lép, aki végső eredményként magából rajzolja meg élete, üdvössége, körvonalait, és magából hint fényt a környező világra. Ilyen alapon kell értenünk, hogy a liberális ember-típus kialakulásának alapeleme az emberben lévő ősvágy: „olyanok lesztek, mint az Isten”.⁵⁰ A nem haragos Isten pedig a nem bűnös emberiséget a krisztusi megváltó szenvedés nélkül a folyamatos fejlődés és javítás útján az evangéliumi szellem jézusi ideálképével vezeti a nem túlvilági mennyországba.⁵¹ A totális megromlottság és a transzcendens mennyország tanításának feladása a túlvilágitól (transzcendenstől) való elfordulás és az evilágihoz való odafordulás paradigma-váltását jelentette. Mindez olyan mértékű szellemi váltás volt a reformáció korához képest, hogy Ernst Troeltsch 1909-es nagyelőadásában joggal állította szembe egymással az ó- [értsd: reformátori] és az új- [értsd: liberális] protestantizmust.⁵²

A szekularizált evangélium a dialektika árnyékában

A változás kettős irányba hatott. Egyrészt a protestáns teológiát annak az önvizsgáló pszichologizmusnak a részévé tette, mely végképp összekeverte és egybemosta az objektumot (a megismerendőt) és a szubjektumot (a megismerőt). Ahogy Konrad Hoffmann erlangen-i teológiai tanár definiálta: *Én mint keresztyén önmagamnak mint teológusnak vagyok a tárgya*.⁵³ Másrészt a Vicóval, Herderrel és Kanttal kezdődő, mindenre kiterjedő ártértékelés valóban új korszakot állított a régi helyébe. A történelem mint egyedüli igazi tudomány lépett a matematika mellé. Távlatokban nemcsak hogy elfoglalta a főhelyet, hanem el is

⁴⁸ A romantikusok a művészet teremtő erejében, Hegel a filozófiában vélte megtalálni az „új egység” letéteményesét.

⁴⁹ Márkus Jenő: *A liberális szellem*, 4, 6.

⁵⁰ Uo. 4, 8. Igei hivatkozás: 1Móz 3,5.

⁵¹ Lane, Tony: *A keresztyén gondolkodás rövid története*. Harmat–Kálvin, Budapest 2001, 195.

⁵² Czeglédy Sándor: *Hit és történet*, 51.

⁵³ Baráth Béla: *Schleiermacher romantikus teológiája*, 93.

nyelte a tudományok összességét, és döntően átalakította azokat. A bölcseletből Hegelnél – a vicói historikus elv alapján – a történelem vizsgálata lett, melyben magát a létet mint történelmi folyamatot kell megérteni.⁵⁴ Hegelnél a gondolkodás a megistenülés tulajdonképpeni állapota. A művészetben, a jogban, az erkölcsben, vallásban, de főként a filozófiában Istennel egyesülő ember fejlődésének fontos állapota a vallás. A képzetekben mozgó hit előzetes feltétele ugyanis a fogalmi gondolkodásnak. De mivel a hit nem végcélja a gondolkodásnak, ezért Hegel számára a keresztyénség nem is lehet Isten kijelentésének a vége.⁵⁵ A herderi modell szakított az arisztotelészi logikán és a keresztyén gondolkodáson alapuló antitetikus gondolkodással. Rendszere (módszerével rokon módon) önmagában is a dialektika volt, amely (a francia felvilágosodás utáni) történelmi racionalizmust a misztikus panteizmussal igyekezett egyesíteni.⁵⁶ Schleiermacher Hegel nyomán a protestantizmus lényegül „az emberben rejlő istenit” tételezte.⁵⁷ Az korántsem zavarta, hogy az ennek alátámasztásául választott lutheri tétel⁵⁸ éppen nem panteizmus, hanem a személyes Istennek a Krisztusban elfogadott kegyelmes kiválasztó, gondviselő, üdvözítő, újjászüelő és megszentelő mindenhatósága.⁵⁹

A protestantizmusba ez a herder–hegel–schleiermacheri paradigmaváltás mélyen benyomult. Mindez a teológiát történetfilozófiává alakította át, a keresztyénségtől pedig elvette teleologikus helyzetét. Cserébe azt kínálta a számára, hogy valamiképpen mégiscsak az Abszolútum [értsd: a kiterjedő, a világműveltségben megmutatkozó, önmagát az emberi szellem haladásában megmutató Világszellem) része maradhat, ahogy a francia felvilágosodás számára korábban megsemmisítendő ellenség volt.⁶⁰ Schleiermacher rendszerében a vallás úgy kaphat további részt az immanens viszonyok folyamatos fejlesztésében, javításában, hogy hajlandó meghajolni a modern tudományosság felsőbbrendűnek vélt igaz-

⁵⁴ Ratzinger, Joseph: *Bevezetés*, 52.

⁵⁵ Márkus Jenő: *A liberális szellem*, 7.

⁵⁶ Czeglédy Sándor: *Hit és történet*, 69, 75.

⁵⁷ Hivatkozik rá Szeremlei Samu: *A népiskolai kérdésről. Különös tekintettel az 1868. XXXVII. t.-cikkre és a prot. egyház érdekeire*. Szerzői kiadás, Budapest 1870, (sic!) 109–110. Bartók György – Kovács Ödön – Keresztes József: *Tájékoztató*, 275.

⁵⁸ „Der Glaube ist das rechte, wahrhaftige Leben im Gott.”

⁵⁹ Megjegyzés: Bartók György liberális gondolatmenete („Ez az elv a protestantizmus etikai jellegét takarja”) ezen a helyen komoly korrekcióra szorul. Vö. Bartók György – Kovács Ödön – Keresztes József: *Tájékoztató*, 272.

⁶⁰ Czeglédy Sándor: *Hit és történet*, 76.

ságai előtt. Miközben elismeri, hogy a Biblia – mint egy adott kulturális fejlődési fok vallási tapasztalatainak gyűjteménye – tele van tévedésekkel, továbbra is fenntartja azon igényét, hogy hit nélkül lehetetlen az univerzális tudás és erkölcs. A vallásosság viszont, mint az univerzum [értsd: univerzális lét] iránti transzcendens érzet szükségszerűen hat majd megtermékenyítőleg a tudásra és az erkölcsre. Mindezzel Schleiermacher különbet kívánt kínálni kora műveltjeinek a Szent Tamás-i istenbizonyítéknál.⁶¹ Végso mérlegen azonban az isteni lét mellett most már a hit és a lelkiismeret is elvesztették objektivitásukat, szerep nélkülivé váltak, hiszen ebben az összefüggésben egyikük sem egyéb, mint szubjektív élmény és vélemény, még ha a német idealizmusban a szubjektum világmegismerő szerepe nem is jelentette a szubjektivitás korlátlan uralmát.⁶²

A teológia történetfilozófiává válása a korábban szekularizálódott kijelentés-, a vallás- és az erkölcsfogalom mellett immár a keresztyénség legbelső lényegét, az evangéliumot világiasította el. Az evangéliumoknak mint a názáreti Jézus életét és működését összefoglaló dokumentumoknak az úgynevezett egyszerű evangéliumnál⁶³ részletesebb kifejtő összefoglalását az *Apostoli Hitvallásban* találjuk meg. A *Hiszkegyben* szereplő „hiszek” ige mellett a többi kilenc mind konkrét történeti eseményre utal.⁶⁴ Márpedig történeti események tudományosan vizsgálható dolgok, amennyiben beilleszthetőek az ok-okozati összefüggések rendszerébe. Minthogy a panteista filozófia és teológia a természetfölötti lehetőségét eleve kizárta, immár az evangélium immanens kauzalitása került az egyedi vagy általános kiindulópont vitáinak keresztüzébe. Ennek nyomán Dilthey Hegel-kritikája érvényesült: *Ha a valóságos történetre adom magam, eltűnik az eszme; ha az eszméből konstruálok, eltűnik [illetve mítosszá válik – K. K. Á.] a valóságos történet.* Ezt a folyamatot kiváltképpen két liberális teológiaiilag is aktív hegelianus, Ferdinand Christian Baur (1792–1860) és David Friedrich Strauß (1808–1875) példáján szemléltethetjük. Sajátos módon az állóvizet a fiatal Strauß kavarta meg *Das Leben Jesu* című művével. A „hegelianus balhoz” tartozó Strauß mestere paradigmájában gondolkodott ugyan, de tagadta, hogy a Világszellem egy-egy kiemelkedő zseniben önmagára ismerne. Ilyen alapon szerinte a „keresz-

⁶¹ Vö. Lane, Tony: *A keresztyén gondolkodás*, 196–197.

⁶² Vö. Papp Sándor: *A természet könyve*. Pannon Egyetemi Kiadó, Veszprém 2013, 110.

⁶³ Lásd korábban.

⁶⁴ Még a „szállá alá poklokra” kitétel is, melyet a *Heidelbergi Káté* 44. kérdés-felelete Krisztusnak a keresztfán és azelőtt is elszenvedett kimondhatatlan lelki gyötrelmeiként, fájdalmaiként és rettegéseiként magyaráz.

tyén szellem” sem lehet egyetlen személy (a názáreti Jézus) sajátja, hanem a keresztyének egész közösségéé kell hogy legyen. Ezen preconcepció alapján folytatott vizsgálatai nyomán arra jutott, hogy a „történeti [értsd: valódi] Jézus” egy korban gyakori vándorló zsidó tanító és csodarabbi volt, akit környezete tragikusan félreértett, halála után pedig tanítványai kifermálták személyéből a „hit Jézusát”. Strauß nyomán a „keresztyénség Jézusából” [értsd: a valódi krisztológiából] vigasztalatlanul kevés maradt.⁶⁵ A „hegeliánus középhez” húzó Baur ellenfeléhez hasonlóan elismerte a „szabad vizsgálat” elvét. Ez alatt szintén azt értette, hogy a tudományos vizsgálatoknál Kant, Herder, Hegel, Fichte bölcséletét kell alkalmazni, mint ami a protestantizmus észszerűségét biztosíthatja. Lessing, Semler és Paulus⁶⁶ módszerei nyomán mutatta ki, hogy a *János evangélium* nem született Kr. u. 140-nél korábban, majd ezt a felismerését egy általános konstrukció részévé tette. Az újszövetségi iratokban egy állítólagos petrista és paulinus párt nézeteinek nyomait vélte felfedezni, melyek a 2. század közepére kiegyeztek egymással. A kompromisszum – úgymond – létrehozta a katolikus keresztyénség kötelező hittudatát. Ez megtörte az addig elfogadott szabad vizsgálódás [értsd: vélemény szabadság] gyakorlatát, és elindította a nem kompromisszumba illő iratok tűzzel-vassal való pusztítását, híveik üldözését. A bauri rendszer tendenciózussága nyilvánvaló. Folytonossági ívet próbált húzni a korai századok és saját kora közé. Bizonyítani próbálta, hogy az egyén létjogának elismerésével Luther leválasztotta erről az ívről a protestantizmust. Gondolatai háttérben felfedezhető az a törekvés, hogy a 19. századi katolicizmus és konzervatív protestantizmus szellemi egymásra találását megakadályozza. Hogy ezáltal erős képzelettel az első két évszázad történelmének olyatén képét volt képes megkonstruálni, mely szögesen ellentmond egyéb történelmi ismereteinknek, a „desto schlechter für die Thatsachen” hegeli nagyvonalúságával hagyta figyelmen kívül.⁶⁷

⁶⁵ Czeglédy Sándor: *Hit és történet*, 73, 76–78.

⁶⁶ Johann Salomo Semler (1725–1791) hallei teológianár. Elsőként kezdte meg a Biblia kritikus elemzését. Heinrich Eberhard Gottlob Paulus (1761–1851) würzburgi, majd heidelbergi teológianár. Racionalista alapon állt. Fő tevékenysége a csodák természetes okokra való visszavezetésében merült ki. Herder heidelbergi éveit nagy hatást gyakorolt vallásfilozófiájának kifermálódására.

⁶⁷ Vö. Dudek János: *Guizot, B. Eötvös, Trefort és a keresztyénség: Apologetikai tanulmány*. s. n., Esztergom 1890, 8, 38–39.

Az erdélyi református szellemi élet az előző századfordulón

Az erdélyi református egyháztörténetnek ezt a szakaszát a nagyenyedi liberális vallástudományi iskola hanyatlásától számíthatjuk. Az előző századforduló erdélyi református közéletének meghatározó szellemi alakjai Kovács Ödön (1844–1895), Bartók György (1845–1907) és Nagy Károly (1868–1926). Közöttük ebben a sorrendben tanítványsági viszony is fennállt. Kovács nem élte túl szeretett nagyenyedi teológiájának elvesztését. Bartók már az „[...] az egyház múltjának, a liberális theologia világnézetének és a jelen egyháza [értsd: a modern viszonyokhoz alkalmazkodni képes egyház] közéletének összekapcsolásán” fáradozott, közelítve egy egyházcentrikusabb kálvinizmushoz. Egyháztörténész-ként a református múlt nagy alakjaihoz fordult. A kanti criticizmuson és etikai imperatívuson nevelkedett személyisége nélkülözte a szellemi könnyedséget és a hajlékonyságot. Tanárnak készült, de ez a pálya életében alig adatott meg neki. Szinte az utolsóig folytatta a harcot a nagyenyedi református teológiai akadémia megőrzése mellett. Az intézmény utolsó, 1895/6-os tanévében helyettes teológiai tanárságot is vállalt. Bartók szembefordult az új kolozsvári teológiai fakultáson hirdetett „evangéliumi keresztyénsséggel”, mely az erdélyi közérzet szerint a református egységet ekkor leginkább fenyegette. Az irányzatot Kenessey Béla (1858–1918) és Kecskeméthy [Csapó] István (1864–1938) neve fémjelezte. Előbbi Budapestről, utóbbi Paksról került a kolozsvári teológiai tanárságba. Egyikük sem tudott maradandó hatást gyakorolni a magyarországi református közélet későbbi két erdélyi származású meghatározó alakjának, Ravasz Lászlónak (1882–1975) és Makkai Sándornak (1890–1951) a szemléletére. Ennek okát mindketten abban látták, hogy az „ébredés emberei” misszionáriusként érkeztek az „erdélyi pogányságba”, és nem vették észre, hogy vannak olyan erdélyi református hagyományok, amelyeket érdemes lenne építeni, igazán megismerve azokat. Így azután az „élő-keresztyén” egyházi mozgalom az enyedi szellem liberalizmusát és idealizmusát a racionalizmussal azonosította. Viszont Budapestről importált beteges pietizmusként ítélték el törekvéseiket. Az Erdélyben dúló, heves támadásokkal teli vitákat a budapesti belmissziói és a debreceni egyházépítő ortodoxia mozgalmi is élénk figyelemmel kísérték.⁶⁸

⁶⁸ Lásd részletesebben Kovács Kálmán Árpád: A belmisszió hitéleti és társadalomszervezési kihívásai Erdélyben (1895–1907). In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2018, 586–603.

Erdélyi liberalizmus – idealista elvszerűség vagy sekélyes racionalizmus?

Szöts Farkas, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság elnöke 1897-es újévi szemléjében elsősorban Bartók Györgyöt (és rajta keresztül az enyedi szellemet) állította pellengérré. Az 1896-os év jelentősége egyébként az volt, hogy az 1895. évi XLIII. tc. (a vallás szabad gyakorlatáról) életbelépése után ez volt az első teljes év, mely megmutatta a magyar reformátusság valódi összetartó erejét, miután a törvény a felnőtt korú népesség esetében végleg feloldotta a bevett vallásokhoz tartozás korábbi, állami köteleességek módjára biztosított külsődleges, közjogi kapcsolatát. Az eredmény siralmasra sikerült: túlnyomóan az egyház kárára adott reverzálisok, fogyás a lélekszám tekintetében, a teológiák elnéptelenedése, a teológus hallgatóság szellemi igénytelenségbe süllyedése. Gyakorta hangzott fel a vád: a teológusok sem művelik a teológiát. Szöts Farkas visszájára fordította ezt a felvetést:

Azt, amit a református teológiákon teológia címszó alatt művelnek!? Hiszen azt a teológiának nevezett valamit nem is érdemes művelni. Hiszen [...] nálunk legnagyobbbrészt eszményi [értsd: idealisztikus] pantheistikus theologiai felfogás uralkodik. Theológiáink is szinte tetszelegnek e humanistikus, derült [értsd: optimista] világnézetben, a nagy szabadelvűségben, a kulturában s ennek vívmányaiban. A Lessing Bölcs Náthánjának a három gyűrűről szóló meséje fejezi ki még sokaknál, a legtöbbünknel az igazi liberális álláspontot.⁶⁹

Az utalás megértéséhez szükséges figyelembe vennünk, hogy Bartók életét végigkísérte a filozófiai, vallásfilozófiai érdeklődés, valamint a Gotthold Ephraim Lessing iránti szellemi rokonságerzet. Első tanulmányát 1872-ben *Lessing mint teológus* címen írta. Két évvel később *Lessings philosophische und religiöse Grundanschauung* címen benyújtott disszertációja megvédésével ölthette fel a doktori talárt, ami az akkori református egyházban meglehetősen ritkaságnak számított. 1879-ben Zichy Antal Bölcs Náthán-fordítását kommentálta hat folytatásban. Még élete utolsó karácsonyán, 1906-ban is *Lessing Bölcs Náthánja* gyűrűhasonlatát elemezte rendkívül mélyrehatóan az eszmeiség és szimbolika szempontjából. Bartók Lessingtől eredő szellemi útja Kantnál megállt. Gondolkodásmódjának ez a megállapodása együtt járt annak minden következetes értelmi

⁶⁹ [Szöts Farkas:] Újévi köszöntő. In: *Protestáns Szemle*, 9 (1897/1) 44.

és etikai hidegségével.⁷⁰ Ravasz finom kritikája ezen a helyen már megelőlegezi 1909-es és 1915-ös önmagát, ami egy kantianus gyökerei alapján értelmezett Schleiermachert a hit és a tudomány közötti hídként jellemez.

Szöts Farkas szerint Magyarországon még mindig ezt a felvilágosodásban gyökerező némileg racionalista, némileg idealista teológiát nevezik „modernnek”, az igazi evangéliumi irányt pedig azon az alapon lehet ellentmondás nélkül [értsd: ex cathedra] „félszeg és elvtelen” teológiai irányzatnak mondani, „mert – úgymond – a »mai hittudat« más.” És mi ez az úgynevezett „mai hittudat”? Természetesen az, amit Baurék kifejtettek. Miután a bauri hittudat eltér az evangéliumtól, nem az lenne inkább korrigálandó az evangélium szerint, és nem fordítva, az evangélium a bauri teológia szerint?! A pesti teológiai tanár szerint Bauréknak sikerült tökélyre vinniük a dialektikus okoskodások, meddő viták, üres bizonyítgatások teológiáját. A bauri teológia által boncolgatott kérdéseket az evangélium csak rudimentaliter [itt ironikusan: nagyon áttételesen] tartalmazza. Elég hangosan kiált a magyarországi reformátusság ellen, hogy miközben egész teológusnemzedékeket felneveltek ezzel a teljesen irányt tévesztett felfogással, aközben az evangélium élő vize után szomjúhozó nép folyamatosan szállingózik el a baptistákhoz, nazarénusokhoz, adventistákhoz stb.⁷¹ Íme „a nem elvtelen” és „nem félszeg” teológiai irány eredménye! Arról nem is beszélve, hogy ennek a teológiának külföldön vagy végleg lejárt az ideje, vagy velejét következetesen kifejtve, még negatívabb formára alakult át. Meg kell csak nézni a tübingeni iskola újabb fejleményeit, ahol modern teológia címszó alatt immár [...] *romboló, célzatos kritikát és a [bibliai] történetnek bizonyos apriorisztikus előfeltételek szerint való konstruálását végzik.* Szöts Farkas megalapozottan valószínűsíti ezen a helyen, hogy ezen káros fejleményekkel már Bartók György sem ért egyet. A panteizmus szükségszerű elvetésével mi lehet a kibontakozás útja? Az, hogy az üdvösség után sóvárgó lelkeknek a református lelkészek sokkal többet adnak. Azon alapelvből indulnak ki, hogy tényekkel csak tények állíthatók szembe. A teológia elé ez a kihívás azt a jövőt vetíti, hogy a természettudományoshoz hasonló módszerekkel dolgozó tapasztalati teológiává válik, amelyben a tudomány szövetségé-

⁷⁰ Ravasz László: Bartók György mint theologus. In: *Protestáns Szemle* 20 (1908/9), 570–572.

⁷¹ Utalás arra a tényre, hogy a századvég református vitái egyre inkább a pozitív [értsd: hitvalló] népegyház körül kezdtek fogorni. Lásd Kovács: *A belmisszió hitéleti és társadalomszervezési kihívásai Erdélyben*, 602–603. Vö. Makkai Sándor: *A vallás lényege*, 151.

re is számíthat.⁷² Az egyház ugyanis Szóts szerint soha nem volt még olyan szerencsés helyzetben, mint a századvég napjaiban, a természettudományos alapon álló új tudományosság ugyanis a keresztyénség alapjainak, fundamentális tanainak minden korábnál számosabb és mélyebb igazolását nyújtja. A modern tudományosság tényei mellé pedig odaállítandó az a kétezer esztendő története által igazolt tény is, hogy *a Krisztus evangélioma Istennek ereje minden hívőnek üdvösségére.*⁷³ Ezt az alapvető tényt kell megértetni a leendő lelkésszel, és magát is ennek az erőnek az élő hatásába kell helyezni, hogy aztán a lelkeket foglyul tudja vinni a Krisztusnak.⁷⁴ Ehhez kell eszközül felhasználni a modern tudás minden anyagát. A református teológiákon azonban legnagyobbbész még az idealista és panteisztikus felfogás uralkodik, így [...] szinte tetszelegnek e humanistikus, derült [értsd: optimista] világnézetben, a nagy szabadelvűségben, a kulturában s ennek vívmányaiban [Pedig] [...] nem beszédben áll az Istennek országa, hanem a léleknek erejében. Költőien szép az a pantheismus; de csakis poézis.⁷⁵ Mi akkor hát a valóság, amikor az üdvösség után sóvárgó léleknek élő személyes megváltó és megszentelő Istenre van szüksége? – teszi fel a kérdést a budapesti tanár. Az – válaszolja – , hogy nem a panteizmust kell tanítani, hanem a személyes, élő Istennek az üdvényeit kell szólni, hogy a leendő lelkész ezekről az üdvényekről tudhasson bizonyosságot tenni mindenekelőtt.⁷⁶

Kenessey Béla 1898. szeptember 11-i tanévnyitó beszédében a Szóts Farkas-féle felfogás elemeit igyekezett alkalmazni. Beszédének keretét az a gondolat adta, hogy a lelkész- és tanárjelölteknek nagyszerű hivatásukat csakis azon egységes és etikus világkép alapján teljesíthetik, amelyet csakis a keresztyén teizmus biztosíthat számukra. Ezt kellene először magukra alkalmazniuk, majd hivatásuk gyakorlása során is eleven hatóerővé tenniük. Ahhoz azonban, hogy keresztyén teizmus táalentumai a birtokukba kerüljenek, először a mezőben elrejtett kincsként rá kellene találniuk.⁷⁷ A református teológiai kari igazgató a rá jellemző

⁷² A „tapasztalati teológia” kérészetű kísérletének külön tanulmányt szeretnék szentelni. Különösen a modern tapasztalati természettudományosság kihívásai feszítenék szét az itteni gondolatmenetet. Ezen a helyen csak annyiban tudok kitérni, amennyiben Kenessey Béla révén ez a gondolkodásmód az 1890-es évek Erdélyében is megjelent.

⁷³ Hivatkozás a Róm 1,16 és az 1Kor 1,18 verseire.

⁷⁴ Utalás a 2Kor 10,5 és az Ef4,8 (Zsolt 68,19) verseire.

⁷⁵ Utalás Goethe három szempontú (tudományos, történeti és művészi) önéletrajzára, a *Dichtung und Wahrheit*ra.

⁷⁶ [Szóts Farkas:] *Újévi köszöntő*, 44–45.

⁷⁷ Utalás a Mt 13,44 és a 25,18 verseire.

keserőséggel állapította meg, hogy a kolozsvári teológiának a haladása éppen ezen a téren akadozik a megnyitása óta eltelt három esztendőben, és a várva várt áttörést valószínűleg a negyedikben sem sikerül majd elérnie. Ennek alapvető oka szerinte, hogy a hallgatók java része még mindig kritikusként ül itt, és valószínűleg bírálóként hallgatja ezt a beszédet is. A hallgatók negatív hozzáállása az oka, hogy ahelyett hogy közösen az Isten igaz ismerete ellen emelt erősségek lerontására és a gondolatoknak a Krisztus iránti foglyul ejtésére igyekeznének, tanáraikat kényszerítik erőfecsérlő apológiára; arra, hogy saját bátyatornyokba zárkózva védekezzenek a kritikák ellen. Kenessey ezen a helyen a korabeli magyar és erdélyi közszellem ostromozásába kezdett, amely szerinte a tudományos, egyházi, iskolai, társadalmi és politikai élet egészét áthatotta a racionalizmus mérgével. Ez a hozzáállás Kenessey szerint leragadt a felvilágosodottság kanti „sapere aude” elvénél. Efelett azonban minden szempontból eljárt az idő. Már maga Kant is zárójelbe tette, amikor rámutatott a tiszta ész korlátaira. Ráadásul a tudománynak immár nem a vallás zsarnoksága alól kellene emancipálnia magát, hanem meg kellene találnia a hozzá visszavezető utat.⁷⁸ Hogy mennyire ez lenne az igaz törekvés, a teológiai igazgató Benjamin Kidd (1858–1916) *Social Evolution*, valamint Arthur James Balfour (1848–1930) *The Foundations of Belief* című műve alapján bizonyította. Kenessey szerint a teljes mértékben a darwini alapon álló és azt a szociológiában is következetesen érvényesítő Kidd is elismeri, hogy a darwini tudományos forradalom minden korábbinál erősebbé tette a vallás társadalmi megalapozottságát. A modern biológiai módszertan társadalmi alkalmazása szerint az individuális és a szociális érdek egymást kizárják, sőt egymás ellenségei, mint amelyek csakis egymás rovására érvényesülhetnek.⁷⁹ Az analizáló tudománynak ezen alaptézise mellett is be kell látnia a vallásos ösztön azon igazságát, hogy igazabban képes nála megragadni a valóság totalitását. A tudomány, amely a vallásban mindössze egyedi jelenségek sorát képes látni, amelyen túl azon felismerését is ki kell mondania, hogy éppen a vallás transzcendens jellege (ami a tudományból teljességgel hiányzik) miatt képes az ember legbelső lényéhez szólni, ezért a szociális evolúció tükrévé és motorjává válni. Az ember ugyanis nemcsak avított tradicionalista makacssága miatt utasítja vissza Herbert Spencer (1820–1903) evolucionista és szélsőségesen utilitarista etikáját, hanem társa-

⁷⁸ Utalás a 2Kor 10,4–5, valamint a 2Sám 22,2–3; 33.; Zsolt 9,10; 18,1; 94,21–22; Péld 18,10 verseire. Kenessey Béla: Tudomány és theologia. *Erdélyi Protestáns Lap* 1 (1898/40), 340–341, 367.

⁷⁹ Uo. 347.

dalmi ösztöne is fenntartatja vele a transzcendens vallás létjogát. Kidd szerint ugyanis erőteljes társadalom csakis az egyéniség lehető legteljesebb önkifejtésének, ugyanakkor a szociális organizmus érdekeinek való legtökéletesebb alárendelésének együttesével jöhet létre.⁸⁰ Balfour is megerősíti azon tézist, hogy a vallás nem a tiszta ész kritikájának megfelelő érvekkel, hanem az ember fundamentális lényegének megszólításával hódít, ahol pedig hiányzik a gyakran erős dogmatizmusban tetten érhető transzcendens elem, ott a vallás képtelenné válik szociális funkcióját betölteni. Balfour szerint a racionalizmus az ismeretelméleti alap, a naturalizmus az ezt uralmi helyzetbe hozó szellemi áramlat. Történetileg meg kell különböztetni a régi és az új naturalizmust. Közös bennük az a szellemi hozzáállás, amely minden reális alap nélkül a hit egész világa ítélőbírájává teszi magát. Ennek érdekében az „okos emberek társasága” tételezésével „az egészséges emberi ész”, a „felvilágosodás”, majd az „egzakt tudomány” jelszavai alatt egyfajta ízlésbeli és világnézeti diktatúrát gyakorol. A világ etikai jellegének megvonásáért cserébe kizárólag a „szigorú logikai következetességet” tudja felkínálni.⁸¹ A hit és tudomány viszonyában van egyfajta ár-apály jelleg, ahol a hit (Balfour szerint átmenetileg) elhagyott területeit az új naturalizmus neve által összefoglalt agnoszticizmus, pozitívizmus és az empirizmus [értsd: modern tudományhit] igyekszik elfoglalni. Ha azonban a hit lényege a bizonyítékoktól független, vagy a bizonyítás fölé emelt meggyőződés, akkor kijelenthető, hogy mind a legfenségebb hitvallások, mind a legnagyobb horderejű természettudományos felfedezések alapját a hit alkotja. Nem véletlenül kénytelen a spenceri szkepszis is megállapítani, hogy minden tudományos felfedezés megválaszolatlan kérdéseink horizontját tágítja ki, és hogy a legalapvetőbb premisszáink, mint a tér, idő, anyag, mozgás, erő, kauzalitás stb. megfejthetetlenek, amelyek a tudományosan vizsgálható „dolog” létét és lényegét teszik kérdésessé. A modern természettudomány azt ígéri, hogy az empirikus megfigyelés és kísérlet által a világtörténelemben először a természet igazi megismerését és a törvényeiről való igazi tudást adja. Valójában mindössze nyersanyagot szolgáltat. Büszkén hirdeti, hogy ezen a területen az „érzékek bizonyosságán” túl semmi egyébre nincsen szükség, amely alapállás különösen kétséges azon helyeken, ahol konkrét érzékszervi bizonyítékok nem áll(hat)nak az ember rendelkezésére. Ilyen alapon bármily alapos világméltet⁸² csakis időleges lehet, és ilyennek abszolút jelleget követelni, és ezzel minden

⁸⁰ Kenessey Béla: *i. m.* 342–343.

⁸¹ Uo. 348.

⁸² Balfour szerint tudatosítanunk kell magunkban, hogy akármilyen zárt [értsd: ellentmondásoktól mentes] rendszer esetében a tények és nem a magyarázatok a szilárdabb dolgok.

más hitelmélet felett ítéletet tartani felette problematikus.⁸³ Ilyen alapon a tudomány fenntarthatja magának az ítélethozatalt a megtudható dolgokban, úgyis át kell engednie az ítélethozatalt a hitnek azokban a dolgokban, amit tudni érdemes.⁸⁴ Ezen túlmenően egyetlen rendszer sem elégíti ki az emberi szellemet, amely nem számol az ember etikai természetével, és nem tűz elé ennek megfelelő magasabb törekvéseket. Ha pedig rendszerszinten nézzük a dolgokat, megállapítható, hogy a világban uralkodó mindezen *eltérő* [tehát nem monista] jelleg sokkal kevesebb ellentmondással kapcsolható össze a teista modellben, mint a provizorikus [értsd: szintén a fejlődés törvényszerűsége alá vetett] bölcsészetben.⁸⁵

„A filozófiát az igehirdetői okosság részévé tenni” Ravasz László-i elve

Ifjabb Bartók György (1882–1970) 1909. őszi kolozsvári székfoglalóját az ifjúság és az akkorra már a püspökségbe előlépett Kenessey is a tekintélyhit elleni tüntetésként értelmezte, sokkal helyesebb azonban Makkai Sándor visszatekintő értékelése. Eszerint az előadás éle neokantiánus értékefilozófiai alapon egyszerre irányult az ortodoxia és a pietizmus ellen. Schleiermacher pedig ebben az összefüggésben a misztikus pietista kritikája alá került. Bartók ugyanis a tudománytalan teológia két formáját különböztette meg: a hamis tekintélyen alapuló preskriptív dogmatizmust és a miszticizmust. Mindkettő készakarva eltitkolja a hit és a hitismeret közötti nagyon lényeges különbséget. Ez a különbség a tekintély és a szabad kritika lényegének végzetes félreértésén alapul. Az ortodoxia a kettő közötti szakadékot hangsúlyozza, és a hit nevében fenyeget a kritika ellen. Utóbbi át akarja hidalni a szakadékot, de ebben csak ködös érzelmi alapokra tud építeni. Az egyébként valóban áthidalhatatlan szakadék azonban valójában megszüntethető. Ehhez az kell, hogy a szabad kritika a filológia, a történettudomány, valamint a filozófia eszközeinek és módszereinek tudományos szabályok szerinti alkalmazása legyen. A tekintélynek tudomásul kell vennie, hogy hitét ezek kéteyle alá kell bocsátania, ugyanis szabadság nélkül valódi hit sincs, legfeljebb vak

⁸³ Ez egy fordított *Eppur si muove!*-elv. Ahogy Kopernikuszt nem vetjük el a túlzásba vitt szó szerinti értelmezés miatt, hanem meghagyjuk a Kijelentésnek az emberi megértéshez alkalmazkodó szemléleti és antropomorfikus jellegének lehetőségét, úgy a valódi Kijelentést sem vetjük el Kopernikusz miatt.

⁸⁴ Kenessey Béla: *Tudomány és theologia*, 356, 363.

⁸⁵ Uo. 364.

hit. A kritikának ellenben szem előtt kell tartania, hogy maga is korlátozott érvényű: értékek létrehozására irányul. Így válhat belőle romboló helyett építő kritika. Így lehet a dogmatika a követésre előírt dolgok nem tudománya helyett a követésre méltó dolgok normatív tudományává, valódi vallástudománnyá, aminek alapja a tiszta ész és nem az érzelem. A hitnek tárgya Isten és Krisztus, a dogmatikának tárgya pedig ez az Istenben és Krisztusban való hit. Ez alapján a lényeges különbségtétel alapján kijelenthető, hogy a hit Istennek ismerete, a dogmatika pedig a hitismeret gnoszeológiája. Az akkor fiatal teológus Makkai különösen Nagy Károly vallásbölcseleti csődje kontrasztjában érzékelte az előadás új hangját. Bár a mondanivaló ezen fő fonala akkor még rejtve maradt előtte, később éppen a hit ismeretelméleti vonatkozása vált rá nézve meghatározóvá.⁸⁶

A „filozófia nyelvének” kérdése azokban a későbbi megszólalásokban is megőrizte releváns helyét, melyek még (bizonyos korlátokkal) tükröt tartottak a századforduló időszaka elé. Szabó Dezső 1915-ös *Az individualizmus csődje* című írásában a címben felvetett kérdést az élet különböző területein vizsgálta. Ebben a protestantizmust az emberiséget atomizáló individualizmusnak a vallási téren bekövetkezett „csődjéért” is kárhoztatta. Az egyetemes papság „protestáns elve” áll – úgy mond – az individualizálódás végpontjában, ahol is:

„Isten megszűnt a legerősebb, legtágabb s egyik legtermékenyebb közösség lenni. Mindenki maga érzelgi vagy bölcselekedni ki a világból a maga istenét s a leghatározatlanabb ködképletek és leghígabb generálszósok tiszteltetnek meg e nagy történelmi névvel. Bántó zagyvaság és botrányos »,en tout cas«⁸⁷ istenek keletkeznek egyéni használatra. [...] Megszületik az emberi elme egyik legtorzabb szülőtte: a liberális Isten. [...] egy saját használatra alkotott lírai Isten, ki egyéni érvényesülésem minden módozatát szankcionálja, anélkül hogy észrevenném, hogy én magam szankcionálgatom a magam kis játékaikat.”⁸⁸

⁸⁶ Makkai Sándor: *Szolgálatom: Teológiai önéletrajz 1944*,

<http://mek.oszk.hu/11300/11347/11347.pdf> 13–14. (Megnyitva: 2014. máj. 29.)

⁸⁷ Jelentése: „akármilyen”, „bármilyen”. Véleményem szerint a franciás műveltségű Szabó Dezső elmés szójátéka a schleiermacheri „vallás autochtonjai” kifejezéssel. Schleiermacher a kifejezést a más helyen használt „vallás virtuózai” szinonimájaként használja. Vö. Schleiermacher, Friedrich: *A vallásról*, 8, 147.

⁸⁸ Idézi Kósa László: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Akadémia, Budapest 2011, 381.

Bogárdi Szabó István szerint Szabó Dezső tragédiája, hogy a protestantizmus 19. századi olvasatát fogadta el, amely pedig történelmietlen gondolatokra alapozott. Csakis a 19. században eszményített képhez ragaszkodva lehetett a protestantizmust a klasszikus liberalizmus zászlótartójának, a demokrácia vezérképviselőjének, a reformációt a szabadgondolkodás ősenek, a magyar protestánsokat pedig a nemzeti függetlenség igazi harcosainak mondani, az Isten abszolút uralmát hirdető reformációban az individualizmus ősforrását megtalálni, mindezt az individualizmus és a közösségi eszme birkózása történetének „haladásvonalára” fölfűzve. Teljesen egyetérthetünk Kósa Lászlóval, aki szerint rettenetes sorscsapás Szabó Dezső számára, hogy nem vette észre, hogy a magyar protestantizmus sokkal rétegzettebb, sokkal több a csírázó kezdeményezés benne, mint azt az író vélte.⁸⁹

Ahogy ifjabb Bartók György neokantiánus criticizmusa alapján fordult Schleiermacher ellen, Szabó Dezső a „fejéről a talpára állított dialektika” alapján a „protestantizmus” névvel illetett herder–hegel–schleiermacheri paradigmát illetve heves kritikával. Előbbivel szemben Ravasz László annak bemutatására törekedett, hogy a Schleiermacher nevével fémjelzett protestáns etikai idealizmusnak nagyon komoly kantiánus gyökerei vannak, utóbbival szemben pedig kimutatja, hogy ez a kant–schleiermacheri koncepció sokkal inkább megfeleltethető a reformatori (ó)protestantizmusnak, mint a herder–hegel–schleiermacheri. Mindennek alátámasztásául 1915-ös *Homiletikájában* a hit- vagy üdvbizonyosság gondolatát választotta ki. Választásával Ravasz az idősebb Bartók György (a fiatalabb édesapja) ellen is szólt, aki egy emberöltővel korábban írott könyvében Schleiermacher alapján oldalas vitákon át igyekezett Kantot cáfolni.⁹⁰ Amikor ugyanis Ravasz szerint a königsbergi remete szétrombolta a régi dogmatizmus utolsó mentsvárát is, és az emberi ismeret egyetlen forrásává a tapasztalást tette, egyúttal kihúzta a földet a régi teológia természetfeletti metafizikájának lába alól is. Bár ezzel a szupranaturalizmust derékba törte, de egyszersmind egészen új, a réginél sokkal nagyobb bizonyosságot adott, kimutatva, hogy a tapasztalati anyag az emberi szellem felfogó szerkezetének örök és az embertől független törvényei szerint alakul. Ennélfogva az igazság nem az emberen kívül eső vagy kitalált valami, hanem szellemi létének eleven darabja. Ezzel pedig adott volt a mód arra, hogy a vallásos ismeretben is bizonyosság legyen, amely egyénileg olyan erejű, amelyet a reformátorok követeltek, a tudományban pedig éppen olyan jogosult, mint bármely más

⁸⁹ Uo. Bizonyítását lásd alább.

⁹⁰ Bartók György – Kovács Ödön – Keresztes József: *Tájékozódás*, 278–279.

tudomány igazsága. Kiemelte továbbá Kant a felfogó szellem világteremtő erejét, és a mindenség céljául azt tűzte ki, hogy a szellem uralkodjék felette. A szellem természete pedig a nemesség, megvalósulása tehát egyetemes és feltétlen jóakarát. A valójában érzéki és salakos ösztönökkel teljes emberi lélek akkor dicsőül meg, ha öntudatos hódolattal hajlik meg a szellem örök törvényei előtt, és annak megvalósulására szenteli egész életét. „Mi más ez a gondolat, mint Kálvin tanának [értsd: a predestináció-tannak] a *philosophia* nyelvén való kifejezése?” – teszi fel a kérdést Ravasz. Ennek a Kant által elindított folyamatnak a végén úgy áll Schleiermacher, hogy ugyanazt végezte el a teológiában, mint mestere a filozófia területén. A vallás és a dogma elkülönültek egymástól. Előbbi lényege a végesnek a végtelentől való abszolút függés érzete lett (Gefühl der schlechthinigen Abhängigkeit), aminek a dogma fogalmi kifejezése.⁹¹ Az ekkor már rendszeres Intitúció-tanulmányozó Ravasz természetesen tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a kálvini totális teocentrizmus és a kant–schleiermacheri antropocentrizmus között kibékíthetetlen ellentét van. Mégis joggal jelentette ki, hogy a schleiermacheri függéselv Kálvin teológiájában valóban abszolút, a kálvinizmus pedig filozófiailag valódi idealizmusnak tekintendő. Ezek alapján a maga értékén Schleiermachernek és a felismerését megalapozó Kantnak is meg lehet a helye abban a protestáns szellemfejlődési sorban, mely konzisztensen a valódi reformatori tanításokból eredeztethető.⁹² Ezt a tézisét Ravasz igyekezett az igehirdetői okosság részévé is tenni.

Ravasz László a Kálvin Szövetség 1916-os konferenciáján zseniálisan állította pellengérré kora négy jellemző prédikációtípusának visszásságait. Szerinte az ortodox prédikáció képtelen érthetővé tenni (az egyébként valóban centrális jelentőségű) „sola fide” tannak az egész emberi egzisztenciát átható és átformáló jelentőségét. A modoros belmissziói-ébresztési prédikáció sémákban gondolkodik, megoszt, és képtelen okosan⁹³ szólni a vágyakozókhhoz, különösen azok intelligensebb rétegéhez. Az evangéliumi szocialista jellegű prédikáció előveszi a népművelést, néphigiénét, szövetkezeti eszmét, politikát. A liberális prédikáció a

⁹¹ Ravasz László: *Homiletika*, 141–143.

⁹² Vö. „Kálvin tana” összefoglalásával Ravasz László tollából két évvel később: Egyetlen tényezője és értéke Isten dicsősége, azaz Isten lényege, mivelta. Annak gondolata, hogy mi vagyunk Istenért, és nem Isten értünk. Minden vallási pragmatizmus kettévágása [értsd: valódi idealizmus] azon alapelv alapján, hogy a hit lényege az Isten dicsőségének szolgálata és nem az ember különbbé, boldogabbá tétele. Ravasz László: Hitbizonyosság és reformáció. In: *Protestáns Szemle*, 29 (1917/9–10), 521.

⁹³ Utalás a Mt 10,16-ra.

filozófiát választja tárgyául. Megtárgyalja a „Cogito, ergo sum” elv szépségét; megvitatja, hogy az egyéniségnek vagy a közösségnek van-e több jogosultsága; szabad-e az emberi akarat, vagy pedig nem, milyen a fejlődés menete (hullámos, zezgugos, esetleg spirálvonalú). Első esetben alvó, a másodikban gyűlölködő, a harmadikban felületesen világias a gyülekezet, a negyedikben pedig kiürül a templom.⁹⁴

Befejezés, összegzés

A magyar reformátusság az I. világháborúig adós maradt a nemes népkultúrává formált egységes világgép kialakításával, és ez az adóssága hátrányosan hatott ébredésének tömegesedésére is. Külső liberális máza hamis volt. Egy sekélyes kriticismus racionalizmusa volt, amely mély belső szellemi megosztottságot fedett el. Ilyen körülmények között talán mégiscsak Ravasz László kezdett a legjobb irányban tapogatózni. Ráébredt, hogy a modern népegyházban a „filozófia nyelvét” az igehirdetés valódi Ige-hirdetés jellegének szolgálatába kell állítani.

⁹⁴ Bucsay Mihály: Az egyház belső élete. In: Barcza József (szerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház Történetéből 1867–1978.* (Studia et Acta V.) Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1983, 180.

Berekméri Árpád Róbert*

Marosvásárhely

Belmisszió a Marosi Református Egyházmegyében az 1920-as, 30-as években

Bevezető

Az Erdélyi Református Egyház két világháború közötti belmissziókutatása nem új keletű. Néhány szegmensével Nagy Géza már 1937-ben foglalkozott.¹ Egyik megalapozójának, Imre Lajosnak a tevékenységéről több írás is megjelent.² Önéletírását 1999-ben Adorjáni Zoltán és Buzogány Dezső rendezte sajtó alá.³ A 2000-es évek elején a Protestáns Teológiai Intézetben létrejött Egyháztörténeti Műhely kezdeményezésére a Református Szemle hasábjain a két világháború közötti belmisszióra vonatkozóan tanulmányok egész sora jelent meg.⁴ Buzogány Dezső az Ifjúsági

* Berekméri Árpád Róbert (Szászrégen, 1974) 2003-tól az Erdélyi Református Egyházkerület marosvásárhelyi fiókleveltárának munkatársa. Egyetemi tanulmányait a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen végezte, ahol 2013-ban mesteri oklevelet szerzett. Jelenleg a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Vallástanárképző Fakultás Doktori Iskolájának hallgatója. Kutatási területe: a II. világháború erdélyi vonatkozásai, valamint a Marosi Református Egyházmegye története.

¹ Nagy Géza: *Akik a kösziklára építettek*. Kolozsvár 1937. A szerző elsősorban a Vécsei Szövetség és a nőszövetség tevékenységére fókuszált.

² Csiha Kálmán: Imre Lajos missziói előadói tevékenysége. In: *Református Szemle* 84 (1988/5–6), 529–533.; Ende, Magda van der: *Imre Lajos élete és teológiai munkássága*. Ráday College Press 1990.

³ Imre Lajos: *Önéletírás*. Kolozsvár 1995.

⁴ Belmisszió a két világháború között. Buzogány Dezső: Egyletek az Erdélyi Református Egyházban; Barabási Endre: A Bethlen Gábor Kör; Pál Éva: Nőszövetségi munka a két világháború között I. In: *Református Szemle* 94 (2001/6), 378–389.; Barabási Endre: A Vécsei Szövetség. In: *Református Szemle* 95 (2002/1), 142–144.; Pál Éva: Nőszövetségi munka a két világháború között II.; Barabási Endre: A Vasárnapi Iskolai Szövetség. In: *Református Szemle* 95 (2002/2–3), 278–280.; Pál Éva: Nőszövetségi munka a két világháború között III. In: *Református Szemle* 95 (2002/4–5), 411–419.; Tőkés Ferenc: A Diakonissza Intézet és a Református Kórház működése 1936–38-ban. In: *Református Szemle* 97 (2004/4), 394–397.; Buzogány Dezső: László Dezső az IKE utazótitkára. In: *Református Szemle* 97 (2004/5), 514–524.

Keresztyén Egyesület 1930-ig terjedő történetét dolgozta fel.⁵ Molnár János és Adorjáni Zoltán a nőszövetség történetéről, illetve belmissziói szerepéről írt összefoglaló tanulmányt a 2000-ben megjelent nőszövetségi kiadványban.⁶ Ifj. Fekete Károly Makkai Sándor püspök életéről és munkásságáról tett közzé két érdekesítő munkát.⁷ Makkai életpályájáról Tőkés István is közölt egy rövid összefoglalót.⁸ Ravasz László visszaemlékezései pedig 1992-ben jelentek meg.⁹ A helyi belmisszió egyik megteremtőjének, Tóthfalusi József marosvásárhelyi lelkész-esperesnek a pályafutását e sorok szerzője foglalta össze.¹⁰ Íme néhány alapvető mű, amely a korszak belmissziójának ismeretanyagát gazdagítja. A kutatás továbbra is folyamatban van, bár az utóbbi évek hozadéka még nem került az olvasóközönség elé. Jelen tanulmány is e feltáró munka eredményeként született. Helyszűke miatt azonban a belmisszió kialakulásának eszmei és gyakorlati hátterétől, illetve annak magyarországi fejlődéstörténetétől eltekintünk. Csupán az Erdélyi Református Egyház, szűkebben pedig a Marosi Református Egyházmegye két világháború közötti belmissziójára fókuszál. Bár a tanulmány jelenleg csak részeredményeket közöl, reméljük, hogy elősegíti az egyházi élet megújulását célzó kezdeményezés folyamatainak a jobb megismerését.

Az egyházkerületi és az egyházmegyei belmisszió megszervezése

Az Erdélyi Református Egyházban a belmisszió kérdésének újraértékelését Imre Lajos teológiai tanár vetette fel az Igazgatótanács 1922. november 17-i ülésén. Tételes beszámolójában nem csupán a korábbi próbálkozások kudarcának okait vázolta fel, hanem meghatározta azokat a lehetőségeket, amelyek alapján a belmisszió az új társadalmi és politikai viszonyok között, az egyház égisze alatt

⁵ Buzogány Dezső: Az Erdélyi IKE története 1930-ig. *Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek*, 7. Kolozsvár 2000.

⁶ Molnár János (szerk.): *Jézust szerető asszonyok*. EREK, Kolozsvár 2000.

⁷ Fekete Károly (ifj.): *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*. Debreceni Református Kollégium, Kolozsvár 2000.; Uő: *Egyházunk egyik ébresztője: Makkai Sándor*. Kálvin, Budapest 2001.

⁸ Tőkés István: Makkai Sándor. In: *Református Szemle* 94 (2001/4–5), 293–301.

⁹ Ravasz László: *Emlékezéseim*. Református Zsinati Iroda, Budapest 1992.

¹⁰ Berekméri Árpád Róbert: Tóthfalusi József (1869–1940). In: Pál-Antal Sándor – Simon Zsolt (szerk.): *Teremtő életek. Marosvásárhelyi személyiségek. Tanulmányok*. Mentor, Marosvásárhely 2011, 29–39.

továbbvihető.¹¹ A belmissziói munka fokozására az Igazgatótanácsnak egy szabályrendelet kidolgozását javasolta. Az Egyházkerületi Közgyűlés elé terjesztett javaslata hat lényeges pontot tartalmazott. Az elsőben a belmissziói munka összehangolására és irányítására egyházkerületi belmissziói bizottság létrehozását kérte. A bizottság összetételét meghatározó második pontban annak feladatkörét is leszögezte.¹² A harmadik pontban az egyházmegyékben hasonló bizottságok létrehozására tett felhívást, míg a negyedik pontban azt javasolta, hogy a lelkészi jelentések külön foglalkozzanak a belmissziói munkával. Az ötödik pontban két utazólelkész beállítását célozta, akik a belmissziói munkát irányítanák és felügyelnék. Az utolsóban egy havonta megjelenő belmissziói folyóirat beindítását kezdeményezte.¹³ A javaslat alapján alkotta meg az Igazgatótanács a belmissziói szabályzatot, amelyet az Egyházkerületi Közgyűlés az 1923. november 23–25-i ülésén fogadott el, és egyben létrehozta az egyházkerületi Belmissziói Bizottságot.¹⁴

A belmissziói előadónak megválasztott Imre Lajos már 1924-ben szorgalmazta, hogy az Igazgatótanács által jóváhagyott szabályzatot körlevélben tegye közzé, és az egyházmegyékben sürgesse meg a belmissziói bizottságok és előadók megválasztását, illetve a belmissziói jelentések beküldését.¹⁵ A választás azonban több egyházmegyében késett, vagy csak részben történt meg. Az Erdélyi Református Egyházban fellendülő belmissziói tevékenység – elsősorban a nőegyletek munkájának és a vasárnapi iskolai oktatás – felügyeletére az Igazgatótanács 1924. szeptember 1-jei hatállyal Pilder Máriát nevezte ki belmissziói utazótitkárrá,¹⁶ aki elévülhetetlen érdemeket szerzett a belmisszió megalapozásában és továbbfejlesztésében.

¹¹ Csiha Kálmán: *i. m.* 529.

¹² A javaslat értelmében a Belmisszió Bizottság az Igazgatótanács és az Egyházkerületi Közgyűlés véleményező és javasoló szerve volt. Elnöke a püspök. Hivatalból tagjai voltak az egyházkerületi főjegyző és a teológiai fakultás tanári kara. A közgyűlés továbbá három világi és három lelkészi tagot választott. Feladatkörébe a belmissziói tevékenység (lelkigondozás, ifjúgondozás, a gyermekek iskolán kívüli nevelés, árva-, szegény- és betegügy, népnevelés) irányítása és ellenőrzése tartozott. A belmissziói munkáról az Igazgatótanács és a közgyűlés előtt a bizottság élén álló belmissziói előadó referált.

¹³ Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. (A továbbiakban IgTanLvt.) I./58./1901. I/21. 73.

¹⁴ Adorjáni Zoltán: A nőszövetség és a belmisszió. In: Molnár János (szerk.): *Jézust szerető asszonyok*. Kolozsvár 2000, 24.; Csiha Kálmán: *i. m.* 530–531.

¹⁵ IgTanLvt. I./58./1901. I/47. 4060.

¹⁶ IgTanLvt. I./58./1901. I/58. 7995.

A Belmissziói Bizottság számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a szerteágazó feladatokat csak elkötelezett munkatársak és megfelelő módszerek segítségével lehet megoldani. Ennek kivitelezését Imre Lajos elsősorban a belmissziói képzések útján látta megvalósíthatónak. A lelkészek és tanítók számára szervezett első nagyobb szabású kurzusra 1924. szeptember 9–12. között Sepsiszentgyörgyön került sor.¹⁷ Az ifjúság számára Kolozsváron, illetve Marosvécsen szerveztek felkészítőt, illetve nyári tábort. Ebben a munkában jelentős szerepet vállalt az 1921-ben Kolozsváron megalakult Ifjúsági Keresztyén Egyesület.¹⁸ A Pilder Mária által életre hívott leány diákszövetségi felkészítők, illetve a presbiteri konferenciák is ezt a célt szolgálták.¹⁹

Hasonló rendezvények a marosi egyházmegyében is voltak. 1925. január 25-én Imre Lajos és Pilder Mária érkezett Marosvásárhelyre, ahol az egyházmegye papjai, tanítói, tanítónői és papnéi számára belmissziós napot tartott. Március 8. és 15. között Nyárádszeredában kálvinista hetet szerveztek, amelynek egyik központi témája szintén a belmisszió volt. A rendezvényen Imre Lajos és Pilder Mária mellett Tavaszy Sándor is előadott.²⁰ A szeptember 8. és 15. között rendezett marosvásárhelyi lelkészkonferenciának Friedrich Niebergall személyében, külföldi előadója is volt. A konferencia keretében belmissziói bizottsági ülést is tartottak.²¹ A következő években a belmissziói tevékenység elmélyítését célzó rendezvények egész sora zajlott. 1927 októberében Pilder Mária részvételével papné- és tanítónő-konferencia volt, amely után az utazótitkár a mezőségi nőegyletet látogatta meg. A legjobb eredményeket felmutató vasárnapi iskolai munkában részt vevő tanítónőknek tartott 1928 elején tanfolyamot Imre Lajos, Tavaszy Sándor és Maksay Albert.²²

Mindezek ellenére az marosi egyházmegyei Belmissziói Bizottság létrehozása 1928-ig váratott magára. A belmissziói előadó kinevezésének pontos idejét sem ismerjük. Valószínű, hogy ebbe a tisztségbe Nagy András nyárádszentbenedeki lelkészt 1925 elején választották meg, hiszen az egyházlátogatásokról össze-

¹⁷ IgTanLvt. I./58./1901. I/65. 8005.

¹⁸ Buzogany Dezső: *i. m.* 13. Az egyesület 1922-ben Ifjú Erdély címmel lapot is indított, amely számos, az ifjúság körében kibontakozó belmissziói munkát elősegítő cikket is közzétett.

¹⁹ IgTanLvt. I./58./1901. I/71. 8473.

²⁰ A Marosi Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület marosvásárhelyi fióklevéltárában (A továbbiakban EmeiLvt.). Közigazgatási iratok 577/6 – 1923.

²¹ IgTanLvt. I./58./1901. II/22. 9373.

²² EmeiLvt. Közigazgatási iratok 581/3.

állított főjegyzői jelentés először ekkor említi.²³Sokkal érdekesebb az a bejegyzés, amely az 1925. november 17-i egyházmegyei közgyűlés 56. pontja alatt olvasható. Ennek értelmében Váradi Albert mezőpaniti lelkész lemondott aljegyzői tisztségéről azért, hogy belmissziói és tanügyi előadói feladatkörét jobban el tudja látni.²⁴ A kettős belmissziói előadói tisztségre valószínű, hogy az egyházmegye nagy kiterjedése miatt volt szükség. Az egyházmegye kettéosztását²⁵ követően megtartott választáson tisztségükben mindkettőjüket megerősítették.²⁶ A következő év februárjában azonban Nagy András lemondott, és a közgyűlés a II. belmissziói előadói tisztséget megszüntette.²⁷ Ugyanekkor terjesztette elő javaslatát Váradi Albert a megyei Belmissziói Bizottság megalakítására. A bizottság mandátuma három évre szólt, és tagjai közé két lelkész, egy-egy tanár, tanító, hivatalnok, orvos, birtokos és kisbirtokos került. A közgyűlés a javaslatot elfogadta, a bizottság tagjait pedig már ekkor megválasztotta.²⁸ Mivel a bizottságnak csak véleményező hatásköre volt, nem tudta betölteni azt a szerepét, mint az egyházkerületi Belmissziós Bizottság (1933-tól Belmissziói Tanács²⁹), tudniillik azt, hogy összehangolja a belmissziói munkaterületeket, és felügyelje a kibontakozó szövetségi és egyesületi tevékenységet. Az Igazgatótanács rendelkezésére ugyanis 1927-től sorra alakulnak a kerületi és a megyei nő-, férfi-, leány- és legényszövetségek. Ekkor fektették le az IKE és a Vasárnapos Iskolai Szövetség

²³ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

²⁴ EmeiLvt. A Marosi egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyve, 1925–1935 (A továbbiakban KözgyJkv). III/13. 28.

²⁵ A Marosi Református Egyházmegye kettéosztására 1927. április 20-án került sor. Erre vonatkozóan lásd Berekméri Árpád Róbert: A Marosi Református Egyházmegye 1927. évi kettéosztása (A Bekecsaljai Református Egyházmegye létrejötté). In: *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 62 (2017/1), 9–18.

²⁶ EmeiLvt. KözgyJkv. III/13. 64.

²⁷ Uo. 75–76.

²⁸ Uo. 76, 83.; IgTanLvt. I./58./1901. III/11. 2786. A bizottság tagjai a következők voltak: Boér Károly és Nagy András lelkészek, Nagy Ödön tanár, Liszka Gedeon tanító, dr. Sárkány Miklós hivatalnok, dr. Teleki József orvos, dr. Rozsnyai György földbirtokos és Kiss Mihály kisgazda.

²⁹ IgTanLvt. I./58./1901. VII/47. 12478. Imre Lajos javaslatára az Igazgatótanács hozta létre 1933-ban. Valójában a Belmissziói Bizottság helyébe lépett azzal a céllal, hogy összehangolja és irányítsa a belmissziói munkát. Az elnöki tisztelet betöltő püspökön kívül tagságát az összes szövetség és egyesület elnöke és titkára, a kerületi iratterjesztés vezetője, a Külmisszió Barátai vezetői, az árvaház és a diakonisszaképző vezető lelkésze, a kerületi női vezetőtitkára, illetve a kerületi belmissziói előadó alkotta. A tanácsot, amely évente legalább egy alkalommal ülésezett, az elnök vagy a belmissziói előadó hívhatta össze.

alapszabályait,³⁰ és többek között létrehozták a Diakonissza Intézetet és az Árvaházat is.³¹

Nem történt másként ez a Marosi Református Egyházmegyében sem. A megye területén működő nőegyletek 1928. április 11-én alapították meg a megyei nőszövetséget (elnök Ferencz Mihály Zsigmondné), amelynek képviselői már a kerületi nőszövetség alakuló ülésén is részt vettek. Ugyanakkor felkarolták a nőszövetségi lap, a Református Család ügyét és terjesztését, valamint a Marosvásárhelyre költöztetett Diakonissza Intézet támogatását. A nőszövetségi utazótitkárrá is kinevezett Pilder Mária tevékenységének köszönhetően az egyházmegyében 1928-ban már 41 nőszövetség működött.³² A marosvásárhelyi tagozat 1931-ben létrehozta a Lídia Kör, amely elsősorban bibliaköröket és ismeretterjesztő előadásokat tartott.³³

Az 1932. június 29-i egyházmegyei közgyűlés Nagy Andrászt választotta meg belmissziói előadónak, és ekkor a Belmissziói Bizottság tagsága is megváltozott.³⁴ Mivel Nagy András ezt a feladatkört nem vállalta, helyét 1933-tól Pálffy Károly foglalta el. A belmissziói munkaterületek kiszélesedése miatt Pálffy – egyházkerületi mintára – egy Belmissziói Tanács létrehozását javasolta. Tagjai a vasárnapi iskolai, a leány- és legény-, valamint a nő- és férfiszövetségi munka irányítói lettek volna. Ezzel szemben a közgyűlés elnöke a már meglévő bizottság átalakítása mellett érvelt.³⁵ Források hiányában nem tudjuk, hogy melyik javaslat maradt érvényben, de a sorra alakuló szövetségek munkájának felügyeletére és irányítására szükség volt. 1931. március 1-jén ugyanis megalakult az egyházmegyei férfiszövetség (elnök: dr. Ferenczy Zsigmond),³⁶ 1934. március 29-én az IKE (elnök: Nagy Ödön kollégiumi tanár), április 12-én pedig a leányszövetség (titkár: Ugray Sára). Farkas Jenő esperes 1934. november 20-i jelentésében arról értesítette a püspököt, hogy az egyházmegyében a tanítói és lelkészértekezlet mellett most már mindegyik szövetség megalakult, és több-kevesebb sikerrel irányítja az egyházközségi alakula-

³⁰ Csiha Kálmán: *i. m.* 533.; Buzogány Dezső: *i. m.* 16–18.

³¹ Tőkés Ferenc: A Diakonissza Intézet és a Református Kórház működése 1936–38-ban. In: *Református Szemle* 97 (2004/4), 394–397

³² EmeLvt. KözgyJkv III/13. 101.

³³ Uo. 141.

³⁴ Uo. 171. A bizottság tagjai a következők voltak: Pálffy Károly, S. Nagy Béla, Mátyás László, Klózer György, Zsigmond Pál, Pánczél Dénes, dr. Teleki József, dr. Szilágyi János, dr. Rozsnyai György, Nagy Ödön, Kali Sándor, Kis Mihály és Várad Albert.

³⁵ EmeLvt. KözgyJkv III/13. 178, 182.

³⁶ Uo. 193.

tok munkáját.³⁷ A szövetségek és egyesületek szervezésében, a gyülekezetépítő tevékenységek mellett 1937-ig számos rendezvényre is sort került. 1935 júliusában Váradi Albert szervezett egyházmegyei lelkészértekezletet, augusztusban pedig Mezőpanitban kétnapos nyári konferenciát. Hasonló rendezvényre a következő év augusztusában Káposztásszentmiklóson került sor. Ebben az időszakban két egyházmegyei és tíz körzeti tanítói értekezletet is szerveztek. Presbiteri rendezvények minden év első napján és új kenyér ünnepén voltak. Az IKE senior osztálya 1936-ban szervezett csoportos konferenciát a Nyárádmentén. A legkiemelkedőbb esemény azonban a marosvásárhelyi leányszövetség részvételével az 1937. június 20-án megszervezett konferencia volt. A több mint 300 résztvevőnek Nagy Júlia és Zágoni Anna leányszövetségi titkárok tartottak előadást.³⁸ Az egyházmegyei szövetségek és egyesületek megalakulásával a belmissziói munka szervezése lényegében lezárult. Közülük a férfiszövetség tevékenysége nem tudott a gyülekezetekben megfelelően gyökeret verni, s rövid időn belül a román hatóságok célkeresztjébe került, ahogy más belmissziói tevékenységet folytató szövetség is. A megszüntetés és a folyamatos akadályoztatás veszélye ellenére a belmisszióban betöltött szerepük továbbra is elengedhetetlen volt.

Belmissziói tevékenység a Marosi Református Egyházmegyében

A következőkben a Marosi Református Egyházmegyében végzett belmissziói munka kronológiai és tartalmi áttekintésére törekedtünk, kidomborítva azokat a vívódásokat, sikereket vagy hiányosságokat, amelyek ebben az időszakban ezt a törekvést jellemezték.

Az egyházmegyében zajló belmissziói tevékenységre vonatkozó adatok a 20-as évek első felében szinte teljes mértékben hiányoznak. Az 1922. évi esperesi vizitáció jelentései ugyan elismeréssel szólnak Tövissi Albert és Sente Lajos hagymásbodoni lelkészek munkájáról, illetve a koronkai ifjak lelkigondozását célzó kezdeményezésről, de ennél több információt nem közölnek.³⁹

Az első részletes beszámolók 1925-től jelentek meg, amikor az egyházmegyében számos, a belmissziót előmozdító előadás-sorozatára⁴⁰ is sor került. Az

³⁷ IgTanLvt. I./58./1901. VII/81. 12347.

³⁸ EmeiLvt. Közigazgatási iratok. 558.

³⁹ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 576/20.

⁴⁰ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 577/6. Lásd a korábbi fejezetben.

1925. február 9–10. között, a marosvásárhelyi egyházközség látogatása alkalmával felvett jegyzőkönyv már részletesen közli azokat a tevékenységeket, amelyeket itt az elmúlt évek során gyakorlatba ültettek. A millenista és az adventista mozgalom megerősödése miatt az egyház keretében működő Élő Keresztyén Szövetség indított erőteljes belmissziói munkát. Elsősorban a város periferiáján lakó híveket igyekeztek ebbe bevonni, akik számára házi istentiszteleteket tartottak. A fűrészgár környékén öt családnál a lelkész vezetése alatt Nagy Julianna diaconissza és Herbet István szövetségi elnök, a Szabadi úton pedig Fülöp Béla gyógyszerész, kerületi szövetségi tag.

Az állami iskolában tanuló református gyerekek számára Nagy Júlia, Derzsiné Virág Erzsi, illetve Herbet István tartottak vasárnapi iskolát. Kováts Benedek kollégiumi tanár vezetése alatt a leányiskola kisebb növendékei vasárnapi iskolába, a nagyobbak pedig bibliakörre jártak. Az egyházközségben ekkor már három bibliakör, leányszövetség, dalkör és a Bethlen Kata-nőegylet is működött. A Református Kollégiumban vallásos esteket szerveztek, és Nagy Endre igazgató által felügyelt egyházi könyvtár is várta az érdeklődőket. A könyvtárat, amely 800 kötettel rendelkezett, Bernády György létesítette.⁴¹

Hasonló részletességgel számolnak be a május 4–10. között végzett egyházlátogatások jegyzőkönyvei is azokról a megvalósításokról, hiányosságokról, illetve akadályokról, amelyeket ezen a téren a bizottságok a meglátogatott egyházközségekben tapasztaltak. Az adatokból kiderül, hogy a megfelelőképpen még nem koordinált belmissziói munka sikeressége minden esetben a lelkész, a tanító valamint a presbitérium elkötelezettségén múlott. Erre utalt Tóthfalusi József esperes is az egyházmegyei közgyűlés előtt elmondott beszámolójában, amikor a belmisszió lényegét taglalta:

„A másik a belmissziónak az intézményes megszervezése az egyházmegyei és egyházkerületi bizottságok révén. Jó, hogy már túl vagyunk a vita felett, hogy mi a belmisszió? Csak a felett vitázzunk, hogy ki csinálja jobban? Mert mégis mi a belmisszió? Semmi egyéb, mint az egyházi életnek öntudatosabbá, mélyebbé, a vallásos érzésnek a Krisztus által való fokozása s munkája – a keresztyén életlehetőségeknek rendszeres munkában és tevékenységben való fejlesztése és erősítése. Eszközei sokfélék. De a tömérdekségben az alap egy: a Krisztus evangéliuma. Figyeljük csak meg a fenyegető szekták munkaelveit! Azoknak a romániai egyházakban iszonyú térhódítása nemcsak az ő agilitásuk miatt van, hanem mert ismerik az emberi lelkeket. Ezek most a világégés, zűrzavarok rettenetes csapások súlya alatt tele miszticizmussal, szent vágya-

⁴¹ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1. Főjegyzői jelentés.

kozással telt kereső lelkek, és ha mi nem nyújtunk nekik kielégítést a tiszta forrásból, akkor ők oda fordulnak, hol ezt megtalálják, lent a pocsolyában is. Nekünk pedig evangéliumi hitvallóknak lenni – drága munka, gyönyörű hivatalás.”⁴²

Az egyházmegyében szervezett konferenciákon és képzéseken részt vett lelkészek, tanítók, presbiterek és papnék saját gyülekezeteikben próbálkoztak az ott tapasztaltakat gyakorlatba ültetni. Az 1925. évi esperesi jelentés összesített adataiból kiderül, hogy ez a próbálkozás nem minden esetben volt eredményes. A gyermeknevelés alapját képező vasárnapi iskola, a 102 egyházközség közül csupán 51-ben működött. Az egyházmegye több mint 10 ezer tankötelesei közül csak 2454 tanuló részesült vallásos oktatásban. Gyermek-istentiszteletek 17, bibliakörök pedig csak hét egyházközségben működtek. Családi istentiszteletet Marosvásárhelyen, Mezőmadarason, Hagymásbodonban és Udvarfalván sikerült bevezetni. Sokkal hatékonyabbak voltak a vallásos felolvasások, amelyek 50 egyházközségben zajlottak. Mindezek ellenére a népkönyvtárak iránt alacsony érdeklődés mutatkozott, ahogy az ifjúsági egyletek, valamint a dalkörök iránt is.⁴³ Nem volt ez másként az iratterjesztés terén sem, hiszen Kováts Benedek kollégiumi tanár és a belmissziói előadókon kívül csak Bíró Mózes ákosfalvi lelkész végzett e téren említésre méltó munkát. A szegények, elesettek gondozása is sok kívánnivalót hagyott maga után: ebben az évben öt család részesült támogatásban.⁴⁴

Az egyházmegyében a hitélet fokozását célzó szerepvállalás a következő évben sem hozta meg a várt eredményt. Az 1926. évre szóló jelentését az esperes az egyházmegye kettéosztását követő új egyházmegyei beosztásnak megfelelően állította össze, ezért az csak részeredményeket tartalmaz. Ennek értelmében, bár minden egyházközségben volt valamilyen belmissziói tevékenység, az összesített adatok nem voltak biztatóak. Elsősorban a gyerekekkel és az ifjakkal való foglalkozás terén mutatkozott továbbra is hiányosság. Az egyházközségek egy részében (15 anyaegyházközség és 11 filia) még mindig nem működött vasárnapi iskola, és az ifjúsági egyletek száma sem növekedett. Az esperes által elrendelt⁴⁵ hétfő reggeli és szombat esti iskolai áhítatokat csak néhány helyen tartották be. A vallásos estek hatékonyabbá tételét célozta az az esperesi felhívás, miszerint a reformáció ünnepétől február végéig minden gyülekezetben hetenként egy-egy

⁴² Uo. Esperesi jelentés.

⁴³ Az egyházmegye területén 38 népkönyvtár működött, 12 helyen szervezték meg az egyházi dalkört, és 14 helyen sikerült ifjúsági egyletet alapítani.

⁴⁴ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

⁴⁵ EmeiLvt. Esperesi körlevelek 1926/956. körlevél.

vallásos és ismeretterjesztő estet tartसानak.⁴⁶ Az 1926. november 17-én megtartott egyházmegyei tanácsülésen pedig kötelezővé tették minden lelkész számára az intenzív belmissziói munkát.⁴⁷

Ennek serkentésére a következő években az egyházmegyei tanács további intézkedést foganatosított. Az iskolai áhítatok és a vasárnapi iskolák felkarolása miatt a konfirmációi oktatás szigorítását rendelték el. Az 1928/51-es körlevélben foglalt intézkedés kiemeli, hogy:

„Azon ifjak, akik a konfirmációjuk előtt vagy a tanítás ideje alatt táncmulatásokba részt vettek, vagy egyébként tanúsítottak méltatlan magaviseletet: 16 éves korukig minden eszközzel bekényszerítendők az iskolába (amennyiben a VII. osztályt nem végezték volna el), és a 16-ik életév betöltése előtt mindenestre nem konfirmálható. [...] A konfirmált ifjaktól bibliakör alakítandó.”⁴⁸

A körlevél rendelkezéseit be nem tartó lelkészek ellen fegyelmi eljárást indítványoztak, a gondnokok és a presbiterek esetében pedig a tisztségükből való felfüggesztésüket kérték. Mivel a konfirmált ifjak lelkigondozását a legtöbb gyülekezetben feladták, a fiatalok nagy része elvilágiasodott. Ennek kiküszöbölésére a tanács egy új ifjúsági munkaterv kidolgozását írta elő. A házi vallásos estek mellett ún. csoportos esteket is szerveztek. Az egyházközségeket régiók szerint 12 csoportra osztották. Mindenik csoportban felváltva kellett a vallásos esteket egyházközségenként évi három alkalommal megtartani. A közismereti felolvasásokat néhány egyházközségben (pl. Makfalván vagy Nyárádszentbenedeken) az állami hatóságok megakadályozták. Orbán Balázs képviselő közbenjárására végül Bărcănescu⁴⁹ főispán minden egyházközségben heti egy vallásos est megtartását engedélyezte. A tanács továbbá földműves dalárdák létrehozását rendelte el, amelyek célja az egyházi ének és a magyar dal művelése volt. A dalárdák működtetését azzal a kikötéssel engedélyezték, hogy:

„Ám ha azt tudnók, hogy dalárdák újraszervezésével felújulnak a pálinkagőzös, duhaj, iskolarongáló, lélekrontó egyházi bálók is, akkor inkább maradjon zápon minden kísérlet.”⁵⁰

⁴⁶ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 580/7.

⁴⁷ IgTanLvt. I./58./1901. II/55. 11249.

⁴⁸ EmeiLvt. Esperesi körlevelek 1928/51.

⁴⁹ Virgil Bărcănescu 1927. június 27-től valószínűleg 1928. november 15-ig volt Maros megye főispánja. Tisztségébe az 1927. január 27-i 1927/144. sz. királyi rendelettel nevezték ki. (Az adatokért köszönet László Márton levéltárosnak.)

⁵⁰ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 581/3.

A fenti intézkedések nem voltak véletlenszerűek. Ezeket a lelkészközösség egy részének a belmisszió ügyéhez történő hozzáállása is indokoltta. Az 1927. június 8-i közgyűlésen Várad Albert belmissziói előadó arról panaszkodott, hogy jelentéseiket a lelkészek egy része nem küldi be, s ha mégis, azok felületesek, és sokszor komolytalan, illetve helytelen válaszokat tartalmaznak, ami megnehezíti a belmissziói előadó dolgát, és torzítja a belmissziói munka eredményeit.⁵¹

Az egyházmegyei tanácsnak az 1927. augusztus 26-i ülésen, a szórványok intenzívebb lelkigondozására megfogalmazott javaslatát az Igazgatótanács is tárgyalta, és a belmissziói előadó javaslataival kiegészítve a 1927/2352. I. számú körlevélben tette közzé.⁵² Ennek megfelelően a marosi egyházmegyében tíz egyházközségre⁵³ hárult volna szórványmissziós munka, de az esperes többszöri felszólítása ellenére ezt csupán két esetben ültették gyakorlatba.

A szekták elleni védekezés mellett az esperes az iratterjesztés fontosságát is kihangsúlyozta. Az Igazgatótanács 1926/8982. körlevelére⁵⁴ hivatkozva, az 1927. június 8-i közgyűlésen minden lelkész számára kötelezővé tette az iratterjesztés bevezetését. A lelkészek egy része azonban, az anyagi károsodástól féltve ezt a feladatot nem vállalta, bár a központi iratterjesztési iroda garanciát vállalt az el nem adott kiadványok árának megtérítéséért is. A tanács által foganatosított belmissziói tervezetbe a szegénygondozás és a szeretetmunka is fontos helyet kapott. Utóbbit a tanács az egyházközségi szinten már létező, megyei szinten pedig megalakítás alatt lévő nőszövetségek feladatává kívánta tenni. Ezzel mintegy teljessé tette azt a belmissziós programot, amelyről Farkas Jenő esperes így vélekedett:

„Ha méltóztattak e munkatervet megfigyelni, meg kellett látniok, hogy az embert az öntudatra ébredés gyermekkorától, az iskolán, konfirmáción, ifjú, meglelt és öregkorán keresztül, jó és balszerencsében, a sírig, az örökkévalóságig akarja elvezetni. Jaj, nekünk, ha elindítjuk a lelkeket a gyermekkorban s vezetjük a konfirmáció idejéig hazafele, s ott aztán magukra hagyjuk a legve-

⁵¹ EmeiLvt. KözgyJkv. III/13. 61.

⁵² *Református Szemle* XX (1927/29), 461–462.

⁵³ Backamadaras Nyárádbálintfálváért, Galambod Bárdosért, Maroskeresztúr Megyesfalváért, Marosszentkirály a Bese nyugati részéért, Egerszegért, a téglagyári völgyért, Nánánfalváért és Kisfaludért, Marosvásárhely a Bese keleti részéért, Remeteszegért, a Bede úti szőlőkertért és a vállaskút környékéért, Mezőbánd Uralyért, Gerebenesért és Sospatakért, Mezőkölpény Bazédért, Mezőpanit a Máriaaffy-telep környékéért, Mezősámsond pedig Feketéért és Kislekencéért volt e téren felelős.

⁵⁴ *Református Szemle* XIX (1926/42), 692–693.

szedelmesebb korban, a legtöbb kísértés közepette, hogy elveszenek! Jaj, nekünk, ha csak vasárnaponként mutatjuk egy-egy fellobbanó prédikációban az utat, az irányt a vezetésünkre bízott karavánnak, aztán magukra hagyjuk őket a gondok, bajok, kísértések hétköznapjain! Vagy magunk éppen más utakon járunk, mind amelyeket vasárnaponként megjelölünk. Óh, jaj, nekünk, ha egyszer hasztalan szolgálknak ítél az Úr! S megvádolnak a ránk bízott lelkek, hogy miattunk tévedtek, kárhoztak el! Tehát többé ne válogassunk a belmissziói munkaágak között. Ne tekintsük ezeket érdemszerző pásztori túlórázásnak, de tekintsük úgy mindeniket, mint a rendkívül felelősségteljes pásztori kötelezettségünknek elmaradhatatlan velejáróit.”⁵⁵

Az egyházmegyei tanács erőfeszítései nem maradtak eredménytelenek, és ezt a tényt az 1928. május 18–25. között 13 egyházközségben megtartott püspöki vizitáció is elismeréssel nyugtázta. Az egyházközségekben szerzett tapasztalatokat a püspök a november 24–26-i egyházkerületi közgyűlésen az alábbiakban foglalta össze:

„Az egyházközségekben mindenütt meglátszott az egyházmegyei vezetés öntudatos, bölcs, erélyes és szeretetteljes keze. Hol a külsőkben, hol a belsőkben találtunk fogyatkozásokat, de Istennek hála, ébredést, jó igyekezetet, lendületet is. [...] Az esperes utólagos jelentése szerint a vizitáció nyomán több gyülekezet életében örvendetes gyarapodás és fejlődés indult meg.”⁵⁶

1928 márciusában az egyházmegye egy tíz tagból álló belmissziói bizottságot (tanács) választott,⁵⁷ de szolgálatát nagyon kevés alkalommal vették igénybe. A püspök által is észlelt fejlődés továbbra is tapasztalható volt, bár egyes területeken továbbra is jelentős hiányosságok mutatkoztak. A leglátványosabb fejlődés az iskolai áhítatok terén volt megfigyelhető. A 10–12 perces foglalkozást (ének, ima, bibliamagyarázat, tízparancsolat, Hiszekegy és áldás) kevés kivétellel minden egyházközségben bevezették, és gyakorolták. Egyes helyeken a vallásórák keretében tartották meg. A vasárnapi iskola már 43 egyházközségben működött, bár a kerületi belmissziós előadó jelentése szerint e téren is hanyatlás volt észlelhető. A lelkészek és tanítók munkáját laikus munkatársak kinevelésével lehetett volna elősegíteni. A legnagyobb gondot továbbra is a már konfirmált ifjúság jelentette. Annak ellenére, hogy néhány helyen be lehetett vonni őket az egyházi életbe, nagy részük inkább a világi, szórakoztató ténykedést választotta. Ezt az

⁵⁵ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 581/3.

⁵⁶ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 582/3.

⁵⁷ IgTanLvt. I./58./1901. III/11. 2786.

életvitelt az állami hatóságok is táplálták azáltal, hogy a tánccmultságokat korlátlanul engedélyezték. Az esperes többszöri tiltakozására a főispán azzal érvelt, hogy azokat a kalákatartó urak érdekei miatt nem tilthatja be. Az ifjúságot a rendszeres bibliakörök szervezésével lehetett volna az egyház kötelékében tartani. Mivel konfirmált ifjak bibliakörét sok helyen meg sem alakították, a nagyobb generációk esetében ez a módszer már nem vált be úgy, ahogy a felnőtt bibliakörök működtetése sem. Annál eredményesebbek voltak a csoportos vallásos estek, elsősorban Marosvásárhelyen, Somosdon, Hagymásbodonban, Mezőmadarason, Maroskeresztúron. Az egyházi iratterjesztés továbbra is sok kívánnivalót hagyott maga után, bár ezt már egyházmegyei rendelkezések szabályozták. Kiemelt szerepet játszott e téren Kováts Benedek kollégiumi tanár, aki a kollégiumban evangéliumi iratterjesztési osztályt szervezett, és ezzel jelentős mértékben megkönnyítette az egyházi kiadványok terjesztését. Ez a közömbösség egyházi énektanítás, a népkönyvtárak, illetve a dalegyletek működtetése terén is észlelhető volt. Ezzel szemben a szórványmisszió, a közadakozás és az alapítványok terén figyelemreméltó előrelépés történt.⁵⁸

A fenti hiányosságokra reflektálva Váradi Albert belmissziói előadó, az 1929. október 3-i közgyűlésen egy sor olyan javaslatot fogadtatott el, amelyek elsősorban a lelkészeknek és a tanítóknak a belmissziói munkában való intenzívebb részvételét célozták.⁵⁹ Ezt kívánták elérni az 1928/29-ben szervezett lelkészi, tanítói és tanítónői, presbiteri, illetve papné (összesen 11) konferenciák, amelyeken a teológiai professzorok (Imre Lajos, Tavaszy Sándor, Maksay Albert) mellett, többek között Makkai Sándor püspök, Vásárhelyi János püspök-helyettes, Illés Gyula tanügyi előadó, illetve Pilder Mária belmissziói utazótitkár is szolgált.⁶⁰

A rendelkezésre álló adatokból kiderül, hogy a 1930-as években az egyházmegye területén már egy sokkal gördülékenyebb belmissziói tevékenység folyt. A korábbi évek hiányosságait sikerült részben kiküszöbölni, és az újonnan alakított szövetségeknek és egyesületeknek⁶¹ is megvolt e tevékenységen belüli hozadéka.

Az 1930. október 15-i közgyűlésnek az ifjúság gondozására hozott határozatát⁶² nem ismerjük úgy, ahogy az egyházmegyei belmissziói előadónak az 1931.

⁵⁸ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 583/8.

⁵⁹ IgTanLvt. I./58./1901. IV/30. 9798.

⁶⁰ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 583/8.

⁶¹ Nőszövetség, férfiszoövetség, IKE, leányszövetség.

⁶² IgTanLvt. I./58./1901. V/15. 10973.

október 16-i közgyűlésen bemutatott jelentésének⁶³ tartalmát sem. Így az a 30-as évek első, belmisszióra vonatkozó adatsora az 1932. június 29-i egyházmegyei közgyűlésen elhangzott jelentés, amelyet Várad Albert belmissziói előadó terjesztett elő. Ezek szerint vasárnapi iskola, helyenként időszakosan ugyan, de már minden egyházközségben működött, az ifjúsági munka László Dezső és Babos Sándor egyházkerületi utazótitkárok tevékenységének köszönhetően eredményesebben működött. Számos helyen külön fiú- és leánybibliakörök alakultak, bár a jelentésből kitűnik, hogy még mindig ezt a korosztályt volt a legnehezebb az egyház kebelében megtartani. Az IKE-csoportok szervezése még nem kezdődött el. Az egyházi énekkarok száma elenyésző volt. A vallásos estek – az időnként fellépő közöny ellenére – szép számban működtek. Figyelemre méltó volt a nőszövetségek tevékenysége, ami a szórványosan létező férfiszövetségekre nem volt elmondható. A szegénygondozásról, a családi istentiszteletekről, az iratterjesztésről és a gyülekezeti könyvtárak működéséről is elmarasztalóan szól a jelentés.⁶⁴

A következő évek adatokban hiányosak. 1935 és 1937 között az egyházmegyében különböző okok⁶⁵ miatt nem tartottak közgyűlést, így a belmissziói jelentések is elmaradtak. Az 1937. június 28-án összeállított esperesi jelentés pedig elsősorban véleményezett statisztikai adatokat tartalmaz, amelyből kitűnik az állami hatóságok egyre erőteljesebb beavatkozása az egyházi, így a belmissziói tevékenységekbe is. A vasárnapi iskolai oktatásban 46 egyházközségben 3134 növendék részesült, iskolai áhítatokat pedig 36 egyházközségben tartottak. Gyermek-istentiszteletek 20 helyen voltak. A konfirmációt évenként 41, két évenként pedig 10 egyházközségben tartottak.

Az ifjúsági munka továbbra is akadozott. Az egyházmegye területén csak 19 IKE-csoport működött 420 taggal. A marosvásárhelyi tagozat Csiszár Lajos műszaki előadó vezetésével az iparostanoncok lelkigondozását is végezte. Az ifjúsági énekkarok száma is elenyésző volt. Az IKE tevékenységét az állam 1937-ben betiltotta. Hasonlóképpen a férfiszövetség tevékenységét is, amely azonban csak nyolc egyházközségben alakult meg, és 242 tagot számlált.

A leány- és a nőszövetség tevékenysége kiemelkedő volt. Előbbi 13 227 taggal rendelkezett, és nagyon szerteágazó tevékenységet (kézimunka, közmunka, bibliaórák, egyházi éneklés) folytatott. A nőszövetségi csoportok 28 helyen bibliakört is alakítottak, és elsősorban az elesettek számára gyűjtöttek jelentős

⁶³ IgTanLvt. I./58./1901. V/78. 09576.

⁶⁴ IgTanLvt. I./58./1901. VI/28. 5692.

⁶⁵ Itt elsősorban a lelkészek hanyagságát emelnénk ki, akik sok esetben a lelkészjelentéseket és költségvetéseket időben nem küldték be, illetve az állam korlátozó intézkedéseit.

adományt. A szegénygondozáshoz szükséges pénzalap gyűjtésére szervezett műsoros esteket, szeretetvendégségeket a hatóságok betiltották. A változó sikerrel, de minden egyházköztségben működő vallásos estek 1937-től hasonló sorsra jutottak.

A népnevelés és az iraterjesztés, valamint népi könyvtárak működtetése még ekkor is számos kívánnivalót hagyott maga után. A könyvtárral rendelkező egyházközségek ennek használatával próbálták a népnevelést elősegíteni. Egyes egyházközségekben azonban még Bibliát vagy énekeskönyvet sem juttattak a híveknek. A leggyakrabban forgalomban hozott egyházi kiadvány a Harangszó (20 helyen járatták), illetve Református Ifjúság (10 helyen rendelték meg) volt. Mindezt az esperes a lelkészeket és a tanítókat tette felelőssé. A szóránymisszió is csak három helyen működött, mivel a szóránnyok nagy része elhalt.⁶⁶ A 30-as évek végének belmissziói tevékenységéről nincsenek adataink. A hatósági tiltások miatt az elkezdett munkát nem lehetett a megfelelő hatékonysággal végezni, de meg vagyunk győződve arról, hogy gyakorlói megtalálták azokat a módszereket, amelyek által ez a tevékenység továbbra is az egyházi élet részét képezte, és az addig elért eredmények nem váltak hiábavalóvá.

Összegzés

Amint láttuk, a két világháború közötti belmisszió újjászervezése elengedhetetlen feladat volt az Erdélyi Református Egyházban. Ennek a törekvésnek a háborút és az impériumváltást követően lelki válságba került egyházi élet megújítása mellett a nemzeti-kisebbségi létfenntartás lehetőségeit is figyelembe kellett vennie. Annál is inkább, mert ez utóbbi is csak egyházi keretek között volt megvalósítható. A belmissziói tevékenység megszervezése sok esetben sokkal könnyebbnek bizonyult, mint annak gyakorlati kivitelezése. A teológiai racionalizmusban és liberalizmusban szocializálódott lelkész-, valamint a meglepően gyors ütemben elvilágiasodó társadalmi rétegek szemléletmódváltását igen nehéz volt ilyen rövid idő alatt megváltoztatni. Nem meglepő tehát, hogy a belmisszió – a marosi egyházmegyében is – csak részsikert ért el, de ez is elég volt ahhoz, hogy olyan alapot teremtsen, amelyből a következő évtizedek missziós törekvései és ébredési mozgalmi jórészt táplálkozhattak.

⁶⁶ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 558.

Kállai Benedek*

Kolozsvár

Vásárhelyi János teológiai évei¹

Vásárhelyi János mind anyai, mint apai ágon lelkészi családból származott, mégsem volt számára egyértelmű a pályaválasztás kérdése. Nyolcadikos gimnazista korában viszont már élénk egyházi tevékenységet fejtett ki, ugyanis cikkei jelentek meg az egyházkerület *Vasárnap* című lapjában, valamint különböző vallásos estélyek alkalmával előadásokat is tartott, amelyekről az Erdélyi Protestáns Lap elismeréssel írt. Ugyancsak a lelkészi pálya felé indította a nagyszülők kívánsága is, miszerint a tanári és a lelképásztori hivatásnál nincs magasabb és szebb hivatás.² Az ifjú Vásárhelyiben megvolt tehát a lelkészi pálya felé való vonzódás, azonban ismerősei és nagyravágyó rokonai igyekeztek őt lebeszélni arról: *Minek választod a papi pályát – mondták –, ott nincs a haladásra semmi kilátás. Akár előlről, akár hátulról olvasod, a pap mindenképpen csak pap, és semmi több.*³ Az érvelés meggyőzte az ifjút, és komolyan gondolkodott, hogy a jogi pályára lépjen. Ezt viszont ellenezte a nagyanyja, aki halálos ágyán megfogadta a lányának, hogy unokájából vagy lelkészt, vagy tanárt nevel.

Így végül a szószerk vonzása miatt Vásárhelyi a lelkészi hivatást választotta. Nagybátyjának, Vásárhelyi Boldizsárnak a figyelmeztetése mélyen a lelkébe vágott:

„Ne feledd, hogy a mi állásunkban a szószerk tulajdonképpen az Isten igéjének, az Úr által kijelentett örök igazságnak hirdetését jelenti. Csak ha hivatá-

* Kállai Benedek 1993-ban született Nagyváradon. Elemi iskoláit szülőfalujában, Jákóhodoson, illetve Szalárdon végezte, míg középiskolai tanulmányait a nagyvárad Ady Endre Elméleti Liceumban. 2012-ben felvételizett a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetbe, ahol 2018-ban befejezte tanulmányait. Jelenleg a Nyüvedi Református Egyházközség lelképásztora, valamint a Babeş–Bolyai Tudományegyetem hallgatója, ahol egyháztörténeti tanulmányokat folytat (PhD). Kutatási területe: Vásárhelyi János élete és munkássága.

¹ Az alábbi tanulmány teljes terjedelmében Kállai Benedek: *Vásárhelyi János származása és ifjúkora* című dolgozatának (Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2018), *Teológiai évek* című fejezetében olvasható.

² Vásárhelyi János: *Emlékeim, Önéletrajz* (kézirat), 31.

³ Uo. 32.

sodat így fogod fel, s érzel magadban komoly, minden dicsőségre való törekvés nélküli kézséget a Krisztus evangéliumának – amely nem más, mint a legfőbb élető igazság – hirdetésére, akkor állj a Krisztus zászlaja alá, de ha a kitűnni vágyás, az elismerés babérja csábít, azt óhajtod, akkor ne a szegény, sokszor csalódásokkal, felette sok önvívódással és tépelődéssel, nehéz tanulással, folytonos gondokkal terhes papi pályát válaszd.”⁴

Nagybátyja levelének hatására Vásárhelyi rádöbbsent a lelkészi szolgálat nehézségeire is, a „kopott palástokra”, a bajokra és a szegénységre, amelyekkel küszködtek a korszak igehirdetői. E figyelmeztetés heteken át tartó belső küzdelmet és vívódást eredményezett, amelyből azzal az elhatározással került ki, hogy a Krisztus ügyének szolgálatáért választja a lelkészi pályát, és nem egyébert.⁵

A kolozsvári Theologiai Fakultás

Vásárhelyi János 1906-ban iratkozott be az alig 10 éves múltra visszatekinthető kolozsvári Theologiai Fakultásra. 1848-as forradalom előtt a nagyenyedi, kolozsvári, marosvásárhelyi és székelyudvarhelyi kollégiumok kétéves teológiai képzést tartottak fent, 1-1 teológiai tanár vezetésével. Még a szabadságharc előtti évben a négy teológiai tanár közösen folyamodott a Főkonzisztóriumhoz avégett, hogy a lelkészképzés elmaradott állapotán, elhanyagoltságán és a lelkészek hiányos felkészültségén úgy segítsenek, hogy az enyedi két tanár mellé a többi kollégiumból még két tanárt alkalmazzanak. Az elképzelés szerint tehát a 4 kollégiumban működő teológiai képzést Enyeden akarták összevonni. Ezt a tervet azonban a szabadságharcot követő megtorlások idején nem lehetett kivitelezni annál is inkább, mivel a nagyenyedi kollégium súlyos károkat szenvedett a betörő román csapatok miatt. A Főkonzisztórium 1850-ben átmenetileg úgy oldotta meg a helyzetet, hogy a két nagyenyedi tanárt két kollégiumhoz osztotta be: egyiket Kolozsvárra, a másikat Marosvásárhelyre.⁶

Változás csak az 1854-es zilahi zsinat után következett be, amikor határozat született a teológia kolozsvári beindításáról, valamint ennek hatására a püspöki székhely Kolozsvárra történő áthelyezéséről. A kolozsvári teológiai oktatás

⁴ Vásárhelyi János: *Emlékeim, Önéletrajz* (kézirat), 33.

⁵ Vásárhelyi János: *i. m.* 33.

⁶ Buzogány Dezső: A Kolozsvári Református Theologiai Fakultás létrejöttének rövid története. In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyágot nyertek, A Kolozsvári Református Theológia tanárai 1895–1948*. A Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, Kolozsvár 1996, 5.

4 tanárral kezdte meg működését. Külön ingatlant nem tudtak biztosítani a teológia számára, ezért az a kolozsvári kollégium 2 osztálytermét kapta meg, de a kollégiumtól végig különálló intézményként működött, sőt a teológia mindvégig a nagyenyedi kollégium teológiai intézetének tekintette magát. Ez az időszak 1854-től 1862-ig terjedt. 1860-ra Nagyenyed felépült romjaiból, és kérvényezte a teológia visszaköltöztetését. A tanári karnak csak a fele ment vissza Nagyenyedre, és részben ennek, részben más okoknak köszönhetően, az enyedi teológiai oktatás többé nem tudott megerősödni. Helyzetükön rontott az is, hogy 1872-ben megnyitotta kapuit Kolozsvárott az egyetem, amely a teológiai fakultás beindításának reményével kecsegtetett. Ráadásul mindemellett a nagyenyedi kollégiumnak a gazdasági helyzete megrendült, amelynek orvoslásáért 1874-ben külön bizottságot állítottak fel, hogy alapos vizsgálat nyomán javaslatot dolgozzanak ki a kollégium gazdasági ügyeinek megszilárdítására vonatkozóan. Az elkészített tervezetben a bizottság tagjai felvetették annak lehetőségét, hogy az enyedi kollégiumban működő teológiai szemináriumot Kolozsvárra helyezték át.⁷

A felmerülő költöztetés ügye megosztotta az egyházmegyék és a kollégiumok véleményét is. A maradás mellett érvelt a nagyenyedi kollégium. Állásfoglalásukban kifejtették, hogy a kollégium megújult, épületeit felújították, tehát minden körülmény adott a maradásra. A másik oldalon a kolozsvári egyházmegye volt a leghangosabb, amely a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemmel, Kolozsvár központi fekvésével, valamint azzal érvelt, hogy Kolozsvár Erdély tudományos és társadalmi központja, valamint a református püspök székhelye is. Az 1875-ös egyházkerületi közgyűlésen is napirendre került a kérdés, de a testület az átköltöztetést ideiglenesen elutasította. Ugyanakkor felállított egy 15 tagú bizottságot, melynek feladatául szabták meg, hogy vegye fontolóra, és találja meg annak lehetőségét, hogy hová, mikor, és milyen alapból lehetne felállítani a teológiai szemináriumot. A bizottság két tervezetet is készített, az egyiket Kovács Ödön, a nagyenyedi kollégium meghatározó személyisége, a másikat pedig Szász Domokos, a későbbi püspök.⁸

Mindeközben a sajtóban nagy port kavart a kérdés, pró és kontra cikkek jelentek meg Kolozsvár és Nagyenyed mellett, amely vitában igen sok támadás érte Szász Domokost, a kolozsvári áthelyezés élharcosát. A 15 tagú bizottság is Nagyenyedre javasolta a teológiai fakultás felállítását, Kolozsvárt azért nem te-

⁷ Buzogány Dezső: *i. m.* 5–6.

⁸ Uo. 8–10.

kintették megfelelő helyszínek, mert az új intézmény felállításához nem voltak meg a szükséges anyagi feltételek. Szász Domokos azonban nem adta fel, tovább munkálkodott, és sikerült elérnie a felhatalmazást arra, hogy a Kolozsvárra felállítandó fakultás számára adományokat gyűjthessen. Miután Szász Domokost püspökké választották, a kolozsvári fakultás ügye új lendületet kapott. 1889-re sikerült a püspöknek elérnie, hogy az Igazgatótanács, a kerületi Közgyűlés engedélyezze a fakultás felállítását, valamint azt is, hogy az 1892-es pesti egyetemes zsinat is támogatta az új fakultás létrejöttét.⁹

Ezután kezdődött az új intézmény tervezése, amelyek során a figyelem még a leendő dísztermet borító festményekre is kiterjedt. Eldöntötték, hogy a millenium évére kell elkészülnie az új épületnek. Az épületet Feszty Gyula budapesti építész tervei és Herczeg Lajos kolozsvári főmérnök észrevételei alapján Endstrasser Benedek vállalkozó építette fel.¹⁰

1895. augusztus 31-re elkészült az épület, homlokzatán a következő felirattal: *Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Theologiai Fakultása*. Másnap, szeptember 1-jén megnyitották a teológiát, tanárai elfoglalták katedráikat. A beiratkozott 31 diák szeptember 15-én vehette birtokba az épületet, amelyet még ugyanazon hó 22-én az uralkodó Ferenc József is megtekintett. A következő tanárokat hívták meg a tanszékek betöltésére: Kenessey Béla budapesti teológiai tanárt az ó- és újszövetségi irodalomtörténet és biblíka tanszékre, Molnár Albert marosvásárhelyi lelkészt a gyakorlati teológiai tanszékre, Nagy Károly nagyenyedi lelkészt és kollégiumi magántanárt a dogmatika tanítására, Kecskeméthy István paksi lelkészt az ószövetségi exegézis tanítására, valamint Pokoly József geszti lelkészt, aki korábban Tisza Kálmán gyermekeinek volt a nevelője, az egyháztörténeti tanszékre.¹¹

A tanári kar

Molnár Albert kivételével mindannyian tanították Vásárhelyit, valamint rajtuk kívül még Ravasz László és Bartók György is. Éppen ezért szükséges megismerkednünk ezekkel a tanárokkal, ugyanis egyrészt ebből derül ki, hogy milyen

⁹ Buzogány Dezső: *i. m.* 11–14, 16–17., Bucsay Mihály: *Lelkészképzésünk ügye. Új intézmények, új tantervek*. In: Barcza József (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi református egyház 1867 és 1978 közötti történetéből* (V). A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1983, 221.

¹⁰ Buzogány Dezső: *i. m.* 20, 23.

¹¹ Buzogány Dezső: *i. m.* 24–26., Bucsay Mihály: *i. m.* 221.

hatással voltak az ifjú teológiai hallgatóra, másrészt pedig azért, mert a róluk alkotott ismereteinket Vásárhelyi írásából bővíthetjük és árnyalhatjuk.

Kenessey Béla (1858–1918)

A szegedi születésű Kenessey 1858-ban látta meg a napvilágot. Alsóbb iskoláit a Kálvin téri református iskolában, járta ki, majd a lelkészi pálya mellett döntött. Tervét szülei először ellenezték, de Arany János, a családi barát hatására később beleegyeztek. Teológiai tanulmányait Budapesten végezte, majd Hollandiában, Angliában és Németországban is tanult. A külföldi tanulmányútról hazatérve a budapesti teológia hívta meg tanárnak, ahol ószövetségi exegézist és biblikát tanított. Emellett a budapesti KIE alakuló ülésén ifjúsági alelnöki tisztséget kapott, majd a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkárának és pénztárosának választották meg, és ő lett a Protestáns Szemle folyóirat első szerkesztője is, ő volt a Dunamelléki Egyházkerület aljegyzője, valamint tagja volt a Református Egyetemes Tanügyi Bizottságnak.¹²

11 évi budapesti tanárkodás után 1895-ben elfogadta Szász Domokos meghívását a kolozsvári teológia ó- és újszövetségi irodalomtörténet és biblika tanszékére, sőt mi több – valószínűleg gazdag tapasztalatira való tekintettel – a püspök őt nevezte ki igazgatónak is.

„Mértéktartó, bölcs és tekintélyt parancsoló magatartásával olyan egységes szellemet teremtett meg a tanári kar tagjai között, amelyben megfért Nagy Károly liberalizmusa és Kecskeméthy István intenzív kegyessége, az Alföld és Erdély szelleme, Nagyenyed és Kolozsvár más-más hangja. Igaz a tanár-utód értékelése, miszerint emberileg neki köszönhető, hogy a kolozsvári teológia hamarosan országos színvonalú és hírű intézetté vált.”¹³

Neki köszönhető az is, hogy a nagyenyedi teológia liberalizmusa után evangéliumi lelkület járta át a falakat. Kolozsvári munkássága alatt egyházi-közéleti tekintélye egyre nagyobb lett, így előbb az Igazgatótanácsba, később egyházkerü-

¹² Kozma Zsolt: Kenessey Béla. In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyítást nyertek, A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948*. A Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, Kolozsvár 1996, 29–31.

¹³ Kozma Zsolt: *i. m.* 31–32; Hogy ez mennyire igaz volt, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1900-ban a teológia fennállásának 6. évében országos szinten már a legjobb teológiai akadémianak tartották. Ld. Gaal György: Málnási Bartók György. In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyítást nyertek, A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948*. A Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, Kolozsvár 1996, 141.

leti főjegyzőnek választották, míg végül 1908-ban, szinte egyedülálló módon, ellenszavazat nélkül elnyerte a püspöki tisztséget. Ekkor mondta el híressé váló szavait: *Az egyházkerület misszionáriusa akarok lenni*. Erdélyen túli elismertségét jelzi az, hogy a genfi egyetem 1909-ben a doctor causa honoris címmel tüntette ki, majd 1915-ben az egyetemes magyar református konvent lelkészi elnökévé választották, és ugyanebben az évben elnyerte a Ferenc József-rend nagykeresztjét.¹⁴

Tudományosságát a bibliakritika határozta meg, amellyel a hollandiai tanulmányútján sajátított el. Módszerét jól szemlélteti egyik mondása, miszerint a teológia tudományát fel kell tenni a „boncaszatra”. A bibliateológia vonatkozásában a történetiséget értette a tudományosság alatt. Ugyanakkor figyelmeztetett arra is, hogy el kell kerülni az elvonatkoztatott, a gyakorlati életben használhatatlan teológia művelését. Ezzel szemben a gyakorlatiasságot és használhatóságot minden teológiai tudomány esetében üdvösnek tartotta, így óva meg a hitet a tudomány romboló hatásától. Ennek folytán kijelenthető, Kenessey tudománya az Igéről szóló bizonyágtétel volt.¹⁵

Kenessey jó nevelőnek bizonyult. Tanítványaiból nem uralkodó lelkészeket akart nevelni, hanem szolgáló lelképásztorokat. Kenesseyt Vásárhelyi is kedvelte. Úgy emlékezik rá, mint egy zsörtölődő, sokat feddő, de ennek ellenére minden nagyobb kitérőse után ellágyuló és megbocsátó családfőre. Ezért a kedves igazgatót csak, mint „Tátit” emlegette.¹⁶

Kecskeméthy István (1864–1938)

Az elismert teológus Pakson látta meg a napvilágot 1864-ben elszegényedett nemesi családban.¹⁷ Szorgalmas tanuló volt az iskolában. Nagykőrösi tanulmányai után beiratkozott a budapesti teológiára, ahol többek között Kenessey is professzora volt. „Öttalentumos nyelvtelhetség” volt, kitűnően elsajátította a bibliai nyelveket. Az első lelkészképesítő vizsgát 1888-ban tette le jeles eredménnyel, míg a bölcsésztudori szigorlatot 1890-ben cum laude minősítéssel fejezte be keleti és összehasonlító nyelvészetből, magyar irodalomból és indogermán nyelvészetből. Még ugyanebben az évben megpályázta a debreceni teoló-

¹⁴ Kozma Zsolt: *i. m.* 33.

¹⁵ Uo. 35–36.

¹⁶ Uo. 37. Vásárhelyi János: *i. m.* 39.

¹⁷ Molnár János: Kecskeméthy István. In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyágot nyertek, A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948*. A Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, Kolozsvár 1996, 65–66.

giai akadémia ótestamentumi exegézis és zsidó nyelvi tanszékén megürült állást. Pályázata sikertelen volt, talán ennek köszönhető, hogy azonnal elfogadta Szász Domokos hívását az enyedi, majd később a kolozsvári teológiára.¹⁸

Kenesseyhez hasonlóan, Kecskeméthy is a belmisszió elkötelezett híve volt. Megszervezte az Evangéliumi Szövetséget, a Keresztyén Munka Egyletet, az Evangéliumi Munkások Erdélyi Szövetségét, az ő szerkesztésében jelent meg a Kis Tükör és a Napsugár. Evangelizációs alkalmakat tartott, valamint pásztorolta az alakulóban lévő monostori gyülekezetet. Az ifjúsági lap szerkesztőjeként kiviláglott az is, hogy kiváló ismerője a gyermeklélektannak is. Belmissziós elkötelezettsége ellenére nem volt híve az újreformátori teológiának. Szükségtelennek ítélte a hitvallási iratokat, személyes kegyességét a modern pietizmus határozta meg. Tudósként a vallástörténeti iskola híve volt olyannyira, hogy néhány bibliai történetet mesének tartott.¹⁹

Gönczy Lajos a következőképpen jellemezte: *A világtól félrevonuló pietista és a világ kellős közepében forgolódo politikus, a naiv, hiszékeny gyermeki lelkület és a mindenütt rosszat sejtő gyanakvás, a kemény szigor és az ellágyuló jóság, a fellegekben járó idealista és a gyakorlat embere, az ortodox bibliahívő és az Írást a kritika kíméletlen késével ízekre szedő tudós: mindez egy meglepő egységben és harmóniában.*²⁰ Vásárhelyi azonban már kicsit másképp látja azt a kemény szigort. Visszaemlékezésében a következőket jegyezte fel: *úgy képviseli az ó-szövetségi szigort, hogy nem kell egyáltalán félni a Sínai-hegy ítélő tüzétől. Könnyen oda lehet férközni szívéhez.*²¹

Pokoly József (1866–1933)

Pokoly 1866-ban a Szabolcs megyei Órben látta meg a napvilágot nagyapja parókiáján, és ott is nevelkedett fel. Neveltetését és tanulmányait nagyapja irányította, az ő indítására ment az igen nagy hírnévnek örvendő készmárki gimnáziumba, amelyet még Stockel Lénárt, a „Praeceptor Hungariae” alapított. Gimnáziumi tanulmányait Sárospatakon fejezte be, majd 1885-ben beiratkozott a teológiai fakultásra. Egy év pataki tanulás után Debrecenben folytatta teológiai tanulmányait, ahol a pataki kultúrprotestantizmussal ellentétben már a konfes-

¹⁸ Molnár János: *i. m.* 66–68.

¹⁹ Uo. 69–71, 73–74., Bucsay Mihály: *i. m.* 216.

²⁰ Molnár János: *i. m.* 68.

²¹ Vásárhelyi János: *i. m.* 39.

szocializmus volt a meghatározó teológiai irányzat. Itt Balogh Ferenc neves egyháztörténész-professzort is hallgatta, aki igen nagy hatással volt rá. 1889-ben befejezte teológiai tanulmányait. Innen Gesztre került, ugyanis Tisza Kálmán akkori miniszterelnök Lajos fia mellé egy ifjú lelkészt szeretett volna nevelőnek, s a debreceni professzorok a szorgalmas és éles eszű Pokolyt ajánlták. A Tisza családnál töltött idő sajátos szakasza volt, amikor neveltje Budapestre iratkozott be egyetemre. Pokoly ide is elkísérte, és ő is beiratkozott a fakultásra, ahol történelmet, jogot és latint tanult. Ebben a korszakban formálódott Pokoly kitűnő egyházbiztosként. A tanítóskodás után a másfél évig a geszti gyülekezet lelképásztora lett.²²

1895 döntő fordulatot hozott a 29 éves Pokoly életében, ugyanis Szász Domokos, Tisza Kálmán ajánlására, a még igen fiatalnak számító Pokolyt hívta meg az egyháztörténelem tanszék vezetésére, melyet a következőképpen indokolt meg: *e szakba vágó feles számú dolgozatai éles ítélőkészségének, a forrásokra visszamenő búvárkodó szellemének s meglepő írói tehetségének nyomait tükrözik.* Pokoly kolozsvári évei alatt termékeny író volt, aki leginkább a Protestáns Szemlében publikált. Ezekből az írásaiból kitetszik, hogy vonzódott a szocialista eszmékhez. Ennek tudható be, hogy üdvözölte az Evangéliumi Szövetség, a Gustav Adolf Egylet és a Luther Egylet szociális tevékenységét. Ezen meggyőződéséből adódóan a 20. század fő kérdésének a következőt tartotta: *Az egyházak hivatásuk tudatából kiindulva hogyan viselkednek a szocializmussal szemben. Hiszen a keresztyénység – mondja – a legtökéletesebb szocializmus, tehát a keresztyén egyházak sem lehetnek a szociális törekvések iránt érzéketlenek. Valóban, nem is azok.* Tanulmányai és munkái közül kiemelkedik *Az erdélyi református egyház története* című műve, amelyet az egyházkerület megrendelésére írt meg.²³

Professzorsága idején őt választották a teológia könyvtárának felelős tanárává. Ő szervezte meg a könyvtárat, a fakultás tudományos műhelyét. Levelezett, vásárolt és szorgalmasan gyűjtött, minek következtében az első tanév végére a könyvtár állománya 3040 kötetből állt, míg a második tanév végére ez a szám 17 338-ra bővült.²⁴ Vásárhelyi a könyvtáros Pokolyról megjegyzi, hogy míg

²² Gálffy Zoltán: Pokoly József. In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948.* A Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, Kolozsvár 1996, 79–81.

²³ Uo. 81, 86–87.

²⁴ Uo. 83.

Pokoly volt a könyvtár kezelője, addig alig tudott valaki oda bejutni, és ha be is jutott, csak addig tartózkodhatott ott, amíg a kért könyvet megkapta.²⁵

Egy másik volt diákja pedig a következőképpen emlékezett Pokolyra mint előadóra: *igénytelen, sőt fakó benyomást tevő volt [...] a sugallóképeség külső eszközeinek teljes, tökéletes hiányával volt [...] színtelen, halk és kissé pergő beszédű.*²⁶ Bár úgy tűnik nem ő volt a legtökéletesebb előadó, de Vásárhelyi szerint mégis ő tetszett legjobban az ifjúságnak. Alapos tudása, széles körű tudományos irodalmi tevékenysége és bátor egyházpolitikai küzdelmei lenyűgözték az ifjúságot. Mindezek ellenére a diákok egymás közt pongyola öltözködése, száraz humora és szűkszavúsága miatt csak „Józsinak” nevezték a nagytiszteletű tudóst, de ugyanakkor tudták róla, hogy ő barátja az ifjúságnak, aki nem csak megmosolyogja, hanem meg is érti, és inkább védi a teológus ifjúság csintalanságait.²⁷

Nagy Károly (1868–1926)

Nagy Károly a háromszéki Kisborosnyón született 1868-ban. Apja kántor-tanító volt. Gimnáziumi tanulmányait Sepsiszentgyörgyön és Nagyenyeden végezte, ahol később beiratkozott a teológiára. Abban az időben a nagyenyedi teológia leghíresebb tanára és vezéregyénisége Kovács Ödön volt, aki a liberális teológiát képviselte, s nagy hatással volt Nagyra olyannyira, hogy Nagyt Kovács Ödön legkiválóbb tanítványaként tartják számon. Nagyenyedi tanulmányai után Marburgban, majd pedig Utrechtben tanult filozófiát és teológiát. 1892-ben magántanári vizsgát tett Kálvin teológiájáról írt tézise alapján. Hazatérése után brassói lelképásztor lett, ahonnan Nagyenyedre hívták meg lelkésznek. 1895-ben Kolozsvárra költözött, ahol a rendszeres teológiai tanszék vezetője lett. Tanári hivatását 1918-ig folytatta, amikor püspökké választották. Kolozsvári professzorsága idején sok közegyházi feladatot vállalt. Főszerkesztője volt az Erdélyi Protestáns Lapnak, valamint a Református Szemlének, 1908-ban főjegyzővé választották.²⁸

Nagy Károly mindenért lelkesedő, de ugyanakkor nyugtalan jellem volt, aki elégedetlen volt a körülötte lévő emberekkel, ugyanis eleven lelki közösséggé

²⁵ Vásárhelyi János: *i. m.* 34-35.

²⁶ Gálfy Zoltán: *i. m.* 82.

²⁷ Vásárhelyi János: *i. m.* 39.

²⁸ Hoop, Froukje de: Nagy Károly. In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonysgot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948.* A Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, Kolozsvár 1996, 91, 97.

szerette volna formálni a magyar reformátusságot.²⁹ Nyugtalansága és másokkal szembeni elégedetlensége mellett őszintén bocsánatot tudott kérni akár a tanítványaitól is. Vásárhelyi említi, hogy egyszer konfliktusba keveredett vele az egyik tanórán, minek az lett a vége, hogy Nagy Károly a következő szavakkal kért elnézést diákjától: *Bocsánatot kérek kíméletlen sértésemért magától is, az ifjúságtól is. Nem tudom, mi volt velem. Úgy látom, egészen méltatlanul érte Magát részemről a súlyos bántalom.*³⁰ Vásárhelyi a következőt jegyezte fel róla:

„Külön helyet foglalt el Nagy Károly. Ő »Nagy Úr« volt. Hódolat volt e névben. Hódolat az ifjúság egyeteme részéről, csillogó, a zsenialitás benyomását keltő esze, ragyogó elokvenciája előtt. Volt a nevében azonban egy jó adag székely komázás is. »Nagy Úr« – ügyes ember. Az ő eszén nem lehet túljárni, talpraesett ember, aki a legnehezebb helyzetből is kivágja magát. Nagy Úr, kemény ember, nem kell összetűzni vele, mert ha felingerlik, könnyen megrántja mórésre az embert.”³¹

A diákság tehát egyszerre félté, tisztelte és nézett fel rá, nem is csoda, hogy a következő szellemes jellemzést költötték róla: *Ravasz nem olyan pokoli, és Pokoly nem olyan ravasz, mint amilyen pokolian ravasz Nagy Károly.*³² Vásárhelyi szerint a tanári kar tagjai közül az ifjúságra a legnagyobb hatást Nagy Károly gyakorolta.

Ravasz László (1882–1975)

Ravasz 1882-ben született Bánffyhunyardon. A helyi iskola elvégzése után, 1896-tól abban az udvarhelyi kollégiumban tanult tovább, ahol az anyja testvére volt az igazgató. 1900-ban Kolozsvárra ment, ahol egyidejűleg iratkozott be a tudományegyetemre és a teológiára. Bevallása szerint saját magát elsősorban egyetemi hallgatónak tartotta, nem teológusnak: *A teológián eleinte vendégszereplőnek, műkedvelőnek tekintettem magam.* Nagy Károly hatására viszont új gondolatvilág tárult fel benne. Ez a gondolat a tisztelet volt a teológia mint szellemi erőfeszítés és mint egyedül elégséges világmagyarázat iránt.³³

²⁹ Hoop, Froukje de: *i. m.* 91.

³⁰ Vásárhelyi János: *i. m.* 43.

³¹ Uo. 39.

³² Kelemen Attila: Ravasz László. In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948.: A Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, Kolozsvár 1996, 117.*

³³ Kelemen Attila: *i. m.* 106–107, 109, 111.

A kolozsvári tanulmányok után Berlinbe ment gyakorlati teológiát tanulni. 1907-ben Sárospatakon filozófiából és gyakorlati teológiából magántanári címet szerzett, dolgozatának címe *Bevezetés a gyakorlati teológiába* volt.³⁴ Ugyanabban az évben megszerezte a doktori fokozatot is. Így 1907-ben, alig 25 évesen a teológia gyakorlati tanszékének tanára lett.³⁵

Ravasz teológiai felfogása olyannyira a gyakorlatra összpontosított, hogy a hitvallásoknak nem tulajdonított jelentőséget. A konfirmációi felkészítésnél még helyet ad a káténak, de a gyülekezeti istentiszteletből elvetette a kátémagyarázatot. Korai teológiai felfogását következőképpen fogalmazta meg:

„Ahol a vallásos élet még mindig a 17. század megcsontosodott formái között teng, a kátémagyarázatot, mint az igazi építés árkánumát használják és javallják. De ma már mindenki tudja, ha csak bele nem gubózta magát egy elavult orthodoxiába, hogy a vallásos élmény nem konfesszióból támad, hanem a konfessziók támadnak a vallásos élményből.”³⁶

A hitvallások elhanyagolásán túl Vásárhelyi szerint Ravasz nem rendelkezett alaposabb teológiai szaktudással, sőt a Biblia eredeti nyelven való tanulmányozását feleslegesnek tartotta, de ugyanakkor Vásárhelyi kidomborítja Ravasz széles körű olvasottságát, a kifinomult esztétikai érzékét, valamint alapos filozófiai ismereteit, amelyet főképp Böhm Károly és Niebergall bölcselete határozott meg.³⁷

A gyakorlati teológiai képzésbe Ravasz újítást is hozott. Bevezette a homiletikai szemináriumot, ahol a diákok az előre megjelölt textus alapján a többi diák előtt próba-istentiszteletet tartottak a díszteremben. Nekik kellett kiválasztaniuk az énekeket, imádságokat stb. Az istentisztelet után az előre kijelölt bíráló jelentést tett, és azután mindenki elmondhatta véleményét. Ravasz a visszaemlékezésében azt jegyezte fel, hogy a diákjai szerették ezeket az órákat, azonban Vásárhelyi máshogy vélekedett.³⁸ Szerinte a teológusok közönyösek, fölényeskedők és érdektelenek voltak ezeken az órákon. A hallgatóság általában vagy az ablakon nézett kifelé, vagy könyvet olvasott, de a szónoklóra egyáltalán nem figyeltek, így pedig a beosztott szónokok sem kedvelték ezeket az órákat.³⁹

³⁴ Nagy Károly: Különfélék. In: *Erdélyi Protestáns Lap* X (1907/20), 157.

³⁵ Kelemen Artilla: *i. m.* 113–114.

³⁶ Bucsay Mihály: *i. m.* 218.

³⁷ Vásárhelyi János: *i. m.* 36.

³⁸ Kelemen Artilla: *i. m.* 116.

³⁹ Vásárhelyi János: *i. m.* 52–53.

Vásárhelyi ennek ellenére elismerte Ravasz felkészültségét. Úgy emlékezik rá, mint aki a teológia nyomasztó légkörébe frissességével, felkészültségével, kiváló szónoki készségével, valamint írói tehetségével elevenséget hozott. Vásárhelyi szerint egyenesen élővé tette a teológiai hallgatók közösségét, lelkesedést és önbizalmat adott a diákoknak. Hatására sokan kedvet kaptak ahhoz, hogy igazi lelkipásztorok legyenek.⁴⁰

Málnási Bartók György (1882–1970)

Bartók 1882-ban született Nagyenyeden, ahol elemi iskoláit is végezte. A gimnáziumot azonban Szászvároson járta ki. Teológusként Ravasszal együtt irányították a teológus ifúságot, kettejük kezdeményezésére bekapcsolódtak az egész kolozsvári diákságot felölelő Egyetemi Kör munkájába, majd ennek tagozataként létrehozták a Teológus Kört.

1900-tól a Ferenc József Magyar Királyi Tudományegyetem bölcsészkar hallgatója volt. Ebben az időben Bartók tudományos cikkek, könyvismertetések és művek magyarra fordításának sorát közölte, amelyek meghozták számára az ismertséget. Kolozsvári tanulmányai után Németországban folytatta filozófiai és teológiai tanulmányait.⁴¹

1905-ben befejezi a teológiai tanulmányait, 1906-ban bölcsészdoktori címet szerzett *Az akarat szabadság problémája* című értekezésével. Ezt követően magyar–német szakos tanári diplomát szerzett. Nagyenyeden kollégiumi tanár lett, ahol magyart, németet és földrajzot tanított, valamint magántanárként a teológián órákat tartott.⁴²

Édesapja halála után a püspöki székbe Kenesseyt választották meg, így 1909-ben Kenessey megürült tanszékét ő foglalta el. 1911-ben meghalt Böhm Károly, a nagy mester, akinek helyét Bartók vette át az egyetemen. Ettől kezdve, munkásságának súlypontja áttevődött az egyetemre. 1917-ben az egyetemen elnyerte a rendes tanári státust, a filozófiai tanszék vezetését bízták rá, ennek következtében 8 év munka után távozott a teológiáról.⁴³ A fakultáson való működésének rövidsége miatt Vásárhelyi is kesergett, ugyanis szerinte Bartók len-

⁴⁰ Vásárhelyi János: *i. m.* 36.

⁴¹ Gaal György: Málnási Bartók György. In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948.* A Református Egyház Misztófalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, Kolozsvár 1996, 142, 144–145.

⁴² Uo. 145–146.

⁴³ Uo. 148, 150–151.

dületet hozott a teológia életébe. Vásárhelyi úgy emlékezett rá, mint éles eszű, jeles filozófiai készséggel bíró, reményteljes fiatal tudósra. Szerinte Bartók sosem tudott igazán beilleszkedni a teológia tanári körébe, aminek az is lehetett az oka, hogy a teológiai tanárságra úgy tekintett, mint egy állomásra az egyetemi tanárság felé. Ennek ellenére azonban éppen ő volt az, aki meglátta, hogy az egyházi élet nélkülözi a nemesebb szellemi élet vonásait, a lelkipásztorok nagy részének teológiai és általános műveltsége alacsony színvonalon állott, és azt is, hogy a teológián nem volt komoly tudományos képzés, aminek egyrészt a teológus ifjúság hozzáállása, másrészt pedig a teológia irányításának és berendezkedésének a kor követelményeitől való elmaradása volt az oka. Éppen ezért igyekezett is ezen valamelyest változtatni. Vásárhelyi feljegyezte róla, hogy ő volt az egyetlen olyan tanár, aki a jobb tanítványait házába vitte, hogy ott foglalkozzék velük, és bevezesse őket az alaposabb teológiai tanulmányozásba.⁴⁴

A teológiai fakultáson nem volt egységes teológiai gondolkodás. Ahány tanár, annyiféle teológiai irányt képviseltek. Kenessey lényegében eklektikus volt, akinél a diákok nem tudtak felismerni egy határozott irányt. Kecskeméthy a kegyességi életet tekintve pietista, míg a tudományosság téren ultramodern bibliakritikus. A professzorok között Pokoly volt az, aki az ortodox hitvallásos álláspontot képviselte, míg Nagy Károly a liberális teológiát.⁴⁵ Mindemellett pedig a diákok inkább a filozófiára épülő világszemléletet sajátították el, mintsem a teológiára épülőt, aminek egyik oka az volt, hogy míg a teológia könyvtárához alig férhettek hozzá (amúgy is rendkívül szegényes volt), addig a kor követelményeinek megfelelő tudományegyetem könyvtárába szabad bejárásuk volt. Így a teológus ifjak közül sokan merültek el a filozófia tanulmányozásában, és csak nagyon kevesek voltak azok, akik alapos teológiai műveltséget szereztek. Ezt magyarázza az a körülmény is, hogy Nagy Károly egészen liberális szellemben tartott előadásai gyakorolták a legmélyebb hatást a teológus ifjúságra. És mivel a tanári kar tagjai közül egyik sem foglalkozott igazán az ifjakkal, ezért az ifjúság felületes tetszés szerint alkotta meg felfogását a Nagy Károly leginkább vonzó, túlzottan liberális tanítása szerint [...] Így aztán nagy tisztessége volt az emberi tudomány kultuszának abban az időben a kolozsvári teológiai intézet körében.⁴⁶

Révész Imre szerint nemes és magasröptű intellektualizmus székhelye volt ekkoriban az intézet. Bár a tanárok nagy része és a diákok egy fedél alatt éltek, alig

⁴⁴ Vásárhelyi János: i. m. 37.

⁴⁵ Uo. 35.

⁴⁶ Uo.

létezett közöttük társadalmi közösség. Vásárhelyi János meglátása szerint ennek az oka abban keresendő, hogy a teológiai képzés a 20. század elején tekintélyének magaslatán állt, viszont a mélyebben megalapozott lelkésznevelés szempontjából a hanyatlás állapotában volt. A teológia tanárai tudósok, jeles prédikátorok és közéleti szereplők voltak. Kenessey Béla igazgató az egyházkerület főjegyzője volt, Kecskeméthy István országgyűlési képviselő. Pokoly József egyháztörténész pedig vármegyei monográfiák, valamint más szakmájába vágó dolgozatok megírásával és más feladatokkal volt elfoglalva. Nagy Károly is hasonló helyzetben volt. Rendkívül élénk egyházpolitikai és egyházigazgatási tevékenységet fejtett ki az igen kiterjedt társadalmi közszereplések mellett. Ő szerkesztette az egyházkerület akkori hivatalos lapját az Erdélyi Protestáns Lapot. *Ez a helyzet magyarázza, hogy theológiánk tanárai egész Erdélyben általánosan ismert, kitűnő tekintélyben álló férfiak voltak, az ifjúság nagy tisztelettel tekintett fel rájuk, de az ifjúságtól egészen távol állottak*⁴⁷ – állapítja meg Vásárhelyi, akinek szavai rávilágítanak arra, hogy a professzorok előadásaik megtartásán kívül az ifjúsággal szinte semmit sem foglalkoztak. A szó szoros értelmében vett szemináriumi oktatásról és magánkollégiumokról szó sem volt, sőt az első években bibliamagyarázatot, valamint ifjúsági istentiszteleteket egyáltalán nem tartottak. Az ifjúsággal való érintkezésük szinte csak abból állt, hogy megtartották az órarend szerinti előadásait. Bartókon kívül a rokonaikon kívül soha senkit magukhoz meg nem hívtak. Az előadásokon és a kollokviumukon kívül néha az udvaron, folyosón, esetleg az irodában váltottak néhány szót a diákokkal. Így nem meglepő, hogy volt olyan tanár, aki még a negyedéves hallgatóit sem ismerte.⁴⁸ Annak ellenére, hogy a tanárok kiemelkedő és országszerte elismert személyiségek voltak, a diákokra mégsem tudtak olyan hatást kifejteni, amelyre szükség lett volna.

Vásárhelyi fentebbi véleményét nem mondhatjuk elfogultnak vagy egyedi-nek. A teológus ifjúság nem volt megelégedve a lelkészneveléssel, s a protestáns teológiák hallgatóinak országos kongresszusa, amelynek 1909. február 3–5. között Kolozsvár adott helyt, és amelynek egyik fő szervezője Vásárhelyi volt, ennek a témának szentelte figyelmét. Kérték a Biblia tanulmányozását, az eredeti nyelvek, szónoklat és a szociológia tanítását, a bibliai földrajz és Izráel történetének tanítását. A következő gondolatokat is ők fogalmazták meg:

⁴⁷ Vásárhelyi János: *i. m.* 34.

⁴⁸ Uo.34–35.

Nem ismerjük a Bibliát [...] Tanulunk és vizsgázunk bibliai bevezetésből, bibliai teológiából, exegézisből, dogmatikából anélkül, hogy mindezek után a Bibliát igazán ismernők. Megtanuljuk a bevezetésben megírt tartalmakat, lekollokválunk akár jelesre is, de a Biblia igen gyakran még a kezünkben sem volt...⁴⁹ Láthatjuk tehát, hogy bár kitűnő tudósok tanították a teológus ifjúságot, azonban a lelkészképzés korántsem volt kielégítő, sőt sok kívánnivalót hagyott maga után.

Közzellem a teológián

Mivel a professzorok nem voltak szigorúak a vizsgán, ezért a diákok szorgalmára és belátására volt bízva a pontos és gondos tanulást feltételező ismeretszerzés. A tanárok feltételezték a diákok részéről a Biblia alapos ismeretét és állandó olvasását, de ezt sosem kérték számon, ez pedig olyan helyzetet teremtett, hogy Vásárhelyi, hasonlóan a többi diákhoz, csak IV. éves korában olvasta el először az Ószövetséget. A Biblia eredeti nyelveken való olvasása, gondos exegézise, és a hitvallási iratok ismerete szintén kívánnivalót hagyott maga után. Ennek hatására terjedt el az a közvélekedés, a magyar fordítás birtokában szükségtelen sokat vesződni a görög- és a héber nyelv-tanulással. A hitvallásokat már csak történelmi értéknek tekintették, ezért nem lehet döntő tényezője a „modern teológus” állásponjtjának kialakításában. Így jutott az ifjúság nagy része oda, hogy noha pompás vitázókészsége alakult ki, de hiányzott mögüle az alapos tudás. Az a néhány diák, akik tudományos munkásságra vágytak, és hajlandóságot éreztek az elmélyülő tanulmányozásra, ide-oda csapongtak, ugyanis a tanároktól nem kaptak kellő irányítást, így pedig ki szociológiával, ki irodalommal, filozófiával foglalkozott, csak éppen a hivatásához tartozó alapos teológiai ismereteket nem sajátította el.⁵⁰

Mindezek ellenére az ifjak szemében a tudományos képzésnek mégis volt tekintélye. A kiválóbbak igyekeztek egyetemi doktorátust szerezni, de nem azért, hogy ismereteiket bővítsék, hanem azért, hogy magasabb rangú lelkipásztoroknak tekintessenek. A lelkipásztori eszménykép vonásai is hasonlóak voltak ehhez. Azt tartották ideális lelkésznek, aki egyetemes műveltségű és intelligens irányítója lesz gyülekezetének. A kiemelkedőbb tehetségű diákok azt tekintették szerencsésnek, aki professzor vagy városi lelkész lesz. Ilyen közhangulat mellett semmi meglepő nem volt abban, hogy a többség fásultsággal végezte tanulmányait.⁵¹

⁴⁹ Bucsay Mihály: *i. m.* 222–223.

⁵⁰ Vásárhelyi János: *i. m.* 35–36, 53.

⁵¹ Uo. 36.

Intézeti élet

Az internátusi életet ugyanaz a szabadosság jellemezte, mint az ifjak szellemi vezetése. A hallgatók teljes szabadsággal rendelkeztek. A bentlakásban ki-ki akkor kelt és feküdt, amikor akart, még a kimaradásokat sem ellenőrizték. A szobákban alig lehetett szó komoly olvasásról, tanulmányozásról, szellemi foglalkozásról. Ez alól csak a kollokviumot megelőző pár hét jelentett kivételt. Vásárhelyi szerint ebben az volt a szerencse, hogy a kollokviumok kötelezőek voltak, mert így egy tanévben legalább egy-egy hónapon át mégiscsak tanultak az ifjak, és azalatt volt valamelyes munkaszemélyzet a teológián, az előadások meghallgatásán kívül.⁵²

Az internátus Vásárhelyi szerint egészen kezdetleges berendezéssel rendelkezett. Alig volt néhány szoba, ahol ketten laktak, a többiben pedig négyen vagy hatan. A szobákban csak az ágyak és egy asztal fért el, a ruhásszekrények a folyosón voltak, de személyenként csak a szekrény egyik felével rendelkezhetek.⁵³

A könyvtár elrendezése szintén kívánnivalót hagyott maga után. Csupán egy olvasóterem volt, az is lent a szuterénben, ahol néhány napilap társaságában egy biliárdasztal volt elhelyezve. A könyvtárat Pokoly kezelte, de oda alig lehetett bejutni. Könyvjegyzék nem volt, az amúgy is szegényes könyvtár állományát az ifjúság alig ismerte. E szomorú állapotot csak az enyhítette, hogy a teológiai hallgatóknak kétéves egyetemi képzésük alatt szabad bejárásuk volt az egyetem könyvtárába, amely a kornak megfelelő berendezéssel rendelkezett, és szakszerű vezetés alatt állt.⁵⁴

A konviktusi ellátásról pozitívan nyilatkozik a volt diák, bár megjegyzi azokat a fogyatkozásokat, amelyek a fejadagok bevezetése előtt mutatkoztak. *Egy asztalnál 12 fiú ült. Két közös tál volt az asztalon. Sok asztalnál megtörtént, hogy 2-3 napon át nem jutottak kielégítő adag ételhez az ifjak, mert a darab húson kívül a köretet kiszédtek az előbb vevők, s a későbbiek részére már nem volt pótlás. Szerencsére napról napra más és más vett elsőnek, és így csak kiegyensúlyozódott a hátrány.*⁵⁵

Az intézet állapotáról megfogalmazott gondolatait a következő összefoglalással zárta: *Sivár, lehet talán kissé túl sötét is ez a kép, amelyet itt leírtam, de sajnos lényegében mégiscsak a valóságnak felel meg.*⁵⁶

⁵² Vásárhelyi János: i. m. 35.

⁵³ Uo. 34.

⁵⁴ Uo. 34–35.

⁵⁵ Uo. 35.

⁵⁶ Uo. 35.

Ifjúsági közélet és kegyesség

„Az én időmben – mondja Vásárhelyi – nem lehetett egységes ifjúsági közszellemről beszélni. Az ifjúság apró csoportokra oszlott, s rendszerint az egy intézetből kikerült, s még e körön belül is az egy évfolyamhoz tartozó ifjak tartottak fenn egymás között közvetlenebb személyi és baráti kapcsolatokat, egyébként a teológia hallgatók is »Kollega Úr«-azták egymást. Ritka volt az ezen kereteket áttörő baráti viszony kialakulása. Arról szó sem volt, a mi időnkben alig is hallottunk olyasmiről, hogy külön irodalmi vagy bibliaköri munkába kapcsolódjanak össze.”⁵⁷

Az ifjúságnak két szervezete volt, az egyik az Ifjúsági Egyesület, amelynek minden bentlakó tagja volt (a teológusok mellett a jogászok és a tanárjelöltek is.) A másik szervezet a Theológus Egylet volt. Az Ifjúsági Egylet gondoskodott az olvasókörről és a biliárdszobáról, valamint Kolozsvárt és néhány vidéki városban műsorral egybekötött táncos estélyt szervezett. Szellemi munkát azonban nem végzett, csupán annyit, hogy március 15. és október 6. alkalmából ünnepélyt szervezett a teológia dísztermében. Ezek mellett létezett még a Theológus Kör, amely a kurzusok kiadásáról, a legációválasztásról gondoskodott, valamint segélyalapjából folyósított kölcsönöket, kapcsolatot tartott fenn a többi teológiával, és az előfizetőknek kézbesítette a Debrecenben megjelenő Közlöny című, teológusok számára szerkesztett ifjúsági lapot. A felsoroltakon kívül még a Bethlen Gábor Kört kell megemlíteni, valamint a teológustalálkozókat, amelyek az ifjúsági közéletben üde színfoltnak számítottak.⁵⁸ Utóbbinak akkor lett nagyobb jelentősége, amikor Ravasz László átvette a vezetését. Ekkor a kör működése már nemcsak a teológián lakó ifjúságra, hanem az egyetemi protestáns ifjúságra is igyekezett hatáskörét kiterjeszteni. Évenként néhány viraestet tartott, de jelentősége leginkább abban állt, hogy a teológus ifjúság bevonásával elkezdte a belmissziói munkát a kolozsvári gyülekezetekben. Vasárnapi iskolát vezettek, és előadásokat tartottak a hóstáti és az iparos ifjúságnak. Ezt kezdetben néhány lelkes, hideg részvétlenséggel, az iskolaigazgatók meg ellenszenvvel fogadták, de munkájuk során sok vigasztaló és bátorító tapasztalatra tettek szert, aminek később hasznát vették.⁵⁹

Az egyetemi vagy más külső ifjúsági egyletekkel szinte semmilyen kapcsolatuk nem volt, a város politikai és társadalmi mozgalmában sem vettek részt. Még akkor sem, amikor a radikális gondolkodású egyetemi ifjúság körében mozgalom

⁵⁷ Vásárhelyi János: *i. m.* 38.

⁵⁸ Uo. 38, 47.

⁵⁹ Uo. 38.

indult a Galilei Kör megalakításáért, amelybe a teológus ifjúságot is be szerettek volna vonni. Az alakuló ülésen még részt vettek néhányan, de Kun Béla modorosan, ellenszenves fellépése miatt nem csatlakoztak a mozgalomhoz.⁶⁰

Az akkori teológiai hallgatók kegyességi élete nagyon sivár volt. A teológusok 1909-ig nem jártak istentiszteletekre, ekkor vezették be az akadémiai istentiszteleteket. Ugyanez mondható el a bibliaórákról is.⁶¹

Személyes emlékek

Theológus éveimből is feljegyezek pár olyan emléket, amely jelentősen világíthatja meg lelki életem kialakulásának menetét. Ha visszagondolok a theológián eltöltött négy évemre, évenként a következő események hatottak erőteljesebb benyomást keltően reám⁶² – mondja Vásárhelyi. Vessünk hát egy pillantást ezekre az emlékekre is.

Vásárhelyi őszinteségét mi sem jellemzi jobban, hogy töredelmesen bevallja: teológiai éve alatt nem olvasta a Szentírást. A Bibliáról bármit szívesen elolvasott, de magát a Bibliát nem szeretete olvasni. A vallásos irodalmat pedig inkább a prédikátor érdeklődésével olvasta, mintsem saját lelki építésének vágyával. Ezeket tudva nem is hat meglepően, hogy ő is azon „sekélyes bölcsességnek” hódolt, amelyik értelmetlennek tartotta a Biblia eredeti nyelveinek tanulását. E felfogást táplálta az is, hogy Nagy Károly professzor sem ismerte a bibliai nyelveket. Ha pedig a professzorok sem tudják, akkor a diák miért tanulja meg? Közmondássá vált tehát Vásárhelyiéek körében, hogy a Szentírás jól le van fordítva magyar nyelvre, éppen ezért nem kell pepecselni az ósdi tanulmányokkal, hisz van elég érdekesebb és fontosabb modern olvasnivaló is, aminek az ember több hasznát veszi. De ha a szent nyelvek fontosságát akkor még nem is ismerte fel, azt már teológus korában belátta, hogy a modern nyelvek ismerete nélkül szinte lehetetlen mélyrehatóbb teológiai tanulmányozást folytatni. Ezért határozta el, hogy megtanul németül, ami többé-kevésbe sikerült is. Ezen hiányossága ellenére is jó tanuló volt az ifjú Vásárhelyi. Különösen egyháztörténetből és filozófiából ért el jó eredményeket, valamint imádságai révén is elismerésben részesült.⁶³

Az imádságok írását olyannyira szerette és értette, hogy a budapesti teológián a homiletikaszemináriumokon a tanár példa gyanánt olvasta fel a Közlönyben megjelent imádságait, mondván, hogy Istennek hálával tartoznak, mivel az

⁶⁰ Vásárhelyi János: *i. m.* 39.

⁶¹ Uo. 38.

⁶² Uo. 42.

⁶³ Uo. 42, 44–45.

imádkozó régi lelkipásztorok lelke ébredni kezd az Anyaszentegyházban.⁶⁴ De nemcsak kitűnő imádságírónak, hanem remek szónoknak is tartották. Az a hír járta róla, hogy rendkívül jó rögtönző, ha beszédekről van szó. Az igazság azonban más volt. Vásárhelyi két szempontot tartott mindig szem előtt, ha beszédekről volt szó. Az egyik az volt, hogy sohasem beszélt, ha nem kérték fel rá, vagy ha nem biztatták egy-egy beszéd megtartására, felszólalásra. A másik pedig, hogy mindig igyekezett felkészülni a beszédekre, felszólalásokra. Ha ideje volt a beszédek előtt, akkor alaposan utánaolvasott a témának, hogy minden állítása igazolható legyen. Valamint mindig úgy ment el gyűlésekre, összejövetelekre, hogy eltervezte előre, körülbelül mit mond majd, ha netalán szólásra kéri fel.⁶⁵

Vásárhelyi a teológiai hallgatók közéletében igen tevékenyen vett részt, sőt annak vezetőjévé vált. Másodéves korában aktívan részt vett a belmissziói munkában, vasárnapi iskolai csoportokat vezetett, előadásokat tartott. Harmadévesen már ő lett az ifjúság egyik vezére. A Theológus Kör, és az Ifjúsági Egyesület is alelnökévé választotta, majd az utóbbi elnökévé is. Nagyobb tevékenységet a Theológus Körben fejtett ki, ugyanis ekkor szervezték meg az Országos Theológus Konferenciát. Mindezek mellett több cikket is írt a Közönyben. Vásárhelyi temperamentumából adódóan szerette a dicsőséggel járó közszereplést, az eleven közéleti munkát, ugyanakkor azt is elismeri, hogy ez az alapos teológiai tanulmányozás rovására ment.⁶⁶

Vásárhelyi igazi diák volt, aki nagyon szeretett mulatni, és akinek, mint általában a diákoknak, pénzügyi problémái is akadtak. Egyik sikeres vizsga után a társaival elment a „Nagy Gáborba” ünnepelni. Csupán annyi pénze volt, amennyi szükséges volt a hazautazáshoz, mégis elköltötte, ezért a hazautazáshoz kölcsön kellett kérnie.⁶⁷

A besztercei káplánság

Vásárhelyi személyes emlékei közül kiemelkedik a besztercei káplánsága, melyre harmadik teológiai évének nyarán került sor. A lehetőséget a besztercei lelkész súlyos betegsége szolgáltatta. A kínálkozó lehetőségre Vásárhelyi is jelentkezett, és Kenessey őt választotta ki.⁶⁸

⁶⁴ Vásárhelyi János: *i. m.* 45.

⁶⁵ Uo. 45–47.

⁶⁶ Uo. 44, 47.

⁶⁷ Uo. 43, 46.

⁶⁸ Uo. 48.

Az ifjú teológus fiatalos lendülettel vetette bele magát az egyházi munkába. Bár sokan kételkedtek ötleteiben, mégis sikerült beindítania a gyermek-, illetve a vasárnap délutáni istentiszteleteket, valamint a konfirmációi előkészítőket is. Sikerei ellenére mégis alázatos tudott maradni, az elbizakodottságot és a sikerrel való büszkélkedést nem engedte meg magának, és a kicsapongásokat is elkerülte. Az intenzív gyülekezeti munka mellett káplánsága idején ismerte meg a hitvallásokat is, amelyeket az egyházközség lelkészi könyvszekrényében talált meg, s kezdett el olvasni.⁶⁹

Becsülettel és szorgalommal elvégzett munkája utána a gyülekezet hálája nem maradt el, palástot készíttettek számára. A hódmezővásárhelyi palástkészítőhöz írt elismerő levelük, amellyel a palástot rendelték meg számára, megjelent az egyházi lapokban, jó hírben tüntetve fel Vásárhelyit. A helyi besztercei lapokban elismerő cikkekben méltatták, amiért néhány hetes tevékenységével új életet támasztott a halott egyházközségben. Távozásakor a gyülekezet tagjai kísérték ki az állomásra, virággal árasztva el a távozó káplán fülkáját. Nem is csoda hát, hogy Vásárhelyi életének egyik legzavartalanabb, boldog, és áldott időszaka volt a Besztercén eltöltött pár hónap.⁷⁰

A Besztercén eltöltött kápláni szolgálat után visszatért a teológiára tanulmányait befejezni. Ekkor már tudta, mi akar lenni. Élénk ifjúsági életet folytatott, sokat olvasott, tulajdonképpen minden érdekelte, ami a hivatásával kapcsolatban állt, mégis főként igehirdető akart lenni, s mint gyakorló lelkipásztor a legnagyobb odaadással kívánt dolgozni.⁷¹ Ezt már biztosan tudta, de mint minden végzős teológiai hallgató esetében, a szolgálat helye még kérdésként lebegett előtte. Akkoriban a legjobb segédlelkészi állásnak a monostori gyülekezetben való szolgálatot tartották. A szolgálati lakás mellé 200 korona havi fizetés és szép stólajövedelem is társult. Erre a helyre pályázott Vásárhelyi is, de a konkurencia igen erősnek bizonyult. Kenessey püspök úr választása nem rá esett, az akkori rektor, Nagy Károly viszont őt támogatta, valamint a püspök titkárával, Kis Mihállyal jó barátságban volt. Ilyen erős hátszéllel végül Vásárhelyi nyerte el az állást. *Jó volt a Nagy Károly támogatása, de még hatásosabb volt, hogy jó barátom volt a püspöki titkár, és ő még hathatósabban tudott támogatni [...] Sokat ér, ha a titkár is jó barátja az embernek – állapítja meg Vásárhelyi.*⁷²

⁶⁹ Vásárhelyi János: *i. m.* 48–50.

⁷⁰ Uo. 49–50.

⁷¹ Uo. 53.

⁷² Uo. 53–54.

Vásárhelyi a tőle megszokott őszinteséggel beszélt teológus éveiről, bemutatva annak mind az erősségeit, mind a fogyatkozásait is. De a negatívumok ellenére is igen pozitív képet festett a teológiáról.

„Íme nagy vonásokban ilyenforma volt az élet akkor, amikor én teológus voltam. Bizony sok gyarlósággal, fogyatkozással, hiánnyal teljes volt ez az élet. És mégis valami csodálatos dolog történt. Ennek a teológus életnek mégis áldásos, jellem-formáló ereje tudott lenni. Erős hűségű kálvinistákká, lelkes magyarokká formált. Minden fogyatkozás mellett olyan levegője volt a teológus életnek, amelynek jellemformáló hatása alól senki sem tudta kivonni magát.”⁷³

⁷³ Vásárhelyi János: *i. m.* 39.

Somogyi Alfréd*
Komárom

Reformátusok az elmúlt 100 év kihívásaiban, különös tekintettel a Felvidék és Dunántúl összefüggéseire

Csehszlovákia megalakulása

Száz évvel ezelőtt, 1918. október 28-án megalakult a Csehszlovák Köztársaság. A korábban soha sem volt állam létrejöttét – érdekes módon – egy egyetlen mondatból álló jogszabály rögzíti. A 1918/11-es számú törvény így szól: *Samostatný stát československý vstoupil v život* vagyis *az önálló csehszlovák állam életbe lépett*. Az Alois Rašín jogász által készített jogszabályt – mint recepció normát – első alkotmányos provizóriumnak nevezi a csehszlovák jogtörténet. Ez az alkotmányos provizórium 16 napig tartott, majd 1918. november 13-tól jött egy újabb – másfél éves – átmeneti időszak: a második alkotmányos provizórium. Csehszlovákia végleges alkotmánya 1920. március 6-án lépett hatályba. A csehszlovák alaptörvény kimondta egyéni polgári szabadságjogok tiszteletben tartását és érdekes módon nem a polgárok közötti, hanem az ország lakosai közötti egyenjogúságot szavatolta, tekintet nélkül származásra, állampolgárságra, nyelvi, faji és vallási különbözőségekre. Az alkotmány betűjéhez képest *a csehszlovák állam keletkezésekor mindazoktól megtagadták az állampolgárságot, akik nem az új államnak a nemzetközi hatóság által megállapított területén születtek, és illetőségükre ezen a területen 1910 után tettek szert*.¹ Az alkotmány fenntartotta a polgár és polgár közötti különbségtétel lehetőségét: úgy fogalmazott, hogy a jogegyenlőségi alapelvtől csak akkor lehet eltérni, ha azt a nemzetközi jog megengedi. Az

* Somogyi Alfréd Felvidéken, Losoncon született 1970-ben. Református lelképásztor Apáca-szakállason, tanszékvezető teológiai tanár a Komáromi Selye János Egyetem Református Teológiai Karán, jelenleg a Pozsonyi Református Egyházmegye esperese. Teológiai tanulmányait Komáromban végezte, itt doktorált 2008-ban (ThDr) és 2010-ben (PhD). Egyházjoggal, egyház-jog-politikával és 20. századi egyháztörténettel foglalkozik.

¹ Duray Miklós: Az elnyomás módszereinek rendszertana. In: *Uő: A megvalósult elképzelhetetlen*. Trianon Kutatóintézet, Budapest 2011, 146.

alkotmány szavatolta a személyes szabadságjogok mellett a vallásszabadságot is, de ezt is csak az egyén szintjén megfogalmazva. Csehszlovákia az alaptörvényében felvállalta a vallási, nemzeti és faji kisebbségek védelmét, összhangban a háborút lezáró békeszerződések vonatkozó normáival. Összegezve: a csehszlovák állam a megalakulása pillanatától kezdve definitív tényként kezelte önmaga létezését, függetlenül a világháborút lezáró békeszerződések hatályosságától.

Közismert tény, hogy 1918 októbere után rövid idővel a csehszlovák katonaság a megszállt területeken átvette a közigazgatás felügyeletét. Álljon itt csupán egyetlen konkrét eset az ún. komáromi áttörésről. 1919. január 9-én a csehszlovák hadsereg két legionárius százada bevonult Komáromba, s ezzel a város katonai közigazgatás alá került. A csehek első döntése a kijárási tilalom elrendelése volt. Közben Magyarországon március 21-én elkezdődött a Tanácsköztársaság, de a proletárdiktatúra néhány hét alatt nem tudta kimosni az agyakat. Az történt, hogy szőnyi, tatai és győri munkások nem nyugodtak bele Komárom elvesztésébe. Május 1-jén kora hajnalban csónakokkal átjöttek a Duna bal partjára, az Erzsébet-szigetre, és onnan megpróbálták visszafoglalni a várost. A hidat védő cseh katonák azonnal segítséget kértek az Érsekújvárbán állomásozó társaiktól, s néhány órán belül Komáromba érkezett a 34. csehszlovák gyalogezred és a magyar munkásmilicistákat a Duna-partra – az Erzsébet-szigetre – szorították vissza, és a szigeten senkit sem hagytak életben. A városban másnap statáriumot hirdettek, s akit az utcán találtak, azt lelőtték. Így halt meg egy 12 éves kisfiú is... A szigeten lemészárolt 121 munkást három nap múlva temették el egy közös sírba. A halottszemlét végző komáromi orvosok feljegyezték, hogy ilyen brutális méészárlást nem láttak praxisuk alatt. 102 magyar áldozat máig azonosítatlan.

Magyarországi viszonyok

Csehszlovákiához képest Magyarország teljesen másként viszonyult a kezdeti hónapokban a kialakult politikai helyzethez. Az I. világháborút követő kaotikus állapotokra a magyar törvényhozás csak az 1920. évi I. törvénycikkelyében reagált. Ez a jogszabály kimondta, hogy *a nemzetgyűlés, mint a nemzeti szuverenitás képviselője, megállapítja, hogy a királyi hatalom gyakorlása 1918. november 13-án megszűnt*. Leszögezi, hogy 1918. november 16-án az országgyűlés képviselőháza önmagát feloszlatta, főrendi háza pedig ugyanaznap berekesztette működését. *Mindezeknél fogva az állami főhatalom gyakorlása az alkotmány rendes formái között lehetetlenné vált* – olvasható az idézett törvénycikk szövegében. Egyébként a magyar törvényhozás csak 1921-ben, a XLVII. törvénycikkben mondta ki azt,

hogy IV. Károly király uralkodói joga megszűnt. Vagyis míg Csehszlovákia kész tényként élte meg ezt az időszakot, addig Magyarország csak átmeneti állapotként fogta fel az 1918 és 1920 közötti eseményeket. Ez azonban nem kiváráó tétlenséget és néma belenyugvást jelentett, hanem csöndes szervezkedést, diplomáciai háttérlépéseket, terveket a veszteség minimalizálásáért.

Magyarország a trianoni békediktátumról zajló tárgyalásokkal párhuzamosan kidolgozott egy tervet, aminek a lényege az volt, hogy magyar katonák kerülhessenek Csehszlovákia területére. A terv egyes részleteit egészen a békediktátum aláírásáig életben tartotta a budapesti vezetés. Magyarország arra számított, hogy a csehszlovák–szovjet kapcsolatok révén Csehszlovákiában is kirobban egy bolsevik forradalom, és hasonló helyzet alakul ki, mint Magyarországon, ahol 133 napig tartott a Tanácsköztársaság. Budapest arra számított, hogy a bolsevik eszme terjedése ellen katonai fellépésre kerül sor, és ennek mentén vissza lehet majd foglalni a csehek által megszállt területeket. Ehhez két dolog kellett: egyfelől egy felfegyverzett és nagyobb létszámú magyar hadsereg, amelynek engedélyezését még a trianoni békediktátum aláírása utáni napokban is kérelmezte Teleki Pál külügyminiszter, másfelől pedig egy kis háttérszervezkedés. Az úgynevezett „felvidéki akció” egyik része arról szólt, hogy próbálják meg a szlovákokat a csehek oldaláról a magyarok oldalára állítani egy esetleges magyar katonai bevonulás társadalmi elfogadásának megerősítéseként. A Bulissa Károly eperjesi ügyvéd által koordinált akció gyakorlatilag röplapok terjesztéséből állt, de nem hozott eredményt, a szlovákság körében nem alakult ki szimpátia Magyarországgal szemben. A másik próbálkozás az ún. Mészáros-akció volt. Mészáros Gyula egyetemi tanár vezetésével forradalmi megmozdulást kiváltó mozgolódást kellett volna előkészíteni a felvidéki magyarok körében, de ez sem sikerült. A magyar diplomácia nagy reményeket fűzött az 1920-as lengyel–szovjet katonai konfliktushoz is, mondván, hogy a bolsevik agresszióval szemben meg kell védeni a lengyel testvéreket. Ehhez ugye át kellett volna masíroznia a magyar hadseregnek Csehszlovákián. De ehhez is nagyobb létszámú és felszerelt hadsereg kellett volna, amelynek engedélyezését a francia és angol vezetés következetesen elutasította. Közben a lengyelek a varsói csatában 1920 nyarán legyőzték a szovjeteket, így a Felvidék visszaszerzésének ez a terve is szertefoszlott. A magyar kormány megpróbálta ezek után elhúzni a trianoni békeszerződés ratifikálást, ám ez sem sikerült.

A trianoni békediktátum elfogadása

Magyarország számára az 1920. június 4-én meghozott trianoni békediktátum jelentette a helyzet véglegessé válását. Érdekesség kedvéért említem meg, hogy a közelmúltban megjelent szlovák monográfiából kiderül, hogy a magyar és szlovák történészek olvasata nem közeledett a trianoni kérdés megítélésében. Egy szlovák történészi vélemény szerint: *Valótlan állítás, hogy a magyar nemzetet megfosztották volna önrendelkezési jogától. Éppen a trianoni békeszerződés alapján válhatott Magyarország tényleges nemzetállammá, amiért a magyar politika évszázados küzdelmet folytatott.*²

A csehszlovák állam és az egyházak kezdeti kapcsolatai

A csehszlovák államhatalom gyakorlatilag hadat üzent azoknak az egyházaknak, amelyek Felvidéken a magyarországi egyházstruktúrákba integráltan éltek életüket a trianoni fordulatig. 1919 augusztusában állami kezelésbe vették a katolikus egyház vagyonát, és egyszerűen kiutasították az országból a magyar főpapokat: Báthy László nagyszombati érseki helynököt, aki az esztergomi érsekségből idekerült 404 plébániát igazgatta. Radnai Farkas besztercebányai, Balázs János rozsnói, Battyhány Vilmos nyitrai római katolikus, illetve Novák István eperjesi görögkatolikus püspököt. A Szepesség püspöke – Párvy Sándor – időközben meghalt. A kassai püspöknek, Fischer-Colbrie Ágostonnak pedig olyan erős vatikáni hátszele volt, hogy egyedül ő maradhatott a helyén 1925-ben bekövetkezett haláláig. Az eltávolított magyar főpapok helyére Róma már 1920-ban szlovák papokat nevezett ki. A magyar katolikusok egyébként máig kérik egy szlovákiai magyar egyházmegye, vagyis püspökség kialakítását – majd egy évszázada, hiába.

Az evangélikus egyházban 320 gyülekezetből csupán 15 volt magyar ajkú. A szlovák többség az egyházon belül is érvényesítette államalkotói hatalmát, *s lehet mondani, hogy az egyházon belül szabály lett a nemzeti alapon történő hátrányos megkülönböztetés, a németek és a magyarok kárára.*³ A somorjai és a komáromi

² Marian, Hronský: *Trianon. Vznik hraníc Slovenska a problémy jeho bezpečnosti* (1918–1920). Veda, Bratislava 2011, 536.

³ Jakab Artila: *A szlovákiai magyarság vallási arculata*. <https://edoc.site/a-szlovakiai-magyarsag-vallasi-arculata-eredmenyek-folyamatok-es-perspektivak-pdf-free.html> (Megnyitva: 2019. jan. 23.)

magyar evangélikus gyülekezet tiltakozásként szabad egyházként élte életét, és csak a 30-as években csatlakozott a Szlovák Egyetemes Evangélikus Egyházhoz.

Az evangélikus egyház tehát megoldotta a nemzetiségi kérdést saját keretein belül. Az állam és a római katolikus egyház kapcsolata diplomáciai ügy volt, és gyakorlatilag máig az, hiszen a kormányzat Vatikánnal tárgyal és szerződik.

A sorból teljesen „kilóg” a csehszlovák állam és a református egyház viszonya.

Az átmeneti évek lecsapódása a református egyházban

Amit a budapesti diplomácia magatartásában láthattunk a fent jelzett eseményeken keresztül, nagyjából ez volt jellemző a Csehszlovákia területén élő református egyház magatartására is.

A trianoni döntés következményeként 492 református gyülekezet és 323⁴ rendszeresített lelkészi állás került évszázados történelmi beágyazódottságából végérvényesen az új államalakulatként létrehozott Csehszlovákiához. A csehek által megszállt és elcsatolt területeken 223 168 református lélek, 449 magyar, 12 vegyes és 31 szlovák nyelvű gyülekezetben élte életét.⁵

A békediktátum három református egyházkerületet érintett: nyugaton a dunántúlit, középen a tiszáninnenit és keleten a tiszántúlit. Az időszakkal elsőként átfogóbban foglalkozó Csomár Zoltán ezt írja monográfiájában: *Az 1918. évi októberi forradalom, majd a cseh megszállás hatása alatt Szlovákia és Kárpátalja magyarsága az új államkeretben az első időkben kábultan szemlélte az eseményeket. Még 1920-ban is szervezetlenül élte a maga életét.*⁶ Ezzel azonban csak részben érthetünk egyet. Azért csak részben, mert a társadalmi események miatt nem állt le az egyházi közigazgatás, és nem szakadt meg az állammal fennálló kapcsolattartás sem. Bizonyíték erre például Németh István dunáninnyi püspök 1919. január 2-án kelt, 1919/31–52. számú körlevele, amelyben arról értesíti a lelkészeket, hogy a kultuszminiszter úr rendelete alapján a lelkészeknek 2600 korona

⁴ Molnár Imre: A magyar anyanyelvű egyházak helyzete Csehszlovákiában, In: Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998* I. Ister, Budapest 1998, 223.

⁵ Jakab Attila: *i. m.*

⁶ Csomár Zoltán: *A csehszlovák államkeretbe kényszerített magyar református keresztyén egyház húszéves története (1918–1938)*. Magyar Királyi Állami Nyomda Kirendeltsége, Ungvár 1940, 8.

értékű ruhasegélyt, utaltatott ki, amelyet a komáromi adóhivatalban okmánybélyegezett, és az esperes által ellenjegyzett nyugtával vehetnek fel az érintettek.⁷

Tájégségenként eltérő tapasztalatokat szerzett a reformátusság. Amint említettük, 1919. május 1-jén Komáromban harcokra került sor, Losoncon viszont már a csehszlovák iskolaügyi kormányzat helyi hivatalnokainak aktív működése nyomán egyházunkat elevenében érintő döntéseket is hoztak. Jeszenszky Lenke, losonci református tanítónő, 1919. május 3-i keltezéssel vehette kézbe a csehszlovák iskolaügyi referátus⁸ elbocsátó levelét s egy kísérőlevelet Daniel Bodický tanfelügyelő aláírásával. Az előre nyomtatott formalevél szövege – szabad fordításban – az alábbiakat tartalmazza:

„Az Ön illetékes tanfelügyelőjének jelentése alapján Ön nem bírja a szlovák nyelvet úgy, hogy eredményesen tudna tanítani szlovák iskolában. Ezért a prágai iskolaügyi és nemzetnevelési minisztérium nem tart igényt az Ön további szolgálataira, és elbocsátja Önt tanítói állásából. Esetleges igényeivel forduljon a magyar kormányhoz, amelyik – a nép nyelvének ismerete nélkül – Önt szlovák kerületbe helyezte. Július 31-ig el kell szüntetniük fizetése folyósítását. Addig Ön szabadságon van, hogy az új munkahely keresésével kapcsolatos teendőit elvégezhesse. *A nyomtatvány utolsó mondata:* Ezt az elbocsátó levelet magyar fordításban megküldjük a magyar kormánynak, hogy az megtegye az Önről való gondoskodás további szükséges intézkedéseit.”⁹

Természetesen a losonci református egyházközség nem hagyta szó nélkül tanítónője elbocsátását. Az egyháztanács május 23-i válaszlevelében – egyebek mellett – az alábbiakat olvashatjuk:

„[...] azt kell feltételeznünk, hogy teljes tájékozatlanságban vannak a losonci református egyház elemi iskolája tekintetében. A losonci ref. egyháznak nincs és nem is lehet tót nyelvű iskolája. Tagjai mind magyarok. A tót nyelvet közülük senki sem beszéli. Elemi leányiskolánk növendékei között soha egyetlen tót anyanyelvű református növendék nem találtatott. A losonci ref. egyház, mint az egyház egyeteme is, autonóm jogokkal bír. Tanítóit maga választja, és maga bocsátja el. A felette impériumot gyakorló államnak legfőbb felügyeleti joga is a fennálló törvények értelmében elsősorban a fokozatos egyházi hatóságok útján érvényesítendő. A valósággal teljesen ellentétben áll

⁷ Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, Pápa, Fond: I.2.: Szlovákiai Református Egyház iratanyaga, 1919. évi karton. (A továbbiakban: DREL)

⁸ Referátusnak nevezték a szlovák miniszteri hivatalt.

⁹ Ministerstvo Československej republiky s plnou mocou pre Slovensko Vládny referent pre školské veci 1919. május 3-án kelt, 2512 ikt.sz. levele.

az elbocsátó nyomtatvány indoklása, miszerint őt »mint a nép nyelvét nem bírót« a magyar kormány tót vidékre küldötte. Őt egyáltalán nem a magyar kormány küldötte. Ő losonci születésű, itt nevelkedett. Iskoláit – kivéve a tanítónői képzőt – Losoncon végezte. Családja ősrégi losonci magyar református család. Tehát a város nyelvét tanulta és beszéli. Losonc nem tót vidék, hanem magyar város. Az a református egyház, amely 1590-ben az egész lakosság áttérésével alapított, az akkori törzslakosság karakterét tartotta fenn mind a mai napig. Jeszenszky Lenke semminemű állami dotációban nem részesült. Megelégedett azzal a szerény fizetéssel, amit neki az egyházközség biztosított. Állami díjazásokat most sem igényel.”¹⁰

A csehszlovák iskolaügyi megbízott természetesen nem vonta vissza az elbocsátó határozatát. Az évekig elhúzódó történet vége az lett, hogy az iskola ultimátumot kapott: Sörös Béla lelkész vagy lemond az iskolaszék elnöki tisztségéről, vagy az állam bezáratja a református iskolát.¹¹

Nem egyedi eset áll előttünk. A komáromi egyházmegye esperese – Tóth Kálmán deáki lelképásztor – 1921. március 5-én jelentette Patay Károly – akkor már – helyettes püspöknek, hogy a tanfelügyelők különféle rendeleteket küldenek az iskoláknak, és fizetéslevonással, bírsággal fenyegetik a tanítókat és igazgatókat. A deáki iskolába még 1920. november 30-án egyszerre 11 rendeletet küldött a nagyszombati tanfelügyelő tót nyelven. *Mivel a nyelvet nem értjük, nem reagáltunk rájuk*¹² – írja az esperes. Milyen rendeletek voltak ezek? Például, hogy az iskolára csehszlovák címeres szlovák nyelvű táblát kell kitenni, az iskola pecsétje is szlovák nyelvű és csehszlovák címeres legyen, állami zászlót kell beszerezni az iskolára, és minden olyan térkép, kép és segédanyag, ami nem összeegyeztethető a csehszlovák állameszménnyel, az iskolából azonnal távolíttassék el. A rendeletek nem teljesítése 500 koronás bírságot von maga után. Csak viszonyításképpen jelzem, hogy egy lelkészi átlagkereset, amit a gyülekezet fizetett a lelképásztorának, havonta 700 és 1200 korona között mozgott. Egy lelkészözvegy éves nyugdíja a református nyugdíjintézetből 250-300 korona volt.

¹⁰ A losonci református egyház egyháztanácsának 1919. május 23-án kelt levele. DREL, Pápa, Fond I.2.: a Szlovákiai Református Egyház iratanyaga, 1919. évi karton.

¹¹ Lásd részletesen Somogyi Alfréd: „A memorandumos évek”. Az 1920–21. év eseményei a helyettes püspöki hivatal (Nt. Patay Károly, alsószecesei esperes-lelkész, helyettes püspök) levelezése alapján. In: Lévai Attila (szerk.) *Egyház és történelem. Tanulmányok az egyház életéről és történelméről*. Tillinger Péter Műhelye, Szentendre 2013, 77–123.

¹² Tóth Kálmán esperes 1921. március 5-én kelt, 1921/137. ikt. sz. levele Patay Károlynak. DREL, Pápa, Fond: I.2.: Szlovákiai Református Egyház iratanyaga, 1921. évi karton.

Az államnak Janus-arca van

Ha az elődeink tapasztalatait vesszük alapul, akkor úgy fogalmazhatunk, hogy a csehszlovák állam református egyházhoz való viszonya a zaklatás és a kiéheztetés gyakorlati eszközeire épült.

A csehszlovák állam már 1919 szeptemberében hivatalosan felvette a kapcsolatot a református egyházzal. Stunda István minisztériumi titkár, később kormánytanácsos, szeptember 8-án Kassán felkereste Révész Kálmán püspököt a szlovenskói teljhatalmú miniszter megbízásából. Elmondta, hogy a csehszlovák állam elismeri a református egyház autonómiáját, elismeri az egyház hivatalban lévő vezetőit, elismeri az egyház magyar nyelvű mivoltát, és kész továbbra is folyósítani a Magyarországtól kapott állami segélyeket, de feltétlenül elvárja, hogy a megszállt területek reformátussága önálló egyházzá szerveződjön, vagyis hozzak létre a szlovenskói református egyházat, és a lelkészek tegyenek hűségesküt az államnak. A megbeszélésről Révész Kálmán püspök így számol be a püspöki feljegyzésében: *Én erre azt válaszoltam Stundának, hogy minderről a béke ratifikálásáig szó sem lehet, mert mi a magyar református egyház testéhez tartozunk, s attól mindaddig el nem szakadhatunk, míg a mostani tényleges megszálló hatalom törvényes felsőségünké nem válik.*¹³

A minisztérium egyházügyi referense, Ján Šimkovič tanácsos 1919 novemberében írásban is tájékoztatta Révész püspököt az állam feltételeiről. Révész Kálmán válaszlevelében megismételte, hogy a békeszerződés ratifikálásáig szó sem lehet az állami feltételek teljesítéséről. 1919 második felében – a családi pótlékok kifizetését kivéve – megállt a református lelkészek és tanítók számára folyósított állami segélyek kiutalása. Elindult a fent említett kiéheztetés.

A két megfogalmazott feltétel mellé újabb két követelményt ragasztott az állam. Az önálló református egyház és a lelkészek hűségesküje mellett a továbbiakban azt is elvárta a csehszlovák vezetés, hogy a református egyház hozzon létre a szlovák ajkú reformátusok részére egy szlovák egyházmegyét, és hogy a reformátusság szakítson meg minden kapcsolatot Magyarországgal.

Az első tárgyalások az állam és az egyházunk között

A Magyarországgal való kapcsolatok megszakítása nemcsak a lelkész- és tanítóképzés kérdésében jelentett óriási érvágást, hanem az egyházi közigazgatás és adminisztráció vonatkozásában is. Csak illusztrációként említem, hogy pl. Patay

¹³ Csomár Zoltán: *i. m.* 9.

Károly, akkor még barsi esperesként, 1919. január 9-én megküldte a budapesti református nyugdíjintézetnek az 1918. évi változásokat tartalmazó jelentését. Ezt a budapesti nyugdíjintézet csak bő fél évvel később, 1919. július 17-én kapta meg. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Budapesten sem mentek könnyen és gyorsan a dolgok. Erre a nyugdíjügyekkel kapcsolatos változásokra csak egy évvel később, 1920. július 21-én válaszolt a nyugdíjintézet.

Azt tapasztaljuk, hogy a református egyház vezetése átmenetinek tekintette a helyzetet, a felvidéki realitás – a cseh megszállók jelenléte és a kiépülő csehszlovák közigazgatás – más képet mutatott. Ki kell mondanunk: a felvidéki reformátusság félreállítottnak érezhette magát az anyaországi egyházi hivatalok hozzáállásában és ügyintézésében.

Ugyancsak egy illusztráció: Sedivý László nyitrai lelkipásztor 1920. szeptember 21-én panaszosan írja Patay Károlynak, hogy szeptember 1–2-án Pápán volt a Magyarországra érkezett segélyekért, de nem sikerült semmit intéznie. Ekkor már egy éve nem kaptak kongruát a felvidéki lelkészek. *Éppen eklatáns eset a dollársegélyek ügye is, hogy mennyire nem fáj ott a mi fejünk*¹⁴ – írja Sedivý. Az önállósulással, pontosabban annak magyarországi várható fogadtatásával kapcsolatban így fogalmaz:

„[...] a keserű orvosságot is be kell venni, ha más nem használ, ha csak ezzel menthetjük meg életünket [...]. Meg kell tennünk, mert mást ez idő szerint nem tehetünk. Túl a Dunáról ez ellen óvást csak az esetben lennének jogosultak tenni, ha gondoskodtak volna idejében existenciánkról, és annak eszközeit már el is juttatták volna kezeinkhez.”¹⁵

Mielőtt bárki is túl anyagiasnak tartaná a levél íróját, hadd jegyezzem meg, hogy Sedivý László ekkor egy hatfős családot tartott el havi 100 koronás gyülekezeti illetményből úgy, hogy heti rendszerességgel végzendő szolgálatának része volt Nyitrán és környékén 16 polgári település összesen 80 református hittanósának oktatása is. A csehszlovák állam 1919 őszétől bevonta a vasúti szabadjegyét, és nem fizette a hittanóráit. Havi vonatjegyköltsége 267 korona volt.

Az 1881-ben létrejött Magyarországi Református Egyház vezetőinek és a dunántúli egyházkerület vezetőségének is valóban a kivárás volt a taktikája. De 1920. június 4-e véglegessé tette a helyzetet.

¹⁴ Sedivý László levele Patay Károlynak, 1920. szeptember 21. DREL, Pápa, Fond: I.2.: Szlovákiai Református Egyház iratanyaga, 1920. évi karton.

¹⁵ Uo.

A csehszlovák kormánnyal való tárgyalások a békediktátum után 3 héttel elindultak. Pozsonyban volt egy információs megbeszélés, amelyen Révész Kálmán püspök nem vett részt. Az állam számára ő már nem volt megfelelő tárgyalópartner. Levelezéséből kirajzolódik a személyes álláspontja, s ebből kiderül, hogy mi lehetett vele az államhatalom baja. Révész végképp nem tartotta jónak az állammal megkezdett tárgyalásokat, mert tudta, hogy a megfogalmazott állami feltételek megkerülhetetlenek, és ő ebből lelkiismereti kérdést csinált. Így ír erről 1920 augusztusában, a levél címzettje a püspökhelyettes, Pálóczi Czinke István, rimaszombati lelkész: *itt nem részletezendő okok miatt én azon az állásponton vagyok, hogy én a szervezkedési munkálatokat nem kezdem meg, hanem megvárom, amíg engem a minisztérium erre felszólít, szóval egyelőre Mohamed nem megy a hegyhez.* A július 30-i tárgyalások eredményeiről még csak nem is érdeklődik. Ezt írja:

„[...] ígéreteket bőven kaptak, ezt biztosnak veszem, de hogy megfogható valóságot nyertek volna, kétlem [...] hangsúlyoznom kell, hogy az egy slovenskói superintendencia alakítása nem az én szándékom és akaratom volt, hanem a minisztériumé, mert hiszen én annyival kevésbé aspiráltam a szlov. püspökségre, mert megválasztott miskolci lelkész vagyok, hová szeptember végén elköltözöm.”¹⁶

Így is tett, 1920 szeptemberében valóban átköltözött Miskolcra, s az ügyek intézésével megbízta helyettesét, Pálóczi Czinke Istvánt. Végeredményét tekintve hasonló helyzet volt a kettévágott dunántúli kerület esetében is. Bár Németh István püspököt Komáromból kiutasították, *őt a csehek csónakon átköltöztették a Duna déli partján maradt Komáromba, vele költöztetve a püspöki hivatal iratanyagát is.*¹⁷ Németh megbízottja Patay Károly barsi esperes, alsószecsei lelkipásztor lett, mint a dunántúli egyházkerület elcsatolt részének rangidős esperese. Mindketten írásos megbízást kaptak az ügyek intézésére a Magyarországra áttelepült püspökeiktől. A megbízatásnak azonban nem volt könnyű eleget tenni. Három akadálya is volt annak, hogy a megbízottak gyorsan és eredményesen tudtak volna tárgyalni, és eredményeket elérni. Az első, hogy a csehszlovák állam az önálló református egyház létrejöttét azzal próbálta ösztökélni, hogy nem tartotta legi-

¹⁶ Dr. Révész Kálmán püspök 1920. augusztus 3-án kelt, 1920/153. ikt. sz. levele a püspökhelyettesnek címezve. DREL, Pápa, Fond: I.2.: Szlovákiai Református Egyház iratanyaga 1920. évi katon.

¹⁷ Csohány János: Trianon és a magyar református egyház. In: *Egyháztörténeti Szemle* 13 (2012/2) http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/csohany-trianon.htm#_ftnref5 (Megnyitva: 2014. márc. 2.)

tim tárgyalópartnernek a megbízott vezetőket. Ezt persze nem írták le, de szóban nemegyszer jelezték.

A második okot hadd nevezzem belső egyházi oknak. Az egyház elcsatolt része bizony megosztott volt a hogyan tovább kérdésében. Voltak, akik elhagyták szolgálati helyüket, és áttelepültek Magyarországra, és voltak, akiket az államhatalom utasított ki. Voltak, akik azonnal létrehozták volna az önálló református egyházat Csehszlovákiában, letették volna a hűségesküt, és mindenben engedtek volna az állami segélyek folyósításáért. És voltak, akik a történelmi múlthoz ragaszkodva, egyszerűen nem akarták elfogadni és tudomásul venni, hogy határokat húztak a nagyhatalmak a fejük fölött. A fennálló egyházigazgatási rendszer sem kedvezett a püspöki megbízottaknak. Fontos döntéseket nem készíthettek elő, és nem hozhattak meg, hiszen megvoltak az egyházi választások útján betöltött és működő egyházi struktúrák – közgyűlések, tanácsok – persze zömében Magyarországon.

Az országhatár nem esett egybe az egyházkerületek határával. Pl. a dunántúli kerület kisebbik része került Csehszlovákiához, de attól a kerületi közgyűlést még nem lehetett itt összehívni és megtartani. Magyarországon lehetett – volt is erre példa 1920. szeptember 22-én –, de azon a közgyűlésen meg nem tudtak részt venni az itteni küldöttek, mert egyszerűen nem kaptak sem kiutazási engedélyt, sem útlevelet.

Pálóczi Czinke István püspökhelyettesként, Patay Károly pedig helyettes püspökként mégis megpróbálta vezetni a hivatalt, intézni az ügyeket, de ott is nehézségbe ütköztek, ahonnan nem is számítottak rá. Fájó, egyházi belső dolog ez, de lassan 100 év távlatából már nyíltan beszélhetünk róla. Németh István püspök röviddel áttelepülése után levelet intézett Patay Károlyhoz, akit ő maga bízott meg a püspöki teendőik ellátásával helyettes püspöki tisztségben. A levélben viszont Patayt következetesen esperes úrnak szólítja, s az alábbiakat írja:

„Az a tény, hogy felhatalmazást adtam nagytiszteletűségednek mint rangidős esperesnek az elnöki elintézését igénylő ügyekben helyettem leendő eljárásra, egyáltalán nem invalválja nagytiszteletűséged jogi helyzetének megváltozását. Amint tehát nincs két »Dunántúli kerület«, úgy nincs itt két püspöki hivatal sem, tehát a borítékok és levélpapírosok fejezeteiben a »Dunántúli református püspöki hivataltól« felírást méltóztassék mellőzni, már csak a félrevezetés okából is. Ha már jónak lát valamiféle felírást nagytiszteletűséged, akkor méltóztassék a »püspökhelyettesi hivatal«-t használni.”¹⁸

¹⁸ Németh István püspök levele Patay Károlynak, 1920. augusztus 21., 1920/2394. ikt.sz. DREL Pápa, Fond I.2.: Szlovákiai Református Egyház iratanyaga, 1920. évi karton.

Az történt, hogy Patay, „Dunántúli református püspöki hivatal” feliratú borítékokat nyomtatott, és ezzel levelezett. A Dél-Komáromba áttelepült püspök elmarasztalta Patay Károlyt azért is, mert a csehszlovák állami kongrua kifizetése ügyében tárgyalásokat folytatott, és levelezésben állt a csehszlovák állam képviselőivel. Németh István ezt írja: *Nagyon bánt tehát, hogy míg én a függésviszony elkerülése céljából semmi anyagi áldozattól vissza nem riadva fáradozom az anyagi eszközök előteremtésén, addig nagytiszteletűséged az ellenkező irányú útra tért. Ezt méltóztassék abbahagyni.*¹⁹ A levélből teljesen természetesnek tűnik, hogy Németh István püspök önmagát az elcsatolt részek püspökének is tekinti, és az egyházi közigazgatást sérthetetlennek tartja. Csakhogy ő, a Csehszlovákiához csatolt területeken a püspöki hivatal gyakorlásában a nagy hatalmi döntések következtében akadályoztatva volt. Emellett hozzá kell tenni azt is, hogy a Duna jobb partján élő püspöknek nem voltak hitelt érdemlő információi arról, hogy mi zajlik a mindennapokban a Duna bal partjától északra fekvő térségben. Szabó András, akkori komáromi segédlelkész²⁰ írja Patay Károlynak, hogy találkozott Németh István püspök úrral: *azt hallottam tőle, hogy a szlovenszkói lelkészek és egyházak megkapják Csehszlovákiában mindazokat a segélyeket, melyeket eddig magyarban kaptak, de az oly nagy munka, melyet nem könnyű az egész ország elszakadt területein gyorsan foganatosítani. A munkálatok már folyamatban vannak.*²¹ Az augusztusi, kissé dörge delmes hangú levél után novemberben Németh István újabb levelet írt Pataynak. Ebben felvázolta, hogy miként látja a további intézkedések ügyét. Érdemi kérdést nem érint a levél, csak azt írja benne Németh, hogy ő szívesen intézkedik a csehszlovák hatóságoknál, csak mondják meg neki, hogy melyik hivatalhoz kell írnia.²²

A gyors szervezkedés útjában álló harmadik nehézséget pedig Pálóczi Czinke István és Patay Károly jelleme jelentette. Sokkal nagyobb volt bennük a felettes egyházi hatóság, egészen pontosan a püspök iránti tisztelet, mintsem az, hogy látva a helyzet megoldatlanságát, a püspök háta mögött kezdjenek szervezkedni. Ők ketten egyébként szoros levelezésben álltak. Pataynak már megvolt a

¹⁹ Németh István püspök levele Patay Károlynak, 1920. augusztus 21., 1920/2394. ikt.sz. DREL Pápa, Fond I.2.: Szlovákiai Református Egyház iratanyaga, 1920. évi karton.

²⁰ Ebből a levélből csak annyi derül ki, hogy íróját: „Szabó A.”, aki Szabó András komáromi segédlelkész.

²¹ Szabó András levele Patay Károlynak, Komárom 1920. augusztus 24. DREL, Pápa, Fond I.2.: Szlovákiai Református Egyház iratanyaga, 1920. évi karton.

²² Németh István püspök levele Patay Károlynak, 1920. november 18. DREL, Pápa, Fond I.2.: Szlovákiai Református Egyház iratanyaga, 1920. évi karton.

püspöki megbízása, Pálóczinak püspökhelyettesként meg nem kellett. De már egyeztettek, mert érezték, hogy a körülmények őket fogják helyzetbe hozni. Pálóczi írja Pataynak:

„Bizonyos, hogy a békeszerződés aláírása után nem dughatjuk a fejünket továbbra is a homokba, s nem várhatjuk a sült galambot összetett kezekkel, hanem hitünkhöz és nemzetünkhöz való szilárd ragaszkodással meg kell mozdítanunk és tovább kormányoznunk egyházunk zátonyra futott hajóját. [...] Révész Miskolcra költözése után megbíz engem, már főjegyzői tisztemnél fogva törvény szerinti püspökhelyettest a Szlovenszko területére eső tiszáninneri egyházak igazgatásával s a csehszlovák hatóságokkal való érintkezéssel és esetleges egyházszerkezeti tárgyalásokkal. Ez a megbízásom tehát csak akkor kezdődik, mikor Révész Miskolcra költözik. Ő pedig szeptembernél előbb nem megy Miskolcra s így addig a szlovenszkoói egyház ügyeit is ő intézi.”²³

Tájékoztatja továbbá Patayt arról, hogy részt vett a magyarországi egyház konventjének ülésén, ahol létrehozta egy bizottságot – idézem – *az egyetemes magyar ref. egyház érdekeinek védelmére, a nagy protestáns nemzetek támogatásának megnyerésére, a megszállt területeken lévő magyar ref. gyülekezetek sorsának figyelemmel kísérésére, életük és fejlődésük biztosítására – amint ezt Németh püspök úrtól bizonyosan te is tudod. Ez a konventi bizottság tehát látszólag feleslegessé teszi a mi további mozgólódásunkat. De csak látszólag. Nekünk magunknak kell kezünkbe venni a saját sorsunk intézését*” – írja két hónappal a trianoni békediktátum aláírása után Pálóczi Czinke István.²⁴

Mindebből kitűnik, hogy a cselekedni képes emberek nem kívártak, hanem tartották magukat az egyházi rendhez, és senkit nem akartak megkerülni, nem kívántak a dolgok elébe menni, és illegitim módon szervezkedni. Ugyanakkor írásaikból, leveleikből látható, hogy püspökeik véleményéhez képest – így utólag értékelve – sokkal reálisabban látták a helyzetet, s azt, hogy nekik kell majd cselekedniük.

Megindult hát a szervezkedés.

²³ Pálóczi Czinke István levele Patay Károlynak, 1920. augusztus 5., 1920/23. ikt.sz.

²⁴ Uo.

Az önálló református egyház létrehozásának előkészítése

Az első igazi lépés erkölcsi jellegű volt. A barsi egyházmegye esperese, Patay Károly – azután, hogy két éve már nem volt egyházmegyei közgyűlés – összehívta a barsi egyházmegye közgyűlését, amelyen:

„[...] egyhangú határozattal kimondatott, hogy e bizonytalanság dermesztő lenyűgöző helyzetében egyházunk további veszedelme nélkül tovább nem maradhatunk, s meg kell keresni a többi egyházmegyét is, hogy valamely közös tanácskozásban beszéljük meg a teendőket, s keressük a kivezető utat.”²⁵

A vonatkozó határozat így szólt:

„Az egyházmegyei közgyűlés, midőn az egyházi életben teljes csend van, semmi mozgalom, semmi életjel sehol nem látszik a bekövetkezhető káros eseményekérti felelősség tudatában érzi, hogy valamit tennie kell, hogy elszakítatva a kerülettől, az egyetemes egyháztól, a kezdeményező lépést a kibontakozásra meg kell tennie, éppen ezért ennek tudatában és kényszere alatt, minden további romlásnak, jogaink, önrendelkezésünk egyre erősebben nyilvánuló meggyengítésének elejét veendő: felmenti lelkészeit az erkölcsi felelőség további súlya és következményei alul, megkeresi a többi hasonló sorsú egyházmegyét, hogy közös tanácskozásra összejöve kutassák ki a kibontakozásnak hitfelekezetünk múltjához, autonómiájához méltó útjait, eszközeit. A tanácskozásra a maga részéről kiküldi esperesét, és Konkoly Thege Sándor tanácsbírót, póttagokul pedig Bihary Kálmánt és dr. Tóth Sándort, s ugyancsak őket megbízza azzal is, hogy a köztársaság kormányánál tegyék meg a puhatolódzó, kezdeményező érintkezéseket, hogy a rövid idő összejövendő tanácskozásnak irányít a munkálkodást megkönnyítő útmutatás-, tájékoztatással szolgáljanak, továbbá, hogy már most kérjék a múltra is mindazon segítyek folyósítását, melyek az evangélikus egyháznak, gyülekezeteinek és minden arra jogosultaknak folyósítottak.”²⁶

Az állam feltétele úgy szólt, hogy önálló egyház alakuljon. Ezt le is írták. A nem hivatalos találkozók alkalmával az állam képviselői szóban többször jelezték, hogy egyetlen egyházkerületet képzelnek el. Az „egy egyházkerület – egy egyház” gondolata még akkor is rezonált amikor már megalakult a Dunáninnyi

²⁵ Patay Károly: *Igazolásom*, kelt Alsószecsen 1921. március 31-én. DREL, Pápa, Fond I.2.: Szlovákiai Református Egyház iratanyaga, 1921. évi karton.

²⁶ A barsi egyházmegye 1920. június 1-jén Léván megtartott közgyűlési jegyzőkönyvének 6. pontja. DREL, Pápa, Fond I.2.: Szlovákiai Református Egyház iratanyaga, 1920. évi karton.

és a Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület. Pálóczi Czinke István írja Patay Károlynak 1921 januárjában:

„Megjegyzem még – ha már nem írtam volna meg – hogy az összes szlovenszkói reformátusoknak egy egyházkerületbe való tömörítése a miniszter leiratában nincs ugyan benne, de Stunda I[stván – a szerz. megj.], ki a levelet Kassára hozta élő szóban hangsúlyozta, hogy ez a miniszter határozott kívánsága. S mikoron kérdeztem, hogy micsoda okból: nem tudott reá más mondani, minthogy elsősorban költségkímélés szempontjából, meg hogy a lutheránusoknak is csak két egyházkerületünk van, hát akkor nekünk elég egy, akik félannyian vagyunk, mint a lutheránusok.”²⁷

Patay Károly indítványozta, hogy a három érintett egyházkerület nevezzen ki képviselőket, és ez a küldöttség üljön le egyeztetni a hogyan tovább kérdésről. Pataynak szinte tanácsadója volt Sedivý László, aki így látta a helyzetet: *Vak bizakodás, hiú reménységgel áltatnak, teljesen kilátástalan a mesélt jövő; az lesz a vesztünk, ha sorsunk intézését kiengedjük kezeinkből, és a sivár passzivitás szerepét vesszük fel.*²⁸ Nem véletlen ez a sarkos fogalmazás. Sedivý azon kevesek egyike volt, aki többször is átléphette a határt, és 1920 nyarán és őszén legalább három alkalommal találkozott Magyarországon Németh István püspökkel. Rájött, hogy tovább várni nem lehet. Benyomásairól így ír Patay Károlynak: *Némileg aggályosnak vélem Németh I. püspök urunk konzervatív gondolkodását s helyzetünk tekintetében elfogult álláspontját, hogy ne tegyünk semmiféle lépést a kormányzattal való tárgyalások felé, s ne kérjünk, ne fogadjunk el semmit.*²⁹

Összegezve s leegyszerűsítve az eddigieket: az egyházunk a trianoni traumát olyan vezetőkkel élte meg, akik a passzív rezisztencia és a kivárás hívei voltak. Az általuk megbízottak azonban látták, hogy nem lehet ebben a tétlenségben maradni, szükség van a önszervezkedésre. Nem az állami feltételrendszer miatt, hanem az elszakított egyházrész és a Csehszlovákiához került gyülekezetek megmaradásának, a kisebbségi sorba került magyar reformátusságnak léte és megmaradása miatt.

²⁷ Pálóczi Czinke István levele Patay Károlynak, 1921. január 12. 1921/21. ikt.sz. DREL, Pápa, Fond I.2.: Szlovákiai Református Egyház iratanyaga, 1921. évi karton.

²⁸ Sedivý László levele Patay Károlynak, 1920. október 4. 1920/102. ikt.sz. DREL, Pápa, Fond I.2.: Szlovákiai Református Egyház iratanyaga, 1920. évi karton.

²⁹ Sedivý László levele Patay Károlynak, 1920. augusztus 5. 1920/84. ikt.sz. DREL, Pápa, Fond I.2.: Szlovákiai Református Egyház iratanyaga, 1920. évi karton.

Az egyházkerületi mozgolódás

Pálóczi Czinke István és Patay Károly úgy gondolta, hogy a csehszlovák köztársasági elnökhöz kell fordulni, s neki jelezni a református egyház álláspontját. Így született meg 1920 szeptemberében az elnökhöz címzett Memorandum. Ezt a dokumentumot sokáig Pálóczi Czinke Istvánnak tulajdonítottuk, s vitathatatlan, hogy a Memorandum stílusa és szerkesztése Pálóczi kiváló irodalmi képességeit dicséri. A Memorandum alapja azonban nem tőle származott. A levéltári anyagon, ami alapján ezt állítom, nincs sem szerző, sem keltezés. A kézírás és a stílus viszont Sedivý László nyitrai lelkészé. A kézirat címe: *Javaslat a csehszlovák megszállt területen lévő református egyházak szervezete, igazgatása, intézményes berendezkedése s a változott viszonyok által követelt kérdések megoldása tárgyában*. A javaslat az elcsatolt területekre nézve az elképzelt egyházi közigazgatás tervét vázolja fel. Két egyházkerület lenne, a nyugatiban 4 egyházmegyével,³⁰ a keletiben 4 vagy 5 egyházmegyével.³¹ A kerületek élén adminisztrátor püspökök és főgondnokok állnának, s a konvent helyett egy 12 tagú, egyetemesen a presbitériumok által választott consistorium állna. A javaslat rendelkezik az egyházi választások megtartásáról, megemlíti a teológusképzés és a tanítóképzés kérdésének megoldását, egy nyomda felállításának szükségességét, a kongrua kifizetésének sürgetését, az egyház-finanszírozás kérdését, s azt, hogy az állammal való kapcsolattartás miatt fontos lenne, hogy a kormányban legyen egy református ügyosztály.

Levéltári kutatásom nyomán állítom, hogy a Memorandum vázlatát Sedivý László készítette el, első szövegszerű változatát pedig Patay Károly, az 1920. szeptember 8-ra tervezett egyházi egyeztető tárgyalásra. A szövegről előzetesen többször is egyeztettek Pálóczi Czinke Istvánnal. Egy 1921. januári levélváltásból derül ki, hogy ez valóban így volt. Pálóczi értesítette Patayt, hogy a Memorandum valahol a postán elveszett, ezért küld most még egy példányt, hogy a dunáninenni kerületi közgyűlésig megérkezzen, s a közgyűlés tárgyalhassa. Mint írja:

³⁰ A komáromi egyházmegyéből jönne létre a csallóközi és mátyusföldi egyházmegye, valamint ide tartozna a barsi és gömöri egyházmegye is. A drégelypalánki egyházmegyéből az Ipoly-ság környéki gyülekezetek a barsi egyházmegyéhez tartoznának, Losonc a gömöri egyházmegyéhez.

³¹ A kialakítandó abaúji egyházmegyéhez soroltnának a tornai és felsőborsodi egyházmegyékből ide került gyülekezetek, a zempléni és az ungi egyházmegye mellett létrejönne a beregi, és szükség esetén a máramaros-ugocsai egyházmegye.

„[...] új dolog nincs benne, jóformán ugyanazokat tartalmazza, mint az általa fogalmazott memorandum. Csak ki van bővítve sérelmeinkkel, és kissé ünnepibb ruhába van öltöztetve, nagyon kérlek, hogy ha még van hozzáadnivalótok, iktassátok bele, s úgy küldjétek vissza hozzám, több példányban való lekopogtatás végett.”³²

Patay a memorandum egy korábbi változatát eljuttatta Pozsonyba. Az állami hivatalok már 1920 tavaszán rosszallóan nyilatkoztak a memorandumról. A zsigárdi lelkész, Soós János a pozsonyi minisztériumi megbeszélések után írta Pataynak 1920 márciusában, hogy a Memorandumot az állami hivatalok elhamarkodott lépésnek tartották, mivel még nincs szervezkedés az egyházban. A kivárás, időhalogatás nem volt jó taktika, *bizony nagy hibát követtünk el halogatásunkkal, most már kissé foghegyről beszélnek velünk*³³ – írja Soós lelkész. Mint írja, a minisztériumban még abba is belekötöttek, hogy a Memorandumot mint dunántúli püspök írta alá Patay, holott ez a térség a dunáninnyi rész. És a minisztérium szerint ő nem is püspök, csak helyettes püspök, legjobb esetben püspöki adminisztrátor.

A Memorandumot a tiszáninnyi egyházkerület közgyűlése 1920. december 21-i közgyűlésén fogadta el Kassán, a dunáninnyi egyházkerület közgyűlése pedig január 28-án hagyta jóvá Komáromban. Elhatározták, hogy magyar és szlovák változatban készítik, el és személyesen adja majd át egy egyházi küldöttség a köztársasági elnöknek.

Ez a személyes átadás soha nem történt meg. A memorandumot 1921 márciusában postán küldte el az egyház a prágai elnöki hivatalba. Néhány héten belül meg is érkezett rá a válasz a pozsonyi teljhatalmú minisztériumból. A két nyelven: magyarul és szlovákul megírt hivatalos levélben az állam teljes egyenlőséget ígér a reformátusságnak, megemlíti, hogy keleten létre kell hozni egy szlovák egyházmegyét, szavatolják a szabad lelkészválasztást, és az egyház sérelmeivel kapcsolatban kérik, hogy bizonyítékokkal terjesszék elő a reformátusok az egyházi sérelmeiket.

Ekkor a felvidéki reformátusság már második éve nem kapott egyetlen fillér állami támogatást sem a csehszlovák államtól, ahogyan a lelkészek 1919–1920-ra nem kaptak kongruát. A kormányzat egy leiratban egyértelművé tette, hogy az

³² Pálóczi Czinke István levele Patay Károlynak, 1921. január 25. DREL, Pápa, Fond I.2.: Szlovákiai Református Egyház iratanyaga, 1921. évi karton.

³³ Soós János zsigárdi lelképásztor levele Patay Károlynak, 1920. március 12. DREL, Pápa, Fond I.2.: Szlovákiai Református Egyház iratanyaga, 1920. évi karton.

állami költségvetésben ott vannak a református egyház segélytételi is, mind 1919-re, mind 1920-ra, mind az 1921-re is, évi 2 175 000 koronás összegben. *Hogyha a ref. egyház nem teljesíti azokat a feltételeket, amelyeket a csehszlovák köztársaság kormánya vele szemben felállított, s nem lesznek számára utalhatók ezek a segélyek az év folyamán sem, el fognak azok veszni 1921. december 31-vel.*³⁴ A segély folyósításának három feltételt szabtak: 1. az egyház szervezze meg önmagát új zsinati törvények alapján mint önálló egyház, amely független a magyarországi református egyháztól; 2. az egyházi közigazgatás minden fokozatú lelkésze és gondnoka tegye le a hűségesküt a csehszlovák köztársaságnak; 3. a tiszáninnyi egyházkerületben alakuljon külön szlovák esperesség.

Egyházi szervezkedés – kerületek megalakulása

Tudjuk, hogy a két világháború közötti időszakban Kárpátalja is Csehszlovákiához tartozott. A kárpátaljai helyzetre nem térek ki a tanulmányban, csupán két érdekességet jegyzek meg. Az egyik, hogy Patay Károly Barsból valóban fontosnak tartotta, hogy egységesen szervezkedjen a Felvidék reformátussága. Írt Bikky Ferencnek, máramaros-ugocsai esperesnek, hogy a keleti végek reformátusságával is egyeztessenek. Bikky így válaszolt: *mi még a tervbe vett munkába részt nem vehetünk. [...] Itt még nem alakult ki a helyzet. Azt sem tudjuk, hogy egyházmegyénkből mely egyházak kerültek román és melyek cseh megszállás alá, hogyan fog alakulni jövőnk. Ez a válaszom. A jövő események majd adnak tanácsot, hogy mit cselekedjünk.*³⁵ A másik érdekesség, hogy keleten valóban az történt, hogy Magyarországtól néhány magyar település először Romániához került, s a végérvényes békeszerződés révén Csehszlovákiához. Prága és Pozsony ezekre az egyébként magyar falvakra úgy tekintett, mint Romániától átcsatolt területre, így az itt élő és szolgáló lelkészek és tanítók a kezdetektől fogva megkapták az állami javadalmukat, köztük a reformátusok is. De jól bizonyítja ez az eset azt a tényt, hogy a csehszlovák állam azért volt mostohább a református egyházzal, mert magyar egyháznak tekintette.

1920 decemberében megalakult a szlovenszkói tiszáninnyi egyházkerület, és 1921 januárjában a dunáninnyi egyházkerület. A két folyamat között azonban alapvető különbség volt.

³⁴ Válasz a Memorandumra: Minister Československej republiky s plnou mocou pre správu Slovenska; 1921. március 21.; č.: 751 – odd. ev.a.v. cirkve.

³⁵ Bikky Ferenc máramaros-ugocsai esperes levele Patay Károlynak, 1921. augusztus 25. 1921/187. ikt.sz.

A tiszáninneri egyházkerület létrejötte

1920. július 1-jén, a magyarországi tiszáninneri kerület gyűlése Miskolcon zajlott. Az elcsatolt területről csak kevesen tudtak részt venni. Pálóczi Czinke István ott volt, és hazajövetele után az alábbiakról tájékoztatta Patay Károlyt:

„Ez a közgyűlés határozta aztán el, hogy a papokat és tanítókat most már felhatalmazza a hűségfogadalom letételére, ha kívánják tőlük. [...] Megjegyzem még, hogy májusban a Konvent is ülést tartott, amelyen én is részt vettem. Ott éppen az én felszólalásomra felhatalmazták szintén a megszállt területeken élő papokat a hűségi fogadalom letételére.”³⁶

A hűségeskü kérdéséről a magyarországi zsinat is tárgyalt. Pálóczi ugyan-csak egy levélben közli a magyarországi álláspontot Patayval:

„[...] tájékoztatásodra közlöm veled azt is, hogy én e tárgyban még a múlt hónapban kérdést intéztem a zsinat külügyi bizottságához is, ahonnan tegnap azt az utasítást kaptam, hogy a fogadalmat le kell tenni. Ezt tehát egyes lelkészek ellenkező állásfoglalása meg nem akadályozhatja. Ezt sürgeti a magyar kormány is.”³⁷

Az események mind az önállósulás, mind az eskü kérdésében valóban akkor gyorsultak fel, amikor Pálóczi Czinke István megkezdte a szervezkedést. A tiszáninneri kerület alakuló közgyűlésére 1920. december 21-én került sor Kassán. Ők abból indultak ki, hogy létezik a tiszáninneri kerület, csak a trianoni határ kettévágta, így a szlovenszkói részében nincs minden tisztség betöltve. Vagyis a kassai közgyűlés betöltötte az üresedésben lévő tisztségeket. Pálóczi Czinke István személyében püspököt, Lukács Géza személyében főgondnokot választott, s betöltötték a többi tisztséget is.

A dunáninneri egyházkerület megalakulása

A dunántúli rész reformátussága másképp állt az önszerveződés kérdéséhez. Az egyházkerület nem volt egységes. Míg a barsi egyházmegye lelkészi kara inkább a tiszáninneri utat tartotta járhatónak, addig a komáromi egyházmegye lelkészei inkább az elutasítás és a passzív rezisztencia felé hajlottak. Ez utóbbi

³⁶ Pálóczi Czinke István levele Patay Károlynak, 1920. augusztus 5. 1920/23. ikt.sz. DREL, Pápa, Fond I.2.: Szlovákiai Református Egyház iratanyaga, 1920. évi karton.

³⁷ Pálóczi Czinke István levele Patay Károlynak, 1920. december 27. 1920/162. ikt.sz. DREL, Pápa, Fond I.2.: Szlovákiai Református Egyház iratanyaga, 1920. évi karton.

vonalat erősítette Magyarországról Németh István püspök is, aki 1921 januárjában egy hosszú levelet küldött Patay Károlynak. Ebben a kitartásra buzdító és az egység fontosságát kiemelő szavak mellett az alábbiakat is olvashatjuk: *Fájna is azt hallanom, ha valaki azt mondaná: Én Pálé vagyok, én meg Péteré, vagy Apollósé, mert azt kellene bánatba merült lélekkel kérdezniem: avagy részekre osztatott-e Krisztus közöttünk, magyar reformátusok között?*³⁸

A komáromi egyházmegye közgyűlése 1920. október 26-án értékelte a helyzetet és úgy határozott, hogy:

„[...] mivel egyházainkat, ezeknek lelkészeit, lelkészözvegyeit és árváit, s egyházunk egész közönségét több rendbeli szellemi és anyagi érdekeltségek, mint kapcsok kötik az egyet, magyar egyházhoz, nevezetesen lelkész és tanítóképzői odaát vannak – lelkészi nyugdíj és özvegy-, árvagyámintézetei minden tőkékkel egyetemben Budapesten vannak elhelyezve, úgyszintén a szegény egyházakat és missiókat támogató s ezek fennállását biztosító »közalap« is. Mindez intézményeket az egyházak közönsége és a lelkészi testület a legnagyobb részben saját filléreiből rakta össze évtizedeken keresztül, s tartja fenn ma is, ezekhez való jogigénye tehát könnyen kétségessé volna tehető az erőszakos kiválás által, sőt minden valószínűség szerint elvesznék. Mindaddig tehát, míg ezen ügyek békés úton nem tisztáztatnak, meg nem oldatnak, a különválást s az önálló egyházzá való szervezkedést a közgyűlés nem mondhatja ki.”³⁹

Ezt a határozatot három hónappal később, az 1921. január 26-i közgyűlésen is megerősítették a komáromi egyházmegye képviselői. Ez történt január 26-án. Másnapra, január 27-re Patay Károly egyházkerületi közgyűlést hívott össze Komáromba. A kerületi közgyűlés – Sedivý László indítványára felülbírált a komáromi egyházmegye határozatát, mivel a komáromi egyházmegye 49 gyülekezetéből csupán 21 képviselője volt jelen, ők is inkább lelkészek, voltak, csak 5 világi képviselő volt a megyei közgyűlésen. Sedivý javasolta, hogy a mostani kerületi közgyűlés mondja ki a dunáninnyi egyházkerület megalakulását, és rendelje el az általános tisztújítást. A javaslatról az elnöklő Patay Károly szavazást rendelt el, s az eredmény szavazategyenlőség lett, így az elnöklő Patay Károly szavazata döntött. Ő a dunáninnyi egyházkerület megalakulására szavazott.

³⁸ Németh István püspök levele Patay Károlynak, 1921. január 20. 1921/131. ikt.sz. DREL, Pápa, Fond I.2.: Szlovákiai Református Egyház iratanyaga 1921. évi karton.

³⁹ A Komáromi Ref. Egyházmegye 1920. október 26-án megtartott közgyűlésének jegyzőkönyve, 9. pont, 25. p.

Elindult a tisztújítás. A barsiak Patayt jelölték a püspöki tisztségre, a komáromi egyházmegye – amelyik nagyobb volt – úgy gondolta, hogy Balogh Elemér, a pozsonyi templomépítő tudós lelkész lenne alkalmas a kerület vezetésére. Igazi kampányjelleggel teltek a tavaszi hónapok. A Patay-párti Sedivý László bátor körlevelet intézett a gyülekezetekhez, melyben leírja, hogy *Balogh Elemérünket azért minden érdemesültsége mellett nem vehetjük jó lelkiismerettel kombinációba hallási szervének nagyfokú deficienciája miatt, hisz még az élénk discursust sem képes meghallani, s valósággal közel kell férközni füléhez, és erőteljes hangot használni, ha azt akarjuk, hogy azt meg is értse.*⁴⁰ Természetesen az írás nem maradt válasz nélkül. A nyomtatásban is megjelent pengeváltások és dunáninneneni események magyarországi visszhangja, megszólalásra készítették Patay Károlyt is. Patay magánéletben szomorú napok voltak ezek: Leánya – két kis árvát hagyva maga után – a ravatalon feküdt, amikor *Igazolásom* címmel meg kellett írnia körlevelét.

„Gondolja el, képzelje el mindenki azt a lelkiállapotot, a méltatlan bántalmak okozta keserűséget, mely eltöltötte lelkemet, elfoglalta egész valómat, akkor, amikor egészen szavahihető, teljesen hiteles forrásból arról értesültem, hogy odaát a mi véreink, az én bajtársaim, akikkel annyi időközön keresztül együttműködtem mindig a közügy, hitfelekezetünk s minden nemes és magasztos cél érdekében pálcát törnek felettem, elítélnek, megbélyegeznek, a legsúlyosabb kifejezésekkel illetnek, a legsötétebb szemüvegen idézik működésemet, kötelességszerű hivatalos ténykedésemet, s püspököm kijelenti, hogy felakasztat. [...] A vád, amelyet hangoztatnak, hogy elszakadásra törekszem, s a püspökségre vágyakozom, szóval, hogy a legridegebb és legrútabb önzés és számítás vezeti hivatalos ténykedésemet.”⁴¹

Patay írásából a küzdelmekben, elsősorban a belülről jövő támadásokban megfáradt ember hangja szólal meg. A levél végén kimondja azt, amit az elején sejteni lehet: nem vállalja tovább a tisztségét. Ha püspökké választanák, nem fogadná el a megbízást, és lemondana, így is lemond a püspökhelyettesi posztjáról.

A szavazatok 1921. április 7-én számlálta össze a kinevezett bizottság. A püspöki tisztségre leadott 84 szavazatból 83 volt érvényes, ebből 45 szavazatot kapott Balogh Elemér pozsonyi lelkipásztor és 38 szavazatot Patay Károly alsószecsei lelkipásztor. A megválasztott püspök tehát Balogh Elemér lett a dunáninneneni egyházkerületben.

⁴⁰ Sedivý László: *Reflexiók a kerületi tisztségek betöltéséhez*, kelt Nyitrán, 1921. február 14-én.

⁴¹ Patay Károly: *Igazolásom, nyomtatott körlevél*, kelt Alsószeccsén 1921. március 31-én.

A két református egyházkerület létrejötte (s később harmadikként a kárpát-aljai egyházkerület) nem illett bele az állami elképzelésekbe. A kerületek vezetése folyamatos egyeztetésben állt, s a felvidéki reformátusság konventi rendszerben működött. De az alakuló zsinatra még további két és fél évig kellett várni.

A lévai törvényhozó zsinat – 1923. június 17.

A csehszlovák állam határozott feltétele volt, hogy alakuljon meg Csehszlovákiában egy önálló református egyház. Az egyházi törvények szerint egy ilyen horderejű döntést csak zsinat mondhat ki. Szükség volt tehát a zsinat összehívására. Mindaddig a református egyház, a békeszerződésekbe foglaltak értelmében, az 1904–1907 között a budapesti zsinaton meghozott törvények szerint élte életét. Csehszlovákia a békeszerződésekben olyan vállalásokat is tett, ami lehetővé tette, hogy az egyház ennek az 1907-ben elfogadott törvénykönyvnek az értelmében szabályozza belső ügyeit. A református egyház vezetői tehát ezt a törvénytárat próbálták meg a kialakult „csehszlovák viszonyokra” aktualizálni, s erről kellett volna a zsinatnak döntenie.

A zsinattartáshoz azonban felsőbb állami jóváhagyás is kellett, és komoly, belső egyházi előkészületet is igényelt a zsinat megtartása. Nemcsak szervezési kérdéseket kellett tisztázni, hanem pl. a megalakult egyházkerületekben meg kellett tartani a zsinati képviselők és pótképviselők megválasztását is.

A lévai zsinat „politikai” előzményei

A törvényhozó zsinat összehívására Pálóczi Czinke István püspök már az 1921. július 3-án Rimaszombatban első alkalommal összeült egyetemes konvent ülésén is figyelmeztetett. A konvent határozatot is hozott, hogy 1921. október 9-én nyílik meg a zsinat Léván. Ez azonban elmaradt. A következő időpont 1922. október 8-a volt. Ám ez a zsinat sem valósult meg. Részben azért, mert az elnöki irodához felterjesztett engedélykérelemre nem érkezett válasz, részben pedig azért, mert a konvent – a közben zajló minisztériumi egyeztetések során – jelezte, hogy anyagi segítséget kér a csehszlovák kormánytól a zsinat megtartásához. Az egyháznak egyszerűen nem volt annyi pénze, hogy megszervezzon egy zsinati ülést. A zsinat végül állami nyomásra ült össze. Pozsonyból leirat érkezett Pálóczi Czinke István konventi elnökhöz, amelyben a csehszlovák államhatalom jelezte, hogy ha a református egyház nem tartja meg 1923. június 30-ig a törvényhozó zsinatát, akkor a csehszlovák állam mindennemű állami támogatás folyósítását leállítja. Ez azt jelentette, hogy a lelkészek és tanítók nem kapnak

semmiféle fizeteskiegészítést, sem családi pótlékot, sem semmilyen egyéb szociális támogatást. A konvent tehát kitűzte a zsinattartás harmadik időpontját is: 1923. június 17-e Léva. Öt nappal a zsinat előtt véglegesült a zsinat személyi összetétele, és 3 nappal előtte pedig a zsinat napirendje. Legfontosabb napirendi pontként az egyház 8 törvénycikkéből álló törvénytárát tárgyalta és fogadta el a zsinat. Itt kezdődött el – az eddigi nehézségek és küszködések sorához tökéletesen illeszkedő – küzdelmes időszak, hogy az állam fogadja el a meghozott egyházi törvényeket. Szlávik György kormánybiztos már a zsinaton jelezte, hogy a zsinati törvények csak úgy fognak érvényessé válni, ha azokat a csehszlovák kormány megerősíti. Ez pedig akkor következik be, ha a zsinat szem előtt tartja azt, hogy az egyház alkotmányát a csehszlovák állam alkotmányával, törvényeivel teljes összhangba kell hozni, és beépíti egyházi törvényeibe mindazt, amit a csehszlovák kormány intencióként eddig megfogalmazott, és az egyház tudomására hozott.

A törvények állami elfogadása ügyében folytatott tárgyalások hosszú évekig tartó szélmalomharcot eredményeztek. A kormányzat soha nem adta írásba a fenntartásait, de egy alkalommal, a pozsonyi miniszterelnöki meghallgatáson mégis papírra került. Az állami elvárásokat Sörös Béla tárgyalásokat vezető egyházi képviselő, teológiai igazgató, későbbi püspök jegyezte fel. A csehszlovák kormányt a református egyház magyar jellege bántotta. Pontosítva az, hogy az egyházkerületek és egyházmegyéik neveiben a magyar megerendszer megnevezései köszöntek vissza, illetve a frissen elfogadott református törvények nagyon hasonlítanak a magyarországi református törvényekre. Mivel az egyház a maga magyar történelmi múltját nem akarta megtagadni, a csehszlovák állam 20 évig nem fogadta el a református egyház törvénytárát, vagyis ma úgy mondanánk: a református egyház 1918 és 1938 között állami regisztráció nélkül élt Csehszlovákiában.

Az I. bécsi döntés következtében a felvidéki reformátusság jelentős része visszatérhetett a magyar reformátusság nagy családjához. Az 1938. november 2-án „megrajzolt térkép” készítői azonban nem a trianoni veszteséget adták vissza Magyarországnak, hanem az etnikai revízió elvét érvényesítették. Néhány kivételtől eltekintve valóban a nyelvhatár lett az ún. „harmincnyolcas határ”. Az akkor 96%-ban magyar reformátusság örömmel fogadta a visszacsatolás hírért és tényét. Volt olyan gyülekezet, ahol a halotti anyakönyvbe beírta a helyi lelkipásztor, hogy *Hála a jó Istennek, meghalt a gyötrelmes 20 éves cseh uralom!*⁴², s a szülöt-

⁴² Nt. Nemes Kálmán református lelkipásztor bejegyzése az Apácaszakállasi Református Egyházközség 1891. évtől vezetett halotti anyakönyve 75. oldalán, a 1938/17. számú rendes anyakönyvi bejegyzést követően.

tek anyakönyvébe, hogy *Hála Istennek! A gyötrelmes 20 éves cseh uralomnak vége! Dicső katonáink 1938. november 7-dikén délben vonultak be felszabadításra Apácaszakállásra, az iskola előtt, templomunk terén üdvözlő beszédekkel, örömtől lelkesülve fogadtuk őket. Bejegyezte Nemes Kálmán ref. lelkész.*⁴³ Ez az eufória általános és érthető volt. Gyakorlatilag 1939. január 1-jével visszaállt a történelmi rend, az egyházközségek visszatagozódtak a történelmi egyházmegyéikbe. Az egyházi tisztviselők tiszteletbeli esperesként és püspökként tarthatták meg címüket. A visszacsatláskor Imrédi Béla miniszterelnök a lemondása előtt néhány nappal a hivatalban lévő püspököket – Sörös Bélát, Magda Sándort és Bertók Bélát – a Felsőház tagjává nevezte ki.

A Szlovenszkói Református Keresztyén Egyház egyházkerületei 1939. január 1-jei hatállyal kimondták önmaguk feloszlását. Bár volt némi szervezési fennakadás, mert a dunáninnyi egyházkerület pénze egy pozsonyi bankban volt, s mivel Pozsony nem került vissza Magyarországhoz, ezért jelentős nehézségekbe ütköztek 1939-ben a Dunáninnyi Egyházkerület Közgyűlése megtartásakor.⁴⁴

Tudjuk, hogy sem a nagyhatalmak, sem az érintettek nem voltak teljes mértékben meglepődve az I. bécsi döntéssel. Az 1938-as új magyar–szlovák határon három hónap leforgása alatt 22 fegyveres határincidens történt. Jozef Tiso⁴⁵, szlovák miniszterelnök, aki egyébként katolikus pap volt, 1939. március 13-án Adolf Hitlerrel tárgyalt Berlinben. Itt vált számára egyértelművé, hogy német támogatással megvalósítható a szlovák álom: az önálló állam. Két nappal később kikiáltották a Szlovák Köztársaságot, amely a Német Birodalom csatlósaként, s

⁴³ Az Apácaszakállasi Református Egyházközség 1891. évtől vezetett szülöttek és megkereszteltek anyakönyvének 83. lapján, a 1938/18. számú rendes anyakönyvi bejegyzést követően.

⁴⁴ Lásd részletesen: Szabó Antal: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története, In: *Regio Kisebbségtudományi Szemle* I. (1990/3), 136–137.

⁴⁵ Jozef Tiso (Nagybiccse, 1887. október 13. – Pozsony, 1947. április 18.). Nyitrán a piarista gimnáziumban érettségizett, majd a bécsi Pázmáneumban végezte teológiai tanulmányait. Felszentelése után a nyitrai egyházmegyében szolgált, majd az I. világháborúban táborigazgatóként szolgált. 1921-ben lett püspöki titkár s a nyitrai szeminárium tanára. A római katolikus Szlovák Néppárt tagja, vezetőségi tagja, alelnöke, majd a pártalapító Andrej Hlinka 1938-ban bekövetkezett halála után a párt legbefolyásosabb vezetője lett. Pályafutása a „nagypolitikában” 1925-ben kezdődött, amikor a prágai parlament elnökhelyettesévé választották. Két évig még a prágai szövetségi kormány tagja is volt mint egészségügyi és sportminiszter. Miután a hitleri Németország megszállta a szudétánémet területeket, a belpolitikai zavarodottságot kihasználva, a szlovákság deklarálta függetlenségét. Így lett 1938-ban Tisóból – a Szlovák Néppárt befolyásos vezetőjeként – Szlovákia miniszterelnöke, majd 1939-ben a klérofasiszta Szlovák Köztársaság államfője.

Jozef Tiso hivatására utalva, klérofasiszta szlovák államként, Hitler csatlós báb-államként került a történetírás lapjaira.

Az 1938-as határ északi oldalán maradt néhány magyar város, s így néhány református gyülekezet is. Nem került vissza Magyarországhoz Pozsony, Nyitra és Zólyom. Mindhárom városban élő református gyülekezet volt.⁴⁶ A három nagyobb város református gyülekezte mellett még egy kis magyar gyülekezet is az önálló szlovák állam területén maradt. A Lévától északra fekvő Horhi, amely Hontvarsány leányegyháza volt. Ezek voltak a Szlovákiához került magyar gyülekezetek.

Összesen 25 református gyülekezet maradt a Szlovák Köztársaság területén.⁴⁷ A többségében szlovák nyelvű egyházközségek az ország keleti felében,

⁴⁶ A vonatkozó évi református névtárak adatai szerint:

Pozsonyt az 1894. évi névtár frissen alakult missziói gyülekezetként tartja nyilván a somorjai lelképásztor gondozása alatt. 1899-ben a még mindig missziós egyházban már 525 református lelket tartanak számon. 1906-ban 600 lelkes a missziós gyülekezet, amelyik 1913-ban szentelte fel első templomát. 1937-ben a pozsonyi anyaegyházban 1427 lelket tartottak nyilván. A pozsonyi – ma már kétnyelvű, magyar és szlovák reformátusokból álló – gyülekezet saját nyilvántartása szerint megközelíti a 400 főt.

Lévának már 1592-ben lelkésze volt Gyöngyössi Gondán András személyében. Majd egy évszázaddal később már anyaegyházként tartották számon. A 19–20. század fordulóján 1300 lelkes volt a református gyülekezet. 1906-ban 1450 személyt tartottak nyilván a lévai egyházközségben. Az 1937. évi adatok szerint 1439 fő alkotta a református anyaegyházat, amelyhez Berekalja, Garamkelecseny, Garamszentkereszt és Garamújfalú tartozott szórványként 4-6 kilométeres körzetben. Ma a gyülekezet lélekszáma megközelíti az 500 főt.

Zólyomban 1908-ban alakult meg a missziós gyülekezet. Az 1930. évi népszámlálási adatok szerint – amelynek hitelességében nem ok nélkül kételkedhetünk – csupán 36 reformátust találunk Zólyomban. Ám az 1937. évben az egyház a saját nyilvántartásában 403 lélekről beszél, s közülük 269-en magyar reformátusok. A gyülekezet temploma a II. világháborúban oly mértékben megrongálódott, hogy az 50-es évek elején lebontották. A templom „elmúlása” jelentősen hozzájárult a református gyülekezet megszűnéséhez. Ma már nincs élő református közösség Zólyomban.

Horhi 1899-ig Hontvarsány fiókegyháza volt, majd ettől az évtől kezdve leányegyházként jegyzik a régi névtárak. Temploma 1869-ben épült. A gyülekezet lélekszáma ekkor alig haladta meg a 80 főt. 1906-ban 62 lelkes református közösség él a magyar többségű, de szlovákok által is lakott faluban. 1937-ben ismét fiókegyházi besorolással találjuk az akkor 40 lelkes református gyülekezetet, amelyben átlagosan 15 úrvacsorázó volt ezekben az években. Horhi ma már szórvány a hajdani anyaegyházának. A hajdan különálló falu ma már csupán egy városrésze, a 12%-ban magyarok lakta Lévának.

⁴⁷ Hromaník, Michal: Reformovaná kresťanská cirkev na Slovensku. In.: *Kalendár biblickej výchovy a vzdelania reformovaných kresťanov na rok 1997*. (szerk.: Juraj Halás); Združenie Reformovaných Duchovných na Slovensku, Kassa, é. n., 71.

Kassától keletre élték életüket. Valójában tehát huszonöt gyülekezet alkotott volna egy országos egyházat, ez azonban kevés volt ahhoz, hogy hagyományos református egyházstruktúrát hozzon létre, tartson fenn és működtessen. Egyfelől a lélekszám miatt is, másfelől pedig a földrajzi szétszórtság okán sem volt reális alapja annak, hogy megmaradjon az 1918 és 1938 közötti egyházstruktúra: vagyis a három egyházkerület konventi igazgatással.

A szlovák református lelkészek valójában már 1928-ban elkezdték a szervezkedést, egy Amerikából hazatért ifjú és jó képességű lelkész, Ján Tomašula⁴⁸ nemzeti elkötelezettségének köszönhetően. Tomašula csupán ötévnyi lelkészi szolgálattal a háta mögött létrehozta a Szlovák Kálvinisták Szövetsége Szlovákiában⁴⁹ nevű szervezetet, amelynek székhelye az általa pásztorolt gyülekezetben, Bánócon volt. A szervezet célja a Csehszlovákia területén élő szlovák reformátusok érdekképviselése volt. Az I. bécsi döntés után kialakult új politikai helyzetben ez volt az egyetlen szervezet, ami református térfélen megmaradt és működött Szlovákia területén. A szervezet összetartó ereje nemcsak a református kegyességéből, hanem erőteljesen a szlovák nyelvi és kulturális identitásból is fakadt.

A szlovákság felszabadulásként, önállósodási szándéka beteljesedéseként élte meg az ország létrejöttét. Az adott történelmi helyzetben ezért nem meglepő, hogy a felerősödő szlovák nacionalizmus azonnal megmutatkozott a magyarokkal, németekkel, csehekkel és zsidókkal szemben. Szlovákia megalakulásakor az ország lakosainak száma 2 655 000 volt, melyből 128 000 német és kb. 70 000 volt magyar nemzetiségű [...] Az önállóság első megnyilvánulása az volt, hogy mintegy 100 000 cseh lakost kiebudaltak Szlovákiából, megkezdődtek a szervezett zsidóverések és a ma-

⁴⁸ Ján Tomašula (1892–1961) református lelkész, esperes, a Szervező Bizottság elnöke, a Szlovákiai Református Egyház Zsinatának lelkészi elnöke. Tizenkét éves korában maradt árván, s nagybátyjával kivándorolt Amerikába. Gyári munkásként dolgozott, s munka mellett végezte el Pittsburghben a presbiteriánus egyház teológiai akadémiáját. 1923-ban tért haza, s lett segédlelkész, majd lelképásztor a bánóci gyülekezetnek. Megalapítója és vezetője a Szlovák Kálvinisták Szövetsége Szlovákiában szervezetnek, majd a református egyházat vezető Szervező Bizottságnak. 1939-től gyakorlatilag a Szlovák Köztársaság területén élő reformátusság lelkészi vezetője püspöki szerepkörben, de nem püspöki tisztségben. 1951-ben az újjáalakuló zsinat lelkészi elnökévé választotta. Miután megvádolták, hogy a nyugati nagyhatalmakkal kollaborál, 1953-ban vonult vissza az egyházi közélettől. Nyugdíjasként visszavonultan élt 1961-ben bekövetkezett haláláig. Életrajzát lásd részletesebben: Tardy, Michael – Mikloš, Juraj: Nezábudame na Jána Tomašulu. In: *Reformovaný kalendár 1994.*, Združenie reformovaných duchovných na Slovensku, Kassa–Pozsony; é. n., 52–53.

⁴⁹ A szervezet eredeti megnevezése szlovákul: Zväz slovenských kalvínov na Slovensku. A szervezet túlélte a II. világháborút is, csak a kommunista államhatalom szüntette meg.

gyarellenes kampányok.⁵⁰ A keresztyén kegyesség értékrendjét sok esetben felülírta a nemzeti identitás. Ez volt ugyanis az egyetlen összekötő kapocs az államiságot éljenző – vallási szempontból távolról sem egységes – szlovákság soraiban. A maroknyi szlovák reformátusság mellett az evangélikusok számottevőbb közösséget jelentettek, s jelentenek ma is. A legnagyobb egyházi közösséget azonban a római katolikusok alkották Szlovákiában. Az államot irányító politikai erő az 1913-ban alakult és 1918-ban újjászerveződött Andrej Hlinka⁵¹-féle Szlovák Néppárt lett.

1939. március 15-én létrejött az Alexander Mach⁵² vezette Hlinka Gárda, amely a német SS-alakulatok mintájára szerveződött és tevékenykedett. Alexander Mach és Vojtech Tuka⁵³ (akiről érdemes megjegyezni, hogy Tuka Béla-ként volt anyakönyvezve, és szlovákul meglehetősen gyengén beszélt) egyre erőteljesebben kívánták felhasználni a Hlinka Gárdát a szlovák közélet teljes fasizálására, és törekvésükben nem is voltak sikertelenek.⁵⁴

⁵⁰ Molnár Imre: *A szlovák paradoxon*. Kézirat az OSZK Magyarságkutató Intézetében.

⁵¹ Andrej Hlinka (1864–1938), római katolikus szlovák pap, a II. világháború előtti időszak meghatározó szlovák politikusa. 1889-ben szentelték pappá. Politikai pályafutása a századfordulón indult, amikor a Néppártból kiválva megalapította a Szlovák Néppártot. Magyarellenessége miatt 1906-ban kétéves börtönbüntetésre ítélték, de pápai közbenjárásra 1907-ben kiszabadult. Tagja lett a Szlovák Nemzeti Tanácsnak, részt vett a versailles-i békekonzferencián. Nem fogadta el a beneši és masaryki „csehoszlovakizmus” eszméjét, így vált a szlovák autonóm törekvés és függetlenség vezéregyéniségévé. 1925 után pártja a Hlinka Szlovák Néppártja nevet vette fel, melynek élete végéig képviselője, eszmei vezére és elnöke volt. Amennyire kiállt a szlovák nemzeti függetlenség ügye mellett, legalább annyira volt a római katolicizmus egyeduralkodó jellegének hirdetője és támogatója is.

⁵² Alexander Mach (1902–1980), szlovák politikus, újságíró. A Hlinka Gárda parancsnoka 1939–44 között, 1938–40 között Hlinka Szlovák Néppártja propagandafőnöke, 1940–45 között szlovák belügyminiszter.

⁵³ Vojtech Tuka (1880–1946), az első Szlovák Köztársaság miniszterelnöke és külügyminisztere. Csehszlovákia 1918-as megalakulása után csatlakozott a szlovák függetlenségért harcoló körökhöz. A prágai parlamentben ő volt az egyik betérjesztője annak a szlovák alkotmánymódosító indítványnak, amely – szakítva a „csehoszlovakizmus” eszméjével – Szlovákia számára nagyobb autonómiát biztosíthatott volna, s ugyanakkor gyengítette volna az egységes Csehszlovákia-képet. Ezért megvádolták, hogy Magyarországnak kémkedik, és segíti Budapest Csehszlovákia-ellenes politikáját. Hazaárulásért bebörtönözték. 1939-ben mint a csehek által börtönbe vetett és nemrég kiszabadult szlovák hazafi jelent meg, s lett alelnöke Hlinka Szlovák Néppártjának. Szlovákia megalakulása után Josef Tiso államfőtől kormányfői megbízást kapott. Nevéhez és az ő miniszterelnökségéhez fűződik a szlovákiai zsidótörvények elfogadása, s a zsidók deportálásának beindítása. A II. világháború után mint háborús bűnöst állították bíróság elé, és kivégezték.

⁵⁴ Petheő Attila: Az első Szlovák Köztársaság és a fasizmus. In: *Új Szó*, 2005. április 1. 14.

Teljesen érthető, hogy az első Szlovák Köztársaságban a szlovák nemzetiségű reformátusok lettek a református egyház meghatározó tényezői. A szlovák nemzeti lét ténye nagy összetartó erő volt a római katolikus államvezetés és a református egyház között. Ami 1923-tól nem sikerült a magyar vezetésű református egyháznak, hogy az állam fogadja el a törvénytárat, az 3 hónap alatt sikerült a szlovák reformátusoknak. A Szlovák Kálvinisták Szövetsége táptalaján indult el az egyházi szervezkedés. A szlovák lelkészek létrehozták az úgynevezett Szervező Bizottságot. Ez 8 tagú testület volt, amelynek gyakorlatilag a szlovákiai reformátusság legfelsőbb képviselői, egyházigazgatási és egyben végrehajtó szerve volt. Ami az egyházstruktúrát illeti, 1942. január 1-jei hatállyal a Szervező Bizottság létrehozta az ung-laborvidéki⁵⁵ és a Felső-Tárca-völgyi⁵⁶ egyházmegyét, és ősszel általános egyházmegyei tisztújítást írt ki. Ján Tomašula ún. általános esperesként állt az egyház élén, és lelkészszentelésen kívül minden püspöki jogkörbe tartozó szolgálatot végzett.

A II. világháború utáni visszarendeződést – Csehszlovákia újjáalakulását – a Szervező Bizottság vezetése alatt élte meg a felvidéki reformátusság. Erre a helyzetre nem volt felkészülve az egyház magyar ajkú része. Csehszlovákia déli részét a szovjet csapatok szabadították föl. Az oroszok kezére játszó szlovák nemzeti felkelés révén, s a szláv összefogás természetességéből fakadva, a hónapokkal korábban még fasiszta Szlovákia a győztesek oldalán fejezte be a háborút. Köszönhető volt ez Beneš elnök magatartásának is, amely Londonból képes volt tolerálni, sőt elfogadni a Moszkvával való közösködést is, csak hogy visszaállhassanak az 1938 előtti állapotok: újjáéleszthető legyen Csehszlovákia.

A II. világháború végének napjai a magyar közösségeket jobban megviselték, mint a szlovákságot. Ez az egyházunk történetében kimutatható. A kelet felől fokozatosan felszabadult területeken máris megkezdődött a szervezkedés. A szlovák gyülekezetek lelkészei már 1945. május 1-jén tanácskozásra gyűltek össze, és lefektették az alapjait egy olyan memorandumnak, amelyet majd a református egyház nevében az új államhatalom vezetőinek – utalásokból tudjuk, hogy a Szlovák Nemzeti Tanácsnak – kívántak betérjeszteni.

A Szlovák Nemzeti Tanács Iskolügyi és Népnevelési Megbízotti Hivatala 1945. május 4-én Kassán hozott rendelete megerősítette a Szervező Bizottságot egyházképviselői jogállásában. Ez a rendelet kimondta, hogy a Szervező Bizottság illetékes a református egyház ügyeinek intézésében. Ez a megbízás mindad-

⁵⁵ Szlovák megnevezése: Užsko-laborecký seniorát.

⁵⁶ Szlovák megnevezése: Ondavsko-torysský seniorát.

dig érvényben volt – az állam akarata szerint –, amíg a református egyház újjászervezése meg nem történt az egyházigazgatás minden szintjén.

1945. május 8-án a német hadsereg kapitulálásával Európában véget ért a II. világháború. Általános harangzúgás hirdette a békét, s az emberek félelemtől felszabadultan jöttek elő a pincékből, búvóhelyeikről. Május 9-én Edvard Beneš elnök rádiónyilatkozata már egyértelműen jelezte, hogy itt csak „egyeseknek” jött el a béke. Kimondta, hogy *a jövőben már nem lesznek az első világháborút követő rendszer szelleme szerinti kisebbségi jogok, s a németek és magyarok túlnyomó részének el kell távoznia Csehszlovákiából.*⁵⁷

Két héttel a békét hirdető harangzúgás után, 1945. május 24-én Kassán ülésezett a Szervező Bizottság. Ez volt az első ülés a béke napjaiban. Négy rendelet született ezen a tanácskozáson. Az első a református gyülekezetek egyházmegegyébe való besorolását mondta ki. „Szlovákia felszabadított területein” – így fogalmaz a rendelet – megállapítja az egyes egyházmegyéket az akkori nemzeti viszonyok figyelembevételével, megszabja azok határát és az egyes gyülekezetek egyházmegyékhez való besorolását. Ennek értelmében jött létre az

1. Ung-laborvidéki szlovák egyházmegye
2. Ungi magyar egyházmegye
3. Felső-zempléni szlovák egyházmegye
4. Dél-zempléni magyar egyházmegye
5. Tárca-völgyi szlovák egyházmegye
6. Abaúj-tornai magyar egyházmegye
7. Gömöri magyar egyházmegye
8. Barsi magyar egyházmegye
9. Komáromi magyar egyházmegye⁵⁸

Az ung-laborvidéki szlovák egyházmegyéhez sorolta be a Szervező Bizottság rendelete az alábbi egyházközségeket, leány- és fiókegyházaikkal, szóránya-

⁵⁷ Popély Árpád: *A (Cseh)Szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja 2006, 59.

⁵⁸ Pontos megnevezésük szlovákul és magyarul: 1. Užsko-laborecký – slovenský = Ung-laborvidéki szlovák; 2. Užský maďarský = Ungi magyar; 3. Ondavsko-zemplínský slovenský = Felső-zempléni szlovák; 4. Zemplínsky maďarský = Dél-zempléni magyar; 5. Toryšský slovenský = Tárca-völgyi szlovák; 6. Abaujský maďarský = Abaúj-tornai magyar; 7. Gemerský maďarský = Gömöri magyar; 8. Baršský maďarský = Barsi magyar; 9. Komárňanský maďarský = Komáromi magyar egyházmegye.

ikkal együtt:⁵⁹ 1. Bajánháza, 2. Nagyszeretva, 3. Pályin, 4. Felsőrőcse, 5. Vámoslucska, 6. Sárosmező, 7. Ungpinkóc, 8. Bezó, 9. Jenke, 10. Nagymihály, 11. Homonna, 12. Lasztomér

Az ungi magyar egyházmegyéhez került:⁶⁰ 1. Tiszaásvány, 2. Bátfa, 3. Bés, 4. Ungcsepely, 5. Csicsér, 6. Csap, 7. Iske, 8. Nagykapos, 9. Mokcsamogyorós, 10. Ungnyárad, 11. Palágykomoróc, 12. Gállocs, 13. Kistrát, 14. Nagyszelmenc, 15. Szürte, 16. Tiszasalamon, 17. Vaján, 18. Vajkóc, 19. Deregyő, 20. Kistráska, 21. Nagyráska, 22. Abara.

A felső-zempléni szlovák egyházmegyéhez került:⁶¹ 1. Bánóc, 2. Málca, 3. Tusa, 4. Miglész, 5. Gálszécs, 6. Kisazar, 7. Magyarizsép, 8. Lasztóc, 9. Kolbása, 10. Bodzásújlak, 11. Kazsó, 12. Magyarsas, 13. Legenye, 14. Alsómihályi, 15. Gercsely, 16. Hardicsa, 17. Nagytoronya.

A dél-zempléni magyar egyházmegyéhez került:⁶² 1. Ladmóc, 2. Zemplén, 3. Kisbári, 4. Szöllöske, 5. Csarnahó, 6. Bacska, 7. Kisgéres, 8. Nagygéres, 9. Királyhelme, 10. Kiskövesd, 11. Perbenyik, 12. Szomotor-Vécs, 13. Örös, 14. Kistárkány.

A Tárca-völgyi szlovák egyházmegyéhez került:⁶³ 1. Petőszinye, 2. Györke, 3. Magyarbőd, 4. Bárca, 5. Garbócbogdány, 6. Vajkóc, 7. Beszter, 8. Abaújnadas, 9. Hernádcsány, 10. Kassa, 11. Nagyszalánc, 12. Eszkáros, 13. Hernádsadány, 14. Eperjes – missziós gyülekezet.

⁵⁹ Akkori szlovák megnevezésük: 1. Bajany, 2. Stretava, 3. Palín, 4. Vyšné Revištia, 5. Lúčky, 6. Blatná Polianka, 7. Pinkovce, 8. Bežovce, 9. Jenkovce, 10. Michalovce, 11. Humenné, 12. Lastomír.

⁶⁰ Akkori szlovák megnevezésük: 1. Ašvaň, 2. Batva, 3. Beša, 4. Čepel', 5. Čičarovce, 6. Čop, 7. Ižkovce, 8. Velké Kapušany, 9. Mokča-Krišov, 10. Ňárad, 11. Palad-Komárovce, 12. Galoč, 13. Malé Ratovce, 14. Velké Slemence, 15. Surty, 16. Šalamúnová, 17. Vajany, 18. Vajkovce, 19. Drahňov, 20. Malé Raškovce, 21. Velké Raškovce, 22. Oborín.

⁶¹ Akkori szlovák megnevezésük: 1. Bánovce nad Ondavou, 2. Malčice, 3. Tušice, 4. Miglešov, 5. Sečovce, 6. Malé Ozorovce, 7. Uhorský Žípov, 8. Lastovce, 9. Kolbáš, 10. Ujlak pri Trebišove, 11. Kozuchov, 12. Jastrabie, 13. Legiňa, 14. Michalany, 15. Gerčeľ, 16. Hardište, 17. Velká Toroňa.

⁶² Akkori szlovák megnevezésük: 1. Ladmovce, 2. Zemplín, 3. Malá Bara, 4. Seleška, 5. Černichov, 6. Bačka, 7. Malý Gyřeš, 8. Velký Gyřeš, 9. Kráľovský Chlmec, 10. Malý Kevežd', 11. Perbenik, 12. Somotor-Več, 13. Strážne, 14. Malý Tarkaň.

⁶³ Akkori szlovák megnevezésük: 1. Svinica, 2. Ďurkov, 3. Bidovce, 4. Barca, 5. Bohdanovce, 6. Vajkovce, 7. Byster, 8. Nádošť, 9. Čaňa, 10. Košice, 11. Slanec, 12. Skároš, 13. Ždaňa, 14. Prešov.

Az abaúj-tornai magyar egyházmegyéhez nyert besorolást:⁶⁴ 1. Barka, 2. Migléc, 3. Csécs, 4. Szeszta, 5. Tornagörgő, 6. Körtvélyes, 7. Nagyida, 8. Jablonca, 9. Szepsi, 10. Felsőlánc, 11. Péder, 12. Abaújszina, 13. Vendégi, 14. Szádellő.

A gömöri, barsi és komáromi egyházmegyével kapcsolatban a rendelkezés megállapítja, hogy addig az időig maradnak egyben ezek az egyházmegyék, amíg megállapítást nem nyer, hogy ott is ki kell alakítani egy szlovák egyházmegyét. Ezt a besorolást kizárólag a Szervező Bizottság elnöksége változtathatta meg.

Az új egyházmegyék kialakításával, szükség volt az egyházi adminisztráció biztosítására is. Eltérve az évszázados rendtől, a Szervező Bizottság megbízott espereseket nevezett ki olyan lelkészek személyében, akik bírták a szlovák nyelvet. A Szervező Bizottság elrendelte azt is, hogy a hivatalos kapcsolattartás nyelve a szlovák. Nemcsak az állami hivatalokkal szemben, hanem a Szervező Bizottsággal való kapcsolattartásban, vagyis az egyház belső kommunikációjában is. A rendelkezés egyértelműen megtiltotta a kétnyelvű levelezést az egyházi hivatalok között is. A rendelkezés az elfogadása napján, vagyis 1945. május 24-től lépett érvénybe.

A második rendelkezés a lelkészek államnyelvtudásáról szólt. A Szervező Bizottság kötelezővé tette a szlovák nyelv elsajátítását minden lelkész és segédlelkész számára, ki a Csehszlovák Köztársaság területén él. Az államnyelv elsajátítása és használata (mind szóban mind írásban) feltétele volt annak, hogy a lelkész vagy segédlelkész lelkészi szolgálatot végezhesen. Az idősebb lelkészek három évet, a fiatalabbak és a segédlelkészek két évet kaptak arra, hogy megtanuljanak szlovákul. A rendelkezés szerint a nagypapi⁶⁵ vizsgára készülő segédlelkészek ezek után csak államnyelven tehették le ezt a vizsgájukat. Azokat a lelkészeket, akik nem teljesítik a rendelkezés feltételeit, a nyelvtanulási haladék lejárta után fegyelmi eljárással eltávolítják a református egyház szolgálatából – fogalmazott a rendelkezés.

A Szervező Bizottság két lelkészi és két világi tagból vizsgabizottságot hozott létre, amely bizottság előtt a lelkészeknek és segédlelkészeknek számot kellett adniuk a szlovák államnyelv határidőn belüli elsajátításáról. A Szervező Bizottság lehetőséget adott ebben a rendeletben arra is, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács iskolaügyi és művelődésügyi megbízottja – vagyis az állam – további két

⁶⁴ Akkori szlovák megnevezésük: 1. Bôrka, 2. Miglec, 3. Čečevojce, 4. Cestice pri Moldave nad Bodvou, 5. Hrhov, 6. Hrušov, 7. Velká Ida, 8. Jablonca, 9. Moldava nad Bodvou, 10. Vyšný Lánc, 11. Péder, 12. Seňa, 13. Vendégi, 14. Zadiel.

⁶⁵ A nagypapi vizsga a 2. lelkészképesítő vizsgának felel meg.

képviselőt delegáljon ebbe az „egyházi nyelvizsgabizottságba”. Az előző rendelkezéstől eltérően, ennek a másodiknak az érvényessége a Szervező Bizottság jóváhagyásának napjától számított. A végrehajtásáért a Szervező Bizottság elnöke és a püspöki hivatalok voltak a felelősök – fogalmazott a rendelkezés.

A harmadik rendelkezéssel a Szervező Bizottság az új egyházmegyék élére kinevezte azokat a megbízottakat, akik – beszéltek az állam nyelvét – adminisztrátorként irányították az egyházmegyéket. Megbízásuk – a rendelkezés szerint – csak ideiglenes volt. Így lett egyházmegyei adminisztrátor: Rác Zoltán addigi esperes az ung-laborvidéki szlovák egyházmegyében; Újlaky Sándor bajánházi lelkész az ungi magyar egyházmegyében; Pavel Horovčák, magyarizségi lelképásztor a felső-zempléni egyházmegyében; Dobos Sándor ladmóci lelképásztor a dél-zempléni magyar egyházmegyében; Könyves István petőszinyei lelképásztor a Tárca-völgyi szlovák egyházmegyében; Simon József szesztai lelképásztor az abaúj-tornai magyar egyházmegyében – róla azonban kiderült, hogy nem tud szlovákul, s a megbízást nem is vállalta. Így lett helyette Batta Pál⁶⁶ szédelői lelképásztor az egyházmegye megbízott adminisztrátora; Lenkey Lajos rimaszécsi lelképásztor a gömöri magyar egyházmegyében; Szabó Béla pozsonyi lelképásztor a komáromi magyar egyházmegyében és Szirmai János nagysallói lelképásztor a barsi magyar egyházmegyében lett adminisztrátor a Szervező Bizottság megbízása révén.

A negyedik rendelkezés az istentiszteletnek nyelvről szólt. A Szervező Bizottság ezzel a rendelkezésével példátlan módon avatkozott bele a presbitériumok jogkörébe, s a gyülekezetek évszázados történelmi önrendelkezési jogát semmibe véve meghatározta, hogy a szlovák egyházmegyékhez sorolt gyülekezetek mindegyikében azonnal át kell térni a szlovák nyelv használatára minden istentiszteleten. Amennyiben nagyon elkerülhetetlen, úgy idővel lehet magyarul is istentiszteletet tartani – áll a rendelkezésben, amely megszabta azt is, hogy hol milyen gyakorisággal végezhetnek magyar istentiszteletet. Ennek értelmében az ung-laborvidéki szlovák egyházmegyében, Bajánházán minden második vasárnap szlovákul, Nagyszeretván csak szlovákul, Pályinban csak szlovákul, Homonnán és Nagymihályban is csak szlovákul lehet végezni az istentiszteleteket.

⁶⁶ Simon József szesztai lelképásztor megbízására 1945. május 25-én került sor. Csak utána bizonyosodott be, hogy Simon József nem is tud szlovákul, sőt még a rendőrség is letartóztatta. Azon iratokat, amelyeket a Szervező Bizottság elküldött neki, mindet visszaküldte. A Szervező Bizottság tehát új egyházmegyei adminisztrátort keresett, s talált Batta Pál szédelői lelképásztor személyében, aki – a jegyzőkönyvek tanúsága szerint – jól és szépen beszélt szlovákul, s vállalta a megbízást, amelyet 1945. augusztus 23-án kapott meg a Szervező Bizottságtól.

A felső-zempléni szlovák egyházmegyében Málcán, Gálszécsben, Kisazaron, Kolbásán, Magyarsason és Gercselyben kizárólag csak szlovákul, míg Lasztóc, Legenye és Hardicsa gyülekezeteiben, valamint Kolbása leányegyházában, Bistén minden második vasárnapon lehet magyarul is istentiszteletet tartani.

A Tárca-völgyi szlovák egyházmegyében: Petószinyén csak szlovákul, Györkén minden 4. vasárnapon lehet magyarul is, Magyarbődön minden 2. vasárnapon lehet magyarul, Bárcán minden 3. vasárnapon lehet magyarul, Garbócbogdányban minden 4. vasárnapon lehet magyarul, Vajkócon csak szlovákul, Beszterben minden 3. vasárnapon lehet magyarul, Abaujnádason minden 2. vasárnapon lehet magyarul, Hernádcsányban minden 4. vasárnapon lehet magyarul, Kassán minden vasárnap szlovákul is és magyarul is, Nagyszaláncon minden 2. vasárnapon lehet magyarul, Eszkároson csak szlovákul, Hernádsadányban minden 4. vasárnap lehet magyarul, Eperjesen pedig minden 2. vasárnapon lehet magyarul istentiszteletet tartani. A rendelkezés azt is kimondja, hogy azokat a lelkészeket, akik nem a rendelkezés szerint járnak el, azonnal áthelyezik magyar gyülekezetbe, vagy nyugdíjazza. A rendelkezés 3. paragrafusára érdekes szabályt rögzített: azokat az egyháztagokat, akik ellenállnak ennek a rendelkezésnek, vagy bojkottálják a szlovák istentiszteleteket, az állam ellenségének tekintik⁶⁷.

A Szervező Bizottságnak a megváltozott helyzetben szembesülnie kellett saját legitimitásának kérdésével is. A szlovák lelkészek egy rezolúciót fogalmaztak meg, amelyre a Szervező Bizottságnak választ kellett adnia. 1945. június 15-én Kassán, a Szervező Bizottság tanácskozásán a jelenlévők: Ján Tomašula lelkészi elnök, Könyves István, Pánthy Béla, Kozár Sándor jegyző. A szlovák lelkészek rezolúciójára válaszolva a Szervező Bizottság – Pánthy Béla javaslatára – úgy határoz, hogy a testületet a gyülekezetek választották meg, így csak a gyülekezetek mondhatják ki annak megszűnését is. A megválasztott tagok mellett egyedül Kozár Sándor jegyző volt a Szervező Bizottság által kooptált tagja a testületnek. A lelkészi elnök bejelenti, hogy Kozár Sándor lemondott a tisztségéről, javasolja, hogy helyére a Szervező Bizottság kooptálja Túróczy István pályáni lelképásztort. A javaslatot a Szervező Bizottság tagjai egyhangúlag elfogadták.⁶⁸

A Szervező Bizottság jóváhagyta szlovák énekeskönyv kották nélküli változatának kinyomtatását. A feladat ellátásával Könyves Istvánt bízták meg. To-

⁶⁷ A 3. § szó szerint így szól: „Cirkevní členovia, ktorí tomuto nariadeniu budú odporovať, alebo bojkotovať slovenské služby Božie v týchto cirkevných sboroch budú považovaný za nepriateľov štátu”.

⁶⁸ A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Zsinati Levéltára IOV1/1945-2

vább általános gyűjtést hirdettek azokban az egyházközségekben, amelyek nem szenvedtek el háborús károkat. A gyűjtéssel a háborús károkat szenvedett gyülekezeteket akarták támogatni.

A Szervező Bizottság határozatot hozott az istentiszteletek liturgiájáról is az alábbiak szerint: ajánlotta a szlovák gyülekezeteknek, hogy lehetőség szerint az alábbi liturgiát vezessék be az istentiszteleteken:

1. Gyülekező ének
2. Fennálló ének
3. Igeolvasás
4. Közének
5. Fohász és imádság – Miatyánk nélkül
6. Textus
7. Igehirdetés előtti ének, vagy énekkar éneke
8. Igehirdetés
9. Imádság a Miatyánkkal
10. Áldás
11. Adakozásra való felhívás és hirdetések
12. Ének
13. Csendes imádság
14. Záróének

A Szervező Bizottság foglalkozott az ártatlanul letartóztatott református lelkészek ügyében való közbenjárás kérdésével is. A feladat végrehajtását Könyves Istvánra bízták.

A jegyzőkönyv 6. pontjában elgondolkodtató mondatot találunk: *Mit lehet majd tenni azokkal a gyülekezetekkel, amelyekből a magyar hívek áttelepülnek? Ezzel a kérdéssel a Szervező Bizottság előzetesen még nem foglalkozik, mert ez még nem időszerű.* Vagyis a jegyzőkönyv tanúsága szerint a szlovák református vezetők, 1945. június 13-án több mint sejtés alapján hozták szóba tárgyalásukon az áttelepülés kérdését.

Itt kell megemlíteni, hogy az időközben Kassára költözött Ján Tomašula, 1945-ben, rövid ideig állami tisztséget, közhivatalt is ellátott. Május 1-je és augusztus 8-a között, az Iskolaügyi és Népművelői Szlovák Nemzeti Megbízotti Hivatal kassai irodájában dolgozott mint egyházügyi előadó. Az ő hatáskörébe tartozott az evangélikus, a református és a pravoszláv egyház ügye.

1945. augusztus 23-án Kassán rendkívüli ülést tartott a Szervező Bizottság. Ezen jelen volt: Ján Tomašula lelkészi elnök, dr. Ludovit Halaša világi elnökhelyettes, Pavol Horovčák magyarizségi lelkész, Ján Čontofalský lasztoméri lelkész,

Štefan Turnský pályini lelkész képviselőjében Andrej Maťašík lucskai lelkész, Rácz József esperes képviselőjében Juraj Jenčík, az ung-laborvidéki egyházmegye tanácsbírája, Michal Tomáš pénzügyi biztos képviselőjében Jozef Matta, az ondava-zempléni egyházmegye gondnoka Ozorovszky Béla képviselőjében. Ez a jelenlét már egy új összetételű testületet mutat fel. Itt választották meg jegyzővé – a szlovák lelkészek rezolúciójával kapcsolatosan lemondott Kozár Sándor helyett – Ján Čontofalskýt.

Az elnök egy javaslatot terjesztett elő: kérte, hogy a Szervező Bizottság határozatával összhangban javítsák ki a magyar nemzetiségű hívek képviselőinek arányát a paritás elve szerint 3:3 arányban. Ez megtörtént. A Szervező Bizottság azonban úgy határozott, hogy ez az arány csak a Szervező Bizottság tagjaira vonatkozzon, vagyis az elnökségben nem kell ezt az arányt megtartani. Az arány módosítás miatt szükség volt tehát új tagokra. A testület úgy döntött, hogy a következő ülésre a Szervező Bizottságba egy lelkészi s egy világi szlovák tagot kell kooptálni.

Andrej Maťašík beszámolt a vagyonkezelő bizottság ügyéről. Elmondta, hogy a gyülekezetek vagyona de iure és de facto az egyetemes egyház tulajdona, amely a helyi gyülekezet révén kezeli ezt a vagyont. Ha megszűnik a gyülekezet, akkor a vagyonáról az egyetemes egyház rendelkezik saját szervei révén. Az egyházi vagyon, amely a gyülekezeteknél van, nem uralkodói vagy állami adományként került a gyülekezetekhez, hanem a hívek adták össze a sajátjukból, adományok vagy gyűjtések révén, esetleg helyi nemesek adományából származik. A SZB előzetesen az egyetlen egyházi vezetői fóruma a Szlovákiai Református Egyháznak, és mint olyan, köteles vagyonkezelése alá venni a megszűnő gyülekezetek vagyonát mindaddig, amíg az adott helyen nem jön létre új gyülekezet. A SZB részéről végrehajtó szerv a megszűnt gyülekezetek vagyonát kezelő bizottság: a Szlovákiai Református Egyház Egyetemes Gazdasági Bizottsága. Ez a testület kidolgozza az alapszabályzatát, amelyet a legfelsőbb egyházi szerv, vagyis a SZB hagyhat jóvá. A bizottságnak jogában áll azonnal kinevezni és feladatokkal megbízni vagyonkezelő személyt az ilyen jellegű egyházi tulajdon kezelésére. A bizottság élére javasolja Pavel Horovčakot, helyettesévé pedig Juraj Jenčíket és minden egyházmegyéből egy-egy megbízottat a gazdasági bizottságba. Az egyházmegyei megbízott személynek nem kell a SZB tagjának lennie, és az sem volt feltétel, hogy lelkész legyen. A javaslatot elfogatta a SZB.

Horovčák terjesztette elő az államnyelvvizsga letételével kapcsolatos korhatar kérdését. Ezt a SZB 1945. május 24-i határozatával összhangban kell meghatározni. A segédlelkészeknek szolgálatba lépésükkor vizsgázniuk kell, az 50 év

alatti lelkészeknek két éven belül, az 50 és 60 év közötti lelkészeknek pedig három éven belül kell nyelvvizsgát tenniük.⁶⁹

A csehszlovákiai „országos politikában” közben megszületett a kassai kormányprogram és a „magyartalanítás forgatókönyve”.

Edvard Beneš elnök – bár 1938. október 5-én önként lemondott a köztársasági elnöki tisztéről, és 6-án családjával együtt ki is költözött a prágai várból, sőt október 22-én az országot is elhagyta – a háború alatti párizsi és londoni emigrációja során is elnökként lépett fel. Az emigrációban létrehozott csehszlovák kormányt még 1940. július 21-én elismerte a brit kormány. Három nappal később Beneš üzenetet küldött Prágába, amelyben – kormánya nemzetközi elismerése mellett – arról is szólt, hogy a háború végeztével vissza fogják állítani a Csehszlovák Köztársaságot. A Szovjetunió is elismerte Beneš kormányát, igaz, pontosan egy évvel a brit parlament után, 1941. július 21-én. Mindebből egyértelműen látszik, hogy a háború végeztével – nagyhatalmi támogatással – Csehszlovákia „ott folytathatta” a létezését, ahol 1938 novemberében „abbahagyta”.

Már 1945 februárjában, a Szlovák Nemzeti Tanács manifesztuma jelzi, hogy milyen elképzelések fogalmazódtak meg a magyarokkal és németekkel kapcsolatban.

„A magyarosítás és a feudális fasiszta rendszer exponenseinek, akiket a pesti kormány 1938 után küldött Szlovákia megszállt területére, vissza kell menniük oda, ahonnan jöttek. Az itteni magyar polgárok helyzete attól válik függővé, miként viszonyulnak majd a szlovák nemzethez, az új Csehszlovákiához és azok demokratikus és szláv orientációjához. A demokratikusan gondolkodó magyarok kötelesek lesznek felszámolni minden fasiszta, szlovákelenes és hungarista elemet. Az elmagyarosított szlovák származású polgároknak lehetővé teszik, hogy beilleszkedjenek a szlovák nemzet életébe.”⁷⁰

De nemcsak a Beneš-féle „demokratikus” vezetés gondolkodott így, hanem az erősödő baloldal: a kommunisták sem látták másként a magyar kérdést. 1945 februárjában Kassán, a Szlovák Kommunista Párt konferenciáján hangzott el, hogy:

⁶⁹ A Szlovákiai Református Keresztény Egyház Zsinati Levéltára 1OV1/1945-3

⁷⁰ Gyönyör József: A kassai kormányprogramtól a jogtipró „beneši dekrétumokig”. In: Kövesdi János (szerk.): *Edvard Beneš elnöki dekrétumai*. Pannónia Könyvkiadó, Pozsony 1996, 78.

„[...] a magyarok az utóbbi hat esztendőben súlyos bűncselekményeket követtek el a szlovák nemzet ellen. Mindazokat a magyarokat pedig, akik üdvözölték és támogatták Szlovákia területének Magyarországhoz való csatolását és a fasiszta magyar katonaság általi elfoglalását, továbbá mindazokat a magyarokat, akik jogsértő és erőszakos cselekményeket követtek el ezeken a területeken a szlovák nép ellen stb. »el kell ítélni és meg kell büntetni mint a szlovák nemzet, a szlávság és a demokrácia ellenségeit.«⁷¹

A jogfosztottság előszeleként 1944. szeptember 6-án a Szlovák Nemzeti Tanács rendeletet fogadott el, hogy Szlovákiában megszüntet minden magyar és német iskolát, amelyet 1938. október 6-ig létesítettek, s egyidejűleg megtiltotta, hogy az egyházak – amelyeket az állam elismert – magyar, ill. német nyelven tartsák istentiszteleteiket ott, ahol azokat a jelzett dátum előtt vezették be. A kassai kormányprogram mindezt meg is valósította. Ennek értelmében közel 800 magyar iskolát zártak be, és több mint 100 ezer magyar diák nem tanulhatott az anyanyelvén.

1945. április 5-én a szlovák kormány nyilvánosságra hozza programját, a kassai kormányprogramot, amely 1945 márciusában Moszkvában készült. Ez a dokumentum volt a közös nevező a moszkvai kommunista emigráció és az Edvard Beneš köré csoportosuló körök között. Azt, hogy a politikai jobb- és baloldal számára is elfogadható volt, erőteljes a nemzeti hangvitele és irányvonala biztosította. A kormányprogram VIII. fejezete a kollektív bűnösség elvét alkalmazza minden magyar és német állampolgárra, kivéve azokat, akik aktív antifasiszta ellenállók (a gyakorlatban: partizánok) voltak, és kilátásba helyezi a teljes német és magyar lakosság csehszlovák állampolgárságtól való megfosztását. Háborús bűnösnek bélyegezték és kiutasították mindazokat, akik az 1938. november előtti Magyarország területéről költöztek csehszlovák területekre. A magyarokat és a németeket kizárták az államigazgatásból: nem viselhettek állami tisztséget, nem állhattak állami alkalmazásban, nem lehettek tagjai a megalakuló nemzeti bizottságoknak, és megvonták szavazati jogukat. A kormányprogram rendelkezett arról is, hogy az ilyen „háborús bűnösök” vagyonát el kell konfiskálni. A földreform alapelve az volt, hogy amit a magyaroktól és németektől elvettek, azt csehek, szlovákok és ukránok között kell szétosztani.

Mivel magyar ember nem lehetett tagja egyetlen nemzeti bizottságnak sem, így belügyi rendelkezés szólt arról, hogy a magyar többségű településeken, ahol a szlovák lakosok aránya nem éri el a 33%-ot, nem lehet nemzeti bizottságot létre-

⁷¹ Gyönyör József: *i. m.* 78.

hozni. Oda a Belügyi Megbízotti Hivatal biztosokat küldött ki az államigazgatási feladatok ellátására.

A kassai kormányprogram biztosította a táptalajt a további jogfosztó intézkedések és rendelkezések meghozatalára, amelyeket – általánosítva – Beneš-dekrétumoknak nevezünk.

Edvard Beneš elnök rendeletei valójában a még nem létező parlament rendeleteit voltak hivatottak helyettesíteni. A Beneš-dekrétumok alapozták meg a II. világháború utáni csehszlovák államiságot. Összesen 143 elnöki rendelet született. A dekrétumokat 1945. május–október között Beneš elnök valójában alkotmányellenesen bocsátotta ki, ám rendeleteit az 1945. október 28-án megalakult ideiglenes nemzetgyűlés 1946. március 28-án visszamenőleges hatállyal mind elfogadta, vagyis törvényesítette.

Az elnöki rendeletek közül több mint 80 rendelkezés érintette a magyar vagy német kisebbséget. Ismernünk kell legalább az alábbiakat:

- Az 1945. május 19-én kelt 5. számú dekrétum a megszállás ideje alatt végrehajtott egyes vagyoni jogi ügyletek érvénytelenségéről, továbbá a németek, a magyarok, az áru- és kőbányászok, valamint egyes szervezetek és intézmények vagyonának nemzeti kezeléséről. Ennek 4.§-a kimondja: „állami szempontból megbízhatatlannak kell tekinteni: a) a német vagy magyar nemzetiségű személyeket.
- Az 1945. június 19-én kelt 16. számú dekrétum a náci bűnösök, az áru- és kőbányászok megbüntetéséről, valamint a rendkívüli bíróságokról.
- Az 1945. június 21-én kelt 12. számú dekrétum a németek, magyarok, valamint a cseh és a szlovák nép áru- és kőbányászok és ellenségei mezőgazdasági vagyonának (kártalanítás nélküli) elkobzásáról és sürgős felosztásáról. Ennek 1.§-a kimondja: „Azonnali hatállyal és térítés nélkül a földreform céljaira elkozzuk azt a mezőgazdasági vagyont, amely: a) német és magyar nemzetiségű személyek tulajdonában van, állampolgárságukra való tekintet nélkül. A 3.§ (1) bekezdése így fogalmaz: „A Csehszlovák Köztársaság áru- és kőbányászok és ellenségeinek tekintendők: a) azok a személyek, akik kollektívan vagy mint egyének a Csehszlovák Köztársaság állami szuverenitása, önállósága, egysége, demokratikus köztársasági államformája biztonsága és védelme ellen irányuló tevékenységet fejtettek ki, ilyen tevékenységre bujtogattak, vagy rávenni igyekeztek más személyeket, és bármilyen módon aktívan támogatták a német és a magyar megszállókat; b) a jogi személyek közül azok, amelyek vezetősége céltudatosan és aktívan szolgálta a német vagy a magyar hadviselést, vagy pedig fasiszta és náci célokat követett. (2) Arról, hogy egy termé-

szetes vagy jogi személyt érint-e az 1. bekezdés a) és b) pontja, a tartományi nemzeti bizottság dönt, amelynek területi körzetében az érintett ingatlan található.”

- Az 1945. július 20-án kelt 28. számú dekrétum a németek, a magyarok és az állam egyéb ellenségei mezőgazdasági ingatlanainak cseh, szlovák és más szláv földművesekkel való betelepítéséről (a pénzügyminiszter 1945. június 22-i hirdetménye ugyanakkor zárta a németek befektetési, valamint bank-számlán és bankletétben lévő vagyonát);
- Az 1945. augusztus 2-án kelt 33. sz. alkotmányrendelet a német és magyar nemzetiségű személyek csehszlovák állampolgárságának rendezéséről (azaz a csehszlovákiai magyarok és németek hontalanná tételéről). Az 1.§ így rendelkezik: „(1) Azok a német vagy magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgárok, akik az idegen megszálló hatalom jogszabályai értelmében német vagy magyar állampolgárságot szereztek, az ilyen állampolgárság megszerzésének napján elveszítették csehszlovák állampolgárságukat. (2) A többi német vagy magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgár e dekrétum hatálybalépésének napján elveszti csehszlovák állampolgárságát.”
- Az 1945. szeptember 19-én kelt 71. sz. dekrétum a csehszlovák állampolgárságuktól megfosztott németek és magyarok közmunkára kötelezéséről. „A háború és a légitbombázások által okozott károk felszámolása és helyreállítása, valamint a háború által tönkretett gazdasági élet megújítása érdekében bevezetjük azon személyek munkakötelezettségét, akik a köztársasági elnök által 1945. augusztus 2-án kiadott, a német és a magyar nemzetiségű személyek csehszlovák állampolgárságának rendezéséről szóló 33. számú alkotmánydekrétum értelmében elvesztették csehszlovák állampolgárságukat.”
- Az 1945. október 1-jei 88. számú elnöki rendelet értelmében a közmunka-kötelezettség a nők számára 18–45 éves korig, férfiak számára 15–55 éves korig terjedt, e dekrétum alapján deportálták a dél-szlovákiai magyarságot cseh–morva területre.
- Az 1945. október 25-én kelt 108. sz. dekrétum az ellenséges vagyon elkobzásáról és a nemzeti újjáépítési alapokról. Az 1.§ rögzítette, hogy „(1) Térítés nélkül elkobzásra kerül – amennyiben ez még nem történt meg – a Csehszlovák Köztársaság javára az ingatlan és ingó vagyon, nevezetesen azon vagyoni jogok (követelések, értékpapírok, betéteket, nem anyagi jellegű jogok), amelyek a német és a magyar megszállás tényleges befejezésének napján a következő természetes vagy jogi személy tulajdonában voltak, vagy

még mindig tulajdonában vannak: 1. a Német Birodalom és a Magyar Királyság, a német vagy magyar jog értelmében létezett közjogi személyek, a német náci párt, a magyar pártok, valamint az e rendszerekhez tartozó és velük kapcsolatban álló más alakulatok, szervezetek, vállalatok, létesítmények, polgári társulások, alapok és célvagyonok, más német vagy magyar jogi személyek, illetve 2. német vagy magyar nemzetiségű természetes személyek, kivéve azokat a személyeket, akik igazolják, hogy hívek maradtak a Csehszlovák Köztársasághoz, sohasem vétettek a cseh és a szlovák nemzet ellen, aktívan részt vettek a felszabadulásunkért vívott harcban, náci vagy fasiszta terror áldozataivá váltak, illetve 3. azon természetes személyek, akik a Csehszlovák Köztársaság állami szuverenitása, önállósága, területi egysége, demokratikus köztársasági államformája, biztonsága és védelme ellen irányuló tevékenységet fejtettek ki. Továbbá akik ilyen tevékenységre bujtogattak, vagy más személyeket igyekeztek arra rávenni, bármilyen módon tudatosan támogatták a német vagy magyar megszállókat, vagy akik a köztársaság fokozott veszélyeztetettsége idején (a köztársasági elnök által 1945. június 19-én a náci bűnösök, az árulók és segítők megbüntetéséről, valamint a rendkívüli népbíróóságokról kiadott 16. számú dekrétum 18. §-a) támogatták a németesítést vagy magyarosítást a Csehszlovák Köztársaság területén, vagy pedig ellenséges módon viselkedtek a Csehszlovák Köztársasággal, illetve akik eltűrték a vagyonukat vagy vállalatukat kezelő személyek ilyen tevékenységét.”

- Az 1945. október 27-én kelt 137. sz. alkotmányrendelet azon személyek forradalmi időszakban történő őrizetbe vételéről, akiket állami szempontból megbízhatatlannak tekintettek.
- Az 1946. április 11-én kelt 83. számú törvény a németek, a magyarok, az árulók és segítők munka- (tanuló)viszonyáról. E dekrétum értelmében az állampolgárságától megfosztott németek és magyarok, e dekrétum hatálybalépésétől számított 3 hónapon belül elveszítették munkájukat vagy tanulói jogviszonyukat.
- Az 1946. május 16-án kelt törvény egyes, a megszállás ideje alatt végrehajtott tulajdonjogi ügyletek érvénytelenségéről, továbbá ennek az érvénytelenségnek és egyéb vagyoni beavatkozásnak következményeiről intézkedett.

Ezek a rendelkezések felerősítették a magyar- és németellenes nacionalista hangokat és indulatokat is. Az első magyarelles intőzkedések egyike az ún. pozsonyi akció volt. 1945. május 5-én a Pozsonyban élő magyarok lakásaiba szlovák katonák törtek be. Csupán félórát adtak a csomagolásra. A magyar la-

kosság 90 százalékát áthajtották a Duna-hídon Ligetfaluba, ahol hozzávetőleg 20 ezer magyar embert internálótáborba helyeztek el embertelen körülmények között. Az akkori pozsonyi belügyi megbízott a későbbi szocialista kor államfője és pártfőtitkára, Gustav Husák volt, aki nem vette át a pozsonyi magyarok írásbeli tiltakozását, s küldöttségüket sem fogadta. Egy ligetfalui tömegsírban 90 magyar fiatal holttestét temették el 1945 nyarán...

A Beneš-dekrétumokat legutóbb 2007. szeptember 20-án a Szlovák Nemzeti Párt kezdeményezésére erősítette meg a szlovák parlament. Az akkori parlamenti pártok közül csak a Magyar Koalíció Pártja nem szavazta meg a Beneš-dekrétumok sérthetetlenségéről szóló, 2007/1487. számú parlamenti határozatot... A dekrétumok negatív hatását egyházunk nemcsak a kitelepítések és deportálások nyomán meggyengült gyülekezetekben érzi, hanem a restitúció folyamatában is. Egyházunktól, gyülekezeteinktől ingatlantulajdont – földeket, erdőket, épületeket – vett el a csehszlovák állam a dekrétumok alapján. Az így államosított vagyont máig nem lehetett és nem is lehet visszaigényelni, mert a kárpótlási törvény nem terjedt ki a Beneš-dekrétumok alapján elkönfiskált tulajdon visszaszolgáltatathatóságára vagy kárpótlására.

Lévai Attila*

Komárom

Mozzanatok egy püspöki életútból¹

Pálóczi Czinke István

Rövid életrajz²

Pálóczi Czinke István – dr. Révész Kálmán 1920 őszen Miskolca való távozása után – mint az egyházkerület főjegyző püspök-helyettese a legziláltabb viszonyok között vette kezébe a kerület, sőt a Csehszlovák Köztársaságba bekebelezett magyar református egyház összes gyülekezeteinek kormányzását, sorsának irányítását. Erre predesztinálta eddigi nagy munkássága és elhivatottsága. Igehirdetése a lelki mélység mellett művészi volt. Imádságai szárnyaltak. Senki nem tudta úgy szavakba önteni törekeny emberi nyelven az Istenhez szálló kérést köztünk, mint ő. 1911-ben Rimaszombatban megjelent templomi imádságoskönyve a legkedveltebb imádságoskönyv volt a maga idejében. Úgyszintén az 1912-ben Debrecenben megjelent „istentiszteleti rendtartása” is. Konfirmációs

* Dr. Lévai Attila (Királyhelmece, 1975). A gimnáziumot Kassán, a teológiát Komáromban végezte. Teológiai tanulmányai befejezése után teológiai és zsinati titkár Komáromban, majd 2000-ben kihelyezik a csicsói és kolozsnémai gyülekezetekbe. Gyülekezeti lelkesítői szolgálata mellett felsőfokú tanulmányai befejezésétől kezdődően tanársegéd, majd adjunktus, később tanár, dekanus, dékánhelyettes, jelenleg pedig dékán a komáromi Selye János Egyetem Református Teológiai Karán. Doktori címet vallástudományból szerzett 2009-ben Komáromban. Főbb szakterülete a vallási hiedelmek religionisztikai szempontból való tanulmányozása, illetve a felvidéki egyháztörténet. Elérhetőség: Selye János Egyetem Református Teológiai Kar – Komárom, Szlovákia, mail: levaia@ujs.sk

¹ A tanulmány megírása s az azt megelőző kutatómunka a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungarica magyarországi ösztöndíjpályázatának elnyerése révén valósulhatott meg. Köszönet érte! Jelen tanulmány egy kutatási folyamat apró szelete, mely kutatás Pálóczi Czinke István életének és munkásságának teljes körű feldolgozását tűzte ki céljává.

² Életútjának bővebb kifejtését lásd a következő művekben: Csomár Zoltán: *A Csehszlovák államkeretbe kényszerített magyar református keresztyén egyház húszéves története (1918–1938)*. M. Kir. Állami Nyomda, Ungvár 1940. Dr. Marton János (szerk.): *Pálóczi-Czinke István-életrajzok*. Sárospatak 1942., Lévai Attila – Somogyi Alfréd: *A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története, 1918–1938. 1.* Selye János Egyetem, Komárno 2015.

kiskatétját, valamint elemi népiskolai hittankönyveit 1938-ig majdnem mindenütt használták és kedvelték. Neve úgy összenőtt itteni egyházi életünk 20 éves történetével, mint a fa törzse a gyökerével. Az egyházi szervezkedés megindulásától kezdve minden vonalon: a tiszáninneri egyházkerületben, a konventi üléseken, a zsinati ülészakokon, a kormányruánál legelső helyen állott. Az egyház és állam között folytatott tárgyalások alatt ő képviselte gerinces kálvinista következetességgel és becsülettel egyházunkat mint püspök, egyetemes konventi és zsinati elnök. Igen nehéz sors jutott neki osztályrészül. Fáradhatatlanul, nagy ügyszere-ttel munkálta egyházunk és az állam viszonyában a konszolidációt, a kölcsönös megegyezésre való törekvést, azonban az államhatalom reprezentánsai nem értették meg, nem akarták megérteni. A munka volt számára az élet. Nagy pontossággal vezette a tárgyalásokat rengeteg beadvány, memorandum megírása fűződik az ő nevéhez. „Jutalma” az állam részéről az lett, hogy „irredentának” bélyegezték, bűnbaknak állították be, aki egyetlen akadálya annak, hogy a református egyház és állam között a kölcsönös megegyezés nem történt meg. Pályafutásának utolsó évtizede folyamatos harc volt. Harc a lelkészek, tanítók állampolgárságának rendezéséért, elmaradt államsegélyük kiutalásáért, mostoha sorban élő özvegyeink, árváink segítéséért, törvényeink megerősítéséért, a szlovák esperesség törvénytelen felállítása elleni védekezés, egyházi és iskolai sérelmeink orvoslásáért. Közel egy évtizedes püspöki munkásságával nemcsak kitűnő adminisztrációs készségéről tett tanúbizonyságot, hanem bámulatos munkabírásról és következetes kálvinista magatartásáról is. Mikor látta ereje fogyatkozását és az egyre tornyosuló nehézségeket, a tiszáninneri kerület 1929. évi július hó 23-án Kassán tartott közgyűlésén bejelentette lemondását. Lemondólevele rávilágít egyházi életünknek az állammal kapcsolatos mozzanataira, melyeknek néhány vonatkozását megörökítjük a történelem számára.

„[...] ahol az egyik fő-fő erkölcsi testületnek az államnak reprezentánsai a másik fő-fő erkölcsi testületnek legelső reprezentánsai előtt nyilvánosan és hivatalosan tett, tehát erkölcsileg kötelező kijelentéseken könnyű szívvel és szemrebbenés nélkül tudnak napirendre térni, ott az én kezemből kiesett az utolsó erkölcsi fegyver is, mellyel egyházam érdekeit sikerrel védelmezhetném, s érette a felelősséget vállalhatnám [...] nem a munkába fáradtam bele mégsem (az nekem az élet), de állandó fájdalmat okoz itt lelkésztársaim egy részének bizonytalan sorsa és könnyel sózott kenyere, akiknek állampolgárságát, s ezáltal megélhetését is kérdésessé tették. S ugyanígy fáj iskoláinknak, legdrágább reformációi örökségünknek lassú, de tervszerű elsovastása. A régi ideálok szolgálatából való kiforgatása [...] magam részéről a politikát igyekeztem egyházunktól távol tartani, s

ezt a szent intézményt magasabb ideálok szolgálatába állítani. Ha a politika romboló árja kezdett mégis az utóbbi időben gátjainkon átszivárogni, az annak a kísértő ördögnek aknamunkája volt, aki népünket és annak pásztorait előbb a kegyértelenség köves pusztájában hurcolta meg, onnan pedig felvitte az ígéretek csillogó hegyére, ahonnan csábító kilátásokat mutogatott nekik ezt mondva: »mindezt neked adom, ha te is nekem adod a lelkedet«. Lelkiismeretem tiszta és nyugodt, hogy majd 10 évi püspökségem alatt sem egyházam érdekei sem az állam törvényei ellen nem vétettem [...]. János apostol mondását hagyom rátok szent örökségül: »fiaim, szeressétek egymást!« [...] az örökkévaló gondviselés nyugodjék meg rajtatok, s az ő anyaszentegyházán.”³

Pálóczi Czinke István Pácinban (az akkor Zemplén vármegye, ma Borsod-Abaúj Zemplén megye) született 1855. november 18-án. Sárospatakon tanult 1866–1878 közt, ahol az elmondások és a leírások alapján is kitűnő diák volt, s ahol már kisgimnazista korában verseivel és bírálataival tűnt ki, különösen az Erdélyi Önképzőkörben. Leírások említik, hogy VIII. osztályos korában 4 díjat nyert.⁴ Teológusként minden évben elvitte a Vay kettős díjat (néha első, néha második helyezettként, néha dicséretet kapott). A teológusok seniora 1878–1879-ben, és ekkor már progimnáziumi tanár. Azután Patakon volt káplán és hitoktató. 1882-ben Erdőbényén lett pap. Ide előbb Kovácsy Sándort, majd Nagy Ignácot, azután Abaházi Istvánt hívták meg, majd, mikor ő is visszalépett, Czinke Istvánt. Az alsó-zempléni egyházmegye nem akarta a választást megerősíteni, de az egyházkerületi közgyűlés helybenhagyta. Itt vette feleségül Eperjessy Erzsébetet, akivel ennek 1933-ban bekövetkezett haláláig élt boldog házasságot. 1889 áprilisától 1895 augusztusáig egyházmegyei aljegyző volt. Ekkor tisztségéről – kerületi aljegyzővé megválasztása folytán – lemondott. (Már 1894 őszén, mint helyettes aljegyző szerepelt az egyházkerületben.) 1896-tól Rimaszombatban lelkészkedett, ahol egyúttal a gimnáziumban volt vallástanár. Lelkipásztor-nak 28 szavazattal választották meg. A gömöri egyházmegye időszaki (Tornalja, 1895. október 8.) ülésén Czinke István rimaszombati lelkésszé való megválasztását (1895. június 9.) megsemmisítették, s új választást rendeltek el, de az egyházkerület időszaki tanácsa végül november 19-én megerősítette Czinke Istvánt pozíciójában. 1895-től 1911 őszéig az egyházkerület aljegyzője volt. 1896 őszétől

³ A Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület Kassán 1929. év július hó 23-án tartott rendkívüli és Rimaszombatban 1929. november hó 10–11-én püspök és főgondnok-beiktatással egybekötött rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerkesztette: dr. Magda Sándor, e.ker.-i főjegyző; A „Kálvin”-Nyomda nyomása, Beregszász 1930, 9–11.

⁴ Dr. Marton János: *i. m.* 19.

1904 tavaszáig kerületi missziói előadó, 1898 tavaszától tanügyi bizottsági tag. 1904 tavaszától előadója és jegyzője, 1906 őszétől a tanügyi bizottság elnöke egészen 1918-ig. 1914-ig a nem református községi iskolába járó tanulók vallásügyi előadója. Egyházmegyéjében 1898-ban (miután társai, Dusza János, Kálniczky András visszaléptek) 24 szavazattal tanácsbíró, majd tanügyi bizottsági elnök lett. 1914 májusában helyettes esperes, majd a június 18-i gyűlésen 48-ból 27 szavazattal esperessé választott. 1911 őszétől 1914-ig egyházkerületi tanácsbíró volt. 1917-ben főjegyzője lett a Tiszáninneni Református Egyházkerületnek. Az 1891-es zsinatnak pót-, a II. és III. budapesti zsinatnak rendes tagja, a gömöri egyházmegyének 1914 és 1917 között esperese is volt. A sárospataki főiskolai igazgatótanácsnak 1915 ősze óta volt tagja. 1921–1929 közt az elszakított tiszáninneni egyházkerület püspöke, a konvent, valamint a zsinat elnöke lett. 1929-ben települt le Miskolcra, majd később Budapesten lakott. 87 éves korában, 1942. július 17-én hunyt el.⁵

Szorgalmas írói működést fejtett ki. Sok cikke jelent meg az egyházi lapokban, főként a Sárospataki Lapokban. Önállóan kiadott művei: *Ima 1879. márc. 15-én.* (Sárospatak, 1879.) *Kiáltó szó a prot. leánynevelés érdekében.* (Uo. 1880.) *Bánat az örömben* (Beköszöntő prédikáció Erdőbényén). (Uo. 1882.) *A prot. egyház halottai* (Prédikáció az erdőbényei templom százéves ünnepén). (Uo. 1886.) *A galamb és az olajfalevél* (Prédikáció az 1791. XXVI. tc. százados ünnepén). (Uo. 1891.) *A zászló* (P. E. I. L. 1892.). *Az Isten országa nem beszéd, de erő* (Beköszöntő Rimaszombatban). (Rimaszombat, 1896.) *A magyarok Istene* (Prédikáció a millenniumkor). (Uo. 1896.) *Ünnepi beszéd március 15-én.* (Uo. 1897.) *Az Isten országa és a felekezetek.* (Rozsnyó, 1900.) *Rákóczi-ünnepi beszéd.* (Rimaszombat, 1903.) *A socialismusról.* (Uo. 1903.) *Imádságoskönyv templomi használatra.* (Uo. 1904.) (II. kiad. uo. 1911.) *Imádság Rákóczi hamvainak hazahozatalakor.* (Uo. 1906.) *Imádságok és vallástételek a vallásos nevelés céljaira...* (Uo. 1906.) (II. kiad. 1910., III. kiad. 1926.) *Ref. istentiszteleti szertartások.* (Debrecen, 1913.) *Imádság I. Ferenc József halálára.* (Rimaszombat, 1916.) *Az örök tűz* (Prédikáció a reformáció négyszázéves fordulóján). (Uo. 1917.) *Próbák tüzeiben* (Prédikáció). (Miskolc, 1918.) *A harmadik nagy aratás* (Püspöki székfoglaló és lelkészszentelő beszéd). (Rimaszombat, 1921.) *Pedig mi azt hittük* (Prédikáció zsinatmegnyitó istentiszteleten). (Léva, 1921.) *Az idvezítés története* (tankönyv). (Rimaszombat, 1923.) *A mi hitünk és életünk* (Konfirmációs káté). (Uo. 1923.) (Szlovákul is.)

⁵ Dr. Marton János: *i. m.* 19.

A *Krisztus anyaszentegyháza* (Egyháztört. tankönyv). (Uo. 1923.) (II. kiad. 1925.) *Ker. hit és ker. élet.* (Uo. 1924.) *A ref. vallás- és énektanítás tervezete.* (Uo. 1925.) *Az elkeseredett próféta* (Prédikáció Jókai születésének 100. évében). (Nagykapos, 1925.) *A zsoltárok* (Szenczi Molnár Albert nyomdokain). (Miskolc, 1938.) Ő szerkesztette a csehszlovákiai ref. énekeskönyvet (1925.), amelyben tőle is van 29 eredeti és egy fordított ének. Kéziratban is maradtak művei.

Pár beszédes adalék a jellemábrázoláshoz⁶

Pálóczi Czinke István egyéniségének sokoldalúsága, szellemének sziporkázó éle az idegen megszállás éveiben áldás volt az elszakított magyarság számára. Szolgálatának ebből a részéből mutatunk be néhány jellemző képet, amely nemcsak bátorságát, hanem szellemének páratlan rugalmasságát és színgazdagságát is mutatja.

A gömöri magyarság a megszállás első hónapjainak idegbénító hatása alól felocsúdva, Rimaszombatban aratási ünnepet rendezett. A gömöri kisgazdák az itt maradt földbirtokosokkal nagy számban vonultak fel erre az ünnepre. A magyar gazdaszövetség zöld színű lobogóját ekkor avatták fel, a több ezer főnyi tömeg előtt beszélt Czinke István is.

Beszédét ma is emlegetik. Felment az emelvényre, és a magasra emelt zöld színű lobogóra emelve szeméit, így kezdte beszédét: „A három színből csak te maradtál.” Azután szólott a föld szeretetéről, a szülőföld varázsáról, arról, hogy a zöld nemcsak a gömöri lankákat, hanem a mi reménységünket is kifejezi. A gyűlésen jelen lévő cseh rendőrbiztos tehetetlen mérgében rágta ceruzáját, de Czinke István mesteri fogalmazásába nem tudott belekötni. Beszéde csodálatos erővel rázta fel a gömöri magyarságot. A gyűlés résztvevői a vármegyeházán székelő zsupáni hivatal elé vonultak, és elénekelték a magyar himnuszt. A cseh rendőrség és csendőrség nem merte feloszlítani a magára eszmélt magyar tömeget. Rimaszombatban a megszállás alatt a vasárnapi istentiszteleteken mindig ott volt a cseh detektív. Az igehirdetés képei között azonban nehezen tudott eligazodni. Czinke István prédikációjában mindig volt valami gyanús, amit államellenesnek lehetett minősíteni. A rendőri jelentések hetenként futottak be Pozsonyba.

Egy alkalommal Lukács Géza konventi világi elnökkel, Sörös Bélával és dr. Szilassy Bélával együtt megjelent Czinke István Kállay teljhatalmú miniszternél

⁶ E fejezet elsősorban Varga Imre kéziratos közlésének átvétele. In: Dr. Marton János: *i. m.* 23–26.

Pozsonyban. Egyházunk helyzetének, az állampolgárság nélküli lelkipásztorok államsegélyének a kérdése mellett sok mindenre kiterjedt a beszélgetés, s egyszer csak kinyitja Kállay miniszter íróasztalának egyik fiókját, és hatalmas iratcsomagot vesz elő: „Itt vannak az ön predikációiról a rendőri jelentések” – fordult a miniszter Czinke István felé. „Amit a szószéken mondok – válaszolt Czinke István –, azért csak az Úristennek vagyok felelős.” Továbbra is kemény és hajthatatlan maradt.

Egyházpolitikája határozott és világos volt. A magyarság nem élhet kegyelemmorzsákon. Magatartását történelmileg is kialakult és igazolt lelkisége irányíthatja csupán. Az egyéni szenvedések nem befolyásolhatják a nagy közösség egyetemes érdekeit. Ellensége volt a feltétel nélküli és gerinctelen meghódolásnak. Ezt a meghatározást sokan nem értették meg. A csehszlovák uralom igyekezett kisebb-nagyobb sikerrel az egyház keretén belül is feszült hangulatot szítani Czinke István egyházpolitikája ellen. Az úgynevezett egyházi aktivizmus már a lelkészek külön megszervezéséről álmodozott, s ebben az ügyben Kassán össze is ültek a lelkipásztorok. Czinke Istvánnak az öt kenyérről és két halról szóló ígérethirdetése 20 perc alatt megoldotta ezt a kérdést. Az összejövetelen résztvevők között nem akadt senki, aki a magyar református egyház hivatalos egyházpolitikáját kifogásolta volna. Mindenki előtt világos volt, hogy sorsunk beletartozik a nagy magyar sorskérdésbe, attól nem különíthető el. Mivel Trianonban az egész magyarságra ránehezedett a súlyos kereszt, magunkat alóla ki nem vonhatjuk. Szendvedésünket tudatosan, és a jobb jövő reménységében, a bűnbánat útját járva kell hordoznunk. Átala és benne tisztul a lélek. A magyar lélek is.

Mint püspök 1921. augusztus 19-én a többi között ezt is írja az egyik eszternek:

„Némely lelkészársunk önhatalmúlag új, és pedig kettős nyelvű vagy horrendum dictu: tisztán tót nyelvű hivatalos bélyegzőt vett használatba. Fegyelmi eljárás terhe alatt figyelmeztetendő minden gyáva vagy túl élelmes lelkész, hogy mindaddig a régi pecsétnyomót és bélyegzőt használják hivatalosan, míg az ellenkezőre egyházi főhatóságuktól utasítást és felhatalmazást nem kapnak.”⁷

A felszabadulás után következő nyáron jött el váratlanul Rimaszombatba. Megnézte a templomot, s a boldogságtól könnyes szemmel gyönyörködött az újra magyarrá lett Rimaszombatban, s benne az izmosodó református gyülekezetben. Minden érdekelt. Emberek és munkák. A gyülekezet s az egyes szervek munkája. A szolgálat és a lelkiség. Megható volt, amint meleg szeretettel simogatta lelkipásztori magvetésének aratásra érett kalászeit. A lelkipásztori élet terheiről és gyönyö-

⁷ Dr. Marton János: *i. m.* 23–26.

rúségéről beszélgettünk. Mikor azt mondtam, hogy Isten a rész szerint való ismeretből is milyen sokat adott neki (1Kor 13,12), azzal válaszolt:

„Igen, hálátlan lennék, ha nem tennék bizonyosságot arról, hogy Isten nemcsak sokáig éltetett, hanem kegyelmével is állandóan erősített. Áldott legyen, hogy imádságainkat meghallgatta!”

A Hóreb hegyén túl ráléphetett az ígéret földjére.⁸

Szolgálatának kezdetének főbb lelki megnyilatkozásai⁹

Pálóczi Czinke István szolgálatának kezdetére az a „pataki lelkiség” hat nagyban, amely adja számára az erőt, a bölcsességet, a türelmet, a határozottságot és az alázatot, s amely végül teljesen átjárja ezt a rendkívül gazdag életpályát. Két olyan szemelvényt idéznék, amelyek erdőbényei lelkészi szolgálatának írásából valók, nyomtatásban is megjelentek, s melyekből leginkább kitetszik a hitért, egyházáért és népéért élő ember.

A „Protestáns Egyház Halottai”¹⁰

II. József türelmi rendeletének kiadása után az országban nagyon sok helyen elindult a protestáns templomok építése. Így lehetett ez 1776-ban Erdőbényén is, ahol copf stílusban kövekből építették újjá a templomot. Ennek centenáriuma ünnepséget rendeztek az erdőbényei hívek, melyen az igehirdetés a későbbiekben nyomtatott formában is napvilágot látott. Bátor igehirdetés ez, büszke szembenézés a dicső múlttal, és bánatos főhajtás a régi dicsőség elmúlása fölött. Czinke István az Ézsaiás 26,19 igeszakasz alapján hirdetett ígéje („Meggélevenednek a te halottaid”) sok dologra rámutatott. Az igehirdetés egyszerre szól Isten nagyságos dolgairól egy gyülekezet történetében, és a református egyház lelkiségének halódó mivoltáról. A következő idézet akár mai kórképként is értelmezhető lenne a református egyházi lelkület mai állapotáról. A következőképpen vall ezekről:

⁸ Dr. Marton János: *i. m.* 23–26.

⁹ E fejezet taglalásának alapjául szolgáló mű: Lévai Attila: Pálóczi Czinke István püspök és a kettős identitás kérdése – szolgálatának kezdetén. In: Lévai Attila – Pálfi József (szerk.): *Kettős kisebbségben. A Selye János Egyetem Református Teológiai Kara és a Partiumi Keresztény Egyetem nemzetközi tudományos konferenciájának tanulmányai.* Selye János Egyetem, Komárno 2014, 243–253.

¹⁰ *A protestáns egyház halottai*, egyházi beszéd melyet az erdőbényei ev.ref.templom építésének százéves ünnepélye alkalmával, 1886. június 20-án elmondott Czinke István, erdőbényei ev.ref. lelkész. Nyomtatta Steinfeld Béla a ref. főiskola betűivel, Sárospatak 1886.

„Óh, mely sokan elaluvának e száz esztendőben [...]. De én nem ezekről a halot-
takról akarok emlékezni e napon. Más halottaink is vannak nekünk, akik megele-
venednek lelkünk előtt e pillanatban, odahagyván az ő mohosodó sírjaikat [...].
Kik ezek? és miért jönnek e mai napon előnkbe? I. Az egyik halott a protestáns
egyház sok szenvedése. II. A másik halott a protestáns egyház régi buzgósága.”¹¹

Beszédében először is utal a protestáns egyház szenvedéseinek látszólagos
végére, és hálát is ad mindezért, kiemelve a gályarabokat, mint azokat a hősokeket,
akik ezt az egyháznak járó szabadságot hitükkel és bátor helytállással kivív-
ták.¹² Ami viszont ezek után következik, az valójában tükör az egyházi hit- és
lelki állapotok előtt, amelyeknek kedvezőtlen állapotát a következőképpen foglal-
ja össze:

„De másik halottunk is vagyunk nekünk, mely lelkünk előtt e napon megelevene-
dik, s ez a prot. egyház régi buzgósága. Óh, azok a régi protestánsok! Hogy tud-
tak azok hinni, istent és egyházat szeretni, érte lelkesedni. Minden hajlék imád-
ság háza volt, melyben isten nevével ébredtek és isten nevével nyugodtak el. [...] A
protestáns ember büszke volt az ő protestáns voltára s nem szégyenelte a
Krisztus evangéliomát. Mikor megszendült a harangok ércnyelve, megdobban a
szív is, és a nép sereglett az úrnak házába [...]. Egymásnak terhét igazán hordoz-
ták, egyház és iskola virágzott, mint a pálma, s a szegény és árva nem volt elfelejt-
ve. Mindenre kiterjedt az ősök buzgósága [...]. Aztán meghaltak mindezek.
Hogy elaludt az üldözés, elaludt vele a buzgóság is. Ősi rossz természetünk az
nekünk, magyaroknak, hogy olyanok vagyunk, mint a tónak vize: eltespedünk,
mihelyt a vihar nem kavarog felettünk.”¹³

„A galamb és az olajfalevél”¹⁴

Az 1791. évi országgyűlés XXVI. törvénycikkelye rendelkezett a vallás sza-
bad gyakorlásáról. Ennek emlékére rendeztek ünnepséget Erdőbényén is, ame-
lyen az ünnepi beszédet Czinke István mondta, később nyomtatásban is megje-
lent. Ebben a prédikációban a remény megtestesüléséről, a remény eszményéről,

¹¹ *A protestáns egyház halottai*, 6.

¹² Ha tudta volna, hogy ez a szabadság csak ideig-óráig való, s hogy épp ő lesz majd az, aki 34
év múltán szembenéz azzal a feladattal, hogy a formálódó református egyháznak egy újonnan
létrejött államalakulat keretein belül valamiféle szabadságot kieszközöljön.

¹³ *A protestáns egyház halottai*, 8–9.

¹⁴ *A galamb és az olajfalevél, egyházi beszéd a vallás szabad gyakorlásáról szóló 1791. évi XXVI.
törvénycikkely százéves emlékünnepeére*. Készítette Czinke István, erdőbényei ref. lelkész. Nyom-
tatta Steinfeld Béla a ref. főiskola betűivel, Sárospatak 1891.

az azzal való életről és annak hiányáról is beszélt. Czinke prédikációinak stílusa külön tanulmányt érdemelne, ám már itt, erdőbényei működésének idején, fiatal lelkészként is láthatjuk azon stílusjegyeket, amelyek pl. a megszemélyesítés eszköztárával mesterien építik fel a prédikáció mondanivalóját. Ebben a prédikációban például a Noé bárkájába visszatérő galamb történetén keresztül mutatja be azon folyamatokat, amelyek a XXVI. törvénycikk kiadásával voltak összefüggésben. A következőket írja:

„Milliók szíve dobogása emelkedett e hazában is Isten zsámolyához százötven esztendőn keresztül, míg a méltatlanság úgy szakadt fejükre, mint a záporosó. Milliók álltak, mint Noé, a keserűség vizein annyit hányatott anyaszentegyház ajtajában, várva a fehér galambot, mely a hab meghányta, vihar verte magyar protestáns egyház számára egy zöldellő olajágot hozna. S a mi után annyit óhajtoztak, megjöve estére – a múlt 18-ik század alkonyatára – megjöve a galamb az olajfalevéllel, s az 1791-ik esztendőben, dicső emlékezetű II. Lipót királyunk uralkodásának idején, leszállott a mi templomaink tetejére. Az a galamb a türelem galambja, az a levél a béke olajfalevele. Magyarország valamennyi protestáns templomában ezt cselekszik ma, kedves testvéreim. Hálaadással áldoznak az Úrnak, valamint azt Noé cselekedte régen. S ha az Isten ezt az áldozatot is kedvesnek találja, talán kegyelmes lesz a mi szegény magyar hazánknak is, és meg nem veri, meg nem átkozza azt többé a mi vétkeinkért.”¹⁵

A prédikáció azzal folytatódik, hogy Czinke leírja az 1791-es év előtti állapotokat, az egyház szenvedéseit, üldöztetését. E helyütt is kitér a gályarabokra, azok bátor helyállására, hitet megtartó kiállásukra. Számára – legalábbis ezen írás tanúsága szerint – az 1791-es évi XXVI. törvénycikkely egyfajta jóvátétel volt a korábbi szenvedésekért. Röviden ecseteli a törvénycikkely lényegét, és hála ad azokért, akik által e cikkely elfogadtatott, külön kiemelve és megköszönve egyes katolikus magyar főurak hozzáállását, akik támogatták e cikkely jóváhagyását. Ebben a prédikációban is megjelenik az aggodalom az akkori helyzet volta fölött, s a kórképet ezúttal is kemény beszéddel írja körül. Pálóczi Czinke István soha nem a mézes-mázos, kertelős, hanem a nyílt, egyenes beszédnek volt a híve. Semmivel nem kertelt, szavai mindig őszinték és igazak voltak – még ha ez sokszor fájdalmas is volt sokaknak. Ezen prédikáció alábbi idézett passzusával tudom leginkább bizonyítani, hogy a tények őszinte feltárása és a lelki ébresztés milyen gondolatokat ad eme férfiúnak ahhoz, hogy az utókor számára is világossá legyen: ez az ember a Lélek embere volt – erős hitével egyházának és népének

¹⁵ *A galamb és az olajfalevél*, 6.

elkötelezett napszámosa. Itt már nemcsak az egyház helyzete fölött való tárgyilagossággal elemzés ragadható meg, hanem egyre jobban előtérbe kerül a nemzet szerepe is. Innentől kezdve a számára elsődleges fogalmak, ti. egyház és nemzet kéz a kézbe kapaszkodva vonuljanak majd be elméje rejtekébe, hogy onnantól kezdve a későbbiekben mindig egyszerre kerüljenek elő és szólaltassanak meg lelkiismereti hírokat. A helyzetelemzés így hangzott:

„Mintha a lélek kiköltözött volna belőlünk, mely egyházunk bárkáját a haragos vizek felett feltartotta. Mintha azok a nehéz tusák, melyekből hófehéren hozták ki hitüket a mi hajthatatlan apáink, végkép kiestek volna a mi emlékezetünkéből. Ők vért ontottak érte: kenyéroket, nyugodalmukat áldozták miatta: nekünk csak szeretni kellene ezt az egyházat és nem akarjuk tenni [...]. És mi mégis a magunk egyházához egyre hidegebbek vagyunk, s a másik vallás ceremóniáit, külső fényességét, világhoz való alkalmazkodását egyre jobban megáhitjuk. Aranyfüstre vágyunk, mintha szégyellenők egyszerűségünket, melyet négyszáz esztendőn át dicsekedve viseltünk. S mikor áldozni kellene, hogy mi is tegyünk már valamit ezért az egyházért, a melyet az Isten eddig oltalmazott, romlásból kihozott: mi kitérünk az áldozat elől. Ó, mondjátok, miért, miért van ez? Az idők nehezdedtek meg felettünk: ti azt mondjátok. Nem! A ti hitetek fogyatkozott meg: én úgy tapasztalom. Ne beszéljete nekem a nehéz időkről, mert ímé látjátok, hogy mennyivel gonoszabb napok voltak a régiek és mégis akkor megállták a harcot, mert ott volt velök a hitnek ereje, mely a hegyeket is megmozgatja [...]. Mert akkor volna ez az ország igazán elátkozva, ha a hitetlenségnek és a hitbeli türelmetlenségnek lelke venne erőt rajta [...]. Isten óvja, oltalmazza attól a mi országunkat! Mért is villongnánk mi magyarok egymással, mikor minden nemzetnek van rokona a földön, csak a magyaroknak nincsen. Minden nép talál testvért magának, csak minékünk idegen az egész nagy világ. A hol a Tisza folyása megszakad, ott megszakad a magyar szó is, s amit mi beszélünk, azt senki más nem érti meg: a mi nekünk fáj, az nem fáj a többi nemzetnek [...], ó kit szeressünk hát mi, ha még egymást se szeretnők, s ki szeressen minket, ha magunk se szeretjük? És hogy áldana meg minket az Isten, ha – mint valami Káin – kezét emelnék egymásra azért, mert annak a magasságbeli Istennek nem egy oltáron áldozunk? Ó, az Isten úgyis csak a szívet nézi, nem az áldozatot. És ha hitünk s szeretetünk tüzetől égő szívet viszünk ma elébe, kegyelmes lesz hozzánk, a mint megígérte, s leveszi az átkot rólunk, melynek terhe alatt eddig görnyedeztünk.”¹⁶

¹⁶ *A galamb és az olajfalevél*, 8–11.

A lélekben nagykorú lelkész megnyilatkozásai

Rimaszombati lelkészségének, esperességének, majd püspökségének idejéből számtalan olyan igehirdetés maradt ránk, amelyek hűen tükrözik az akkorra már felnőtté, sőt aggkorúvá vált püspök lelki rezdüléseinek lenyomatait. Pálóczi Czinke István prédikációiból viszonylag sok maradt ránk, s így nem nehéz képet kapnunk abból, hogyan gondolkodott, érzett, szólt és küzdött a reá bízott egyházért, népért és nemzetért. Két rövid szemelvényt idéznénk, mindkettő sajátos a maga nemében. Az első egy imádság, amely a következő címmel jelent meg *Imádság I. Ferenc József király halálára*.¹⁷ Ebben az imádságban nagyon érdekes gondolatokat fogalmazott meg Czinke, amelyek akár meglepetéssel is szolgálhatnak, ugyanis az elhunyt király megítélése köztudomásúan eléggé vegyes volt a magyarság körében, inkább negatív, mint pozitív – ám ebben az imában Pálóczi Czinke ismét a lelkek húrjait pengetve kelt pozitív érzéseket az akkori és talán mai olvasóiban az elhunyt király iránt. Az ima azzal kezdődik, hogy az elhunyt király három koronát vitt magával, és tett le az Atya zsámolyához: egyik az ország aranykoronája, a másik a mártírok töviskoronája, s a harmadik az öregség szép, fehér koronája, majd a király életében való boldogsága kapcsán a következőképpen fohászkodik:

„És odatett atyai szívedre egy lepecsételt levelet is, mondván: Ezt a levelet angyalod tette bölcsőmbe, Uram, születésem napján. A boldogságom volt, tudod, beleírva. Ezt a levelet most visszahoztam, Atyám, felbontatlanul. Kegyelmedből napok sokaságát láttam, uralkodtam birodalmak felett; öltözködtem fénybe, dicsőségbe; boldogítottam is talán milliőkat, de magam a boldogságot nem ismertem soha.”¹⁸

Sajátos felhangja és megalapozása a továbbiaknak, amelyben egyre jobban kidomborodik az a fajta lelki üzenet, mely az elhunyttról úgy tesz bizonyoságot, mint a vén Simeonról, az agg szolgáról, Mózesről, aki a magyarságnak is nagy

¹⁷ Ez a kis füzetecske kiadása és árusítása nemes célt szolgált. Fedőlapján ez áll: „Az erdélyi feldúlt falvak megsegítésére.” Pálóczi Czinke Istvánra jellemző volt, hogy könyvei jövedelméből rendszeresen ajánlott fel aktuális, jótékony célokra, amely felajánlások általában a kinyomatott művei fedőlapján szerepeltek. Pl. a *Kiáltó szó protestáns lánynevelésünk érdekében* c. munkája jövedelmét a Sárospatakon felállítandó nőnevelde számára ajánlotta fel. Az 1879. március 15-én mondott és később kiadott imájának jövedelmét a szegedi árvízkárosultak javára ajánlotta.

¹⁸ *Imádság I. Ferenc József király halálára, írta és a rimaszombati református templomban elmondta 1916. nov. 30-án Czinke István lelkész.* Nyomatott id. Rébely Miklós fia könyvnyomdájában, Rimaszombat 1916, 3.

gyámolává vált. Királysága kezdete vérben kelt, és vége vérben áldozott le – de a különbség e kettő között, a nemzeti megítélés alapján, össze sem mérhető. Mint írja:

„De amily messze van napkelettől a napenyészet, oly nagy a közbevetetés a két véráldozat között. Akkor a szabadságunkért harcoltunk, most az életünkért. Akkor szemben álltunk, míg most egymás mellett [...]. Mátyás király óta ő szólt hozzánk először magyarul.”¹⁹

Az ima végén már nem is annyira csak a királyról szól a fohász, hanem szól a fohász a nép iránti kegyelemért is, az oltalomért is, és nép megáldásáért is. Biztos mondható: ez az ima egyike lehet az írásban reánk maradt magyar református imák legszebbikének – nem feltétlen a tartalma (mert az mindig megkérdőjelezhető lesz), sokkalta inkább a kiérezhető lelki töltetet végett.

Második példa egy nyomtatásban is megjelent igehirdetés, amely a reformáció 400. évfordulóján hangzott el Rimaszombatban *Az örök tűz* címmel.²⁰ Az igehirdetés alapigéje a 2Mózes 3,1–13, amely Mózes elhívását írja le – s ebből az igehelyből kiindulva, ezt fejtegetve igyekszik Pálóczi Czinke István rávilágítani arra, mit is kapott a világ, nép és nemzet a reformációval, mit indított el az eszme, mi mindenre terjedt ki, milyen utat futott be a négyszáz esztendő alatt, s mivé kell legyen bennünk. Már a prédikáció bevezetése is nagy hatást keltett:

„A történelem és a világesemények országútján határkönek állította fel az 1517-ik esztendőt, és ráírta érczpennával: itt kezdődik az új korszak. Mi történt? A lelkek szent szabadságharca. Az Isten beleszólása a Fáraók dolgába; feleletadása a sóhaj-tásra meg az imádáságra. És hogy történt? Ugy, ahogy szokott történni eleitől fogva. Egy régóta emésztődő, titkon parázsló emberi nagy lélek végre lángot vetett. S égett, mint egy csipkebokor, országokat elbűvölő fénnel, az egész európai égboltozatra felcsapkodó lánggal, és – oldd le saruidat ember – az Örökkévaló Isten szózata zengett ki belőle: Meghallottam az én népemnek kiáltását. Menj, hozd ki a szolgaságból, én veled leszek! [...] 1517-ben álmélkodva kiáltották a népek: Ég a város, tüze messze lángol / Négy szegeletjén ide is világol. Az a város

¹⁹ *Imádság I. Ferenc József király halálára, írta és a rimaszombati református templomban elmondta 1916. nov. 30-án Czinke István lelkész.* Nyomatott id. Rébely Miklós fia könyvnyomdájában, Rimaszombat 1916, 4.

²⁰ *Az örök tűz. Egyházi beszéd a Reformáció 400-ik évfordulójára.* Írta és a rimaszombati református templomban elmondta 1917. november 4-én Pálóczi Czinke István lelkész, a tiszánineni egyházkerület főjegyzője. Nyomatott id. Rébely Miklós Fia könyvnyomdájában, Rimaszombat 1917. Ennek a kiadványnak a bevétele a rimaszombati templomban kialakított Harsányi István-emlékhely javára ajánlotta fel.

egy kicsiny német városka volt, s az a tűz az örök tűznek egy újabb fellángolása volt. Dicsőség neked érte, Istenünk!”²¹

Ezen felvezetés után a prédikáció átvezeti az olvasót az Ó- és Újszövetségen, amikor beszél Mózes vezetéséről, Illés rejtőzködéséről, Jézus golgotai áldozatáról, Saul megtéréséről, majd az egyháztörténet nagyjait idézi meg a prédikáció folytatásában: Luthert, Kálvint, a gályarabokat, Tompa Mihályt, s utal mindazokra, amelyek régen is és a 400 esztendő alatt is a hit nagyságos dolgaiból, az Istenre való odafigyelésből fakadtak. A prédikáció zárásában a püspök két dolgot kér beszédében, amelyek lehetnek akár a mi, a több mint 500. évforduló utáni református hívek felé intézett kéréseink is:

„Övé lesz az életnek világossága! Lépjetek be ma e csodás fénykörbe, testvéreim. Ez legyen az ötödik század küszöbén a ti nagy ünnepi elhatározásotok. Én csak két dolgot kérek e nagy évfordulón tőletek. El fogtok csodálkozni, ha megmondom, hogy mit: olyan régi, olyan természetes s olyan magától értetődő. Tanuljatok meg ismét Istennek engedelmeskedni, s tanuljatok meg újra imádkozni. Mert most egyiket sem tudjátok. Elfelejtettétek. Tanuljátok meg, fogadjátok meg! Béküljete meg az Istennel. (2Kor 5,20) A négyszázados évforduló legyen ne a dicsekedése, de a magunkba szállásé.”²²

²¹ Az örök tűz. Egyházi beszéd a Reformáció 400-ik évfordulójára, 2–4.

²² Uo. 10–11.

Ballai Zoltán Ferenc*

Kolozsvár

Erdélyi református püspökök hódolati esküi

Alapfogalmak tisztázása

A *Katolikus Lexikon*, valamint a *Magyar Katolikus Lexikon* megfelelő köteteiben és címszavaiban kimerítő alapossggal olvashatunk a kegyúr és a kegyúri jogok fogalmának magyarázatáról.

A kegyúr fogalmának magyarázata

A *Katolikus Lexikon* definíciója szerint a kegyúr az a fizikai vagy erkölcsi személy, akit a kegyúri jogokkal ruháztak fel. Latinul „patronus”, vagyis a föld ura, aki területén templomot vagy kolostort alapított, épített és tartott fenn. A kegyurasággal öröklődő kötelességek és jogok jártak. Az ország legfőbb kegyura a király volt, mint azt később majd részletesen bemutatjuk. Már az 1092-es szabolcsi nemzeti zsinat elrendelte, hogy *aki templomot épített, és nem adja meg az egyháznak az ígért javakat, annak ügyében ítéljen a püspök, ha pedig ellenszegül és verekszik, a királyi bíróság*. Az 1279-es budai nemzeti zsinat a következőt határozza: A kegyúr, bárki legyen az, a templomok és kolostorok oltalmazója legyen, ne avatkozzék bele ezen intézmények anyagi ügyeibe és jogaiba azon túl, amit a kegyuraság joga biztosít számára. Templomot, kolostort alapítani vagy megszüntetni önhatalmúlag nem szabad. Aki ez ellen vét, azt kitiltják a templomból, és eltiltják a szentségektől. Aki pedig ilyeneknek szentséget szolgáltat ki, hat hónapra el van tiltva a kiszolgáltatás jogától.¹

* Ballai Zoltán Ferenc (Marosludas 1977), református lelkipásztor. Lelkipásztori szolgálatot teljesített Hodgyában és a kolozsvár-felsővárosi gyülekezetben, valamint az Apafi Mihály Református Egyetemi Kollégium és Szakkollégium igazgató lelkipásztora volt, jelenleg az Erdélyi Református Egyházkerület gazdasági tanácsosa. Doktori tanulmányokat folytat a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen.

¹ Dr. Diós István – Viczián János: *Magyar Katolikus Lexikon*. Budapest 2001, 438.

A kegyúri jogok

Kegyúri jog jelentése (latinul *ius patronatus*) bizonyos személynek vagy személyeknek az egyházi hatóság által adott kiváltsága, amely főként valamely egyházi hivatal viselője kijelölésében való részvételre vonatkozik, és templom karbantartásának, illetve felújításának kötelezettségével, valamint más terhekkel járhat.

A királyi jog, a magyar király főkegyúri joga

A főkegyúri jog (*ius supremae patronatus*) a hagyományos egyházjogi felfogás szerint az uralkodónak az egyháztól nyert joga arra, hogy püspököt, apátot és prépostot nevezzen meg, illetve ilyen címeket adományozzon. A főkegyúri jog kiterjed a káptalanok alapítására, s ezek körül bármilyen változtatást megtehet. Az uralkodó fennhatósága alá tartozott a nagyobb egyházi javadalmak, papképzők, székesegyházak, alapítványok felügyelete és ellenőrzése. Ő adományozhatta a kegyúri jogokat, vitás kérdésekben bíróként lépett fel, szabályozta a kegyúri jogokat és kötelezéseket, illetve visszavonhatta azokat. Összegezve elmondhatjuk tehát, hogy a király személyével mindig is szoros összefüggésben állt az egyházzal való gondoskodás kötelezettsége.

A főkegyúri jog (*ius supremae patronatus*) tehát a magyar királynak az apostoli királyság eszméjén alapuló, a főpapi székek betöltéséhez fűződő joga, a kegyúri jog országos megfelelője. A pápaság hivatalosan soha nem ismerte el, mert az egyházi jog szerint a püspök a székeskáptalan választásából és a pápa megerősítéséből nyerte el méltóságát. A király is rendelkezett törvényes eszközökkel, amelyek révén befolyásolhatta a királyi tanácsi tagsággal járó megyés püspökségek személyi összetételét. Az egyház elismerte a király ajánlási jogát a káptalan számára, valamint elismerte a választás eredményével kapcsolatban a hozzájárulási, beleegyezési jogát is. Végül a pápához való felterjesztés kapcsán a királynak módjában állt a megválasztott jelöltjét bemutatni, támogatását kérni a római kúriától.

A magyar királyok főkegyúri jogát Zsigmond király a konstanzi zsinaton szeretne volna elismertetni. A bíborosok az 1417. szeptember 19-én kiadott ún. „konstanzi bullában” ígéretet tettek arra, hogy a leendő pápák azt a személyt nevezik ki magyar egyházi javadalomba, akit a király ajánl, akiért kérvényt ad be. Ez nem a zsinat által kiadott, a főkegyúri jogot kánonjogilag elismerő kiváltságlevél volt, hanem csak a bíborosok kötelezettségeit tartalmazó ígervény. Ezért a pápák a későbbiekben nem tekintették érvényes egyházi jogforrásnak, sőt több-

ször a kánonjoggal ellentétesnek nyilvánították. A magyar közvélemény és az uralkodói gyakorlat azonban a 15. században ennek szellemében járt el. A bíborosok által a királynak tett engedmények okát a „bulla” azzal magyarázza, hogy Magyarország a hívők pajzsa és bevehetetlen fala, amely lényegében a későbbi „Magyarország a kereszténység védőbástyája” cím első előfordulásaként is értelmezhető.

A királyi tetszvényjog (placetum regium)

A királyi tetszvényjog a király azon jogát jelenti, amely szerint az egyházi rendeletek kihirdetését és végrehajtását előzetes uralkodói jóváhagyástól teszi függővé. Ezt Magyarországon Zsigmond 1404-es határozata vezette be, amelyben elrendelte, hogy azokat az egyházi javadalmakat, amelyeket korábban pápák, pápai követek és főpapok adományoztak, ezentúl csak a király hatalma alapján és az ő hozzájárulásával lehet elnyerni. Érvénytelennek nyilvánította azokat az ítéletleveleket, amelyeket a pápa, a bíborosok vagy szentszéki tisztségviselők adnak ki. Aki pedig külön királyi engedély nélkül ilyet elfogad, kihirdet vagy végrehajt, arra a dekrétum súlyos büntetést, javadalom-, jószág- és fővesztést rendel. A rendelet egyébként a kánoni jog szerint törvénytelen, mivel a Szentszék jogait ruházta az uralkodó önmagára.

A főkegyúri jog mellett létezett a főfelügyeleti jog is, amely utóbb minden egyes felekezetre kiterjedt. Hozzá kell tenni azt is, hogy az uralkodó ezen joga nemcsak az egyházak felügyeletére terjedt ki, hanem az összes közügyre is vonatkozott.

Ez lényegében passzív, ellenőrzési jog volt, az egyes intézmények, szervezetek működésének jogszerűségét vizsgálhatta, hogy azok az állam törvényeit nem sértik-e. Az egyházi ügyekre visszavezetve, a főfelügyeleti jog tehát nem pozitív részvételt jelentett az egyházkormányzásban, hanem negatív jellegűt, az államrend, az államérdek megóvását szolgálja. Az egyházak nem kerülhetnek ki az állam joghatósága alól, de ez a joghatóság csak negatív jellegű lehet. Az egyházkormányzás terén, ami az állam saját szuverenitásából ered, az csak ellenőrzési jogot jelenthet: az állam törvényes rendjét az egyházak sem hághatják át.

Az állam és az egyházak viszonyának közjogi modelljét általában meghatározó tényezők egyike az, hogy a hatalom formál-e beleszólási jogot bizonyos egyházi tisztségek betöltésébe, és ha igen, akkor miben áll e jogosultság tartalma.

Magyarország történelmében ez a jogkör az államalapítástól kezdve valamilyen formában 1990-ig jelen volt a jogrendszerben.²

A fejedelemnek a református egyházhoz való jogviszonyáról, amint ez végleg kifejlődött, azt mondhatjuk tehát, hogy ő főpatronus, az egyházvédjog³ és a legfőbb felügyeleti jog gyakorlója, de sem az állami, sem az egyházi jognál fogva külön, az ő fejedelmi állásához kötött egyházi jogosítvánnyal és hatalommal nem bír.⁴ Noha a kezdetekkor egyértelműen kijelenthető, hogy a fejedelem a saját vallásának egyházában mint kvázi egyházfő vagy legfőbb képviselő lépett fel, például Bocskai vagy Bethlen az erdélyi református egyházban vagy éppen Báthory a katolikusok esetében.

1945–46-ig e közjogi kapcsolat lényege az volt, hogy az egyházat alapítónak és utódainak – maga az egyház által elismert – jogosítványa a kegyúri jog. Ennek legfontosabb eleme a főkegyúri jog, amely a királyt megillető, évszázadokon át vitatott tartalmú egyházkormányzati jog volt a főpapi szék betöltése tekintetében (ius supremae patronatus).

A második világháborút követő években apró lépésenként megszakadt az addigi magyar jogrendszer kontinuitása. A marxizmus–leninizmus dogmatikája alapján kiépülő új, szovjet elemekkel átszőtt jogi struktúrák metszetében az állam és az egyházak kapcsolatának ellenséges elválasztási modellje alakult ki, amely a pártállami hatalom egyházpolitikáját volt hivatott kodifikálni. Annak ellenére, hogy a hatalom igyekezett megszabadulni a háború előtti jogrendszer sajátosságaitól, megfigyelhető, hogy paradox módon egyes régi jogintézményeket mégis a hatalmi érdekek szolgálatába állítottak. Az egyházakkal szembehelyez-

² „Hogy minden főpap úr és egyházi személy a királynak hűségi hódolattal tartozik, és hogy világi javaikra nézve e világi bíróságok alá tartoznak. Minthogy tehát, az egyházi hivatalok adományozása az Isten egyházához tartozó fekvő jószágokkal és birtokjogokkal együtt fejedelmünket és királyunkat illeti, azért mindazok az egyházi férfiak, bármely rendűek, rangúak és méltóságúak legyenek, a kiknek Magyarországon várak, kastélyok és erősségek, városok és mezővárosok, majorok, falu és puszták vagy bármely más birtokjogok állanak hatalmuk és kormányzásuk alatt, méltóságuk és kivételes állásuk előjoga és szabadsága ellent nem állván, e nemes Magyarország törvényesen megkoronázott királyának és fejedelmének éppen úgy, mint az ország többi világi emberei mindenkor hűségi hódolattal tartoznak.” In: Márkus Dezső (szerk.): Werbőczy István Hármaskönyve (Corpus Juris Hungarici, 1000–1895 / Magyar Törvénytár. Millenniumi emlékkiadás) (Franklin-Társulat, Budapest 1897; reprint, Pécsi Szikra Nyomda, Pécs 1989); I. rész; 12.

³ Egyházvédjog (jus advocaliae) = az állam és egyház közötti viszonyt szabályozó államjogrendszer, mely szerint az állam az egyházat oltalma alá veszi, mely negatív irányban az egyház jogainak más elleni megvédésében, tevőlegesen az egyháznak anyagi támogatásában nyilvánul.

⁴ Pokoly József: *Az Erdélyi Református Egyház története*. IV. kötet. Budapest 1905, 85.

kedő politikai vezetés részéről várható volt tehát a korábbi államegyházi modell személyi kérdéseket érintő elemeinek az átvétele, illetve sajátos formában történő adaptálása (átnevezése), amely aztán alkalmas eszköz lesz az egyházak felügyeletére, ellenőrzésére és a mozgásterük szűkítésére. Ilyen értelemben találták ki az utódállamok ideológusai az ún. „hozzájárulási jog” intézményét; amely egy igazán szocialista találmány volt. Korábban a főkegyúr nem hozzájárulási jogot gyakorolt, hanem „kinevezést”, „jelölést” vagy „megnevezést” (ez utóbbi az állam kezdeményező szerepére utal üresedés esetén).

Az erdélyi református püspökök megerősítése

1899-ben, Szász Domokos püspök hirtelen halála után, Pokoly József az Erdélyi Protestáns Lapban egy összefoglaló írást közölt *Az erdélyi református püspök megerősítéséről* címmel.⁵

„Az erdélyi ev. ref. egyházkerület püspökének hivatalába való beállítását az Ő felsége által való megerősítés és a hűségi eskünek letétele előzi meg” – fogalmazza meg sommásan.

Aztán így folytatja: Az egyházi törvény 178. §-a s az erdélyi kerületi Utasítás 160 §-a egyaránt szól ezen megerősítéséről s a hódolati esküről: Azonban, míg az Utasítás csak ennyit mond: „föntartatván Ő felségének királyi joga a püspök megerősítésére és a hűség esküjének bevitelére nézve”, addig az Egyházi Törvény jogtörténeti magyarázattal eképpen szól: „fentartván Ő felségének az erdélyi fejedelmektől örökölt azon joga, hogy az erdélyi egyházkerület püspöke, megválasztása után, ezen állásban Ő felsége által erősítettik meg és a hűség-esküt letenni tartozik”. Ily megerősítésre csakis az erdélyi egyházkerület püspöke szorul, s a hűségi eskü letételére is csak ő köteleztetik.

Sokan hajlandók a megerősítés és a homagium következményei gyanánt bizonyos előnyöket vonni ki az erdélyi püspökre nézve, azonban e törekvés önmagában ellentmondó.

A többi négy kerület püspökei a 2-ik Carolina Resolutio szerint (1734.) megválasztásuk után őfelségének egyszerűen csak bejelentendők; tehát velük, illetőleg ezen kerületekkel szemben a megerősítés joga őfelségét nem illeti meg. Ha e különbség pusztán csak formalitás volna, ti. hogy az erdélyi püspök megválasztásának tudomásulvétele ünnepélyesebb formában történik: akkor még

⁵ Pokoly József: Az erdélyi ref. püspök megerősítéséről. In: *Erdélyi Protestáns Lap* (1899/7), 52, 54.

volna valami ételme ama felfogásnak, de itt a diploma formális megerősítés, melynek nyomában jár a homagium letételének kötelezettsége. Különben is, ha a megerősítés tényének van valami tartalma, ez semmi esetre sem a választás érvényének, illetőleg joghatályának az emelésére történik, hanem ellenkezőleg, azt csorbítja, mivel azt fejezi ki, hogy püspöki állás betöltése a választás tényével még nem perfekt, hanem kiegészítésre szorul.⁶ Valójában ez a mai helyzet.

Az előbbi okfejtésből is egyértelműen látszik, hogy a 19. század végi református társadalmat különösen foglalkoztatja a kérdés abban a kontextusban, hogy a Magyar Református Egyház egy addig nem látott konventi egységben élt, amelyben a különböző hagyományok és szokások egymásnak feszülésétől nem volt mentes.

Pokoly megállapítja, hogy a reformációtól a 19. századig nagyon kevés, a püspökök megerősítésére utaló forrás áll rendelkezésre, noha a fejedelmek általi megerősítés a reformáció korától szokásban volt. Példaként hozza fel, hogy 1557-ből fennmaradt egy hiteles megerősítő irat, amely szerint Izabella megerősíti tisztségében a szász szuperintendenst. A későbbi korból – Báthoryak – főleg román püspökök megerősítése maradt fenn, s némely esetben római katolikus vikáriusoké (akik törvény szerint püspököt Erdélyben nem tarthattak).

Református vonatkozásban elmondja, hogy Báthory Gábortól Apafi Mihályig átvizsgálta a Liber Regiusokat, s azokban nyomát sem találta annak, hogy az erdélyi református szuperintendenst vagy püspököt valamelyik fejedelem tisztségében megerősítette volna.

Bod Péterre hivatkozva, és vele egyetértve állítja, hogy Borosnyai Lukács János püspök volt Erdélyben az első „diplomaticus superintendens”, akinek megerősítését Mária Terézia követelte 1752-ben. Sommásan állapítja meg: „Ezt megelőzőleg református püspök Erdélyben nem kapott sohasem diplomát.”⁷

⁶ Az ET I. rész 9 par. ezt mondja: „Az erdélyi egyházkerületnek az AC és CC I. részeiben és az 1691. Évi Leopoldinum diploma 2. 3. pontjaiban biztosított joga, és a többszázados külön állás folytán kifejlett alkotmányos szervezete, érintetlenül hagyatik és részére föntartatik, hogy alkotmányát jövőben is a képviseleti rendszer elveivel összehangzóan tovább fejleszthesse; kötelessége lévén a teendő módosításokat az egyetemes konventnek, illetőleg a zsinatnak bejelenteni. Önként értetik, hogy: a.) Ez a föntartás az erdélyi egyházkerületnek csak is belügyei autonom intézésére vonatkozik; b.) E törvénynek az erdélyi egyházkerület alkotmányától el nem térő részletei, ez egyházkerületet is kötelezik.” In: Tóth Sámuel (szerk): *Egyházi Törvények az evangélium szerint reformált magyarországi keresztyén egyházban*. Debrecen 1882.

⁷ Pokoly József: *Az Erdélyi Református Egyház története*, 97.

Felemlíti ugyanakkor, hogy a mindenkori hatalomtól való függőség és az esetleges drasztikus beavatkozásokat elkerülendő, hozta meg az Erdélyi Református Egyház 1726-ban a „nehéz időkre nézve” a püspöki successziót Marosvásárhelyi István püspöksége idején. Indoklása szerint: *Nem a hűségi eskü kikerülése volt a cél, mert erre már ekkor az összes lelkészek is reákényszerítettek, hanem hogy a püspök-választásnál mindenféle esetleges zavarok, hozamosabb üresedés s ez által a kormánynak az egyház-ügyekbe, különösen a püspök választásba való beleszólásnak eleje vétessék.*⁸ Ugyanakkor megjegyzi, hogy az 1885-ben tartott egyházkerületi rendes közgyűlés helyesen járt el, amikor a főjegyző megválasztását egy későbbi időpontra halasztotta, mivel ez állás megüresedését még nem tekintette befejezett dolognak – ugyanis Szász Domokos addigi főjegyző választatott püspökké.⁹ Ennek ellenére, a Geleji Kánonokban és a szatmárnémeti zsinat határozataiban ezt olvashatjuk:

„VIII. A püspökséget vagyis a szuperintendensséget, mely Erdélyben és Magyarország főbb részeiben a reformáció kezdete óta az egyházak lelkészei közt üdvösen fennáll, a szent zsinat annyira nem kívánja a következőkben eltörölni, hogy inkább – a jó rend és fegyelem, valamint a tudomány tisztaságának könnyebb fenntartása és a szakadások meg a szükségtelen újítások kikerülése végett – a tiszántúli világi urak és patronusok (ad instantiam dominorum politicorum, ac patronum TransTibiscanorum) folyamodására, a fenséges fejedelem, a mi legkegyelmesebb urunk fontos és bölcs ítéletének hozzájárulásával is, szükségesnek ítéli, hogy a tiszántúli (helyesen: tiszáninneni) atyafiak közül is egy püspököt avagy szuperintendenst vagy bármi névvel nevezendő választanak az ő közös véleményük s szavazatuk által.”¹⁰

Ami itt már egyértelmű, *a püspököt a rendek kéri, a fejedelem hozzájárul, a zsinat elrendeli, az egyházmegyék jelölnek és választanak.* Ennek az előírásnak megfelelően választják püspökké 1650-ben Csulai Györgyöt a gyulafehérvári zsinat-

⁸ Pokoly József: i. m. 96.

⁹ Pokoly József: Az erdélyi ref. püspök megerősítéséről. In: *Erdélyi Protestáns Lap* (1899/7), 54.

¹⁰ Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolombán Vilmos József – Ősz Sándor Előd – Sipos Gábor: *Erdélyi református zsinatok iratai I. 1591–1714.* Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 1/1., Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2016, 239–240. (A továbbiakban: ERZSI I.)

ton: „nemcsak a papok adták egytől egyig a magok értelmeiket, hanem a nemesek, urak is mindnyájan és a fejedelem is minden különbözős nélkül.”¹¹

Később, 1668-ban az enyedi zsinaton az Apafi Mihály képviselőjében jelen lévő Bethlen János kancellár és Bánffy Zsigmond jelenlétében, fejedelmi ajánlásra (képviselői szavazatával), Kovásznai akarata ellenére (a megbízást csak 1 évre vállalta), Kovásznai Péter kolozsvári pap választott püspöknek. A feljegyzés szerint a fejedelemnek szavazati joga volt a zsinatban: „Bár őfelsége egyáltalán nem akarná megsérteni, meggyengíteni, vagy mi több, megszüntetni a szent egyházi közösség szabadságát az új főfelügyelő vagy püspök választására, ám a maga szavazatát mégis hozzáteszi a szent zsinathoz, és püspökké választja (elegit pro episcopo) a jelölt tiszteletes tudós Kovásznai Pétert...”¹² Ebből egyértelműen kiderül, hogy a fejedelem delegáltjai révén jelölte meg favoritját, és szavazott. Talán nem túlzás azt mondani, hogy a megválasztott püspököt a fejedelem saját szavazatával erősítette meg.¹³

Ám a világi és egyházi rendek között korántsem volt ilyen békés és egyértelmű a püspökválasztás módja és mikéntje. Az 1713-ban Magyarigenben tartott rendkívüli püspökválasztó zsinatról (Veszprémi István püspök temetését követően) való beszámolóban Bod Péter a következőket mondja:¹⁴

„[...] Szent András havának 14. napján gyűlének mind papok, mind urak Igenbe az új püspök választására [...] Esett itt valami egyenetlenség az urak és a papok között. Mert a papok azt akarták püspöknek tenni, akiben megegyeztenek a több értelmeik, bévett szokások és kánonjuk szerint [...] ez az uraknak nem tetszett.”¹⁵

A lelkészek Vásárhelyi István generális notariust akarták püspöknek, az összegyűlt uraknak pedig két javaslata volt: Bonyhai György és Zilahi András. A kialakult patthelyzetben többrendbeli fenyegetések hangzott, el a nemesek részéről, mindaddig hogy kilátásba helyezték: *az urak magukat a ministeriumtól külön szakasztják, [a papoknak] semmi bajokban segítséggel nem lesznek, a püspöki jószágba is a papoktól választott püspököt bé nem bocsátják.*¹⁶ Itt érdemes megjegyeznünk azt is, hogy 1713-ban erősödött meg a Supremum Consistorium. A Gubernium

¹¹ ERZSI I. 245–246.

¹² ERZSI I. 254.

¹³ ERZSI I. 270.

¹⁴ Bod Péter feljegyzését közli: ERZSI I. 443–444.

¹⁵ ERZSI I. 443–444.

¹⁶ ERZSI I. 443–444.

megszervezése nyomán a Főkonzisztórium végleges szervezeti formát kapott. Az elmérgesedett vitában a főurak javaslatát erőteljesen ellenző lelkészek választásáért érdemes kiemelni és megvizsgálni: [...] az mind szokások, s mind törvények ellen vagon, mivel soha a református fejedelmek is a magok püspököt nem választottak, hanem aki az esperesektől választatott, abban megegyeztek és helyben hagyták.¹⁷ A fenti beszámolóból egyértelműen kiderül, hogy a 18. század elején a püspökválasztás még mindig a Geleji Kánonok alapján történik; ugyanakkor az is, hogy Főkonzisztóriumot képviselő egyik főgondnok¹⁸ (status curator), azaz az újonnan megválasztott püspök nevét a zsinat után a fejedelem elé továbbította tudomásul vétel és megerősítés végett.

Az 1671-es gyulafehérvári zsinat határozataiban újabb fogalmat fedezhetünk fel, amikor is a fejedelem felvetéseire adott válaszában a zsinat megköszönve a támogatást, így szól: látjuk, hogy [...] mi is hivatalunkat a nagyságod protectioja alatt híven követhessük.¹⁹ A fejedelem tehát, nemcsak megerősíti tisztében az újonnan választott püspököt, hanem „protekciója” alattinak rendeli a hivatal gyakorlását, s a megválasztott püspököt tiszttségében megerősíti. Ez utóbbit igazolja az 1673-as küüllővári zsinatról való feljegyzés is: „...a fejedelem rendelkezéséből Küüllővárra egybegyűjtettek a papok, azholott a generalis notariusságból választatott s tétetett egyenlő akarathból püspökké (Tiszabecsi Gáspár), mely választást a fejedelem is a református több urakkal együtt helybenhagyott és abban megerősítette”.²⁰

1717-ben a Főkonzisztórium Nagyszébenben maradt tagjai a Kolozsváron lévő tagoknak írnak a püspökválasztás módjáról. Ez újszerű javaslat szerint az ecclesiái bajos dolgok igazgatása az ökegyelme halálával (Kolozsvári István) maga folyásában ne szenvedjen szomorú akadályt, és a mostani üdöknek nehézsége a succedens püspöknek felállítására csak mi késedelmet is veszedelmessé ne tegyen [...]

¹⁷ ERZSI I. 444.

¹⁸ Az 1713. június 25-én kezdődött nagyenyedi rendkívüli zsinat erre vonatkozó határozatát elfogadta a Szebenben ülésező Egyházfőtanács és a Supremum Consistorium jó formába öltöztetése végett öt főgondnokot rendelt Wesselényi István (rangidős guberniumi tanácsos, a rendek elnöke), Teleki Mihály (kövári kapitány), Teleki László (guberniumi tanácsos), Bethlen László (későbbi guberniumi tanácsos) és a mindenkori püspök személyében. In: Sipos Gábor: *Reformata Transylvania; Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2012, 232.

¹⁹ ERZSI I. 283.

²⁰ ERZSI I. 295.

tetszett, hogy a Consistorium három érdemes személlyel candidáljon, kik közül ki-ki lelke szerint választhasson.²¹

1748-ban a nagyenyedi rendkívüli zsinatról a küldöttek jelentésében olvasuk: *a méltóságos főcurator urak nevel tiszteletes püspök Pelsőczy János uramat, úgy az egész venerabilis clerust solitu ritu köszöntvén, praeprimis tiszteletes püspök uramat post praelecti juramenti depositionem szent hivatallába confirmáltuk.*²²

Szintén ebben a beszámolóban olvassuk azt is, hogy Borosnyai Lukács János generalis notariussá választott, de mivel Borosnyai nem tartózkodott Enyeden, a rendkívüli zsinat a maga kebeléből a főkonzisztórium küldöttek jóváhagyásával követeket küldött Székelyudvarhelyre, akik *a sub authentia kivett juramenti formulat Udvarhelyre mennyenek, és ott az egész Generalis Congregatio képiben ökegyelmét adjuráltassák.*²³

Az első eddig fellelhető püspöki hűségeskü 1762-ből származik. Ekkor választották meg Verestói Györgyöt szuperintendenssé (püspökké), aki megválasztása után tette le a hűségesküt (Kolozsvár, 1762. szeptember 30.).²⁴

„Én, Verestói György, esküszöm az élő, igaz és örök Istenre, ünnepélyesen hűséget fogadok és megígérem a felséges és hatalmas Mária Terézia német-római császárnak, Németország, Magyarország apostoli és Csehország királynőjének, Ausztria főhercegének, Burgundia hercegének, Hetruria nagyhercegének, Lotharingia és Barri hercegnéjének, örökös erdélyi fejedelemnek és a székelyek ispánjának, az én kegyelmes úrnőmnek, hogy a császári és királyi felségének, örököseinek és törvényes utódainak életem teljes ideje alatt hűséges, engedelmes, becsületes és őszinte alattvalója leszek, barátainak barátja, ellenségeinek ellensége.

Őfelsége, örökösei és utódai szent személyei, státusai, méltósága, tisztelete, uralma ellen sem titokban, sem nyíltan, semmiféle gonoszságban nem fogok mesterkedni, vagy ha mások ilyent cselekednének, őket nem fogom támogatni, tanácsolni és segíteni, sőt, ellenkezőleg, ha valaki hasonló dologban mesterkedik, vagy ha meglátom vagy értésemre jut hogy őfelsége vagy örökösei és utódai vagy uralma kárára törekszik, az ilyen dolgokat ér magam, vagy mások

²¹ Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Ősz Sándor Előd – Sipos Gábor: *Erdélyi református zsinatok iratai. II. 1715–1770.* Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok ½. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2016, 27. A továbbiakban: ERZSI II.)

²² ERZSI II. 245.

²³ ERZSI II. 245.

²⁴ Juramentum fidelitatis a Georgio Verestói qua superintendente confirmato praestitum.

által rögtön és időben jelenteni fogom őfelségének, ugyanakkor az efféle meszterkedéseket és bármi más kárt minden erőmből megakadályozok és elhárítok, másrésről őfelségének, örököseinek és utódainak a javát és hasznát, amennyire tőlem telik, előmozdítom. Isten engem úgy segítjen, és úgy adja meg lelkem üdvét.”²⁵

Maga Verestói György ekképpen számolt be a hűségeskü bevételének módjáról:

„A megerősítésre szolgáló levelet 1762. február 21-én küldték ki Bécsből, érvényesítve őfelsége Mária Terézia császárnő aláírásával. A nagyméltóságú Királyi Főkormányzéknek szeptember 9-én adták át, ahol fel is olvasták. A nagyméltóságú Királyi Főkormányzék két királyi biztost jelölt ki, kegyelmes báró borosjenői Korda Györgyöt, a szent császári és királyi apostoli felség belső titkos tanácsosát és a tekintetes Kolozs vármegye főispánját, hasonlóképpen a méltóságos és nagyságos iktári gróf Bethlen Sámuel, a tekintetes Erdélyi Királyi Tábla ülnökét, hogy ők vegyék be tőlem a felséges császári és királyi felségnek és az ő császári családjának járó hűségesküt. Ugyanazon év szeptember 30-án a biztosok megjelentek itt Kolozsvárott, és én jelenlétükben ünnepélyesen letettem a kért esküt. Az ünnepélyes eseményt hármas vendégséggel zártuk be: ezek közül az elsőt a kegyelmes báró borosjenői Korda György adta, a másodikat én, a harmadikat pedig a nemzetes és nagyságos iktári gróf Bethlen Sámuel.”²⁶

1767-ben Gyulakuti Lázár János főgondnok tájékoztató levelet küldött a Főkonzisztóriumnak Dési Lázár György akkor még generális notarius leveléről, amelyben a következőket írja: 1. *Generalis Sinodusnak lehet folyni az őkegyelme praesidiuma alatt*; 2. *Püspököt, superintendentent választani nem szükség, mert az immediata successio a generalis notariusé, de* 3. *Őkegyelmét is superintendentensnek beesketni nem lehet ante confirmationem, amint ez már decretaliter meg vagyontiltva.*²⁷

A maga rendjén a Főkonzisztórium is válaszolt Dési Lázár Györgynek: *3tio: Béesketni kegyelmedet nem lehet ante confirmationem regiam.*²⁸ A királyi megerősítés 1768-ban érkezett meg, de az agentura figyelmetlensége miatt a megerősítő levelet nem a Guberniumhoz és nem a Supremum Consistoriumhoz, hanem egyenesen a püspökhöz küldték. A püspök ezért a levelet továbbküldte a Főkon-

²⁵ ERZSI II. 380–381.

²⁶ Verestói György püspök feljegyzését közli ERZSI II. 381.

²⁷ ERZSI II. 413.

²⁸ ERZSI II. 412–414.

zisztóriumnak, megjelölve azoknak a commissariusoknak a nevét, akik előtt az esküt le szeretné tenni.

1899. áprilisában Szász Domokos utódjaként kétfordulós választást követően dr. Bartók György nagyenyedi iskolaigazgatót választották meg püspöknek. Az Állandó Igazgatótanács a hivatalos Értesítésben közölte, hogy:

„A választásnak legfelsőbb helyen leendő megerősítése és a hűségeskünek Ő felsége kezébe leendő letétele iránt az intézkedések megtétettek, annak megtörténteig is azonban a megválasztott főtiszteletű Püspök aa. az összes püspöki, illetve főgondnoki jogok és köteleességek gyakorlásába lépett.”²⁹

A következő igazgatótanácsi ülésen az elnöklő Bánffy Dezső főgondnok bejelentette, hogy az Igazgatótanács intézkedett az iránt, hogy a vallás és közoktatásügyi miniszter útján kéressék az újonnan megválasztott püspöknek Őfelsége általi megerősíttetése [...].³⁰ Az eskütételre 1899. május 18-án került sor Budapesten a következők szerint:

„[...] a királyi megerősítés után, amelyet a hivatalos lap a napokban publikált [...] az eskütételre az általános kihallgatás előtt, Wlasics Gyula kultuszminiszter és gr. Andrássy Aladár zászlós úr jelenlétében történt. Az eskü formát dr. Molnár Viktor miniszteri osztálytanácsos olvasta. Eskütétel után Ő felsége a püspököt kihallgatáson fogadta.”³¹

1908-ban Kenessey Bélát választották meg püspöknek az erdélyi református egyházkerület közgyűlési tagjainak egyhangú szavazatával. A közgyűlésről szóló beszámoló végén olvassuk, hogy: *Az új püspöknek Őfelsége általi megerősítése, illetőleg a hűségeskü letehetése érdekében a lépések már a közgyűlésből megtörténtek.*³² A közgyűlés után az Igazgatótanács is kiadta hivatalos közleményét, amelynek végén – szó szerint megismételve a 9 évvel azelőttieket – olvassuk, hogy az eskü letételéig a megválasztott főtiszteletű püspök aa. az összes püspöki, illetve főgondnoki jogok és köteleességek gyakorlásába lépett. Egy hónappal később jött meg a királyi megerősítés. 1908. március 27-én, a különfélék rovatban közölte a Református Szemle, hogy *Kenessey Béla, egyházkerületünk új püspöke, a hű-*

²⁹ Hivatalos Rész. Értesítés. In: *Erdélyi Protestáns Lap* 2 (1899/17), 139.

³⁰ R. S.: Igazgató-tanácsunk üléséből, Kolozsvár, 1899. ápril 19. In: *Erdélyi Protestáns Lap* 2 (1899/18), 145.

³¹ Különfélék. In: *Erdélyi Protestáns Lap* 2 (1899/20), 164.

³² Egyházkerületünk püspökválasztó közgyűlése, Kolozsvár, 1908. febr. 18. In: *Református Szemle* I (1908/7), 105.

ségeskü letételére Schönbrunnba utazott, hol is f. hó 26-án de. 10 órakor tette le az esküt Ő felsége kezébe.³³

Nagy Károlyt 1918. február 20-án választották meg püspökké. Az Igazgatótanács Értesítése (*Értesítés erdélyi egyházkerületünk valamennyi hatóságához, tisztviselőjéhez és az összes hívekhez*) a már megszokott formulával záradékolt formában tudatja mindenkivel a hírt:

„A választások az ET. I. t.c. 183 par.-a értelmében a legfelsőbb megerősítése és a hűségeskünek a király Őfelsége kezébe leendő letétele iránt az intézkedések megtéttettek, annak megtörténtéig is azonban főtiszteletű Püspök aa erdélyi egyházalkotmányunknak és századokon keresztül observáltatott ususának megfelelően az összes püspöki, illetőleg főgondnoki jogok és kötelességek gyakorlatába lépett.”³⁴

Eskütételére a Különfélék rovat szerint 1918. április 13-án került volna sor *püspök urunk eskütétele király Őfelsége előtt fog végbemenni a budai királyi várban* – erre azonban a király lemondása miatt nem került sor. Végül néhány nappal később, gr. Apponyi Albert és Esterházy Miklós herceg előtt tette le az esküt.

Trianon után

A Református Szemle 1920. év utolsó számában közli: *„A püspöki eskü tárgyában az Igazgatótanács kiküldte dr. Ravasz László püspökhelyettest és dr. Kolozsváry Bálint főgondnokot avégből, hogy az eskü feltételét képező törvényes jogvédelem és az egyházi autonomia elismerése tárgyában memorandumot készítve, azt személyesen vigyék le Bucurestibe s a tárgyalásokat személyesen folytassák le a kormánnyal.”*³⁵

A püspöki hűségeskü bevétele a román kormány számára presztizskérdésnek bizonyult, legalábbis ez tűnik ki a korabeli tudósításokból. Ugyanakkor, egyértelműen nem akart semmiféle olyan lépést tenni, amely valamilyen formában elismerte volna a református egyház évszázados törvényeit és bevett gyakorlatát.

A Református Szemlében 1921-ben, Pokolynak az Erdélyi Protestáns Lapban a püspöki esküről közölt tanulmányára hivatkozva erős hangvételű cikk jelent meg, feltételezhetően a felelős szerkesztő, Ravasz László tollából. A Refor-

³³ Különfélék. In: *Református Szemle* 1 (1908/12), 191.

³⁴ Értesítés. In: *Református Szemle* 11 (1918/5), 103.

³⁵ Különfélék. In: *Református Szemle* 13 (1920/23), 182.

mátus Szemle hasábjain, amely a törvények és a hagyomány szerint is az Erdélyi Protestáns Lap utódjának tekintette magát, a következőt olvashatjuk:

„A püspöki eskü kérdésében egyszer már leszögeztük nemcsak lapunknak, hanem egyúttal az erdélyi református egyház vezetőségének és hivatalosainak álláspontját is. Ez az álláspont pedig az eskü jogtörténelmi alapon való felfogását képviselte, amely szerint a püspök annak a fejedelemnek tesz esküt, aki előzőleg királyi, illetőleg fejedelmi hitlevelével vagy törvényhozás útján már biztosította az egyház alkotmányát, autonómiáját, jogait, szabadságát. E felfogás szerint a püspök esküje nem a *ius supremea inspectionis*, hanem a *ius advocatie* folyamánya, amit bizonyít az is, hogy az esküt tett püspök elnöklete alatt hozott törvények királyi szentesítés nélkül érvénybe léptek.

Ez alapon kívánta volna egyházunk vezetősége a magyar uralom alatt volt egyházjog és alkotmány előzetes törvénybe iktatását s csak azután az eskü bevételét. Egyházkerületünk kiküldöttei, a püspökhelyettes-főjegyző és világi főjegyző márc. hó 17-ég Bukarestben tárgyaltak Goga miniszterrel és az általa alakított bizottsággal ebben és az ezzel összefüggő egyházi és iskolai ügyekben.

A püspöki esküre vonatkozó álláspontunk azonban merev visszautasításra talált, s azt a kormány nem tudta, nem akarta acceptálni, odamagyarászván a dolgot, hogy az egyház, mint külön szuverén akar szerződni a szuverén állammal, a *do ut des* álláspontján, ami képtelenség. Szerintük, mivel az E.T. vonatkozó cikke kimondja az erdélyi püspök esküre kötelezettséget, itt egyszerű igenről vagy, nemről lehet szó csupán. Ennélfogva márc. hó végéig vagy leteszi a püspök az esküt, s ez esetben az állam a kultusz budgetben biztosított állami segélyeket, illetve hozzájárulást azonnal folyósítja; vagy nem s ez esetben az állam az egyházzal csupán rendőrségi szempontból törődnek, az ígért segélyeket pedig nem folyósítaná. E tárgyalásokat egyházunk vezetősége tudomásul vévén, odadöntött, hogy felhatalmazza a püspököt – az egyházkerületi közgyűlés utólagos jóváhagyása reményében – az eskü letételére, s az aktusnál való jelenlétre fölkér a világi főgondnokok közül kettőt, egyházunk jellegének megfelelően. Lehet, hogy mire e sorok napvilágot látnak, az eskü már le is tétetett. Egyházunk vezetőségének ez a határozata mindenesetre csak helyeselhető, mert indoka az, hogy a további ellenállással – amelyet tiszteletreméltó s jogosnak tartott előző álláspontjából kifolyólag mind a végső-kig folytatott – nem teheti kockára ártatlan lelkésztestvérei és iskolai munkásai érdekeit és existenciáját, akik mindeddig komolyan és nemesen kitarítottak az egyház szolgálatában és védelmében, bizony, csak ők és az Isten tudja, milyen nélkülözések között.

Egyébként a kultuszminiszter úr ígéretet tett arra nézve, hogy egyházunk jelenlegi alkotmányát és törvényeit püspök eskütétele után záradékolni és megerősíteni fogják, az egyházak liberális kezelésére nézve pedig törvényhozási úton fognak biztosítékok tételni. Az iskolai ügyekre nézve, bár a távolabbi iskolapolitika reánk súlyos sőt lesújtó kilátásokkal nehezedik, átmenetileg a régi állapot fenntartása megígértetett. Meglátjuk, mit hoz számunkon a jövő. Annyi tény, hogy egyházunknak, amely immár Románia területén él, becsületesen és a saját munkájának folytathatása érdekében be kell illeszkednie az új keretekbe, s ennek ünnepélyes manifesztációja lesz a püspök esküje is. Másfelől pedig mindnyájunknak szívünk és lelkünk minden odaadásával kell szolgálnunk és védenünk egyházunk autonómiáját és egy dicső múltból átröklött jogos és törvényes alkotmányának intézményeinek és kiváltságainak szent örökségét. Mert népünk magyar keresztyénségének nemcsak megvédése, de sajátos erőiben és hivatásában való továbbfejlesztése nekünk olyan kötelességünk, amelyre Isten színe előtt köteleztük el magunkat, s amelyért számadással tartozunk az Örökkévaló ítélőszéke előtt.”³⁶

Az eskütételre végül nem márciusban került sor, hanem 1921. április 9-én Bukarestben, a királyi palota tróntermében. A püspököt elkísérte a meghagyás szerint két főgondnok: gr. Bethlen Ödön és gr. Dégenfeld Kristóf. A püspök az esküt magyar nyelven tette le a következők szerint:

„Esküszöm a Mindenható Istenre, hogy őfelsége, Románia királyához hű leszek; iránta püspökhöz illő engedelmességgel viseltetem; az ország törvényeit megtartom és alárendeltjeimmel is meg tartatom; az ország nyugalma és ép-sége ellen nem török és sem – amennyiben rajtam áll – meg nem engedem, hogy alárendeltjeim ilyen mozgalomban részt vegyenek. Isten engem úgy segítjen.”³⁷

A király az eskü letétele után a németül szóló püspöknek megígérte a védelmet és a támogatást *az ország törvényeinek keretében*.³⁸

1925-ben Nagy Károly püspök mint a román főrendiház hivatalból való tagja szólt a szenátorokhoz román nyelven a készülő tanügyi törvény ellen. Ugyanabban az évben – számol be a Szemle – a szenátusban a kisebbségek elleni gyűlöletéről közismert román szenátor interpellációt terjesztett elő, miszerint

³⁶ A püspöki eskü. In: *Református Szemle* 14 (1921/6), 59–60.

³⁷ Különfélék. In: *Református Szemle* 14 (1921/7), 69.

³⁸ „Ékes” példája ennek, az 1922/5981. számú Igazgatótanácsi Körlevél, melyben ismertetik a bukaresti közoktatásügyi minisztérium leiratát, mi szerint mindennemű régi magyar nyelvű felirat az iskolákból eltávolítandó. In: Hivatalos rész. In: *Református Szemle* 15 (1922/18), 353.

Nagy Károly püspök azért utazott Budapestre, hogy a kultusz- és iskolai törvényjavaslat ügyében felvegye a kapcsolatot a magyar kormánnyal. Érdemes itt kiemelnünk a szerkesztő felháborodott kifakadását:

„Minden komoly román államférfi és politikus vegye tudomásul, hogy az erdélyi magyar református püspökre nézve az esküje által kötelező lojalitás nem ingadozó és megbízhatatlan politikai kódexek szerint ingadozik, hanem az Isten akarata előtt hódoló evangéliumi etikán nyugszik!”³⁹

1926 májusában adja hírül a Szemle, hogy az addig hivatalában meg nem erősített Sulyok István Nagyváradon, a Teleki utcai templomban a román kormányt képviselő Päcliseanu államtitkár előtt letette a hűségesküt. A szerkesztő sajnálkozva jegyzi meg, hogy *kétségtelen dolog, hogy a két egyházkerület püspöke jelenleg a kormányhatalom előtt nem egyenjogúak, miután az erdélyi püspöktől maga Őfelsége vette be az esküt, itt pedig a kultuszállamtitkár. Ez pedig közjogilag jelentős különbséget jelent.*⁴⁰

Vásárhelyi János püspök 1936-ban tette le a hűségesküt. A Szemle részletes beszámolót közöl az eseményről: *Püspökünk eskütétele a Királynál* címmel:

„Vásárhelyi János transzilvániai református püspök dec. 9.-én délben letette a hűségesküt Őfelsége a Király előtt. A püspök úr a Splendid-szállodából indult a palotához déli 1/212 órakor udvari kocsin kísérvőivel: gróf Teleki Artúr egyházkerületi főgondnokkal és Laár Ferenc képviselő, egyházkerületi tanácsossal. Az eskütétel után, déli 1 órakor, a díszszázad tiszteletadása után, ugyancsak udvari kocsin Condescu tábornok, Őfelsége szárnysegéde kísérte vissza a püspök úrékat szállásukra.

Az eskütétel a legünnepélyesebb külsőségek közt folyt le. A palotában udvari méltóságok fogadták a püspök urat és kíséretét. A kormány részéről Tatarescu miniszterelnök úr és Iamandi kultuszminiszter úr voltak jelen.

Az eskütétel szertartása előtt Laár Ferenc a trónterembe hivatott, ahol a trón előtti asztalra helyezte a Bibliát. Ezután érkezett a terembe a Király őfelsége, s megállt a trón előtti emelvényen. Utána a püspök lépett a trónterembe a miniszterelnökkel, vallásügyi miniszterrel, főgondnokkal, tanácsossal, valamint az udvari méltóságokkal. Háromszoros meghajlással üdvözölte a Királyt, ki azt meghajlással fogadta. Ezután a miniszter felolvasta a püspök megerősítéséről szóló királyi dekrétumot. A szertartást Laár Ferenc vezette

³⁹ Vallásügyi törvényjavaslat. In: *Református Szemle* 18 (1925/51), 827.

⁴⁰ Krónika és Szemle. In: *Református Szemle* 19 (1926/21), 356.

be fohással; az eskümintát a kultuszminiszter olvasta fel s a püspök utána mondotta. Az eskü szövege ez:

»Isten színe előtt esküvel fogadok hűséget Románia királyának és utódainak. Esküszöm, hogy tiszteletben tartom, és alárendeltjeimmel tiszteletben fogom tartatni az ország alkotmányát és törvényeit. Esküszöm, hogy semmi olyan természetű akcióba nem kezdek, amely a közrendet és a román állam területi épségét érinti. Isten engem úgy segítse!»

Az eskü mondása alatt a díszszáznak a palota udvarán imához vezényeltek. Az eskü után a püspök, a miniszter és Laár Ferenc mint lelkész aláírták az eskü szövegét. A püspök és a lelkész református papi palástban voltak.

Az eskütétel után a püspök úr a következő beszédet intézte az uralkodóhoz:

Felség! Alázatos tisztelettel állok meg Felséged előtt, hogy mint a transzilvániai református egyházkerületnek Isten akaratából egyhangú bizalommal megválasztott püspöke, megköszönjem Felséged legmagasabb megerősítését. A hűségkü letétele által immár véglegesen magamra vettem a szent kötelezettséget, hogy hűséggel szolgáljam a trónt és a hazát.

Kegyeskedjék megengedni, hogy életem e legünnepélyesebb órájában előtárhassam azokat a gondolatokat, melyek szerint egyházam kormányzatát vezetni kívánom. Egyházam mindenben a teljes Szentírás alapján áll. Hitvallásunk egyházunk minden híve számára szent kötelességgé teszi a Király és a haza iránti hűséget. Szívünkbe zárjuk az apostol szentséges figyelmeztetését: »Nincsen hatalmasság, csak Istentől ... cselekedjed a jót és dicséreted lesz attól.« Ugyancsak az apostol tanít arra, hogy az ajándékokban különbségek vannak, de ugyanaz a lélek. A munkák is különbözők, de ugyanaz az Úr.

Vallást teszek arról, hogy egyházam az én vezetésem alatt becsületes és igaz lélekkel kívánja betölteni szent küldetését a világban, s komoly kultúrmunkával akar szolgálni a haza javára. A mi egyházunk nagy tanítómestere, Kálvin János az egyházról azt mondotta, hogy az egyháznak az a rendeltetése, hogy Isten iskolája legyen a földön. Az egyháznak az a feladata, hogy a munkában hűséges, a szeretetben tiszta, jó polgárokat neveljen az állam számára, amelynek körében és védelme alatt Isten országát szolgál.

A mi egyházunk is mindig igyekezett így megérteni hivatását és ezért mindig nagy komolysággal törekedett arra, hogy egyházunk valóban Isten nevelőiskolája legyen, amaz a keresztyénség körében közmondássá vált meggyőződése szerint, hogy az iskola a kicsinyek temploma, és a templom a nagyok iskolája. Ezen az úton kívánom vezetni egyházamat, egyházam papjait, tanítóit, összes híveit.

Amikor az így megismert úton haladva kívánom betölteni szolgálatomat, közvetlen feladataimra nézve biztos útmutatásul szolgálnak számunkra is Felséged királyi szavai, melyekkel az ortodox egyház püspökeinek ez év júni-

us havában kijelölte az egyház igaz feladatát és szerepét: »Ne legyen az egyház csupán adminisztráló szervezet, vagy csak egyes rituális formulák betöltője, hanem legyen a küzdelemnek, a szent misszióknak élő szervezete, mely küzd azért, hogy megőrizze, megerősítse, megszentelje a lelkeket, az Úr Jézus Krisztus törvénye szerint.«

Amikor a szolgálatnak ez útján megindulok, alázattal helyezem magamat és egyházamat Felseged atyai védelme alá. Kérem Istent, Atyánkat a Jézus Krisztusban, hogy minden áldásával áldja meg Felsegedet, királyi házáat, a mi szeretett hazánkat.

Sokáig éljen Felseged, a haza javára és boldogítására! Sokáig éljen Mihály nagyvajda őfelsége! Éljen a mi szeretett dinasztiank!

A király válasza:

Püspökünk beszédére mondott időtartamban hasonló hosszú válaszában Őfelsége megköszönte, hogy vázolta azon vezető elveket amelyek szerint szolgálatát betölteni kívánja. Tudatában van annak, mondotta, hogy a püspök ismeri azon nagy felelősséget, komoly feladatokat, amelyek a haza és trón iránt egyháza körében végzendő munkájában reá várnak. Meg van győződve – folytatta – hogy a püspök eredményesen fogja betölteni feladatát, amelyre Isten áldását kéri. Biztosította arról a püspököt, hogy úgy ő, mint egyháza mindenkor számíthatnak királyi jószágára és védelmére.

Az Uralkodó ezután lejött az emelvényről, s kezét fogva, közvetlen beszélgetést folytatott a püspökkel s a kíséretében levőkkel. Majd a miniszterelnökkel s a miniszterrel folytatott beszélgetés után távoztak a király adjutánsa kíséretében a palotából.

Az öreg biblia⁴¹

Templomunk bronzveretes, díszes bőrkötésű öreg »Szent Bibliája« ez alkalommal harmadszor került a bucaresti királyi palota tróntermének asztalára. Ez alkalommal a következő emléksorokat írta be Főpásztorunk a Szentírás első lapjára:

»Emlékezésül. Mint elődeim, Nagy Károly püspök 1922-ben, dr. Makkai Sándor az 1925. évben, én is ezen bibliára tettem a kezem, mikor Őfelsége előtt a hűségesküt letettem. Vásárhelyi János.«

1948-ban újabb hűségesküt tesz a püspök, ezúttal a Román Népköztársaságra. A Református Szemle így számol be a püspök és a Kolozsváron szolgálatot teljesítő egyházi alkalmazottak eskütételéről:

⁴¹ Bármennyire is kerestem, a háromszor Bukarestben „járt” Biblia nem lelhető fel sem a püspöki hivatalban, sem a kolozsvár-belvárosi egyházközségnél, sem a PTI könyvtárában.

„A Kolozsvár városi és környékbeli egyház tisztviselők folyó évi Január 2-án d. u. 4 órakor összegyűltek az igazgatótanács nagy termében. Vásárhelyi János püspök emelkedett szólásra, és ismertette azokat a nagy-fontosságú történelmi eseményeket, amelyeknek következményeként megalakult a Román Népi Köztársaság. Tudomására hozta a jelenlevőknek, hogy a Vallásügyi Minisztérium vonatkozó rendelkezése értelmében, mint az erdélyi református egyházkerület őrállója, a görögkeleti és görögkatolikus püspökökkel egy helyen és egy időben a tábla elnöke előtt letette a népi köztársaság iránti hűség esküt, és intézkedett valamennyi hatáskörébe tartozó lelkipásztor esküvétele tárgyában.

Az eskü bevétele előtt püspökünk nyomatékosan utalt arra, hogy református keresztyén hitünk alapján nem pusztán formaságról van szó, hanem Isten akaratára iránti engedelmségünk kifejezéséről, melyre a Szentírás hitvallásainkban gyökerező lelkiismeretünk is késztet. Ezt a magatartást legvilágosabban tükrözik a nagy reformátornak, Kálvin Jánosnak alábbi szavai: »Kijelentem, hogy maga a rend tisztességre s becsülésre méltó, úgy hogy bárkik oltalmazzák azt, kell hogy nálunk becsben legyenek, és tiszteletben részesüljenek előljáróságukra való tekintetből. Ebből azután következik az a másik is, hogy az irántuk való tiszteletre kész szívvel bizonyítsák be engedelmségüket éppúgy a rendeletek megtartásában, mint az adók megfizetésében, vagy a közhivatalok s azon terhek elvállalásában, amelyek a közvédelemre irányulnak, vagy bánni más parancsolat teljesítésében.« »Minden lélek – mondja Pál – engedelmeskedjék a felsőbb hatóságoknak, mert aki a hatalmasságnak ellenszegül, Isten rendeléseknek szegül ellene.« »Figyelmeztessd őket – írja ugyancsak ő Titusnak –, hogy a felsőbbiségeknek engedelmeskedjenek, hogy minden jó cselekedetre készen legyenek.« E mellett a Kálvintól vett idézés mellett azonban – folytatta püspökünk – határozottan tanít minket Isten Igéje, amikor a felsőbbiségekért imádkozásra buzdít a következőképpen: »Intelek azért minde nélkülőt; hogy tartassanak könyörgések, imádságok, esedezések, hálaadások minden emberekért, uraságokért és minden méltóságban levőkért, hogy csendes és nyugodalmas életet éljünk, teljes istenfélelemmel s tisztességgel« (1Tim 2,1–2). Más helyen pedig Titusnak szól az ige: »Emlékeztessd őket, hogy a fejedelemségeknek és hatalmasságoknak engedelmeskedjenek, hódoljanak, minden jó cselekedetre készek legyenek, senkit ne szidalmazzanak, ne verekedjenek, gyöngédek legyenek, teljes szelídséget tanúsítván minden ember iránt« (Tit 3,1–2). Mi tehát hitünk szerint és jó lelkiismerettel teszünk esküt az élő Isten színe előtt, hogy a reánk bízott munkakörben Isten dicsőségének és az emberek közötti békességnek ne rombolói, hanem hűséges építői lehessünk.

Ezen megnyitó szavak után a jelenlevők előtt román, azután pedig magyar nyelven Vásárhelyi János püspök előtt elmondották az esküt a következő hivatalos szövegezésében:

»Esküszöm, hogy hű leszek a néphez, és meg fogom védeni a Román Népköztársaságot a belső s külső ellenségektől. Esküszöm, hogy tiszteletben fogom tartani a Román Népköztársaság törvényeit, s meg fogom őrizni a hivatali titkokat.«

Püspökünk az eskü bevétele után imára kulcsolta kezét, és a szolgatársak közösségében esedezett a Seregek Urához; hogy irgalmával oltalmazza meg a vezetőket és vezetetteket egyaránt s kegyelméből ajándékozzon »csendes és nyugodalmas életet«. A 90. zsoltár eléneklése és áldás után kiosztatták a hitelesített eskünyilatkozatok.⁴²

Szintén a hivatalos lap értesíti 1950-ben a Hírek rovatban az olvasókat, hogy: „A magyarországi református egyház püspökei – Berecky Albert, Enyedy Andor, Györy Elemér, Péter János – január 13-án megjelentek a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsánál, és letették az esküt a Népköztársaságra és annak alkotmányára.”⁴³

Nem titok, hogy a kommunizmus évei alatt a református püspökválasztáskor az államhatalom a maga szervei révén intenzíven implikálódott. A fennmaradt iratok és a szemtanúk tanúsága szerint a kommunista államapparátus új munkamódszert vezetett be. Nem feltétlenül tartott igényt a hűségükre, hanem oly módon intézkedett és szólt bele (manipulálta) a püspökválasztásba, hogy a számára alkalmas (lojális) jelöltet segítette (engedélyezte) a megválasztásban. Ugyanakkor az „alkalmas” jelölt megtalálása és ajánlása mellett, a törvényesség látszatának megőrzésére törekedtek. Különösen fontos volt a megfelelő személy megtalálása, hiszen a Református Egyház Statútumának 119. cikkelye szerint a püspököt életfogytiglan választották.

A kolozsvári és váradi püspököt tehát az érvényes egyházi statútum előírásai szerint „engedték” megválasztatni (ez alól kivétel talán Dávid Gyula, akinek megválasztásához valószínűleg „családi okokból” nem járultak hozzá) a hagyományos egyházkerületi közgyűlésen a választás/szavazás szimulálásával. Így választották püspökké Nagy Gyula szebeni lelkipásztort az erdélyi egyházkerületben, illetve Buthi Sándort és Papp Lászlót a királyhágómellékben. Természetesen, a püspökök beiktatása elsősorban az 1948/178. sz. kormányrendelet (kultustörvény) 21. cikkelyében összefoglalt „állami formások” akadálytalan telje-

⁴² T. I.: Eskü bevétele. In: *Református Szemle* 23 (1948/1), 13–14.

⁴³ Híreink. In: *Református Szemle* 45 (1950/2), 54.

sülésétől függött. A kultusztörvény 21. cikkelyének első bekezdése alapján az Államtanács (később Minisztertanács) kormányhatározata révén kinyilvánított jóváhagyást a bukaresti pártvezetőség előtti hűségeskü követte.⁴⁴ Ez nyilván megelőzte a hivatalos püspökszentelési közgyűlést.

Az eskü szövege a következő:

„Mint Isten szolgája, mint ember és állampolgár, hűséget esküszöm a népnek és arra, hogy megvédem a Román Népköztársaságot a külső és belső ellenségtől; esküszöm, hogy tisztelni fogom, és a beosztottaimmal is tiszteletben tartatom a Román Népköztársaság törvényeit. Esküszöm, hogy beosztottaimnak nem fogom megengedni és magam sem fogok részt venni, olyan kezdeményezésekben vagy cselekményekben, amelyek a közrendet vagy a Román Népköztársaság integritását veszélyeztetik. Isten engem úgy segítjen!”⁴⁵

1990 után nincs tudomásunk arról, hogy valamelyik törvényesen megválasztott püspöknek hűségesküt kellett volna tennie, noha a törvényerejű 1948/177-es törvényt csak a 2006/489-es törvény törölte el végleg. Valószínűnek tartom, hogy az 1990-es választásokkor, a „forradalmi” hangulatban egyik oldalon sem merült fel a hűségeskü kötelezettsége. Az azóta eltelt időszakot a törvények nem ismerete, valamint a tisztességes távolságtartás jellemezte. Így fordulhatott elő az, hogy a 2012-es püspökválasztást követően az egyik túlbuzgó egyházkerületi hivatalnok hivatalos átiratban értesítette a vallásügyi minisztériumot a püspökválasztás tényéről, további intézkedéseket kérve. A minisztérium válasza helyénvaló és frappáns volt: azok az idők lejártak, és sok áldást kívántak a megválasztott püspök életére és szolgálatára a miniszter nevében.

⁴⁴ „Șefii cultelor precum și mitropoliții, arhiepiscopii, episcopii, superintendenții, administratorii-apostolici, vicarii-administrativi și alții, având funcțiuni asemănătoare, aleși sau numiți în conformitate cu statutele de organizare ale cultelor respective, nu vor fi recunoscuți în funcțiune decât în baza aprobării Prezidiului Marii Adunări Naționale, dată prin decret, la propunerea Guvernului, în urma recomandării ministrului cultelor. Înainte de intrarea în funcțiune, toți aceștia vor depune jurământul de credință în fața ministrului cultelor.” Decretul nr. 177/1948 pentru regimul general al cultelor religioase; Art. 21. <https://lege5.ro/Gratuit/articolul-21-decretul-nr-177-1948-pentru-regimul-general-al-cultelor-religioase> (Megnyitva: 2019. febr. 1.)

⁴⁵ Az eskü román szövege: „Ca slujitor al lui Dumnezeu, ca om și ca cetățean, jur de a fi credincios poporului și de a apăra Republica Populară Română, împotriva dușmanului din afară și dinăuntru, jur că voi respecta și voi face să se respecte de către subalternii mei, legile Republicii Populare Române; Jur că nu voi îngădui subalternilor mei să întreprindă și să ia parte și nici eu nu voi întreprinde și nu voi lua parte la nici o acțiune de natură a aduce atingere ordinii publice și integrității Republicii Populare Române. Așa să-mi ajute Dumnezeu!” Uo.

Pálfi József*
Nagyvárad

Hazatérés temploma

90 éves a nagyvárad-réti református gyülekezet és első temploma

Joggal tehetné fel bárki a kérdést, hogy miért lehet fontos most ezen az egyház-történeti konferencián az egyik nagyvárad-i református egyházközség, gyülekezet és templom kilencvenedik évfordulójáról megemlékezni? Egyfelől talán azért, mert még nem írtuk meg ennek a minden ízében 20. századi ekléziának a történetét. Másfelől pedig azért, mert éppen száz esztendővel vagyunk a gyulafehérvári kiáltvány proklamálása után,¹ amelynek kohójában megszületett az új Románia. Az ezt követő, mindenki számára új korszakban kellett életre hívni és alapjaítól felépíteni a Királyhágómelléki Református Egyházkerületet. A teljesen új nemzet- és egyházpolitikai helyzetben szerveződött meg a húszas évek második felében a nagyvárad-réti református gyülekezet (is), amely közben felépítette első templomát (imaházát).

* Pálfi József (Székelyhíd, 1967). Elemi és középiskolai tanulmányait a Székelyhídi Általános Iskolában kezdte, majd Nagyváradon a Történelem–Filológia Líceumban fejezte be. Érettségi után a Kolozsvári PTI hallgatója lett, ahol 1992-ben államvizsgázott. 1992–1994 között segédlelkész Nagyvárad-olaszi Református Egyházközségben, 1994–1999 között a Sulyok István Református Főiskola lelkipásztora. 1999-től a Nagyvárad-réti Református Egyházközség lelkipásztora. Tanárként továbbra is tanít a főiskolán, majd pedig a Partiumi Keresztény Egyetemen. Doktori tudományos fokozatot szerzett 2009-ben a Debreceni RHE-en. 2016-tól a PKE megválasztott rektora. Kutatási területe: királyhágómelléki református egyház- és oktatástörténet, különös tekintettel Nagyváradra és a Partiumra. Könyvek és tanulmányok listáját lásd a <https://teologia.partium.ro/hu/oktatok/palfi-jozsef-dr-theol-phd>.

¹ A gyulafehérvári kiáltvány (1918. december 1.) proklamálása után, az első világháború lezárásaképpen, a több évszázados határokat is átírták a nagyhatalmak (Trianon, 1920. június 4.). A száz esztendővel ezelőtt történtek azért is lényegesek a mi szempontunkból, mert az abban foglalt ígéret az erdélyi magyarságot illetően nem teljesültek. Ez pedig bennünket, királyhágómelléki, nagyvárad-i reformátusokat is érintett. Még ebben az esztendőben (1920. december 16.) került sor az első egyházkerületi alakuló gyűlésre, amelyiken az egyházmegyéke fele képviselte magát, majd a másodikra 1921. augusztus 14-én, amelyiken már mindegyik egyházmegye jelen volt.

A nagyvárad-réti gyülekezet minden vonatkozásában a 20. század szülötte. A gyülekezet szervezése, megalakulása és az első imaház épülése már a kezdet kezdetén magára vonta nemcsak a helyi egyházi társadalom figyelmét, hanem szélesebb körben a hazai, elsősorban református magyarságét is. Itt hívta fel magára a közvélemény figyelmét (kinevezett segédlelkésként) Gyenge János,² aki a húszas évek közepén „szabadegyházi” mozgalmat szervezett. Nagyon rövid idő után itt kezdte gyülekezetszervező és templomépítő munkásságát Szabó Lajos³ is, akit 1953-ban, a kommunista diktatúra és önkény meggyilkolt. Ennek a gyülekezetnek volt a lelkipásztora néhány évig (1954–1962) Buthi Sándor (Szinérváralja, 1913. január 29. – Szilágynagyfalu, 1967. március 15) püspök is, aki gyanús körülmények között – talán autóbalesetben (?) – halt meg. Ez a gyülekezet az, amely a múlt században két (majdnem három, erre visszatérünk) templomot is épített. Az elsőt még 1928-ban, a másodikat 1956 késő őszére fejezett be. Az utóbbiról építészeti stílusát tekintve azt kell mondanunk, hogy a Partium régió egyetlen olyan temploma, amely a népi szecesszió stílusában épült. A templomterveket külföldről küldte titokban Szeghalmi Bálint építőművész. A harmadik megépült templomnak pedig egy új gyülekezet (Nagyvárad-Rogériusz) megszervezésével vetette meg az alapjait a 90-es években. Az 1952. esztendő a nagyvárad-réti gyülekezet életében – és nemcsak, hanem a többi várad református

² Gyenge János, dr. (Nagyvárad, 1880. május 20. – Nagyvárad, 1936. november 13.) lelkipásztor, bölcsész. Szolgálati helyei: Toroczkószentgyörgy, Horvátpetenye, Bélzerind, Telegd, Nagyvárad, Szalárd. Szolgálati évei alatt szerezte meg a bölcsész tudományi doktorátust. Rövid ideig a Nagyvárad Zsidó Leányiskola tanára. Több nyelven beszélt. Lapot szerkesztett, több könyv szerzője volt, gazdag irodalmi munkásságot fejtett ki. Nagyváradon szabadegyházi mozgalmat indított, amelynek következtében először megfosztották lelkészi minőségétől, majd miután reverzálist adott, Sulyok István püspök megbocsátott neki, palásthasználati jogát újra engedélyezte, és Nagyváradról Szalárdra helyezte. In: TtREL I. 8. d. 23; *Reformátusok Lapja* (1936/34). TRE Lvt. I. 1. i. 12; KRE Közgyűlési Jkv, 1928.07.11/13–14. *Reformátusok Lapja* (1936/34).

³ Szabó Lajos, dr. (Nagyszalonta, 1901. december 11. – Bukarest, valójában a Duna-csatorna, 1953. július 24.) előbb jogot végzett Nagyváradon, majd teológiát Kolozsváron. 1925–1931 között Nagyvárad-Újvároson volt segédlelkész Sulyok István püspök-lelkipásztor mellett. 1929-ben jogi doktorátust szerzett a Szegedi Egyetemen. 1928–1931 között a nagyvárad-réti parochiális kör segédlelkésze, 1931–1952 között megválasztott lelkipásztora. 1950. január 1. és 1953. július 24. között a Bihari Református Egyházmegye esperese volt, esperessége alatt vitték munkaszolgálatra a Duna-csatornához. Az egyházkerületi levéltárban található személyi dossziék kevés adatot őriznek vele kapcsolatban. Arday Aladár püspök a szolgálati bizonyítványban annyit ír róla, hogy haláláig, 1953. július 24-ig a Nagyvárad-réti Református Egyházközség rendes lelkipásztora volt. In: KREL Személyi Dossziék – Dr. Szabó Lajos.

egyházközségében is – jelentős mérföldkövet jelentett, mivel ekkortól váltak önálló egyházközségek az addig parochiális körökbe szervezett gyülekezetek.

A nagyváradi-réti gyülekezet életét négy meghatározó korszakra osztottuk: Az első korszak az 1924 és 1944. szeptember 6. közötti, a második az 1945–1956, a harmadik az 1956–2000 és a negyedik 2000-től tartó periódust tárgyalja napjainkig. Jelen tanulmány az első korszakkal foglalkozik.

Nagyváradi-Rét első korszaka 1924–1944 között

A nagyváradi reformátusság rövid története 1920-ig

A váradi református egyház története, múltja a 16. század derekáig vezet vissza bennünket. Mivel ez a tanulmány nem a nagyváradi reformátusok régmúltjának részletes ismertetésével foglalkozik, ezért csak a legfontosabb évszámokat és eseményeket említjük meg. A váradi református egyház első korszaka az 1557–1660 közötti időszak volt, amelyet a megszervezés, az alapvetés és megerősödés okán joggal nevezhetünk sikertörténetnek.⁴ A második az 1660–1783 közötti időszak már a bujdosás kora volt. Az 1660-as török büntető hadjárat következtében ugyanis szinte teljesen megszűnt a népes váradi reformátusság. Jelentős és fokozatos váradi református hazatalálásra csak a 18. században került sor. Ezt követte 1784. január 1-jétől a trianoni döntésig a harmadik korszak. Ehhez a korszakhoz kötődik az első két gyülekezet szervezése és templomaik felépítése is: 1784–1787 között épült fel a nagyváradi-olaszi templom, és 1835–1853 között a nagyváradi-újvárosi templom.⁵ A negyedik korszak részben a 20. századra esik, és átnyúlik 21. századra.⁶

⁴ Az első korszakhoz lásd Major Huba: *A váradi református főiskola története (1568–1660)*. Kézirat, Nagyváradi 1976.; Csernák Béla: *A református egyház Nagyváradon 1557–1660*. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyváradi 1997.; Pálfi József: *Református felsőoktatás Erdélyben*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2009.

⁵ A második és harmadik korszakhoz lásd Pálfi József: *„Bátor szívvel és okos ésszel a Krisztus nyája körül...”* A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai 18, Debrecen 2017.; Csernák Béla: *A református egyház Nagyváradon 1660–1885*. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyváradi 1992.

⁶ A negyedik korszakról még nem készült olyan átfogó munka, amely teljes egészében összefoglalná a váradi reformátusok 20. századi történetét. A korábbi korszakhoz és a 20. század első feléhez lásd még Molnár János: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920–1942*. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyváradi 1999.; Csernák Béla: *A református egyház Nagyváradon 1885–1945*. Bihari Református Egyházmegye, Nagyváradi 2014.

A váradi reformátusság történetének könnyebb átláthatósága és megismerése okán fontosnak gondoljuk még a következő ismereteket is megosztani. A két világháború közötti időszakban a váradi reformátusok még további három gyülekezetet szerveztek, és három imaházat építettek. Egyike volt ezeknek a nagyvárad-velencei, amelyet 1922-ben szenteltek fel. A második az 1928-ban felszentelt nagyvárad-réti és a harmadik a nagyvárad-őssi (1934) imaház. A két utóbbi ugyan a váradi református egyház egyetlen nagy gyülekezetéhez tartozott, de az említett dátumoktól számítva már önálló (harmadik, negyedik és ötödik) parochiális körökként működtek, illetve adminisztrálták magukat. A többi, ma ismert református egyházköztség a második világháborút követő időszakban szerveződött, és építette fel templomát: Nagyvárad-Csillagváros (1950), Nagyvárad-Szöllős (1964), Nagyvárad-Hegyalja (1996), Nagyvárad-Rogériusz (2000). Mivel tanulmányunknak nem tárgya egyik vagy másik egyházköztség századokra visszanyúló múltja (Velence, Szöllős, Őssi és Váradles), ezért azokkal nem is foglalkozunk, hasonlóképpen a Váraddal mára teljesen egybeépült Biharpüspöki Református Egyházköztség történetével sem.⁷

A nagyvárad-réti gyülekezet megszervezése

A trianoni döntést követően tehát egy teljesen új helyzet állt elő mind nemzetpolitikai, mind egyházi téren. A határmódosítást a Tiszántúli Református Egyházkerület is megszínylette. A váradi reformátusság a kettévágott Bihari Református Egyházmegye Romániához került részéhez tartozott. A váradi református egyház kezdetektől fogva egy nagy (Olaszi) egyházköztségbe, majd Újváros létrejötte után két parochiális körbe szerveződve működött, amelynek két lelkipásztora (Olaszié ekkor Csernák Béla,⁸ az Újvárosé Sulyok István⁹) és több se-

⁷ Lásd Péter I. Zoltán: *Nagyváradi Református templomai*. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyváradi 1996.

⁸ Csernák Béla (Szőlősgyula, 1875. – Nagyváradi, 1967. február 16.) lelkipásztor volt Furtán, Berettyóújfalun, Nagyváradi-Olasziban, a Bihari Református Egyházmegye esperese, a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megválasztott főjegyzője, rövid ideig megbízott püspöke. Több könyv szerzője, a Nagyváradi Református Híradó főszerkesztője volt. Forrás: Csernák Béla: *Adatok a Királyhágómelléki (Nagyváradi) Református Egyházkerület történetéhez*. Debrecen 2008; Csernák Béla: *Életemből*. In: *Uő: Itt viharzott felettünk...* II. kötet, Debrecen 2008.

⁹ Sulyok István (Komádi, 1859. december 15. – Budapest, 1944. szeptember 14.). Kollégiumi tanár, lelkipásztor, esperes, püspök. Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békediktátumot követően az újonnan megalakult Királyhágómelléki Református Egyházkerület első püspöke. Rangidős esperesként a határ keleti oldalán maradt csonka egyházmegyét megszervezte, és az

gédlelkésze volt. A 20-as években még két parochiális kört szerveztek meg (Velencét és Rétet), mindkét körnek saját lelkipásztora volt.

Az első világháborút követően Váradon az élet, ugyan messze nem volt hasonlítható a korábbi évtizedekéhez, de a város fejlődése nem állt meg. Jól mutatja ezt a város lakosságának növekedése: a húszas években 73 025 (ebből református 19 681), a harmincas években 88 830 (református 23 882) és a negyvenes években 98 621 (református 34 121) volt.¹⁰ A város keleti részében található Velence és az északi részt átfogó Rét körzetek (negyedek), lakosságuk létszámát tekintve fokozatosan növekedtek. A betelepülő lakosság túlnyomó része, ekkor még természetesen magyar nemzetiségű volt, amelynek nagyobb hányada a reformátussághoz tartozott (ez azért is érdekes, mert 1660 után szinte megszűnt a város teljes lakossága, és a 18. századi rekatolizációs tendenciának köszönhetően, néhány családtól eltekintve alig volt református a városban). A két világháború közötti időszakban, a többszörös megpróbáltatások évtizedeiben jött létre, szerveződött meg a fent említett két új gyülekezet (parochiális kör), és épült fel a két imaház istentiszteleti hely és iskolai célból.

A Nagyváradi Református Egyházközség presbitériuma 1921. július 31-én mondta ki, hogy a régi, kibővítésre alkalmatlan terem helyett egy új termet épített Velencén imaház és iskola céljaira. Egy esztendővel később ez meg is történt, és 1922. szeptember 10-én Sulyok István püspök és Thúry Kálmán¹¹ főgondnok

önszerveződés élére állva kezdeményezte az önálló kerület létrehozását. Közel huszonkét esztendő alatt háromszor is újraválasztották annak ellenére, hogy a román kormány hosszú éveken keresztül elutasította püspöki tisztségének megerősítését, és nem ismerte el a nagyváradi központú új püspökség létrejöttét. Az általa irányított egyházkerületet Bukarest csak 1939 után ismerte el. A bécsi döntést követő esztendőben, 1941. december 10-én időskorára való tekintettel nyugdíjba vonult. Budapesten halt meg 1944 szeptemberében, 1971-ben exhumálták és a Farkasréti temetőből Nagyváradra hozták a Rulikowski temetőbe. Lásd Pálfi József: *Debreczeni István, aki megtanulta a mellényt többször ki és begombolni*. D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai 15, Debrecen 2011.

¹⁰ Erdély etnikai és felekezeti statisztikái a népszámlálási adatok alapján, 1852–2011. Varga E. Árpád 2002-től kiegészített adatsorai. <http://nepszamlalas.adatbank.transindex.ro/>. (Megnyitás: 2018. máj. 24.)

¹¹ Thúry Kálmán, dr. (Nagyvárad, 1871. július 1. – Nagyvárad, 1949. október 5.) ügyvéd, jogász, főügyész. Domahidy Elemér után 1931-től a KRE második főgondnoka. Elévülhetetlen érdemeket szerzett az egyházkerület talpra állításában. A Nagyvárad-olaszi Református Egyházközség presbitere és főgondnoka is volt. Összesen 56 évig állt az Anyaszentegyház szolgálatában. Teljes mértékben kivette részét a szervezésben és a megerősítésben. A Nagyváradi Ügyvédi Kamara pro dékánja volt, nyugalmazott ítélőtáblai elnök. Jelentős szerepet játszott a politikai életben is. Az 1922. december 28-án megalakult Országos Magyar Párt egyik alelnöke lett. A kon-

jelenlétében felszentelték az új imaházat.¹² Alig két év múlva az egyházközség presbitériuma, az 1924. augusztus 31-én tartott gyűlésén hozott határozataival, lényeges és hosszú távú döntésre szánta el magát. Az ötödik tárgysorozati pontban nemcsak a velencei parochiális kör létrehozásáról döntöttek, hanem arról is, hogy az egyes parochiális köröket elkülönítik egymástól, figyelembe véve a szervezeti szempontokat és az egyházra váró, új és megsokasodott feladatokat.¹³

zervatív szárny tagjai között tartották számon. Tagja volt a nagyváradai szabadkőműves páholy-nak. In: KRE Közgyűlési Jkv, 1931–1940; Kupán Árpád: *Szabadkőművesek Nagyváradon*. Nagyvárad Ady Társaság, Nagyvárad 2004.

¹² *Református Híradó* (1922/37), 1–2.

¹³ „I. A múlt hagyományainak tiszteletéből, de a jövőben is eredményesen csak egyesült erővel folytatható munkák érdekében is szervezetének egységét fenntartani kívánja ugyan, de avégből, hogy az evangélium megszentelő erejét a hívek széles rétegeivel való közvetlenebb érintkezés révén hathatósabban árasztassa szét és az egyházi élet fellendítésére. Ez által új szellemi és anyagi erőforrásokat nyisson: 1912-ik évi április 14-én tartott presbyteri gyűlés 29. sz. határozatával elfogadott s felsőbb egyház hatóságilag is megerősített parochiális szabályrendelet értelmében a 3 parochiális kört teljesen önálló hatáskörrel ruházza fel, – a következő területi beosztás szerint: a) Olaszi-i parochiális kör, a Körös folyó jobb oldalán elterülő városrész és a Hegy; b) Velencei parochiális kör, a Körös bal partján, határa a Torna-utca keleti oldalától a Nagy- vásár-tér keleti oldalán át a Vámház-utca 2 sz. és a Gilányi-utca 1. sz. házak között húzott egyenes vonal c) E vonaltól nyugatra elterülő többi városrész az újvárosi parochiális kör. Mint-hogy azonban e beosztás szerint az olaszi-i körre körülbelül annyi lélekszám esik (9 ezer), mint a másik kettőre együttvéve; mely egy lelkész gondozása alatt nem maradhat: a presbitérium szükségességét, hogy az Olaszi körből is mielőbb két parochiális kör alakíttassék és pedig az Olaszi lelkész és kántor kártalanítása nélkül, – minthogy erről az igényéről Csernák Béla lelkész már önként lemondott. II. A lelkészi szolgálatok (keresztelés, esketés, temetés, továbbá a lelki gondozás) mind három parochiális körben teljesen elkülönítetnek Keresztelésnél, esketésnél és temetésnél minden egyháztag a saját lakhelye szerinti parochiális kör lelkészének szolgálatát tartozik igénybe venni. Felkérésre azonban más parochiális kör lelkésze is elfogadhatja a lelkészi szolgálat végzését, ha az egyháztag igazolja, hogy a palást-díjat az illetékes lelkésznek már kifizette. Esketésnél a menyasszony lakóhelye az irányadó, vegyes párnál pedig a református félé. III. Mindenik parochiális kör maga vezeti külön anyakönyveit. A régi anyakönyvek Sulyok István és Csernák Béla lelkészek működése alatt évenként váltakozva az Újvárosi és – illetve az Olaszi lelkészi hivatalban kezeltetnek s az abból folyó jövedelem őket illeti. IV. Ezen szervezkedéssel kapcsolatban az anyagi kérdéseket a presbitérium a következőleg rendezi: A velencei Parochiális Kör leszakítása folytán stóla-díj csökkenése lesz az Újvárosi lelkésznek és tanítónak, amiért a díjlevél szerint kártalanítandók. De ugyancsak megtérítés illeti Öket az Olaszi parochiális kör teljes függetlenítése által is, mert az eddigi gyakorlat szerint a stóla-díjak egységesen kezeltettek és az összes díjakat egyenlő arányban osztották meg a lelkészek, illetve kántorok. Az utóbbi 5 év adataiból megállapították, hogy egy évre hány keresztelés, esketés és temetés esik és ezt, mint évi átlagot számítva a jelenlegi stóla-díjak figyelembevételével: megállapította a presbitérium, hogy ezen a két címen az Újvárosi lelkészt és kántort mennyi stóladíj veszteség éri a 3 parochiális kör teljes

A lelkipásztori feladatokkal az addig is, itt szolgálatot végző lelkészt bízták meg, Kiss Károly személyében.

Az 1924. esztendő utolsó előtti, december 6-án tartott presbiteri gyűlésén, a negyedik tárgysorozati pontban tárgyalta először a presbitérium azt a beadványt, amelyet 50 réti körzetbeli egyháztag nyújtott be azért, hogy itt is alakítsák meg a réti parochiális kört. A beadványt nem utasították el, hanem kiadták a szakbizottságnak, hogy az vizsgálja meg, és amennyiben életszerűnek gondolja, akkor foglalkozzon vele. Az első istentiszteleti alkalomra július 26-án került sor a Hegyen a Papp Sándor-féle szőlőben (a Kis Sötét-ágon) délután 4 órakor, ahol Gulya Géza segédlelkész prédikált.¹⁴ A Református Híradó a Hírek rovatban 1925 októberétől rendszeresen tudósított arról, hogy a váradi Hegyen mikor ki és pontosan melyik házban vagy helyszínen tart istentiszteletet.¹⁵ A későbbiekben előfordult az is, hogy két helyen is tartottak istentiszteleteket. Így a következő esztendő júliusától már a Hevesi-telepen, később pedig a tüdőszanatóriumban is rendszeresítették azokat. Az 1925. december 20-án tartott presbiteri gyűlés napirendi pontjaiból kiderül az is, hogy ekkor növelték meg először a presbitérium létszámát 60-ra.¹⁶

Az olasz parochiális kör lélekszáma (és ezzel szinte arányosan a szolgálatok száma is) igencsak nagy volt (nagyobb, mint a másik kettőnek együttvéve). Éppen ezért célszerűnek találták azt, hogy Velence után még egy másik parochiális kört is létrehozzanak. A három parochiális kör közötti nagyságrendi eltolódás onnan eredt, hogy Olasziban megszorodott azoknak a telepeknek a száma, amelyek a gazdasági válság idején keletkeztek, különösen a város északi és északkeleti részében. Ennek oka: a lakóházak számának növekedése nem állott arányban a lakosság szaporodásával. Nőttek a lakbérek, többen a hegyoldali szőlőkben építettek szerény hajlékokat, a telkeket parcellázták, így nagyon olcsón jutottak az emberek területhez, amelyen építkezhettek.¹⁷

elkülönítése folytán. Egyéb körülményeket is figyelembe véve, a presbitérium ezeket az összegeket méltányosan kiegészítve, mint évenkénti személyi járandóságot állapítja meg az egyházi pénztár terhére a jelenleg szolgáló Újvárosi lelkész és illetve kántor személyéhez kötötten. V. A Velencei kör elkülönítése folytán ott az összes lelkipásztori teendők végzésére a presbitérium Kiss Károly eddigi lelkészt jogosítja fel. VI. Ezek a rendelkezések 1925. jan. 1-én lépnek életbe.” In: *Református Híradó* (1924/36), 1–2.

¹⁴ *Református Híradó* (1925/31), 2–3.

¹⁵ *Református Híradó* (1925/40), 3.

¹⁶ *Református Híradó* (1925/52), 2.

¹⁷ *Református Híradó* (1926/3), 1.

Az 1926. szeptember 26-án tartott presbiteri gyűlés¹⁸ 13. napirendi pontjában tárgyalták Gyenge János zsidó líceumi tanárnak a negyedik parochiális kör megszervezésével kapcsolatos beadványát. A réti körzetben ekkor hozzávetőleg, mintegy 5500 lélek lakott. Gyenge beadványát hangvétele és stílusa miatt elvetették, ugyanakkor az elnök azt is megjegyezte, hogy egy bizottság korábban már tárgyalta a kérdést (hosszas kutatás után sem sikerült kideríteni eddig, hogy erre mikor és hol került sor). A negyedik parochiális kör létrehozatalát továbbra is fontos kérdésnek tartották. Ennek okán és érdekében egy új bizottságot hoztak létre, amelyiknek azt szabták feladatául, hogy minden lényeges kérdést (beosztás, szervezési kérdések) megvizsgáljon, és alkalomadtán terjessze elő a presbitériumnak, összhangban az egyházi felsőbb hatóság döntésével. Alig két hónap múlva a november 28-i presbiteri gyűlésen a bizottság meg is tette a maga jelentését és javaslatát az új parochiális kör létrehozásáról.¹⁹

A következő presbiteri gyűlésre (1926. december 29.) Gyenge János ismét konkrét ajánlatot tett az elnökség felé, amelyben jelezte, hogy *igényt tartana a réti parochiális kör lelkészi állásra, és hajlandónak mutatkozik ott az összes lelkészi teendőknek ingyenes elvégzésére az 1927-es esztendő során.*²⁰ A gyűlés 6. napirendi pontjában a lelkész-elnök leszögezte, hogy ez nem lehet opció, mert korábban úgy döntöttek, hogy ezt az állást az olaszi lelkész mellett, ideiglenesen segédlelkész fogja betölteni. Két hét (1927. január 9.) sem telt el a következő presbiteri gyűlésig, amelyen ismét napirendre került a réti körzet ügye. A lelkész-elnök

¹⁸ *Református Híradó* (1926/40), 1–3.

¹⁹ „Olvastatott a negyedik parochiális kör szervezésére kiküldött bizottság jelentése és javaslata, mely a következő: Szükséges a negyedik parochiális kör mielőbbi kiépítése, mert az új telepeken lakó hívek részéről sürgetőleg nyilatkozott meg a kívánság, ez a lelki ébredés pedig azt a kötelességet rója az egyházra, hogy az minél előbb kielégíttessék. Már pedig az Olaszi parochiális kör mindenkor lelkésze ezt a feladatot ilyen nagy területen betölteni nem tudja, mert az fizikai lehetetlenség. Az Olaszi kört tehát kétfelé kell választani. A választóvonal lenne: az új vashídtól a Széles-utca Balassa-tér, Múzeum utca baloldalán végig a Fő útig, s innen a Gerliczy utcán át a Törkö-merő dombig, melynek gerincén át az Arany hegyig húzódnék a választóvonal. Ettől jobbra eső rész maradna az Olaszi parochiális kör, balra eső pedig az új réti parochiális kör; egészen a Körösig: a Biharpüspöki felé nyúló telepeket és Szőlőhegyet is magában foglalva. Mielőbb meg állapítandó tehát a lelkészi díjlevél és felterjesztendő jóváhagyás végett a felettes egyházi hatóságokhoz. A kultuszminiszterhez pedig felterjesztést kell intézni az új lelkészi állás bejelentése tárgyában. Addig is, míg a végérvényes határozatok megérkeznek: meg kell kérni a püspöki hivatalt, hogy egy alkalmas segédlelkészt állítson be a negyedik parochiális körbe, aki az Olaszi lelkész felügyelete alatt végezne teendőit, különösen az istentiszteletet és a szervezés munkáját, amit július óta az Olaszi lelkész végzett.” In: *Református Híradó* (1926/49) 1-3.

²⁰ *Református Híradó* (1927/3), 1.

egyértelművé tette, hogy az olasz parochiális körből létrehozandó réti körzet meglehetősen nagy, és szükségszerűvé válik a megosztása. Az előbbiben 1371, az újban 1355 család található, ez pedig egész embert kíván. Nem lehet elkerülni azt, hogy ne alakítsanak egy új parochiális kört, amelyet önállóítani kell. Addig, amíg a létrehíváshoz az egyházi testületek nem adják hozzájárulásukat, jóváhagyásukat, addig egy helyettes lelkészt kell kinevezni, aki elvégzi az összes lelkipásztori teendőket, és saját épületet kell bérelni, amely központja lesz az új körnek. Közben elfogadták Gyenge János ajánlását a lelkészi szolgálatra, de nem ingyen. Elnökség egyfelől azt kérte tőle, hogy iskolai óráinak számát redukálja napi két órára, másfelől pedig kijelentik, hogy nem fogadják el azt, hogy ingyen végezze a szolgálatokat. Thúry Kálmán főgondnok javaslatára aztán egyetértettek abban, hogy össze kell hívni a közgyűlést, amely kimondhatja az új, önálló kör létrehívását, megszervezését valamint azt, hogy építendő imaháznak területet szereznek.²¹ A közgyűlés 1927. január 30-án tárgyalta ezt a kérdést, majd határozatban kimondta a *negyedik, önálló parochiális kör* létrehozását.

Ez év (1927) március 17-én Sulyok István püspök és Thúry Kálmán aláírásával *Értesítést* küldtek ki a negyedik parochiális kör híveire.

A presbitérium legutóbbi gyűlésén intézkedvén az iránt, hogy a IV. vagy réti parochiális körben lakó hittestvéreinknek lelki gondozása mielőbb megkezdessék, ennél fogva az egyházközség elnöksége a felettes egyházi főhatósághoz fordult lelkész kirendelése végett. A főhatóság a IV. vagy réti parochiális kör lelkészi szolgálatokra dr. Gyenge János lelkész urat küldte ki, aki működését ez év március hó 20 napján meg is kezdi. A lelkészi hivatalt az állami Gyermek menhely utca végén levő Balogh Zsigmond-féle házban helyezték el ideiglenesen. A hívek tehát minden nemű egyházi szolgálat teljesítésénél a lelkészt a hivatalos órák idején, minden nap délelőtt 10 órától kezdődőleg itt keressék fel. Az isteni tisztelet tartására nézve tájékoztatásul közöljük, hogy minden vasárnap és ünnepnapon de. 9 órai kezdettel a Str. Gen. Holban (Széles-utcai) állami óvoda helyiségében vasárnapi bibliaiskolai tanítás lesz a gyermekek részére, ugyanott délelőtt 10 órakor a felnőttek számára rendes istentisztelet. Délután 3 órai kezdettel Balogh Zsigmondnak a Gyermek menhely utca végén levő házban a gyermekek részére vasárnapi bibliaiskola, délután 4 órakor pedig a Hevesi-telepen Gál József hittestvérünk házában a felnőtteknek rendes istentisztelet fog tartatni. A IV. parochiális kört a Rét városrész, továbbá a hozzá kapcsolódó Olasz összes külterületek, végül a Hegyből a Hágó-oldallal kezdődő s az Arany-oldalig terjedő rész Nilgesz-féle

²¹ *Reformátusok Lapja* (1927/3), 2.

teleppel alkotják. Tisztelettel kérjük azért egyházunknak e körzetben lakó tagjait az istentiszteletek buzgó látogatására és gyermekeiknek a vasárnapi iskolába leendő elküldésére.²²

Rétnek tehát 1927. március 20-tól az első segédlelkészi státusba kinevezett lelkipásztora, az ekkorra már sok vitát okozó, Sulyok István püspök mellé beosztott Gyenge János lett. Ettől kezdve Réten külön saját anyakönyvben vezették a népmozgalmi adatokat is. A Réti imaház felépítésére való gyűjtés ugyan valamivel korábban már városszerte megkezdődött. A Református Híradó lapszámáról lapszámra arról tudósított, hogy attól kezdve, hogy az új kör létrejött, a magán-személyek sokasága mellett a többi parochiális kör is készségesen állt a gyűjtés mellé. Pünkösdre például már saját úrasztali kelyhet is adományozott az eklézsiának Antal Mihály és felesége, Antal Julianna. Csernák Béla lelkész-elnök, szeptember 11-én örömmel számolt be arról, hogy a városi tanács közben négyezer négyzetméter területen ingatlant hasított ki a réti parochiális kör temploma, iskolája és papi lakja részére is az Epreskertnek, a város felé eső sarkában a Bihari út vonalában.²³

Az 1928. esztendő több szempontból is jelentős változásokat hozott az új, negyedik parochiális kör életében. Az első az volt, hogy már kezdetben felfüggesztették lelkészi állásából Gyenge Jánost, helyette Szabó Lajos lelkészt bízták meg a szolgálatok végzésével. A második pedig az, hogy elindították az imaház-építés ügyét is.

Hirtelen lelkészváltás a réti parochiális kör élén

A rétit csakúgy, mint az egész nagyvárad reformátusság életét felkavarták azok az események, amelyek Gyenge János kapcsán kiobbantak. Az istentiszteleteket 1928. február 12-től a Széles utcában, az Erzsébet liget utca 20 szám alatt (itt volt a lelkészi hivatal is), a Papp Dezső-féle szőlősbent, a Hevesi-telepen tartották. A mozgalom ügye aztán túl is lépte a lokális kereteket, és alaposan megmozgatta mind a királyhágómelléki, mind az erdélyi református közvéleményt. (Gyenge Jánosról és a hozzá kapcsolódó, egyházszakadáshoz vezető új, szabad egyházi mozgalom külön tanulmányt érdemel, ezért a kérdésről most csak érintőlegesen szólunk.)

A Gyenge Jánossal kapcsolatos eseményekről, az 1928. január 29-én megtartott presbiteri gyűlés jegyzőkönyvi anyagának harmadik napirendi pontja tájé-

²² Református Híradó (1927/12), 1.

²³ Református Híradó (1927/38), 1.

kozat.²⁴ Ezt a közel háromoldali anyagot jelentős kortörténeti dokumentumnak gondoljuk, ám terjedelme miatt tanulmányunkban nem közölhetjük. Mi is történt tehát? – az, hogy Gyenge János a református egyháztól független szabad egyházat kezdett szervezni. Szűk egy évvel kinevezése után az egyházkerület elnöksége 1928. január 27-i dátummal felmentette lelképásztori szolgálatainak végzésétől. Fegyelmi ügyét az egyházmegyei fegyelmi bíróság április 25-én tárgyalta. Ekkor Gyenge Jánost megfosztották lelkészi hivatalától, lelkészi oklevelét pedig megsemmisítették. A döntést az 1928. évi Egyházkerületi Közgyűlés megerősítette, a határozatban azt is kimondta, hogy döntésről értesíti az egyházkerületet, az erdélyi és az utódállambeli kerületeket, valamint a magyarországi Konventet is.²⁵

A Nagyváradi Református Egyházközség elnöksége *Értesítésben* a réti, valójában a váradi református híveket tájékoztatta Gyenge ügyéről.²⁶ A felbolydult váradi reformátusokat Csernák Béla vezetőlelkész igyekezett megnyugtatni, terjedelmes írásban mutatta be a szabad egyház mozgalmát. Ebben pontos képet adott arról, hogy a mozgalom milyen veszélyt jelent az anyaszentegyházra.²⁷ Gyenge János ügye az egyházi hatóságokon túl eljutott a minisztériumig is, amelynek következtében az egyházközség elnöksége egy közleményt adott ki.²⁸ A vallás és művészetügyi miniszter az 1928/8265-ös rendeletében megtagadta a Gyenge János által hirdetett vallás elismerését, az *„állásától felfüggesztett ref. segédlelkész semmiféle lelkészi ténykedést nem gyakorolhat, vagyis nem prédikálhat, nem keresztelhet, nem*

²⁴ *Református Híradó* (1928/5), 2–5.

²⁵ *KRE Közgyűlési Jkv.* 1928/14. hat.

²⁶ „Ismeretesek azok a sajnálatos események, amelyekhez hasonlók egyházunk történetében nem fordultak elő, s amelyeknek felidézője dr. Gyenge János segédlelkész, akit egyházi törvényeinkbe ütköző cselekményeiért a püspöki hivatal egyházi közérdekből Nagyváradról. Szatmárhelyre rendelt. Miután nevezett segédlelkész a püspöki rendeletnek nem tett eleget és az engedelmisséget megtagadta: ellene az egyházkerületi bíróság elnöksége a fegyelmi vizsgálatot megindította, aminek természetes következménye lesz a hivatali működéstől felfüggesztés, amiért is dr. Gyenge egyetlen református gyülekezetben sem végezhet lelkészi szolgálatokat. Értesítjük tehát a réti parochiális körben lakó református atyánkfiait, hogy lelkészi szolgálatok végzésére a püspöki hivatal: Szabó Lajos s.-lelkészt rendelte ki; egyedül Ő van jogosítva ott lelkészi szolgálatokat teljesíteni: keresztelni, esketni, temetni stb. szükség esetén tehát hozzá forduljanak híveink. Lakása: Petru Maior (Or-utca) 1. sz. Vasárnap istentiszteletet a réti parochiális körben nem tartunk, azonban a presbitérium intézkedni fog, hogy az istentiszteletek már a legközelebbi alkalommal megtarthatók legyenek.” In: *Református Híradó* (1928/4), 1.

²⁷ Csernák Béla: „Szabad egyház” mozgalma Nagyváradon. In: *Református Híradó* (1928/7), 1–3.

²⁸ *Református Híradó* (1928/8), 1.

eskethet, úrvacsorát nem oszthat, és nem temethet. A továbbiakban azt írták, hogy református híveinket hivatalosan és ezúton tájékoztatjuk, felhívjuk egyházunk minden tagját, hogy a dr. Gyenge János által hirdetett szabad egyház mozgalmától, gyűléseitől tartózkodjék, mert ez a törvényes következményeket vonhatja maga után.” A Bihari Református Egyházmegye fegyelmi bírósága 1928. április 25-én tartott gyűlésén Gyenge János segédlelkészt állásától megfosztotta, és a teológiai lelkészi oklevelét érvénytelenítette. A Gyenge-ügy rövid idő alatt országos méretekben is eszkalálódott. Az egyházi mellett nem egy esetben a világi sajtó is sokat foglalkozott az ügyvel. Néhány esztendő leforgása alatt hatalmasra duzzadt a téma „irodalma”.

Az 1930. február 16-án megtartott presbiteri gyűlésen végre elérkezett a régóta várt alaklom, amikor a réti parochiális kör hívei kérvényezték az elnökségnél azt, hogy szervezhessék meg a rendes lelkészi állást. Attól kezdve, hogy Gyenge Jánost felmentették a lelkészi teendők végzése alól Szabó Lajos segédlelkész végezte megbízott lelkészként a szolgálatokat. A presbitérium örömmel hozzájárult, pusztán egyetlen kritériumot szabott: a minisztérium adjon államsegélyt. Az egyházmegye a réti parochiális kör rendes lelkészi állásának betöltésére meghirdette a lelkészválasztást. Szabó Lajost egyhangú szavazattal választották meg 1931. július 12-én az újvárosi templomban tartott közgyűlésen, beiktatásának időpontját 1931. augusztus 2-ra tűzték ki, amelyet Vadai Béla, a Bihari Református Egyházmegye esperese végzett. A lelkészbeiktató ünnepegről Kiss Károly számolt be aprólékos részletességgel.²⁹ Az esperes lelkészbeiktatói (Text. 2Kor 12,9)³⁰ és Szabó Lajos beköszöntő beszédét (Text. 1Sám 17,45)³¹ a Református Híradó közölte.

Az imaház építése

Miként a korábban említett presbiteri gyűlés anyagából és határozataiból kiderült az imaház építése a történetek ellenére sem állt le. Az imaház építésének ügye 1928 presbiteri gyűlésein kivétel nélkül szinte minden alkalommal terítékre került. Az imaházat Krausze Tivadar tervei lapján építették meg (Szeghalmi Bálint-féle terv kivitelezése meghaladta a gyülekezet anyagi lehetőségeit). Hiába haladtak jól a tervek előkészületei, Bukarest megpróbált folyamatosan akadályt gördíteni a munkálatok elé. A közoktatásügyi minisztérium kifogásolta, hogy a város szabad telket adományozott a református egyháznak. Sulyok püspöknek

²⁹ *Református Híradó* (1931/32), 1–2.

³⁰ *Református Híradó* (1931/34), 1–2.

³¹ *Református Híradó* (1931/35), 1–3.

sikerült a belügyminisztérium közbenjárásával megoldani a helyzetet, és így folytathatták a munkálatokat.

Az építkezési munkálatokat 1928. augusztus 1-jén kezdték meg. Sulyok István püspök imádsága és Csernák Béla igehirdetése (Ezsd 3,11–13) után letették az imaház alapkövét.³² Az építkezést Kesztyűs János építésmérnök, presbiter koordinálta önkéntesként ingyen, bérmentve. A nagy lelkesedéssel elkezdett munkát az „ördög rögtön meg is irigyelte”, hiszen három hét sem telt el, amikor betörték az imaházba, és ami elvihető érték volt, azt el is vitték. A munkakedv ennek ellenére mégsem hagyta el a híveket. Az 1928. esztendő őszenek templomépítő hangulatáról és helyzetéről a Református Híradó rövid, de nagyon érzéketlen írásban számolt be.³³ Az épület falainak és tetőszerkezetének építésével párhuzamosan készültek el a templomi padok és a bútorzat. A szószék és az úrasztalának elkészítését Szabó Károly asztalosmester, illetve Pázmány Gyula presbiter vállalta díjtalanul. A presbiterek mellett nagyon sokan vállalták a padok elkészíttetését, mások az úrasztali kendőket, terítőket. A többség pénzadományokkal segítette a templomépítést (lásd az említett cikkben a névsort is). Elkötelezett kitartásuknak meglett az eredménye. Az egyházkerület és az egyházközség elnökségének jelenlétében 1928. december 23-án, vasárnap de. 10-kor felavatták az első réti imaházat. Az ünnepi alkalom istentiszteletének programját, Sulyok István püspök templomszentelési imádságát, Csernák Béla igehirdetését (Zsid 10,24–25), Kiss Károly velencei lelkipásztor utóimádságát a Református Híradó őrizte meg az utókor számára.³⁴

Magasabb sebességfokozatra váltás a gyülekezetépítés terén

Talán nem túlozunk akkor, ha azt írjuk, hogy a templomépítés ideje alatt is gőzerővel folyt a gyülekezetépítés. Rendszeresen vallásosos összejöveteleket, estélyeket, alkalmakat szerveztek. A parochiális kör különválása, önálló lelkész kinevezése, az imaterem felépülése és birtokbavétele után még szervezettebb, még dinamikusabb élet indult meg a Püspöki úti egyházi központban. Kialakultak a belmissziói körök, és rögzítették azoknak munkarendjét. A gyülekezet belmissziói egyesületei teljes mértékben kivették részüket a gyülekezetszervező és -építő munkából. Az esztendő első napjától az utolsóig szervesen egymásba

³² *Református Híradó* (1928/32), 1.

³³ Réti Imaházunk építése. In: *Református Híradó* (1928/43), 5.

³⁴ *Református Híradó* (1928/51), 1.; *Református Híradó* (1928/52), 1–2.; *Református Híradó* (1928/52), 2–3.

kapcsolódva, hol a nőszövetség, hol a férfiszövetség, hol a leányszövetség, hol a Sztáray Mihály Énekkar (Dalárda) vette kezébe a kezdeményezést. Egyházi (főként a sátoros) ünnepekhez kötődő műsorokat, kulturális, irodalmi, énekeszenés programokat, összejöveteleket, valamint népnevelő, ismeretterjesztő történelmi témájú előadás-sorozatokat rendszeresen szerveztek, tartottak.

Nagyon sokat elárul a réti parochiális kör életéről az a belmissziói jelentés, amelyet az 1930. év első fél évéről olvashatunk.

„I. Vasárnapi iskola. Rendszeresen folyik a vasárnapi iskolai tanítás, két tremben száz-százhusz gyermekkel. A tanítást feleségem irányítja biblia körös lányok segítségével, akiknek hetenként előkészítő órát tartok. A nyári hónapokban is megszakítás nélkül folyt a tanítás, és nagy munkát is jelentett a gyermekek összegyűjtése, de helyzetünk megkívánta, hogy ebben a munkába szünet ne álljon be. II. Gyermek-istentisztelet. A vasárnapi iskola mellett rendszeresen tartunk gyermek-istentiszteleteket. Helye a templom, ideje két hónaponként egyszer. Az alkalmi imán és beszédeken kívül a növendékek által előadott hozsánnaénekek és szavaltatok teszik változatossá ezeket a felnőttek által is szívesen látogatott összejöveteleket. III. Ifjúsági munka. Rendszeresen tartunk fiú s leány bibliaköri órákat, melyeket saját magam vezetek. A leányoknak külön bibliaköri énekkarunk is van, mely vasárnaponként tartja próbáit Dézsi László helyettes kántor vezetésével. IV. Nőszövetségi munka. Ez évben megindult ez is, a beiratkozott tagok száma 350. Nőszövetségi bibliaórát tartok minden vasárnap délután, istentisztelet után. Nyáron hétköznap este. Az ez órán megjelentek száma 50-100-ig. V. Énekkar. A múlt évi énekkarunkat, mely nélkülözte a komoly vallásos alapot, és világi szórakozásokban (bálok stb.) látta az egyházépítést, megszüntettük. Helyébe vallásos alapon álló vegyes kart létesítettünk. Hetenként két este tartja próbáit jelenlétemben Soós András karnagy vezetésével. A tagok száma jelenleg 60. VI. Lelkipásztori látogatás. Ez évben 180 családot látogattam meg, nőszövetségünk tagjainak és presbitereink kíséretében. Nagyon áldásos feladat, és nem eredménytelenek ezek a látogatások. VII. Vallásos estélyek. Úgy ifj. bibliakörünk, mint nőszövetségünk sorozatosan tart vallásos ünnepélyeket, melyek a hitélet elmélyítése és öntudatos kálvinista magyar ifjúság nevelése szempontjából rendkívül fontosak. Összetartja az ifjúságot, az eddig mulatóhelyeket járt ifjú (kártya, korcsma, mozi stb.) velünk tölti a vasárnap délutánokat, részt vesz az egyházépítés nemes munkájában, s életében is nagy változás áll be. VIII. Iratterjesztés. Rendszeres iratterjesztést vezetünk, bibliák, traktátusok, zsolttárok stb. kerülnek eladásra (egyházkerülettől beszerezve). A »Ref. Híradó«-nak és »Árvaházi Naptár«-nak sok az előfizetője, illetve megvásárlója. IX. Szegénygondozás. Harminc szegényt részesítünk állandó havi se-

gélyben, ezenkívül több gyorssegélyt folyósítunk. Nőszövetségünk az őszi és téli hónapokban a szegény iskolás gyermekek részére munkadélutánokat tart, melynek látható eredménye volt az elmúlt évben is több mint 80 gyermek felruházása. A kézimunka osztály szintén a szegények segélyezésére dolgozik, s az itt készült munkákat sorsolás útján értékesítjük. X. Szekták. Örömmel és Isten iránt való hálával szögezhetjük le, hogy a dr. Gyenge János aknamunkája révén fenyegetett veszély múltóban van. Kitérés hozzá nem volt, áttérés hozzánk ez évben négy. A mozgalmat állandóan figyelemmel kísérjük, és a rendelkezésünkre álló eszközökkel a Krisztusért és az anyaszentegyházért küzdünk ellene. XI. Kitérések és áttérések. Ez évben a kitérések száma 12, az áttéréseké 8. Veszteségünk tehát 4. A kitérések magyarázata a római katolikusoknak a telepeken megkezdett nagyarányú, szervező és térítő munkája, különösképpen a nagy anyagi erő. XII. Kulturális mozgalom. A vallásos estélyekkel kapcsolatban sorozatos kulturális előadásokat tartunk, melyeken egyházunk és nemzetünk történelmét és irodalmát ismertetjük meg az ifjúsággal és híveinkkel. Célunk a faji öntudat állandó ébrentartása. XIII. Kirándulások. A nyári hónapokban ifjúságunkkal Nőszövetségünk tagjaival három kirándulást rendeztünk a közeli falvakban, hogy az ottani ifjúsággal karöltve egy rövid napot töltsünk együtt a Krisztus lábainál. A velük volt presbitereink és az ottani gyülekezetek tanúskodhatnak e napok gazdag áldásairól. Milyen erősek is vagyunk, ha összetartunk. Viszonzásképpen minket is kétszer látogatott meg a falu. XIV. Különböző alkalmak. A helybeli és más egyházközségek segélyezésére rendezett ünnepélyek. Gyűjtések az Árvaház részére stb., részvételek a helybeli parochiális körök ünnepélyén, a közös konferenciákon való részvétel stb. XV. Családi istentiszteletek. Imaházunktól több kilométer távolságra eső perifériákon (Felföldi telep, Hering-oldal stb.) rendszeresen tartunk istentiszteleteket, a mit híveink szép számmal látogatnak. XVI. Könyvtár. Ifjúságunknak és Nőszövetségünknek mintegy 400 darab könyvet számláló szép és értékes könyvtára van, amit állandóan gyarapítunk.”³⁵

Szabó Lajos réti gyülekezeti lelkészként egyre aktívabb a gyülekezetben és a városi református közéletben is. Nagyhatású előadás tartott *Múlt és jövő* címmel 1931. október 17-én a Nagyvárad Református Kör 25 éves jubileumi ünnepségén. A jubileumi ünnepre írt beszédének zárósorai³⁶ ma is élethűen adják vissza azt a Szabó Lajost, akire még ma is emlékeznek az idősebbek Nagyvárad-Réten.

³⁵ *Református Híradó* (1930/44), 1–2.

³⁶ „Mélyen tisztelt hölgyeim és uraim! Negyed évszázadot szárnyal be lelkünk. Végigtekintjük, s azt mondjuk: van múltunk, mert van elvégzett munkánk! Azután a ködbe rejtőzködő,

A nagyvárad-réti énekes, dalos, zenés élet kialakulásának, önszerveződésének és működésének a története akár egy önálló tanulmányt is megérdemelne. Istennek hála, az egykori alapvetőknek már akkor volt gondja arra, hogy megkezdjék, és azóta mind a mai napig, még a legsötétebb időkben is folyamatosan vezessék az énekkar Krónikás könyvét. Ez a Krónikás könyv számtalan érdekes kortörténeti adatot őrzött meg az utókor számára. Az új imaháznak hamar lett saját orgonája is, amelynek okán 1931. szeptember 27-én már orgonaszentelési ünnepséget tartottak. A Réti Református Vegyes Kar 1932. augusztus 13–15. között Nagybányán megtartott kerületi dalostalálkozón ezüstserleget nyert. Az évtized végére már számtalan helybeli és országos rendezvényről hozták a dobogós díjazásokat. Alig telt egy évtized, amikor 1940 áprilisában már arról számolt be a sajtó, hogy Réten létrejött egy új belmissziói munkaág, a Nagyvárad-Réti Református Zenekar.³⁷ Alapítója, szervezője és vezetője Kovács Győző zenetárnár volt. Tagjai a belmissziói szervezetek közül jöttek össze Istent dicsérő, örömménélésre. Az énekes-zenés kóruséneklés igen jól szervezettségére utal az is, hogy mindenhová elmentek, ahová csak meghívták őket, de másokat is meghívtak különböző alkalmakra. Így volt például 1941. május 11-én, amikor anyák napi konferenciát szerveztek, amelyen részt vett a debreceni Kántus énekötöse is.³⁸

A Nagyvárad Református Egyház közös periodikája, a Református Híradó 1935 januárjától, a gyülekezet életéről szóló anyagot parochiális körönként csoportosította. Ettől kezdve mindegyik kör nagyobb teret kapott az újságban, és több híradás jelent meg az egyes gyülekezetek életéről (vasárnapi istentiszteletek helyszínei, időpontjai, népmozgalmi adatok, céladományok, kulturális vagy egyéb jellegű műsorok, programok teljes leírása, szervezői, résztvevői, előadói stb). Ebből tudjuk meg azt, hogy 1935 februárjától már nemcsak az imaházban tartottak vasárnap délelőtt istentiszteletet, hanem a parochiális kör északkeleti részében található Élőtelepen is. Később itt is elkezdték a hétköznapi alkalmak szervezését. Novembertől már a vasútállomás mögött hétköznapi heti rendszerességgel a tudószanatóriumban is tartottak istentiszteletet. Sőt 1935 márciusától istentisztelet tartása céljából egy új házat béreltek a Demosthene utca 5 szám alatt. A Hegyen Erdelyi Gyula házában 1937 júliusában tartottak először házi istentiszteletet.

bizonytalan jövődöt fürkészi szemünk. Beletekintünk a nagy sötétségbe, de érezzük: van jövődönk, mert van hivatásunk! Ez a mi hitünk. Összetartani, hinni és szeretni!” In: *Református Híradó* (1931/43), 1–3.

³⁷ *Református Híradó* (1940/15), 6.

³⁸ *Református Híradó* (1940/19), 3.

Tény, hogy a nagyváradi-réti gyülekezetben széles körű és nagyon aktív lélek- és egyházépítő munka folyt. Megnőtt az aktív gyülekezeti tagok száma, és egyre égetőbbé vált egy nagyobb imaház építésének szükségessége. 1937. május 17-én, a presbitériumi gyűlésén került napirendre ez a kérdés. Ennek céljából egy korábban kijelölt bizottság érdemben megvizsgálta a beérkezett terveket. Legjobbnak a Szeghalmi Bálintét találták, de kivitelezése költségesnek bizonyult. Abban maradtak, hogy tovább tárgyalják a kérdést, keresik a mindenki számára elfogadható megoldást. Tóth Sándor mérnök tervét újra megvizsgálták, de a tervek átalakítása nem járt sikerrel. A presbitérium 1938. május 20-án arra következtetésre jutott, hogy a régi imaház bővítése helyett inkább új templomot építenek. A meglévő imaházat kulturális célokra alakítanák át, és egy új, nagyobb, de kevésbé költséges templomot építenek. Az új templomhoz azonban telket kellett szerezni, és pénzt kellett gyűjteni az építéshez.

Építsük meg a Hazatérés templomát

Az 1939. esztendő szeptembere európai szinten is kinyitotta a Pandora szelencéjét azzal, hogy a Németország megtámadta Lengyelországot. A második világháború futótűzként terjedt, és hamar magával rántotta a korabeli környező államokat is. 1940 őszével megérkezett az évtizedek óta remélt fordulat. A magyar honvédség győzelmei viszont csak részleges örömet hoztak nemzetpolitikai és egyházi téren is. Észak-Erdélyt ugyan visszacsatolták, de ez nem okozott maradéktalan örömet Királyhágómelléken, mert a kerület harmada, a déli rész Ó-Romániában maradt, amely így kimondhatatlan szenvedéseknek és megpróbáltatásoknak tette ki az ottmaradtakat. Természetesen hamar felmerült a *quo vadis*, Királyhágómellék? kérdése: visszatérés a Tiszántúli Református Egyházkerületbe, vagy önállóan maradni?³⁹

A legfontosabb kérdések egyházkerületi szinten vetődtek fel, de közben Nagyváradon is fontos dolgok történtek. Nemcsak a háború alatti időszakról, hanem főleg a két világháború közötti periódusról jegyzett igen fontos összegző írást 1943. április 28-án Soós István főgondnok, amelyben alapos áttekintést adott a váradi református életről, különös tekintettel a két világháború közötti időszak egyházi, iskolai, kulturális, intézményeinek életéről.⁴⁰ A háború rettentés módon zajlott, de az egyházi élet közben Nagyváradon nem állt meg. Emlí-

³⁹ Pálfi József: Királyhágómellék-kérdés a II. bécsi döntést követően. In: *Mediarium* 4 (2010/1–4), 66–84.

⁴⁰ Soós István: A nagyváradi egyház helyzete és hivatása. In: *Református Híradó* (1943/19), 1–5.

tésre méltóak a presbitériumnak azon gyűlései,⁴¹ amelyeken afelől döntöttek, hogy Velencén és Réten párhuzamosan új elemi osztályokat állítsanak fel. Másfél esztendő múlva, 1943. január 16-án úgy határoztak,⁴² hogy Rét még az esztendő folyamán építtessen két tantermes elemi iskolai épületet úgy, hogy réti templomalap házas telkét eladják, és az árát kölcsönként a Réten építendő iskola építésénél használják fel. Ez viszont nem jelentette azt, hogy feladták volna a templomépítés ügyét. A réti hívek új mozgalmat indítottak erre vonatkozóan, és meghirdették a Hazatérés temploma megépítését. Nagybányai Horthy István, a MÁV elnöke vállalta az építési mozgalom védnökségét.⁴³ Halálát követően a Hazatérés templomának fővédnökségét ifj. Horthy Miklós vállalta át. A Horthy család örömmel fogadta el a nemes felkérést továbbra is.⁴⁴ A körülményekből világosan kiderül az is, hogy a réti gyülekezet lelkésze folyamatos kapcsolatban volt a kormányzó családjával. Szabó Lajosnak nemcsak az egyházi, hanem a nemzetpolitikai életben is jelentős szerep jutott a 40-es években. A háború alatti időkben nagyon aktív munkát vállalt. Tudjuk többek között azt is, hogy ő koordinálta az északi régió honvédeinek lelkigondozását. Feltételezhetően ennek elismeréseként kapta meg nemzetvédelmi kereszt kitüntetést 1942. szeptember 6-án.⁴⁵

A nagyvárad reformátusság életére nézve 1942. február 6-án jelentős döntést hozott a presbitérium, amikor arról határoztak, hogy a szöllősi szórvány alakuljon fiókegyházzá. Így aztán 1943-tól Várad-Szöllős leányegyházzá alakult át. Ennek a feladatnak az előkészítése Velencére várt.⁴⁶ Ugyanebben az esztendőben a várad reformátusság nagy lépést tett a decentralizáció irányába akkor, amikor előkészítették a *Nagyvárad Református Egyházközségek Szervezeti és Szabályrendeletét, az Egyházzrészek létesítéséről és jogviszonyairól* szóló elképzelésüket. A presbitérium 1942. április 5-én örömmel vette tudomásul azt a bejelentést, amelynek értelmében az egyházmegye és az egyházkerület is jóváhagyta az elképzelést.⁴⁷ Ennek eredményeképpen megalkották a négy egyházzrészt (Nagyvárad-Olaszi, Nagyvárad-Újváros, Nagyvárad-Velence, Nagyvárad-Rét), a kerületi beosztást, az egyházzrészek hatáskörét és működési körzeteket. Csernák Béla a Református Híradóban

⁴¹ *Református Híradó* (1941/23), 4.

⁴² *Református Híradó* (1943/4), 2.

⁴³ *Református Híradó* (1941/24), 3.

⁴⁴ *Református Híradó* (1943/6), 5–6.

⁴⁵ *Református Híradó* (1942/24), 2.

⁴⁶ *Református Híradó* (1942/7), 1.

⁴⁷ *Református Híradó* (1942/15), 1–2.; *Református Híradó* (1942/16), 1–2.; *Református Híradó* (1942/17), 1–2.

rövid írást közölt arról, hogy a következő vasárnap megválasztják az egyházi gondnokokat és tanácsosokat abból a célból, hogy a vezető lelkészek mellé beállított munkatársak közreműködésével beható lelki gondozásban részesülhessenek egyházunk tagjai, kicsinyek és nagyok, egyesek és családok.⁴⁸ Írása végén hangsúlyozta, hogy *nincs egyházi (papi, lelkészi) rend és világi (nem lelkészi) rend, mert a szolgálatra elhívottak valamennyien a királyi papság tagjai. Magyar Református Egyházunk, közelebbről a nagyváradi Református Egyház megújítása függ attól, hogy a választottak betöltik-e a hivatásukat.*⁴⁹ Közben emlékeztetett egyfelől arra is, hogy az 1642. július 6-án, éppen Váradon összeült zsinat már foglalkozott a világiaknak az ügyével, akiknek szava lehet az egyház dolgainak ügyintézésében. Másfelől pedig arra, hogy Váradon

„1657-ben az akkori nagyváradi reformátusok tizenkét férfiút választottak, négyet a nemesek, négyet a katonák, négyet a polgárok közül, s rájuk bízta az akkori református vallású városi lakosok gondozását. A krónikás feljegyzése szerint, e férfiak munkája nyomán megszűnt az Isten ellen való élet, az erkölcsök megszélidültek, az élet tisztult, a városban jó rend, szép csend uralkodott, a gonosz és romlott emberek tanácsosabbnak látták eltávozni a városból.”⁵⁰

Tervekből romok

Teljesen hihetetlennek és abszurdnak tűnik mindaz, ami a háború végnapjaiban történt. Az 1944. szeptember 6-án a váradi vasútállomás környékén szőnyegbombázást hajtottak végre az amerikai légierő gépei. Ennek következtében mindaz, amit terveztek, építettek, teljesen megsemmisült. Csernák Béla a bombázás után megjelentett első Református Híradóban azt írta vezércikkében:

„Réti imaházunk telkén egy négyzetméternyi sem maradt sértetlenül. A bombák elsöpörték az 1928-ban épített imaházunkat és az épülőfélben, már fedél alatt lévő új elemi iskolát. Dr. Szabó Lajos lelkipásztor (családja Biharon lévén), valamint az egyházi a közeli óvóhelyeken éltek át a támadást, s az Isten jóvoltából életben maradtak.”⁵¹

Minden kommentár nélkül ezúttal csak Szabó Lajos szívbe markoló, ám mégis reménységgel teli levelét idézzük csak, amelyet a réti egyházi rész híveihez intézett 1944. szeptember 18-án.

⁴⁸ Csernák Béla: *Az egyházi részek*. In: *Református Híradó* (1942/17), 1–2.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ *Református Híradó* (1944/38), 1–2.

„A Nagyváradi-réti református egyházrész híveihez!

Református kis templomunk, ez évben épült iskolánk, kultúrházunk, parochiánk a szeptember 6-iki gonosz támadás áldozta lett. Néhány perc alatt mindent elvesztettünk. Közel húsz esztendőnek áldozatos munkája semmisült meg. A romok alatt ártatlan legyilkolt asszonyok, gyermekek.

Fájdalmasan szomorú kép ez. És mégis erős a hitem, hogy a háború győzelmes befejezése után mindent felépítünk. Sohasem volt erősebb meggyőződéssem a boldogabb, szebb magyar jövő felől, mint e súlyos napokban. Ez a hit éltetett, táplált a megszállás éveiben, ez volt velem az óvóhely borzalmas perceiben, és lesz velem az új építőmunka kezdetén. Ehhez a munkához kérem minden református magyar testvéremnek azt a szeretetteljes a segítségét, amelyet mindig tapasztaltam, és amelyre mindig oly büszke voltam.

Istentiszteleteinket egyelőre a Dobó Katica Polgári Leányiskola tantermében tartjuk (Horthy Miklós út 36. sz.) minden vasárnap reggel 8 órakor. A hétköznapi istentiszteleteink idejéről később fogunk határozni. Ezenkívül megtartjuk a Horthy István-telepen is minden második vasárnap délután az istentiszteleteket. Istentiszteletet tartunk továbbá az Élő-telepen, a Tüdőszanatóriumban és a Hegyen. Ezeknek idejét, helyét esetenként fogjuk közölni. Mindent elkövetünk, hogy belmissziói alakulataink: énekkar, nőszövecség, ifjúsági munka is otthonra találjon.

A Polgármester úr gyors intézkedése folytán lelkészi hivatalunk már otthonra talált a Hitler utca 59. szám alatt. Itt lesz lakásom is. Az ifjúsági bibliaórákat ebben a helyiségben tartjuk meg minden pénteken este. A munkadélutánokat is folytatni fogjuk.

Félre tehát minden kishitűséggel! Meglássátok, az Isten megsegít bennünket!”⁵²

A templom ugyan teljesen megsemmisült, de a gyülekezet, mivel korábban jó alapokra épült, rövid időn belül talpra állt. Ám a folytatás már egy teljesen új korszak hajnalának kezdeteihez vezet bennünket.

⁵² *Református Híradó* (1944/38), 2.

Lakatos Sándor*
Székelykeresztúr

Balázs Ferenc, a székelykeresztúri közösségszervező

A Magyar Unitárius Egyház a 2018-as esztendőben fennállásának 450. évfordulóját ünnepelte. Az évforduló az 1568. évi tordai országgyűlésen megfogalmazott vallásszabadság törvényének megszületéséhez kötődik. A felekezeti útkeresésben Székelykeresztúr népe már az 1550-es évek végétől a haladás szellemének ösvényére lépett. Dokumentálhatóan 1568-ban Székelykeresztúron az unitárius pap mellett unitárius iskolaigazgató (ludirector, v. ludimoderator) is működött. 2018-ban Székelykeresztúron tehát nemcsak az unitárius egyház fennállásának évfordulóját ünnepeljük, hanem egyben a 450 éves székelykeresztúri unitárius oktatásról is megemlékezünk. Jelen tanulmány az 1793-ban zsinati döntéssel megalapított iskola egyik sajátos alakjáról kíván megemlékezni, aki szellemi hagyatékához mérten viszonylag keveset emlegetett a magyar kultúrtörténetben. A 450 éves egyházi évforduló a 225 éves iskolaalapítási és 25 éves újraindulási évfordulók mellett a 2018/2019-es iskolai évben Balázs Ferenc lelkész, író, utazó Keresztúron töltött idejéről is illő volt megemlékeznünk kiállítással és előadással. Az egyházi és irodalomtörténeti jelentőségű Balázs Ferenc életének viszonylag rövid idejét töltötte nevelőként és lelkész-tanárként a Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumban. Mivel erről az időszakról a Balázs Ferencről közreadott írásokban csak érintőlegesen esik szó, jelen tanulmányban ezt az időszakot kívánjuk körüljárni.

Balázs Ferenc emléke mára csak halványan él a Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumban. Az iskolatörténetben ritkán kerül említésre, hogy Balázs Ferenc életútját, ha rövid időre is, de keresztelte a székelyföldi tanoda. Ha mégis szóba kerül, az inkább egyházi berkekben történik, és jószerivel a környéken kifejtett ifjúsági és népfőiskolai munkájáról esik szó, nevelői munkáját csak éppen meg-

* Lakatos Sándor (Brassó, 1980) középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte. 1999–2004 között a KPTI Unitárius Karának volt hallgatója. 2006-tól a székelykeresztúri Berde Mózes Unitárius Gimnázium lelkész-vallásstanáraként működik. 2015-től a Babeş–Bolyai Tudományegyetem keretében a Történelem, Kultúra, Civilizáció doktori iskola hallgatója. Témavezetője: dr. Pál Judit. Kutatási területe: Homoródszentmárton és Homoródalmás népesedéstörténete.

említik. Ennek magyarázata egyrészt az, hogy Balázs Ferenc meglehetősen kevés időt töltött Székelykeresztúron: 1928. október elsejétől 1930 tavaszáig, a mészköi egyházközségbe való kinevezéséig. Ebben a másfél évben is több hónapot töltött távol szolgálati helyétől, ugyanis 1929 májusától betegsége miatt kórházi kezelésre szorult Kolozsváron. 1929 nyarán Medeséren, Kiss Elek nyaralójában, majd szeptember végéig a Homoród mentén, egyik évfolyamtársánál lábadozott. A gimnázium értesítőjében olvassunk arról, hogy betegsége miatt le kellett mondania nevelői állásáról, így már a nyár elejétől távol maradt az iskolától.

Székelykeresztúrra való kinevezésének emlékét beárnyékolja az a tény, amely szerint Balázs Ferencet Boros György küldte a székelykeresztúri gimnáziumba. Köztudott, hogy az 1928 májusában püspökké választott főjegyző nem kedvelte Balázst. A püspök és munkatársai tartottak attól, hogy a világ körüli útjáról hazatérő Balázs Ferenc lelkészként kezelhetetlen lesz, ezért megpróbálták elrejtetni a világ szeme elől. Erről vall Balázs Ferenc *A rög alatt*¹ című írása első fejezeteiben, és ezt a gondolatot erősítik meg az 1983-ban közreadott Balázs Ferenc-monográfia² szerzői is. Ezt a korszakot tovább árnyékolja az a tény, hogy ezekben az években újjult ki az ifjú „apostol” betegsége, amely végül korai halálához vezetett.

A fenti megállapítások ellenére azonban számolnunk kell azzal is, hogy a Székelykeresztúrra való kihelyezésének büntető jellege csak részigazság. A keresztúri bentlakási felügyelőség komolyabb feladat lehetett volna, mint azt az utókor megítéli. A több mint 100 bentlakó fiúgyermek éppen abból a falusi környezetből származó „emberanyag” volt, amire Balázs Ferenc olyan nagyon vágyott. A népművelés ideálja erősen élt Balázs Ferenc hivatástudatában, és itt adott volt számára egy igen fontos közösségi küldetés. Köztudott az is, hogy szellemi adottságai és külföldi tanulmányainak tapasztalatai alapján Balázs Ferencet majdnem mindenki pedagógusként képzelte el.

A gimnázium értesítőjében a következőket olvassuk:

„A bennlakásba felvettünk év elején: 106 tanulót, évközben kimaradt 3, jött 5, év végéig maradt 108. Ezek közül a konviktusban étkezett 103, a többi az igazgatóságtól nyert engedéllyel, mint helybeli vagy szomszédfalusi, hazajárt étkezni. Az internátus a főgimn. igazgatójának igazgatása alatt áll, a tanulók felett az állandó felügyeletet 2 internátusi felügyelő gyakorolta. Az egyh. fő-

¹ Balázs Ferenc: *A rög alatt*. III. kiadás, Magyar Élet kiadása, Budapest 1944.

² Mikó Imre – Kicsi Antal – Horváth Sz. István: *Balázs Ferenc monográfia*. Kriterion, Bukarest 1983.

hatóság az 1928/29. isk. évre Balázs Ferenc és Kelemen Imre lelkészjelölt urakat nevezte ki internátusi felügyelőkné, akik ezen megbízásnak lelkiismeretes buzgalommal igyekeztek megfelelni.”³

Székelyföldi tartózkodása idején menyasszonyához írt egyik levelében fogalmazta meg, hogy közös népnevelő álmaik megvalósításában fontos szerepet játszhat az iskolai rendszer, de nem olyan merev formában, ahogyan azt Székelykeresztúron megtapasztalta. A keresztúri „büntető kinevezést” bizonyos értelemben értelmezhetjük úgy is, mint mítoszt, aminek egyháztörténeti előzményei és vonatkozásai vannak. A gimnázium alapításától kezdve az intézmény több vezetője és nevelője, élen az iskolaépítő igazgatóval kudarcként élte meg a kisvárosba való kinevezést. A helyi társadalom pedig hajlamos volt a „jövevényekkel” szigorúbban bánni, mint a hazaiakkal. A Göttingenben diplomázott Abrudbányai Szabó Sámuel, az iskola első igazgatója két évtized kemény munkája árán vetette meg az iskola alapjait, és vállalása végén, 1815-ben hatalmas csalódással hagyta el Székelykeresztúrt. Úgy tűnik, az első igazgató csalódottsága sokszor sokakban visszaköszönt még az iskola története során. A keresztúri iskola több esetben adott otthont az egyházpolitikai vagy a karriervitákban alulmaradt személyeknek.

Székelykeresztúr távol esett Kolozsvártól, de ez a település a maga provinciális körülményeivel mindig igyekezett a kistérség szellemi központja maradni. Ez a közösség büszke volt a gimnáziumára (helyben sohasem nevezték kollégiumnak), és arra is, hogy az iskola kevésbé az elit, hanem inkább a székely népművelés előretolt bástyája volt alapításától fogva talán mindmáig. Ez a küldetés azonban Kolozsvárról nem mindig tűnt olyan fontosnak, mint amilyennek Székelykeresztúr szerette volna láttatni magát. Nem célunk itt a korának egyház- és társadalompolitikai helyzetét tárgyalni, mégis Balázs Ferenc székelykeresztúri évei kapcsán nem tekinthetünk el néhány túl keveset emlegetett körülménytől.

A székelykeresztúri egyházkört a huszadik század első évtizedeiben egyházpolitikai értelemben ellenzéki hangulat jellemezte. Látni kell ugyanakkor azt is, hogy a Keresztúron tanító tanárok számára a kolozsvári kollégium és a Teológiai Akadémia egy magasabb lépcsőfokot jelentett a tanári pálya szempontjából. Az idők során több jó teljesítményű tanár került Székelykeresztúrról a kolozsvári kollégiumba és a teológiára egyaránt. Hogy csak néhányat említsünk a jeles tanárok közül: Simén Domokos, Szentmártoni Kálmán, Péterffy Gyula stb. A gimnáziumi értesítők sorai között is találunk rosszálló utalást arra, hogy bizonyos tanárok hűtlenül elhagyták a gimnáziumot, és a keresztúri szerényebb létet egy kolozs-

³ A Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium Értesítője 1928/1929, 51.

vári állásra cserélték. A gimnázium mindig a kolozsvári kollégium vidéki, szerényebb kistestvéreként jelent meg az egyházi köztudatban. Egyháztörténeti fontosságát a kolozsvári kollégiummal szemben rendszerint elvitatták, pedig az unitárius papság jelentős része, beleértve a meghatározó egyházi személyiségeket, innen került kolozsvári egyházi központba továbbtanulni, fejlődni, karriert építeni.

Fontos megértenünk az impériumváltás utáni állami iskolapolitika néhány vonatkozását is. A keresztúri unitárius gimnázium is, a többi erdélyi egyházi kollégiumhoz hasonlóan, az 1920–1940 között igen nehéz oktatáspolitikai helyzetben volt. A 6 osztályos algimnáziumként működő keresztúri iskola az intézményfejlesztések és társadalmi törekvéseknek köszönhetően 1915-től végre 8 osztályos főgimnáziumi rangra emelkedett. Ez azt jelentette, hogy az osztályok száma megnövekedett, új tanári állások létesültek, és a végzős növendékek helyben érettségizhettek. A siker azonban nem tartott sokáig, ugyanis a trianoni döntés után a főgimnáziumi státusz megtartása veszélybe került.

Az 1920-tól felálló új állami rendben a tanári kart az orosz fogságból hazatérő Gálfalvi Sámuel igazgatta. Intézményvezetői munkáját Elekes Dénes felügyelő-gondnok segítette. A tanárok között olyan magasan képzett, világlátott és nagy tapasztalattal rendelkező pedagógusokat találunk, mint Barabás Lajos, a korábbi igazgató Pap Mózes, id. Lőrinczi István, dr. Szolga Ferenc, a későbbi kollégiumi tanár Szentmártoni Kálmán, Nagy Lajos, Péter Lajos, Lőrinczy Géza vagy Boros Jenő. Miután az iskola 1923-ban elveszítette az állami támogatást, 1924-től a tanári karnak az állami törvények által előírt románnyelv-vizsgán kellett helytállnia. A nyelvvizsga tétje a végleges tanári állás megtartása volt. 1928. november 24-én a 96. számú határozattal a közoktatási minisztérium végül elismerte az iskola nyilvánossági jogát. Ez némileg rendezte az intézmény finanszírozási problémáit, azonban a nyelvvizsgák kényszere és az állami szervek folyamatos vizsgálata az 1930-as évek végéig elhúzódott. Volt olyan gimnáziumi tanár, aki halálos betegsége miatt nem jelenhetett meg a brassói vizsgabizottság előtt románnyelv-vizsgát tenni, de a súlyos büntetést is kilátásba helyező idézések postai úton még halála után is folyamatosan érkeztek.

Annak következtében, hogy 1923-ban az iskola elveszítette az új román állam támogatását, a tanári kar fizetése az állami alkalmazottakénak egyharmadára csökkent, nyugdíjalapjuk 1923–1928 között elhúzódó, megoldatlan gondot jelentett. Az unitárius egyház anyagi lehetőségei korlátozottak voltak, a tanárok nyugdíjpénztári biztosítását csak komoly pénzüsszegek árán tudta átvállalni. 1928-ig tehát az iskola és a tanári kar nagyon nehéz és bizonytalan, demoralizáló időszakon ment át, amikor az intézmény alkalmazottjainak egzisztenciája és az

intézmény pusztá léte forgott kockán. A tanári kar egy ideig tartotta magát, sőt a kedvezőtlen anyagi helyzet ellenére közösségi támogatások révén komoly ingatlanfejlesztési munkálatokat hajtott végre anélkül, hogy az egyház kasszáját terhelte volna. Az 1926-ban szervezett vendiák-találkozó révén komoly támogatási mozgósítás történt az iskola javára. A mozgósítás fő mozgatója dr. Elekes Dénes ügyvéd, az iskola felügyelő gondnoka volt. A nagylelkű világi támogatók és a diákok által befizetett illetékek tartották életben az intézményt.

Az anyagi nehézségek ellenére ebben az időszakban vezették be a vizet a konyhára, a villanyáramot mindkét ingatlanba, korszerű kályhákat vásároltak, beindult a konviktus működése, a bentlakó diákoknak nem kellett családokhoz járni a koszt végett. Sertésgazdaság, konyhakertészet segítette a konviktus működését, a gimnázium épületét javították, korszerűsítették a bentlakást. A korszakra jellemző ellenséges állami oktatáspolitikai és a gazdasági válság miatt a gimnázium diákjainak létszáma drasztikusan, a háború előtti létszám majdnem felére csökkent (300-ról kb. 160-ra.)

Az internátusi fejlesztésekről ezt olvassuk a gimnázium értesítőjében:

„Az Internátus működési jogának megadását a minisztérium ahhoz a feltételhez kötötte, hogy azt a szabályzatnak megfelelő módon rendezzük be. E szerint külön dolgozó- és külön hálótermeket kellett kijelölnünk és berendeznünk. A kérdést úgy sikerült megoldani, hogy az emeleten a régi u. n. imatermet, amelyet már a múlt évben fallal kettős szobára osztottunk volt, és a földszinten a régi könyvtár helyiségeit, amely szintén kettős szoba, dolgozóknak rendeztük be, a többi 13 szobából 1-et betegszobának és a többit hálósobáknak jelöltük ki, új beosztásnak megfelelő bútorzatról is kellett gondoskodnunk, s mindjárt év elején készítettünk a dolgozók részére 6 drb. 20-20 rekesszel ellátott szekrényt a tanulók könyveinek és írószereinek tartására, ami egyenként 2400, összesen 14,400 leibe került. Évközben a dolgozóterem számára 10-10 drb. ajándék széket kaptunk dr. Elekes Dénes isk. f. ü. gondnok úrtól és az Igazgatótól, 1000-1000 lei értékben, és készítettünk még 30 darab széket a 100 összesen 3000 lej árért. A még mutatkozó hiányokat igyekszünk a jövő iskolai év folyamán pótolni. Még a múlt év nyarán cementburkolattal cseréltük ki az alsó folyosó tönkrement téglaburkolatát, és bevezettük minden intézeti épületbe a villanyt, s mindezt hála Istennek és intézetünk lelkes támogatóinak, jó barátainak úgy, hogy az egyházi közpénztárnak semmivel sem kellett a költségekhez hozzájárulnia.”⁴

⁴ A Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium Értesítője 1928/1929, 50–51.

Balázs Ferenc 1928. október 1-jétől kapott kinevezést a Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumba. Okkal feltételezhetjük, hogy vajmi kevés rálátása lehetett az intézmény gazdasági és oktatáspolitikai helyzetére, tapasztalata oktatás-nevelési téren és intézményszervezési téren legjobb esetben is elméletinek volt mondható. Keresztúrra való indulása előtt értesítette menyasszonyát a kinevezésről és arról, hogy Kolozsváron az egyházi előjáróság részéről felmerült a teológiai tanárság gondolata is, de ő indul Székelykeresztúrra, ahova motorbiciklivel érkezik meg. A Keresztúr–Kolozsvár-utat 12 óra alatt tette meg a motorral, az utazásba ugyanis beleszámolta a jármű meghibásodásait is.

„Igaz lelkészi állás helyett bentlakási felügyelőség várt a székelykeresztúri középiskolánál, s titokban sokan lesték, mi fog belőlem kiáradni, ami az ártatlan unitáriusságot megfertőzze. De a próbaidő letelt. Talán mert magamat rava-szul jónak s unitáriusnak tettem, vagy mert talán valóban az voltam, végtére méltónak találtattam az unitárius lelkészi palástra. Engem nem bántott az, hogy megfigyelés alá kerültem. Élveztem az élet minden fordulatát, mint a gyermek, mint, akit erővel csínytevésen akarnak fogni, s aki úgy főzi le a világot, hogy példásan viselkedik.”⁵

Kinevezése és feladata Keresztúron a bentlakási életre vonatkozott. Nevelőtársa, Kelemen Imre szintén papjelölt, ugyancsak ebben az évben kapta kézhez kinevezését. A nevelői és felügyelői munkájukat Gálfalvi Sámuel igazgató irányította. Balázs feladata volt a diákok napirendjét vezetni és felügyelni, délelőtt pedig titkári feladatokat végzett az igazgató mellett az irodán.

Feltételezhetjük, hogy Keresztúrra való kinevezésében szerepet játszott Gálfalvi Sámuel igazgató is, akinek vállalni kellett a világotutazó foglalkoztatását és irányítását. Gálfalvi Sámuel a kolozsvári kollégiumban érettségizett, és Kolozsváron szerzett tanári oklevelet, majd Németországban folytatta tanulmányait. A frontról főhadnagyi rangban került orosz fogságba. A 6 évi távollét után hazatérő német–latin szakos, 42 éves tanárt 1920-ban választották meg igazgatónak a keresztúri unitárius gimnázium élére, és 18 évig vezette az intézményt. Közvetlen munkatársai úgy emlékeztek rá, mint az iskola ügye iránt elkötelezett, jó diplomáciai érzékkel megáldott, jellemes vezetőre. Ezekre a tulajdonságokra nagy szüksége lehetett, ugyanis az impériumváltás utáni években igen komoly kihívásokkal kellett szembenéznie. Szentmártoni Kálmán azt írja Gálfalviról, hogy egyházpolitikai vonatkozásban nem volt elkötelezettje sem az ellenzéki oldalnak, sem a vezetői oldalnak, és az egyház is elismerte szakmai tekintélyét.

⁵ Balázs Ferenc: *i. m.* 8.

Balázs Ferenc pár hónappal Keresztúrra érkezése után merevnek és szigorúnak találja Gálfalvi igazgatót. Azt írja róla, hogy nem bízik a diákokban, mindent irányítani akar. Egy alkalommal sikerült az igazgatót magára haragítani, aki ráripakodott, és azt mondta, hogy amennyiben nem hajlandó végrehajtani az utasításokat, adja be a felmondását. Balázs Ferenc szerint másnap az igazgató nagyon szégyellte előző napi viselkedését – bármit is jelentsen ez. Több levelében határozottan megfogalmazta azt, hogy ezt a kinevezést átmenetinek tekinti, tudja, hogy ez egy próbaidőszak, amely során helyt kell állnia, ha egyházközségi kinevezést szeretne nyerni. Ezért viseli el a kényszerzubbony-szerű kötöttséget és az igazgató szigorát.

1928. október 9-én, az iskolai év első napján írt menyasszonyának arról, hogy a bentlakás épületében kapott szobát, közvetlenül a diákok lakószobája mellett. Az épület bővítése és a fürdőszobák építése során az elmúlt közel 90 évben változott az iskolai épület szobáinak beosztása, de a korabeli ismeretek alapján feltételezhetjük, hogy ez hozzávetőlegesen 6 × 4-es szoba lehetett a gimnázium régi épületének első fertályában. Sándor János iskolatörténetéből tudjuk, hogy az első emeleten a lépcsővel szemben volt a seniori szoba. Balázs elégedett volt az iskolai koszttal annak ellenére is, hogy vegetáriánus, húsmentes étrendje nehezen volt összeegyeztethető a konviktusi koszttal, az ellátásról mégsem panaszkodik.

Tény, hogy Balázs Ferenc tüdőbaja keresztúri léte alatt erősödött fel. Olvashatjuk az életrajzaiban, hogy a gyenge bentlakási körülmény lehetett betegségének oka. Ez elképzelhető, azonban a húszas évek második felében végrehajtott bentlakási felújítások ismeretében kérdés, hogy nem inkább az ifjúsági tevékenységek ügyében vállalt téli gyalogutak terhe, az igen bátor téli frisslevegő-kúrák és a maga által is megvallott, nem megfelelő öltözet volt a betegség felerősödésének fő oka. Bárhogy is volt, Balázs Ferenc egészségére ártalmas volt a keresztúri bentlakási időszak.

Későbbi feleségének, Cristine-nek címzett levelében 1928 novemberében ír megbízatásáról és a diákok napi programjáról. Azt írja, hogy a diákok hetente három tucat tanórán vesznek részt, amihez hozzájön a délutánonkénti ötórás kötelező szilenciumi idő. Ez a program összesen napi 10–11 órát tesz ki, amit Balázs Ferenc „pedagógiátlanak” (angolul: moust unpedagogic) minősít. Nevelőtársával felváltva végzik a felügyeleti munkát egy-egy héten át. 5:45-kor a nagyharang kondulásakor indul a nap. A diákokat ébreszteni kell, végigjárni a hálószobákat, a lustábbakat többször is ébreszteni. Az udvari 10 perces reggeli torna és mély légzéses testgyakorlat után reggelizés, majd egy óra szilencium követke-

zett. Menyasszonyának arról írt, hogy minden reggel negyedórás áhítat volt a felsőbb osztályosok számára, amely alkalmakon a bentlakók egy része önkéntes alapon vesz részt. Nem világos, hogy ezek az alkalmak különböztek-e az iskolai menetrend szerinti précesektől, ahol az idősebb diákok végezték a szolgálatot. Ma is megvannak a hiányzási naplók, tehát a jelenlét kötelező volt, de hogy a felügyeleten túl a nevelő szerepe mi volt ezen alkalmakon, sajnos nem derül ki.

Hevesen bírálta az 1928-tól érvénybe lépett kötelező állami tantervet. Láta, hogy a diákok és a tanárok egyaránt szenvednek az impériumváltás utáni társadalmi és gazdasági feszültségek miatt, a kötelezővé vált román nyelv miatt.

„Az iskola feladatokat rótt ki rám, amelyeket el kellett végeznem, vagy meg kellett kerülnöm. Azt mondják, hogy iskolánkban a francia rendszer az érvényes. Számomra lehet az akár kínai is. Mégsem jó. Abból, ami a leghatékonyabb és a legtermékenyebb kellene hogy legyen gyerekekre és nevelőre egyaránt, lett szellemi kényszerzubbony és a lélek kerékbe törettetésének kegyetlen eszköze.”⁶

Igyekezett kiismerni a diákok viselkedését, igényeit, gondjait. A délelőtti órákban irodai munkát végzett, és időnként a tanári kar kérésére helyettesítenie kellett a tanórákon is. Őt mégsem tekintik a tanári kar tagjának, bentlakási nevelőként inkább csak a kisegítőszemélyzethez sorolták. Az 1928/29-es iskolai évben végzett diákok tablójának alsó sorában találjuk a fotóját.⁷ A délutáni órákban a diákokat felügyeli. A szilencium után, esténként bekapcsolódik a szobákban zajló játékokba, maga tanít csoportjátékokat, vagy tart felolvasásokat. Az idősebb diákokkal kortárs szerzők verseit olvassák, leginkább Adyt. A diákok kérésére megengedi a lefekvés előtti zenehallgatást. Nevelőtársa időnként pálcával fegyelmezi a szabálysértőket, de ő megveti a diákokon alkalmazott erőszakot, arról ír, hogy neki a diákok pálcá nélkül is megadják a tiszteletet. Fát és vizet visznek a szobájába anélkül, hogy utasítaná arra őket.

„Mint a székelykeresztúri unitárius közép fokú oklevélgyár egyik alantás tisztviselője, az volt a kötelességem, hogy felügyeljek arra, hogy az órák alatt már amúgyis elcsigázott gyermekek az órákon kívül se játszadozhassanak, futkározhassanak, napfürdőzhessenek eleget. S mivel az egészségükre gondosan kellett ügyelni, az is föladatomból volt, hogy mindenféle cigarettázásnak, borivásnak és esetleges éjszakai kirándulásnak elejét vegyem. Azt is nekem kellett megakadályoznom, hogy a fáskamrából túlon túl sok fát föl ne hordjanak éj-

⁶ Balázs Ferenc: *i. m.* 15.

⁷ Ez talán az egyetlen ismert fotója keresztúri tartózkodásának idejéből.

szakánként a szobáikba. Mindezen kötelességek elvégzéséért lakást, élelmezést és havi nyolcszáz lej fizetést kaptam.”⁸

Szerinte hiányzik az iskolai intézményből a gyermekközpontú nevelés, a diákoknak alig van lehetősége a szabad önkifejezésre. Mégis vannak pillanatok, amikor nevelőként fegyelmeznie kell. Egyik levelében leírja annak a diáknak az esetét, akinek vizet töltöttek a téli cipőjébe. Az írja, hogy a diákok kifejezetten élvezték a rövid ideig tartó nyomozati eljárást. Váltólábbeli hiányában a pórul járt gyermeknek gondot okozott a csíny, és mivel a tettes nem került meg, mindenki büntetésben részesült. Nem tudjuk meg, hogy a fegyelmezés milyen módszerét választotta, de minden bizonnyal ekkor sem alkalmazta a pálca szigorát.

„Én a diákokhoz szigorú nem voltam. Testi fenyítéket emlékezetem szerint sohasem alkalmaztam. Igyekeztem testi-lelki jó barátjuk lenni. A cigarettázásnak meg a mértéktelen ivásnak káráról esténként, egypár Ady-vers elolvasása után többször megemlékeztem kis dolgozósobámban, ahova a felsőbb osztályú tanulókat gyakran begyűjtöttem. S hogy ezek ellenére – vagy éppen ezek miatt, ahogy azt sokan állítanak – a cigarettázás meg nem szűnt s színesznők után a bátrabb legények még Segesvárig is elszöktek, amint azt később nekem diákos büszkeséggel bevallották, azon nem csodálkozom.”⁹

Balázs Ferenc miközben látja az adminisztrációs káoszt, ami a tanárok túlterheltségében, alulfizettségében, az intézmény állami hatóságok általi állandó ellenőrzésében nyilvánult meg, lassanként megszokja, sőt megszereti a kisvárosi életet. Látja, hogy mekkora gondot jelent, hogy az iskola 1915-ben ugyan főgimnáziumi rangot szerzett, a diákoknak mégis Segesváron vagy Erzsébetvároson kell érettségi vizsgára állniuk idegen (állami iskolai) tanárok előtt. Látta, hogy az állami tanterv igen terjedelmes tananyagot és óraszámot írt elő. Az egyházi iskolán kívüli egyéb foglalkozásra csak ezen felül kerülhetett sor.

A hagyományos önképzőköri tevékenységet a húszas évektől legtöbb helyen az állam ellehetetlenítette, vagy teljes egészében ellenőrzése alá vonta. Az 1928–1934 közötti időszakból rendelkezésünkre állnak a keresztúri unitárius gimnázium Orbán Balázs Ifjúsági Önképzőkörének jegyzőkönyvei. Az önképzőköri tevékenységek tanári felügyelettel történtek, jól meghatározott, szigorú és merevnek mondható terv és rend szerint.

⁸ Balázs Ferenc: *i. m.* 18.

⁹ Uo.

„Az önképzőkör ezen iskolai évben is három tagozat keretében működött a jóváhagyott alapszabályok értelmében. A *román tagozatot* Pepeseu Ilie tanár úr vezette. A tagok felolvasásokkal, szavalatokkal szerepeltek. A fő cél itt a román nyelvi és irodalmi ismeretek bővítése volt. A *vallásos tagozatot* Lőrinczi István tanár úr vezette. E szakosztályban imákat és egyházi beszédeket mondtak a növendékek, továbbá szavaltak. A tagozat, mint a múltban most is az ifjúság vallásos és erkölcsi érzésének ébrentartás fejlesztését tűzte ki legfőbb céljául. A *magyar irodalmi szakosztályt* ez évben Boros Jenő tanár úr vezette. A kör tagjai szavaltak, felolvasásokat tartottak szórakoztató jeleneteket és zenedarabokat adtak elő.”¹⁰

Balázs Ferenc ezekben a tevékenységekben nem kapott semmilyen szerepet. Pedig leveleiben arról ír, hogy a bentlakás idősebb diákjaival szívesen folytatott ilyen fajta tevékenységet kötetlen körülmények között. A magyarázat kettős lehet: az önképzőköri tevékenység szervezése és felügyelete a tanárok feladata volt, Balázs Ferenc pedig nem volt a tanári kar tagja. Könnyen lehet azonban az is, hogy az ilyen önképzőköri tevékenységet figyelte az állami hatóság. Részt vett azonban a vasárnapi iskola szervezésében, amelynek helyszíne az iskola egyik tanterme volt. A vasárnapi iskolás tevékenységet az iskola tanárai szervezték, gyakran az igazgató is jelen volt a foglalkozáson. Ilyen alkalmakkor éneklés, szaválás, történetdramatizálás volt a program. Egyik levelében említi, hogy a gyermekeket alig lehet a foglalkozás végén hazaküldeni.¹¹

Bár folyamatosan egy kis falusi egyházközségről álmodozott, időnként megkísérettette a tanári pálya gondolata is. Egy 1929-es januári levélben arról ír, hogy Boros György püspökkel folytatott beszélgetése során ismét szóba került a teológiai tanárság gondolata. Később úgy látja, hogy szüksége lenne arra, hogy kipróbálja a gyakorlatban is társadalometikai nézeteit, és csak pár évi gyakorlat után vállalhatna tanári állást.¹² A kolozsvári tanári pálya elképzelése tehát folyamatosan jelen van gondolataiban, jövőbeli terveiben.

¹⁰ A Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium Értesítője 1928/1929, 42.

¹¹ Balázs Ferenc levelei Cristine Frederiksenhez, másolatok a Székelykeresztúri Berde Mózes Unitárius Gimnázium Jakab Elek Könyvtárának leltárában, kiadatlan forrás. „I can send them home only with difficulty.” Levél keltezése: 1929. január 19.

¹² Balázs Ferenc levelei Cristine Frederiksenhez, másolatok a Székelykeresztúri Berde Mózes Unitárius Gimnázium Jakab Elek Könyvtárának leltárában, kiadatlan forrás. „The Bishop has been urging me lately, to come into the open with my philosophical and sociological work, and take the examination prescribed for candidat for the profesorship of the College.” Levél keltezése: 1929. január 24.

Balázs Ferenc jó kapcsolatot ápolt az Elekes ügyvédi családdal. A hatgyermekes családfő az unitárius gimnázium megmaradásának egyik vezéregyénisége volt. Balázs Ferenc több alkalommal megfordult a család otthonában. Az ügyvéd feleségét művelt, demokratikus gondolkodású asszonynak tartja. Christine-hez intézett egyik levelében ír a családról és az ügyvéd úr szemrevaló lányairól is.

Jó kapcsolatot ápolt a helybeli lelkésszel és annak családjával is. A küüllődombói származású Ütő Lajos lelkész 1924-től szolgált a székelykeresztúri egyházközségben, aki a főgimnázium hitoktatójaként és az intézmény vezetőtanácsi tagjaként is működött. Többek között ő szerkesztette az Unitárius Egyház c. Keresztúr-köri havilapot. Balázs Ferenc ebben a lapban is rendszeresen közölt írásokat. Az 1928. decemberi számban írt először a lapban. A monogrammal jelölt rövid cikkben Ütő Lajos *Bölcső mellett* című frissen megjelent ágendás kötetéről szól elismerő szavakkal. Erről a kiadványról egyik levelében Christine-nek említést tesz. Az 1929. januári számban *Reflexiók* címmel a lupényi bányás unitáriusokról írt. Az 1929. áprilisi számban *Társadalmi egység* címmel közölt terjedelmesebb cikket. A társadalmi egység meggyőződése szerinti vonatkozásait hat alpontban taglalja. A hatodik pontban a szükségesnek látszó unitarizmus társadalmi hitvallását fogalmazza meg így:

„Hiszünk a nemzetben, sőt az egész emberiségben belül a békeességben és hiszünk abban, hogy azok, akik az érdekeiket azonosítani tudják valóságos szeretettel és olyan mértékben, amilyenben azokat azonosítani tudják: közös érdekeiket közösen eléگیtsék ki.”¹³

1929. júniusi számban *A lelkészválasztás egy újabb korlátozása* címmel közölt cikket az 55–56. oldalon. 1929. november–decemberi számban a felekezeti együttéléssel kapcsolatos keserű tapasztalatairól ír. A segédlelkészek választhatósága tárgyában 1930. április 15-én írt, majd erre a tárgyra még egyszer visszatért *A segédlelkészek ügye* című írásában, amelyben a főtanács bizonyos korlátozási szabályozását vitatta, feltehetően személyes érintettségéből adódóan.

1929 februárjára Szentiványi Sándorral téli ifjúsági konferenciát terveznek. Arról ír menyasszonyának, hogy szeretne egy fiatalokból álló csoport számára világ körüli utazást szervezni. Az utazók műsort mutatnának be a meglátogatott városokban, aminek bevételeiből fedezni lehetne az utazás költségeit. Szeretne továbbá egy olyan nyári kirándulást szervezni fiatalok számára, amelyen mindkét nemzet fiataljai részt vehetnének, és együtt utaznának. Azt sejtethetjük, hogy a

¹³ *Unitárius Egyház*, 1929. április 15. száma, 30.

román nyelvvel küszködő székely fiatalokat szeretné román anyanyelvű fiatalokkal utazásra vinni. A téli hónapokban társaival bejárják a környékbeli gyülekezeteket, és vetítéses előadásokat tartanak távoli vidékekről és tájakról. Nagyon rövid idő alatt több tucat gyülekezetben megfordul. Erősen hiszi, hogy a falun ragadt ifjúság művelésének, felemelésének ez a szükséges és járható útja. Ebbéli törekvése válaszként érkezik a gazdasági válság okozta tanulólétszám csökkenésre.

Ha Balázs Ferenc székelykeresztúri tartózkodásának legfontosabb vonatkozását keressük, hangsúlyoznunk kell, hogy ezekben a hónapokban dolgozik a *Bejáróm a kerek világot* című kötet első fejezetein, és megvallása szerint nagyon élvezi az írást, melynek folyamata minden biztonnyal kapcsolatban áll a falvakon tartott vetítéses előadásokkal. Semmiképpen sem mondhatjuk, hogy Székelykeresztúron elszigetelődve élt volna, hiszen kapcsolatot tart irodalmi munkatársaival, lelkész társaival, rendszeresen és részletesen írt menyasszonyának a mindennapi életéről és terveiről. Ezekben a levelekben megfogalmazza, hogy idővel megszerette a diákokkal való foglalkozást, de szellemi igénye lenne arra, hogy felnőttekkel mélyebb tartalmú beszélgetésekbe elegendhessen. Az írás számára intellektuális élmény, az önkifejezésnek egy visszafoghatatlan formája. Folyamatosan szenved a Christine távolléte miatt érzett mérhetetlen hiánytól. Leveleiben időnként megemlíti Kuti Iluskát, máskor különböző keresztúri lányokról ír, akikkel kapcsolatba kerül. A lányok emlegetése, majdnem mindig a Christine iránt érzett csillapíthatatlan sóvárgásával kapcsolatosan merül fel. Latolgatja, hogy mi lesz, ha Christine mégsem jön Erdélybe.

Keresztúri nyilvános szerepléséről ezt olvassuk *A rög alatt* című könyvében:

„Székelykeresztúron is, ebben a négyezer lakost alig számláló nagyközségben, bárki akármilyen lehetett, amihez csak kedvet és tehetséget érzett. Tagja lehetett a Műkedvelő Társulatnak, amely évenként négyszer, nagyszerű előadásban hozott színre darabokat. Kaphatott szerepet, ha akart, valamelyik Nőegyletnek, Ifjúsági Egyletnek, Kaszinónak, Iparoskörnek, vagy Jótékony célú Egyletnek műsoros estélyen. Ha hamis hangokat nem fogott, vagy nem feltűnően, lehetett a Filharmonikus Társaság hegedűse, vagy nagybögőse. Szavallhatott ott és annyit, ahol és amennyit akart. S ha a nagyvárosi látogató a teljesítményeit lemosolyogta, az sem volt baj. A rossz táncos is szeret táncolni, ha van hely, hol és néha a jó táncos sem mindig boldogabb vagy büszkébb. Mi sem természetesebb, hogy én is felcsaptam a kisvárosi művészei közé. Szerepeltem

kis bolondságokban s kedves csacsiságokban. Legnagyobb sikereimet azonban mint énekes arattam.”¹⁴

Az itt emlegetett színpadi sikert a kisváros központjában található Walter vendéglő és mozi színpadán érte el. Ez a lokál a Műkedvelő Társulat előadásainak színhelye volt. Úri hely volt, ahol a város előkelőbb tagjai időnként összegyűltek, és ilyenyszerű szórakozást űztek. Balázs Ferenc többször írt arról, hogy a kisvárosban és a környéken igény volt a színdarabozásra és a varietészerű szórakozásra. Ő azonban, bár örömet lelte a szereplésben mélyebb szellemi kihívásokra vágyott. A színdarabozásnál többre tartotta a nyugati modellre szervezett népfőiskolai, ismeretterjesztő estéket. Így született meg az előző évi ifjúsági konferencia folytatásának terve. Nekiláttak a mozgósítási akciónak:

„Két ifjú lelkészársammal felosztottuk magunk között a harminc falut. Az egyik szekérrel, a másik kerékpárral, jómagam pedig gyalogosan vettük nyakunkba a reánk jutó részt, hetekkel a nagygyűlés előtt. Egybehívtuk az ifjúságot minden faluban, és szépen megmagyaráztuk, hogy mit akarunk. Egy nap három falut is megjártam. Hideg februári időben, vékony télikabátban a melegség fűtött belülről, s esténként, amikor a sötétben hazafelé botorkáltam, az előtűnő falvak házai közül egyet kiválasztottam. Az az én házam, s abban vár engem a kicsi feleség jó szóval és melegen.”¹⁵

1929. február 14–19. között került sor a gimnázium tornatermében szervezett ifjúsági konferenciára. Ismerjük *A rög alatt* soraiból,¹⁶ hogy hogyan látta Balázs Ferenc ezt az eseményt. A gimnázium értesítőjében a következőket olvassuk:

„Ifjúsági konferenciák. Balázs Ferenc lelkészjelölt, internátusi felügyelő úr a múlt év nyarán intézetünkben tartott D. F. általános ifjúsági konferencia folytatásaként és az ifjúsági megmozdulás elmélyítésének céljából a keresztúrköri székely ifjúságot egy február hó 14–19-ig tartó ifjúsági konferenciára hívta egybe olyan formán, hogy az ifjakat helybeli székely családoknál szállásolta el, az előadások tartására a főgimnáziumban kért és nyert megfelelő termeket. A gondolat egészségesnek és szükségesnek látszott, mert a vidéki ifjúság igen nagy s egyre fokozódó érdeklődéssel kísérte a konferencia előadásait, s az utolsó napokon zsúfolásig megtöltötte az előadótermet. Az előadásokat Balázs tiszteletes, az Igazgató és Útó Lajos helybeli lelkész úr nyitották meg. Előadásokat tartottak dr. Friedmann Mór orvos úr, Benczédi Pál bol-

¹⁴ Balázs Ferenc: *i. m.* 19.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo. 13–15.

dogfalvi lelkész, Lőrinczi László kadácsi lelkész urak, Balázs Ferenc a konferencia elnöke, a főgimnázium tanárai közül a főgimn. igazgatója a régi és új intézetről, ennek unit. székely életünkben végzett missziós munkájáról, dr. Szolga Ferenc tanár úr hazánk földrajzáról, Nagy Lajos tanár úr népünk művészetéről, Bálint D. tanár úr: A fegyverekről, Boros Jenő tanár úr: Az irodalom köréből. Esténként szórakoztató és ismeretterjesztő előadásokat tartott Balázs világ körüli útjáról vetített képekkel.

A konferencia elhatározta, hogy megfelelő érdeklődés esetén a jövő tél folyamán többhetes továbbképző tanfolyamot rendez Székelykeresztúron. Végül a tagok bevezették nevüket az iskola legrégebb osztályozó könyvébe annak dokumentálására, hogy ők is annak igaz barátai óhajtanak lenni.”¹⁷

A rendezvény tehát az iskola szempontjából is sikeres volt feltehetően olyan értelemben is, hogy a vidéki ifjúságot sikerült a gimnáziumba behívni. Említettük korábban, hogy a gimnázium gyermeklétszáma drámaian lecsökkent a húszas évek első felében. Ez a rendezvény is jól beleillik az igazgató által is megfogalmazott törekvési sorozatba, mely az iskola fokozott közéleti szerepvállalását szorgalmazta. A konferencia egy rövidebb programját márciusban a Homoród mentén megismételték, ahol 15 faluból 250 fiatal sereglett egybe. Ezeket az alkalmakat a mai ifjúsági mozgalom kezdeti hős idejeként tartjuk számon.

Balázs Ferenc 1928 októbere és 1929 áprilisa között igen nagy lendülettel és erőbedobással végezte feladatát. A kezdeti kétkedések ellenére pár hónap alatt komoly megvalósításokat ért el. Fáradhatatlanul, egészségét és anyagiakat nem kímélve vetette magát a népnevelés gyakorlati feladatai közé, és csak a Jóisten tudja, hogy álmaival és terveivel merre haladt volna, ha 1929 tavaszán a betegség nem törte meg ezt a lendületet. Feltehetően mindenképpen kitartott volna a gyülekezeti szolgálati álma mellett. A gimnázium értesítőjében az igazgató évösszegző soraiban a következőket olvassuk:

„Sajnos Balázs Ferenc úr a tavasszal súlyosan megbetegedett úgy, hogy június hóban állásáról le kellett mondania. Az internátusi felügyeletet ezen időponttól kezdve Kelemen felügyelő úr egyedül végezte. Az internátusi felügyeletben a tanár urak közül többen szívesek voltak résztvenni, amiért hálás köszönetet mondok.”¹⁸

Az iskolai állásról való lemondást követően menyasszonyával együtt házába költöztek. Az utókor számára ismeretlen lakhely minden bizonnyal sze-

¹⁷ A Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium Értesítője 1928/1929, 41–42.

¹⁸ A Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium Értesítője 1928/1929, 51.

rény körülményeket biztosíthatott az ifjú párnak. Csak annyit tudunk, hogy egy udvaron két ház volt, feltehetően az udvar felett valakikkel osztozni kellett. Erről az időszakról olvassuk regényében a leírást azokról a bizonyos gyűrű helyett használt rézkarikákról. Megmosolyogtató vallomás, amint baráti tanácsra a társadalom elvárásainak próbált eleget tenni a még egybekelés előtt álló ifjú pár. Balázs Ferenc higgadtan nyugtázza sorai végén, hogy milyen kevés szemfényvesztéssel lehet elejét venni a társadalom rosszálló hangjának. A közös életet tervező ifjú pár a házasságkötést tervezte. Az egybekelés adminisztratív akadályokba ütközött egyrészt a Balázs Ferenc betegsége miatt, másrészt az idegen állampolgárságú menyasszony miatt. Ezek a tények is a korabeli hatóságok rugalmatlanságát jelzik. Balázs Ferenc és Christine Frederiksen végtére is hivatalos házasságkötés nélkül hagyták el Székelykeresztúrt.

Balázs Ferenc emlékezete ma az unitárius gimnáziumban

Iskolánkban őrizzük azt a tablót, amely az 1928/29-es évben végzett diákoknak állít emléket. A tabló két okból is különösen fontos. Egyrészt rajta látható Balázs Ferenc és Kelemen Imre nevelők fotója, másrészt ennek az évfolyamnak végzős diákja volt az áldott emlékü Molnár István, a gimnázium későbbi történelem-földrajz szakos tanára, a városi múzeum megalapítója.

2007. május 22-én Balázs Ferenc halálának 70. évfordulóján emlékünnepeyre került sor a Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumban, mely alkalommal Szabó Árpád püspök végezte a szószéki szolgálatot. A templomi megemlékezés során a köszöntőbeszédet követően András Benedek aligazgató tartott előadást Balázs Ferenc székelykeresztúri működéséről. Az ünnepély folytatásaként az iskola díszterme felvette a Balázs Ferenc nevét. Az emléktáblát Szabó Árpád püspök és Szombatfalvi József lelkész-esperes leplezték le. A díszterem színpadán pedig bemutatásra került Vásárhelyi Géza: *A bolond pap utolsó ebédje* című novellája. A színpadi játékot Lakatos Sándor rendezte.

Az iskola könyvtárában őrzünk egy példányt a *Bejárom a kerek világot* című kötet első kiadásából. Az általunk őrzött példány egyike annak a 150 dedikált példánynak, amit a kiadó adott közre a kötet megjelenésekor.

Végül megemlítjük azt a portrészorozatot, amely az iskolánk nagyjainak állít emléket, és amely az iskola díszterme előtti folyosós szakaszt díszíti. A grafikákat Ughy István festőművész, a Molnár István Múzeum akkori alkalmazottja készítette az 1980-as években. Ebben a sorozatban találjuk Balázs Ferenc portróját is.

Összegzőképpen szeretnénk megállapítani, hogy Balázs Ferenc székelykeresztúri életszakasza igen termékeny volt. Jelenléte a kisvárosban korszakalkotónak bizonyult. Visszatekintve ezekre a mozzanatokra, eseményekre, azt kívánnánk, bárcsak szabadabb körülmények között bontakoztathatta volna ki terveit, álmait és szabad szellemét. Azt kívánnánk, bárcsak hosszabb ideig gyakorolhattott volna hatást a keresztúri tanuló ifjúságra és a hányatott sorsú iskolai intézményre. Balázs Ferenc nyoma és emléke a kommunista időszakban megfakult, és már-már feledésbe merült. Ma azonban újra lehetőségünk van Balázs Ferencet a tanuló ifjúság számára mint előttünk járó szellemóriást bemutatni, életútját és életpéldáját tanítani.

Kiss Réka*

Budapest

Néhány szempont a református egyház kommunista diktatúra alatti történetének kutatásához

„A református egyház 1450 főnyi papságának fele lojálisnak tekinthető, a passzív és ingadozók az összlétszámnak 1/3át tehetik ki, míg az ellenzéki erők viszonyát a kb. 1/6 rész tükrözi a legjobban.

Az evangélikus egyház 420 lelkésze közül több mint 1/3a tekinthető lojálisnak, passzív és ingadozó ugyancsak 1/3 körül mozog, míg az ellenzékiek száma valamivel magasabb az 1/6-nál. Az ellenséges elemek száma a két felekezetenél kb. 5%-ra tehető.

Lojális, progresszív erők, a protestáns egyházvezetés következetes, az egyházpolitikai alkalmazásában, a lelkészek többségénél tapasztalható az államhoz való viszonyuk alapvető megváltozása, ez rendezettnak tekinthető, mely megmutatkozik a helyi állami és társadalmi szervek vezetőivel kialakult jó kapcsolatukban. Szinte teljesen eltűnt a szocialista társadalomtól való idegenkedésük. Alapvető nemzetközi kérdések megítélése terén politikai nézetük sokat tisztult. Fejlődött egyházuk, társadalmunk iránti felelősségük, szélesedett politikai látókörük. A pozitív hatás ellenére az elmúlt két-három évben gyengült a lojális papság tervszerű támogatása, nevelése, a protestáns egyház vezetői részéről, azok száma, minősége nem növekedett. Problémaként mutatkozik a fiatal lelkészek, teológusok nevelése, a lojális erők bővítése szempontjából.

Ingadozó, passzív erők. A kategória viszonylagos nagy száma és ingadozása ellenére komoly politikai erőt jelent. Reformátusoknál kb. 530 fő, az evangélikus lelkészeknél 170 főt tesz ki. E kategória értékelése, elemzése, lényeges, mivel az elmúlt időszakban e személyek a lojális lelkészek felé való útkeresése vagy az ellenzéki erőkhöz való kapcsolatkeresése mindig az egyéni érdek, illetve egyházpoliti-

* Földváryné Kiss Réka (Budapest, 1975) budapesti középiskolai tanulmányok után 1993–1999 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán történelmet és néprajzot hallgatott, 2009-ben szerzett doktori fokozatot az ELTE-n. Kutatási területe egyház-történet, történeti antropológia, társadalomtörténet, vallási néprajz. Számos ösztöndíjban, kitüntetésben részesült. Jelenleg a Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnöke és a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Egyetem oktatója.

kai ingadozásuk alapján következett be. A kategória összetétele, ingadozóvá vagy passzívva teszi őket, mivel legtöbbjük 50, 60 év közötti.

Ellenzéki erők. E kategórián belül az egyházépítő, pietista »ágostonista« egyházi személyekről van szó. Számuk igen magas, református egyháznál kb. 200 fő, az evangélikus egyháznál kb. 75 fő. E személyek nem szervezetszerű ellenzéki erőt jelentenek, hanem különböző ellenséges ellenzéki, és politikai nézeteket képviselnek és szervezetszerű hitélet fenntartását művelik. Károsan befolyásolják az egyházvezetés munkáját, a progresszív erők harcát. A külföldi reakciós egyházi személyek, főleg rájuk támaszkodnak, bennük látják céljuk eléréséhez azt a bázist, melyet szélesíteni kell, hogy segítségükkel fenntarthassák a népi demokratikus Magyarországon a protestáns egyház ellenzéki erejét.

Ellenséges erők 1963–64-ben a »Hitvallók« és »Harcolóknak« fn. és más kisebb ügyek realizálása után tapasztaltuk, hogy az ellenséges elemek egy időre visszahúzódtak, majd újra aktivizálódtak, ellenséges aknamunkájukat még nagyobb intenzitással, körültekintéssel, mélyebb illegális körülmények között végzik. Ehhez igen komoly segítséget kapnak a külföldi egyházi világszervezetek vezetőitől, illetve a Magyarországra beutazó szervezőktől.

Az operatív helyzetet értékelve megállapítható, hogy jelenleg főleg az ifjúság és az értelmiség megnyerésére koncentrálódott az egyházi reakció fő tevékenysége. Pl. a feldolgozás alatt tartott »Igyekvő« fn. ügy célszemélye, dr. Gyökössy Endre által létrehozott ifjúsági értelmiségi körök ellenséges tevékenységében (...).¹

A Protestáns egyházon (Sic!) belül elhelyezkedő illegális erők harca, iránya, hatása, és további feladatai beszédes címet viselő, mintegy 15 oldalnyi, dátum és aláírás nélküli állambiztonsági összefoglaló a belső elhárítás bürokráciája által termelt dokumentumtengernek jellegzetes típusa, amely egyben az egyházi közelmúlt megismerésének, a múltfeltárás lehetőségeinek és korlátainak számos módszertani alapkérdését sűríti magában. Ezek egy része nyilvánvalóan a pártállam által gyártott dokumentumok elemzésének, értelmezésének forráskritikai szempontjait vetik fel. Milyen információs bázisra alapozva dolgozott az állambiztonság? Az összefoglalóból kirajzolódó kép mennyire fedti a valóságot, mennyiben lehet az egyházak valós helyzetének leírásaként elfogadni? Vagy inkább a társadalom egészét és különösen az egyházi tevékenységeket ellenőrzése alá vonni akaró államhatalom dokumentáló tevékenységének lenyomataként olvashatjuk a jelentést, amely leginkább arról árulkodik, hogy az állambiztonság miként gon-

¹ Összefoglaló jelentés. Protestáns egyházon belül elhelyezkedő illegális erők harca, iránya, hatása, és további feladatai. Dátum nélkül. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.5 Operatív dossziék O-13586/1.

dolkodott a két nagy protestáns egyházzól? Miként látta, illetve láttatta a politikai rendőrség torzító szemüvege az egyházi közösségek helyzetét a forradalom leverése után egy évtizeddel, az ún. kádári „konszolidáció” elején? Miként viszonyult az egyházpolitikai döntések végrehajtásában kulcsszerepet játszó állambiztonság belső használatra készített iratainak egyházképe a kádári rezsim nyilvánosságnak szánt deklarációihoz?

Ez utóbbi kérdés azért is releváns, mert az összefoglaló keletkezésének valószínűsíthető idejét, a hatvanas évek közepét több szempontból is fordulópontként tekinti a magyarországi egyháztörténet-írás.² Hiszen '56 után egy évtizeddel a berendezkedő Kádár-rezsim már több látványos sikert könyvelhetett el. A Szentszékkal 1964-ben megkötött részleges megállapodás nem csupán a katolikus püspökök kinevezésében hozott a pártállam számára kedvező rendezést, de a Vatikán és a szovjet érdekszféra között kötött első nemzetközi szerződés azt is nyilvánvalóvá tette, hogy miután a magyar kérdés lekerült az ENSZ-közgyűlés napirendjéről, a kádári vezetésnek sikerült kitörnie a forradalom leverését követő nemzetközi elszigeteltségből, sőt a hidegháborús konfliktusok változó légkörében jól körvonalazható szerepet is kapott a nemzetközi politikai játszmákban. Az ország határain belül pedig az ötvenhatos megtorlás lendületét folytatva, a párt sikerrel vezényelte le az utolsó autonóm társadalmi nagycsoport, a birtokos parasztság erőszakos eszközökkel való szövetkezetekbe kényszerítését.

Ráadásul a társadalomtudósok által a magyar társadalmat békeidőben ért legnagyobb állami erőszakhullámként, avagy a vidék gyarmatosításaként is számontartott kényszer-kollektívizálás³ korábban nem látott társadalmi kihívások elé állította az egyházakat is. Hiszen a tradicionális vidéki közösségek szétverése után a városba áramló, gyökerüket vesztett tömegek, különösen az újonnan épült lakótelepeken, nagyrészt már minden vallási szocializáció nélkül felnövő fiatal nemzedék megszólítása az egyházi társadalmi szerepfelfogásának gyökeres újragondolását, a hitéleti tevékenység új formáinak invencióját igényelte volna. A szekularizáció hirtelen felgyorsulásával járó radikális foglalkozási szerkezet-, és nemzedékváltás kihívásaira azonban az egyházak a pártállam béklyói között nem

² Lásd Soós Viktor Attila – Szigeti László – Szabó Csaba (szerk.): *Egyházüldözés és egyházüldözök a Kádár-korszakban*. Szent István Társulat, Budapest 2010. Bánkúti Gábor – Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*. L'Harmattan–ÁBTL, Budapest 2010.

³ Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 3. Budapest 2012.

tudtak (adhattak) ütőképes válaszokat. Miként egy, a fent idézett állambiztonsági összefoglalóval kortárs egyházi missziói jelentés fogalmazott:

„Szakadozik, bomlik, sokszor meg is szűnik a városok felé húzódó családokkal a kapcsolat. Régi lakhelyén »hűség« egyháztag az új helyen szinte eltűnik, s ha olykor felbukkan: temetés, keresztelés, vagy esküvő alkalmával, nem találja meg helyét a gyülekezetben.”⁴

Noha az egyházakkal szembeni ideológiai alapvetés a korszakban lényegében nem változott, a velük szemben folytatott politikai taktika sokat módosult. Az 1956 után berendezkedő kádári hatalom az ötvenes évek látványos terror eszközei helyett az egyházak alávetésének sokkal burkoltabb, ugyanakkor számos területen lényegesen sikeresebb egyházpolitikai módszereivel élt. A hatvanas évekre az egyházakat egyre nagyobb mértékben sikerült kiszorítani a társadalmi életből, közéleti tevékenységük minimálisra csökkent, a társadalom felé irányuló kezdeményező szerepük elhalványult. S emellett konzerválódott egy egyre korszerűtlenebbé váló egyházi struktúra, egy olyan egyházi intézményrendszer, amelyen az egyházvezetés nem tudott, de valójában nem is akart változtatni.

Mindeközben a hatalom igyekezett toleránsabb arcát mutatni: az új egyházpolitika immáron a társadalmi súlyát tekintve perifériára került, politikai szempontból kevés veszélyforrást jelentő egyházak vezetésével való együttműködésre fektette a hangsúlyt, a kádár rezsim sokat hangoztatott szövetségi politikájának részeként az egyházak megmaradt tekintélyéből fakadó előnyök kihasználását, az általuk nyújtott legitimációs bázis kiaknázását kereste. A kádári modellben tehát egyszerre tekintettek az egyházpolitika irányítói az egyházakra a „népi demokratikus rendszerünk legnagyobb legális (hosszú távon legyőzendő – K. R.) ellenfeleként”⁵, és hirdették meg a hivatalos propagandában a teljes vallásszabadságot, az állam és egyház jó kapcsolatát.

A párt egyházpolitikájának legfontosabb sarokpontjai 1958-ra kristályosodtak ki. Az ekkor elfogadott párthatározatok, amelyek hosszú időre rögzítették a kádári egyházpolitikai gyakorlat kereteit, egy olyan többszintű stratégia alapjait

⁴P. Tóth Lajos missziói jelentése. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára. A/1 a 29. k. Egyházkerületi Tanácsülés 1966. máj. 17. Az egyházak cselekvési lehetősége azonban meglehetősen korlátozott volt. Új templomot, imaházat stb. csak az Állami Egyházügyi Hivatal engedélyével lehetett építeni, s Budapesten azonban 1945 és 1989 között csupán egyetlen teljesen új református templom épülhetett fel, az új nagy kiterjedésű lakótelepeken templom-építési terv fel sem merülhetett.

⁵Jelentés az egyházpolitika helyzetéről és javaslatok a helyzet javítására. 1958. május 5. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-A-21-d-002-4/1958. 8.

fektették le, amely megkülönböztette az ellenségnek tekintett „klerikális reakció” elleni harcot, az egyházakkal szemben folytatott politikát, valamint a vallásosság kezelését.⁶ A klerikális reakció elleni és a vallásos világnézet elleni harc megkülönböztetésével a párt az egyházak vezetésének a lojalitásért, a politikai támogatásért és a „reakció elszigeteléséért” cserébe viszonylagos nyugalmat, valamint egy igen erőteljesen korlátozott és ellenőrzött mozgásteret ajánlott. A gyakorlatban ugyanakkor a politikai rendőrség továbbra is bármilyen vallásos tevékenységgel szemben felléphetett adminisztratív eszközökkel, ha politikai érdekei úgy diktálták, hiszen – miként az ’58-as párthatározat fogalmazott – *a klerikális reakció tevékenysége egyaránt alkalmaz legális és illegális eszközöket*. Lényegében tehát az egyházak szűkre szabott mozgásterén belül is bármely legális egyházi munka, a hatalom megítélésétől függően minősülhetett „klerikális reakciós” tevékenységnek, amellyel szemben már adminisztratív eszközökkel lehetett fellépni. Az egyházakkal szembeni legtömegesebb fellépésre a Kádár-rezsim évtizedei alatt a hatvanas évek elején került sor, miután az ’56-os megtorlások fokozatos lezárásával párhuzamosan, 1960 júniusában a pártvezetés egy újabb határozatot fogadott el, amely a belső reakció elleni harc fő irányait 1956 óta először „a klerikális erőkre” is kiterjesztette.⁷ A sokat emlegetett „kádári konszolidáció”, a rendszer ellenségképének újrafogalmazásával és az aktív egyházi hitéletet gyakorló kisközösségekkel szembeni eddigieknél keményebb kezű politika meghirdetésével vette kezdetét.⁸ A nyilvánosságnak szánt kommunikációs panelek ellenére tehát a feladat továbbra is a vallásos hagyományrendszer, „az új egyházi módszerek háttérbe szorítása” maradt. Ahogy Hollós Ervin, a BM belső reakció elleni harc osztályának vezetője magyarázta az új direktívákat:

„Az illegális klerikális szervezetek a legnagyobbak. A többi szét van esve [...] A klerikális szervezkedéseknél nagy nehézség, hogy rengeteg fiatalot vonnak be [...].

⁶ Közli: Balogh Margit – Gergely Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005. (Dokumentumok). II. köt., 1944–2005.* História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005. (História könyvtár, Okmánytárak 2.) 1006

⁷ Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1960. június 21-i üléséről MNL OL 288. f. 5/188. öe. 7–26., 46–54.

⁸ Az állambiztonsági módszereknek szabad utat adó határozatot nyomán 1960 őszén és 1961 elején a Kádár-korszak legnagyobb egyházellenes rendőrségi akciójára került sor. A Fekete Hollók fedőnevű ügy keretében az „egyházi reakció” elhárításával foglalkozó alosztály több száz római katolikus papot, volt szerzetest, apácát és főként a fiatal generációhoz tartozó hívűket vette megfigyelés alá.

Ez nekünk azért is jelent nehézséget, mert sokkal tovább kell dolgoznunk, hogy megtaláljuk a vezető centrumokat.”⁹

A párthatározatoknak, a formálódó kádári egyházpolitika lényegének a rezsim mindennapi, üzemszerű működésévé való átültetését, református egyházi viszonyokra való adaptálását illusztrálja a bevezetőben idézett, az egyházi személyek állambiztonsági kategorizációját és jellemzését adó dokumentum is. A sajátos titkosszolgálati, illetve pártzsargonban fogalmazott elaborátum a pártállamhoz való politikai viszonyulás alapján négy kategóriába sorolta a lelkészeket: 1) lojális, progresszív erők, 2.) ingadozó, passzív erők, 3.) ellenzéki erők, 4.) ellenséges erők.

Az egyes kategóriákat közelebbről megvizsgálva, s a pártállami frazeológiát lehántva, egyfelől a politikai rendőrség mindennapi működését segíteni hivatott előterjesztés kategóriáinak képlekenységére figyelhetünk fel, másfelől, arra, hogy a lényegében kizárólag politikai szempontok alapján meghúzott keretek milyen mértékben igazodtak a Janus-arcú kádári egyházpolitika uralomtechnikájának sajátosságaihoz.

A „lojális-progresszív” címke alá besorolt népes lelkészcsoporthoz legfontosabb közös ismérve a politikai rendőrség szemében az állammal való „rendezett” viszony lett, ami – megint csak az állambiztonsági olvasat értelmében – a mindennapi működésben a helyi állami és társadalmi szervek vezetőivel ápolott kapcsolatokban öltött testet. Ez az állambiztonsági megközelítés tehát nem várt el a lojálisnak ítélt papoktól feltétlen politikai aktivitását. A hatalmat aktívan kiszolgáló lelkészi-egyházvezetői körökkel együtt kezelték a hatalom működésének kereteit nem kritizálók széles köreit is. Az állambiztonság által pejoratívan ingadozó-k-passzív kategóriájába sorolt lelkészekkel együtt ez a kiterjedt lelképásztori réteg volt azoknak a tág köre, akik a legkisebb eséllyel kerültek az Állami Egyházügyi Hivatal, illetve a politikai rendőrség célkeresztjébe. Ez azonban egyben azt is jelenti, hogy róluk keletkezett a legkevesebb pártállami forrás és így az ő történeteik óhatatlanul a közelmúlt egyháztörténet-írásának egyik legjelentősebb vakfoltját képezik.

Gyarmati György a 20. századi magyar katolikus egyháztörténeti kutatásaira reflektáló írásában ezt a csoportot egy eddig a történetírásban alig említett „hitéleti-szociológiai köztes halmazként” aposztrofálja. Miként írja, a történeti vizsgálódásokból hiányzik annak felmérése, hogy a „pártállam vizslató szeme a klerikusok, illetve a hívek milyen körére terjedt ki, illetve nem terjedt ki”. „A kö-

⁹MNL OL 288. f. 5. cs. 188. ő. e.

zelmúlt történeti kutatásai könnyen nem létezőnek tekintik mindazokat, akik nem találhatóak sem a megfigyelték (vegzáltak, eljárás alá vontak), sem a beszervezettek (egyelőre virtuális) rubrikáiban; azokat, akik egyszerűen a szemmel tartás logisztikai fogyatékoságai miatt maradtak kívül a pártállami éberség horizontján.”¹⁰ A kérdés szélesebb összefüggésben is feltehető: miként lehetne megragadni az „ellenállás versus együttműködés” értelmezési keretében nem dokumentálható¹¹ egyházi pályákat, a diktatúra egyházi mindennapjainak a gyakorlatát, amikor nem történt „semmi”, „csak” vasárnapról vasárnapra összegyűltek a templomban hirdetni és hallgatni Isten igéjét.

Az egyházi élet „szürke zónájának” sajátos állambiztonsági klasszifikálása mellett az összefoglaló másik figyelemreméltó állítása a hatalom általa ellenzéki-nek tartott erőkre vonatkozik. A jelentés készítője szerint számuk igen magas. Tevékenységükre jellemző, hogy „különböző ellenséges, ellenzéki és politikai nézeteket képviselnek, és szervezetszerű hitélet fenntartását művelik.” (kiemelés tőlem – K. R.) E felettébb árulkodó megfogalmazás a pártállam egyházpolitikájának már említett kulcsmotívumára világít rá. Érdeemes arra figyelni, hogy míg az állambiztonság által felállított első két kategória esetében az osztályozás alapszemponyjának a rendszer iránti (vélt vagy valós) politikai lojalitást tekintette a jelentés készítője, az ún. „egyházi ellenzék” közé nem csupán az esetleges ellenzéki politikai magatartást sorolta, hanem az aktív hitéleti tevékenységet folytatókat is.

Másként fogalmazva, noha a Kádár-rezsim a saját egyházpolitikáját a nyilvánosságnak szánt üzenetekben – elhatárolva magát a korábbi Rákosi-rendszer-től – előszeretettel jellemezte az új típusú szövetségi, népfrontpolitika meghirdetőjeként, a gyakorlatban a kiemelkedően tevékeny lelkipásztori létforma nem fért bele a pártállam által diktált együttműködés kereteibe. Még akkor sem, ha „csupán aktív” volt, de nem végzett a rendszer – kiszámíthatatlan – ítélete szerint „illegális tevékenységet”. Ez utóbbi tevékenységi kört a jelentés az „ellenzéki erők” bélyeggel illette. Ezen a ponton azonban egy újabb fogalmi problémával találjuk szemben magunkat. Azt ugyanis, hogy mit tekintett a politikai rendőrség illegális tevékenységnek, a jelentés nem részletezte. Más forrásokból ugyanakkor kapha-

¹⁰ Gyarmati György: Egyház, sok rendszer és a történelmi idő. A 20. századi magyar egyháztörténet nézőpontjából. In: Bánkúti Gábor – Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989.* L'Harmattan–ÁBTL, Budapest 2010, 13–31.

¹¹ Gárdonyi Máté: Túlélés – együttműködés – ellenállás. A katolikus egyház stratégiái a „népi demokráciákban”. In: Bánkúti Gábor – Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989.* L'Harmattan–ÁBTL, Budapest 2010, 1–42.

tunk némi fogódzott. A már idézett, 1958 júniusában elfogadott párthatározat például az ifjúsággal kapcsolatos aktivitás tiltólistáját sorolta fel tételesen. Eszerint „az egyházak az ifjúsággal kizárólag az iskolai hitoktatás keretében, a vonatkozó minisztertanácsi határozatban előírtaknak megfelelően (...) foglalkozhatnak. Az ifjúsággal való minden más (sport, vetítés, énekkar, iskolán kívüli hittan stb.) foglalkozás megengedhetetlen.”¹² Egy másik helyen pedig a pártvezetés azt fejtegette, hogy „a klerikális reakció tevékenysége egyaránt alkalmaz legális és illegális eszközöket”. Lényegében tehát az egyházak szűkre szabott mozgásterén belül is bármely, a legális egyházi struktúrák által végzett munka, amelyek – Fejérdy András találó kifejezésével élve – egyfelől valamilyen formában fessegették az állam által megszabott kereteket, másfelől (éppen ezért) a lehetséges kockázatok tudatosan vállaló keresztény magatartásformából táplálkoztak¹³, a hatalom megítélésétől függően bármikor „klerikális reakciós” tevékenységnek minősülhetett, amellyel szemben már adminisztratív eszközökkel lehetett fellépni.

A rendszer sajátos működésének logikája éppen arra épült, hogy nem voltak tisztán lefektetett szabályok. Az egyházak működését szabályozó joganyag és joggyakorlat átláthatatlan és követhetetlen volt, kevés volt az igazi jogszabály, nem készültek nyilvános utasítások, határozatok, intézkedések, amelyek – bármilyen szűken is, de világos jogi környezetbe ágyazhatták volna az egyházak helyi tevékenységét. A gumiszabályok egyszerre tették rugalmassá és kiszámíthatatlanná a rendszert, amelyben így a mindennapi hatalomgyakorlás során jelentősen felértékelődtek a helyi állami és pártvezetőkkel ápolt személyes viszonyok, az érdekérvényesítés informális lehetőségei.

Az egyházpolitikának ez a kiszámíthatatlansága egyúttal azt is jelentette, hogy amit egy lelkész vagy egy hívő közösség a mindennapi hitélet részeként élt meg, az a belügy szempontjából illegális, féllegális vagy ellenzéki tevékenységnek minősülhetett. A hatalom tehát a teljes mértékben apolitikus tevékenységi formákat is (politikai) ellenállásként ítélt meg. Mindaz, ami a vallási közösségek tagjai számára döntően egy életmód, értékrendszer és világszemlélet megélését, továbbadását jelentette, a hatalom számára ellenállásnak minősült.

¹² Tájékoztató a PB 1958. június 10-i az állam és az egyházak viszonyára vonatkozó határozatáról. 1958. június 24. MNL OL XIX-A-21-d-002-11/1958. 10.

¹³ Fejérdy András: Vallási ellenállás Magyarországon a kommunista rendszerrel szemben. Források és gyűjtemények In: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest 2018, 143–151.

Ez a paradoxon tükröződik az idézett összefoglalóban a politikai rendőrség által ellenséges tevékenységként számontartott két állambiztonsági ügyben, amelyek a titkosszolgálati keresztségben a „Hitvallók” és „Harcolók” nevet kapták. A „Hitvallók” fedőnéven vezetett ügy tíz vaskos dossziéjában különböző, túlnyomórészt Nyugatról becsempészett hitbuzgalmi-teológiai irodalom fordításával és terjesztésével foglalkozó lelkészek és laikusok elleni operatív eljárások anyagát gyűjtötte az egyházi elhárítás a hatvanas évek elején. Az 1960-as évek elején kibontakozó, a hivatalos egyházpolitikával szembeforduló, vallási megújódásra törekvő lelkiségi mozgalmak mindinkább ráirányították a politikai rendőrség figyelmét a hivatalos egyház keretein kívül szerveződő s ezért ellenőrizhetetlen vallási kisközösségekre. A „Hitvallók” ügyében ilyen, intenzívebb vallásos életre vágyó, felekezeti szempontból heterogén, egymással levelezés útján laza kapcsolatot tartó, ismeretségi háló nyomaira bukkant a rendőrség. A magukat Fordítói Munkaközösségnek elkeresztelő csoport hitbuzgalmi irodalmat fordító munkája „illegális propagandaanyag” terjesztésévé, „országos méretű, református irányítású államellenes szervezkedéssé” nőtte ki magát a titkosszolgálati operációk során.¹⁴

„Birtokunkban lévő adatok szerint dr. Ravasz László, dr. Pap László, dr. Joó Sándor és Dr. Gyökössy Endre, volt ref. egyházi vezetők, illetve jelenleg is aktív lelkészek, külföldi összeköttetések felhasználásával változatlanul a szervezet irányítói a különböző reakciós csoportok tevékenységének. Tevékenységük fő irányát a jelenlegi helyzetben a vallási lepel alatt folytatott ideológiai támadás jellemzi, amelyet szóbeli agitáció mellett nagy mennyiségű írásos propagandaanyag terjesztésével valósítanak meg [...] vallásos köntösben [...]. Tevékenységük másik fő jellemzője a nacionalista uszítás, a szovjetellenes propaganda terjesztése [...]. Ellenséges tevékenységükben jelentős helyet foglal el a TSZ elleni agitáció.”¹⁵

A Fordítói Munkaközösség történetének rekonstruálása során az átlagosnál szerencsésebb helyzetben van a kutató, hiszen az állambiztonsági operációk által termelt dokumentumok mellett a fordítói-terjesztői munka egyik legaktívabb személyiségének, Nádosi Ferenc orvosnak teljes irathagyatéka is fennmaradt a

¹⁴ Részletesebben lásd Kiss Réka: A református reakció az állambiztonsági iratokban (1956–1967). In: Ablonczy Balázs – ifj. Bertényi Iván – Kiss Réka – Hatos Pál (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére*. BIP, Budapest 2002, 222–248.

¹⁵ Jelentés a prot. egyházakon belül folyó ellenséges tevékenységről Bp., 1961. június 16. ÁBTL 3.1.5. O-13586/4 278-278/a

Sárospataki Tudományos Gyűjtemény levéltárában.¹⁶ Így ebben az esetben öszevethető, hogy a valóban aktív hitéleti tevékenység miként minősült „szervezet-szerűvé”, és miként dagasztotta az egyházi elhárítás kiterjedt ellenséges illegális propaganda tevékenységgé a vallási olvasmányaikról levelező lelkészek, orvosok, mérnökök mindennapjait.

A jelentés a mozgalom tizenegy vezető személyiségét nevezte meg, akik ellen eljárást lehetett kezdeményezni.

„Tevékenységüket” a BHÖ 2. pont /b/ alpontjába felvett büntettnek értékeljük, mely cselekmény büntetése 2-10 évig terjedhető börtön. Nem lehetetlen azonban, hogy a további nyomozás, illetve vizsgálat során a cselekményt államellenesnek minősítjük. Annál is inkább, mivel az ügyben szereplő egyes személyek a felszabadulás óta több államellenes mozgalomnak voltak tagjai, cselekményeikért büntetőjogilag nem lettek felelősségre vonva, a bűncselekményük nem évült el.”¹⁷

A „vallásos tömegek hangulatának zavartalanságára” tekintettel a „Hitvallók” ügyében a nem indult bírósági eljárás. „Puhább eszközök” alkalmazása került előtérbe, amint azt az immáron III/III-as-nak nevezett főcsoportfőnökség belső összefoglalója megfogalmazta *az adminisztratív intézkedéseink differenciált alkalmazása során sikerült értelmiségi és fiatalokú személyeket leválasztani az ellenséges elemekről*. Az ügyben érintett lelkészek felelősségre vonását a BM végül is a bevált recept szerint újfent átruházta a lojálisnak tekintett egyházvezetésre.

A hatvanas évek tömeges, papokat és világiakat egyaránt érintő katolikus pereivel szemben, a református egyházban kevésbé voltak a látványosak a világiakat érintő támadások. Az 1961-es Hitvallók-ügyben hozott ítélet azonban jelzi, hogy a hivatalos egyházpolitikával szembenálló világiakat az élet más területén érhetette utol a retorzió. A politikai rendőrség javaslata szerint azokat a világi személyeket, akik elkerülik a bírói felelősségre vonást, rendőrségi figyelmeztetésben kell részesíteni, továbbá

„a vizsgálat befejezése után az anyagokat az ÁEH- és a KISZ-szervezetek rendelkezésére bocsátjuk. A vezető szerepet betöltő ifjúsági vezetők egy kisebb részét

¹⁶ Kovács Áron: Nádossy Ferenc missziói levéltára és írásai a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben. In: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest 2018, 219–225.

¹⁷ Összefoglaló jelentés a „Nacinoalisták” fn. ügyéről 1961. május 15. ÁBTL 3.1.5. O-12149/5, 16–17.

javasoljuk állami szervek útján fegyelmileg az egyetemekről és a középiskolákból eltávolítani. Többségükkel szemben nevelőmunka szükséges.”

Ugyanezt a pragmatikus manipulatív megfontolást érvényesítette az elhárítás a másik kiemelten nevesített esetben, a „Harcolók” fedőnevű ügyben, amelyről egy összesen hat ügynök jelentései alapján összeállított huszonhat oldalas „elaborátum” maradt fenn 1964-ből. Az egyházi elhárítás munkatársai ezúttal a református ifjúsági csoportok intézményes rendszerellenes tevékenységét „illegációját” igyekeztek dokumentálni. A négy fővárosi gyülekezet ifjúsági körének és egy magánlakásban időnként megtartott önképzőkörnek az „ellenséges magatartást” tanúsító tevékenységéről készített megfigyelési dossziékat ugyan később megsemmisítették, de az ügyre vonatkozó összefoglalókból kiderül, hogy az állambiztonsági dokumentáció ezúttal is háromszáz fős, szervezett összeesküvésre duzzasztotta a valójában néhány tucatnyi fiatal bibliaköri eszmecseréit. Az elhárítás ennek megfelelően a résztvevők szovjetellenességét, antimarxizmusát, „politikai ellenséges tevékenységét” hangsúlyozta, ezáltal – a tanulmány elején idézett állambiztonsági összefoglaló érvkészletével élve – bizonyítva, hogy az egyházi reakció *ellenséges aknamunkáját még nagyobb intenzitással, körütekintéssel, mélyebb illegális körülmények között* folytatja. Holott ezek a református körök nem politikai ideológiával foglalkoztak, hanem az egyházkritika fórumai voltak: a fiatalok elégedetlenségüket fejezték ki amiatt, hogy az egyház nem készíti fel őket a mindennapi életre.

A „Harcolók” ellen indított eljárás sem jutott el vádemelési szakaszba. A rendőrségnek végül közvetett módon, az Állami Egyházügyi Hivatalon keresztül sikerült néhány tagot kizáratnia az ifjúsági körökből, többen pedig állásukat veszítették el.¹⁸

A „Hitvallók” és „Harcolók” dossziéiban éveken keresztül titkos megfigyelések nyomán gyűjtött információk és a rájuk épülő állambiztonsági narratíva a Kádár-rezsim egyházpolitikájának felszín alatti világába kalauzolnak bennünket. Egyúttal arra világítanak rá, hogy a nyilvánosságnak szánt liberális egyházpolitikai üzenetek mögött az aktív hitélet, kisközösségi vallásgyakorlás felszámolására továbbra is széles körű eszköztárat vetett be a hatalom. Ez az eszköztár ugyan a nyilvános leszámolás helyett egyre inkább eltolódott a kevésbé látványos, de nem

¹⁸Lásd Kósa László: Református ifjúsági körök bomlasztása Budapesten az 1960-as évek első felében. In: Soós Viktor Artilla – Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözés és egyházüldözök a Kádár-korszakban*. Szent István Társulat; Luther Kiadó, Budapest 2010, 270–288.

kevésbé hatékony ellenőrzés, a közvetett befolyásolás – az állambiztonsági jelentésekben olvasható kategóriákkal élve – a „bomlasztás” és „züllesztés” irányába, a rezsim alapvető és a vallásgyakorlással kapcsolatos stratégiai céljai ugyanakkor nem változtak. Ha az „ifjúság és az értelmiség megnyerésére”, azaz a keresztyén értékrend hatékony továbbadására utaló magatartásformák kerültek látókörébe, akkor az addig elnéző hatalom megkeményedett, és máris a rendszer ellenségeinek „túlzott hitéleti aktivitását” látta minden vallási tevékenységben. Esetleg, hogy az „ellenállásnak” bélyegzett vallásgyakorlás ezen formáiról a pártállam milyen dokumentációt hagyott hátra, történelmi felelősségünk azonban abban áll, hogy az írott, képi és szóbeli források összegyűjtésével lehetőséget adjunk a szocializmus kori vallásgyakorlat lehetséges dokumentációjának feltárására, megismerésére és értő feldolgozására.

Lányi Gábor*

Budapest

Az esettanulmány módszerének megközelítési módjai az 1950-es évek református gyülekezettörténet-írásában a Szigetszentmiklói Református Egyházközség példáján keresztül

Tanulmányom egyrészt módszertani jellegű. Egy konkrét ügy, a Szigetszentmiklói Református Egyházközség 1956-ban történt missziói egyházközséggé való visszaminősítésének bemutatásán keresztül azt szemlélteti, hogy hogyan használható az esettanulmány módszere a gyülekezettörténet-írásban. Ugyanakkor azonban a módszertani elemek bemutatásán túl részleteiben fel is vázolja a már említett ügy eseménysorát.

Miért lehet hasznos az esettanulmány módszere a gyülekezettörténet-írásban? Az esettanulmány mint a tudományos kommunikáció eszköze rendkívül népszerűvé vált a társadalomtudományok, legfőképp a szociológia és a pszichológia területén, elsősorban szemléletessége és ennek okán az egyetemi oktatásban való alkalmazhatósága miatt, mivel lehetőséget biztosít arra, hogy elvontabb elméleti megközelítéseket igazoljunk vagy cáfoljunk szemléletes és kézzelfogható módon.¹

Ugyanakkor az esettanulmány nemcsak a tudományos kommunikáció eszköze, hanem a tudományos információszerzés is. Az esettanulmány kiindulópontjául szolgáló hipotézis a tanulmány végzése alatt szerzett újabb adatok által

* Lányi Gábor (Budapest, 1980) a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karán az egyháztörténeti tanszék egyetemi adjunktusa. Tanulmányait Budapesten és Bernben végezte. 2008-ban Princetonban Master of Theology diplomát, 2011-ben a KRE-n teológiai doktori fokozatot szerzett. Jelenlegi kutatási területe a Magyarországi Református Egyház története az 1950-es években.

¹ Az esettanulmány módszerének népszerűségéhez, történetéhez, alapvető elemeihez lásd Takács Flóra: Az esettanulmány mint módszertan a szociológiában. In: *Szociológiai Szemle* XXVII (2017/1), 126–132. Csabai Márta: Az esettanulmány tudománytörténeti változásai és dilemmái. In: *Magyar Pszichológiai Szemle* LXXIII (2018/1), 29–41.

nem pusztán megerősítést vagy cáfolatot nyer, de ugyanakkor finomodik, cizellálódik, új megközelítésekkel gazdagodik, újabb kutatási célokat jelöl meg.

Mi is lehet a hipotézisünk a szigetszentmiklósi visszaminősítés esetében? Kónya István és Bogárdi Szabó István, bár nyilvánvalóan ellentétesen értékelve a jelenséget, de mindketten utalnak arra, hogy milyen finoman követték le az 50-es évek református vezető személyiségei (elsősorban Bereczky Albert és Péter János) az aktuális politikai nyilatkozatokat beszédekben, de prédikációikban is. Nemezszer „szinte terminológiai pontossággal” tették ezt, használva a kommunista rendszer frazeológiáját, szófordulatait, propagandisztikus hívó szavait.² Adott a kérdés, hogy amit a nyelv szintjén véghez vittek, véghez vitték-e a tettek szintjén is?

Kicsit líraiabban megfogalmazva. Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című verse már-már közhelyesen csenghet számunkra, mégis néhány sora szépen szemléleti, amire utalni kívánunk: „mert zsarnokság szól / lázból, harangozásból, / a papból, kinek gyónol, / a prédikációból, / templom, parlament, kánpad: / megannyi színpad.”³ Hogyan válhatott egy gyülekezet „színpadává” annak a diktatorikus hatalomgyakorlási modellnek, amit világi mestereitől eltanult a felsőbb református egyházakormányzat? Hipotézisünk tehát: hogyan és milyen pontokon lett maga az egyház is az elnyomó struktúra, a „zsarnokság” részévé?

Ezen hipotézis számára több megközelítésből is lehet igazolást keresni, és ezáltal még szemléletesebbé tenni. Ezek a megközelítésmódok szintén összefüggésben állnak a rendelkezésre álló források természetével, adottságaival is. A továbbiakban ezeket a különféle megközelítési módokat vázolom fel, amelyeket az alábbiak szerint kategorizáltam (lehet ennél több is): 1. jogi-adminisztratív; 2. teológiai-kegyességi; 3. szociológiai 4. tapasztalattörténeti.

Mielőtt azonban a négyféle megközelítés bemutatásra kerülne, annak érdekében hogy az azokhoz párosított források természete, illetve a szemléltetéshez használt példák is érthetőek legyenek, ismertetnem kell azt az alaphelyzetet, amely a szigetszentmiklósi gyülekezetet 1956-os visszaminősítéséhez vezetett.⁴

² Kónya István: *A „keskeny úton” a „szolgáló egyház” felé.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1988, 180–190. Bogárdi Szabó István: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között.* Ethnica, Debrecen 1995, 56.

³ Illyés Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról*, lásd <http://mek.oszk.hu/04300/04340/04340.htm#34> (Megnyitva: 2019. jan. 21.)

⁴ A gyülekezeti eseménytörténet részletes, levéltári forráshivatkozásokkal ellátott változatát lásd Lányi Gábor: *„Egyházhatósági terror” – A Szigetszentmiklósi Református Egyházközösség*

A szigetszentmiklósi gyülekezet a reformáció korában alakult, a 18. században püspöki székhelyként is funkcionált, úgy tekintettek rá, mint a csepeli gyülekezetek „anyjára,” mivel a csepeli, majd annak nyomán a királyerdői, ezenkívül a szigethalmi gyülekezetek is Szigetszentmiklósnak és lelkészeinek a szolgálata által alakultak meg.

A II. világháborúban súlyosan megsérült és elbontásra került a szigetszentmiklósi gyülekezet temploma, amelyet egészen 1992-ig nem sikerült újjáépíteni. Amikor a gyülekezet idős lelkipásztora, Tóth Pál⁵ 1955-ben nyugdíjba vonult, a felsőbb egyházi vezetés Bereczky Albert régi bizalmasát, a hivatalos egyházi vezetéshez lojális Éliás Józsefet⁶ szerette volna a presbitériummal lelkipásztornak megválasztatni. A presbiterek elzárkóztak ez elől, mire az egyházmegye elnöksége, egyházmegyei közgyűlési jóváhagyás nélkül missziói egyházközséggé minősítette vissza Szigetszentmiklóst, ami lehetőséget adott arra, hogy Bereczky 1956 májusában kinevezhesse oda Éliást. A visszaminősítés szembement az érvényben lévő egyházi törvényekkel, hiszen nem az egyházmegyei közgyűlés, nem is az egyházmegyei tanács, hanem csak az egyházmegye elnöksége rendelte el. A visszaminősítés indokául egy koncepciós eljárás szolgált, amely szerint a templomot azért nem sikerült újjáépíteni, mert a lelkész, a gondnok és kollektíven a presbitérium gondatlanul kezelte az ehhez gyűjtött építőanyagokat. A régi, főleg módos gazdákból álló presbitériumot feloszlatták. Helyükre főleg kisparasztokból és gyári munkásokból (ne felejtsük, hogy 1949-től Szigetszentmiklóson műkö-

missziói egyházközséggé való visszaminősítése 1956-ban. In: Kiss Réka (szerk.): *„Keskeny úton” – Protestáns közelmúltunk feltárása*. RKK, Budapest 2018. (megjelentetés alatt)

⁵ Dr. Tóth Pál Ráckeven született lelkészcsaládban (1893. október 11.), Budapesten a teológia mellett jogi tanulmányokat is végzett. Gödöllőn, Fóton, Alsóvadászon, majd a felvidéki Rimaszombaton segédlelkészkedett. Felesége, Czinke Jolán Tóth egykori principálisának, Pálóczi Czinke István rimaszombati lelkipásztornak volt a lánya, aki 1921–1929 között a tiszánineni egyházkerület Csehszlovákiához csatolt részének püspökeként szolgált. Tóth Pál Trianon után segédlelkészként került Miskolcra, onnan választotta meg lelkipásztorául 1922. május 5-től a szigetszentmiklósi egyházközség. Ld. Czinke István (Pálóczi)-szócikk. In: Zoványi Jenő (szerk.): *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. MRE Zsinati Iroda Sajtóosztály, Budapest 1977. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban: RL) – Dr. Tóth Pál törzslapja.

⁶ Éliás József (Budapest, 1914. október 5. – Debrecen, 1995. január 3.), teológiai tanulmányait Pápán végezte. A zsidó származású, a belmissziói mozgalom hatására megtért és elkötelezett reformátussá lett Éliás Józsefet Dobos Károly szervezte be a Jó Pásztor-misszióba, amelynek Éliás 1942. december 6. és 1946. szeptember 8. között lelkészitkára, majd annak átszervezése után (Magyar Evangéliumi Egyházak Jó Pásztor Missziói Alapítványa néven működött tovább) 1953-ig igazgató lelkésze volt. Lásd RL – Éliás József törzslapja.

dött a Csepel autógyár, az eredetileg földművelő nagyközségből Sztálin-, és Leninvároshoz hasonló szocialista mintavárost akartak formálni) álló gyülekezeti intézőbizottság került. A régi presbiterek és környékbeli gyülekezetek, elsősorban a Békési Panyik Andor vezette ócsai gyülekezet, kifogásolták az egyházvezetés önkényes és törvénytelen lépéseit. Hangjuk felerősödhetett az 1956. őszi események ideje alatt, amelyek azonban el is terelték a figyelmet erről az ügyről. Végül Éliás sem érezte jól magát a gyülekezetben, és elcserélte állását a debreceni forradalmi események miatt kompromittálódott Kovács József egyetemi templomi lelkésszel. Kovács József képes volt konszolidálni a szigetszentmiklósi helyzetet, és az egyházmegye 1958 végén visszaadta a gyülekezetnek az anyaegyház-községi státuszt, amennyiben a kinevezett új presbitérium és az álláscserevel odakerült lelkipásztor a helyén marad.

Ez tehát legszűkebben a gyülekezeti eseménytörténet. Milyen megközelítései lehetnek mindennek, amelyek segítenek hipotézisünk alátámasztásában?

1. Az első a jogi-adminisztratív. Azért is került ez az első helyre, mert egyfelől ez a legkézenfekvőbb és legegyszerűbben kutathatóbb, hiszen mind a gyülekezettörténet-kutatások legalapvetőbb forrásául szolgáló presbitéri jegyzőkönyvek, valamint a levéltári anyagok zöme (egyházmegyei, kerületi, bizonyos esetekben, mint itt is egyházi bírósági anyagok) ezt a megközelítést segítik elő. Ez a megközelítés azért alapvető fontosságú, mert megbízható kronológiát ad. Az iktatott források hivatalos jellege által időrendi sorrendbe helyezhetők az oral history módszerével gyűjtött források, például életinterjúk vagy más, nem hivatalos íratlan források. Ugyanakkor a közel megbízható kronológián kívül ezen korszak hivatalos dokumentumainak objektivitása ebben a korszakban könnyen megkérdőjelezhető.

A szigetszentmiklósi ügy kapcsán jó példa erre, hogy Tóth Pált a hivatalos végzés szerint a „saját kérésére” nyugdíjazták, ugyanakkor több Bereczkyhez beérkezett levele is fennmaradt, amiben szolgálati idejének meghosszabbítását kéri.⁷ Másik szemléletes példa, hogy a visszaminősítés indoklása⁸ és a fegyelmi eljárások elrendelése⁹ tényként kezelik az építőanyagok gondatlan kezelését. Az,

⁷ A meghosszabbítási kérelmeket lásd RL A1c 1144/1955, Kelt: 1955. szeptember 26. RL A1c 2341/1955, Kelt: 1955. október 22. Nyugdíjazási végzés: RL A1c 1880/1955, Kelt: 1955. szeptember 28.

⁸ RL A1b 930/1956 Cegléd, 1956. május 24.

⁹ Kecskeméti Református Egyházköztség Levéltára (továbbiakban: KREL) A/26 7. doboz 267/15. 1956. június 23. dr. Baráthy Gábor indítványa a Délpesti Református Egyházmegye

hogy ez a vád nem volt bizonyítékokkal alátámasztva, kitűnik a tényszerű kivizsgálást sürgető egyházkerületi jogászi szakvéleményekből.¹⁰

Hipotézisünk mely elemeit igazolja a jogi-adminisztratív megközelítés? Hogy példázza ez az elnyomó struktúra egyházba való betüremkedését?

Amire ezáltal a megközelítés révén ellenőrizhető adatokkal rálátunk az a Bereczky egyházkormányzat hivatali gépezete, döntéshozatali mechanizmusa, amelyben először is tetten érhető a diktatúrákra jellemző *klikkuralom* jelleg. Az egyházkormányzat arra hivatott intézményes szervei helyett a valódi döntések egy szűk hatalmi csoport által, elsődlegesen az ő aktuális hatalmi érdekeit szolgálva születnek meg. Ilyen szempontból nagyon tanulságos Fekete Sándornak,¹¹ a Budapest-északi Református Egyházmege akkori esperesének, a szigetszentmiklói ügy egyik legaktívabb szereplőjének az ügyről írott, 1955. november 14-re keltezett memoranduma.¹² Eszerint Éliás megválasztásának kérdése úgy került először az esperesi kar elé, mint nem egy megvitandó kérdés, hanem egy olyan

Elnökségéhez: dr. Tóth Pál elleni fegyelmi eljárás javaslata; KREL A/26 7. doboz 267/17. 1956. június 23. dr. Baráthy Gábor indítványa a Délpesti Református Egyházmege Elnökségéhez: Gere János gondnok elleni fegyelmi javaslata; KREL A/26 7. doboz Bír. sz. 3/9. 1956. június 23. dr. Baráthy Gábor vádpont kiegészítései Csikesz Endre ügyében; KREL A/26 7. doboz 267/18. 1956. június 28. a Délpesti Református Egyházmege Elnöksége elrendeli az N. Gere János elleni fegyelmi eljárást; KREL A/26 7. doboz 267/16. 1956. június 28. a Délpesti Református Egyházmege Elnöksége elrendeli a dr. Tóth Pál elleni fegyelmi eljárást.

¹⁰ RL A/1b 930/1956, 1956. március 24. dr. Virág Lajos szakvéleménye; RL A/1b 930/1956, 1957. január 9. dr. Virág Lajos szakvéleménye; RL A/1b 930/1956, 1958. november 3. dr. Miklós Géza levele a Dunamelléki Református Egyházkerület Elnökségéhez.

¹¹ Fekete Sándor (Nagyszombat, 1915. június 25. – Budapest, 1972. március 23.), 1937-ben fejezte be teológiai tanulmányait Budapesten, majd lelkipásztori szolgálatot teljesített vidéken és Budapesten. 1945 előtt vezető tagja volt az egyház antifasiszta szárnyának, a háború után a Nyíregyházi Szabad Tanácsban tevékenykedett. 1945-től 1948-ig több református lap szerkesztője, 1948-tól az Út című hetilap felelős szerkesztője volt. 1952-től 1956-ig, mint az újonnan alapított Budapest-északi Református Egyházmege esperese, az egyház legfelsőbb irányítói közé kerül. Két cikluson át volt kerületi és fővárosi tanácsstag. 1956-ban egy hivatali túlkapása miatt Bereczky Albert megalázó álláscsereére kényszerítette, ami miatt elhagyta az egyházi szolgálatot, és a Magyar Rádió munkatársa, majd főmunkatársa, 1964-től a Magyar Televízió belpolitikai rovatvezetője lett. 1969-től a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának hivatali apparátusában lett osztályvezető. Magyar Életrajzi Lexikon, Fekete Sándor-szócikk, <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/f-7547C/fekete-sandor-755B5/> (Megnyitva: 2019. jan. 21.)

¹² RL A/1c 1312/1955, 1955. november 14. Fekete Sándor jelentése Bereczky Albertnek a szigetszentmiklói helyzetről.

ügy, amit véghez kell vinni. A döntéshozók – és ebben az ügyben érdekes módon nem is Bereczky, hanem Fekete Sándoré a vezető szerep – magától értődően kerülnek meg az egyházmegyei és egyházkerületi közgyűléseket, és elnökségi hatáskörben hozzák meg a visszaminősítés és kinevezés döntéseit, ami nyilvánvaló megsértése saját egyházi törvényeiknek (ahogyan ráadásul erre az ügygel kapcsolatos egyházkerületi ügyészi szakvélemények rendre rá is világítanak). Szintén tanulságos ebből a szempontból Éliás József Fekete Sándorhoz intézett egyik levele, amelyben a visszaminősítést megelőzően azokra a személyekre tesz javaslatot, akik a visszahívott presbitériumot felváltó intézőbizottság tagjai lehetnek, és akik együttműködőnek mutatkoznak az egyházkormányzattal.¹³ Végül az új intézőbizottság tagjai egy kivételével Éliás listájáról kerültek ki.¹⁴

Egy másik világi politikai elem, ami az egyházi téren is jelentkezik az, amit *bolsevik machiavellizmus* jelzővel lehet illetni. Eszerint a hatalmi szereplők egymással is harcban álltak a még nagyobb hatalomért. Az előbb már említett Fekete-memorandum¹⁵ ilyen szempontból is tanulságos. Fekete a maga és Finta István¹⁶ ügyében mutatott hathatós szerepvállalásával szemben lépten-nyomon hangsúlyozza a rangidős esperesnek, Bereczky régi jó barátjának (és ne feledjük Bereczky agyvérzése után 1957. november 1-jéig az egyházkerület ügyvivőjének), Bükki Zsigmondnak az ügyben mutatott inkompetenciáját. Bár a személyes motivációk feltárása a legnehezebb, és ebben adhat a legkevesebb segítséget a steril jogi-adminisztratív megközelítés, mégis Feketének ebben az ügyben való kimagasló szerepvállalása is a belső egyházhatalmi harcban lelheti magyarázatát. Éliás József 80-as évek végén írt visszaemlékezése szerint¹⁷ már az is Fekete munkája volt, hogy 1953-ban felfigyelt arra az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH),

¹³ RL A/1b 930/1956, 1956. március 24. Éliás József levele Fekete Sándornak.

¹⁴ RL A/1b 930/1956, 1956. május 24. Délpesti Református Egyházmegye Elnökségének 191-1956. sz. határozata. Érvényre 1956. május 26-án, az egyházkerületi jóváhagyás napján lépett.

¹⁵ RL A/1c 1312/1955, 1955. november 14. Fekete Sándor jelentése Bereczky Albertnek a szigetszentmiklósi helyzetről.

¹⁶ Finta István (1915–1991) református lelkész. 1948-tól Bereczky Albert püspöki titkára, valamint az Egyetemes Konvent külügyi és sajtóügyi előadója.

¹⁷ Éliás József: „A szolgálat teológiája vagy a kiszolgálás teológiája” – a magyar protestáns egyházi vezetők „szolgálati, diakóniai teológiájának” a kritikai elemzése, 1987 (Ráday Könyvtárban kézirat formában).

hogy Éliás szerette volna a Jó Pásztor-missziót¹⁸ a kitelepítettek megsegítésére használni, és ezért le kellett mondania annak vezetéséről. Szintén Éliás szerint, amikor 1955-ben az ÁEH rehabilitálni szerette volna, Fekete állt elő a szigetszentmiklósi lelkészség felajánlásával Éliás számára, csakhogy őt Bereczky környezetéből eltávolítsa. Az állambiztonsági jelentések is alátámasztják, hogy ekkorra Fekete Sándor és Finta István már Péter János „köréhez” tartoztak, ahol csak lehetett próbálták gyengíteni az általuk „vén bolondnak” titulált Bereczky hatalmi pozícióit.¹⁹ A Budapesten maradó, esetleg saját parókiát kapó Éliás jó esélyekkel pályázhatott volna a következő tisztújításon az esperesi címre vagy akár Bereczky nyugdíjba vonulása után a püspöki székre, amely feltételezhetően a köztudottan karrierista Fekete Sándor céljai között is szerepelt.

A következő világi politikai elem, ami otthonra talált a Bereczky-éra egyházvezetésében, és szintén szemléletesen jelenik meg esettanulmányunk jogi-adminisztratív megközelítésében, az a *koncepciózus eljárás*. A visszaminősítés és a régi presbitérium feloszlásának indoka a templomépítésre gyűjtött építőanyagok gondatlan kezelése volt. Valóban igaz, hogy ezeknek egy részét az építőanyag-hiányos háború utáni években az emberek széthordták. Sok esetben kötelezvényt adtak, hogy visszaszolgáltassák ezeket, ha elkezdődik a templomépítés, vagy némely esetben fizettek érte. Sok építőanyagnak lejárt volna a szavatossága, ezért is döntöttek a gyülekezeti döntéshozók a magáncélra való felhasználás mellett. Az ezzel kapcsolatos dokumentáció viszont tényleg nem volt rendben. Volt

¹⁸ A Jó Pásztor Missziói Bizottságot Ravasz László püspök 1942. október 20-án hozta létre, elnökletére Muraközy Gyulát kérte fel. A misszió eredeti célja a zsidóságból áttért református egyháztagok lelki, szociális és karitatív gondozása volt, de a háború utolsó két évében mindinkább az embermentés lett a tényleges tevékenysége. A zsidó származású, a belmissziói mozgalom által megtért és elkötelezett reformátussá lett Éliás Józsefet Dobos Károly szervezte be a misszióba, amelynek Éliás 1942. december 6. és 1946. szeptember 8. között lelkész titkára, majd annak átszervezése után (Magyar Evangéliumi Egyházak Jó Pásztor Missziói Alapítványa néven működött tovább) 1953-ig igazgató lelkésze volt. A misszió embermentő munkája, amelynek hozzávetőlegesen 60 000-en köszönhették életüket, nem volt veszélytelen szolgálat, amely a háború után nagy elismerést szerzett a benne résztvevőknek, de különösen is az operatív feladatokat ellátó Éliásnak. Lásd RL – Éliás József törzslapja.

¹⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 3.1.5. – O-9047/388-396, 1956. június 22. „Kemény Zsigmond” fedőnevű ügynök jelentése Bereczky Albeiterről.

tehát alapja a gondatlan kezelés vádjának, ugyanakkor ezt az egyházi felső vezetés a saját érdekeinek megfelelően eltúlozta, felfújta.²⁰

Az ügy bonyolódása folyamán az egyházkerületi ügyészi szakvélemények²¹ rendre hangoztatták a vádak igazolásának szükségességét, de az ügyben az egyházmegye részéről oroszánrészt vállaló Adorján József²² nagykőrösi lelképásztor, egyházmegyei tanácsbíró, az egyházmegyei vizitáló bizottságok vezetője²³ nem tett erre lépéseket. Sőt 1959 elején, Adorján esperessé választása után az esperesi hivatal költözésekor a szigetszentmiklósi templomépítési bizottság jegyzőkönyvei, amelyek talán esélyt adtak volna a tisztánlátásra, eltűntek.

Szintén létjogosultságot nyert egyházi téren is, a korszak koncepciók kirakatpereinek egyik fontos eleme, a *példa statuálása*. Itt is hasonló motivációkat sejthetünk, és a gyülekezetek szintjén hasonló hatásmechanizmusokkal találkozhatunk. Fekete Sándor szavaival: az *egyházkormányzatnak a szigetszentmiklósi ügyben tanúsított erőteljes és határozott magatartása véleményem szerint jó hatást fog*

²⁰ A gondatlan kezelést vizsgáló egyházmegyei vizitációs bizottságok jelentéseit lásd RL A1b 930/1956 1956. április 27–29. canonica visitatio jegyzőkönyv; KREL A/26 7. doboz – ad267-9: érkezett: 1956. 05. 17., 1956. május 8. összefoglaló jelentés a 1956. május 7-8-i egyházvizsgálatról; KREL A/26 7. doboz Ad 267-12: érkezett: 1956. június 4. Kelt: 1956. május 7-8. canonica visitatio jegyzőkönyv.

²¹ RL A/1b 930/1956, 1956. március 24. dr. Virág Lajos szakvéleménye; RL A/1b 930/1956, 1957. január 9. dr. Virág Lajos szakvéleménye; RL A/1b 930/1956, 1958. november 3. dr. Miklós Géza levele a Dunamelléki Református Egyházkerület Elnökségéhez.

²² Adorján József (Szekelyhid, 1923. január 24. – Budapest, 2007. július 20.) Földművelő családban született, a nagyvárad Szent László Gimnáziumban érettségizett (1942), majd a Sárospataki (1942–1945), a Budapesti (1945) és a Kolozsvári Református Teológiai Akadémián tanult (1945). Budapesten szentelték lelképásztorrá 1945-ben. Budapest-Budahegyvidéken (1946–1948), Budán (1948), Budapest-Valéria-telepen segédlelkész (1948). Budapesten, ún. konventi missziói lelkész (1948–1953); közben Dunapentelén, ill. Sztálinvárosban megszervezte a református missziói egyházközséget. A nagykőrösi (1953–1968), a Budapest-Baross téri (1968–1971), a Budapest-Pozsonyi úti (1971–1978), a Budapest-Gorkij fasori gyülekezet lelképásztora (1978–1994). A Dél-pesti Református Egyházmegye (1959–1968), majd a Budapest-Északi Református Egyházmegye esperese (1968–1990). A Budapesti Református Teológiai Akadémia Társadalomtudományi Tanszékének vezetője (1958–1968), a Ráday Kollégium főigazgatója (1985–1988), a Kallódó Ifjúságot Mentő Misszió alapítója (1984–1988). Adatok forrása: <http://www.nevpont.hu/view/8852> (Megnyitva: 2019. jan. 21.)

²³ Bükki Zsigmond 1957. november 1-jétől betegszabadságra ment, 1958. július 9-én pedig meghalt. Az új esperes, Adorján József csak 1959. január 26-tól töltötte be hivatalát, az esperesi vakancia alatt csak az egyházmegye működéséhez szükséges legsürgetőbb ügyek kerültek intézésre.

*kiváltani az egyházközség, az egyházmegye, sőt egész egyházunk nevelő munkájára.*²⁴ Arról, hogy a hatás nem maradt el, tanúskodik a Békési Panyik Andor vezette ócsai presbitérium nyilatkozata, amely szerint a környékbeli gyülekezetek aggodalommal figyelték a szigetszentmiklósi eseményeket:

„[...] a törvénytelen és embertelen lelkészválasztási hadjárat ideje alatt [...] Az egyházhatósági terror minden válfaját kipróbálták ezen az ősi gyülekezeten, hogy a vonalas jelöltet rájuk kényszeríthessék [...] amikor a több hónapig tartó kényszerítés, fenyegetés és ígéretés sem érte el célját, elkövették a legnagyobb törvényteleniséget: ezt a nagy múltú gyülekezetet megfosztották anyaegyházközségi jellegétől, és missziói egyházközséggé degradálták. [...] Egészen világos, hogy a törvénytelen határozatokra azért volt szükség, hogy elérjék a gyülekezet ellenállásával szemben jelöltjük odahelyezését.”²⁵

Az üzenet átment, mások is hasonló eljárás tárgyai lehetnek, hogyha a hivatalos vezetés akaratával szembehelyezkednek. Éliás Bereczkynek írt egyik levele is beszédes ebből a szempontból: *Úgy vélik, ez a terület, az egyház még az, ahol élhet a régi. A kinevezés után észre kellene venniök, hogy – tévedtek.*²⁶ Példastatuálás, hatalomfitogtatás, a szembeszegülés következményeinek bemutatása.

A kor világi politikai miliójéhez tartozó következő elem a *kollektív bűnösség* kimondása. A gondatlan kezelésért nemcsak a lelkész, a gondnok és bizonyos személyek – pl. a helyi ellenzék vezetőjévé avanszált kántor-tanító Csikesz Endre (Csikesz Sándor debreceni professzor unokaöccse, Kardos János²⁷ gyerekkori jó

²⁴ RL A/1c 1312/1955, 1955. november 14. Fekete Sándor jelentése Bereczky Albertnek a szigetszentmiklósi helyzetről.

²⁵ RL A/1b 930/1956 Ócsai Református Egyházközség Presbitériumának 1956. december 16-i üléséről készített jegyzőkönyv kivonata.

²⁶ Eredeti szöveg szerinti helyesírás – RL A/1b 930/1956, 1956. március 19. Éliás József levele Bereczky Albertnek.

²⁷ Kardos János (Üllő, 1894. augusztus 16. – Budapest, 1959. november 12.). A két világháború között már nevet szerzett budapesti ügyvédet 1948-ban a Dunamelléki Református Egyházkerület presbitériumai főgondnokká választották. Az egyházi törvények súlyos megsértésével sikerült csak lemondásra kényszeríteni, és vele szemben Kiss Rolandot, a kommunista párt bizalmasát megválasztatni. Kardos a második világháborút követően több jelentős koncepció perben vállalta a védő feladatát (pl. Szombathelyi Ferenc volt vezérkari főnök, Ordass Lajos evangélikus püspök, a Magyar Közösség-per, Esterházy Pál a Mindszenty-perben). 1956 után ő látta el RácZ Sándornak, a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács elnökének és Tóth Ilona orvostanhallgatónak a védelmét is. Kardos János nagyapja kántor-tanító, édesapja lelképásztor volt Szigetszentmiklóson. Több ízben is segített a helyieknek jogi panaszaikkal kapcsolatban.

barátja, akinek érdekében aztán Kardos János is bekapcsolódik ebbe az ügybe)²⁸ – hanem az egyházmegye kimondja a presbitérium kollektív felelősségét, ezért is kerül sor a feloszlatusukra.²⁹

Az 1957. március 17-i presbiteri gyűlésen az új presbiterek is felemelték szavukat a régi, feloszlattott presbitérium kollektív megbélyegzése ellen. A presbitérium szerint a gyülekezet egységének akadálya, hogy a volt presbiterek és családtagjaik jogosan érezhetik megsértve magukat, mivel az egyházmegyei vizitációs bizottságok évről évre elfedezték a presbitérium elöl a gyülekezeti vezetés mulasztásait, majd pedig azokért 1956. április végén a presbitériumot jelölték meg felelősnek. Ezért kéri az egyházmegyét, hogy tegyen lépéseket annak az egyházmegyei tanácsbírónak a felelősségre vonására, aki a botrány kitörése előtti utolsó, 1955-ös canonica visitatiót végezte a gyülekezetben, és akkor még mindent rendben talált.³⁰

Klikkuralom, bolsevik machiavellizmus, koncepciózus eljárás, példastatuálás, kollektív bűnösség. A világi elnyomás eszköztára az egyház „megszentelt talaján” alkalmazva. Ezek jelenlétére mutat rá a jogi-adminisztratív megközelítés.

2. A következő megközelítés a *teológiai-kegyességi*. Ezen megközelítés azon eleme, hogy a kor egyházvezetői idomultak a szekuláris politika terminológiájához, már a bevezetőben említésre került. A legfelsőbb szinten könnyen tetten érhető ez az idomulás, egy gyülekezettörténeti esettanulmány pedig, ahogyan ez Szigetszentmiklós esetében is igaz, arra hozhat fel példákat, hogy mennyire hatotta mindez át az alsóbb szinteket, a lelkészek, presbiterek, gyülekezeti tagok köreit is. Ebből a szempontból is szemléletes a szigetszentmiklói ügy anyaga, amelynek kapcsán főleg Fekete Sándor, Éliás József és Adorján József megnyi-

Az, hogy felvállalta Csikesz ügyét, jelzésértékű lehet arra nézve, hogy mögötte a koncepció perekhez hasonló jelleget vélhetett felfedezni. L. Kiss Réka: Egy védőügyvéd portréja a XX. századból (Kardos János). In: *Valóság* XLIX (2006/8), 87–101.

²⁸ Csikesz Endrét úgy jellemzi egy Adorján Józsefhez köthető állambiztonsági jelentés, hogy az „ottani kulákság legfőbb vezetője,” míg Kardos Jánost, mint aki Ravasz László mellett „az egyházi ellenforradalom vezére volt Budapesten.” ÁBTL 3.1.2. M-25801/130–131.

²⁹ KREL A/26 7. doboz – ad267-9: érkezett: 1956. 05. 17., 1956. május 8. összefoglaló jelentés a 1956. május 7–8-i egyházvizsgálatról.

³⁰ Szigetszentmiklói Református Missziói Egyházközség presbitériumának jegyzőkönyve – 1957. március 17.

latkozásában érhető tetten a világi politikai rigmusokhoz való alkalmazkodás, legszembetűnőbbben a kulákokkal kapcsolatos elítélő hangnem.³¹

Egy másik, ebben a megközelítésben megnyilvánuló, a Bereczky-érára jellemző elem, a hivatalos egyházi vezetés és vele együtt lényegében az *ateista marxista ideológia érdekszövetségre lépése az ébredési mozgalommal*.³² A szigetszentmiklói gyülekezet vezetőségében beálló vezetőségváltás ugyanis nemcsak politikai, társadalmi, hanem egyben azt mondhatnánk, kegyességi rendszerváltás is volt. A gyülekezet „vitéz és kulák” presbitereinek népegyházi-tradicionalista vallásossága helyére, az alsóbb társadalmi rétegek (kisparasztok, munkások) ébredési, hitvalló egyházat életre hívni akaró kegyességi irányzata került. A források szintjén itt már jelentős szerepet kaphat az oral history, még élő gyülekezeti tagokkal és leszármazottaikkal folytatott interjúk, de a fennmaradt prédikációk, egyéb beszédek, magánlevelezések, a korban még népszerű emlékiratok, memorandumok, memoárok, naplók is hasznosak lehetnek.

Az utolsó ide kapcsolódó, inkább ideológiai, mint teológiai elem az az általános *bűnbakkeresés*, ami a kulákokkal szemben országos szinten jellemző volt, és a szigetszentmiklói ügy kapcsán is teret kap a régi presbitériummal kapcsolatos eljárásban.³³ Ahogyan a terméshozamok alulteljesítése miatt mindig lehetett a

³¹ Ebből a szempontból tanulságosak Adorján József canonica visitatiós jegyzetei és jegyzőkönyvei (RL A/1b 930/1956, 1956. április 27–29. között végzett szigetszentmiklói egyházmegyei canonica visitatio jegyzőkönyve), Csikesz Endre fegyelmi tárgyalásán elhangzott vallomások (KREL A/26 7. doboz Bír. sz. 3/17. Jegyzőkönyv a Dél-pesti Református Egyházmegye Fegyelmi Bíróságának 1956. augusztus 23-i tárgyalásáról), illetve: RL A/1b 930/1956, 1956. május 2. Éliás József jelentése Bereczky Albertnek, valamint Adorján állambiztonsági jelentései: pl. ÁBTL 3.1.2. M-25801/130–131.

³² Ez a jelenséget Kiss Réka találóan „az ébredés egyházpolitikai kisajátításának” nevezi: Kiss Réka: Református ébredés Budapesten. In: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten* 2. Argumentum, Budapest 2006, 1357.

³³ A kulák kifejezés dehonosztáló jelzőként való használata megszokott retorikai eszköze volt az ügy résztvevőinek. A jelzőt még akkor is ráaggatták ellenlábasaikra, ha azok hivatalosan nem is számítottak kuláknak, tehát nem voltak rajta a községi kuláklistán (K-listán). Összevetve a szigetszentmiklói presbiterek 1952-es névsorát az 1952 végén összeállított helyi kuláklistánál azt láthatjuk, hogy a 20 presbiterből csak 4 volt hivatalosan is kuláknak nyilvánítva, 3-nak pedig feltételezhetően kulák hozzátartozója volt. A Vitézi Rend tagja csak egy presbiter volt, ő azonban nem volt kuláknak minősítve. 1952-ben tehát a 20 presbiter közel negyede volt osztályidegennek mondható. Az 1945-ös presbiteri névsor több egyezést is mutat a kuláklistánál. Ott még 5 kulákot, 1 vitézt és feltételezhetően 4 kulák rokont találhatunk. Ebből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a presbitérium egyfajta önkéntes „öntisztuláson” mehetett keresztül, aminek következtében 1952-re a kulákként nyilvántartott presbiterek száma lecsökkent. Adorján József 1959-es állam-

kulákokat okolni, itt úgy képződik le mindez, hogy a kulákok lesznek az elmaradt templomépítés bűnbakjai, az ő haszonlesésük, inkompetenciájuk miatt nem sikerült 10 év alatt sem újjáépíteni a világháborúban megsérült templomot.³⁴

3. A harmadik megközelítés a *szociológiai*. A második világháború utáni hatalmas társadalmi változások, nyilvánvalóan a református egyházközösségekben is éreztették hatásukat, ezen folyamatok lekövetése, elemzése a gyülekezeti szinten szintén érdekes adalékokkal szolgál. Különösen is igaz ez Szigetszentmiklós esetében, ahol az 1949-ben megnyílt Csepel autógyárba özőnlő munkások fél évtized alatt megváltoztatták a nagyközség tradicionális református-paraszti társadalmát.

A források szintjén viszont ezen megközelítés kapcsán nehézségekbe ütközünk. Az oral historyra csak nehezen hagyatkozhatunk, mert a visszaemlékezőktől nem várható el, hogy tudatosan és objektíven ítéljék meg azokat a társadalmi folyamatokat, amelyeknek maguk is részesei voltak. Tényszerű adatok községi szinten állnak a gyülekezetihez legközelebb rendelkezésre. Az 1949-es népszámlálás adatai azok, ahol utoljára a felekezeti hovatartozásra vonatkozó községi adatokat találunk, de az azon belüli kisközösségek társadalmi folyamataira csak közvetve következtethetünk, illetve nyilvánvaló, hogy a kisközösségek, a mi esetünkben a gyülekezetek adataira, választói névjegyzékeire támaszkodhatunk. A községi, megyei, járási TŰK-iratok, helyi ÁEH-iratok (általában megyei végrehajtó bizottságok egyházügyi előadóinak iratai) tartalmazznak részletesebb jelentéseket az egyházak, gyülekezetek társadalmi rétegződését illetően, de ezek elsődleges fókuszát egyházi ügyekben a katolikusok képezik (pl. a körmenetekben résztvevők társadalmi osztályokba sorolása százalékos pontossággal).³⁵ Hasznos források lehetnek egy egyházközösség társadalmi rétegződésének követéséhez a

biztonsági jelentésében szereplő 19 fős presbiterlistán 12-en vannak az informátor által kulákként megjelölve, holott csak egyikőjük van ténylegesen rajta a község hivatalos K-listáján. Adatok forrása: Szigetszentmiklói Presbitérium Jegyzőkönyvei; illetve Szigetszentmiklói Községi Tanács VB Kuláklista, HU ML OL XIX-A-2-j-II. sorozat-12. Pest megye-Ráckevei-járás-Szigetszentmiklós-1953; ÁBTL 3.1.2. – M – 25801/129, kelt: 1959. november 6.

³⁴ Példákat lásd RL A1b 930/1956 1956. április 27–29. canonica visitatio jegyzőkönyv; KREL A/26 7. doboz – ad267-9: érkezett: 1956. 05. 17., 1956. május 8. összefoglaló jelentés a 1956. május 7-8-i egyházvizsgálatról; KREL A/26 7. doboz Ad 267-12: érkezett: 1956. június 4. Kelt: 1956. május 7–8. canonica visitatio jegyzőkönyv.

³⁵ Pest Megyei Levéltár (továbbiakban PML) XXIII. 833. Szigetszentmiklós község tanácsának iratai d/ TŰK iratok 1/ Bizalmas iratok 50/1956.

még meglévő kuláklisták.³⁶ Ezek névre pontosan számontartják az egyházi kötődést, egybevethetőek presbiteri, egyházközségi névsorokkal, ellenőrizhető adatot nyújthatnak az oral history mellé.

A szociológiai megközelítéshez soroltam a hipotézisünket alátámasztó következő elemet, ez pedig Ö. Kovács József nyomán a *kulákosítás mint burkolt egyházüldözés*.³⁷ Ez a diktatórikus elem is jól példázható gyülekezettörténeti esettanulmánnyal, mint ahogyan a szigetszentmiklói példa is erre mutat. A helyi kulákságot azzal vádolták, hogy nem képes egyházát ellátni, a lebontott templomot újjáépíteni. Kiszorították őket a gyülekezet vezetéséből, helyükre olyan, a kommunista társadalompolitika által favorizált társadalmi rétegek (munkás, kisparaszt) kerültek, akik bár aktivizálták magukat a gyülekezeti szolgálatokban, de már nem volt elvárható tőlük, hogy anyagilag önfenntartóvá tegyék a gyülekezetet. A kommunista állam itt két legyet ütött egy csapásra. Nemcsak a számára ellenséges társadalmi rétegbe rúghatott bele, hanem járulékos veszteségként még az egyház önfenntartó erejét is képes volt mindezzel gyengíteni, az állami dotációra való ráutaltságát és ezáltal politikai függőségét és kiszolgáltatottságát megnövelni.

Ezzel összefüggésben tartozik ehhez a szociológiai megközelítéshez egy másik jellemző kommunista társadalompolitikai elemnek az ügyben tetten érhető jelentkezése – az *osztályharc fokozása* – azon belül is két osztályidegen elem egymás ellen fordítása, és ezáltal mindkettő meggyengítése. Az egyház konzervatív-tradicionalista és reformer-ébredéses csoportjainak egymásnak ugrasztása nemcsak egyik vagy másik csoportot, hanem lényegében az egész egyházat gyengítette. A küzdelem végén végülis bármelyik elem is domináljon a gyülekezetben, az állam nevető harmadikként nézhette végig az egyházon belüli harcot.³⁸ Ezt beszédesen példázza „Erdélyi” fedőnevű ügynök egyik szigetszentmiklói jelenté-

³⁶ Szigetszentmiklósé megtalálható: Szigetszentmiklói Községi Tanács VB Kuláklista HU ML OL XIX-A-2-j-II. sorozat-12. Pest megye–Ráckevei járás–Szigetszentmiklós 1953.

³⁷ Ö. Kovács József szavaival: „A pártállami hatalom szemében a lokális egyházi szerveződések, mint az utolsó meghódítandó, az egész országot behálózó intézményrendszer, egy ellenpolitikai egység képeként jelentek meg, ezért azok kiiktatása, átalakítása a radikális társadalompolitika elemei érdeke volt.” Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Budapest 2012, 407.

³⁸ A kommunista politika ezen módszerét bővebben lásd Gyarmati György: *Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon*. In: *Irodalmi és Társadalmi havi lap* XI (2012/7–8); <http://ketezer.hu/2012/08/gyarmati-gyorgy-ellensegek-es-bunbakok-kavalkadja-magyarorszagon/> (Megnyitva: 2019. jan. 21.)

séhez csatolt állambiztonsági megjegyzése: *a vizájkodást feltehetően ki tudjuk majd használni arra, hogy a presbitereket még jobban szembeállítsuk egymással, s így a reakciós személyeket a lelkéssel együtt leplezhetjük a gyülekezet előtt.*³⁹

4. Végezetül az utolsó, negyedik megközelítés a *tapasztalattörténeti*. Ez a megközelítés tényadatokkal nehezen ellenőrizhető, erősen szubjektív. Forrásai szinte egyedülállóan az oral history (strukturált, mélyinterjú, életinterjú) területről érkeznek. Ugyanakkor, mondhatnánk ez az egész történetírás sava-borsa. Itt kerül elő, amiről az írott források hallgatnak, vagy direkt, vagy mert nem dolguk ennek a rögzítése. Ezáltal a megközelítési mód által kerül elő a legelemibb (de akár azt is mondhatnánk leghátborzongatóbb) módon esettanulmányunk hipotézisének alátámasztása, tehát hogy hogyan válhatott az egyház is az elnyomás ágensévé. Például vt. Barada Lajos, abban az időben huszonegy éves fiatalember, ma 93 évesen, az 1956-ban felosztatott presbitérium egyetlen életben maradt tagja, Adorján József egyik vizitációja alkalmával, amikor Adorján már nyíltan hangoztatta, hogy az egyházmegye fel fogja oszlatni a presbitériumot, néhány presbiter, köztük Barada Lajos is hangosan fejezte ki a nemtetszését; Adorján azt mondta neki: „ezt jelentenem kell a gazdának”. Másnap Baradát behívatta földművelésügyi minisztériumi munkahelyén az ÁVH-sként számon tartott személyzetis, és hivatali előmenetel ígéretével, de a visszautasítás következményeinek ismertetésével is meggyőzte arról, hogy mondjon le presbiteri tisztségéről. Szintén interjú keretei között derült ki, hogy volt olyan tagja a felosztatott presbitériumnak, aki öngyilkosságot követett el, persze az erre vezető motivációk teljessége nem bizonyítható.

Ez az utolsó megközelítés, bár tényadatokkal nehezen alátámasztható, mégis rendkívüli mélységű adalékokkal szolgálhat nemcsak az egyháztörténet-írás, hanem a kor általános tapasztalattörténete számára is. Segíthet bennünket abban, hogy teljesebb és valóságosabb képet kaphassunk az 1950-es évek református egyházának hétköznapijairól.

Összegzésként elmondható, hogy a gyülekezettörténeti esettanulmányok hasznos adalékokkal szolgálnak a Bereczky-korszak egyháztörténetének teljesebb és valósabb megismeréséhez. A gyülekezettörténeti esettanulmányokon belül is a pusztán eseménytörténeti (az én megfogalmazásomban jogi-adminisztratív) megközelítések mellett a más nézőpontok – például a teológiai

³⁹ (Eredeti helyesírás szerint) ÁBTL 3.1.2. M-25801/129, kelt: 1959. november 6.

(ideológiai)-kegyességi, szociológiai, tapasztalattörténeti – mind-mind hozzájárulnak a korszak narratívájának finomhangolásához. Jelen esetünkben pedig arra láthatunk példákat, hogy hogyan is hatolt le a világi elnyomás az egyházi szféra mindennapjaiba, hogyan képeződtek le a Rákosi-korszak jellegzetes politikai elemei (*klikkuralom, borsevik machiavellizmus, koncepciózus eljárás, példa statuálás, kollektív bűnösség, az ébredés egyházpolitikai kisajátítása, bűnbakkeresés, kulákosítás, mint burkolt egyházüldözés, az osztályharc fokozása, megfélemlítés*) az egyszerű gyülekezeti tagok életébe.

Maga Bereczky is számolt azzal, hogy a „forradalmi átalakulás évei” meg fogják próbálni az egyháztagokat, ezért az egyháznak – megfogalmazása szerint – az „erőt adó otthon” szerepét kellett volna betöltenie.⁴⁰ Viszont az egyházkormányzat éppen egyik legnagyobb történelmi próbatételében hagyta magára a rábízottakat, és szolgáltatta ki őket a világi politika ámokfutásának. Éppen az az eddigi történelmi viharokban a magyarság menedékhelyül szolgáló, erőt adó otthon taszította most ki őket, ami az egyházi vezetőkkel kapcsolatban máig érezhető tekintély- és bizalomvesztést okozott a magyar reformátusok számára.

⁴⁰ Bereczky Albert: Mérlegretételünk – Püspöki jelentés. In: *Református Egyház IX* (1957/16), 354.

Kálmán Csaba*

Alsóörs

„Egy hűséges sáfár és táalentumai”¹

Fejes Sándor jelentősége

Ki is volt Fejes Sándor, miért épp az ő életének és munkásságának történetét választottam előadásom témájául? Ennek több oka is van. Először Steinbach József, a dunántúli református püspök hívta fel a figyelmem arra, hogy Fejes Sándor a 20. század dunántúli egyháztörténelemének egyik meghatározó alakja volt. Továbbá kiderült, hogy személyesen is ismerhetem a balatonarácsi leszármazottait, unokája ma is presbiterként szolgálja az arácsi gyülekezetet. Végül, de nem utolsósorban Fejes Sándor olyan történelmi korban élt és szolgált, amikor nem volt veszélytelen hűséges sáfárnak lenni, és annak meg is maradni.

Fejes Sándor életrajza

Fejes Sándor Balatonarácson született 1909. december 12-én, és ott is halt meg 1987. július 22-én. Tanárként, lelkipásztorként és egyházkormányzóként szolgált élete végéig. Tudós, tanult ember volt, aki még a legnehezebb időkben is magmaradt hite, egyháza mellett, és nem lett megalkuvóvá egyik elnyomó rezsim idejében sem. Márkus Mihály a következő módon emlékszik rá: 1909 és 1987 között Fejes Sándor több rendszerváltozást is megélt: gimnazistaként az első, fiatal házason, vallástanárként a második világháborút. Átélt a Pápai Református Kollégium megszűntét, de már nem érte meg újjászületését.² Találó ez az összegzés, hiszen Fejes Sándornak viharos történelmi korszakokban kellett helytállnia, és ha csak a közegyházi tisztségeire tekintünk, már abból kiderül, hogy sokoldalú, alázatos és elkötelezett szolgálatát a kortársai is felismerték.

* Kálmán Csaba (Budapest, 1972), az Alsóörs-Lovasi Református Társegyházköztség lelkipásztora, a Selye János Egyetem Teológiai Karának doktorandusza. E-mail címe: kalman.csaba.gabor@gmail.com

¹ Huszár Pál: *Egy hűséges sáfár és táalentumai. Fejes Sándor várpalotai lelkészünk (1952–1980) emlékezete.* PRTA, Pápa 2003.

² Uo. 5.

A Pápai Református Kollégiumban végezte középiskolai és teológiai tanulmányait is. 1931. szeptember 2-án a pápai teológiai stúdiumok befejezése után jeles eredménnyel tette le az első lelkészképesítő vizsgáját, majd 1933. szeptember 5-én jelesre vizsgázott a második lelkészképesítőn is. 1937. október 20-án szentelték fel lelképásztornak Pápán. Szolgálati helyei és közegyházi megbízatásai:

- 1931–1935 esperesi segédlelkész Alsóörsön³
- 1931–1932-ben Hollandiában, a kampeni teológián tanult
- 1936–1942 a veszprémi egyházközség hitoktató lelkésze
- 1942–1952 között a Pápai Református Kollégium vallástanára⁴
- 1945–1948 hadifogságba kerül
- 1950-ben Debrecenben doktorált⁵
- 1952–1980 lelkész Várpalotán
- 1955-től egyházmegyei főjegyző
- 1966–1980 a Dunántúli Református Egyházkerület püspökhelyettese.

Fejes Sándor lelkész és vallástanár

A lelkészi hivatása, az evangélium és az egyháza iránt érzett elkötelezett szeretete volt az, ami minden időben, a legnehezebb élethelyzetben is megtartotta Fejes Sándor életét és szolgálat iránt gyakorolt hűségét. Tisztán és egyértelműen hirdette Krisztus evangéliumát, és már fiatal segédlelkészként feltűnt kiváló tehetsége és felkészültsége. Igehirdetéseiben feltűnő az a lexikális ismeret és tudás, amelyek által az ige aktualizált jelentéséhez elvezette a hallgatóságot. Nem kívülálló és felettünk lévő igazságokat fogalmazott meg, hanem aktualizált analógiák által tette közérthetővé az örökkévaló igei igazságokat. A ránk maradt és összegyűjtött igehirdetési visszatükrözik ennek az igazságát, hiszen mindegy volt, hogy a gimnáziumi istentiszteletet vagy ünnepi megemlékezést kellett tartania, az igehirdetési érthetőek, szószékszerűek és textusszerűek voltak úgy, hogy ez soha nem ment az igényesség, a tudományosság rovására.

³ Szűcs József, a Veszprémi Református Egyházmegye esperese mellett szolgált.

⁴ Vallástanári diplomáját 1942. június 12-én vehette át a kolozsvári egyetemen.

⁵ Rendszeres teológiából szerzett doktori címet. Tézisének témája: Kálvin úrvacsora-értelmezése.

Huszár Pál,⁶ aki kisgyermek korától kezdve hallgatta Fejes Sándort, a következőképpen jellemzi Fejes munkásságát:

„Hittanóráit, prédikációit, illetve konfirmációs előkészítő alkalmait egyként az elméleti alaposság – talán minden túlzás nélkül is így fogalmazhatnám – a tudományosság igényének, valamint a gyakorlatiasság, szemléletességre, élményszerűségekre való törekvés szintézise jellemezte. A megismerésen és a megértésen túl azt is el akarta érni, hogy gondolatainkban, fantáziánkban el is tudjuk képzelni, lélekben esetleg újra át is tudjuk élni a segítségével, közvetítésével megismert bibliai történeteket, az üdvtörténet legjelentősebb eseményeit.”⁷

1935. május 26-án avatták fel Nádasdladányban az I. világháború elesettjeinek emlékművét, az ünnepség szervezője, Gábos Béla⁸ Fejes Sándort kérte fel az ünnepi beszéd megtartására. Azért emelem ki ezt az eseményt a sok közül, mert érdekes, hogy a nádasdladányiak miért éppen az alsóörsi segédlelkészt kérték fel erre a szolgálatra? *A [...] felkérés arra enged következtetni, hogy az ifjú alsóörsi segédlelkésznek ekkor már közszereplőként is igen jó híre lehetett, hiszen ezekből az évekből több hasonló felkérésről szerezhetünk tudomást a hagyatékából.*⁹

Az ünnepi beszéd elemzése rávilágíthat Fejes Sándor homiletikájának főbb impulzusaira: kálvinista, protestáns nemzettudat, a megtartó kegyelemnek hirdetése és bemutatása történelmi példákkal illusztrálva, a megújulás szükségességének felismerése Jézus Krisztusban.

Az ünnepi beszédének három tételét szeretném ismertetni:

„Itt nem véráztatta csatatér felett állunk. Évezredes történelmünkről ez a hely csak annyit juttat eszünkbe, amennyit minden áldozatokkal és áldott verejtékezéssel épített magyar református templom felidéz bennünk, ha elgondolkozva megállunk előtte. Mégis ma ezen a csendes helyen egész magyar történelmünk, szomorú dicsőséges magyar múltunk fájó sebéit látjuk felszakadni és áhítattal, szent emlékezéssel ünnepelve kitarjuk lelkünket egy egészen új, de mától kezdve itt állandó helyet kérő emlék történelmi tanítása előtt. Ennek a tanításnak első tétele az, hogy a magyar történelmi nép, mert hősök népe.”¹⁰

⁶ Dr. Huszár Pál a Magyarországi Református Egyház Zsinatának és a Dunántúli Református Egyházkerületnek a főgondnoka.

⁷ Huszár Pál: *Egy húséges sáfár és tálentumai*, 13.

⁸ Gábos Béla református tanító levélben kérte fel Fejes Sándor alsóörsi segédlelkészt, hogy az avatás alkalmával tartsa meg az ünnepi beszédet. Huszár Pál: *Egy húséges sáfár és tálentumai*, 54.

⁹ Uo. 58.

¹⁰ Uo. 54–55.

„Történelmi nép a magyar, mert a fájdalmak népe! Ez a mai nap történelmi tanításának második tétele. A fájdalom a lélek értékmutatója. A szenvedések óráján dől el, hogy ki milyen erős. Aki a megpróbáltatások tűzében megég, az nem képes nagy dolgokra, aki azonban megtisztulva kapja vissza a fájdalmak olvasztókemencéjéből lelke színaranyát, azt nem lehet sohasem kifosztani, koldussá tenni.”¹¹

„Dobogtassa meg szívünket a mai nap történelmi leckéjének harmadik tétele, hogy a magyar nép történelmi nép, mert a reménység népe! A mi helyzetünkben, a mi viszonyaink között más nép talán már régen abba hagyta volna a hősiesség felfűzéseket és a fájdalmak útja helyett a szolgaság naponként kijáró biztosabb kenyereit választotta volna.”¹²

Homiletikai szempontok szerint is bravúros a hármass felosztás ilyen drámai történelmi katasztrófák az elvesztett háború és Trianon után. Visszatekintés a múltba, mint hősök népe, fájdalmak népe a jelenben, ahol a tragédiák elhordozása nem hiábavaló, hiszen a szenvedés nem értelmetlen, mert már a reménységet a jövődőt alapozza meg.

Különös adottsággal tudott nehéz kérdésekről egyszerűen prédikálni. Egy vasárnapi igehirdetés sorozatában azt tűzte ki fő céljául, hogy a jelentésükben megkopott vallási fogalmakat újraértelmezze a gyülekezetnek. A sorozat első istentisztelete alkalmával az alábbi témát veti fel: *Van-e Isten, milyen az Isten, és kicsoda az Isten?*¹³ Az igehirdetésében arról beszél a felolvasott igék alapján,¹⁴ hogy az Isten létezését már önmagában az a tény is bizonyítja, hogy a valóságának és létezésének kérdése megfogalmazódik bennünk, emberekben. Tehát Isten létezését bizonyítja az értelmünk és a szívünk válasza, továbbá a bennünket körülvevő világ, amely ezernyi jelével üzeni felénk Isten létezésének fellebbezhetetlen valóságát. A milyen az Isten és kicsoda az Isten kérdés magyarázatához két képet használ, olyan mint az édesapa és az édesanya az ember életében. *A Szentírás úgy beszél Istenről mint élő valóságról. Mint ahogyan te beszélsz a szüleidről, és eszedbe sem jut egy pillanatra sem, miközben róluk és velük beszélsz, hogy kételkedj a létezésükben.*¹⁵ Nem magyarázza túl, nem bonyolódik bele a teológiai igazságok útvesztőibe, hanem egyszerű, élet-szerű igazságokat hirdet és mélyíti el a gyülekezetben.

¹¹ Huszár Pál: *Egy húséges sáfár és tálentumai*, 55–56.

¹² Uo. 56.

¹³ Huszár Pál: *Dr. Fejes Sándor prédikációinak gyűjteménye*. PRTA Pápa 2004, 125.

¹⁴ Lectio: Zsid 11, 1–6. Textus: 1János 4,7–16.

¹⁵ Huszár Pál: *Dr. Fejes Sándor prédikációinak gyűjteménye*, 127.

Vallástanárként is hasonló módon tanított és prédikált a fiatalságnak. 1944-ben¹⁶ a reformáció emléknapján az igehirdetésének¹⁷ egy szó volt a címe: *Ingyen!* Ennek az igehirdetésnek az a zsenialitása, hogy erre az egy szóra épít fel mindent. A kegyelemből hit által való megigazulás tanát az ingyen kegyelemre építi fel, és olyan példákkal mélyíti el, amit mindenki ért és tapasztal a hétköznapi életében.¹⁸ A legnagyobb értékeink az életben mind ingyen vannak: élet, család, hit, haza és megváltás. A prédikáció végén elmondja, minden ingyen kegyelemből van az ember életében, de nem azért, mert a kegyelemnek nincsen ára. Van és volt ára, csak azt nem nekünk kell megfizetni, mert már Jézus kifizette helyettünk. Ez az evangélium, a reformáció csodája és titka. Röviden összefoglalva Fejes Sándor nagyszerű retorikai képességekkel megáldott igehirdető volt, akinek különleges képességét abban látom, hogy a legnehezebb, legmélyebb teológiai kérdésekről tudott egyszerűen prédikálni, olyan kézzelfogható példákkal illusztrálva, hogy azt mindenki megértette a gyülekezetben.

Fejes Sándor tudós teológus

Ahogy már említettem mindkét lelkészképesítő vizsgáját jeles eredménnyel abszolválta. 1931–1932 között volt a hollandiai Kampenben ösztöndíjas diák. 1942-ben Kolozsváron vallástanári diplomát szerez, majd 1950-ben a rendszeres teológia doktora lesz. Benyújtott doktori disszertációjának témájául Kálvin János úrvacsoratanát választotta *Az unio mystica cum Christo (a Krisztussal való titokzatos egyesülés) Kálvin úrvacsora tanában* címmel.¹⁹ A másik jelentős művét 1985-ben adta ki a Református Zsinat Sajtóosztálya *Kálvin a megszentelődésről* címmel.²⁰ A bevezetőben Békési Andor az alábbiakban foglalta össze ennek a műnek az akkori aktualitását: *A református ortodoxiának, amelyből jöttünk, nem volt világos tanítása a megszentelődésről. A modern teológiák pedig egyál-*

¹⁶ A gépirat feljegyzése szerint a prédikáció 1944. október 31-én hangzott el a Pápai Kollégium diákjai előtt. Huszár Pál: *Dr. Fejes Sándor prédikációinak gyűjteménye*, 167.

¹⁷ Az igehirdetés lectiója: Ef 2,4–9. A textus: Róma 3,24.

¹⁸ „[...] ha ezt az egyetlen szót megértjük, úgy hisszük, felragyog előttünk az Újszövetség, és a Reformáció új titka az Evangélium csodája.” Huszár Pál: *Dr. Fejes Sándor prédikációinak gyűjteménye*, 167.

¹⁹ Doktori védése 1950. június 27-én volt a Debreceni Református Akadémián, summa cum laude minősítéssel végzett.

²⁰ Fejes Sándor: *Kálvin a megszentelődésről*. Református Zsinat Sajtóosztálya, Budapest 1985.

talán nem szóltak róla.²¹ Fejes Sándort egyszerűen e probléma kapcsán „saját forrásnak” nevezi, hiszen a megszentelődés tárgyaláskor kikerülhetetlen a kálvini ortodoxiának a tanítása és az úrvacsora megújító jelentőségének tisztázása. A rendszeres teológia doktora az alábbi módon nyúlt ehhez a nehéz témához, amelynek tárgyalásához az írónak nagy és letisztult tudásra volt szüksége:

1. A megszentelődés háttere és értelmezése Kálvinnál
2. A megszentelő kegyelem erőterében
3. A megszentelődés helye és eszközei
4. A megszentelődés mint ajándék és feladat.

Ez a mű egy szisztematikus teológiai értekezés, amelynek bármelyik fejezetét vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy nem olyan elméleti teológizálást folytat itt Fejes Sándor, amely csak a teológusoknak lehet érdekes, hanem az egyszerű gyülekezeti tagok számra is érthető. Úgy ír erről a témáról, hogy mindig átérződik a személyes hit ajándéka a közösség, a gyülekezeti élet iránt való elkötelezettség, amely mindvégig jellemző volt rá.²² Felkészültsége, nyelvtudása predestinálta arra, hogy nemcsak a gyülekezetek, hanem a közegyház életében is véleményt formáló tényező legyen.

Fejes Sándor nemcsak a rendszeres teológiában volt jártas, hanem a gyakorlati teológiájának is remek ismerője és művelője volt. Fennmaradt egy kézirat, amely a barthi Ige-teológiának az ismertetését tartalmazza: *Isten Igéje a prédikálásban. Barth Ige-teológiájának megítélése.*²³ Az értekezést négy részre bontja az alábbi tézisek alapján:

1. Isten Igéje feltételezi Isten megismerhetőségét.
2. Isten Igéje a kijelentésben jut el hozzánk, és hit által fogadtatik be.
3. Isten Igéje a Szentháromságban van kodifikálva.
4. Isten Igéjét az Ige szolgája Krisztus nevében hirdeti.²⁴

Jelentősebb művei:

Az „unio mystica cum Christo” Kálvin úrvacsoratanában. Doktori disszertáció, Debrecen 1950.

²¹ Uo. 7.

²² Amikor megválasztották várpalotai lelkésznek, megelőzte a híre, hogy egy tudós lelkipásztor lesz a gyülekezetnek. Örültek is, meg nem is a gyülekezeti tagok ennek a hírnek, és az alábbi kérdés merült fel bennük: ha ennyire tudós ez a pap, tud majd harangozni, ha kell?

²³ Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtárának Kézirattára: 0.2149 számú jelzett kézirat.

²⁴ Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtárának Kézirattára: 0.2149 számú kézirat.

Kálvin a megszentelődésről. Az evangéliumi kálvinizmus füzetei. Budapest 1985.

Bakos Lajos – Fejes Sándor: „*Jer lássuk az Úr keresztjét...*” *Imádságok és elmélkedések bűnbánati hétre.* Balatonfüred 1935.

Isten Igéje a prédikálásban, Barth Ige-teológiájának megítélése. Kéziratban található.²⁵

Fejes Sándor egyházpolitikus

Fejes Sándort 1955-ben a Veszprémi Református Egyházmegye főjegyzőjévé választották (ekkor már várpalotai lelkész). 1952. június 17-én zárták le az utolsó tanévet a Pápai Református Kollégium Gimnáziumában. Az államosítás miatt Fejes Sándor státusza 1952. július 31-én megszűnt, és rendelkezési állományba került,²⁶ míg 1952. december 14-én megválasztották a várpalotai református gyülekezet lelkészévé.²⁷ Az egyházmegyei szolgálatainak ideje alatt sajátította el és tanulta meg az egyházkormányzáshoz szükséges kompetenciákat, aminek később nagy hasznát vette. 1966-ban megválasztották egyházkerületi főjegyzőnek dr. Bakos Lajos püspök mellé. Kettejüket nemcsak a hivatali munka kötötte össze, hanem testi és lelki barátságuk is. Ismerték egymás múltját, munkásságát és teológiai látását.²⁸

Fejes Sándorra 1979-ben várt egy történelmi küldetés és Istentől elrendelt feladat. 1979. április 26-án elhunyt Bakos Lajos püspök, és megüresedett a püspöki szék. Sokan gondolták akkor azt, hogy elérkezett Fejes Sándor automatikus püspöki regnálásának ideje, ám ő ezzel szemben a választások kiírását szorgalmazta, ami nem volt kockázatmentes ebben a történelmi korszakban.

A következő adatokat dr. Huszár Pál könyvéből ismertetem, aki Nagy Lajos akkori püspöki titkár (szentgáli lelkész) visszaemlékezéseit idézi:

²⁵ Ebben a kéziratban egy holland professzor, Tjeerd Hoekstra kampeni teológiai tanár előadását elemzi. A mű eredeti címe: *Het Woord Gods in de prediking. Een beoordeling van Barts Woordtheologia.* Kampen 1931.

Fejes Sándor a holland professzor tanulmányának elemzését ezzel a megállapítással kezdi: „Barth a német prédikálás számára felüdülést hozott, amikor a schleiermacheri szubjektivizmusból kiszabadította a német teológiát.”

²⁶ Ezeket az adatokat a Dunántúli Egyházkerület Levéltárában található lelkészi törzskönyv alapján közlöm.

²⁷ Várpalotai állásra nem pályázott senki, hiszen egy kiemelt szocialista városról volt szó, ahol „bányászgyülekezet” volt, így lelkészi szempontból „nehéz helynek” számított.

²⁸ Együtt adnak ki könyveket, teológiai tanulmányokat és szakirodalmi értekezéseket.

„Dr. Fejes Sándor már a püspök halálának éjszakáján különös látogatót volt kénytelen fogadni a várpalotai parókiáján. Csillag József őrnagy a Veszprémi Megyei Rendőr-főkapitányság egyházügyekkel foglalkozó ügyosztályának operatív nyomozója kereste fel. A magas rangú BM-tiszt látogatásának célja az volt, hogy presszionálja a Püspöki Hivatalt, az Egyházkerületet és első számú vezetőjét, a püspök utódlás tekintetében hathatatosan támogassa [...] lelkész személyét.”²⁹

Főtiszteletű úr még ebben az időben is nem kis veszélynek kiteve magát és családját, határozottan megtagadta az őrnagy úr kérését, és tájékoztatta őt arról, hogy a püspökválasztás a presbitériumok ügye, ő pedig a megnevezett jelöltet nem kívánja támogatni. A sikertelen éjszakai látogatás után, már másnap „hívásra” Budapestre kellett utaznia, először a zsinat elnökségével, majd államtitkári szinten az Állami Egyházügyi Hivatallal kellett tárgyalnia a dunántúli püspöki utódlás kérdéséről. Fejes Sándor jelöltje dr. Dékány Endre zalaegerszegi lelkész volt. A zsinat elnökségének a jelöltje Kovách Attila zsinati tanácsos volt, amit Fejes Sándor is elfogadott. A választás előkészítésére Fejes Sándort jelölték ki, aki kibocsátotta az egyházi törvényeknek megfelelően a szavazólapokat, és a gyűlekezetek egyhangúlag megválasztották Kovách Attilát dunántúli püspöknek. Fejes Sándor elkötelezettségét, hűségét az egyháza és annak Ura iránt leginkább az bizonyítja, hogy volt annyi alázata a választásokat követően, hogy főjegyzői megbízatásáról nem mondott le, hanem nyugdíjaztatásáig ellátta a lelkészfőjegyzői szolgálatot Kovách Attila mellett is.

Befejezés

1945–1948 között Fejes Sándor romániai és kaukázusi fogolytáborokban raboskodott, amely azért meglepő, mert egy percet sem szolgált a seregben. Elmondása alapján,³⁰ 1945 húsvétja alkalmából ágyban fekvő betegnek vitte az úrvacsorát, és békésen haladt az utcán, mikor egy hadifogolycsapatot tereltek el mellette, ahol a parancsnok létszámbírányt észlelt. Szovjet katonai szokás szerint az arra járók közül kiegészítette a rábízott csapatot, hogy darabra meglegyen a létszám. Fejes Sándor így került 3 évre hadifogságba. Jellemző az egész egyéniségére, hogy nem lázadt, nem zúgolódozott, nem ostromolta az eget önsajnálkozva, hogy miért éppen ő az, aki ilyen szerencsétlenül járt, hanem csendben elhordozta

²⁹ Huszár Pál: *Egy hűségese sáfár és tálentumai*, 60–61.

³⁰ Uo. 20.

ezt a keresztet is. A fogságban elkezdett verseket írni: *E versgyűjtemény első darabjait romániai és kaukázusi fogolytáborokban írtam napló helyett. A „nulla dies sine linea” kényszere váltotta ki őket a rám szakadt lelki magányosságban.*³¹ A versei közül csak kettőt szeretnék kiemelni, amely számomra megmutatta, hogy milyen ember is volt Fejes Sándor. Az egyik a *Magyar sors* című vers, ami felelősségről, bölcsességről, széleslátókörüségről tanúskodik, amely által Fejes értékeli és méri a világot.³² Ezek a tulajdonságok jellemzőek voltak egész életére. A másik verse, amit szeretnék kiemelni: *Új tanév*³³ című verséből árad a végtelen alázat és annak elfogadása, hogy nem lázad a sorsa ellen, hanem meghajtotta fejét Isten előtt, mint az érett búzakarász. Fejes Sándor Istentől sok tálentummal megáldott ember volt, aki ezeket az adományokat hűséggel forgatta a rábízott gyülekezeteknek, szeretet egyházának javára mindenkor minden időben. Fejes Sándor élete és szolgálata előtt tisztelegve állhat meg az utókor nemzedéke, mert példája és öröksége, még halála után is hirdeti az Élő Isten dicsőségét.

³¹ Fejes Sándor: *Szív alakú kő*. Dunántúli Református Egyházkerület, Pápa 2015, 13.

³² „Magyar sors

Nyugaton jártam. Sok örvényt láttam.

Sok elsodródott magyart találtam

Magyar sors szárnyán; sok gond, baj árán

Vergődtek itt-ott, szegényen, árván.

Beteg-bénultan Keletre hulltam,

Magyar sors-leckét itt is tanultam.

Sodródás útját bármerre mérem,

Bús magyar népem úton, útfélen...

Szívem felsajog, lelkem kavarog:

»maradtak-e még otthon magyarok?»

Kutaisz, 1946. január 18.”

Fejes Sándor: *Szív alakú kő*, 8. 151.

³³ „Új tanév

Új tanévet kezdenek ma otthon,

Én meg –távol- rabság terhét hordom.

Égre nézek. Nem lázad az ajkam.

Isten tartja-tudom- gondját rajtam.

A nagy Mester iskoláját járom.

Új tanév! Már könnyebb lesz a jármom.

Mogilna, 1946. szeptember 1.”

Fejes Sándor: *Szív alakú kő*, 167.

Kurta József
Kolozsvár

Liturgikaoktatás a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben (1948–1989)¹

A második világháborút követő évek válságosak voltak az intézmény számára. Az erdélyi református teológiai oktatást illetően súlyos érvágást jelentett négy kolozsvári professzor 1948. július 1-jei hatállyal kimondott kényszernyugdíjaztatása. Ez Tavaszy Sándor és Nagy Géza mellett a két gyakorlati teológust, Imre Lajost és Gönczy Lajost is érintette. Bár az intézet előjárósága és az igazgatótanács megpróbált közbenjárni az ügyükben, a vallásügyi minisztérium, amelynek ellenőrzési jogát a Népköztársaság új alkotmánya a lelkészképző intézetekre nézve is biztosította, a 1948/22844. számú leiratában elutasította a kérelmet.² Más volt a véleményük a kényszernyugdíjba küldött professzoroknak. Gönczy Lajos emlékiratában ez olvasható:

„A tanári kar és az előjáróság megpróbált változtatni a dolgon, de nekünk az volt a benyomásunk, hogy a kerület nagyon lagymatagon járt el, jár közbe az ügyünkben. Vásárhelyi János (akkori püspök) nem bánta, ha tőlünk megszabadul, másfelől pedig olyan titkos erők működtek a hát mögött, amelyeket mi

* Kurta József (szül. Szatmárnémeti, 1978. jún. 4.) lelkész, főkönyvtáros. Tanulmányait a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben végezte, 2001-től ebben az intézményben dolgozik. 2004-től a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Doktori Iskolájának hallgatója, 2010-ben abszolvált. 2004-től a Romániai Református Egyház Liturgiai Bizottságának, 2013-tól az Erdélyi Református Egyházkerület Parókiális Könyvtári Bizottságának a tagja. Kutatási területei: az erdélyi református liturgia elvi és történeti kérdései, erdélyi protestáns könyves kultúra, könyv-, könyvtár- és könyvkötéstörténet.

¹ A tanulmány első részét lásd Kurta József: *Liturgikaoktatás a kolozsvári Református Teológiai Fakultáson (1895–1948)*. In: Kolombán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 24. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2018, 186–202. Az intézet neve az idők folyamán többször változott, az alapítástól 1948-ig Református Theológiai Fakultás volt, 1949 februárjától Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet, 1959-től Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, aztán lett Protestáns Teológiai Intézet, legújabban pedig Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet. A tanulmány címében jelenleg használatban levő elnevezést használom.

² Nagy Géza: *A Kolozsvári Református Teológiai Fakultás története*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1995, 325.

akkor nem ismertünk, és amelyekkel szemben lehetetlen volt eredményt elérni.”³

A kényszer-nyugdíjaztatás csak egyik mozzanata volt a Theológiai Fakultás „átalakításának”. Az állami hatalom az új kultusztörvény 49. §-a alapján összevonta a református, evangélikus és unitárius fakultásokat, és a tanárok kinevezését, ill. az előzőleg is ott oktatók státuszának megerősítését saját jogkörébe utalta.

A továbbiakban csak a református kar tanmenetét és oktatóit ismertetem.

Borbáth Dániel (1949–1971)

Az állam a református tagozaton négy, az evangélikuson öt, az unitáriuson pedig szintén négy tanár besorolását, kinevezését, ill. megerősítését hagyta jóvá. A „megújított” intézet tantestülete 1949. február 11-én tartotta az első közös értekezletét.⁴ Április folyamán a vallásügyi minisztérium további öt református tanár alkalmazását engedélyezte, köztük Borbáth Dánielét, akit az Igazgatótanács május 3-án értesített, hogy elfoglalhatja az állam által fizetett *Református gyakorlati teológia* tanszékét.⁵

Borbáth Dániel az erdélyi újreformátori iskola harmadik nemzedékéhez tartozott. Kezdetben a rendszeres teológia, majd az összehasonlító dogmatörténet és patrisztika elkötelezettje volt, végül a gyakorlati teológia művelője és oktatója lett. Egyetemi tanulmányai alatt 1924-től gyakorlati teológiából Gönczy Lajost és Imre Lajost hallgatta, majd 1929 novemberétől a bázeli egyetemen elsősorban pedagógiát (Hermann Geschwind), pszichológiát (Paul Habermann), filozófiát (Hermann Gauss) és gyakorlati teológiát (Eduard Thurneysen, J. Schweizer) hallgatott. Az 1930–1931-es tanévben, zürichi tanulmányai során Emil Brunner gyakorolta rá a legnagyobb hatást, akitől dogmatikát, etikát, szociológiát, homiletikát és katekétikát tanult. Teológiai fejlődésére Eduard Thurneysen, Emil Brunner és Ernst Staehelin gyakorolt nagy hatást. 1932-ben magántanári diplomát szerzett, 1945-ben pedig bölcsész tudományi doktorátust (a filozófia, a pedagógia és a gyermekpszichológia tárgykörében). 1933-tól kéthetenként *Az egyház szociális szolgálata* címen magántanári előadásokat tartott a teológiai fakultáson. 1935-től, a kolozsvári Diakonissza Intézet lelkészévé váló

³ Gönczy Lajos: *Önéletírás*. Kolozsvár, é. n. Kiadatlan kézirat, magántulajdon. 275–278.

⁴ Protestáns Teológiai Intézet Rektori Hivatalának levéltára [A továbbiakban: RekHivLvt] 1949/7.

⁵ RekHivLvt 1949/85, 1949/86.

kinevezése után átvette a fakultás első évfolyamán heti két órában a hitvallások ismertetését, és az ötödik évfolyamon az összehasonlító dogmatika előadását. Az 1944–1945-ös tanévben Maksay Albertet helyettesítette, így a harmad- és negyedév számára újszövetségi exegézist és bibliokateológiát adott elő.

1949-ben, amikor létrehozták az Egyetemi Fokú Protestáns Theológiai Intézetet, Borbáth Dánielt Vásárhelyi János püspök kívánságára kinevezték a református gyakorlati teológia, homiletika és liturgika tanárává. A filozófia doktoraként a vallásfilozófiai előadásokat tartott, és a többi gyakorlati tárgy tanítását is át kellett vennie. Nyugdíjaztatásáig tanította a teológiai enciklopédiát. Az 1958–59-es tanévben a református kar dékánja volt, 1959–60-ban az intézet rektora. Közben éveken keresztül a teológus ifjúság lelkipálmegújítója és az egyik bibliakör vezetője volt.⁶

Az 1949-es tanévben a tanterv a *református gyakorlati teológia és vallásfilozófia előadói tanári állás* munkatervében a liturgika–pojmenika tárgyak heti két órában voltak feltüntetve a III–V. évfolyam számára. Ezt Borbáth Dániel tanította. Ugyancsak ő tartotta a *homiletika–liturgika szemináriumot* heti két órában az I–II. évfolyamnak.⁷

Az 1950–1951-es tanévben a *homiletika- és liturgikagyakorlatot* Borbáth Dániel előadótanár vezette a második évfolyamnak.⁸ A tantervben kimondott *liturgika* tantárgy nem szerepelt.⁹

Az 1952–1953-as tanmenet szerint Borbáth a III–IV. évfolyamnak heti két órában *liturgikai szemináriumot* tartott.¹⁰ A iratcsomóhoz csatolt munkaprogramból kiderül, hogy az első félévben a szemináriumi órák keretében a református ágendáskönyveket és az istentiszteleti imádság történeti fejlődését tekintették át, a második félévben pedig a különböző istentiszteletek alkalmi beszédeit és imáit, ill. rendtartását vették végig. Az utolsó néhány óra témája *az újabb liturgiai feladatok* kérdésével, liturgiai jellegű gyűjteményekkel és az előző

⁶ Teljes életpályáját és szolgálatának teológiai értékelését lásd Nagy László: Tavasz Sándor és Borbáth Dániel. In: *Református Szemle* 84 (1991/4), 303–313.

⁷ A minisztérium számára összeállított analitikus programban „klasszikus igehirdetések előadása és megbeszélése és liturgika-gyakorlat” szerepel. RekHivLvt 1949/275.

⁸ RekHivLvt 1950/668. Az analitikus program szerint „a hallgatók kiváló lelkipásztorok prédikációs és imakönyveiből prédikációkat és imádságokat tanulnak meg, és mondanak el. Pár órán az erdélyi egyházkerület Ágendáskönyvében közölt kötött szövegeket mondják el. A hallgatók szóbeli gyakorlatait a hallgatók és a szaktanár bírálja el.”

⁹ RekHivLvt 1949/275.

¹⁰ RekHivLvt, besorolás nélkül.

fél évszázad szakirodalmával foglalkozott, végül az utolsó órán a tananyag ismétlődő megbeszélésre került sor.

Az 1953. szeptember 28-án datált, a minisztérium számára készült felterjesztés Borbáth Dánielnek az 1954–1955-ös és az 1955–1956-os tanévi munkatervét tartalmazza.¹¹ Eszerint az első három évfolyamnak heti egy órában tanított ezekben az években liturgiát *Istentisztelet a református egyházban* címmel. Felosztásában az alapvetés és az általános bibliográfia ismertetése után az elvi kérdéseket tárgyalta, majd áttért az istentisztelet összetevőire és az anyagi feltételek ismertetésére (idő és tér), végül liturgiátörténeti összefoglalás következett, és a tananyag ismétlésével zárta a tantárgy oktatását. Kötelező irodalomként négy könyvet jelölt meg, Vásárhelyi János *Ágendáskönyvét* (Kolozsvár, 1950) tankönyvként, Nagy Sándor Béla: *A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint* c. könyvét (Budapest, 1937) részben kötelező (!) olvasmányként, és két orosz vonatkozású könyvet a szemináriumi munkához (*Istorija Kult'ury drevnei rusi*. Moszkva-Leningrád, 1951, és B. D. Grekow: *Die Russische Kultur de Kiewer Periode*. Moszkva, 1947).

1956–1961 között a III–IV. évfolyam heti két órában hallgatott liturgiát református gyakorlati teológia néven.¹²

Az 1960–1961-ben leadott tanári jelentésében megemlíti, hogy az előadások rendjén odafigyelt, hogy a hallgatók órai jegyzetet készítsenek, amely jegyzeteket többször ellenőrzött. A III–IV. éves hallgatók gépelt jegyzetet kaptak 19 példányban.¹³

Ebben az időben alakult meg a Borbáth Dániel vezetése alatt működő *gyakorlati teológiai tanári kollektíva*. A gyakorlati teológiát oktató tanárok felekezetre való tekintet nélkül tagjai voltak ennek a munkaközösségnek, amely közös megbeszélések alkalmával értékelték a tanszék munkáját, és szakvéleményezte a megírt kurzusokat.¹⁴

Borbáth az 1956–1957-es év második félévében kiadta stencilezett másolatban *Az istentisztelet elmélete* című, 162 oldalas gépelt kurzusát.¹⁵ A kurzus

¹¹ RekHivLvt, besorolás nélkül.

¹² *Tanterv az 1957/58-as tanévre.*; *Tanterv az 1958/59-es tanévre*. RekHivLvt, besorolás nélkül.

¹³ Borbáth Dániel tanári jelentése az 1960–61-es tanévről. RekHivLvt, besorolás nélkül.

¹⁴ A *kollektíva* 1959/60-as jelentését lásd a mellékletben.

¹⁵ Borbáth Dániel: *Az istentisztelet elmélete*. Református gyakorlati teológia II. Kolozsvár 1956/57. II. félév. Kézirat a KPTI könyvtárában, raktári jelzete: 1Ms 519.

gondolatmenete hűen követi az 1953. szeptember 28-án összeállított minisztériumi felterjesztésben vázolt anyagot (lásd fennebb). A bevezetés a liturgia mint gyakorlati teológiai tudomány kérdését tárgyalja. Hangsúlyozza, hogy a liturgia *nem szertartás*, és *elsősorban nem előíró tudomány*, annál sokkal inkább *fontos az elvi jellege*, mert a feladata az, hogy az istentisztelet minden vonatkozását vizsgálja.¹⁶ Összeveti a homiletikával mint hozzá legközelebb álló tudományággal, és bár elismeri, hogy együtt kellene tárgyalni, az anyag mennyisége miatt különválasztja a kettőt mint *testvértudományokat*. A bevezetés második részében *hármastekintetű tudománynak* mondja ki a liturgikát, egyik a történeti, amely a kultusz fejlődésével, a második a rendszeres teológiai, amely ennek a történetnek az Ige fényében való megvizsgálásával, a harmadik pedig a gyakorlati tekintet (szempont), amely az előzők alapján az egyház életének és szolgálatának a gyülekezeti életben megnyilvánuló jelenségeit kívánja irányítani.

„Így tudományunk történeti, rendszeres teológiai és gyakorlati tekintetével felmutatja az igeszerű istentisztelet forrásait, feltételeit, lényegét, felépítését, alkatrészeit, az istentisztelet bajait. Szól az istentisztelet vezetőjéről, helyéről, idejéről, az istentisztelettel kapcsolatos többi kérdéstről. Nemcsak leír, hanem sokkal inkább előír.”¹⁷

Ebben az utolsó mondatban egy kis ellentmondás van a tudomány *előíró* jellegét illetően, hiszen pár oldallal előbb még ezt a jelleget Borbáth tagadta.¹⁸ A bevezetés ismerteti a jelentősebb bibliográfiát is.

A kurzus első, elvi része az istentisztelet általános tárgyalása után a református istentisztelet jellemzőit taglalja. A következő két fejezetben az istentisztelet „szellemi” és a „dologi” alkotórészeit ismerteti. A második nagyobb egység a gyakorlati rész, amely előbb az istentisztelet rendjével történeti szempontból, utána pedig az erdélyi református egyház istentiszteleti rendtartásával elvi alapon foglalkozik.

Borbáth Dániel liturgikakurzusa elődeinek, Ravasz Lászlónak és Gönczy Lajosnak az egyetemi jegyzetein alapul. Gyakran előfordulnak benne ellentmondások, teológiai, logikailag kevésbé értékelhető indoklások és magyarázatok.

¹⁶ Borbáth Dániel: *i. m.* 3–5.

¹⁷ Uo. 6.

¹⁸ Borbáth nemcsak itt keveredett ellentmondásokba. Munkáján érződik elődeinek közvetlen hatása, és bár nem állíthatjuk, hogy a jegyzet kompiláció lenne, mégis sok helyen Ravasz László és Gönczy Lajos gondolatai és megállapításai köszönnek vissza, amelyeket a szerző igyekszik a maga nézetei szerint módosítani.

Benedek Kálmán (1949–1966)

A teológiai fakultások összevonása után az 1949/9816. számú minisztériumi jóváhagyás alapján az Igazgatótanács Benedek Kálmán zenetanár előadó-tanári alkalmazását megerősítette, aki az 1949. januári fizetési listán mint a *Liturgika és református egyházzene* előadótanára szerepelt.¹⁹ A *református liturgika, ének-zene előadói tanári állás* munkaterve szerint 1949-ben Benedek Kálmán heti 2-2 órában tanította a református éneket és zenét minden évfolyamnak (I–IV.), valamint heti 3 óra volt fenntartva egyházi karének számára.²⁰

1950–51-ben minden évfolyamnak az egyházi éneket és zenét oktatót heti két órában.²¹ Ehhez tartozott az énekkari részvétel is minden hallgatónak, ezt heti két órában jelölte a munkaprogram. 1952–1959 között ugyanabban a rendszerben tanította az egyházi éneket és zenét, vezette az intézet kórusát, valamint harmóniumszemináriumot és korálgyakorlatot tartott.²² Karnagy, elismert zenetanár, okleveles zongorista és Liszt-díjas orgonaművész volt. 24 év szolgálat után valószínűleg politikai okok miatt ki kellett lépnie az intézet alkalmazásából.²³

Kozma Tibor (1960–1975)

Teológiai tanulmányait 1931-ben fejezte be a kolozsvári fakultáson. 1937-ben Karl Barth hallgatója volt Bázelen. 1941-ben magántanári vizsgát tett.²⁴ 1945–1948 között a Zilahi Református Kollégium vallástanára volt, majd az államosítást követően 1950-ig megtartotta tanári állását. A teológiai fakultáson

¹⁹ RekHivLvt 1949/86, 1949/5.

²⁰ RekHivLvt 1949/33.

²¹ RekHivLvt 1950/674. A dosszié a tantárgy előadásainak témáit heti lebontásban tartalmazza. Ebből kiderül, hogy a liturgikai kérdések nem kimondottan szerepeltek a tananyagban, viszont aprólékos részletességgel kitért az egyházi ének és zene történetének, illetve gyakorlatának ismertetésére.

²² *Tanterv az 1957/58-as tanévre.; Tanterv az 1958/59-es tanévre.* RekHivLvt, besorolás nélkül; Kádár Tamás – Mihály Lehel – Sebestyén Előd – Roth Levente: *A kolozsvári Protestáns Teológia élete 1950–1955 között.* Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 10. Kolozsvár 2002, 30, 48, 62, 107, 160.

²³ Kovács L. Attila: Elhunyt Benedek Kálmán (1912–1993), a Teológiai Intézet nyugalmazott zenetanára. In: *Üzenet* IV (1993/2), 3.

²⁴ Kozma Tibor: *Az „imago Dei” problémája és a prédikált Ige.* Kolozsvár 1942.

1960-ban kezdett tanítani, 1975 októberében nyugalomba vonult.²⁵ Kozma Tibor az egyetlen kolozsvári tanár a liturgikát oktatók között, aki kimondottan ebből a tárgyból szerzett teológiai doktorátust. 1966/67-ben védte meg közel 500 oldalas doktori disszertációját *A református istentisztelet elvi alapjai* címen, amelyben a dialektikateológia feltételei mellett, részletes igei és dogmatikai megalapozás alapján tárgyalja a témát.²⁶

1960–1961-ben heti 11 óra előadás és 1 szemináriumi óra megtartása volt a feladata. Homiletika-előadásai mellett a IV. évfolyamon heti egy órában *Gyakorlati teológiai szemináriumot* vezetett, ahol a református és evangélikus liturgika alapvető kérdéseivel foglalkoztak.²⁷ Következő évben a II–IV. évfolyamnak tartott liturgika- és homiletikagyakorlatot.²⁸ A további évekre nézve nem találtam adatot.

Nagy József (1949–1973)

Nagy József teológiai tanulmányai során a második nagy „tanári gárda” diákja volt, a gyakorlati teológiát Gönczy Lajos és Imre Lajos előadásában hallgatta. 1926–1927-ben Zürichben végezte teológiai tanulmányainak 3–4. szemeszterét, 1936-ban pedig Genfben kutatott négy hónapig. 1935-ben tett magántanári vizsgát.²⁹ 1936–38 között Losoncon tanított patrisztikát, majd a bécsi döntés után, amikor létrejött a Dél-erdélyi Református Egyházkerület, 1945-ig Nagyenyeden gyakorlati teológiát, egyházjogot, nyelveket és zenét adott elő. 1946–1948 között a balázsfalvi állami gimnáziumban tanított.³⁰ 1949 májusában doktorált Debrecenben, dolgozatának címe *Kálvin igehirdetése*.³¹

²⁵ Tőkés István: Dr. Kozma Tibor ny. teol. prof. elhunyt. In: *Református Szemle* 74 (1981/3), 232–234.

²⁶ A disszertáció kéziratban maradt. Ismertetését lásd Fekete Károly: A 100 éves Református Szemle liturgikai, himnológiai és homiletikai írásainak főbb vonásai. In: *Református Szemle* 100 (2007/6), 1297–1298.

²⁷ Kozma Tibor tanári jelentése az 1960–61-es tanévről. RekHivLvt, besorolás nélkül.

²⁸ RekHivLvt. 1962/2031.

²⁹ Dolgozata megjelent: Nagy József: *Kálvin és a művészetek*. Kolozsvár 1934.

³⁰ Geréb Zsolt: 95 éves dr. Nagy József (Zsolt 133.). In: *Református Szemle* 95, (2002/2–3), 151–153., A[dorjáni] Z[oltán]: Dr. Nagy József életrajzi adatai. In: *Református Szemle* 95, (2002/2–3), 154–155.

³¹ Nagy József: *Kálvin igehirdetése*. Munkács 1939.

Az 1949-ben átszervezett teológiai intézet rendes tanárává nevezték ki általi jóváhagyással.³² Az Igazgatótanács május 3-án kelt átiratában értesíti, hogy a „román nyelv, kapcsolatban a román ortodox egyház történetével és irodalmával” tanítása lesz a feladata. A liturgia, egyházi ének és zene, valamint a művészet-történet előadását Benedek Kálmán eltávozása után vette át.

Az 1966/67-es tanévi munkaköri leírása szerint liturgikát tanított az első évnek heti 2, a második évfolyamnak heti 1 órában, egyházi zenét a II–IV. évfolyamoknak heti 1, éneket minden évfolyamnak heti 1 órában.³³ 1966-tól a tanári kar tagjai nem a saját, hanem egymás tudományos munkájáról írtak jelentést. Borbáth Dániel Nagy Józsefről írt jelentéséből kiderül, hogy a liturgikát ebben az évben már egyetemi jegyzet alapján adta elő. *Az istentisztelet szellemi és anyagi alkotórészei* c., 55 gépelt oldalas kurzust a tudományos munkaközösség megbeszélte, és megállapította, hogy a tudományos munka követelményeinek megfelel.³⁴ Az első évfolyam számára összeállított egyetemi jegyzet a bevezetésben megfogalmazott elvi megalapozás után csak a történeti részt ismerteti: az apostoli kor, a római és a keleti egyház liturgiáját, Luther, Zwingli és Kálvin liturgiai tevékenységét (ez utóbbit részletesen), végül pedig az unitárius egyház liturgiáját.³⁵

Az 1967–1968-as tanévben a liturgia visszakerült heti egy órában a III–IV. évfolyamok tananyagába. A második évfolyam heti egy órában liturgika-gyakorlatot folytatott, az egyházi ének és zene tanítása az előző év gyakorlatának megfelelően folyt.³⁶

A következő két év dossziéja nem tartalmaz a tananyagra nézve adatokat. Nagy József 1973-ban vonult nyugdíjba.

Péntek Árpád (1974–1990)

Péntek Árpád 1939-től volt a kolozsvári Theológiai Fakultás hallgatója, így ő is Gönczy Lajos és Imre Lajos gyakorlati teológiai előadásait hallgatta. Az 1968–1969-es tanévben részt vett az amszterdami Vrije Universiteit doktori kurzusán. 1972-től óraadó tanár, 1973-tól a gyakorlati tanszék előadótanára lett.

³² RekHivLvt 1949/8, 1949/86.

³³ RekHivLvt, besorolás nélkül.

³⁴ Borbáth Dániel: *Jelentés Dr. Nagy József 1966–67 iskolai évben végzett tudományos munkájáról*. RekHivLvt, besorolás nélkül.

³⁵ Nagy József: *Liturgia*. Kurzus az elsőéves hallgatók számára. Kolozsvár 1966/67. tanév, PTI Könyvtára, Kurzustár 69.

³⁶ Plan și realizare 1967/68. RekHivLvt, besorolás nélkül.

1974-ben doktorrá avatták. Tanári állásában 1974. november 15-én, a 23240-es minisztériumi jóváhagyás alapján erősítették meg. 1984–1990 között a gyakorlati teológia tanszékvezető professzora volt. 1990 szeptemberében vonult nyugdíjba.³⁷

Munkásságára nézve 1974-től találtunk adatokat.³⁸ Liturgikát, homiletikát, pojménikát és egyházi éneket tanított, valamint németnyelv-órákat tartott. Az 1974–1975-ös és az azt követő tanévben liturgikát adott elő a IV. évfolyamnak heti 2, liturgiátörténetet tanított és liturgikaszemináriumot tartott a III. évfolyamnak heti egy órában. 1976-tól a liturgika nem szerepel az általa előadott tantárgyak között.

1974-ben adta ki *Liturgikai jegyzetek* c. gépelt kurzusát, amely stencilmásolatban terjedt. A címben szereplő *jegyzetek* kifejezést szó szerint kell érteni, ugyanis a kurzus jegyzetszerűen, vázlatpontokba szedve tárgyalja a tananyagot.³⁹ Bevezető részében első pontként a liturgika viszonyát tárgyalja a többi teológiai tudományághoz, mindezt egyetlen mondatban: *Odatartozik a praedicationához*. A liturgika szándékaként a leíró, előíró és gyakorlati jelleget emeli ki. A 34 oldalas jegyzet többségét a liturgia történetének bemutatása teszi ki az újszövetségi kortól kezdve a reformációig. Utána a *heortológia* kérdését tárgyalja, a középkori egyház gyakorlatával kezdve, a reformációval zárva. Részletezi az ünnepkörök, a vasárnapok elnevezéseinek kérdését. Összességében részletes vázlatát adja a liturgikus tér és idő kérdéseinek.

Egy másik, 47 oldalas, datálatlan kéziratban átfedéseket találunk az előző kurzus anyagával, de ez már viszonylag összefüggő szöveggént tárgyalja a témát. Az elvi rész tárgyalásánál az istentisztelet célját hat pontban foglalja össze:

1. az istentisztelet találkozás Istennel – Luther 1544. okt. 4-én elmondott prédikációját idézi, mely alapján kijelenti, hogy nincsen külön *hallható és látható ige*
2. az istentisztelet egy pedagógiai-tanítói esemény, amelynek célja a résztvevők tanítása és nevelése – Heidelbergi Káté 103.
3. az istentisztelet ünnepélyes és kiábrázoló cselekmény – Friedrich Schleiermacher, Friedrich Spitta, Otto Smens

³⁷ Péntek Árpád: *Az igehirdető szolgálata*. Presa Universitară Clujeană, Kolozsvár 2003, 5.

³⁸ 1979-ben régiségre hivatkozva felsőbb fizetési kategóriába kíván lépni, ehhez részletes román nyelvű beszámolót készített az 1974–1979 között végzett tevékenységéről. RekHivLvT, besorolás nélkül.

³⁹ Kozma Zsolt szóbeli közlése szerint egyik idősebb tanártársa, Juhász István szóvá is tette ezt, mivel a diákok számára nem tartotta megfelelőnek ezt a vázlatos formát.

4. az istentiszteleti gyülekezet Krisztus testének épülését szolgálja – Ritter, K. B.; 1Pt 2,5: *élő kövekből épített templom*
5. a keresztyén egyház feladata hitével és életével bizonytságot tenni – Barmeni Hitvallás: a liturgia bizonytságtétel
6. az istentiszteletben való anamnézis – emlékezés által jelenvalóvá lesz az Úr a gyülekezetben, és mindenben ami ott történik – Rudolf Otto, Peter Brunner, Emanuel Hirsch – Mt 18,19.

Ezt követően az istentisztelet tényezőiként az újreformátori teológia szemléletére hivatkozva Istent és a gyülekezetet nevezi meg.

„A templomi istentisztelet opus Dei, Isten műve (Barth). Istentisztelet ott van, ahol az Ige és Szentlélek hitet támasztott, közösségre hívta az embereket. Gyülekezet nélkül, gyülekezeti hit és közösség nélkül nincs istentisztelet!”⁴⁰

Az istentisztelet fajtái cím alatt magányos, családi, gyülekezeti és mennyei istentiszteletet és az élet istentiszteletét különbözteti meg.

Második nagyobb egységként a református istentisztelet sajátosságaival foglalkozik. Igeközpontú istentiszteletet ír elő, amelynek központjában a hallható ige, a prédikáció áll, Isten dicsőségére néz, és amelynek elengedhetetlen tényezője a gyülekezet. Részletesen tárgyalja a liturgus személyének kérdését.

A harmadik rész a református istentisztelet alkotó részeit tárgyalja. Megkülönbözteti az emberi és az isteni oldalt, megállapítva, hogy ezek egymástól el nem választhatók, és egyik sem törekedhet a kizárólagosságra. Az istentisztelet alkotó részeinek bemutatásánál részletezi azok bibliai eredetét és történetét. Az éneklésről szóló rész után kitér az énekeskönyvek történetére.

A negyedik rész az istentiszteleti rendtartás kérdését tárgyalja. A keresztelezés, úrvacsoraosztás jellemzőinek ismertetése után a szimbolikus istentiszteletet veszi sorra.

A két kurzus közül egyértelműen a második az, amely részletessége révén többet nyújt, de összességében a kettő kiegészíti egymást. Jellemzőjük a biblicitás és a széles körű történeti kitekintés. Folyamatként értelmezi az egyház liturgiáját, amely nem utánozza az előző korok formáit, nem is *történelmietlen rekonstrukció*, hanem a kornak megfelelő istentisztelet, amely összeköti a gyülekezetet

⁴⁰ Péntek Árpád: *Liturgikai jegyzetek*. Kolozsvár. é. n. Kézirat. Magántulajdon. (Digitális másolata a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában) 7.

az elődök és más felekezetek istentiszteletével, és így időtlen egységet biztosít az egyházban.

Kozma Zsolt (1980–2004)

Kozma Zsolt középiskoláit a zilahi Wesselényi Kollégiumban (1945–1950) és a Kolozsvári Református Kollégiumban végezte (1951–1952). 1952–1954 között politikai elítélt volt, kommunistaellenes szervezkedés vádjával Kolozsvárt, majd Zsiláván tartották fogva, majd a Duna–Fekete-tenger-csatorna építésére vezényelték. 1958-ban fejezte be egyetemi tanulmányait a kolozsvári teológiai intézetben, ugyanitt Ószövetségből doktorált 1974-ben. A budapesti Ráday Akadémia Doctor Honoris Causa címet adományozott neki 1990-ben. Emellett 1984–1989 között a Református Szemle, 1992-től a Protestáns Szemle szerkesztőbizottsági tagja volt. Intézeti működése, kiterjedt publikációs tevékenysége, előadásai révén az egyik legnagyobb hatású kolozsvári teológus. Gyülekezeti szolgálata után 1974-től lektor, 1980-tól előadótanár, majd 1990-től professzor ugyanott. 2007-ben nyugalomba vonult. Az ekkleziasztika és poimenika mellett liturgikát oktatott.

1980-ban adta ki *Liturgika* egyetemi jegyzetét, amely 2000-ben, lényegében változatlanul nyomtatásban is megjelent.⁴¹ Felosztásában részben eltér az előző egyetemi jegyzetektől. Bevezetésében igei alapokon a liturgika nevét, fogalmát, feladatát és felosztását tárgyalja. A következő részben a liturgika elvi alapjaival foglalkozik. Az ó- és újszövetségi istentisztelet alapján figyelmeztet arra, hogy Jézus Krisztus a feltétele az istentiszteletnek: lehetetlenség az a kultusz, amely tőle elszakad, a Krisztus által bemutatott istentiszteletbe való betagolódás az egyetlen lehetőség Isten valódi tiszteletére, objektíve a Szentlélek, szubjektíve pedig hit által.⁴² Értelmezése szerint az istentisztelet kettős célú: egyfelől a gyülekezet számbéli és lelki épülése, másfelől Isten dicsőségének visszatükröződése. Ennek alanya a Szentlélek, eszköze a prófétálás, tárgya, azaz címzettje a gyülekezet. Az istentisztelet feladatának a Krisztusban megvalósult közösség kiábrázolását tekinti. Ebben áll a kultusz lényege is. Hangsúlyozza a liturgia isteni megszólító és gyülekezeti válaszó aspektusát. A második nagy rész az istentisztelet történetével foglalkozik. Az Ószövetségtől a 20. századig fogja át a kultusz tör-

⁴¹ Kozma Zsolt: *Liturgika. A református gyülekezeti istentisztelet elmélete*. Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2000, 81. Ismertetését lásd Fekete Károly: A református liturgikák története a 19–20. században. In: *Református Szemle* 96 (2003/1), 614–615.

⁴² Kozma Zsolt: *i. m.* 7–10.

ténetét. A részt eszkatologikus kitekintés zárja. A harmadik rész az istentisztelet leírását tartalmazza. Az istentisztelet fajainak (magán, családi, gyülekezeti) tárgyalása után annak tényezőit veszi sorra. Az Ige mint tényező tárgyalásakor korrigálja azt a nézetet, amely szerint az Igének három megjelenési formája van: élő (Jézus Krisztus), írott (Szentírás) és hirdetett (prédikáció). Szerinte liturgikailag helyesebb megállapítás, *miszerint az élő Ige Jézus Krisztus, aki nem megjelenési forma, hanem maga az Ige, s az istentiszteleten megjelenik*

- írott (Szentírás)
- hirdetett (prédikáció)
- jelszerű (keresztség, úrvacsora) formájában.⁴³

A második tényező, a gyülekezet mint *látható egyház* végzi az istentiszteletet azzal a céllal, hogy a láthatatlan egyház számára utat készítsen. A gyülekezet életének egysége a templomi istentiszteletnek és az élet istentiszteletének egységét jelenti. A lelkipásztor mint harmadik tényező esetében nemcsak a papi megnevezést, hanem minden ehhez kapcsolódó képzetet elutasít: nem feltétele a lelkész a liturgiának, hanem elhívása és megbízása által képviseli az Igét a gyülekezet felé, és a gyülekezetet Isten felé.⁴⁴

A következő nagyobb egység az istentisztelet elemeit tárgyalja, azok összefüggéseit és rendjét. Részletesen elemzi az igei, megszólító és a gyülekezeti, felelőrészek viszonyát. Az elemek rendje révén kifejezett hármasságot, amely a Heidelbergi Káté, ill. a keresztyén élet hármasságával harmonizál (bűn – megváltás – hálaadás a Heidelbergi Káté alapján, és megtérés – újjászületés – megszentelődés, mint a keresztyén ember élete alapján) táblázatban teszi szemléletessé.⁴⁵ Az istentisztelet elemeinek részletes elemzése után a következő nagy fejezet a külső feltételeket, az idő és hely fogalmát tárgyalja. Az utolsó rész az istentisztelet formáit veszi sorra, a liturgikai szempontok mellett minden esetben dogmatikailag és homiletikailag is értékelve a különböző formákat. A nyomtatásban megjelent jegyzet utolsó része hatoldalas, fejezetenként lebontott válogatást ad az erdélyi szakirodalomból.

⁴³ Kozma Zsolt: *i. m.* 34.

⁴⁴ Uo. 40.

⁴⁵ Uo. 41–42.

Összefoglalás

A kolozsvári református teológiai oktatásban már a kezdetektől nagy jelentőséget kapott a gyakorlati teológia oktatása. Megállapítható, hogy az intézmény fennállásának idején végbement teológiatörténeti változások a liturgika tudományágát is elérték, és ez az oktatásban is jól kimutatható. Példának hozhatjuk fel a 20-as évek szemléletváltását, amikor a liturgika is szakít a racionalista-liberális antropocentrikus teológiai irányzatokkal, és a többi teológiai diszciplínához hasonlóan a liturgikát is igei alapokra helyezik át. Ezzel párhuzamosan kimutathatóak azok a külföldi protestáns hatások is, amelyeket az oktatók külföldi tanulmányozásaik során ismertek meg. Ravasz László esetében a Böhm Károly és Schneller István mellett kimutatható Friedrich Schleiermacher, Baumgarten, Niebergall hatása, Borbáth Dániel pedig Brunner és Thurneysen nyomdokain haladt. A század első felének liturgiai reformja közvetlen hatással volt az oktatásra, ugyanis az ezzel kapcsolatosan megszületett tanulmányok beépültek a tananyagba (lásd Ravasz kurzusának javasolt rendtartását és az 1929–32-es istentiszteleti reform megvalósult eredményeit).

A 20. század második felében sajátos helyzetkép alakult ki. A tanári kinevezésekre gyakorolt állami befolyás kitapintható zavart okozott a gyakorlati teológiai oktatás folyamatában. Ennek eredménye, hogy az oktatók között viszonylag kevés volt az elkötelezett gyakorlati teológus. Pozitívuma viszont az volt, hogy a liturgika tudománya olyan sajátos vonásokkal gyarapodott, amelyek más tudományterületen fakadtak. Ilyen a szigorú biblikus és dogmatikai megalapozottság, amely Borbáth, de még inkább Kozma Zsolt liturgikájában mutatható ki.

Továbbra is szoros maradt az összefüggés a klasszikus tananyag és a tudományos kutatás során született résztanulmányok között. Ezek elsősorban nem liturgiátörténeti vonatkozásúak, hanem elvi megalapozottságú, jövőbe mutató tanulmányokban fogalmazódtak meg, és amelyek hasznosítják a liturgikus örökség eredményeit is.⁴⁶

A három protestáns fakultás összevonása során kialakult helyzetben megerősödött az ökumenikus szemlélet. A diákok egymás felekezetének liturgiáját is tanulmányozták. Nagy József munkássága nyomán a román ortodox és görögkeleti egyházak liturgiájára és egyházművészetére is kitekintést nyert az akkori diákság.

⁴⁶ A kor gyakorlati teológusainak tanulmányai között szinte kizárólag elvi témákat feldolgozó munkákat találunk. Kimagasló ebből a sorból Kozma Tibor, aki viszont nem hasznosíthatta eredményeit a katedrán.

Az egyházi életet szemlélve, mégis azt kell megállapítanunk, hogy a liturgikaoktatás 1948-ban derékba tört folyamatának eredményeképpen nem alakult ki az erdélyi református egyházban egy egészséges liturgikus lelkület és szellemiség. Büszkéek lehetünk a liturgikai nézeteink biblikusságára, hitvallásosságára, de az egyházra gyakorolt szekularizációs nyomás tudatában fel kell ismernünk ennek a szemléletnek a szükségességét, ennek kialakításában pedig a liturgikaoktatás jelentőségét.

Függelék

1. A „gyakorlati teológiai tanári kollektíva” 1960-as évi jelentése⁴⁷

Az Egységes Protestáns Teológiai Intézet Nagytiszteletű Rektori Hivatalának. Kolozsvár.

Nagytiszteletű Rektor úr!

Nagytiszteletű Rektori Hivatal 1072/1960. számú megkeresése alapján a Dr. Borbáth Dániel vezetése alatt működött gyakorlati teológiai tanári kollektíva 1959/1960. évi munkájáról mély tisztelettel jelentem:

1. A kollektíva tagjai: Benedek Kálmán, Dr. Borbáth Dániel, Dr. Horváth Jenő, Dr. Lőrinczy Géza és Lengyel Lóránd.
2. A kollektíva gyűléseit hetenként tartotta /okt.-tól júliusig/, mely gyűléseken a kollektíva tagjai rendszeresen és pontosan megjelentek.
3. Az év elején tartott gyűléseken a kollektíva részletesen megvizsgálta és megvitatta a keretébe tartozó tanárok tananyagbeosztását /program analitica-t/, kitérve olyan részletkérdésekre is, mint pl. arra, hogy az azonos témájú kérdések ne kerüljenek tárgyalásra több diszciplína keretében.
4. Az év folyamán a kollektíva részletesen feldolgozta és megbírálta dr. Borbáth Dániel:
 - Homiletika
 - Poimenika
 - Koinonika

kurzusait, melyeket a szerző az elhangzott bírálatok és javaslatok alapján átdolgozott, s így azt a kollektíva kiadhatónak nyilvánította.

5. A kollektíva munkamódszere a következő volt:

⁴⁷ Protestáns Teológiai Intézet Rektori Hivatalának levéltára 1960/1102.

- A kollektíva tagjai a hetenként tartott gyűlésekre előzetesen megkapták a tárgyalásra kerülő kurzus 20–25 oldalát. A kijelölt részről recenzíót, bírálatot készítettek, melyet a kollektíva gyűlésén előterjesztettek. Ezután a kurzus szerzője összefoglalta az elhangzottakat, válaszolt az egyes felmerülő kérdésekre.
- A feldolgozott kurzusokat a kollektíva a következő szempontok szerint vizsgálta meg:
 - tudományos teológiai szempont,
 - tankönyvszerűség, tanulhatóság szempontjából,
 - valóság szemléleti, társadalomelméleti szempontból, hogy így a kiadásra kerülő kurzusok az egyetemi előadás oktató-nevelői szempontjainak megfelelőek legyenek.

Kolozsvár, 1960. június 13.

Lengyel [Lóránd]

kollektíva vezető helyettese

2. Liturgikaoktatás – statisztika⁴⁸

Tanév	Előadó	Téma	Óraszám, lebontva	Évfolyam
1895–96	Molnár Albert	Liturgika	Heti 2, péntek 10–11, szombat 11–12	–
1896–97	–	–	–	–
1897–98	Molnár Albert	„elvi rész; az istentisztelet alkatelemeiről és az isteni tiszteletről, mint szerves egészből szóló rész”	Heti 2 óra	III–IV. évesek
1898–99	–	–	–	–
1899–1900	Molnár Albert	„elvi rész; az istentisztelet alkatelemeiről és az isteni tiszteletről mint szerves egészből	Heti 2 óra	III–IV. évesek

⁴⁸ A táblázat vonallal jelölt mezői esetében nem találtunk adatokat sem az évkönyvekben, sem az intézet levéltárában.

Tanév	Előadó	Téma	Óraszám, lebontva	Évfolyam
		szóló rész”		
1900–1901	Nagy Károly	„elvi rész; az istentisztelet alkatelemeiről és az isteni tiszteletről mint szerves egészből szóló rész”	Heti 2 óra	I–II. évek
1901–1902	Nagy Károly	„általános és különös rész”	Heti 1 óra	III–IV. évek
1902–1903	–	–	–	–
1903–1904	–	–	–	–
1904–1905	Nagy Károly	„általános, elemi és alaki rész”	Heti 1 óra	III–IV. évek
1905–1906	–	–	–	–
1906–1907	Nagy Károly	„általános és különös rész”	Heti 2 óra	III–IV. évek
1907–1908	–	–	–	–
1908–1909	Ravasz László	„Történeti, elvi, anyagi, alaki rész”	A II. félévben, heti 2 óra.	III–IV. évek
1909–1910	–	–	–	–
1910–11	Ravasz László	„Történeti, elvi, anyagi, alaki rész”	Az I. félévben heti 2 órában	III–IV. évek
1911–12	–	–	–	–
1912–13	Ravasz László	A kultusz elmélete. A liturgia történeti, elvi, anyagi és alaki része.	Az I. félévben heti 2 órában	III–IV. évek
1913–14	–	–	–	–
1914–15	Ravasz László	A kultusz elmélete. A liturgia történeti, elvi, anyagi és alaki része.	Az I. félévben heti 2 órában	III–IV. évek
1915–16	–	–	–	–
1916–17	Ravasz László	A kultusz elmélete. A liturgia történeti, elvi, anyagi és alaki része.	Az I. félévben heti 2 órában	III–IV. évek
1917–18	–	–	–	–

Tanév	Előadó	Téma	Óraszám, lebontva	Évfolyam
1918–19	Ravasz László	A liturgika történeti, elvi, anyagi és alaki része. Az új ágendáskönyv ismer- tetése	Az I. félévben heti 2 órában	III–IV. évesek
1919–20	–	–	–	–
1920–21	Ravasz László	A keresztyén protes- táns kultusz elméleté- nek elvi, történeti és alaki része.	Az I. félévben heti 2 óra	III–IV. évesek
1921–22	–	–	–	–
1922–23	Imre Lajos	Liturgika	Az I. félévben heti 2 órán: szerda 12–13, péntek 8–9.	III–IV. évesek
1923–24	–	–	–	–
1924–25	Gönczy Lajos	Liturgika	Az I. félévben heti 2 órán: péntek 11– 13.	III–IV. évesek
1925–26	–	–	–	–
1926–27	Gönczy Lajos	Liturgika	Az I. félévben heti 2 órán: hétfő 8–9 és 12–13	III–IV. évesek
1927–28	–	–	–	–
1928–29	Gönczy Lajos	Liturgika	Mind a két félév- ben heti 2 óra: kedd, csütörtök 11–12	III–IV. évesek
	Gönczy Lajos	Homiletika- és liturgikagyakorlat	Heti 2 óra az I–II félévben	II. évesek- nek
1929–30	Gönczy Lajos	Homiletika- és liturgikagyakorlat	Heti 2 óra az I–II félévben	II. évesek- nek
1930–31	Gönczy Lajos	Liturgika	Mind a két félév- ben heti 2 óra: csütörtök 11–12 és szombat 11–12	III. évesek
	Gönczy Lajos	Homiletika- és liturgikagyakorlat	Heti 2 óra az I–II félévben	II. évesek- nek

Tanév	Előadó	Téma	Óraszám, lebontva	Évfolyam
1931–32	Gönczy Lajos	Homiletika- és liturgikagyakorlat	Heti 2 óra az I–II félévben	II. éveseknek
1932–33	Gönczy Lajos	Liturgika	???	???
1933–34	Gönczy Lajos	Homiletika- és liturgikagyakorlat	Heti 2 óra az I–II félévben	II. éveseknek
1934–35	Gönczy Lajos	Homiletika- és liturgikagyakorlat	Heti 2 óra az I–II félévben	I–II éveseknek
1935–36	Gönczy Lajos	Liturgika	Az I–II. félévben heti 2 órán: hétfőn 10–11-ig és pénteken 8–9-ig.	III–IV. éveseknek
	Gönczy Lajos	Homiletika- és liturgikagyakorlat	Heti 2 órán: kedden 11–12-ig.	II. éveseknek
1936–37	–	–	–	–
1937–38	Gönczy Lajos	„A református istentisztelet elvi, tartalmi és formai ismertetése”	Az I–II. félévben, heti 2 órán, szerdán 9–10-ig és pénteken 8–9-ig	III–IV. éveseknek
1938–39	Gönczy Lajos	Homiletika- és liturgikaszeminárium. Anyag: Homiletikai és liturgikai kérdések és azokat tárgyaló művek feldolgozása	I–II. félévben, heti 2 órán, kedden 5–7-ig	II–IV. éveseknek
1939–1940	Gönczy Lajos	Liturgika	Az I–II. félévben, heti 2 óra, szerdán 9–10-ig, csütörtökön 9–10-ig.	III–IV. éveseknek
1940–41	Gönczy Lajos	Homiletika és liturgika szeminárium. Anyag: Énekszerzőink és régi énekeskönyveink	Az I–II. félévben, heti 2 órán, kedden 5–7-ig.	II–V. évesek részére
1941–42	Gönczy Lajos	Liturgika	Az I–II. félévben, heti 2 órán, kedden és pénteken 9–10	III–IV. éveseknek

Tanév	Előadó	Téma	Óraszám, lebontva	Évfolyam
1942–43	Gönczy Lajos	Homiletika- és liturgikaszeminárium. Anyag: Újabb magyar homiletikai dolgozatok szemináriumi megbeszélése	Az I–II. félévben, heti 2 órán, csütörtök 4–6	II–V. évesek részére
1943–44	Gönczy Lajos	Liturgika	Az I–II. félévben, heti 2 órán, kedden 12–13 és pénteken 8–9	III–IV. éveseknek
1944–49	–	–	–	–
1949	Borbáth Dániel	Liturgika–pojmenika	Heti 2 óra	III–IV. évfolyam
	–	–	–	–
1950–51	–	–	–	–
	Borbáth Dániel	homiletika–liturgika szeminárium	heti 2 órában	I–II. évfolyam
1952–1953	-	-	-	-
	Borbáth Dániel	Liturgikaszeminárium	heti 2 órában	III–IV. évfolyam
1954–1955	Borbáth Dániel	Liturgika, <i>Istentisztelet a református egyházban</i> címmel	heti 1 órában	I–III. évfolyam
	–	–	–	–
1955–1956	Borbáth Dániel	Liturgika, <i>Istentisztelet a református egyházban</i> címmel	heti 1 órában	I–III. évfolyam
	–	–	–	–

Tanév	Előadó	Téma	Óraszám, lebontva	Évfolyam
1956–1961	Borbáth Dániel	Liturgika, <i>Református gyakorlati teológia</i> címen	heti 2 órában	III–IV. évfolyam
	–	–	–	–
1960–61	Kozma Tibor	„Gyakorlati teológiai szeminárium” (homiletika és liturgika)	heti 1 órában	IV. évfolyam
1961–62	Kozma Tibor	Liturgika- és homiletikagyakorlat	–	II–IV. évfolyam
–	–	–	–	–
1966–67	Nagy József	Liturgika	–	első évnek heti 2, a másod évnek heti 1 órában
1967–68	Nagy József	Liturgika	heti 1 órában	III–IV. évfolyam
		Liturgikagyakorlat	heti 1 órában	II. évfo- lyam
1974–75	Péntek Árpád	Liturgika	heti 2 órában	IV. évfo- lyam
		Liturgikagyakorlat	heti 1 órában	III. évfo- lyam
1975–76	Péntek Árpád	Liturgika	heti 2 órában	IV. évfo- lyam
		Liturgikagyakorlat	heti 1 órában	III. évfo- lyam
1975–1980	Péntek Árpád	Liturgika	–	–
1980–2004	Kozma Zsolt	Liturgika	–	–

Csík György*

Tany

A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház diakóniájának története a rendszerváltástól napjainkig

Bevezetés

Ahhoz, hogy megértsük a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház diakóniájának rendszerváltás utáni helyzetét, elengedhetetlenül szükséges időben kicsit hátralepnünk, és röviden áttekintenünk a szocialista időszak csehszlovákiai egyházpolitikáját, egyházellenességét. A II. világháború után hatalomra jutott kommunista ideológia lehetetlenné tette az egyházak diakóniai munkájának folytatását. Az állam bevonta a szeretetszolgálati intézmények működési engedélyét, ezzel megpecsételte az egyházak intézményes diakóniai szolgálatának jövőjét. Míg a valamikori Kelet-Németországon, Magyarországon és Lengyelországban a történelmi egyházak „nyomokban” bár, de megtarthattak néhány diakóniai intézetet, Csehszlovákiában ezt a kommunista vezetés nem engedélyezte. A református egyház is kénytelen volt abbahagyni addigi diakóniai munkáját. Annak ellenére, hogy a református egyház a történelmi egyházak között kis egyháznak számított Csehszlovákiában – a harmadik volt az egyháztagok létszámának tekintetében –, mégis volt néhány diakóniai intézete. Ha a mai Szlovákiai Református Keresztyén Egyház illetékességi területét vesszük figyelembe, az egyház a két világháború között rendelkezett egy pozsonyi diákmenzával és -internátussal, amelyet a pozsonyi gyülekezet tartott fenn a beretkei és kiskoszmályi árvaházzal, amelyek egyházmegyei fenntartásúak voltak,¹ illetve gyülekezeti fenntartásban

* Csík György református lelkipásztor, a komáromi Selye János Egyetem Református Teológiai Karának doktorandusz hallgatója. Teológiai tanulmányait a prágai Károly Egyetem Comenius Fakultásán végezte 1991-ben, majd a németországi Haslachmühle diakóniai intézetnek volt munkatársa 1995-ig, amikor hazatért a Felvidékre, és azóta a Tanyi Református Egyházközségben szolgál, és végez intézményes diakóniai szolgálatot egyházában és gyülekezetében. Nős, három gyermek édesapja.

¹ A kiskoszmályi árvaházat a barsi egyházmegye, a beretkei árvaházat a gömöri egyházmegye tartotta fenn.

működött árvaház Komáromban és Losoncon. Ezekben az intézményekben az egyház árva és félárva gyermekeket nevelt és tanított. A kommunista hatalom – mivel az oktatás és nevelés dolgát nem akarta engedni a más ideológiát valló egyháznak – ezeket az árvaházakat bezárta. Így 1947-től az 1989-es változásokig még beszélni sem lehetett egyházi intézményes diakóniáról.

A szocialista korszak negyven éve túl hosszú volt ahhoz, hogy fennmaradjon a diakóniai lelkület. A valamikori gondozók, diakonisszák, gyermekmunkások világi munkahelyeken helyezkedtek el, a rendszerváltás idejére többségük elhunyt, vagy nyugdíjasként élt. Így történt, hogy 1989 után, a megváltozott társadalmi helyzet meglepte az egyházat. A diakóniai munkában megszakadt a kontinuitás, és nem volt már kapcsolódási pont a múlt tapasztalatával. Bár a teológiai oktatás nem feledkezett meg az egyház szolgálatához szükséges diakónia tanításáról, a gyakorlatban a gyülekezeti diakónián kívül nem volt lehetőségük sem az egyház lelkészeinek, sem a gyülekezeti tagoknak, hogy megéljék és tapasztalják az intézményes szeretetszolgálat áldásait. A politikai változások után, az első szeretetszolgálati terület, ami megnyílt az egyházak előtt a jótékonyági, karitatív gyűjtések szervezése lett. Az intézményes diakónia felélesztése ezekben az években még nem került sorra, ugyanis a rendszerváltás után az egyház prioritása a templomok és a parókiák rendbetétele volt.

Engedtessek meg nekem egy személyes visszaemlékezés. 1989. december 27-én történt, amikor a szeszai református gyülekezetünk teherautó-kísérőt keresett a gyülekezet által összegyűjtött, Erdélybe induló segélyszállítmány kíséretéhez. Éppen akkor érkeztem haza karácsonyi legációszolgálatomból, és megszólított a lelkészünk, hogy vállalnám-e az utazást. Erdély és az ott élő testvéreink szinte háborús helyzetének a híre akkorra ért el minket. Az akkori nyugat-kassai egyházmegye² segélyszállítmányt szervezett Erdélynek. Torokszorító érzés volt látni az együttérző, cselekvő szeretetet, ahogyan gyülekezeti tagjaink könnyes szemmel hoztak mindent, amiről úgy gondolták, hogy szükséges lehet erdélyi testvéreinknek. Ruhát, paplant, gumicsizmát, tartós élelmiszert, lisztet, cukrot, gyógyszert, konzerveket, zsírt... fel sem tudom sorolni, hogy még mi mindent gyűjtöttünk és vittünk. S emellett pénzgyűjtés is volt, s az anyagi adományokból – egy üzletben dolgozó testvérünk kapcsolata révén – 3 tonna zsírt vásároltunk. Az üzletben akkor nálunk sem volt nagyon más... Így telt meg hét teherautó áruval. Áthoztuk a segélyt a határon, és itt, Kolozsváron az egyik református gyülekezetben rakodtunk le. Emlékszem, hogy az odavezető úton, a

² Ma abaúj-tornai egyházmegye.

járdákon gyertyák égtek az ott lelőtt emberek emlékére. A katonák szétválasztották a kocsisort, elosztották maguk között a kísérendő teherautókat, és mentek előttünk, vezetve minket. Máig nem tudom, hogy hol, melyik gyülekezetben voltunk, és hogy ki volt ott akkor a lelkész, mert hosszú, nehézségekkel, veszélyekkel teli úton, katonai kísérettel, csak sötétben érkeztünk meg. Gyorsan lera-
koddunk, a hozott konzervekből melegített nekünk a lelkész felesége és néhány gyülekezeti nőtestvér valami harapnivalót, és indulnunk kellett vissza, mert mint mondták, nem garantálják az épségünket. Egy víztározóhoz vittek minket szállásra, ahol sem fűtés, sem villany nem volt.

A fent említett példával pusztán szemléltetni akartam, hogy bár egyházunkban a diakónia végzése nem volt kiemelten támogatott ügy, de amikor szükség volt rá, és lehetett, megnyilvánult a gyülekezetekben az együttérző, felebaráti szeretet.

A szocialista időszakban – még az enyhülés éveiben is – csak a gyülekezeti diakónia volt lehetséges, amit talán nem is tudatosítottak, mert természetesnek tartották a rokon, barát, szomszéd vagy ismerős segítségét. A lelkipásztorok sem mertek nyíltan konfliktushelyzetbe keveredni sem az egyházi, sem a politikai vezetőkkal a diakóniai szolgálat szorgalmazása vagy végzése miatt. Örültek, ha az állami szervek és az akkori kor „egyházügyi titkára” a bibliaórákat engedélyezte...

Egyházunk akkori alkotmánya és a szabályrendeleteink³ nyomokban megemlékeztek a szeretetszolgálatról, de leginkább csak feltételes módon fogalmaztak⁴: „végezhet”, „tarthat fenn”, „működtethet”.

³ 1952. augusztus 20-án Léván, a Zsinati Elnökség által kihirdetett Alkotmány és Szabályrendeletek gyűjteménye.

⁴ A II. szabályrendelet elsősorban a presbitérium hatáskörét tisztázva rendelkezett arról, hogy „a presbitérium az egyházközség szeretetszolgálatának végzésére bizottságot szervezhet” (10.§ e) pont); és az egyetemes egyház egyik szervének, a Zsinati Tanácsnak hatáskörénél fogalmazott ugyanígy (77. §). Érvényben volt az V. szabályrendelet, amely a szeretetszolgálatról csak mint lehetőségről rendelkezett, olyan megfogalmazásokkal, hogy „az egyház szeretetszolgálatot végezhet”, intézményt „tarthat fenn”, diakóniai szolgálatot „működtethet”. Valójában ez pusztán jogszabályi keret maradt, tartalom nélkül. Ezt a szabályozást váltotta fel 2003-ban az 2003/1. számú törvény az egyház szeretetszolgálatáról.

A változások után

A 1989-es változás után az egyház hirtelen „nagy szabadságot” kapott. Nem láttuk pontosan, hogy abban az euforikus hangulatban mit lehet, és mit nem. Sokak életében ott volt a múlt tapasztalatából fakadó szorongás. Nem tudtuk, hogy meddig tart a szabadság, vagy visszafordul-e a rendszer, és újra jön a diktatúra még nagyobb terrorral. Amikor aztán ráeszméltünk, hogy a régi rendszer vezető emberei többé már nem uralhatják a lélek szabadságát, nem tudtuk, hogy mivel is kezdjük: melyik „tüzet oltsuk” hamarabb. Jöttek Nyugatról a segítő szándékú testvérek, de lelkileg nem értettek meg minket, és igazából mi sem őket. Csak ott történt valamilyen változás, ahol olyan lelkületű lelkipásztorral találkoztak, aki képes volt velük együttműködni, megértve a céljait.

Ekkor szembesült az egyház azzal, hogy mit is jelent a folytonosság megszakadása. Nem volt lelkész vagy gyülekezeti tag, aki fel tudta volna vállalni a szeretetszolgálat, a diakónia intézményes elindításának és végzésének feladatát. Rádöbentünk, hogy ahhoz, hogy egy szolgálati területet lefedjünk, Istentől megszólított munkatársakra van szükség. Hála Istennek, ebben a kezdeti időszakban is voltak szolgálatra elhívott gyülekezeti tagok, akik sajátos módon, kezdetleges formában elindították a diakóniai munkát. Ilyen volt például a pozsonyi gyülekezet, ahol néhány egyházztag kezdeményezésre a 1990-es évek elején elkezdődött egy önkéntes gyülekezeti gondozói szolgálat Cordia néven. Más gyülekezetekben is elkezdődött a szeretetszolgálat tudatos végzése, de mivel ezek személyes kezdeményezések voltak, nem mindenütt kaptak olyan szinten anyagi, erkölcsi és lelki támogatást, hogy ez megmaradt volna vagy fejlődésnek indulhatott volna. Pozsony azért kivétel, mert a gyülekezet – anyagi lehetőségei nyomán – hosszú éveken keresztül működtetni tudta a Cordia szolgálatát.

Mint tudjuk, a diakóniai szolgálathoz is szükséges stabil anyagi forrás, ami legalább a legszükségesebb kiadásokat fedezi. A változások után jött a restitúció, az egyházközségek visszakapták a törvény szerint visszaadható ingatlanaikat, és minden gyülekezet javítani, építkezni szeretett volna. Ehhez minden szinten takarékoskodni kellett, és a beteggondozás, fogyatékos vagy idős emberek gondozása előtt, fontossági sorrendben, előbbre került a templom beázott mennyezetének a helyrehozatala vagy a parókia tetőjavítása.

A kezdeti nehézségek elhárítása után kezdte el az egyház a lelkész-, lévita- és katekétaképzés mellett a diakónusképzést is.⁵ Ugyanakkor kiderült, hogy külföldi segítség nélkül nem tudunk előrelépni a szeretetszolgálat terén. 1995-ben Németországból egy missziós lekipásztor, Uwe Martin Schmidt a Szlovákiai Református Keresztyén Egyházat választotta missziói munkája területéül. A pozsonyi egyházmegye egyik gyülekezetébe, Jókára került. Itt indult el a gyülekezet nagy áldozatvállalásával egy gyermekotthon megalapítása. A Jó Pásztor Háza néven működő árvaházát Uwe Martin Schmidt lekipásztor és egy református nőtestvér, Molnár Ivett alapította. Közben megjelentek az állami szociális törvények, és a „bennfentesek” rájöttek arra, hogy az állami szociális gondoskodásban nagy „lehetőség” van. Az állami törvények jelentősen megnehezítették azt, hogy egy egyházközség csak egyházi fenntartású szeretetintézményt működtethessen. Emiatt egyszerűbb út volt az, hogy egyházi emberek – magánemberként – hoztak létre alapítványt, közhasznú társaságot, nonprofit szervezetet, vagy más jogi személyt, ami a szeretetintézményt létrehozta és működtette. Ez történt Jókán is. A német lekipásztor korai halála és a helyi viszonyok megváltozása azt eredményezte, hogy a gyermekotthon mára kiszakadt az egyház kebeléből. Később Kelet-Szlovákiában, Perbenyik községben is alapítottak egy gyermekotthont a jókai intézmény mintájára, de az egyházi gyűjtések és támogatások ellenére ez sem tartozik már a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház kötelékébe. Közép-Szlovákiában, a gömöri egyházmegyében, Hanván idősek számára alapítottak öregotthont. Bár az egyház alapította,⁶ de anyagi nehézségek miatt először az egyetemes egyház, majd az egyházközség is átadta a működtetési jogokat egy nem egyházi jogi személynek.

Egy kezdeményezésről

Mivel a teológia elvégzése után néhány évig Németországban, a diakónia területén dolgoztam, és ott szereztem képesítésemet is, hazatérésem után az egyház akkori püspöke, Mikó Jenő engem bízott meg, hogy különféle diakóniai özszejöveteleken képviseljem egyházunkat. Így kerültem Nagykőrösre 1998-ban a pünkösdi diakóniai konferenciára, amelyet Nagy István intézetigazgató szerve-

⁵ 1992-ben megalakult Kassán a Katekétaképző Intézet, 1994-ben pedig megkezdte munkáját Komáromban a Calvin János Teológiai Akadémia. Mindkét intézményben oktattak diakóniát.

⁶ Egy losonci özvegyasszony anyagi támogatásával Erdélyi Géza akkori püspök alapította alapítványi formában.

zett. Ott találkoztam, és kerültem kapcsolatba Reinhard Fischbach docenssel, aki akkor a bielefeldi Bethel intézet tanára és az Áldás – Segen projekt megbízott vezetője volt. Ez a kezdeményezés azzal foglalkozott, hogy a németországi Bielefeldben az intézményhez tartozó, lebontandó épületekből a még használható építkezési anyagokat és felszereléseket munka és utaztatási költség ellenértékében magyarországi intézeteknek, gyülekezeteknek ajándékozták. Ebben a projektbe a mi egyházunkat is meghívták. Ez a kapcsolat 14 évig (1999–2013) tartott, amíg 2013-ban a németországi megbízottat nyugdíjazták. Ebben a munkában lehetőség nyílt 16 alkalommal különféle építkezési anyagokat (tetőcserepet, gerendát, fűtőtesteket, ablakokat, ajtókat, valamint ruhát, egészségügyi segédeszközöket, kórházi ágyakat, iskolaszereket, de templomi padokat, szószéket, sőt még harangot és sok más egyéb dolgot) behoznunk. A cél az építeni akaró és a vállalkozó szellemű gyülekezetek megsegítése volt. Egyházunkban a keleti végektől nyugatig szétszórásra kerültek ezek a behozott dolgok. Csak az emlékezet céljából hadd álljon itt néhány gyülekezet: Abara, Hanva, Ipolyság, Százd, Kisújfalu, Komárom, Tany, Gellér, Apácaszakállas, ahonnan gyülekezeti tagok jöttek, és vállalták a gyülekezet érdekében a németországi utat, és egy-két hét kinti ingyenmunkát. Számos gyülekezeti ház, parókia, templom újult meg ezekből az adományokból. Azért végeztük ezt a munkát és ezt a fajta segítségnyújtást, mert ez kevés anyagi ráfordítással nagy segítséget jelentett egy-egy gyülekezeteknek: néhány nap leforgása alatt látható jele volt a tenni akarásnak. Isten áldását élvezhetjük minden utunkon. Meg kell jegyezni, hogy bármilyen veszélyes munkát végeztünk is, mint pl. a cserép leszedése a tetőről, tetőszerkezet szétbontása, öntvényradiátorok leszerelése, ablakok, ajtók kibontása, mégsem történt kisebb karcolásoknál nagyobb baleset. Reinhard Fischbach nyugdíjaztatása és a németországi bontási előírások megszigorítása vetett véget ennek a lehetőségnek.

Ezzel a programmal kapcsolatban meg kell válaszolnom azt a kérdést, hogy miért nevezhető ez diakóniai munkának. Pusztán azért, mert segített továbblépni azoknak a gyülekezeteknek, melyeknek az elhatározáson és a tenni akaráson kívül nem volt meg a szükséges anyagi háttérük az építésre, javításra. Számos esetben tudtak az érintett gyülekezetek is segíteni saját gyülekezeti tagjaikon, a szegényeken, a tanyavilágban élőkön. Több kórház kapott egészségügyi segédeszközöket, amelyen keresztül a segítség láthatatlanul a társadalom szélesebb rétegeihez is eljutott. A 2000-es évek elején még volt olyan tapasztalatunk, hogy a Németországban már leselejtezett elektromos kórházi ágyról nálunk még nem is hallottak... Vagy a behozott rossz tolószékekből a kórház karbantartói raktak össze annyit, amennyit csak tudtak.

A jelen diakóniája

Jelenleg a komáromi Selye János Egyetem Református Teológiai Karán a 2010/11-es akadémiai évtől kezdődően folyik a misszió-, diakóniai és szociális-gondoskodás-képzés, bakalareusi és magiszteri szinten is.

Egyházunk 2003-ban elfogadta a diakóniáról szóló törvényt. Ennek alapján létrejött a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Diakóniai Központja. Több igazgatóváltás és különféle próbálkozások, útkeresés után, 2015-ben sikerült előrelépni egyházunk intézményes diakóniája terén. A Diakóniai Központ jelenlegi igazgatónöje kidolgozott egy diakóniai programot – egyfajta víziót – amit az igazgatótanács elfogadott, és megvalósításra került. Úgynevezett „védett műhely”⁷ lett kialakítva 1 nő és 1 férfi számára a Diakóniai Központban. 2017-ben több gondozói szakképzést is indított a Diakóniai Központ a házi gondozás beindításának elősegítésére. Rimaszombatban 1, Királyhelmeceen 2, Gálszécsen 1 és Alistálon 1 képzési kurzus zajlott. A Királyhelmeceen megtartott egyik képzésen 17 Kárpátaljáról érkezett testvérünk számára is lehetőség nyílt a szakápolói képzés elvégzésére. Ez volt az első lépés. Második lépésben – egy EU-s pályázat anyagi forrásával – házi gondozói szolgálatot indított a Diakóniai Központ. 2018-ban 84 rászoruló ember házi gondozását végezte az egyházunk számos gyülekezetében úgy, hogy a gondozókat a Diakóniai Központ alkalmazta. Egyházunk szeretetszolgálatának így 64 alkalmazottja lett ebben a szolgálati területben. Az ápolás jobb koordinálása érdekében 3 irodát működtet, egyet Komáromban, egyet Rimaszombatban, egyet Királyhelmeceen. A központi gondozói szolgálat mellett ugyanezt a lehetőséget néhány gyülekezet is megragadta. Rozsnyó 8, Apácaszakállas 2, Gálszécs 6, Rimaszombat 9 főt gondozott a Diakóniai Központ által fenntartott gondozói szolgálattól függetlenül. Az EU-s forrás egy 3 éves projektet finanszírozott, ami 2018 áprilisában fejeződött be. Ma már tudható, hogy 2018 őszétől újra indul ez a projekt. Tekintettel arra, hogy az alkalmazottak bérköltségét sem a Diakóniai Központ, sem az említett gyülekezetek nem tudják biztosítani, így jelenleg a gondozás több gyülekezetben megszűnt, a Diakóniai Központban pedig önkéntes alapon működik.

⁷ A „védett műhely” a szlovákiai szociális törvény alapján védett munkahelyet jelent. Ha egy munkáltató, fogyatékkal élő embert alkalmaz, számára kialakíthat egy „védett műhelyt”, vagyis munkahelyet, és az állam a munkáltató számára folyósítja a fogyatékkal élő alkalmazott havi bérének jelentős részét. Vagyis az állam fizet azért, ha fogyatékkal élő embert alkalmaz a munkáltató. A Diakóniai Központ élt ezzel a lehetőséggel.

A gondozói szolgálat hírlevelet⁸ is összeállít, amely a gondozottak számára jó olvasmányt jelent. A Diakóniai Központ évente gyermekrajzpályázatot ír ki, és a legjobb rajzokból naptárat ad ki. Az így befolyt összegből mindig egy konkrét programot támogatnak. Volt már belőle ablakcsere egy állami kórház gyermekosztályán, vagy egy nagycsalád házépítését segítették, mert leégett a házuk, vagy egy egyházi diakóniai intézmény kapta a naptárakból befolyt összeget.

Évente van nálunk is iskolatáska- és tanszergyűjtés, amely révén Szlovákia szegényebb régióiban támogatjuk a rászoruló – zömében cigány – családok gyerekeit. Legutóbb adventben játékgyűjtés is volt, és a közel egytonnányi játékot a jókai és perbenyiki gyermekotthon, valamint az egyházunkban működő börtönmisszió kapta meg.

2017-ben a Magyarok Kenyere programba a felvidéki magyarok is bekapcsolódtak. Ennek eredményeként a gútai malom 2015 kg lisztet adományozott az egyházunk diakóniájának, amit idősek és rászorultak között osztott szét a központunk.

Évek óta bekapcsolódunk a Szeretethíd programba, a Nyilas Misi karácsonya és a Nyilas Misi-ösztöndíjprogramba is. 2016-ban 10, 2017-ben 3 felvidéki tanuló részesült ösztöndíj-támogatásban. A támogatottak árva gyerekek vagy szegény, hátrányos helyzetű családok gyermekei.

A már említett börtönmisszió mellett működik egyházunkban a cigánymisszió is kisebb-nagyobb sikerrel. Ezeket a programokat jobbra külföldi támogatások és pályázatok révén tudjuk fenntartani. Főleg a svájci HEKS EPER szervezet támogatja munkájukat.

A Diakóniai Központ jó kapcsolatokat ápol külföldi partnerszervezetekkel is: a Magyar Református Szeretetszolgálattal, a Cseh Testvérek Evangéliumi Egyházának Diakóniájával, és másfél éve tagja az Eurodiaconia szervezetnek is.

Tavaly, a Diakóniai Központ fennállásának 10 éves évfordulójára egy négy nyelvű könyvet jelentetett meg központunk, amiben az olvasó rövid visszatekintést talál az egy évtizedes múltra, egyházunk szeretetszolgálatának alakulására.

A gyülekezeti diakónia terén is előreléptünk. A tanyi gyülekezet 2005-től gyülekezeti házat épített azzal a céllal, hogy ott napközi otthont működtethessen a fogyatékosággal élők, idősek és betegek számára. 2015. január 12-én meg is kezdtük ezt a munkát. Jelenleg már 12 emberrel foglalkozunk, az intézetnek három teljes és egy részmunkaidős alkalmazottja van. Sajnos – az állami támoga-

⁸ Hitből hitbe, a Diakóniai Központ kiadványa.

tás átszervezése és a jogszabályok folyamatos módosítása miatt – óriási anyagi áldozatot jelent az intézet fenntartása a gyülekezetünknek.

Mindebből lassú, de bizonyos fejlődés mutatható ki. Ugyanakkor látjuk azt is, hogy csak azokra a szolgálati területekre léphet az egyház, amelyeket Isten számunkra megengedett és elkészített. Ott tudunk igazán helytállni, ahol megvan rá a megfelelő ember. Látjuk azt is, hogy a társadalom szociális gondolkodásából egyre inkább hiányzik a szeretet. A figyelmes szemlélő észreveszi azt is, hogy az állami szociálpolitikában, a törvényalkotásban az ember elveszíti teremttségének fontosságát, ami abban nyilvánul meg, hogy a törvényalkotó elfeledkezik arról, hogy a szegény, a beteg, a fogyatékos, a hátrányos helyzetű, a társadalom peremére szorult ember is Isten teremtménye, nem csupán egy szám vagy százaléknyi adat a normatív támogatás táblázatában.

A diakóniának tehát azon is dolgoznia kell, hogy a segítségre szoruló ember újra a megfelelő helyre kerüljön a társadalom tudatában. És ne csak tárgyat, fizető ügyfelet lásson bennük a rendszer, hanem lássa az embert, aki – bármilyen problémával is küzd – hordozza magán az istenképűséget.

Névmutató

- Abacs János 170
Abádi Benedek 25
Abaházi István 352
Abegg, Margaret 103
Ablonczy Balázs 428
Abrudbányai Szabó Sámuel 406
Aczél Gábor 146
Adorján József 439, 441–442, 445
Adorjáni Zoltán 273–275, 462
Agnér Sámuel 148
Ajtai (Szabó) András 140, 142, 145–146, 161
Ajtai László 225
Ákon Ferenc 160
Albert Dávid 230–231
Alberti, Michael 138, 145, 147–149, 151–154, 161
Albisi Csomós Mihály 142, 159–161
Alesius, Dionysius 32–33, 37, 40–41
Almás Zsolt 190
Almási Gábor 84
Almási Gergely Mihály 94–95
Alpárné dr. Szála Erzsébet 141
Altorjai László Mátyás 230
Ammann, Paul 139, 145
Andala, Ruardi 154
Andrási Benedek 418
Andrássy Aladár 374
Antal Julianna 393
Antal Mihály 393
Apáczai Csere János 142, 162
Apafi Mihály, I. 48–50, 158, 368, 370
Apafi Mihály, II. 50
Apor Péter 427, 429
Apponyi Albert 375
Apró Erzsébet 194
Arany János 292
Aranyosrákosi Székely Sándor 57–58, 62, 87
Arday Aladár 385
Arisztotelész 252
Árkosi Benkő Ferenc 174
Armgarth, Martin 8
Arntzenius, Hendrik Jan 160
Árpástói Péter 103
Árpástói Péterné 101–103
Árva Bethlen Kata 108, 133, 135
Augustinus, Aurelius 11
Azari Zsigmond 155
Babos Sándor 286
Backamadarasi Kis Bálint 108
Baczoni Incze Máté 183
Bácsmezei János 148
Bagi Zoltán 193, 201
Bagosi Kovács István 123
Bajusz István 98
Bak Borbála 191
Bakos Lajos 453
Balázs János 312
Balázs Mihály 20, 56, 72, 74–76, 79–80, 86, 140, 168
Balfour, Arthur James 266–267
Balogh Elemér 329
Balogh Ferenc 295
Balogh Margit 424
Balogh Zsigmond 392
Balsarati Vitus János 25
Bán Imre 143
Bánffy Dezső 374
Bánffy Farkas, id. 160
Bánffy Farkas, ifj. 160
Bánffy György 50
Bánffy György 94–95, 146, 175
Bánffy Judit 208

- Bánffy László 224–225
 Bánffy Mária 147
 Bánffy Mihály 160
 Bánffy Zsigmond 136, 209
 Bánffy Zsigmond, id. 207
 Bánffy Zsuzsa 203
 Bánkúti Gábor 422, 426
 Bányai Réka 144
 Barabás Lajos 407
 Barabás Zoltán 88
 Barabási Endre 273
 Barada Lajos 445
 Baráth Béla Levente 256, 258
 Baráthy Gábor 435–436
 Barátné Hajdú Ágnes 136
 Bărcănescu, Virgil 282
 Barcza József 81, 84, 272, 291
 Barcsa János 192, 195, 213
 Barcsay György 146
 Barcsay János 146, 175, 178–179, 186
 Barla Mihály Deák 204
 Barner, Jakob 154
 Barothi János 91
 Barta János 68
 Barta József 112–113
 Bárth Dániel 199
 Barth, Karl 452, 461
 Bartha Tibor 169–171
 Bartha-Kovács Katalin 190, 195
 Bartók György, id. 251, 259, 262–264, 374
 Bartók György, ifj. 268, 270, 291–292, 299–300
 Bartók István 168
 Barts Gyula 36
 Basta, Giorgio 42–43, 78, 82
 Batai B. György 126, 129–130
 Báthory András 78
 Báthory Anna Krisztina 199
 Báthory Gábor 79–80, 368
 Báthory Gábor, püspök 219
 Báthory István 366
 Báthory Kristóf 40–41
 Báthory Orsolya 198
 Báthory Zsigmond 42–43, 78
 Báthy László 312
 Batta Pál 340
 Batthyhány Vilmos 312
 Bauhinus, Johann Caspar 138
 Baur, Ferdinand Christian 173, 260–261, 264
 Beke Sámuel 123
 Békési Andor 451
 Békési Imre 163
 Békési Panyik Andor 435, 440
 Benck, Georg Adam 151, 153
 Benczédi Gergely 94
 Benczédi Pál 416
 Bencsik János 192
 Benda Kálmán 35–36, 63, 191
 Benedek Kálmán 461–462, 469
 Benedek Mihály 225
 Beneš, Edvard 336–337, 344, 346
 Benkő József 89, 167, 174
 Benkő Tímea 212–213, 221, 227
 Bereczky Albert 382, 433–438, 440–442, 446
 Bergemann, Uta-Christiane 110
 Berisch, Christian 151–152
 Bernády György 280
 Bertényi Iván, ifj. 428
 Bertók Béla 332
 Bessenyei József 22
 Bethlen Ádám 203
 Bethlen Farkas 160
 Bethlen Gábor 21, 30, 44–45, 72, 79–81, 83–85, 89–90, 94, 200, 366
 Bethlen Imre 160
 Bethlen István 30, 44
 Bethlen János 370

Bethlen László 371
 Bethlen Miklós 76, 77
 Bethlen Ödön 377
 Bethlen Pál 160–161
 Bethlen Péter 70
 Bethlen Sámuel, iktári 373
 Biai Gáspár 25
 Bihary Kálmán 322
 Bikfalvi Éva 127
 Bikfalvi Pál Ferenc 123
 Bikky Ferenc 326
 Bíró Borbála 112–113
 Bíró János Deák 204
 Bíró Mihály 204
 Bíró Mózes 281
 Bíró Venczel 175, 179
 Bocskai István 366
 Bod Péter 29, 30, 32–34, 36–39, 52, 63,
 82–83, 90, 120, 167, 178, 180, 186–
 187, 368, 370
 Bódi Lóránt 427, 429
 Bodický, Daniel 314
 Bodó Barna 88
 Bodoki D. István 126–127, 130–131
 Bodola János 225–226
 Bodola Sámuel 32, 169
 Bodor István 233
 Boér Károly 277
 Boerhaave, Herman 144
 Bogárdi Szabó István 269, 433
 Bogdándi Zsolt 35
 Bojti Veres Gáspár 79
 Boldizsár Dóra 199
 Bónis Ferenc 156
 Bonyhai Simon György 29, 40, 146, 370
 Borbáth Dániel 457–460, 463, 468–469,
 474–475
 Borbély István 58
 Borbély Márton 155
 Boros György 61, 85, 405, 413
 Boros Jenő 407, 413, 417
 Borosnyai Lukács János 368, 372
 Borosnyai Lukács Mihály 141
 Borosnyai Nagy Márton 135–136, 138,
 155
 Borosnyai Nagy Zsigmond 147
 Borsai Ferenc 129, 131
 Borzási Péter 31
 Botár Imre 88, 90–91
 Bott András 204
 Bozzay Réka 138, 140–141
 Böhm Károly 248, 298–299, 468
 Brandenburgi Katalin 30, 44, 82, 90
 Brandt, Juliane 172
 Breisach, Ernst 173
 Brenz, Johann 8, 15
 Broen, Johann 154
 Broesike, Johann Friedrich 148
 Bretz Annamária 140
 Bruch, Johann Paul 153
 Brunner, Emil 457, 468
 Brunner, Peter 465
 Bucsay Mihály 170, 272, 291, 294, 298,
 302
 Budai Ézsaiás 219
 Bujtás László 140
 Bulissa Károly 311
 Bumitran Daniel 63
 Burckhardt, Johann Heinrich 139
 Burnác Lukács 238
 Buthi Sándor 382, 385
 Buzinkai György 141, 147
 Buzinkai Mihály 156
 Buzogány Dezső 28, 30, 35, 108, 114,
 117, 119, 177, 191, 194, 198, 233,
 273–274, 276, 278, 289–291, 369,
 372
 Bükki Zsigmond 437, 439
 Caldenbach ld. Kaldenbach

- Calvin, Jean 217, 362, 381, 463
 Campin, Robert 99
 Castellio, Sebastian 76
 Chadwick, Owen 66
 Cicero, Marcus Tullius 21,
 Colțescu, Gabriela 64
 Čontofalský, Ján 342–343
 Craanen, Theodor 154
 Crell, Johann Friedrich 158
 Czeckel, Michael 153
 Czeglédy Sándor 249–251, 253–259
 Cziczia Ferenc 35

 Csabai Márta 432
 Csáki Árpád 108
 Csanádi Pál 85
 Csepregi Turkovics Ferenc 168–169, 181
 Csepregi Zoltán 25, 212, 216
 Cserei Farkas, ifj. 204
 Csernák Béla 386–387, 389, 393–394,
 396, 401–402
 Csernátfalvi János 31
 Csernáttoni Pál 139
 Csete-Szemesi István 193
 Csetri Elek 98
 Csifó Salamon 87
 Csíha Kálmán 273–275, 278
 Csikesz Endre 436, 440–442
 Csikesz Sándor 440
 Csillag József 454
 Csipkés Albert 58
 Csiszár Lajos 286
 Csiszér György 236
 Csohány János 318
 Csomár Zoltán 313, 316, 350
 Csulai György 38–39, 46–47, 369

 d'Apples, Jean-Pierre 145
 Dakanits Ádám 136
 d'Alembert, Jean le Rond 252

 Dán Róbert 78
 Dáné Veronka 28, 30, 177, 369, 372
 Dániel János 162
 Dániel Lőrinc 175
 Darkó Ákos 96
 Dávid Ferenc 7, 20, 32–33, 52, 75, 78
 Dávid Gyula 382
 Deáki József 183
 Debreceni Ember Pál 199
 Debreczeni Fóris István 121, 124, 127,
 129–131
 Debreczeni László 96, 99, 103, 105, 115,
 117
 Dégenfeld Kristóf 377
 Dékány Endre 454
 Demény Lajos 89
 Demeter Sámuel 82
 Dengel Géza 241
 Dengeleg Péter 31
 Derzsiné Virág Erzs 280
 Descartes, René 251
 Dési Lázár György 373
 Dési Márton 155
 Dézsi László 397
 Dienes Dénes 199, 256
 Dimény Pál 146
 Diós István 363
 Diósi Dávid 38
 Divéki János 129, 131
 Dobos Károly 434
 Dobos Sándor 340
 Dobozi István 157
 Domahidy Elemér 388
 Dónáth György 204
 Donáth Ilona 108
 Donáth Kata 108
 Dózsa György 23
 Dudek János 261
 Dumitran, Ana 63
 Dumitran, Daniel 71, 75

Duray Miklós 309
 Dusza János 353
 Dürr, Damasus 67

 Eber, Paul 34
 Egyed Emese 34
 Elekes Dénes 407–408
 Elekes József 165–166
 Elekes Károly 32
 Eliade, Mircea 143
 Éliás József 434, 436–438, 440–441
 El-Shami Mona 199
 Emödi András 122, 128, 166
 Ende, Magda van der 273
 Endrédi Zsigmond 25
 Endstrasser Benedek 291
 Engel, Johann David 152
 Enyedi György 88
 Enyedi István 133, 146
 Enyedy Andor 382
 Eperjessy Erzsébet 352
 Ercsei Dániel 197
 Erdélyi Géza 480
 Erdmann Gyula 194
 Erdő János 87–88
 Erdő P. István 112
 Erdős József 254–257
 Erős Lajos 252–253
 Esterházy Miklós 375
 Esterházy Pál 440
 Esze Tamás 169
 Eszéki István 155
 Eyck, Jan van 99

 Fabricius, Nicolaus 7
 Farkas Jenő 278, 283
 Farkas Mihály 238
 Fáy András 170
 Fazakas Gergely Tamás 53, 212
 Fejér Márton 60

 Fejér Tamás 35
 Fejérdi Márton 81
 Fejérdy András 427
 Fejérvári István 140, 146
 Fekete Judit 229
 Fekete Károly 274, 462, 466
 Fekete Sándor 436–441
 Felhősné Csiszár Sarolta 98
 Felvinczi Sándor 129, 131
 Ferdinánd, II., császár 84–85
 Ferenc József, császár 291
 Ferenc, I., császár 214
 Ferencz József, püspök 59–60
 Ferencz Mihály Zsigmondné 278
 Ferenczy Zsigmond 278
 Ferinánd, I., császár 23–24
 Feszty Gyula 291
 Fichte, Johann Gottlieb 256, 261
 Filkei János 125
 Finta István 437–438
 Fiore, Gioacchino da 143, 163
 Fischbach, Reinhard 480
 Fischer-Colbrie Ágoston 312
 Fodor Gergely 210
 Fodor Gusztáv 26
 Fodor István 194
 Fodor Pál 23, 63
 Font Zsuzsa 134, 137, 163
 Forgách Zsigmond 79
 Francus, Georg 145
 Frank, Günter 74
 Frederiksen, Cristine 410, 413–415, 418
 Freyer, Hieronymus 164
 Fricsi Fekete Ferenc 142, 161
 Friedel, Johann Jacob 158
 Frigyes Vilmos, III., király 216
 Fülöp Béla 280
 Fülöp Ferenc 230–231
 Füzéri György 54

- Gaal György 292, 299
 Gábos Béla 449
 Gál Elek 238
 Gál József 392
 Gál Kelemen 82
 Galatzi Lászlóné Bőjte Erzsók 105
 Gálfalvi Sámuel 407, 409–410
 Gálfy Zoltán 295–296
 Gárdonyi Máté 426
 Garmers, Johann 166
 Gauss, Hermann 457
 Géczi János 35, 42–43
 Gelei Benedek 91
 Geleji Katona István 30–31, 38–39, 44–
 45, 52, 85, 87, 143, 161
 Gémes István 137
 George, Alexander L. 189
 Gera Judit 142
 Gere János 436
 Geréb Zsolt 462
 Gergely Jenő 424
 Geschwind, Hermann 457
 Glaser, Johann Heinrich 139, 145
 Glatz, Jacob 214–215, 217, 219, 221–
 225
 Gleim, Johann Ludwig 154
 Goelicke, Ottomari Andreas 153
 Goga, Octavian 376
 Gomba Zsófia 156
 Gottsched, Johann Christopf 137, 155
 Göcsi Máté 33–35, 37, 40–41
 Gödör György 219
 Gömöri György 141
 Gönczi András 155
 Gönczi Máté 25
 Gönczy Lajos 294, 456–457, 460, 462–
 463, 472–474
 Görgei István 156
 Grönwoltd, Ruth 98, 103, 110
 Gruber, Eberhard Ludwig 158
 Gruia, Ana Maria 97
 Gulya Géza 390
 Gündisch, Konrad 64
 Gyáni Erzsébet 200–201
 Gyarmati Beke Mihályné 200
 Gyarmati György 422, 425–426, 444
 Gyenge János 385, 391–395, 398
 Gyergyai Ferenc 59
 Gyergyai Ferencné 60
 Gyergyai Mihály 60
 Gyergyai Pál 54
 Gyimesi János 31
 Gyimesi Pálma 65
 Gyökössy Endre 421, 428
 Gyöngyösi Árva Pál 178
 Gyöngyösi Gondán András 333
 Gyöngyösi János 156
 Gyöngyösi László 156
 Gyönyör József 344–345
 Györi Gáspár 156
 Györy Elemér 382
 Gyulaffy Borbála 205
 Gyulai Ferenc 133–134, 163–164, 166
 Gyulai Ferenc, gr. 141, 160,
 Gyulakuti Lázár János 373
 Haberkorn, Justus Peter 150
 Haberlin, Paul 457
 Habsburg Miksa 73
 Hajdú András 139, 145
 Hála József 53
 Halaša, Ludovit 342
 Halici Mihály 145
 Haller János 210–211
 Haller Karolina 206
 Haragán Bogdán 238
 Harms, Claus 216
 Harnack, Adolf von 173
 Hatos Pál 171, 428

Hebler, Matthias 7
 Héczei Baksi István 156
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 256,
 258–259, 261
 Hegyesi István 157
 Hegyfalusi György 158
 Hegyi Ádám 139–140, 197
 Hegyi Klára 23
 Heineccius, Johann Gottlieb 175
 Heiningke, Johann Friedrich 153
 Héjja Julianna 193
 Hellwer, Georg Christopf 158
 Heltai Gáspár 7, 54–58, 66, 69, 76
 Heltai János 85, 87
 Henter András 90, 92
 Herbet István 280
 Herceg Erzsébet 123
 Herceg Lajos 291
 Hercegszőlősi István 31
 Herder, Johann Gottfried 252–253, 257,
 261
 Herepei István 160
 Herepei János 37, 126, 164
 Hermányi Dienes József 133, 167, 178,
 180, 186
 Herpay Gábor 24
 Hevesi Mihály 25
 Hey, Johann Christoph 153
 Higyed István 193
 Hlinka, Andrej 335
 Hochstetter, Gottfried Conrad 158
 Hoffer Tamás 172
 Hoffmann Gizella 56, 81, 86, 133, 135,
 163
 Hoffmann, Friedrich 138, 140, 146, 149–
 152
 Hoffmann, Gottfried 175
 Hoffmann, Johann Jacob 139, 145
 Hoffmann, Johann Martin 148
 Hoffmann, Konrad 258
 Hollós Ervin 424
 Holmes, Frederic Lawrence 143
 Hoop, Froukje de 296
 Horn, Georg 165–166
 Horovčák, Pavel 340, 342–343
 Horthy István 401
 Horthy Miklós, ifj. 401
 Horti István 38, 48–49
 Horváth Iringó 96, 233
 Horváth Jenő 469
 Horváth Pálné Donáth Ilona 106–108
 Horváth Sándor 427, 429
 Horváth Sz. István 405
 Horváth Tamás 108
 Horváth Zita 22
 Horváti Békés János 145
 Höpken, Wolfgang 64
 Hromaník, Michal 333
 Hronský, Marian 312
 Huhák Heléna 427, 429
 Husák, Gustav 349
 Huszár Pál 447, 449–451, 453–454
 Huszti András 146
 Illyés Gyula 77, 433
 Illyés Gyula, tanügyi előadó 285
 Imre Lajos 273–276, 285, 456–457,
 462–463, 472
 Imre Mihály 53, 212
 Imrédi Béla 332
 Imreh István 232
 Inczédi Sámuel 146
 Inczedy József 133, 140, 146, 155, 158
 Intze István 160
 Intze Mihály 160
 Istvánffy Miklós 20
 Ittész Gábor 25
 Izabella, I., királyné 22–23, 66
 Jakab Attila 312–313

- Jakab Elek 32, 56–57
 Jákó Gáborné 238
 Jakó Zsigmond 123, 136, 138–141, 144
 Jancsó Elemér 54
 János Zsigmond 22–23, 40–41, 66–67,
 72
 Jenčik, Juraj 343
 Jenei István 129–130
 Jeney–Tóth Annamária 79, 80
 Jeszenszky Lenke 314–315
 Jókai Mór 53
 Joó Sándor 428
 József, II., császár 200, 356
 Juhász István 65, 83, 89, 119, 136, 138–
 141, 144, 169, 464
 Juncker, Johann Eberhard 153
- Kádár Tamás 461
 Kaldenbach, Christopf 158
 Káldos János 88
 Kali Sándor 278
 Kállai Kopis János 145
 Kállay Ferenc 90
 Kállay István 195
 Kálmáncsehi Sánta Márton 21, 24, 26–
 27
 Kálniczky András 353
 Kálnoki Farkas 205
 Kálnoki István 90, 92
 Kálvin Id. Calvin
 Kant, Immanuel 173, 249, 253–254, 256,
 258, 261, 263, 266, 270–271
 Kanyaró Ferenc 58–59, 87–88
 Kaposi István 156
 Karátson János 238
 Kardos János 440–441
 Kardos Samu 133, 135
 Kármán Gábor 20, 84
 Károly, IV., király 311
 Károly, V., császár 8–9,
- Károly, VI., császár 135
 Károly, XII., svéd király 121
 Kastaly Ferenc 204
 Kató Béla 33
 Kató Sára 127
 Kazinczy Ferenc 53
 Keczeli István 146
 Kecskeméthy Csapó István 262, 291–
 294, 300–301
 Kecskeméti Búzás Balázs 36–37, 42–43
 Kecskeméti Búzás János 37
 Kelemen Attila 297–298
 Kelemen Imre 406, 418
 Kelemen Lajos 90
 Kelp, Johann Joachim 146, 158
 Kelsen, Hans 64
 Kemény János 39, 46–47
 Kemény Pál 234
 Kemény Sámuel 146
 Kemény Simon 160–161
 Kendeffi Elek 160–161
 Kendeffi Pál 160
 Kenessey Béla 262, 265–266, 268, 291–
 294, 299–301, 306–307, 374
 Kénosi Tőzsér János 56–57, 81–84, 86–
 87, 90, 92
 Keresszegi Herman István 125, 129–130
 Keresztes József 251, 259, 270
 Keresztes Mózes 237
 Keresztúri Sylvanus Bálint 141, 156
 Keserű Bálint 85
 Keserű Gizella 53
 Keserűi Dajka János 38, 44, 45, 78, 80,
 83, 86–88, 90–93
 Kesztyűs János 396
 Keul István 68
 Kézdivásárhelyi Matkó István 126, 129–
 130
 Kézdivásárhelyi Péter 135
 Kibédi Márton 156

Kicsi Antal 405
 Kidd, Benjamin 266–267
 Kis Bálint 127, 192, 196–197
 Kis Elek 238
 Kis János 219
 Kis Mihály 278
 Kis Mihály, püspöki titkár 307
 Kiss András 79–80
 Kiss Elek 405
 Kiss Károly 395–396
 Kiss Mihály 277
 Kiss Réka 441–442
 Kiss Roland 440
 Kisselbach, Balthasar 139, 145
 Klaniczay Gábor 201
 Klaniczay Tibor 68
 Klein, Johann Friedrich 153
 Klózer György 278
 Kokas Károly 188–189
 Kollar, Jan 220
 Kolosváry Bálint 185–187, 375
 Kolozsvári István 145
 Kolozsvári István 371
 Kolumbán Vilmos József 7, 28, 30, 132, 213, 262, 369, 372, 456
 Koncz József 34–35, 184–185
 Konkoly Thege Sándor 322
 Kónya István 433
 Kónya László 123
 Koppáni István 83
 Korányi András 142
 Korda György 343
 Kornis Zsigmond 145–146, 156
 Kórody Péter 139
 Kósa László 172, 193, 199, 269–270, 430
 Kótay Pál 139
 Kovách Attila 454
 Kovács Ábrahám 170, 257
 Kovács András 30, 38
 Kovács Áron 429
 Kovács Győző 399
 Kovács József 435
 Kovács L. Attila 461
 Kovács Mária Márta 108, 114, 233
 Kovács Mihály 135
 Kovács Ödön 251, 259, 262, 270, 290, 296
 Kovács Sándor 54, 80–81, 86
 Kovácsy Sándor 352
 Kovásznai Péter 38, 48–49, 370
 Kováts Benedek 280–281, 285
 Kováts J. István 97
 Kováts Sándor 24
 Kováts Zsigmond 147
 Kozár Sándor 341, 343
 Kozma Tibor 461–462, 468, 475
 Kozma Zsolt 289, 292–293, 295–297, 299, 464, 466–468, 475.
 Kökényesdi Pál 161
 Kökényesi Zsolt 135
 Kökösi János 91
 Köleséri Sámuel, id. 157
 Köleséri Sámuel, ifj. 140, 156–179
 Kőműves Takács Márton 210
 Königsegg-Rothenfels, Lothar Joseph Dominik Graf von 134
 Könyves István 340, 342
 Köpeczi György 91
 Kószeghy Péter 137, 140–141
 Kövendi Nagy Mihály 94
 Kövesdi János 344
 Kraus Georg 94
 Krausze Tivadar 395
 Kristály Anna 204
 Kriza János 58
 Kubinyi András 22
 Kun Béla 305
 Kun Borbála 133
 Kupán Árpád 389

Laár Ferenc 378–379
 Labádi Lajos 193, 197
 Lácza József 222
 Ladányi Sándor 138, 140–141, 194–195
 Lakatos-Bakó Melinda 133
 Lakóné Hegyi Éva 98, 124, 129
 Lane, Tony 258, 260
 Lányi Gábor János 212–213, 216
 László András 237
 László Dezső 286
 László Emőke 106, 108
 László Ignác 235
 László István 231
 László József, id. 231
 László József, ifj. 229, 231
 László Juliánna 235
 László Márton 282
 László Miklós 231
 László Mózes 231
 László Zsigmond 230–231
 László Zsófia 235
 Lauterwald, Matthias 26
 Lázár Imre 160
 Lázár János 160
 Leérde István 83
 Lefer, Daniel 151
 Lengyel Lóránd 469–470
 Lenkey Lajos 340
 Lessing, Gotthold Ephraim 252–254,
 257, 261, 263
 Lestyán Ferenc 89
 Lészai István 146
 Lévai Attila 315
 Levi, Philipp 149
 Leydekker, Melchior 165
 Lichtenhahn, Christian August 150
 Liedemann, Martin 218
 Lippai Kristóf 25
 Liszka Gedeon 277
 Lisznyai Pál 157
 Lónyai Gábor 218
 Losonczy András 204
 Louthan, Howard 64
 Lőrinczi István 407, 413
 Lőrinczi László 417
 Lőrinczy Géza, dr. 469
 Lőrinczy Géza, tanár 407
 Löscher, Martin Gotthelf 158
 Ludwiger, Christianus Samuel de 166
 Luffy Katalin 35
 Lukács Anikó 20
 Lukács Géza 328, 354
 Lukinich Imre 65
 Luther, Martin 8–9, 15, 21, 216–217,
 220, 223, 249–250, 261, 362, 463
 Luxemburgi Zsigmond 365
 Mach, Alexander 335
 Mádi Sámuel 158
 Magda Sándor 332, 352
 Magirus, Hyeronimus 158
 Magyarai Sámuel 127
 Magyarósi István 119–123, 125–128
 Major Huba 386
 Major József 217
 Makai Elek 241
 Makai Juliánna 233
 Makai Krisztina 230, 233
 Makai László 230–231, 234
 Makfalvi József 167–168, 177, 181
 Makkai Domokos 139
 Makkai Imre 210
 Makkai László 79, 171
 Makkai Sándor 171–172, 248, 251, 262,
 264, 269, 274, 285, 380
 Maksai Balázs 156
 Maksay Albert 276, 285, 458
 Mályusz Elemér 65
 Mária Terézia 368, 372–373
 Marken, Michael 64

Márkos Albert 54, 56, 81, 86
Márkosfalvi Jakab 82–83
Márkus Dezső 366
Márkus Jenő 251, 258–259
Márkus Mihály 171, 447
Martinuzzi (Fráter) György 23, 70–71
Marton János 350, 352–353, 355–356
Marton József 38, 63
Márton József 214–215, 217, 219, 221–225
Martonfalvi György 157
Marusi Mihály 155
Masotti, Arnaldo 143
Mařařik, Andrej 343
Máté-Tóth András 255
Matta, Josef 343
Mátyás László 278
Maul, Jobus Timotheus 153
Maurolico, Francesco 143, 162
Méhés György 163
Melanchthon, Philipp 7–9, 15, 17, 223
Melder, Christian 157
Messe, Karin 8
Mészáros Gyula 311
Mihály Ferenc 96, 99–100, 105
Mihály Lehel 461
Mihály Vilma Irén 134
Mike Sándor 211
Mikes Kelemen 210
Miklós Géza 436, 439
Miklós László 88
Mikloř, Juraj 334
Mikó Imre 59, 405
Mikó Imre, gr. 174
Mikó Lőrinc 60
Módy György 192
Molnár Albert 291, 470
Molnár Ambrus 194–196
Molnár Dávid 84
Molnár Imre 313
Molnár István 418
Molnár Ivett 480
Molnár János 274, 294
Molnár Lehel 56, 71
Molnár Viktor 374
Monok István 136
Móréh Károly 235, 241
Moretti, Franco 188
Mózes András 170
Muraközy Gyula 438
Murányi Farkas Sándor 61
Murdock, Graeme 64
Muys, Wyero Gulielmo 147
Mülbächer, Eva 110
Nadányi János 156
Nádosy Ferenc 428
Nádudvari Péter 158
Nádudvari Sámuel 167–169, 178, 181
Nagy András 276–278
Nagy Dénes 235, 241
Nagy Elek 237
Nagy Endre 280
Nagy Gábor 20
Nagy Géza 255, 273, 456
Nagy Gyula 382
Nagy Ignác 352
Nagy István 480
Nagy Iván 135
Nagy János 87
Nagy József 462–463, 468, 475
Nagy Júlia 279–280
Nagy Julianna 280
Nagy Károly 262, 269, 291–292, 296–298, 300–301, 305, 307, 375, 377–378, 380, 471
Nagy Lajos 407, 417
Nagy Lajos, püspöki tikár 453
Nagy László, budapesti 94
Nagy László, kolozsvári 458

Nagy Ödön 278
 Nagy Sándor Béla 459
 Nagy Vivien Gabriella 199
 Nagy-Ajtai Mihály 208
 Nemes Kálmán 331
 Nemes Sándor 241
 Németh István 313, 318–321, 328
 Németh Pál 172, 248
 Némethi István 155
 Neumann, Johann Gottlieb 148
 Nicolae, Jan 63
 Niebergall, Friedrich 276, 298, 468
 Nográdi Máté 156
 Novák István 312
 Nuber, Johann Conrad 157

 Nyerges Judit 188
 Nyirő Judit 139

 Orbán Balázs 282
 Ordass Lajos 440
 Ortutay Gyula 99, 115–116
 Osterwald, Jean-Frédéric 169
 Ottomar, Andreas 146
 Ouwens, Guilielmo 160
 Ozorovszky Béla 343

 Ö. Kovács József 422, 444
 Ősz Sándor Előd 28, 30, 96, 108, 114,
 117, 177, 194, 198, 233, 369, 372

 P. Szabó Béla 142
 P. Szalay Emőke 98, 192, 194
 P. Szathmáry Károly 32–33
 Pakó László 180
 Pál Éva 273
 Pál Judit 404
 Pál-Antal Sándor 167, 274
 Pálffy Dénes 174
 Pálffy Géza 21, 63

 Pálfi József 356
 Pállfy Károly 278
 Palmer, Josua 151
 Pálóczi Czinke István 318–321, 323–
 325, 327, 330, 434
 Pálóczi Czinke Jolán 434
 Palotay Gertrud 96–97, 108, 110, 116
 Pánczél Dénes 278
 Paneth Salamon 238
 Pánthy Béla 341
 Pap Balázs 85
 Pap László 428
 Pap Mózes 407
 Pápai Páriz András 139, 146, 160
 Pápai Páriz Ferenc, id. 138–139, 145–
 146
 Pápai Páriz Ferenc, ifj. 139–140, 145,
 147, 161
 Pápai Páriz Imre 135, 139, 157
 Papp Klára 79–80
 Papp László 382
 Papp Sándor 253, 260
 Párvy Sándor 312
 Pásztor Emese 114
 Patakfalvi György 91
 Paraki István 54, 155
 Paraki Sámuel 142, 160
 Patay Károly 315–329
 Paulus, Heinrich Eberhard Gottlob 261
 Payr Sándor 213–215, 219
 Pázmány Gyula 396
 Pázmány Péter 20
 Pekri Lőrinc 145
 Pelsőczy János 177, 372
 Penke Olga 190, 195
 Péntek Árpád 463–465, 475
 Persi István 156
 Persi Mihály 156
 Péter I. Zoltán 387
 Péter János 382, 433, 438

- Péter Katalin 21–22
Péter Lajos 407
Péter Pál 54
Péter Róbert 189
Péterffy György 89
Péterffy Gyula 406
Petheó Attila 335
Pető István 127
Petőfi Sándor 59
Petri Mór 123
Petrovics Péter 66, 73
Petróczi Kata Szidónia 207
Philomagirus, Nullinus 162
Pilder Mária 275–276, 278, 285
Piskolti Fabritius Mátyás 36
Pócs Éva 201
Pócsainé Eperjesi Eszter 98, 110
Pokoly József 27, 73, 83, 85, 87–88, 174, 291, 294–297, 300–301, 303, 366–369, 375
Pop, Ion Aurel 63
Popély Árpád 337
Pósházi János 155
Presztóczy Zoltán 199
Pukánszky Béla 67
- Quelmalz, Samuel Theodor 158
- Rácz Böszörményi János 145
Rácz Emese 134, 144
Rácz Etelka 35
Rácz József 340, 343
Rácz Sándor 440
Rádainé Bodnár Katalin 98, 110
Radák Ádám 158
Radecke, Valentin 62, 86, 90
Rádi István 156
Radnai Farkas 312
Radvánszky Béla 98
Rákóczi Ferenc, II. 21
- Rákóczi György, I. 30–31, 44–46, 72, 93–94, 161
Rákóczi György, II. 46–47, 83, 200
Ramazzini, Bernardino 151
Rašín, Alois 309
Ratzinger, Joseph 249, 251–252, 255, 259
Ravasz László 172, 248–249, 262, 264, 268, 270–272, 274, 291, 297–299, 304, 375, 428, 441, 460, 468, 471–472
Rebitz, Isaac Joseph 153
Reinhard, Wolfgang 20
Remetei János 141
Rettegi János 80
Révész Imre, ifj. 65, 172, 300
Révész Kálmán 316, 318, 321, 350
Rezi Botond 132
Rezi Elek 60
Rhédey László 234–235
Richard, Jean 112
Richter, Johann Georg 152
Rombauer Mátyás 221
Rosnyai János 155
Róth András Lajos 230
Roth Levente 461
Rousseau, Jean-Jacques 252, 257
Rozsnyai György 277–278
Rudolf, I., császár 78
Rudolf, Otto 465
Rugonfalvi Kiss István 81, 83
Ryckii, Theodor 149, 151
- S. Nagy Béla 278
S. Sárdi Margit 133, 140, 178
Sándor János 410
Sárkány Miklós 277
Sárpataki György 227
Sárvári István 155
Saxopolitanus Bertalan 91

- Schacht, Lukas 146, 148–149, 151
 Scheibner Tamás 427, 429
 Schesaeus, Christian 22, 26–27, 68
 Schilling, Heinz 20
 Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst
 255–260, 268–271, 464, 468
 Schmidt, Uwe Martin 480
 Schneider, Jenny 99, 114
 Schneller István 468
 Schritsmeier, Leonard 166
 Schröter, Johann Carl 149–150
 Schunn, Jakab 180
 Schwarz Mihály János 217
 Schweitzer, Christian 148
 Sebestyén Előd 461
 Sedivý László 317, 323–324, 328–329
 Seidler, Johann Gottfried 148
 Semler, Johann Salomo 261
 Senfft von Pilsach, Ludwig Rudolph 165
 Simén Domokos 406
 Šimkovič, Ján 316
 Simon József 340
 Simon Sándor 193
 Simon Zsolt 274
 Sinay Miklós 24
 Sipos Dávid 233
 Sipos Gábor 30, 167–168, 176–177, 369,
 371–372
 Slooten, Wibius van 138, 154
 Smens, Otto 464
 Solymosi Boldizsár 210
 Somogyi Alfréd 350
 Somogyi Ambrus 69
 Soós András 397
 Soós István 191
 Soós István, főgondnok 400
 Soós János 325
 Soós Viktor Attila 422, 430
 Sörös Béla 315, 331–332, 354
 Spielenberger, David 148
 Spinoza, Baruch 251–252
 Spitta, Friedrich 464
 Staehelin, Ernst 457
 Stancaro, Francesco 26–27
 Stegmann, Johann Josua 152
 Steinville, Stephan 54
 Stöckel, Leonard 26, 294
 Strauss, David Friedrich 173, 260–261
 Stunda István 316, 323
 Sulyok István 378, 385, 387, 389, 392–
 393, 395–396
 Sükösd Mihály 135
 Süssenbach, Melchior 145
 Sylvanus, Martin 157
 Szabadi István 121–122, 196, 198, 225
 Szabó András 36
 Szabó András Péter 85, 94
 Szabó András, komáromi lp. 320
 Szabó Antal 332
 Szabó Árpád 418
 Szabó Béla 340
 Szabó Csaba 422, 430
 Szabó Dezső 269–270
 Szabó Ferenc 201
 Szabó Ferencné 200
 Szabó György 89
 Szabó György, rector 200
 Szabó Györgyné 200
 Szabó Károly 176, 180–182, 185
 Szabó Károly, asztalosmester 396
 Szabó Lajos 385, 393, 395, 398, 401–402
 Szabó Mihály 155
 Szabó Miklós 30, 133, 136–143, 163,
 164
 Szabó T. Attila 97
 Szalai Sztójka Zsigmond 156
 Szalárdi István 129–130
 Szalárdi Mihály 125
 Szalay László 22

Szalay Pál 197
 Szamosközi Péter 91
 Szapolyai János 22–24,
 Száraz Orsolya 53
 Szász Anikó 35
 Szász Domokos 176, 182, 290–292,
 294–295, 367–369, 372
 Szász Géza 190, 195
 Szász Károly 82
 Szász Lajos 199
 Szathmári Ábel 239
 Szathmári Baka Péter 141, 155
 Szathmári Paksi Pál 142, 160
 Szathmári Pap János 129, 131
 Szathmári Pap Zsigmond 164–165, 169
 Szathmárnémethi Mihály 141, 155
 Szathmáry József 217
 Száva Pál 127
 Szávay László 199
 Szegedi Gergely 21
 Szegedi Kis István 21, 25
 Szeghalmi Anna 139
 Szeghalmi Bálint 385, 395
 Szeghalmi Tóth András 200–201
 Székely Boldizsár 90, 92
 Székely Péter 83
 Szekernyés János 24
 Szemerjai Bora István 91
 Szenczi Kertész Ábrahám 70
 Szendrey Júlia 59
 Szentábrahámi Lombárd Mihály 87–88,
 92
 Sente Lajos 279
 Szentgyörgyi András 91
 Szentiváni Gergely 91
 Szent-Iványi Sándor 62, 414
 Szentkereszti András 176
 Szentkirályi György 135
 Szentmártoni Kálmán 406–407, 409
 Szentpéteri József 22
 Szentpéteri Márton 85
 Szerémi György 23
 Szeremlei Sámuel 192, 196, 259
 Szerencsi János 122
 Szigethi Cs. Sándor 58
 Szigethy Gergely 231
 Szigeti Gyula István 158, 183–184
 Szigeti István 230
 Szigeti László 422, 430
 Szilágyi Ferenc 120–121, 218, 227
 Szilágyi István 158
 Szilágyi János 278
 Szilágyi Márton 157
 Szilágyi Miklós 201
 Szilágyi Péter 158, 175
 Szilágyi Sándor 68
 Szilassy Béla 354
 Szinnyei József 139
 Szirmai János 340
 Szlávik György 331
 Szlávik Mátyás 213
 Szokolyai Anderkó István 28–29
 Szokolyai István 40
 Szolga Ferenc 407, 417
 Szombatfalvi József 418
 Szombathelyi Ferenc 440
 Szondy Géza 192
 Szontagh Sámuel 219
 Szócsné Gazda Enikő 108
 Szódi István 121–122, 169
 Szögi László 133, 136, 138–143, 163–
 164
 Szőnyi István 129, 131
 Szóts Farkas 263–265
 Szulejmán, I., szultán 23, 25
 Szűcs József 448
 Taar Mihály 241
 Takács Béla 114, 116
 Takács Edit 193

Takács Flóra 432
 Tamás Zsuzsanna 137, 141
 Tar Attila 138, 140, 142
 Tar Minya 236
 Tarczali Pál 156
 Tardy, Michael 334
 Tasi Réka 85
 Tasnádi István 129–130
 Tasnádi Ruber Mihály 36–38, 42–43, 82
 Tavaszy Sándor 276, 285, 456, 458
 Teleki Ádám 132–134, 156, 160, 163
 Teleki Artúr 378
 Teleki Ferenc 234
 Teleki Jánosné Vay Borbála 117
 Teleki József, dr. 277–278
 Teleki József, id., (1675–1732) 132–133,
 136, 138, 140–141, 144, 155, 158,
 160–161, 163
 Teleki Krisztina, Barcsayné 133, 175, 179
 Teleki Krisztina, Zeykné 234
 Teleki Lajos 108
 Teleki László 132, 160
 Teleki László, guberniumi tanácsos 371
 Teleki Mihály (1634–1690) 140, 158
 Teleki Mihály (1670–1720) 140, 371
 Teleki Mihály (1700–1745) 141, 156,
 161
 Teleki Mihály (1731–1761) 160, 164
 Teleki Miklós 132
 Teleki Pál 133–135, 161, 183
 Teleki Pál, miniszterelnök 311
 Teleki Sámuel 175, 215
 Teleki Sándor 133, 135, 146, 158, 161,
 163, 184
 Teleki Sára 117
 Tenke Sándor 98
 Teszelszky, Kees 84
 Tétsi Miklós 156
 Teutsch Ágota 199
 Teutsch, Andreas 153
 Thúri P. János 31
 Thurneysen, Eduard 457, 468
 Thúry Kálmán 388, 392
 Thümmig, Ludwig Philipp 159
 Tiso, Jozef 332–333
 Tisza Kálmán 291, 295
 Tiszabecsi Gáspár 38, 48–49, 371
 Tiszabecsi István 161
 Tóásó Anna 237
 Tofeus Dobos Mihály 38, 48–49
 Toldi Ádám 133–135
 Toldi István 144, 163
 Toldi Miklós 136, 144
 Tolnai János 156
 Tomáš, Michal 343
 Tomašula, Jan 334, 336, 341–342
 Tomcsik Jenő 241
 Tompa Mihály 362
 Tonk Sándor 30, 137–138, 140–141,
 235, 241
 Tordai Sándor András 32–33, 40–41
 Torkos József 141
 Torkos Justus János 141, 147–148
 Toroczka Máté 81
 Toronyai Máté 33–37, 42–43
 Tótfalusi István 129–130
 Tótfalusi József 274, 280
 Tóth Endre 170, 195
 Tóth Ferenc 120
 Tóth G. Péter 201
 Tóth György 81
 Tóth Ilona 440
 Tóth István 69
 Tóth István György 63
 Tóth Kálmán 315
 Tóth Lajos 423
 Tóth Levente 108, 114, 117, 194, 198
 Tóth Pál 434–436
 Tóth Péter 22
 Tóth Sámuel 368

- Tóth Sándor, dr. 322
 Tóth Sándor, mérnök 400
 Totschner, Matthias 7
 Tőkés Ferenc 273, 278
 Tőkés István 274, 462
 Török István 169, 174–176, 179–180,
 182–184
 Tövissi Albert 279
 Troeltsch, Ernst 258
 Tuberone, Cervario Ludovico 23
 Tuka, Vojtech 335
 Turnský, Štefan 343
 Túrúczy István 341
 Tüdős S. Kinga 204–205, 207–208, 210

 Udvarhelyi Mihály 183
 Ughy István 418
 Ugray Sára 278
 Újhelyi János 155
 Újlaky Sándor 340
 Ulrich Attila 79–80
 Ungvári János 30, 33, 36, 42–43
 Uzoni Fosztó István 56–57, 81–84, 86–
 88, 90, 92
 Uzoni Fosztó Márton 92

 Ütő Lajos 414

 V. Ember Mária 106, 108
 Vácsi Péter 129–130
 Vadai Béla 395
 Vajdaszentiványi János 38
 Vaji György 105
 Váradi Albert 277–279, 283–286
 Varga E. Árpád 388
 Varga Szabolcs 22
 Vári Albert 59
 Váró Mózes 160
 Varsányi Krisztina 84
 Varsolczi János, ifj. 80

 Vásárhelyi Boldizsár 288
 Vásárhelyi Géza 418
 Vásárhelyi István 270
 Vásárhelyi János 285, 378, 382, 456,
 458–459
 Vásárhelyi Péter 135
 Vásárhelyi Tőke István 140, 155
 Vay József 218
 Vay Kata 133
 Veér Krisztina 207
 Vehe-Glirius, Matthias 78
 Venema, Herman 142, 161, 168
 Verancsics Antal 22
 Verénczi Ferenc 70
 Veres Tünde 199
 Veresegyházi Tamás 145
 Veresmarti Gáspár 38–39, 46–47
 Veresmarti István 155
 Veress Endre 22, 68
 Verestói György 142, 161, 168–169, 181,
 372–373
 Verestói Sámuel 142, 160
 Verók Attila 137, 146, 188, 212–213
 Veszely Károly 89
 Veszprémi István 38, 50–51, 94, 370
 Vesztergom Janina 142
 Vico Giambattista 252, 258
 Viczián János 363
 Vincentius 7
 Virág Lajos 436, 439
 Viskolcz Noémi 85
 Vita Zsigmond 136, 141
 Vitéz Mihály 36, 78, 82
 Vitus, Theodor 8–9, 15
 Voet, Daniel 156
 Volder, Burchardus de 157
 Voltaire 251

 W. Kovács András 167
 Wachsmann, Andreas 137, 153

Waczulik Margit 140
Wanner, Anne 112
Welsch, Johann Melchior 150
Werbőczy István 208, 366
Werder, Georg 153
Wesselényi Farkas 160
Wesselényi Ferenc 160–161
Wesselényi István 146, 163, 371
Wesselényi Kata, Rhédey Zsigmondné
234
Wettstein, Johann Jacob 145
Wettstein, Johann Rudolf 145
Weyrauh, Zacharias 81
Wichelhausen, Johann 147
Wilmerding, Johann 149
Wittich, Christoph 157
Wittich, Jacob 157
Wlasics Gyula 374
Wolf Rudolf 167
Wolff, Christian 169
Wurschbauer, Carl 218
Zabanius, Johann l. Zabanius, Johannes
Zabanius, Johannes 137, 158
Zabanus, Isaac 159
Zach, Krista 64
Zágoni Anna 279
Zágoni György 161
Zágoni Mihály 161
Zákány András 156
Zaláni Bálint 91
Zeyk János 234
Zeys, Johann Christoph 149
Zichy Antal 263
Zilahi András 158, 370
Zilahi Sebes János 169
Zoltai Kata 210
Zoványi Jenő 25, 32, 126, 141–142, 192,
225, 434
Zoványi P. György 120–131
Zoványi Sámuel 157
Zuccolo, Ludovico 166
Zvara Edina 188
Zwingli, Ulrich 217, 463
Zsigmond Pál 278
Zsilinszky Mihály 213–214

Tartalom

Előszó.....	5
Buzogány Dezső: Egyházlátogatási szabályok az erdélyi századoknál a 16. században.....	7
Szabadi István: Petrovics Péter mint „pater patriae” és „princeps”	20
Ősz Sándor Előd: Az Erdélyi Református Egyház „kanonikus” püspöknevsoráról	28
Kovács Sándor: Dávid Ferenc és a kerek kő. Mítosz vagy valóság?.....	53
Gudor Kund Botond: A tordai vallásbéke előzményei (Torda, 1568).....	63
Molnár Lehel: A háromszéki unitáriusok helyzete a 17. század első felében	78
T. Horváth Iringó: Éneklőszék-takarók a 17–18. századból	96
Zsigmond Attila: „Memoriae Sacrum” Egy 18. századi lelkésznevsor létrejöttének körülményei	119
Gordán Edina: Ifj. Teleki József (1701–1729) disszertációgyűjteménye	132
Kolumbán Vilmos József: Mítosz és valóság. Huszti András értékelése a 19. században.....	167
Hegyí Ádám: Repozitórium használata az egyháztörténeti kutatásokban: a Békési Református Egyházmegye kora újkori forrásainak feldolgozása E-Prints rendszerben.....	188
Bartha Zoltán: A végrendelet mint a felekezeti hovatartozást meghatározó elem a 17–18. századi Erdélyben.....	202
Baráth Béla Levente: „Reformátzió harmadik százados öröminnének előadása”. Adalékok és szempontok az 1817/18. évi magyarországi és erdélyi jubileum értékeléséhez.....	212
Tóth Levente: László Gergely (1798–1882). Vázlat egy 19. századi székelyföldi lelkész hétköznapijairól	229
Kovács Kálmán Árpád: A filozófia nyelve a magyar református ébredésben az előző századfordulón. Vita az erdélyi racionalizmusról....	247
Berekméri Árpád Róbert: Belmisszió a Marosi Református Egyházmegyében az 1920-as, 30-as években	273
Kállai Benedek: Vásárhelyi János teológiai évei.....	288
Somogyi Alfréd: Reformátusok az elmúlt 100 év kihívásaiban, különös tekintettel a Felvidék és Dunántúl összefüggéseire	309
Lévai Attila: Mozzanatok egy püspöki életútból. Pálóczi Czinke István	350
Ballai Zoltán Ferenc: Erdélyi református püspökök hódolati esküi	363

Pálfi József: Hazatérés temploma	384
Lakatos Sándor: Balázs Ferenc, a székelykeresztúri közösségszervező	404
Kiss Réka: Néhány szempont a református egyház kommunista diktatúra alatti történetének kutatásához	420
Lányi Gábor: Az esettanulmány módszerének megközelítési módjai az 1950-es évek református gyülekezettörténet-írásában a Szigetszentmiklósi Református Egyházközség példáján keresztül	432
Kálmán Csaba: „Egy hűséges sáfár és tálentumai”	447
Kurta József: Liturgikaoktatás a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben (1948–1989)	456
Csík György: A Szlovákiai Református Keresztény Egyház diakóniájának története a rendszerváltástól napjainkig	476
Névmutató	485

Készült az Erdélyi Református Egyházkerület
Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának
nyomdájában

Felelős vezető: Dávid Zoltán

Korrektúra: Deák Szidónia

Számítógépes tördelés: Nagy Andrea

Nyomdai ívek száma: 31,5